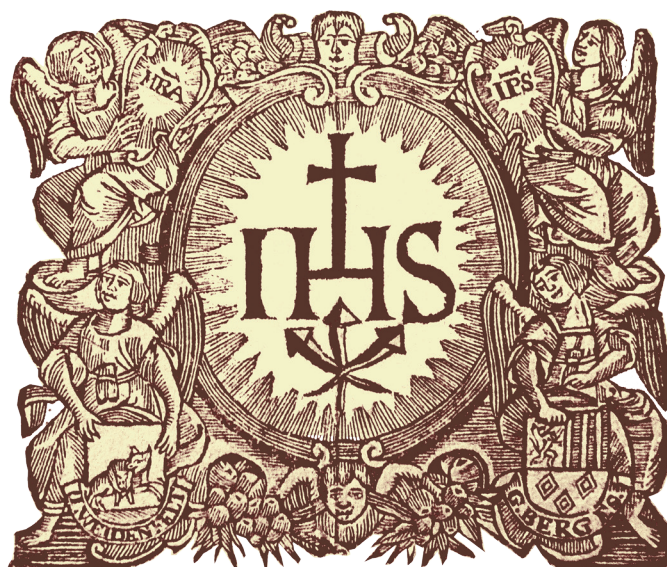

Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon

RÓMAI KATOLIKUS
EGYHÁZI GYŰJTEMÉNY
SÁROSPATAK

Katolikus megújulás Észak-Magyarországon

FOLIA COLLECTA

II.

Katolikus megújulás
Északkelet-Magyarországon

Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon

Művelődéstörténeti konferencia
a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének
350. évfordulója alkalmából.

Sárospatak, 2013. október 3–4.

RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZI GYŰJTEMÉNY
SÁROSPATAK

Sorozatszerkesztő: Szabó Irén

Kötetszerkesztő: Szabó Irén

Kiadja a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény,

H-3950 Sárospatak, Szent Erzsébet u. 13.,

Tel.: +36 47 314 107

E-mail: info@rkegy.hu, honlap: www.rkegy.hu

Felelős kiadó: Szabó Irén

Borítóterv: Tóth Péter

Tipográfia: Polefkó Márta

A kötet a Sárospataki Római Katolikus Egyházközség

„A sárospataki bazilika és a kassai Szent Erzsébet dóm felújítása” című pályázat keretein belül valósult meg.

© A kiadó minden jogot fenntart, beleértve a részletek közlésének jogát írott vagy elektronikus formában egyaránt.

Sárospatak, 2014. december

Partnerséget építünk

Magyarország–Szlovákia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007–2013

Európai Unió

Európai Regionális Fejlesztési Alap

Magyarország – Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007-2013
CBC HUSK 1101/1.3.1/03.07 - www.husk-cbc.eu

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.

A sárospataki jezsuita rendház kapujának
IHS címerfaragványa 1705-ből

A sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény kőtára

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	8
MONS. TERNYÁK CSABA köszöntője.....	10
P. FORRAI TAMÁS SJ köszöntője.....	12
FT. KECSKÉS ATTILA köszöntője.....	14
† R. VÁRKONYI ÁGNES Magyarország a változások idején.....	15
MIHALIK BÉLA Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1649–1699)	40
KÓNYA PÉTER Jezsuiták Eperjesen 1673–1773.....	63
H. NÉMETH ISTVÁN A kassai rekatolizáció városi polgárságot érintő kérdései	76
GYULAI ÉVA A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák a 17. század második felében.....	110

KILIÁN ISTVÁN

Jezsuita iskola és színjátszás Sárospatakon 147

KILIÁN ISTVÁN

Az Annuae Litterae adatai

a sárospataki jezsuita iskola színjátszásáról..... 168

LÖFFLER ERZSÉBET

Jezsuita patikák Észak-Magyarországon

– a jezsuiták egri gyógyszerháza..... 196

VÉGHSEŐ TAMÁS

Jezsuiták és görögkatolikusok Északkelet-Magyarországon

a 17. század második felében..... 214

MACZÁK IBOLYA

Északkelet-magyarországi jezsuita irodalom

a 17. század második felében

– Jezsuiták Báthory Zsófia környezetében 227

NAGY KORNÉL

A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása

a 17. század végén..... 240

„Sokan törekedtek – gyűlölködő beszédekkel – arra, hogy távol tartsák Jézus Társaságát a pataki rezidencia elfoglalásától, de miután a Nagyságos Fejedelmek saját tapasztalatukból meggyőződtek az emberek rólunk alkotott véleményének hamis voltáról és a mi buzgalmunkról a vallási teendők ellátása terén, úgy gondolták, hogy mi a pataki megtéréseket jelentősen elő fogjuk mozdítani, ezért elhatározták visszatérésünket.”¹ E szavakkal kezdődik a Jézus Társasága sárospataki rendházának 1663-ban elkezdett Historia Domusa. Tokaj-Hegyalja és Sárospatak viharos történelmi eseményei közepette, viszontagságosan induló évek ellenére a rend száztiz évig tevékenykedett Sárospatakon és környékén. Tevékenysége máig meghatározó nyomokat hagyott Északkelet-Magyarország szellemi arculatán. Az akadémiát és gimnáziumot működtető kassai, a gimnáziumot létrehozó és oktató, nevelő, hitéleti szervező munkát végző eperjesi, egri, gyöngyösi, ungvári rendház mellett Patakon is gimnáziumot indítottak szinte a megtelepedéssel egy időben. Az iskolai színjátszással, a hitélet új típusú közösségeinek (Agonia Christi Társulat, Mária Congregáció) megszervezésével, a fejedelmi családtól a császári katonaságig, a habán telep családjaitól a Bodrog partján táborozó cigányokig minden társadalmi rétegre kiterjedő lelkigondozói munkájukkal átalakították, sok tekintetben máig meghatározták Sárospatak felekezeti és kulturális életét.

Az egykori sárospataki jezsuita rendház épülete ma plébániaház. Mellette, részben az egykori jezsuita gimnázium falaira építve áll a Római Katolikus Egyházi Gyűjteménynek otthont adó Szent Erzsébet Ház.

A megtelepedés 350. évfordulójára emlékezve, 2013-ban a Sárospataki Római Katolikus Egyház és a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény az MNM Rákóczi Múzeumával közösen művelődéstörténeti konferenciát szervezett, melynek egyik célja volt, hogy a város történetében eddig nem kellő hangsúllyal megjelenő katolikus megújulási folyamat a tudományos kutatások témájává váljon.

1 Historia residentiae/Annuae Litterae 1663–1753 (Pro annuis...) ELTE EK Kt. Ab 95/1. Ezúton is hálás köszönetünket fejezzük ki Fábíán Istvánnak és Fábíánné Kiss Erzsébetnek, akik a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény megbízásából a latin kéziratot számítógépbe írták és a szöveg nyersfordítását is elkészítették.

A konferenciához „*Ad Majorem Dei Gloriam. Jezsuita emlékek az egri egyházmegyében*” címmel kiállítás kapcsolódott. A kiállítás liturgikus tárgyakból, egyházművészeti alkotásokból, levéltári dokumentumokból és korabeli jezsuita kiadványokból készült válogatáson keresztül mutatta be a rend 17–18. századi jelenlétét, és szellemi kisugárzását a városban és az egri egyházmegyében.

A Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény – ami múzeum, könyvtár és levéltár – 2014-ben *Folia Collecta* címmel könyvsorozatot indított. Célunk az, hogy a tágabb régió katolikus egyházának sokszínű hagyatékát – ami Kuklay Antal gyűjteményalapító gyűjtőmunkájának, és az elmúlt évek intézményen belül folyó munkájának köszönhetően felhalmozódott – közkinccsé tegyük. Reményeink szerint a sorozat második köteteként megjelenő konferencia-kiadvány a jezsuita rend Sárospatakhoz kapcsolódó történetét feltáró munkáknak egyik lépése csupán, amit továbbiak követnek majd.

2014 adventjén
a szerkesztő

Tisztelt Hölgyeim és Uraim, kedves Hallgatóim!

Különleges örömmel fogadtam el a felkérést, hogy eljöjjenek erre a mai konferenciára. Öröm számomra az, hogy ez megrendezésre került. Azért öröm, mert Sárospatak kezdettől fogva, amióta Egerbe kerültem, mindig bizonyos értelemben a szívem csücske volt. Fontosnak tartottam az egyházmegyének ezt a távoli szögletét felkarolni, ide hozni a Szentatya áldását, ezt a templomot bazilikai rangra emeltetni, Szent Erzsébet tiszteletét egyre jobban elterjeszteni. Ezért vannak itt a Szent Erzsébet nővérek, ezért van a Szent Erzsébet Katolikus Általános Iskola, mert Sárospatak nagyon fontos számunkra.

Szívből gratulálok mindazoknak, akik kezdeményezték ezt a mai konferenciát. Plébános atyának és munkatársainak. De nemcsak a plébániának, hanem a Római Katolikus Egyházi Gyűjteménynek, Kuklay Antal atyának és dr. Szabó Irénnek is, hiszen tudom, hogy a munka dandárját, az előkészítés nagy részét ők végezték. Nagyon köszönöm tartományfőnök úrnak, hogy itt van, hogy ő is fontosnak tartja ezt a konferenciát. Forrai Tamás atya Szent Ignácot, Kuklay atya Szent Erzsébetet hozza ide erre a konferenciára, de hát a szentek között harmónia van. Ezt mutatja a Kecskés atya által már emlegetett Ferenc pápa is, aki jezsuita létére nem Loyolai Szent Ignác nevét vette fel, hanem Szent Ferenc lelkiségével próbálja vezetni az egyházat és éppen ezekben a napokban arról beszélt, hogy mennyire fontos neki Kis Szent Teréz, a karmeliták nagy szentje. Tehát valamiképpen az ő személyiségében, pápaságában megmutatkozik a tágasság: nem leszűkíteni, hanem inkább kitágítani a hívő embereknek a látásmódját és látókörét.

Nem véletlenül volt egy időszak, amikor azt mondták, hogy a katolikus köztársaság a „nemcsak, hanem, is”. Ennek időnként adtak olyan jelentést is, mintegy szembeállítva a protestánsokkal, hogy míg a protestánsok azt mondják: *Sola Scriptura* [egyedül a Szentírás], szerintünk nemcsak a Szentírás, hanem a hagyomány is, és még folytathatnánk. Tehát ennek a mondásnak, a katolikus tágasságnak volt bizonyos szerepe a protestáns-katolikus szembenállás fenntartásában.

A felismert igazságot kétségtelenül mindenkinek követnie kell. Amikor azonban egy felismert igazságot túlságosan közel hozunk a kameránkkal, akkor fennállhat az a veszély, hogy egy igazságot annyira közelről nézünk, hogy szinte minden más kikerül a figyelmünk homlokeréből. Márpedig akkor vagyunk intellektuálisan igazán becsületesek, ha az igazságokat nem állítjuk szembe egymással, és különösen, ha nem ragadunk ki egyet, kettőt, hármat, hogy az a legfontosabb. Az a fajta katolikus tágasság, ami felölel sok mindent és egyfajta nyitottságot is jelent, az kétségtelen elkerüli a csőlátást. Ez az egyetemes vagy katolikus tágasság az,

ami a megújulásban állandóan, újra és újra szerepet kap. És ebben a tágasságban új értelmezést kap az ökumenizmus is. Mert mindazt, amit eddig elmondtam, úgy is lehetne értelmezni, mintha egyfajta katolikus góg beszélne belőlem, hogy mi bezzeg mennyire tágasak vagyunk, szemben mondjuk a protestáns testvéreinkkel. Valójában éppen az intellektuális becsületünk azt kívánja, hogy ha egyszer tágasak vagyunk, akkor a protestáns testvéreinkre is ezzel az ökumenikus nyitottsággal kell néznünk, amelyik Ferenc pápára is olyannyira jellemző, de már az elődeire is. Gondoljunk arra, hogy II. János Pál pápa Debrecenben megkoszorúzta a gályarabok emlékművét. Számunkra ez alapvetően fontos. Nekem ezzel kapcsolatban van egy másik személyes élményem. Ezt követően – én akkor esztergomi segédpüspök voltam –, úgy emlékszem, 1993 januárjában, a protestáns püspökök eljöttek az esztergomi bazilikába, és virágot hoztak a kassai vértanúk ereklyéihez.

Úgy gondolom, hogy a gesztusok és a viszontgesztusok azok, amik igazán fölemelnek, nagyra tesznek és egymáshoz kapcsolnak bennünket, és megtanítanak minket egymás őszinte tiszteletére. Meggyőződésem, hogy egy erős katolikus jelenlét és egy erős protestáns jelenlét az egy erősebb várost jelent. Nem egymás ellenében, hanem egymással karöltve, a közös célokat kiemelve, egymást segítve, egymást kiegészítve. Ez az, amit én tágasságnak nevezek.

Ebben a történelem az élet tanítómestere. Bízom abban, hogy mai előadóink hozzásegítenek majd bennünket ahhoz, hogy a történelemből valóban tanuljunk. Abból is, ami rossz volt régen, hogy ne kövessük el azokat a hibákat, amiket az előttünk járók elkövettek, hanem tanuljunk belőlük; amit pedig jól tettek, azt próbáljuk fenntartani, megismételni. Segítsen bennünket ebben ez a konferencia. Köszönöm előadóinknak ez irányú nyitottságát, készségét, és már előre előadásait, hogy a történelmi tisztánlátás és az igazság tisztelete jellemezzen bennünket a mai napon és a jövőben is. Mert tudjuk, hogy csak az igazság tesz szabaddá bennünket.

Köszönöm, hogy meghallgattak.

*Mons. Ternyák Csaba
egri érsek*

Mit mond a mának az, hogy Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc, 1661. évi katolizálásukat követően, 1663-ban letelepítette a jezsuitákat Sárospatakon? Egyesületeket alapítottak, plébániát vezettek, iskolát indítottak, bár a különböző felkelések során többször is rövid időre el kellett hagyniuk a várost. Száz év alatt a jezsuiták helyi tevékenysége kulturális, művészeti és oktatási téren is hozzájárult a Bodrog-parti Athén, Sárospatak fejlődéséhez. Mire is taníthat ma minket az, ami 350 éve történt?

A helyi társadalom ismerete és szolgálata

A jezsuiták nagyon hajlékonyan alkalmazkodtak a sárospataki viszonyokhoz. Amint az évkönyvekben is olvasható, nemcsak magyarul prédikáltak, mint a reformátusok, hanem a város valamennyi lakójának anyanyelvén, németül és szlovákul is. A lelki gondozást ugyancsak mindenkire kiterjesztették. A Bodrog árterületén tanyázó és megvetett cigányok közé éppen úgy jártak, mint a szigorúan zárt közösségben élő, megbecsült morva testvérek telepére. Látogatták a várban fogva tartott rabokat, és látogatóba hívták magukhoz az uradalmi embereket. A városban vagy a környéken élő nemesség tagjai gyakran felkeresték őket, de időnként prédikátorok is megfordultak a rendházban. Ez már természetesen nem a lelki gondozáshoz tartozott, de feltehetőleg nagy hatással volt a kívülállókra, hogy látták: a sárospataki jezsuiták körül élénk társadalmi élet alakul ki.

A közösségben megélt lelkiiség

A jezsuita kegyesség a körmenetek mellett a Mária-kongregációk alapításával támogatta és mozgította elő leginkább a hitbuzgalmat. Érdekes módon azonban Sárospatakon nem Mária-társulat alakult a jezsuiták által vezetett katolikus plébánián a 17. században, hanem az ún. Agonia Társulat. A sárospataki Agoniát, ami a legkorábbiak között volt Magyarországon, egy évvel a kassai társulat megalakulása után, 1666-ban alapították, és természetesen a fejedelemszony és fia is rögtön beírta a nevét a társulat albumába, hiszen ez is nyilvános hitvallásuk része volt.

A kiengesztelődés szükségessége

Eleinte a reformátusok nem láttak veszélyt néhány jezsuita megjelenésében. Először ugyanis kevesen voltak, még 1671-ben is mindössze öt szerzetes tevékenykedett a helyi rendházban. A református vallásgyakorlat megszüntetésére sem ők, sem Báthory Zsófia nem tett kísérletet. Mégis tudjuk, hogy amikor a politika beavatkozott az egyházak életébe, az nagyon sok szenvedést okozott, aminek terhét máig hordozzuk.

A múlt tehertételeinek meghaladását szolgálja a tudomány eszközeivel ez a konferencia is. A kiengesztelődés gyümölcse, hogy a mai magyar társadalom nehéz kihívásaira közös választ tudunk adni. Ilyen a roma integráció kérdése, amelyben közösen keressük a jó válaszokat. A történelmi egyházak által létrehozott roma szakkollégiumok és azok folyamatos tapasztalatcseréje és együttműködése a közös válaszok egyike.

Ez a konferencia megmutathatja, hogy van mit tanulnunk a történelemből. Kívánom, hogy ezzel a nyitottsággal hallgassák az előadásokat és olvassák majd a kötetben megjelenő tanulmányokat. Ezzel a nyitottsággal figyeljünk a múltra, és ez segítsen bennünket eltájékozódni a jelenben.

P. Forrai Tamás Gergely SJ provinciális

Tisztelt Konferencia!

Sárospatakon a hely szellemének – genius loci – meghatározásában az a 110 év, amíg a jezsuita atyák itt működtek, rendkívül meghatározó. Isten családjában, az Egyházban vannak világi Krisztushívők, felszentelt személyek és Istennek szentelt személyek. Sárospatakon már harmadik éve itt élnek közöttünk a Szent Erzsébet Nővérek Kongregációjának tagjai is. Az Istennek szentelt szeretetességre úgy is tekintünk, hogy ezzel a plébánia, az egyházközség élete kiteljesedett.

A Jézus társasági atyák, a jezsuita rend jelenléte, működése nagyon sok újat hozott Sárospataknak. Ezek: az egyházközség újjászerveződése a 17. század második felében, a háromnyelvű (magyar, német, szlovák) hívek lelkipásztori szolgálata a jezsuita atyák által, a plébániaház – szerzetesház létrehozása, a plébániai iskola ismételt megszervezése, benne az oktatás elindítása, a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletének meggyökereztetése. Egy helyen azt olvastam, hogy a pataki plébániatemplom, amikor újrászentelődött a jezsuiták ideérkezése után, az első volt Magyarországon, amit a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére szenteltek.

A 17–18. századi katolikus megújulásban nagy szolgálatot tettek Loyolai Szent Ignác fiai, a jezsuita szerzetesek. Patakra érkezésükre való emlékezésünk, a konferencia előadásai szolgálják a katolikus megújulás mai formájában az új evangelizációval Isten nagyobb dicsőségét!

*Kecskés Attila
sárospataki plébános, főesperes*

1703 koranyarán Rákóczi, amint bejött az országba, az ungvári jezsuitáktól kért papot.¹ A tokaji táborban, 1703–1704 telén, az államszervezés első színhelyén a fejedelmi udvar és a katolikus katonaság lelki gondozását jezsuiták látták el. A sárospataki rendházból Horvát Gábor (1668–1740) páter a kancellárián dolgozott. Tudósítása a komáromi jezsuitákat nemcsak Rákóczi napi tevékenységéről tájékoztatta, hanem közölte a tokaji táborban lévő jezsuiták nevét is: Czignarovicz Mátyás, Kis János, Pergauer János, az Erdélyben elfogott Merchich alias Almási páter és a német katonák gyóntatója az, aki a Tisza és a Bodrog összefolyásánál emelkedő vár ostroma közben fontos politikai, gazdasági és diplomáciai ügyeket intéző Rákóczi mellett volt.² Ez több szempontból is rendkívül figyelemre méltó.

Az *Emlékiratok*ban Rákóczi úgy emlékezett, hogy a háború kezdetén a katolikus plébánosok és papok menekültek előle „sokáig lekipásztor nélkül voltam, mert az eretnekek cinkosának és mintegy kiközösítettnek tekintettek”.³ A császári parancsok szankciói és a parasztfelkelés réme ugyancsak megtették hatásukat. Eszerint a tokaji tábor jezsuita pátereit különleges bátorság, bizalom és ragaszkodás jellemezte. A fejedelem részéről sem lehetett egyszerű, hogy – némi túlzással fogalmazva – jezsuitákkal vette körül magát. Éppen a tokaji táborban, ahol a vármegyék nagyrészt protestáns tisztségviselői, a református és evangélikus nemesség küldöttei jelentek meg, hogy hűségüket tegyenek. Sokat tudott Lipót császár és a jezsuiták kapcsolatáról,⁴ s ha más nem, akkor a hegyaljai felkelés meggyőzhette róla, hogy a Habsburg birodalmi kormányzat Felső-Magyarország protestáns lakosságát különösen sújtó katonai térítései miatt a lakosság

*Tanulmányunk az OTKA NK 81948 projekt keretében készült.

1 Rákóczi levele Vajda Jakab tiszttartónak, Klimiec, 1703. június 15. *Thaly*, 1887. 502–503. Az ungvári jezsuitákkal Vajda Jakab tiszttartó, aki rendszeres kapcsolatban volt a bejönni készülő fejedelemmel, jó viszonyt ápolt. Aznap este is, amikor másnapra eltűnt, mert gyanúba került, „a pátareknél kuglizott”. Fekete László Károlyi Sándornak. 1703. június 18. OSZKK Fol Hung 1389 Fasc 1703, fol. 135.

2 A győri noviciusi évek után a nagyszombati egyetemen filozófiát hallgatott, 1699–1700 között Bécsben folytatott teológiai tanulmányok után 1701–1702-ben Szatmáron szolgált. 1703-ban Sárospatakon van, innen 1706-ban kerül át Ungvárra. *Lukács* 1987. 602–603., *Sommervogel*, 1893. 913. A nagyszombati jezsuita napló másolata. Kazinczy Gábor gyűjteménye. MTA Kt Kézirattár, Ms 4870, III. 8. Vö.: *Esze*, 1974. 30., 50.

3 *Emlékiratok*, 1978. 325.

4 „Lipót császár a püspökségeket csak olyan alattvalóra szokta ruházni, akit a jezsuiták ajánlottak. ...Telekessy ... Nem ragaszkodott a jezsuiták érzelmeihez, ...” A klérusnak az a kis része állt mellé „amely nem követte a jezsuiták érzelmeit.” *Emlékiratok*, 1978. 325.

jelentős része a jezsuitákat ellenségének tekintette.⁵ Nagy kockázatot vállalt tehát a fejedelem, hogy az államszervezés döntően fontos állomásának számító tokaji táborban jezsuiták szolgálatával élt.

A Jézus Társaság viszonyát a szabadságharccal a régi, romantikus történetírás sötét vonásokkal ábrázolta. A kamasz Rákóczi a császár feltétlen hívének nevelték, sőt jezsuitává próbálták tenni, rá akarták venni, hogy belépjen a rendbe, ők bérelték fel a szervezkedést leleplező Longueval kapitányt, Bercsényit meg akarták mérgezni, Ungvárott robbanó golyókat öntöttek, a szécsényi országgyűlés kitiltotta a rendet a Magyar Konföderáció területéről és Rákóczi végletes kritikával illette a rendet a *Responsio* lapjain.⁶

Csak hogy jobban megismerve II. Rákóczi Ferenc életpályáját és a kort, nyilvánvaló lett, hogy mindez forráskritikai tévedés, hamis hír vagy mese. A Jézus Társaság a 17. század második felében nem tekinthető a Habsburg abszolutizmus egyszerű kiszolgálójának, hanem birodalom fölötti célok vezették. A magyarországi jezsuiták a század közepe óta küzdöttek, hogy elszakadjanak az osztrák provinciától, s törekvésüket az ország integritásáért küzdő egyházi és világi főrend számos személyisége messzemenően támogatta, és a protestáns köznemesek között is voltak, akik megértették. Sárospataki letelepedésükkel mintegy évtizedig a térség társadalmi-politikai feszültségét próbálták több-kevesebb sikerrel oldani, a cseh páterek pedig nevelésükkel hozzájárultak Rákóczi politikai hivatásának kialakulásához és tudatosításához is.⁷ Az utóbbi években több, eddig ismeretlen forrást tártak fel, és homályban hagyott területek kaptak jobb megvilágítást Rákóczi valláspolitikájáról és a Társaság történetéről is.⁸ Rákóczi és a jezsuita rend kapcsolatának újragondolása nélkül nemcsak a Magyar Konföderáció valláspolitikája marad hiányos, hanem egyoldalú képet alkotunk Rákóczi, az államférfi döntéseiről és főleg Magyarország megújulásáról is. A *Confessio peccatoris* kritikai kiadása pedig elkerülhetetlenül megkívánja, hogy az eddigiekhez képest teljesebb feleletet keressünk a Rákóczi és a jezsuita rend viszonyát három évszázad óta kísérő kérdésekre.

Milyen esélyt adhatott a jezsuita rend számára Magyarország újraegyesítésének Rákóczi államában megvalósuló alternatívája? És mit adtak, milyen értékes segítséget nyújtottak a megújulás sajátos útján Magyarországnak és az Erdélyi Fejedelemségnek a Társaság tagjai?

A Magyarország koraújkori helyzetét meghatározó döntő változás kezdetének a legkülönbözőbb felfogású történeti művek és iskolai tankönyvek egyaránt a török megszállta területek visz-

⁵ Esze, 1980. 288.

⁶ Esze, 1974., Esze, 1980., Ladányi, 1980.

⁷ Lukács, 1989., Szörényi, 1980., Péter, 1995.

⁸ Fabinyi, 1980., Köpeczi, 1982., R. Várkonyi, 1988., Lukács, 1989., Frey–Frey, 1998., Lukács O., 2003. Borián, 2004.

szafoglalását tekintik. De mint minden történeti változás, ez sem máról holnapra, nem egyik évről a másikra következett be, hanem hosszú előzmények után és összetett folyamatokban ment végbe. Európa nagy koraujkori átalakulásával szerves egységben, különböző alternatívák harcai révén valósult meg.

Az előzmények között illő számon tartanunk Pázmány 1635. évi, a nagyszombati egyetem alapítólevelének 9. pontját, amelyben kikötötte, hol legyen az egyetem, ha a törököt kiűzik az országból. A magyar történelemben 1663 ugyancsak döntő, megkerülhetetlen esztendő. Gróf Zrínyi Miklós horvát bánnak és társainak erre az évre, 1663-ra sikerült nemzetközi szövetséget szervezni a török ellen. A Rajnai Liga elnöke, János Fülöp mainzi érsek hathatós támogatásával, a Habsburg Birodalom s örökös tartományai és a német fejedelemségek közreműködésével, sőt Franciaország hallgatolagos segítségével és az 1645 óta háborút viselő Velence diplomáciai együttműködésével úgyszólván egész Európa összefogott a Magyarországra új hadjáratot indító oszmánok ellen. Ebben az évben ismerheti meg a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség Zrínyi programját: nagyszabású vállalkozását csak megújulva viheti végbe az ország: „Jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak.”⁹ És ebben az esztendőben, 1663-ban telepedik meg Sárospatakon Báthory Zsófia meghívására a jezsuita rend is.

Zrínyi műve nyomtatásban jelenlegi ismeretünk szerint először 1705-ben, II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek ajánlva jelent meg. S a megújulás követelményét Rákóczi országépítő munkájában többször is európai dimenziókban fogalmazta meg. Az ország társadalmi, gazdasági, katonai berendezését a külső országok példája szerint kívánta megvalósítani, s az ország integritását az európai megújulással összefüggésben látta: „Hazánk szabadságának visszaszerzésével nemcsak a nemzetnek, hanem az egész keresztény Európának használni akarunk”.¹⁰

Északkelet-Magyarország területe bortermelő mezővárosaival, kereskedelmi útjaival, végvári társadalmával magába sűrítette a 17. század második felében a válságot, s a változás igényét és próbálkozásait, ami a korabeli Magyar Királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget jellemezte. Vizsgálata ezért is általános, sőt modellértékű lehet. A történelmi fejlemények mindig is alternatív jellegűek.

A mohácsi csatavesztéssel a középkori Magyarország három részre szakadt, a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom hatalmi szférájába került. A három országrész, az Erdélyi Fejedelemség, a Királyi Magyarország soha nem szakadt el a keresztény Európától. Az újabb kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a török megszállta terület nem vált lakatlan pusztasággá, és

⁹ Zrínyi, 2004.

¹⁰ Rákóczi instrukciója a lengyel és a svéd királyhoz küldött követe, Ráday Pál számára. 1705. április 30. In: Ráday, 1955. 253.

a minaretek árnyékában élő keresztények is ezer szállal kötődtek a keresztény nyugati világhoz. A 17. század közepéig viharos változásokat élt át az ország. A változás jellegére jellemző volt az európai lépték, ez tette lehetővé, hogy legyőzzék a törököt. Európa azzal győzött, hogy az oszmán hódításra megújulások sorozatával felelt. A reneszánsz, a reformáció, a katolikus reform, az új államrendszer, a központosított monarchiákban és az új nemzetállamokban a szakszerű államberendezkedés megvalósítása átalakította Európát. Az állandó hadsereg, a tüzfegyverek, a külkapcsolatok hálózata, az állandó diplomáciák, az adókra és a kereskedelemre épített gazdaságpolitika, a merkantilizmus új összeköttetést teremtett és új lehetőségeket nyitott meg a különböző államok előtt. A politika tudomány lett, komoly történeti, földrajzi, pénzügyi és hadászati ismereteket kívánó tudomány. Az államelméleti művek – Bodin, Justus Lipsius, Bazilikon Doron címmel Jakab angol király intelmei fiához és főleg Lamormaini – előírják, hogy az uralkodó kormányzati feladata törődni az ország műveltségével, és feloldani a vallási ellentéteket, akár az egyvallású ország megteremtésével, akár toleráns valláspolitika útján. A század folyamán rendkívüli mértékben felértékelődött a tudás, nagy jelentőséget nyert az iskolázottság, a tanítás, és a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség társadalma sokat felvett az európai változások léptékéből. Mindkét ország fiai – főleg a főrendű, a nemesi és a polgár családok ifjúsága –, vallási hovatartozásuk szerint, úgyszólván Európa valamennyi egyetemét látogatták. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke alapelve volt megteremteni, biztosítani Európában a hatalmi erőegyensúlyt, gyakorlatilag az egymásnak feszülő két nagyhatalom, a Habsburg és a Bourbon dinasztia között.

A magyarországi jezsuiták helyzetét többek között a magyar provincia létrehozásáért vívott küzdelmek határozták meg. Lukács László SJ mutatta ki, hogy a magyar jezsuiták 1647 óta következetesen azon igyekeztek, hogy kiváljanak a hatalmas, az egész Habsburg Birodalmat átfiggató ausztriai provinciából és megalakíthassák a magyarországi provinciát. Az osztrák provincia megosztása, a *divisio* elgondolása visszanyúlik Pázmány idejébe.¹¹

Az önálló provincia kiválása az osztrákból elvi szinten is megfogalmazott és tárgyalásokkal kísért mozgalma egybeesett Európa és benne Magyarország történetének egyaránt döntő fordulatával, a vesztfáliai békét követő idővel, amikor a magyar politika sikerrel kezdeményezett nemzetközi háborút a török megszállta területek visszafoglalásáért, s ugyanakkor megkezdődött az egységes Habsburg Birodalom abszolutisztikus módszerekkel történő kiépítése. 1649-ben, majd 1655-ben az önálló magyar provincia megalapításának kérelmeit a generális elutasította. 1659-ben a pozsonyi származék páter Trinckel Zacharias (1602–1665) a nagyszombati rendház főnöke, később az osztrák provincia vezetője alaposan megindokolta, miért szükséges a magyar rendtartomány megalapítása.¹² Tanulmányát a magyar rendtagok eljuttatták Rómába, 1660-ban

11 Lukács, 1989. A következőkben Lukács historiográfiai jelentőségű munkáját követem.

12 Uo. 14–16.

némi kiegészítéssel postulátumokhoz csatolták. A török megszállta területeken működő rendházak és iskolák¹³ hovatarozásáról is dönteni kellett. Az Alföld, a Dél-Dunántúl visszafoglalásával az önálló magyar rendtartomány igénye egybevágtott az országegyesítés követelményével.

Trinckel páter négy évig gyóntatója volt Lippay György esztergomi érseknek, és az érsek már egri püspök korában messzemenően szívén viselte a magyarországi katolikus egyház megújításának ügyét. Wesselényi Ferenc nádor jó viszonyban volt a kassai jezsuita rendházzal és a nagyszombati egyetem tanáraival. Nádasdy Ferenc országbíró a jezsuitáktól kapta meg a török kiűzésének céljával kibontakozó, 1663–1664. évi háború eszmei, történeti érvanyagául szolgáló műve, a *Mausoleum* számára a magyar királyok kliséit.¹⁴ Számolhatunk Zrínyi politikájával rokonszenvező és együttműködő jezsuita páterek tágasabb és szűkebb körével is. A sikeres téli hadjáratra Zrínyit jezsuita páterek is elkísérték. „A jezsuita atyák a keresztényekkel a méltóságos Bán úrral mentek.”¹⁵ Tudjuk, hogy 1663–1664 fordulóján, a nemzetközi török háború megindításáról tartott, I. Lipót elnökletével zajló tanácskozás idején Báthory Zsófia fejedelemasszony udvari papja, Kiss Imre jezsuita páter is kint van Regensburgban. Az eredetileg az ungvári rendházban szolgáló Hannula Jakab páter írásai pedig nemcsak az 1663–1664-es évek eseményei iránti elkötelezettségről vallanak, hanem 1669-ben is kapcsolatban lehetett Wesselényi nádor özvegyével, Széchy Máriával.¹⁶ Esterházy Pál nádor ugyancsak az önálló magyar provincia megalapítását támogatta.¹⁷

Ebbe a politikai közegbe illeszthetők a Magyar Királyság önállóságát kifejező képi elméleti megfogalmazások. Különösen a nagyszombati egyetemen végzett növendékek tézislapjai emelkednek ki képi és szöveges kompozícióikkal. Egyszerre aktuálisak és elvontak. Programot adnak és erkölcsi kategóriákat fejeznek ki. A Széchy Gáspár által Wesselényi Ferenc nádor tiszteletére készült és a Fabricius János jezsuita növendék 1663 augusztusára kitűzött vizsgája alkalmával gróf Forgách Ádám érsekújvári kapitányt adoráló tézislap kompozíciói egyaránt a nagyszom-

13 A gyöngyösi rendházzal: Bán, 1980. 239. A pécsi, andocsi jezsuita missziókról: Molnár, 2003.

14 Borián, 2004. 130–131., Tusor, 2002. 199–241., R. Várkonyi, 1987.

15 Matteo Benlich bosnyák ferences jelentése a kongregációnak Rómába, 1664. április 22. Tóth, 2004. 273.

16 Kiss Imre regensburgi útjáról a Török világ és magyar külpolitika című munkámban írtam. R. Várkonyi, 1975b. Hannula Jakab páter sorait 1664. szeptember 17-én és október 13-án Bécsből, akár protestáns is írhatta volna: „Adta volna Isten, hogy eddigh is fejetlen országnak, valami io feie találkozot volna most is kukus (Montecuccoli) csak pusztitia az Orszagot és Poson Nagy Szombat tajan imar is szöretet tart, ugi anira hofi fel pufadozvan Nemetnek az hasa, nagj Patannassal ki repül ez vilagghul, ugi vesztegeti az Népet és az Orszagot...” „Semmi hirem nincsenek az rosz bekesseghbeül nagyob haborusagot kel varnunk, mert titokban vannak az dolgok és azért is roszak.” Hannula Jakab Batthyány Borbálának 1664. szeptember 17-én és október 13-án Bécsből. MNL/OL Batthyány család lt. Missiles, No 1871 Bécs, 1664. szeptember 17. és No 18373 Bécs, 1664. október 13. Vö.: R. Várkonyi, 2005. 63–70.

17 Lukács, 1989. 55.

bati egyetem tanáraihoz köthetők.¹⁸ A valóságot és a mitológia világát egybejátszó hősi barokk képi együttest aktuális szövegek helyezték el a múlt és a jelen szféráiban. Egyértelműen a török elleni harc, a magyar államiság védelmének erkölcsi kategóriáit fejezték ki. A Nádasdy Ferenc országbíró költségén készült Mausoleum (1664) latin szövegét a jezsuita Niklaus Avancini (1612–1686) állította össze, aki előzőleg már Nádasdynak ajánlotta drámái kötetét (1655).¹⁹ A szöveg és kép a Magyar Királyság önállóságát hangsúlyozta.

A török kiűzése után a megváltozott politikai közegben az eszmei tartalom változatlan. Még a nagyszombati naptár címlapján a magyar szent királyok képe is az önállóságért folyó küzdelemben igazoló háttér, és a hitelesség fedezete a saját rendtartományukért küzdő magyar rendtagok számára. Az 1687. évi országgyűlés 20. törvénycikke a rendet testületileg, vagyis az ausztriai provinciával Magyarország és kapcsolt részei egész területére befogadta.

A megújulás feltétele a jó kormányzás, követelménye a korszerűen felkészült uralkodó. A Rákóczi államférfiúi személyiségének kialakulását szolgáló számos tényező között végig megtalálható a jezsuita szellemiség hatása is.

A gyermek Rákóczi a jó kormányzás direktívájáról minden bizonnyal először ötéves korában a nagyanyját, Báthory Zsófiát búcsúztató Kiss Imre jezsuita páter halotti beszédében hallott. A fejedelemasszony jezsuita gyóntatója az uralkodói hivatásról beszélt az utolsó Báthory nevében a „*Báthori-Rákóczi Dicsőséges Nagy Familiának kizded maradékihoz*”. Az államelmélet nagyjait idézte, Szent Ágostont, Jean Bodint, Justus Lipsiust s másokat. Hangsúlyozta a nagyanya élet-eszményét kifejező jelszót „*Pro Deo et Religione, pro Rege et Patria, pro Anima et virtutibus*”. A halotti beszéd műfájának megfelelően a búcsúztató a megszólaltatott fejedelemasszonnal mondat politikai programot: „*A címeremben három sárkányfog volt: hármat kívánok tületek. Isten lángoló szeretetét s abból származó vallásunk mellett való buzgóságot. Királyotokhoz igaz hűséget s abból kifolyó hazátok javára való igaz készséget. Jó keresztény életet s abból ágazó szép virtusokat.*”²⁰

Sárospatakon gyermekkorában Rákóczi még megismerhette a különböző vallások békés együttélését. A városban Báthory Zsófia földesúri jog alapján telepítette meg a jezsuitákat és tett alapítványt többek között a zene tanítására. Péter Katalin mutatta ki, hogy az akkor mély belső válsággal küzdő református egyház nem tanúsított ellenállást. A jezsuiták szertartásain fiával

18 Galavics, 1986. 93. Vö.: más politikai légkörben, azonos kompozíciós normák szerint készült Esterházy Pál fia, Miklós bécsi egyetemi tézislapját 1675-ben. In: Galavics, 1993. 215–216.

19 Rózsa, 1991. 8–9., G. Etényi, 2009.

20 Kiss Imre: Báthory Zsófia halotti pompája. Nagyszombat, 1680. Kritikai kiadása: *Kecskeméti*, 1988. 223–239. Továbbá: *Kecskeméti*, 1998. A végrendelet körüli botrányra ezúttal nem térhetünk ki. Komáromy, 1890., Meszlényi, 1939.

együtt a fejedelemszpony rendszeresen részt vett. Sőt, 1671 után, amikor a császári hatalom katonai beavatkozása megszakította a földesúri katolizáció térítéses idejét, és a fegyveres erőszakot érvényesítette, Zrínyi Ilona változatlanul jelen volt a húsvéti körmeneteken. Fia első tankönyveit jezsuita szellem jellemezte vagy jezsuita szerző írta.

Vajon Rákóczi politikai döntéséhez mennyiben járult hozzá a jezsuita rend, hogy a török kiűzése után Magyarország számára a történelem kínálta két alternatíva közül a nehezebbet választotta. Azt, hogy az ország a Habsburg Birodalomba történő betagozása helyett vállolja államisága megőrzése érdekében a szabadságharcot, és korszerűsítve társadalmi-gazdasági berendezését, a modernizálódó Európa szerves részeként folytassa útját.

Rákóczit első eszmélésétől fogva uralkodásra nevelték. Munkács feladása után ez a – főleg az erdélyi fejedelmek hagyományait követő – nevelés megszakadt. Tizenkét éves korától jezsuita tanárok keze alá került. Az olyan vélemények ellenében, hogy császárhű udvari arisztokratává akarták nevelni, esetleg rávenni, hogy belépjen a jezsuita rendbe, Szörényi László mutatta ki, hogy a cseh páterek nevelésükkel hozzájárultak Rákóczi politikai elkötelezettségének kialakulásához is.²¹ Fejedelmi hivatásának első ma ismert írásbeli megfogalmazását tizenhat éves korában a neuhausi jezsuita gimnázium igazgatója, Melchior Guttvirtt (1626–1705) *Amores Mariani, seu Pii Marian Dei param Amantium Affectus* című könyvének *Epistola Dedicatoria* soraiban olvashatta. Nagyra hivatottságát hangsúlyozó, különleges szellemi képességeit dicsérő sorokból önbizalmat és cselekvési programot kaphatott. A barokk hősi küzdő szellemében: „*Megvan benned egy kimagasló fejedelmi lélekhez méltó összes ékesség... éles lángészt kaptál adományul... eszességéd érettebb korhoz illő... A Rákóczi fejedelmi házat Guttvirtt páter az Árpád-házhoz hasonlította: „a Rákóczi ház a legdicsőbb a magyar történelemben a Szentkirályokat adó Árpád-ház után.” Merész jellemzés. Felségsértéssel is felér. Ennyit még az önálló cseh provincia tagjai sem engedhettek meg maguknak. A poétikát és retorikát is tanító cseh jezsuita tanár a királyhűséget hangsúlyozva a régi nagy magyar királyokat s velük együtt – összehasonlításként?, vagy mert a kor kötelező kívánalma volt, esetleg a cenzor megtevesztésére?, nehéz eldönteni – Lipót császárt és I. Józsefet is példaképnek állította a gimnáziumi tanulmányait befejező tanítványa elé.²² Guttvirtt könyve a Szent Liga törököt kiűző háborúja idején jelent meg. A prágai egyetemi éveit alatt a jezsuita rendházban lakott, egyrészt, hogy jobban összpontosíthassa figyelmét a tanulmányokra, másrészt, nehogy a „lázadó magyarok”, mostohaapja, Thököly „elrabolja”.²³ Bár ilyen tervet a kutatás nem tárt fel.*

21 Szörényi, 1980.

22 Szörényi, 1993.

23 Köpeczi–R. Várkonyi, 2004. 78–79.

Rákóczi közben megszakította egyetemi tanulmányait, megjárta itáliai tanulmányútját, elnyerte a nagykorúságot és megismerte birtokait. Könyvtára arra vall, hogy az európai államelméleti és országismereti irodalom, a vallási türelem eszméivel foglalkozó munkák mellett forgatta a jezsuita szerzők műveit, és alaposan tájékozódott a körülöttük folyó vitákról.²⁴ Az 1694. esztendő végén a feleségével hazatelepülő Rákóczi herceget a sárospataki jezsuiták karácsonyi játékkal köszöntötték, s azt a protestánsok is megnézték. Szertartásaikon Rákóczi, ha Patakon volt, rendszeresen részt vett.²⁵

1698-ban már számolt az aktuális politikai változásokkal, megállapítja, hogy felborulóban az európai hatalmi erőegyensúly. Honnan ez a szinte naprakész tájékozottság az európai viszonyokról? Ma már nyilvánvaló, hogy ő is élt, miként Bercsényi vagy a köznemesség művelt rétege a korabeli sajtó tájékoztatásával.

Az információrobbanás következtében, főleg a harmincéves háború idején, kibontakozik a modern tájékoztatás. Az újságok, napilapok, egylapos relációk, hetilapok tudósítanak különböző műfajokban, a befogadó közönség társadalmi helyzete és műveltsége szerint mindenről, és mindennek az ellenkezőjéről is.²⁶ Hamis híreket, koholt leveleket bőven terjesztenek a különböző hatalmak érdekei szerint. Ezek esetleg kézíratos másolatokban bekerülnek a levéltárakba, hogy a korabeli közvélemény megtévesztése után az utókor historikusait is nehéz helyzetbe hozzák.

A *Responsio* című irat szerint Rákóczit a jezsuiták vitték bele, hogy levelet írjon XIV. Lajosnak, majd ők tudósították róla az udvart. A Rákóczinak tulajdonított írás hitelessége azonban több mint kétséges.²⁷

Rákóczi bécsújhelyi raboskodásának és szökésének gazdag egykorú forrásai tudósítanak, hogy jezsuita páterek is tevékenykedtek a börtönének ajtaját megnyitók között. A bécsújhelyi rendház főnöke, páter Johann Sägl (1641–?) bármikor bemehetett hozzá, és ő látta el könyvekkel. Sőt, újságokat is csempészett a börtönbe. A szökés előkészítésében akár diplomáciai főrendezőnek is tekinthető Fridericus Wolff (1643–1708) páter a bécsi és a berlini udvari körökben egyaránt otthonos volt, és eleinte azon munkálkodott, hogy Rákóczi császári kegyelmet kapjon. A fel ségsértési vád után azonban átlátta, hogy csak a szökés mentheti meg a foglyot a kivégzéstől, a spanyol örökösödési háborúba bonyolódó Habsburg-dinasztiát beláthatatlan bonyodalmak-

24 Zolnai, 1955., Heckenast, 1958., Ladányi, 1980. 312., Köpeczi, 1982. 143. kkl.

25 Péter, 1995., Köpeczi, 1982. Historia Domestica Residentiae Patakiensis Soc. Jesu. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. 95/ I. fol. 111, 115–117., etc.

26 G. Etényi, 2003., Briggs-Burke, 2012.

27 R. Várkonyi, 2006.

tól, és attól a nevetséges szereptől, hogy ellensége, a francia király kezébe hatásos adut adjon.²⁸ Azt viszont csak az újabb kutatás derítette ki, hogy Wolff a jezsuita rend magyarországi provinciájának megalapításáért harcolt, és hevesen szembeszállt Kollonics Lipót érsek felfogásával.²⁹

A jezsuita rend 1695. évi tartományi gyűlésén a tagság 95%-a a szétválasztás mellett szavazott. A Társaság magyar tagjai megalapozott igényekkel léptek fel, megnagyobbodott országban gondolkoztak. A csehek pedig már 1622-ben kiváltak az osztrák provinciából és megalakult az önálló cseh rendtartomány. Másutt is súlyos nemzeti ellentétek terhelték az ausztriai provinciát, s a ljubljana-i kollégiumban nemzetiségi viszályok dúltak. A magyar rendtagok létszáma, rendházaik, intézményeik, feladataik és az a tény, hogy az ausztriai provincia példátlanul hatalmas területével szinte kezelhetetlenné vált, egyaránt indokolta az önálló, független magyar rendtartomány igényét. Elutasító kifogások bőven voltak: alkalmatlan az idő, még nem aktuális, a magyarok alkalmatlanok az önállóságra. Valódi okról csak részben esett szó: „*a magyar jezsuiták, akik lélekben már elszakadtak az osztrák rendtársaiktól, egy követ fújnak a magyar állam függetlenségét sürgető császárelenes egyházi és világi főurakkal és nemesekkel*”.³⁰ Vagyis a magyar provincia ügye politikai kérdéssé vált, és elutasításának valódi oka, hogy a külön magyar provincia akadálya lehet az abszolutisztikus módszerekkel létrehozandó egységes birodalomnak.

Lukács László világosan megállapította, hogy az önálló magyar rendtartomány megalakítását a Habsburg kormányzatban az abszolutista módszerekkel kormányzott birodalom kiépítésén munkálkodó államférfiak elleneztek. Legfőképpen Kollonics Lipót (1631–1707) esztergomi érsek, aki az abszolutizmus jegyében a magyar alkotmányt legmerevebben elutasító Johann Paul Hocher kancellár köréhez tartozott. Ennek a körnek kiválóan felkészült tagjai az államélet minden területét átfogva a közvélemény formálásától a történetírásáig következetesen érvényesítették a birodalom érdekeit.³¹ Az önálló magyar provincia tervét visszautasító döntő szót Lipót császár mondta ki, éles belső harcok után.³² Eleinte, 1690 első éveiben a császárt Wolff páter

28 Lukinich, 1935, 92–93, 96–99.

29 Wolff eddig ismeretlen portréja: Lukács, 1989. 31–32, 102–103. Az egykorú forrásokban azonban semmi nyoma a *Responsio* állításának, miszerint Longueval a jezsuiták megbízásából ajánlkozott Rákóczinál, majd az ő javaslatukra mutatta be a francia királynak címzett levelét a bécsi udvarban. Ráday, 1955. 720.

30 Lukács, 1989. 32. A cseh provincia megalapításáról irodalommal Szörényi, 1980.

31 Lukács, 1989. 32, 104. – Hoher magyarországi politikájáról irodalommal: R. Várkonyi, 2002a. A Habsburg abszolutizmus komplex jellegéről, amely a politika, a közvélemény, propaganda és a történetírás minden területét felölelte: Bene, 1999. főleg 279–325., G. Etényi, 2003.

32 Lukács, 1989. 30–32, 102–103. A Gubernium kizárólag az uralkodó hatáskörébe utalt minden vallásügyi kérdést, beleértve az egész magyarországi katolikus egyház és a különböző szerzetesrendek, egyházi személyek ügyét. R. Várkonyi, 2002b.

az önálló magyar rendtartomány megalakítása irányába befolyásolta. Wolff diplomáciai próbálkozásai sikereket értek el, Rákóczi megszőktetését is eredményesen bonyolította le, Kollonicsal szemben viszont csatát veszített. Kollonics úgy vette le a napirendről az önálló magyar provincia ügyét, hogy a kiválás helyett Lipót császárral az úgynevezett „*mixta divisio*” megoldását fogadtatta el. Ez azt jelentette, hogy Magyarországot a Duna vonalánál megosztanák. Az ország déli része változatlanul az osztrák provinciához tartozna, s a Felvidék, Alsó- és Felső-Magyarország lenne a magyar provincia. Ezt viszont a magyar jezsuiták nem fogadták el, és elszántan küzdöttek, hogy az osztrák rendtartományból a „*simplex divisio*” elve alapján váljon ki a magyar provincia, területe a királyság területével legyen azonos. Az 1700. évi tartományi gyűlésen a résztvevők 95%-a a *divisio* mellett szavazott.

Az önálló provincia létrehozásának érveit a generális német asszisztensének felkérésére, 1700. március 27-ei dátummal, Kapi Gábor (1658–1728) rendkívül határozottan és a magyar állami önállóság mellett elkötelezetten foglalta össze Thyrsus Gonzalesnak, 1687 óta a Társaság generálisának, Rómába küldött levelében. A magyar nemesi származású Kapi a bécsi noviciátus után Bolognában és Velencében tanult, 1698-tól Kolozsvárott az Akadémia professzora lett.³³ Írását Lukács László így jellemzi: „Mély érzelmektől fűtött, néhol robbanásig feszülő írás. Nemcsak egy igaz magyarnak, de egész jobb sorsra érdemes népének tragédiája izzik benne.” Érveit a következőképpen foglalja össze: „Az osztrák jezsuitáknak adatott minden hatalom, ők uralkodnak és csak saját javukat tekintik. A magyaroknak ezt szó nélkül tűrni kell. Aki panaszkodik, lemondhat arról, hogy valamikor befolyásosabb beosztást kapjon. A nem osztrák rendtagok közös anyánk mostohagyermekai. Ezt tapasztalniuk kell a szerzetbe való felvételnél és még inkább szellemi képességük idején. A magyarokat barbároknak, tehetségteleneknek tartják és megvetik. Magyarországra az osztrák rendtagok selejtjét küldik, mintegy büntetőtáborba, így is fogják fel az érdekeltek és igyekeznek szabadulni.”³⁴

Mindez megalapozottan bizonyítja, hogy a magyarországi jezsuiták jelentős csoportja, áthatva patriotizmussal, mindent megtett, hogy elszakadjon az osztrák provinciától és magyar rendtartományt alakítson ki. Még sok részlet tisztázására van szükség ebben a rövid szakaszban is, de az többé nem mondható, hogy a magyarországi jezsuiták ne akartak volna elszakadni az osztrák provinciától, vagy hiányzott volna belőlük a szolidaritás országukkal és a nemzeti érzés.

33 Catalogus Generalis..., 1987, 680–681., *Sommervogel*, 1893. 465.

34 Lukács, 1989. 31–32, 102–103.

Természetes tehát, hogy Rákóczi 1703 koranyarán, amint bejött az országba, az ungvári jezsuitától kért papot.³⁵ További vizsgálatot kíván, hogy vajon lengyelországi bujdosása idején tartott valamilyen kapcsolatot a pataki és az ungvári jezsuitákkal?

Rákóczi első vallásügyi rendelkezései bizonyítják: tudatában volt, hogy a Társaság magyarországi helye komplex feladatok megoldását kívánja. 1704 elején, január 12., 27., majd augusztus 12-ei keltezéssel kiadott pátensekben tudatta katonáival és a lakossággal, hogy a vallás ügyében tilos minden önbíráskodás, a templomok, plébániák, rendházak háborgatóit keményen bünteti és kimondja: iskolákat minden felekezet szabadon építhet.³⁶ Rendelkezését a jezsuitákra vonatkozóan külön is megismételte február 13-án kiadott pátensében. Megparancsolta, hogy a jezsuitákat se templomaikban, se iskoláikban, ingó és ingatlan javaikban senki se bántsa. Aki birtokaikat háborgatja, az kemény büntetést kap.³⁷

Miért kellett Rákóczinak az általános, minden vallásfelekezetre érvényes rendelkezés után még külön a jezsuiták számára védelmi levelet kiadnia? Nyilván a táborába befutó hírek nyomán a helyi atrocitásokat kívánta megfékezni. Szigorúan tiltott minden önkényeskedést, személyes bosszút, önbíráskodást. Hangsúlyozta, hogy minden sérelmet országos szinten, törvényesen rendeznek. Heves politikai fordulatok és társadalmi váltások idején azonban szinte lehetetlen fegyelmet tartani. Ismeretes, hogy a felkelők súlyosan bántalmazták a nagybányai, a felsőbányai, a selmecbányai, a besztercebányai, a nagyszombati jezsuitákat. Talán hevesebben is, mint egyes helyeken általában a katolikusokat.³⁸

Ahol a forrásadottságok mikrovizsgálatokra adnak lehetőséget, ott kiderül, hogy vagy régi bántalmakat bosszultak meg helyi lakosok és fegyelmetlen református katonák, vagy szemükben a császári hatalmat megtestesítő „német”, azaz osztrák rendtagokra támadtak. A győri Mezőségen és Veszprémben történtek bizonyítják, hogy határokat a „protestáns retorzió” sem ismert.³⁹ A Nagybányát elfoglaló katonákat a lakosság uszította a jezsuiták ellen, s példátlan erőszakkal azt tették, ami a várossal korábban a császári hatalom és az ottani rendtagok részéről történt: elfoglalták a templomot, az iskolát és a pátereket elűzték. 1700-ban például Jakus Pál rendfőnök panaszt tett a felső-magyarországi főkapitánynál a városi tanács ellen, mivel megengedi, hogy a nem katolikus lakosság a katolikusok ünnepein dolgozzék. A városi tanács erre megkapta a ren-

35 Vö.: Rákóczi levele Vajda Jakab tiszttartónak, Klimiec, 1703. június 15. In: *Esze*, 1974. 30. Az ungvári jezsuiták politikai tevékenysége még feltárássra vár.

36 Rendelet Szepes vármegyéhez, *Thaly*, 1883. 103. Az államépítésbe illesztette: *Köpeczi-R. Várkonyi*, 2004. 192. Vö.: *Esze*, 1974. 48.

37 Fol Hung, 1389, Fasc. 3. fol: ?

38 Részletesen ismerteti *Meszlényi*, 1936. 265–267.

39 *Esze*, 1980, 288, 292–293.

delkezés: az ünneprontókat botoztassa meg és sújtsa pénzbírsággal. Pap Mihály ezereskapitány 1704. június 4-én Nagybányáról anarchikus viszonyokról számol be: *„Itt a két ország között hidegen folynak a dolgok: mert csak névvel kuruczok, cselekedettel pedég – mint Katona Mihály – nemes embereknek protekciót adott, hogy táborra ne menjenek.”*⁴⁰

Rákóczi és kormányzóköre minden úton rendet és fegyelmet kívánt teremteni, hogy a helyi önkényeskedéseknek gátat vessen. Feltehető, hogy a selmecbányai és a besztekerbányai rendház német nemzetiségű jezsuitáit a népharagtól is mentette Rákóczi, amikor fegyveres védelemmel kísértette őket az ország határára, és a német bányászok lelki gondozására anyanyelvükön tudó magyar atyákat rendelt. Mindennek ellenére a jezsuita rendházak részt vettek Rákóczi csapatainak élélmezésében és ellátásában.

Bercsényi Miklós generális, aki korábban már fia nevelését jezsuitákra bízta, jezsuita udvari káplánt tartott. Kívánságára 1704 nyarán Bajmóc vára elfoglalását a páterek *Te Deum*mal, szent beszéddel és a győztesek megvendéglésével ünnepelték.⁴¹ Ugyanakkor a nagyszombati csata után, a Nagyszombatba bevonuló Heister generális parancsára, Rákóczit bíráló beszéd hangzott el. Noha ezt még további vizsgálattal kell megerősíteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül.⁴² A Társaság magyarországi tagjai közül természetesen többen tartózkodó magatartást tanúsítottak, mások a király oldalán maradtak. A lelki válságok feltárása a következő kutatások feladata lesz. A Társaságot megosztó válságot azonban – mint majd látni fogjuk – nem a Rákóczi-szabadságharc robbantotta ki, sokkal korábbi és mélyebb gyökerű volt, 1703-1704-ben csak nyilvánvaló lett.

Rákóczi és szűkebb kormányzóköre az éles súrlódásokat sem nélkülöző eseteket annak tudatában kezelte, hogy a kialakuló új magyar államban a Társaság helyét szervezetileg és társadalmilag szükséges megteremteni. Befogadás? Kompromisszum? Rákóczi állama az európai hatalmi átrendeződésbe kapcsolódva kívánta rendezni az ország helyzetét, a jezsuita renddel való kapcsolata pedig a korabeli magyar történelem egyik központi problémája.

A magyarországi rendtagok az osztrák provincia tagjai voltak, tehát az országon kívüli szervezetnek tartoztak engedelmisséggel és tájékoztatási kötelességgel. Birtokaikról az osztrák előjárók rendelkeztek. Ugyanakkor Rákóczinak a reformátusokkal és az evangélikusokkal is el kellett fogadtatni a jezsuita rend jelenlétét. Mindez állami politikai szintű rendezést kívánt.

40 Közli: Nagybánya és vidéke. 1881. július 12. sz. *Archivum*, 1871. I. 224.

41 Irodalommal *Meszlényi*, 1936.

42 Részleteit közli Esze Tamás a következő forrásmegjelöléssel: EK Fényképmásolat egy sérült jezsuita diáriumból, 1235. Következtetése az akkori ismereti szinttel magyarázható: a nagyszombati kollégiumban „*visszamaradt magyar jezsuiták „nemzeti érzületet” még ily súlyos esetben sem tanúsítottak.* Esze, 1974. 52.

Ellenőrizhetetlen hírek, éles konfliktusok kísérték az utat, amíg a Társaság ügye eljutott a szécsényi országgyűlésig.⁴³ Ezzel a Jézus Társaság és a Magyar Konföderáció viszonya drámai fordulathoz érkezett.

A szécsényi országgyűlésen (1705. szeptember 12–október 3.) heves, éles vita robbant ki a jezsuita rend magyarországi létéről. A tárgyalás megszakadt. Majd újrakezdték és többen a jezsuiták kiűzését követelték.⁴⁴ Ehhez képest sikerült visszafogott és tárgyszerű törvényt hozni. A 6. törvénycikk elismeri a jezsuiták oktatási munkáját és három lényeges végzést foglal magában. 1. A birtokügyek rendezése: azokat a birtokokat, amelyek az elmúlt évtizedekben a katolikus klérus és különböző szerzetesrendek tulajdonából kerültek a rendhez, adják vissza eredeti tulajdonosaiknak. 2. A „németes”, vagyis az osztrák provinciához ragaszkodó rendtagok hagyják el a Magyar Konföderáció területét. A leglényegesebb a 3. végzés. Szakadjanak el az ausztriai provinciától és hozzák létre az önálló magyar rendtartományt, különben: „*az Confoederált Magyarország részeiben meg nem maradhatnak*”.⁴⁵ Egyértelmű, hogy az országgyűlés, Rákóczi intencióinak megfelelően, alkotmányos önállóságával összhangban határozott a Társaságról. A Társaság magyar tagjai vigyék végbe az „*Ausztriai Provinciátul való magok elszakasztását*”. A hangsúly nem a kiutasításon, hanem az önálló magyar rendtartomány megalapításán van. A Társaság magyar tagjai a 6. törvénycikkkel mintegy félévszázados küzdelmük érdekében kaptak törvényes támogatást a Magyar Konföderációtól.

Rákóczi nem álmokat kergetett, amikor a jezsuita rendet önálló szervezetével, a magyar provinciával kívánta a magyar állam rendszerébe beilleszteni. Építhetett a magyarországi jezsuiták elemi igényére és arra, hogy a Társaság generálisa, Thyrso Gonzales páter 1704-ben kiállt a magyar külön rendtartomány megalapítása mellett.⁴⁶

Rákóczi a szécsényi országgyűlésről Erdélybe indult, hogy beiktassák az 1704 nyarán megválasztott fejedelmi méltóságába. Kolozsvárott a jezsuita Akadémia tanárai diadalkaput, porta triumphalist építettek fogadására a város főterén.⁴⁷ Szerkezetét, kompozícióját, dekorációjának eszmei tartalmát Kapi Gábor professzor gondolta ki, és megvalósítását is ő vitte keresztül.

43 Mellőznünk kell a részletes eseményeket, a gyöngyösi értekezlet tárgyalásait, Bohus András ügyét és Bercsényi állítólagos mérgezési tervét, *Thaly* 1875a., uő.: 1875b, *Bártfai Szabó*, 1936. 15–18., *Meszlényi*, 1936. 225–304.

44 „A jezsuiták dolga elővétellett. Ezeket Bercsényi érzékenyül bántotta meg, mind nehéz kifakadásai, mind nehéz tréfiája által, mások pedig tele torokkal kiáltották, hogy őket mint minden gonoszság kútfejét ki kell kergetni az országgyűlés 1705. hazából a mágnások védelmőkre keltek, és magasztalták a szerzetet, hogy nagy hasznot hajt az ifjúság nevelése által.” *Praznovszky*, 1995.

45 *R. Várkonyi*, 1975a.

46 *Lukács*, 1989. 74., 105.

47 *Varga*, 1976., *Galavics*, 1980. A diadalkapu egykorú rajzát Szirtes Zsófia fedezte fel.

1705 októberében Vízaknai Bereck György kolozsvári főorvos feljegyezte naplójában: „*A méltóságos fejedelem készül bé, kinek solennisi pompájára porta triumphalist szép dicsőségesen készítenek a jesuiták Kolosvárat a tanácsháza előtt.*”⁴⁸ A kapun a képek és a feliratok Rákóczi államának történeti morális programját fogalmazták meg. Aktuálisan, mint a központi felirat jelzi: *Vedd Erdély jogarát, mely téged illet, téged, oly nagy fejedelmi ősök véreből származó legnagyobb férfi*. A kapun a Báthory és a Rákóczi fejedelmek arcképei felirataikkal együtt a történelmi folyamatosságot fejezik ki. Az ábrák, az elfoglalt várak és városok képei a Bibliából, az antik szerzőktől vett latin idézetekkel az egyetértés, a rend, a szabadság szimbolikus kifejezői.⁴⁹ A porta triumphalis mondanivalója összecseng Meclichor Guttwirth a Rákóczi-család fejedelmi tulajdonságait hangsúlyozó laudációjával és Kapi Gábor professzornak 1700-ban az önálló magyar provincia létrehozásáról kifejtett álláspontjával.⁵⁰

Rákóczi 1705. november 11-én Zsibónál csatát veszített. Kolozsvárra a győztes Herbeville generális vonult be, és a szétbontott porta triumphalist az akasztófa alatt rituálisan elégettette. Kapi Gábornak menekülnie kellett, Thyrsó Gonzales, a rend római generálisa pedig 1705 végén meghalt. A magyar provincia ügyét azonban Rákóczi állama, a Magyar Konföderáció továbbra is napirenden tartotta, mint ahogyan a Magyar Királyság társadalma is igényelte a jezsuita tanárok és a rend pasztorációjának jelenlétét.

Az időnek előtte befejezett szécsényi országgyűlés félbemaradt ügyeinek tárgyalását Rákóczi és kormányzóköre a miskolci tanácsülésen folytatta. Megindulván a nagyszombati béketárgyalások, az önálló magyar provincia ügye szélesebb összefüggésben is felmerült. A békekötés feltételei közé befoglalták, hogy alakuljon meg a magyarországi önálló jezsuita provincia. I. József császár és magyar király hajlott az osztrák provincia megosztására, majd az osztrák rendtagok tiltakozása miatt nem vállalta a döntést. Mivel pedig a magyarországi jezsuita provincia egyelőre nem valósult meg, a Magyar Konföderáció kormánysszerve, a Szenátus 1706. július 23-ai ülésén a szécsényi országgyűlés végzésének végrehajtásáról döntött. Azoknak a rendtagoknak, akik nem tesznek esküt a konföderációra, el kell hagyniuk Rákóczi országát, kivéve, akik Kassán és Nagyszombatban tanítanak. A kiutasítás és birtokelvétel lebonyolítására a fejedelem bizottságot jelölt ki, s ez az osztrák provincia álláspontjának fordulatához vezetett: Sennyei István szenátor tudósította Rákóczit, hogy az osztrák jezsuiták beleegyeztek a rendtartomány divíziójába.⁵¹ Ezúttal viszont a császári udvar „lebegtette” a döntést, s az önálló rendtartomány ügye végül

48 Vízaknai Bereck György naplója. In: Köpeczi–R. Várkonyi, 2004b. I. 329.

49 Részletes szemtanúi leírása: Gyalogi János, *De rebus memorabilibus Transylvaniae anni 1705.*, Varga, 1976. A Kriegsarchivban őrzött anyag alapján rekonstruálta Galavics, 1980. 483–490.

50 Cserei Mihály Historiájában hangsúlyozza Kapi kezdeményezését, az viszont, hogy „*két kézre tudván játszódni*”, vagyis merő kétkulacosságból készítették a kaput, nem egyéb rosszindulatú megjegyzésnél”. Cserei, 1983. 361.

51 Kassa 1706. szeptember 8. MNL/OL E-152 AJI 4. t. 9. fol:12–13. Vö.: R. Várkonyi, 2006. 175–176.

nem ért célba „a bécsi udvar makacs ellenállása miatt”.⁵² Közben egész Magyarországon társadalmi mozgalom bontakozott ki, városok, nemesek, polgárok emeltek szót a magyarországi jezsuiták érdekében. Hat vármegye, Pozsony, Turóc, Trencsén, Árva, Nyitra és Abaúj-Torna katolikus statusai nyomtatásban is megjelent tiltakozásukat 1706. október 30-án adták át a fejedelemlennek.⁵³

A források között a 18. század végén a történetírók asztalára került egy címében Rákóczinak tulajdonított röpirat, a *Responsio* névtelen szerzője úgy válaszol a vármegyék beadványára, hogy hevesen és alpári módon elítéli az egész jezsuita rendet. A kutatók egy része Rákóczi művének tekintette a röpiratot, mások vitatták eredetiségét, s az is felmerült, hogy Ráday Pál fogalmazta volna.⁵⁴ Mai ismereteink szerint erős érvek szólnak amellett, hogy a *Responsio*t nem Rákóczi írta.

1784-ben, a jezsuitákra nézve Európa-szerte kritikus időben nyomtatták ki, ismeretlen helyen. Célzatosan tulajdonították a címében Rákóczinak. A különböző levéltárakban és kéziratárakban fellelhető ma ismert másolatok feltehetően a nyomtatott példányról készültek. Egykorú, eredeti szövege eddig nem került elő. Tartalmi megállapításait a korabeli egykorú források cáfolták, vagy történetileg egyszerűen képtelen vélekedéseket közöl. Többek között ilyen az a megállapítás is, hogy a Rákóczi-levéltárból a jezsuiták lopatták ki az okleveleket és a vatikáni könyvtárból is ők vitték el a könyveket, amelyekből Rákóczi fejedelmi jogai igazolását várhatta volna. A magyar provincia megalapításáért zajló küzdelemre pedig még halvány utalás sem található.

1707 tavaszán, erdélyi fejedelmi beiktatása alkalmával Mikes Mihály generális szóvá tette a Magyar Konföderáció 1705. évi törvényének végrehajtását elrendelő döntést, hogy a jezsuitáknak el kell hagyniuk a Magyar Konföderáció uralma alá tartozó területet, Rákóczi a következőt válaszolta: „*Ha Isten boldogítja igaz ügyünket, odaki azokat is, a kik kimentenek, és ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket.*”⁵⁵

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy Magyarország nagy változásában a 17–18. század fordulóján II. Rákóczi Ferenc a Sárospatakon 1663-ban megtelepedett jezsuiták ügyét mint államférfi és államfő kívánta beilleszteni az önálló, korszerű magyar állam keretei közé. Felkarolta a magyarországi jezsuiták küzdelmét a magyar provincia megalapítása érdekében. Fejedelmi hivatásának tudatosításához viszont a csehországi jezsuita gimnázium igazgatója is hathatósan

⁵² Több dokumentummal: Lukács, 1989. 35.

⁵³ Supplicatio et Protestatio sex Comitatum in Cassau exsilii Societatis Jesu. OSZKK. App H. 14–85.

⁵⁴ Ráday, 1955. I. 705–726.

⁵⁵ Gyalogi János: De rebus memorabilibus Transylvaniae anni 1705. Kézirat az Erdélyi Múzeum Kemény Collectio minor gyűjteményéből (XXXIV 353). Idézi Márki, 1909. 405. Gyalogi János írását magyar fordításban kiadta: Varga, 1976. 694., Gyalogi életrajza: Némethy, 1879. 102–112.

hozzájárult. A rend több tagja eszmei megfogalmazásokkal és pasztorációval segítette Magyarország megújulásáért az 1663–1670-es évekig változó megoldásokkal és esélyekkel folyó, majd a török megszállta területek visszafoglalásáért, a szabadságharc kibontakozásáért vívott küzdelmet. A szécsényi országgyűlés 6. törvénycikke a magyar jezsuitáknak az önálló provinciáért vívott félévszázados küzdelmét foglalta egységbe az önálló magyar államiság követelményével.

IRODALOM

Archivum, 1871.

Archivum Rákócziánium I. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Bel- és külföldi irattárakból bővítve. Pest, 1871.

Bán, 1980.

Bán Imre: Korai felvilágosodás nemzeti műveltség. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980.

Bártfai Szabó, 1936.

Bártfai Szabó László: II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. Magyar Kultúra XXIII, 1936. 15–18.

Bene, 1999.

Bene Sándor: Theatrum politikum. Debrecen, 1999.

Borián, 2004.

Borián Előd: Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében. Pannonthalma, 2004. Pannonthalmi Füzetek 50.

Briggs–Burke, 2012.

Briggs, Asa–Burke, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergről az internetig. Budapest, 2012.

Cserei, 1983.

Cserei Mihály: Erdély históriája. 1661–1711. Sajtó alá rendezte Bánkúti Imre. Budapest, 1983.

Emlékiratok, 1978.

II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról. 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István. A tanulmányt és a jegyzeteket írta: Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona. Budapest, 1978.

Esze, 1974.

Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk.: Szauder József–Tarnai Andor, Budapest, 1974. 27–100.

Esze, 1980.

Esze Tamás: Rákóczi valláspolitikája. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980. 285–297.

Fabinyi, 1980.

Fabinyi Tibor: Rákóczi diplomáciájának egyházpolitikai vonatkozásai. In: Európa és a szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980.

Frey–Frey, 1998.

Frey Linda–Frey Marsha: The Confessional Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998. 432–441.

Galavics, 1980.

Galavics Géza: A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 465–510.

Galavics, 1986.

Galavics Géza: Kössünk kardot a pogány ellen. Budapest, 1986.

Galavics, 1993.

Galavics Géza: Esterházy Miklós tézislapja a bécsi egyetemen 1675-ben. In: A barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások kiállítás elő. 1993. 215–216.

G. Etényi, 2003.

G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. Budapest, 2003.

G. Etényi, 2009.

G. Etényi Nóra: A magyar politikai elit és a nemzetközi nyilvánosság. In: Pamflet és politika. Budapest, 2009. 215–254.

Kecskeméti, 1988.

Kecskeméti Gábor: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Budapest, 1988. 223–239.

Kecskeméti, 1998.

Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Budapest, 1998.

Komáromy, 1890.

Komáromy András: A Rákócziak kincse Munkács várában. Századok 24. (1890) 739–750.

Köpeczi, 1982.

Köpeczi Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Budapest, 1982.

Köpeczi–R. Várkonyi, 2004a.

Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 2004.

Köpeczi–R. Várkonyi, 2004b.

Rákóczi tükrök: naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Szerk.: Köpeczi–R. Várkonyi. Budapest, 2004.

Ladányi, 1980.

Ladányi Sándor: A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980. 311–318.

Lukács, 1989.

Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). Szeged, 1989.

Lukács, 1987.

Ladislav *Lukács* SJ Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Romae, 1987.

Lukács O., 2003.

Lukács Olga: II. Rákóczi Ferenc vallásossága a „Vallomások” tükrében. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. I–II. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2003. II. köt. 253–373.

Lukinich, 1935.

Lukinich Imre: II. Rákóczi Ferenc felségsértési perének története és okirattára. Budapest, 1935.

Márki, 1909.

Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. II. kötet, Budapest, 1909.

Meszlényi, 1936.

Meszlényi Antal: II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. Regnum, 1936.

Meszlényi, 1939.

Meszlényi Antal: Báthory Zsófia élete és végrendelete. Klny. Regnum Évkönyvből, Budapest, 1939.

Molnár, 2003.

Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Budapest, 2003.

Némethy, 1879.

Némethy Lajos: A magyar egyházi írók csarnoka. Gyalogi János. Új Magyar Sion 1879. 102–112.

Péter, 1995.

Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Papok és nemesek. Budapest, 1995. 186–199.

Praznovszky, 1995.

A szécsényi országgyűlés 1705-ben: Csécsi János naplója Kazinczy Ferenc hites másolatában, a magyar fordítással, továbbá az országgyűlés dokumentumaival, valamint R. Várkonyi Ágnes tanulmányával. Szerk.: Praznovszky Mihály. Szécsény, 1995.

Ráday, 1955.

Ráday Pál iratai I. 1703–1706. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Papp László. Budapest, 1955.

Rózsa, 1991.

Rózsa György: A Nádasdy Mausoleum. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIV. 1991. 8–9.

R. Várkonyi, 1975.a.

R. Várkonyi Ágnes: Rendhagyó országgyűlés Szécsényben. Szécsény, 1975.

R. Várkonyi, 1975.b.

R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.

R. Várkonyi, 1987.

R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Venus. Budapest, 1987.

R. Várkonyi, 1988.

R. Várkonyi Ágnes: A Confessio értékrendszere. In: Rákóczi Európában. Budapest, 1988.

R. Várkonyi, 2002a.

R. Várkonyi Ágnes: A Wesselényi szervezkedés történetéhez. 1664–1670. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002. 423–460.

R. Várkonyi, 2002b.

R. Várkonyi Ágnes: Az abszolutizmus kísérleti intézményéről. A Gubernium utasítása 1673-ban. In: Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére. Szerk.: Tima Renáta. Budapest, 2002. 24–34.

R. Várkonyi, 2005.

R. Várkonyi Ágnes: „Montecuccoli szöretet tart”: jezsuita beszámoló Zrínyi háborújáról. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk.: Angi János és ifj. Barta János. Debrecen, 2005.

R. Várkonyi, 2006.

R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 163–189.

Sommervogel, 1893.

Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Par Carlos Sommervogel, SJ Paris–Bruxelles, Tome IV. 1893.

Szörényi, 1980.

Szörényi László: Rákóczi csehországi tanulóévei. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 291–216.

Szörényi, 1993.

Szörényi László: A hősepikai téma az ovidiusi elégia köntösében. Melichor Guttwirtt. In: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. Budapest, 1993. 44–47.

Thaly, 1875a.

Thaly Kálmán: A jezsuiták mérgezési terve Bercsényi ellen s a szécsényi országgyűlés VI. articulusa. Hon, 1875. április 15. szám.

Thaly, 1875b.

Thaly Kálmán: Még egyszer a jezsuiták mérgezési tervéről. (Nyílt válasz Fraknói Vilmosnak.) Hon, 1875. május 12. szám.

Thaly, 1883.

Thaly Kálmán: Szepes vármegye levéltára. Századok 7. (1873)

Thaly, 1887.

Thaly Kálmán: A székesi gróf Bercsényi család 1470–1835. II. kötet, Budapest, 1887.

Tóth, 2004.

Tóth István György: Missionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről. Budapest, 2004.

Tusor, 2002.

Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Sanctacroce). Levéltári Közlemények 73. (2002) 199–241.

Varga, 1976.

Varga Imre: A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról. Vigilia 41. (1976) 10. 691–696.

Zolnai, 1955.

Zolnai Béla: Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. Irodalomtörténeti Közlemények LIX. (1955) 288–295.

Heckenast, 1958.

Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára 1701. Irodalomtörténeti Közlemények LXII. (1958) 25–36.

Zrínyi, 2004.

Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság. In: Zrínyi Miklós összes prózai művei. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 2004. 202–228.

R. Várkonyi Ágnes:
Magyarország a változások idején

Kulcsszavak:
**II Rákóczi Ferenc, jezsuita rend, divisio,
Magyar Konföderáció,
önálló magyar provincia, valláspolitiká**

Rákóczi és a jezsuita rend kapcsolatának újragondolása nélkül nemcsak a Magyar Konföderáció valláspolitikája marad hiányos, hanem egyoldalú képet alkotunk Rákóczi, az államférfi döntéseiről és Magyarország megújulásáról is. A *Confessio peccatoris* kritikai kiadása megkívánja, hogy az eddigiekhez képest teljesebb feleletet keressünk Rákóczi és a jezsuita rend viszonyát három évszázad óta kísérő kérdésekre.

Milyen esélyt adhatott a jezsuita rend számára Magyarország újraegyesítésének Rákóczi államában megvalósuló alternatívája? Mit adtak, milyen értékes segítséget nyújtottak a megújulás sajátos útján Magyarországnak és az Erdélyi Fejedelemségnek a Társaság tagjai?

A Jézus Társaság a 17. század második felében nem tekinthető a Habsburg abszolutizmus kiszolgálójának, hanem birodalom fölötti célok vezették. A magyarországi jezsuiták a század közepe óta küzdöttek, hogy elszakadjanak az osztrák provinciától.

Sárospataki letelepedésükkel mintegy évtizedig a térség társadalmi politikai feszültségét próbálták több-kevesebb sikerrel oldani.

Magyarország nagy változásában, a 17-18. század fordulóján II. Rákóczi Ferenc a Sárospatakon 1663-ban megtelepedett jezsuiták ügyét mint államférfi és államfő kívánta beilleszteni az önálló, korszerű magyar állam keretei közé. Felkarolta a magyarországi jezsuiták küzdelmét a magyar provincia megalapítása érdekében. Fejedelmi hivatásának tudatosításához viszont a csehországi jezsuita gimnázium igazgatója is hathatósan hozzájárult. A rend több tagja eszmei megfogalmazásokkal és pasztorációval segítette Magyarország megújulásáért az 1663–1670-es évekig változó megoldásokkal és esélyekkel folyó, majd a török megszállta területek visszafoglalásáért, a szabadságharc kibontakozásáért vívott küzdelmet. A szécsényi országgyűlés 6. törvénycikke a magyar jezsuitáknak az önálló provinciáért vívott félévszázados küzdelmét foglalta egységbe az önálló magyar államiság követelményével.

A szerző:

R. Várkonyi Ágnes
professor emeritus

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar
Történeti Intézet,
Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

1088 Budapest, Múzeum körút 6–8.

SUMMARY

Ágnes R. Várkonyi:
Hungary in Time of Changes

Keywords:
**Ferenc Rákóczi II, Jesuit Order, division,
Hungarian Confederacy,
independent Hungarian province,
religion policy**

Without re-considering the connection between Rákóczi and the Jesuit Order, one not only gains an incomplete picture of the Hungarian State's religious policy, but one also gains only a one-sided picture of the decisions of the statesman Rákóczi, and also of the associated renaissance of Hungary. The critical issue of the *Confessio peccatoris* requires us to find better answers to the questions previously left half-answered, i.e. those concerning the three-century long relationship between the Rákóczis and the Jesuit Order.

What else could the reunification of Hungary in the Rákóczi years have offered the Jesuit Order? How did Hungary and the Principality of Transylvania benefit from the social, restorative and ecclesiastic contributions of the Order?

During the second half of the 17th century, the Society of Jesus could not be considered as being actively in line with Habsburgian absolutism. The Order did, however, have its eye on weightier purposes. Ever since the middle of the century the Jesuits in Hungary had been striving to break away from Austrian influences.

Based at their site at Sárospatak, they tried to solve the social and political tension in the region, and, for almost a decade, they had some success.

Around the year 1700, during the Great Changes of Hungary, Ferenc Rákóczi II, as head of state, sought to set down clauses relating to the Jesuits who had settled at Sárospatak in 1663 within the new decrees relating to an independent and modern Hungarian state. In the interests of strengthening the new Hungary, he embraced the fight of the Jesuits in Hungary. The Director of the Jesuit Grammar School in Bohemia also abetted this wish, by stating his support for the Jesuits in Hungary at this time. From 1663 to 1670, Rákóczi had been fighting in various ways for the renaissance of Hungary, and later on he sought to prepare the nation for future incursions and to recapture of the areas occupied by the Turks. Article 6 of the parliamentary session at

Szécsény set down the new policies covering consequences of the recent half-century struggles for an independent province for the Hungarian Jesuits alongside broader requirements for a fully independent Hungarian state.

The author:

Ágnes R. Várkonyi

Professor Emeritus

Eötvös Loránd University

Faculty of Humanities

Institute of History Medieval and Early New Age

Hungarian History Department

H 1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.

1. Történeti előzmények (1596–1649)

Az egri egyházmegye kora újkori történetének fordulópontja 1596-ban következett be, amikor az ősi székváros, Eger oszmán uralom alá került közel egy évszázadra. Nem csoda, hogy az egyházmegye középkori történetét tárgyaló monográfia szerzője, Kovács Béla is ezt az időpontot tekintette kutatásai zárópontjának.¹ Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a 17. században, különösen pedig annak derekától kezdve hogyan ment végbe az egyházmegye megújulása, milyen területeket érintett ez a folyamat.

Noha Szuhay István püspökségének idején, 1604-ben erővel elfoglalták a kassai evangélikusoktól a Szent Erzsébet-dómot, azonban ez csak rövid életű siker volt. Még ugyanazon év őszén a Bocskai István vezette mozgalom hadai sikerrel foglalták el Kassát, és a várossal együtt a székesegyház is újra protestáns kézre került. Szuhay püspök a mozgalmat lezáró bécsi békét nem sokkal élte túl, és halálát követően 1616-ig tartó, kilencéves széküresedés kezdődött.² Így végül az egri püspökség székhelyének az 1613. évi 3. törvénycikkely Jásztót jelölte ki.³

Ide, Jászóra hívta össze 1635-ben Lósy Imre püspök az egyházmegyei zsinatot. A jászói zsinat egyértelműen kapcsolódott ahhoz a zsinati megújulási folyamathoz, amit Pázmány Péter esztergomi érsek indított el. A zsinati határozatok bevezetője is kifejezetten utal rá, hogy a korábbi, nagyszombati zsinatok határozatait kívánja az egri egyházmegyében is kihirdetni és foganatosítani. A római rítus (*Missale*, *Breviarium*) elfogadásával a trienti zsinat után kibontakozó, a rítus egységesítésére vonatkozó törekvéseket az egyházmegyében is átvették. Szigorúan meghagyták a trienti zsinat határozatai alapján, hogy aki az elfogadott katolikus rítusokat megváltoztatja, elhagyja, azt egyházi tilalom alá vegyék. Szabályozták a káptalan működését, a plébánosok kinevezését, vizsgáját és beiktatásának körülményeit is. A zsinat kiemelten foglalkozott az iskolamesterek és a licenciátusok szerepével, hisz a paphiány és az oszmán hódítás miatt óriási szerepük volt a katolikus egyházszervezet megőrzésében.⁴

¹ Kovács, 1987.

² Bitskey, 1997. 22–24.

³ CJH 1900. 97.

⁴ Péterffy, 1742. 334–346.

Lósy Imre utóda, Lippay György püspök 1640 körül keletkezett ad limina jelentésében részletes képet festett az egyházmegye állapotáról.⁵ Az oszmán hódoltság alatt fekvő déli területeken a plébánosok nagyszámú hiányát világi lelkipásztori segítőkkel, a jászói zsinat által is említett ún. licenciátusokkal próbálták orvosolni. A licenciátusok munkáját a legközelebbi plébános felügyelte, egy plébános alá körülbelül öt-hat licenciátus tartozott.

Lippay püspök jelentése azért is izgalmas, mert ekkor kezdődött meg a Kárpátok vonulata mentén élő keleti keresztény rutén közösség körében az uniós mozgalom. Az ortodoxok püspöke Munkácson székelt, ahol egy bazilita kolostor is volt. De már számos görög katolikus pap is működött a területen, akiknek életvitelük és életkörülményeik a falusi társadaloméhoz hasonlóak voltak. Az unió ügye majd igazán csak Lippay utóda, Jakusith György püspök idején mozdult előre, amikor 1646. április 24-én ünnepélyesen kihirdették az ungvári uniót hatvanhárom keleti szertartású pap jelenlétében. Azonban még két évtizednek kellett eltelnie, amíg a görög katolikus püspök elnyerhette Munkácsot székhelyének.⁶

A protestáns túlsúly következtében a püspökség és a Habsburg uralom alatt álló országrészre eső egyházmegyei területeken élő katolikus hívek helyzete nagyon nehéz volt, annak ellenére is, hogy több jelentős felső-magyarországi főúri család katolikus volt (Csáky, Homonnai Drugeth). Bár a katolikus egyházigazgatás struktúrája nem omlott össze, a plébániahálózat óriási veszteségeket szenvedett el a reformáció századában, és az egyházmegye a megmaradt plébániákra sem tudott mindig papot küldeni. Ezeknek a problémáknak, és főként a paphiány megoldására Lippay püspök több javaslatot is megfogalmazott jelentésében. A súlyos paphiány csökkentésére az ungvári jezsuita kollégium mellett felállítandó szemináriumra tett javaslatot, ahonnan az egyházmegye bécsi intézetének húszfős keretét is fel lehetett volna tölteni.⁷ Ugyanitt a protestáns köznemesség és a hajdúk számára is vonzó alternatívát jelentő nemesi konviktust tervezett, illetve elérendő célként jelölte meg az erdélyi fejedelem katolizálását is. Az ortodoxokkal való uniót viszont alapvetően, a nyelvi különbségek miatt, egy lengyelországi háttértámogatással létrejövő bazilita kolostorra alapozva képzelte el.

A jelentést követő három évtizedben Lippay tervei részben valóra váltak – ahogy részben félelmei is. I. Rákóczi György 1644. évi hadjárata, majd a linzi béke és annak 1647. évi országgyűlési becikkelyezése sikerrel érte el a protestáns lelkészek elűzésének és a templomfoglalásoknak a tilalmát, a parasztok szabad vallásgyakorlatát, a háború során elfoglalt templomok kölcsönös

⁵ Tusor, 2002.

⁶ Véghseő, 2011. 56–59.

⁷ Az ungvári kollégium jogelődje, a homonnai kollégium már az 1610-es években megkezdte rövid ideig tartó működését a Homonnai Drugeth család támogatásával: Molnár–Lukács, 2009. Molnár Antal azt is felvetette, hogy az egri káptalan által Jászón fenntartott iskolának is szerepe lehetett a korszak papképzésében: Molnár, 2002. 91.

visszaadását és a vallási sérelmek országgyűlési megtárgyalását.⁸ Azonban éppen ennek köszönhetően nyílt meg a lehetőség a katolikus egyház pozíciószerezésére az evangélikus többségű szabad királyi városokban – így például Kassán is. A városnak 1649-re bele kellett nyugodnia, hogy a katolikus és református felekezet is teret nyerhet a városban, cserébe más, a város számára hátrányos törvények tekintetében sikerült engedményeket elérnie.⁹

2. Katolikus reform és ellenreformáció az egyházmegyében (1649–1699)

Az 1649 utáni fél évszázad során az egyházmegye belső megújulása folytatódott, ám egyre erőteljesebb ellenreformáció is kezdetét vette, főként 1670 után. Ebben az időszakban a felső-magyarországi régió székhelyén, Kassán egy erőteljes katolikus centrum épült ki. Ennek a folyamatnak a nyitányát jelzi, hogy az 1649. évi 38. törvénycikkely értelmében a püspökség székhelye Jászórról Kassára került, ahová 1650-ben a káptalan és a ferencesek is visszatértek.¹⁰

Az 1650-es években épültek ki Kisdy Benedek püspök kezdeményezésének köszönhetően Kassán azok az intézmények, amelyekre már Lippay is javaslatot tett jelentésében. Mindennek előzménye volt a jezsuita rend tartós megtelepedése a városban. A rendtagok már 1601-től hosszabb-rövidebb időszakokra megjelentek a városban, és a magyar jezsuita rendtartomány mártír védőszentjei (Pongrácz István, Grodzieczki Menyhért, Körösi Márk) is Kassán haltak vértanúhalált 1619-ben.¹¹ Pázmány Péter már 1635-ben felvetette, hogy a jezsuita rend irányítása mellett Kassán nyíljon egy tanintézmény. Az ő javaslata volt, hogy e célra a mislyei prépostság jövedelmét fordítsák. Ezt végül III. Ferdinánd 1643-ban biztosította adománylevelével, de hangsúlyozta, hogy a rend kívánt kassai letelepedésének célja egy iskola nyitása. A rend 1649-ben kérte az uralkodót, hogy kassai letelepedésükhöz nyújtson megfelelő telket. Az uralkodó erre a célra az egykori királyi házat rendelte, az adománylevelet 1654-ben adták ki. Itt nyílt meg a jezsuiták kassai gimnáziuma.¹²

Kisdy Benedeknek azonban további tervei voltak a jezsuita oktatási intézménnyel. 1657-ben egyetemi rangra emelte azt, és 60 ezer forintot adományozott, hogy a jezsuita alkotmány értelmében vett akadémia, azaz Studium Generale nyíljon Kassán. Az alapító oklevél a tanfolyamokat, a tanárok számát, az akadémiai vizsgálatokat és fokozatok adományozását a nagyszombati egyetemre vonatkozó alapítólevéllel összhangban fogalmazta meg. Három év bölcsészeti tanfolyam (matematikával és etikával), továbbá teológiai tanfolyam, az egyes tantárgyakra kijelölt

8 Makkai, 1985. 925.

9 Tusor, 1998.

10 Bitskey, 1997. 28.

11 Gyenis, 1941. 30.

12 Farkas, 1901. 33–35.

hat tanárral. A fokozatok elnyerését a szokásos, akadémiáknál megszokott formában szabályozta. Azonban pénzügyi okok miatt az akadémia megnyitása elhúzódott. Kisdy püspök 1660. április 24-én jelezte az uralkodónak, hogy az akadémia immár készen áll a diákság fogadására. Kérte az alapítás jóváhagyását, a bécsi, prágai stb. egyetemek jogosítványával felruházni a kassai intézményt. Az 1660. augusztus 7-én kelt uralkodói megerősítést azonban a püspök nem élhette meg.¹³ A gimnázium és az akadémia alapításához kapcsolódóan, főúri kezdeményezésre egy nemesi konviktust is felállítottak. A jezsuita oktatási intézményben tanuló szegényebb nemesi ifjak részére is otthont nyújtó konviktus 1659-ben jött létre Konszky Gáspárné Balassa Zsuzsanna alapítványa révén.¹⁴

A gimnázium, majd az akadémia megalapítása kellő háttérrel biztosított ahhoz, hogy Kisdy Benedek püspök a Lippay György jelentésében felvázolt tervet kiteljesítse egy szeminárium alapításával. A Kisdianum megalapításáig a papképzést külső szemináriumokban igyekeztek a főpásztorok megoldani. Az 1630-as évek elején Pyber János püspök már egy növendéket neveltetett a bécsi Pazmaneumban, amelyhez 1641-től, Lippay György egri püspök alapítványából, az egyházmegye növendékei számára társintézmény csatlakozott.¹⁵ Emellett a paphiány enyhítésére Lósy Imre püspök már az 1630-as évek második felétől évente két-két egri egyházmegyes papnövendéket neveltetett a nagyszombati szemináriumban.¹⁶ Kisdy Benedek püspök 1659-ben 30 ezer rajnai forintot helyezett letétbe egy szeminárium alapítására. Ennek ötszázalékos éves osztalékát, 1500 forintot az eperjesi harmincadból kellett kifizetni. Emellett az intézmény javára rendelte az Abaúj vármegyei Gönyű falut.¹⁷ Úgy tűnik, a szemináriumi képzés már 1659-ben elindult a káptalan felügyelete alatt. Azonban a szemináriumi protokollum feljegyzései szerint a képzés nem volt megfelelő, a tananyag nem volt egyenletes, az ellátás is rossz volt, és nem is volt megfelelő az intézmény szabályzata.¹⁸ 1661-ben Lippay György esztergomi érsek feddte meg a káptalant. Ugyanis a kanonokok, Kisdy végakaratóval szemben, a növendékek ellátására rendelt bazini adójövedelmet maguk között osztották el.¹⁹ Mindezek miatt Kisdy utóda, Pálffy Tamás püspök a bécsi Pazmaneum mintájára átszervezte, és a jezsuita rend igazgatása alá helyezte a szemináriumot. Az erről szóló okiratot 1665. április 24-én állították ki. Ezzel megalakult a Szent Lászlóról nevezett szeminárium, a Kisdianum.²⁰ Bár az intézmény hatalmas előrelépés-

¹³ Uo. 37–42.

¹⁴ Wick, 1931. 16.

¹⁵ Fazekas, 2002. 25, 28–30.

¹⁶ Sugár, 1984. 304.

¹⁷ EÉL, AV, nr. 1893. Extractus foundationis Seminarii Cassoviensis; Wick, 1931. 15.

¹⁸ OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 1122., fol. 19r.

¹⁹ EÉL, AV, nr. 1893. Pozsony, 1661. február 11. Lippay György érsek levele az egri káptalannak.

²⁰ Pálffy Tamás püspök oklevele az alapításról: OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 1122., fol. 19r–22v.

nek számított, önmagában persze nem tudta megoldani az egyházmegye égető problémáját, a paphiányt.

Kisdý Benedek nevéhez köthető feltehetőleg egy keltezetlen püspöki helynöki instrukció, amiből ismerjük az egyházmegye 17. századi igazgatásának legfontosabb elemeit. Az instrukció főként a püspöki vikárius feladatait összegzi, aki az egyházmegye igazgatásában a püspök legfőbb segítsége volt.²¹ A püspöki helynöknek kellett felügyelnie a székesegyház rendjéért is. Ha a harangozó, az örkanonok, illetve a székesegyházi főesperes feladatát hibával, hanyagul végezte, ő tartozott ezeket korrigálni. Szintén a székesegyházi szolgálat ellátása érdekében tudnia kellett az egyes kanonokok távollétéről. A káptalannak ugyanis szintén rezidenciakötelezettsége volt, amit az 1635. évi járszói zsinat is előírt számukra, távolmaradásuk büntetéssel járt.

A püspöki helynök egyik legfontosabb egyházkormányzati szerepe azonban a főesperesek és plébánosok felügyeletében állt. A főespereseknek ugyanis zsinatilag előírt kötelességük volt az alájuk tartozó plébánosok és plébániák évenkénti vizitációja, és az ennek során tapasztalt, a főesperesi jogkörön túlmutató hiányosságokat, elhajlásokat a püspöki helynöknek vagy a főpásztornak kellett jelenteni. A főespereseknek jegyzéket kellett vezetniük az alájuk tartozó plébániákról, a plébánosokról és az üresedésben lévő plébániákról, filiákról, és ezt a jegyzéket kérésre kötelesek voltak bemutatni. Az egyházlátogatásról készült jegyzőkönyveket, iratokat a zsinati előírásoknak megfelelően be kellett mutatniuk a püspöknek. A főespereseknek az új plébánosok előzetes vizsgálja, kánoni beiktatása, illetve bármely okból történő áthelyezése esetén a püspöki helynökhöz kellett folyamodniuk. Az előzetes vizsgán sikeresen túljutott plébánosjelölteket a trienti hitvallás és a plébánosi eskü letételét követően a vikárius megerősítette és beiktatta. A vikáriusnak a beiktatás után gondoskodnia kellett, hogy a jegyző a plébános nevét, az engedély kiadásának és a beiktatás idejének bejegyzésével együtt az erre kijelölt kötetbe bevezesse.

Szintén a püspöki helynök feladata volt a szentelés előtti vizsga nyilvános kihirdetése, amit a templomok kapujára kellett kifüggesztetnie. A vikárius mellett a zsinati vizsgálóknak vagy legalább két kanonoknak kellett részt vennie a vizsgán. A szentelési vizsgán a szentszéki jegyzőnek kellett a vizsgázók neveit feljegyezni, amit aztán a püspöki helynök a püspökkel erősítettett meg. A megerősítést követően a szentelést végző püspöknek ezeket az erre felfektetett jegyzőkönyvbe kellett bejegyeznie.

21 MNL HML, XII-2/d/80., pag. 1–19. Az irat keltezetlen, és a káptalan vegyes, kötetes anyagai között maradt fent, az 1649 utáni káptalani actákat tartalmazó kötet elején. A datálás kérdésében segít, hogy az instrukció szövegében egy-egy formulában egy *Franciscus N.* szerepel vikáriusként. A 17. század folyamán egyetlen Ferenc nevű vikárius fordult elő, Somogyi Ferenc nagyprépost, aki Kisdý Benedek püspök helynöke volt, és 1649–1654 között állt a káptalan élén. Így az instrukció minden bizonnyal Kisdý püspökhöz köthető, ami egyáltalán nem is lenne idegen a kiemelkedő jelentőségű püspök trienti szellemiségben telt főpásztori működésétől.

Az instrukció utolsó része a szentszék működésével foglalkozott. A megfelelő ítékezés biztosítására a vikáriusnak jogban jártas személyek tanácsát is ki kellett kérnie. Ezért a káptalan legalább két tagjának jelen kellett lennie mint szentszéki ülnöknek, de célszerű volt – különösen főbenjáró ügyek esetén – minél több kanonok jelenléte. A szentszéki jegyző feladata volt az iratkezelés, hogy a bemutatott és kiállított iratokat a megfelelő iratcsomóban elhelyezze. Ügyvéd (*procurator*) hiányában a vikáriusnak kellett gondoskodnia kijelölt ügyvédről, míg ügyészt (*advocator*) a püspök biztosított. Szabályozták a szentszéki idézés rendjét is. Bár az instrukció részletesen szabályozta az egyházmegyei adminisztráció írásbeliségét, annak ekkoriban még alig-alig találjuk nyomát. A helynök részére előírt egyes jegyzőkönyvekből egy sem ismert. A 17. századból csupán a szentszéki pereket tartalmazó jegyzőkönyvek kötetei maradtak fent.

Szintén Kisdy püspök idején, 1651-ben jelent meg a főpásztor támogatásával Szőlősy Benedek jezsuita atya gyűjteménye *Cantus Catholici* címmel, amit 1674-ben Szegedy Ferenc püspök támogatásával Sámbar Máté jezsuita atya bővített tovább *Catholici Latino-Hungarici* címmel.²² Az egyházi énekek szabályozása szintén a jászói zsinat rendelkezéseire volt visszavezethető. Ugyanis a zsinat kimondta egy korábbi, 1629. évi nagyszombati határozatra hivatkozva, hogy a plébánosnak ügyelnie kell rá, hogy az iskolamesterek ne énekeljenek a szentbeszéd előtt és után népi (vulgaris) énekeket, hacsak az érseki helynök azokat meg nem erősítette.²³

Kisdy püspök alapításának köszönhetően Kassa egyértelműen nemcsak az egri egyházmegye, hanem a felső-magyarországi katolicizmus központja lett, óriási kulturális kisugárzással. A püspök ugyan Jászón tartotta székhelyét, de már állandó jelleggel egy házat is bérelt Kassán. A káptalan is visszatért a városba, a ferencesekkel közös templomot használtak, mivel a Szent Erzsébet-székesegyház továbbra is az evangélikusok kezén volt. 1670-ben tizenhat kanonok alkotta a káptalant, mellettük két káplán szolgált, valamint a szertartásokon tizenhat kassai növendék segédkezett. Azonban egy meglehetősen kettős helyzet alakult ki, mivel Kassa bár egyre jelentősebb katolikus centrummá nőtte ki magát, addig a város lakossága továbbra is többségében evangélikus maradt. Szegedy Ferenc Lénárd püspöki processzusában a tanúk háromszáz és ezer közé tették a város katolikus lélekszámát, ami ugyan egy masszív tömböt alkotott, de elmaradt a protestánsok lélekszáma mögött.²⁴

A helyzet tehát magában hordozta az összeütközés lehetőségét. Az 1650-es években megnyíló kassai oktatási intézmények vezetése révén a jezsuita rend meghatározó szereplővé vált. Az 1660-as években meginduló kassai és felső-magyarországi hitvtasorozatban

²² Bitskey, 1997. 29–30, 36–38.

²³ Péterffy, 1742. 254. Cap. III. §9.

²⁴ Molnár, 2002. 88, 91.

a kassai jezsuiták vezető szerepet játszottak.²⁵ Ebbe a Kisdianum teológus hallgatói is aktívan bekapcsolódtak. 1668-tól a hitvita legjelentősebb képviselője, Sámbar Máttyás lett a Kisdianum régense, aki egyben az akadémia controversia professzora is volt. 1661-ben és 1665-ben adta ki *Három üdvösséges kérdés* c. traktátusát, ami kirobbantotta a hitvitát. Az egyik ezzel vitatkozó mű volt Matkó István felsőbányai lelkész *Bányász csákány* c. írása. Erre viszont már Sámbar tanítványa, a későbbi egri nagyprépost, Illyefalvi István mint a Kisdianum teológus hallgatója válaszolt *Bányász csákánynak tompítása* c. értekezésével.²⁶ Sámbar másik tanítványa, Debrődy János is részt vett e hitvitában a Kisdianum protokolluma szerint. Miután 1669-ben kiadott téziseit evangélikus lelkészek megtámadták, a következő évben két munkában is válaszolt ezekre.²⁷

A hitvita bőségesen ellátta munkával a kassai városi nyomdát. Bár a műhely evangélikus irányítás alatt állt, a növekvő kassai katolikus befolyást mutatja, hogy katolikus munkákat is kiadtak. Az 1670-es évek ellenreformációjának következményeképpen ez a magánkézben lévő nyomda is 1677 után már csak katolikus műveket adott ki.²⁸ Az 1670-es évek elején emellett rövid ideig működött egy, a jezsuiták vezetése alatt álló nyomda is a városban. Itt jelent majd meg két munka a Kisdianum kontroverzteológiai professzorától, Sámbar Máttyástól és tanítványától, Debrődy Jánostól. Eleinte a kollégiumban, majd 1673 márciusától már a Kisdianum épületében működött a műhely. Itt fejezték be 1674-ben a Szegedy Ferenc püspök által támogatott, fentebb már említett *Cantus Catholici Latino-Hungarici* énekeskönyvet. 1674. augusztus 22-én azonban a kassai tűzvészben a jezsuita nyomda elpusztult, 1675 januárjában Vid László rektor jelenlétében írták össze a megmaradt könyveket és eszközöket. A nyomda újbóli felállítása nem sikerült, így a jezsuiták is újra a városi műhelyt foglalkoztatták.²⁹

Szintén jelentős fordulatot hozott a Rákóczi fejedelmi család 1661. évi katolizálása. II. Rákóczi György fejedelem özvegyének, Báthory Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a hitváltása a térítő földesúri ellenreformáció korszakát hozta el a régióban, ami sok szempontból előképe volt az 1670-es évek erőszakos ellenreformációjának. A világi és szerzetes papság a kamara mellett főként a főúri családok támogatásában bízhatott. Báthory Zsófia fejedelemasszonyról még halála után is feljegyezték, hogy nemcsak a hegyaljai gazdag mezővárosban, Tállyán, de birtokain szinte mindenütt bőkezűen, tisztességgel ellátta a káplánokat, katolikus papokat.³⁰ 1663-ban letelepítették a jezsuitákat, és a fejedelmi udvar vonzásába tartozó köznemességre is hatással

25 Heltai, 2007.

26 Bitskey, 1997. 32–34.

27 OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 1122., fol. 34r–v.

28 V. Ecsedy, 2006. 157–158.

29 Pavercsik, 1983. 361–363.

30 MNL OL, E254, fasc. 103., 1686. augusztus, nr. 57. Főny, 1686. augusztus 23. Czirjáky Mihály levele a Szepesi Kamarának.

volt a család katolizálása. 1671 előtt azonban csak részeredményeket tudtak elérni, a protestáns köznemesség még a fejedelmi családot is sikerrel kényszerítette meghátrálásra, amikor Báthory Zsófia 1669-ben megvonta addigi támogatását a pataki kollégiumtól és a Rákóczi-birtokokon fekvő protestáns egyházaktól.³¹

Az éles váltást 1670 után a Wesselényi-szervezkedés bukása hozta magával. Az országot császári katonaság szállta meg, a bécsi udvar pedig hozzáláthatott az ország berendezkedésének tetszése szerinti átalakításához. Az udvar, hogy az úgynevezett lipóti abszolutizmus rendszeréhez elnyerje a magyar püspöki kar támogatását, lépésről lépésre engedett a klérus ellenreformációs céljainak, így kötvé magához a főpapokat. Míg az ellenreformáció politikai alapját az udvar és a magyar klérus közötti kapcsolat adta, addig ideológiai háttere a Bársony György váradi püspök által 1671-ben kiadott *Veritas toti mundo declarata* volt. Azt javasolta, hogy helyezték kívül a két protestáns felekezetet, ugyanis maguk a protestánsok sértették meg a bécsi béke záradékát, ami azt mondta ki, hogy vallásukat csak a katolikus vallás sérelme nélkül gyakorolhatják. A püspök általában is megkérdőjelezte a békék nyomán hozott artikulusok törvényességét. Bársony György tehát érvelésében a Wesselényi-szervezkedés felszámolása során a bécsi udvarban kialakult jogeljátszás elméletét (*Verkwirkungstheorie*) már csak a református és az evangélikus felekezetre alkalmazta és szűkítette. Bársony az 1525. évi 4., vagyis az evangélikusok megégetését kimondó törvénycikkelyt tartotta érvényesnek.³² Bársony alapvető indoklása az volt, hogy a protestánsok megsértették a bécsi béke záradékát, ami kimondta, hogy vallásszabadságukat csak a katolikus vallás sérelme nélkül gyakorolhatják. Werbőczyre hivatkozva tagadta a bécsi és linzi béke törvénybe iktatásának jogszerűségét is, mivel Werbőczy szerint egy törvény érvényességéhez az uralkodó és a rendek együttes hozzájárulása szükséges. 1608-ban azonban nem volt jelen az egyházi rend, míg 1647-ben a nemesség és a főurak egy része is ellenezte a linzi béke törvénybe iktatását. Szintén érvként hozta fel, hogy a törvények az augsburgi és helvét hitvalláson lévő protestánsoknak szólnak, azonban a magyarországiak más rítust, tanokat követnek. Összességében tehát azt javasolta, hogy a protestánsoknak kedvező törvényeket töröljék el, és állítsák vissza az eretnekek ellen hozott egykori törvényeket.³³

1670 után megindult a protestáns közösségek elleni fellépés. Ennek egyik eleme volt a templomok, iskolák, parókiák elvétele. A protestáns egyházi infrastruktúra szétzúzása összekapcsolódott annak gazdasági alapjainak felszámolásával. Ezzel szorosan összefüggött a lelkészek elűzése. A templomok elfoglalásának ez a nagy hulláma lényegében 1670–1674 között zajlott le. A templomfoglalások alapját királyi, de főként kamarai rendeletek adták, a gyakorlatban ez szoros egyházi-kormányzati-katonai együttműködésben valósult meg. Ez azt jelentette, hogy az

31 Péter, 1995. 192, 251.

32 CJH 1899. 831.

33 Esze, 1971. 667, 675. Újabban a Veritast elemzi: Bahlcke, 2006.

egyház képviselőjében egy helyi vagy közeli pap, szerzetesi előjáró, a kormányzat képviselőjében a kamara helyi, illetékes tisztviselője jelent meg az adott településen, aminek vezetőjétől és lelkészétől elkérték a templom kulcsát, és felszólították a protestáns prédikátort a parókiáról, de sokszor a településről való távozásra is. Bármilyen ellenállás esetén a világi és egyházi személyből álló bizottság felhasználhatta karhatalomként a kíséretükben lévő császári katonákat. Ennek a templomfoglalási hullámnak volt a csúcspontja a kassai főtemplom, a Szent Erzsébet-dóm elfoglalása 1671. november 24-én.³⁴

A templomfoglalások során a legnagyobb ellenállást a helyi közösségek vezetői, elsősorban a szabad királyi városok protestánsokból álló tanácsai fejtették ki. Ez jó ürügyül szolgált arra, hogy az udvar érvényesítse befolyását a városok felett. Ennek eszköze a kamarai szervezet lett, Felső-Magyarország esetében a kassai székhelyű Szepesi Kamara. Királyi és kamarai rendeletek alapján a helyi kamarai tisztviselők mint megbízottak vettek részt a tisztújításokon, és a kormányzati elvárásoknak megfelelően igyekeztek a kulcspozíciókba katolikusokat juttatni. Ez természetesen egy már régre, az 1620-as évekre visszanyúló központi törekvés volt, de igazi lehetőség erre csak 1670 után nyílt. A jogalapot az 1609. évi 44. törvénycikkely biztosította, ami a szabad királyi városokban, a bányavárosokban és a kiváltságos mezővárosokban nemzetiségi és felekezeti különbségtétel nélkül rendelte el a választások lebonyolítását. Erre hivatkozva sikerült 1670 után általában a szenátorok felét, a jegyzőt és a bírót katolikusok közül megválasztatni.³⁵ Sok helyen azonban egyszerűen nem volt megfelelő katolikus polgári réteg, így a helyi kamarai tisztviselőket vagy az adott vármegyei katolikus birtokos köznemeseiket választottak be a testületekbe. Ez azonban azt eredményezte, hogy sok helyen akár arra alkalmatlan személyek is bejuthattak. Azonban H. Németh István a soproni városvezetés változását vizsgálva mutatta ki, hogy ugyan valóban feltűntek csekélyebb képességű személyek, a többség azonban éppen a kamarai tisztviselői múlt miatt már rendelkezett igazgatási tapasztalattal.³⁶ A katolikus egyház szerepét nagyban növelte ebben a folyamatban, hogy egyes helyeken a plébános képviselte a kormányzatot a tisztújítás alkalmával. Ráadásul az új bíró beiktatásának ceremóniája is megváltozott, annak helyszíne a városháza helyett a templom lett, és katolikus szertartásba ágyazódott, melyen a protestáns szenátoroknak is részt kellett venniük. A városházáról körmenetben vonultak át a plébániatemplomba, ez a nyilvánosság előtt is reprezentálta a hatalomváltást és a katolikusok győzelmét.³⁷

A Wesselényi-mozgalom bukása utáni birtokelkobzások, az udvar adópolitikája, és az erősödő ellenreformáció miatt a Habsburgokkal szembefordult protestáns köznemesség lett a fő bázisa

³⁴ Mihalik, 2010. 268–271.

³⁵ Uo. 280–284.

³⁶ H. Németh, 2007. 137.

³⁷ H. Németh, 2010. 59.

a bujdosók mozgalmának, ami 1672 őszén viharként söpört végig Felső-Magyarországon.³⁸ Mindez kiváló ürügyet szolgáltatott a katolikus egyháznak, hogy egy végső fellépésre szánja el magát a protestáns lelkészi karral szemben. 1673 februárjában, a Kassán tanácskozó kamarai és egyházi vezetők javaslatában Szegedy Ferenc Lénárd egri püspök fogalmazott meg egy minimum és maximum tervet. Eszerint a protestáns lelkészeket el kell úzni a szabad királyi városokból, de ha lehet, akkor az egész ország területéről. Javaslatát lényegében a Bársony György-féle *Veritas toti mundo declarata* érvrendszerével támasztotta alá.³⁹ I. Lipót azonban 1673 májusában még elvetette ezeket a terveket, sőt azt is engedte, hogy ahonnan a lelkészeket még nem üzték el, ott a külvárosban a protestánsoknak továbbra is szabad legyen a vallásgyakorlat folytatása.⁴⁰ Az uralkodó csak hónapokkal később hagyta jóvá a löcsei lelkész és társai, valamint az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeinek Pozsonyba való beidézését.⁴¹ Erre a rendeletre hivatkozva kezdte meg majd Szelepcsényi György a lelkészek idézését, ami a hírhedt gályarabperhez vezetett.⁴²

A protestánsok megtörése azonban nem sikerült. A titokban szolgálatukat továbbfolytató lelkészek, a bujdosók erősödő támadásai és Thököly pályájának kezdetei mellett a legfőbb oka ennek az volt, hogy a katolikus egyház „túlnyerte” magát. Olyan sok helyen szerezte vissza a plébániákat, a templomokat, hogy egész egyszerűen nem volt lehetősége mindenhová papot küldeni. Ebben a helyzetben óriási feladat hárult a szerzetesrendekre. Az egri egyházmegye területén főként a jezsuitákat, a pálosokat, a ferenceseket és a minoritákat említhetjük. Ez a helyzet eredményezte, hogy bár rendi alkotmányuk tiltotta, a jezsuiták számos helyen mégis plébániai szolgálatot is vállaltak.⁴³ Hasonlóan érdekes ebből a szempontból a pálosok tevékenysége. A reformáció korában súlyos válságba jutó rend ugyanis a belső megújulást követően a missziós szolgálat felé fordult. Ez a maga nemében azonban rendkívüli volt, hisz ezzel egy eredetileg remeterend vállalt missziós feladatokat.⁴⁴

A kuruc mozgalom megerősödése és fokozódó támadásai, valamint Thököly Imre feltűnése azonban a politikai szituációt is megváltoztatta. Bécs számára nyilvánvalóvá vált, hogy a tervezett, központosított berendezkedés, az 1673-ban felállított Gubernium kudarcot vallott. A magyar rendekkel való kiegyezést az 1681. évi soproni országgyűlés hozta meg, ahol a vallásügyeket

38 Pauler, 1869.

39 Benczédi, 1975.

40 ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243., 1673. május, fol. 343r–345v, 350r–354v.

41 ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 245., 1673. november, fol. 269r–277v, 291r–292r.

42 A perben megfogalmazott vádokról és a perről: S. Varga, 2002. 13–23.

43 Szilas, 2006. 190–191.

44 Véghseő, 2007. 73–78.

a 25. és 26. törvénycikkely szerint kívánták rendezni.⁴⁵ A két törvénycikkely a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, illetve templomhasználatához és -építéshez való jogát szabályozta. Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemsége (1682–1685) miatt azonban ennek gyakorlati végrehajtására nem kerülhetett sor az egri egyházmegye területén, egészen az 1680-as évek végéig.

Addigra azonban a politikai helyzet ismét megváltozott. Bécs 1683. évi sikertelen ostroma után megindult az ország felszabadítása az oszmán uralom alól. A Habsburgok megerősödésével és az ország felszabadulásával új helyzet állt elő, ami az 1687. évi pozsonyi országgyűlés döntéseiben köszön vissza. Bár az 1687. évi 21. törvénycikkely a soproni vallásügyi cikkelyeket megerősítette, azokat az 1691-ben kiadott királyi rendelet, az Explanatio Leopoldina már jóval szűkebben értelmezte.⁴⁶ Ennek a szűkebb értelmezési keretnek a szellemében működött 1687-től a soproni vallásügyi cikkelyek végrehajtására kirendelt királyi bizottság gróf Csáky István országbíró vezetésével.⁴⁷ A bizottság működése lényegében visszaállította az 1681. évi állapotokat, számos templomot visszajuttatva a katolikusoknak. Azonban több helyen, így például Kassán engedélyezték a protestánsoknak, hogy a városfalon kívül, a külvárosban építhessenek maguknak új templomot és iskolát.⁴⁸ Csáky gróf Sárospatakon is engedélyezte a templom és iskola felépítését, ám nem volt erre megfelelő hely, így végül Héczén vásároltak ehhez telkeket, amit a Csáky-bizottság egyik tagja, Klobusiczky Ferenc is megerősített.⁴⁹

A törökellenes felszabadító háború során, 1687. december 17-én, kilencvenegy éves oszmán uralom után az ősi püspöki székhely is felszabadult. A város lakossága etnikailag és felekezetiileg is vegyes összetételű volt. Szerbek, törökök, beköltöző németek, magyarok éltek a városban, akik között volt szerb ortodox, katolikus, evangélikus és református. Külön csoportot képeztek az úgynevezett újkeresztények, akik az Egerben maradt, de ezért cserében katolizáló törököket jelentettek. A városban megtelepedő szerzetesrendek, a jezsuiták, a ferencesek, a minoriták és a szerviták jelentős lépéseket tettek egy katolikus központ kialakításáért, annak ellenére, hogy az akkori egri püspök, Fenesy György továbbra is Jászón és Kassán tartotta székhelyét. Eger ekkor tulajdonképpen egy püspök nélküli püspöki székhely jellegét vette fel.⁵⁰

Egerben is fontos szerepet töltöttek be a jezsuita intézmények. Fenesy püspök kérésére és támogatásával egy szegény- és árvaházat tartottak fent, és már 1689-től megindult a gimnáziumi

45 CJH 1901. 285–287.

46 Az 1687. évi 21. törvénycikkely: CJH 1901. 349–351.

Az Explanatio Leopoldina: ÖStA, HHStA, UA, fasc. 178., fol. 163–166.

47 A bizottság számára kiadott 1686. novemberi királyi instrukció: MNL OL, A35, 1686, nr. 286., 1686. november 9.

48 Wick, 1941. 140.

49 Román, 1965. 114–115.

50 Mihalik, 2013a. 176–179.

oktatás is a városban. Az iskola keretein belül 1697-ben működni kezdett a diákság Sarlós Boldogasszonyról nevezett Mária-kongregációja.⁵¹ Emellett pedig már 1690-ben, szintén jezsuita vezetés alatt megalapították a felnőttek részére az Agonia Christi-társulatot.⁵²

Ezek a jezsuita vezetésű társulatok óriási hatást gyakoroltak a korabeli hitéletre, hisz katolikus hívők tömegeinek tették mindennapossá és rendszeressé a napi vallásgyakorlatot és imádságot. Emellett ezek a vallásos társulatok szociális hálóként is működtek, hisz a tagoknak kötelességük volt egymást és a rászorulókat segíteni betegségben, szükségben. A Mária-kongregációkban különbséget tettek az aktív, diáktagok és a már felnőtt, külső tagok között. A tagok kéthetente gyóntak és meghatározott időben közösen áldoztak, szabályozták a tagok imaéletét is. A beteg tagokat látogatták, a temetéseken pedig közösen vettek részt. Rendszeresek voltak a vasárnapi összejövetelek, ahol lelki olvasmányokhoz kapcsolódó elmélkedés, vizsga is volt. Az egyéni áhítat különféle formáit (böjt, aszketikus gyakorlatok) is végezték. Az Agonia-társulatok fő célja a jó halálra való felkészítés és a beteg tagok segítése. Naponta öt Miatyánk és Üdvözlégy elmondása, hétfőn a holtakért, pénteken az élőkért tartott misén való részvétel, évente öt összejövetelen való megjelenés, valamint ezeken gyónás és áldozás volt kötelező a tagoknak.⁵³ Az első Agonia-társulat Felső-Magyarországon 1665-ben, Kassán alakult meg, majd egy évre rá Sárospatakon. A társulat lelkeségi programjának középpontjában Krisztus szenvedése, a passió misztériuma állt. Ennek egyik fontos eleme volt az önostorozó nagypénteki flagelláns körmenetek mellett az Oltáriszentség tisztelete, különösen annak húsvétvasárnap a Szent Sírból való kiemelése és a tabernákulumba való visszahelyezése. Ez azért is nyert különös jelentőséget, mert összekapcsolódhatott más szimbolikus elemekkel, melyek Jézus Krisztus és a katolikus egyház feltámadását, győzelmét hirdették. Így például 1671-ben, Sárospatakon a templomot húsvétkor nyerték vissza a katolikusok, így az Oltáriszentséget a Szent Sírból való kiemelés után ünnepi körmenetben vitték át a visszanyert templomba.⁵⁴

A jezsuiták mellett a ferencesek kordás társulata volt még igen népszerű. Az egri egyházmegye területén Gyöngyösön már 1648-ban alakult a kordás társulat.⁵⁵ A ferences szerzetesek egészen kis falvak katolikus szórványaihoz is eljutottak, az ő integrálásuk a kordás társulatba jelentős megtartó erőt fejtett ki. A leendő tagok gyónással és áldozással készültek a kordások közé történő felvételre, ahonnan azonban egy bűn sorozatos elkövetése miatt, háromszori figyelmeztetés után törölhették is őket. A tagság szimbóluma a kordaöv volt. Napi meghatározott számú imád-

51 Kassuba, 1902. 100–102.

52 EÉL, Kéziratok könyvek, nr. 3346. pag. 23, 28.

53 Tüskés–Knapp, 2001. 309–311.

54 Gyulai, 2009.

55 Molnár, 2005. 129.

ság és az újhoid vasárnapi körmenet volt a jellegzetessége a társulat lelki életének.⁵⁶ Ezeknek a vallásos társulatoknak óriási szerepük volt a katolikus közösségek felekezeti identitásának megerősítésében és építésében.

A szerzetesrendek természetesen elől jártak missziós útjaik során a protestánsok közötti térítésekben is. Az áttérést segítő tényezők között találjuk a jezsuita oktatási intézményeket. Az eperjesi jezsuiták tevékenységéről szóló 1687. évi jelentés például hangsúlyozta, hogy az iskolájukban tanuló diákok között száza rúg a protestáns családokból származók száma, akiket azonban a keresztény tanítás, a jó erkölcs szerint tanítanak.⁵⁷ Ezzel nyilvánvalóan arra utaltak, hogy a tanítás révén várhatóan ezek a diákok majd katolizálni fognak. A felekezetváltás reménye külön „jogforrássá” vált ezekben az években. A bártfai katolikusok, amikor azzal fordultak a Szepesi Kamarához, hogy a magisztrátusba katolikusokat segítsen, a szóba jöhető jelöltek mellett külön csoportban összegyűjtötték azokat a személyeket, akiknek katolizálására erős remény volt.⁵⁸

A tanítás egyébként is nagy szerepet játszott a felekezetváltás elérésében, de nemcsak az iskolában. 1690-ben a szatmári úrnapi körmenet alkalmából a jezsuita atyák Krisztus testének valószínű jelenlétéről tartottak prédikációt, aminek hatására a beszámoló szerint hét református tagadta meg hitét. Szintén a szatmári jezsuiták egy korábbi szatmári parancsnokot látogattak meg betegágyánál, akivel a hit igazságairól beszélgettek. A katona ennek hatására meggyőnt és megáldozott.⁵⁹ Ebből is kiviláglik két fontos elem: a gyónás és az áldozás. Ez a két szentség volt az, amire a katolikus egyház igyekezett a protestáns hívőket rászorítani, hiszen ezzel lényegében megtörtént volna a felekezetváltás.

Az Oszmán Birodalom visszaszorulásával, már a felszabadító háborúkkal egy időben találkozunk keresztény hitre térő muszlimokkal. Ezzel a jelenséggel nemcsak a hódoltság alól felszabaduló területeken találkozunk, mint azt Eger esetében fentebb láttuk. Az 1687. évi, már említett eperjesi térítési jelentés megkülönböztette a mohamedánokat (3 fő) és a mórokat (2 fő).⁶⁰ Az 1702-ben kiadott egri egyházmegyeszertartáskönyv, a *Rituale Agriense* fenntartotta azt a formulát, amit a katolikus hitre térő muszlimoknak kellett elmondaniuk, és amivel elvetették, megtagadták addigi vallásukat: „*Irtózom a mohamedán pogányságtól, megtagadom a pogányság gonosz szektáját.*”⁶¹ Az említett szertartáskönyv általában tárgyalta a felnőtt korúak megke-

⁵⁶ *Tüskés–Knapp*, 2001. 287–288.

⁵⁷ APF, SC, Ungheria, vol. 2. fol. 249r.

⁵⁸ MNL OL, E254, fasc. 98., 1686. február, nr. 1. Bártfa, 1686. február 28.

⁵⁹ ARSI, Austr., vol. 150., LA 1690., fol. 31v.

⁶⁰ ARSI, Austr., vol. 229., fol. 86r.

⁶¹ *Sugár*, 1987. 271.

resztelésénél szükséges formulákat és szertartásokat. A muszlimok mellett külön foglalkozott a zsidókkal is, akiknek szintén hasonló szavak kíséretében kellett addigi hitüket megtagadni.⁶²

A jezsuiták térítési jegyzékei ugyanakkor nemcsak a protestáns, muszlim vallásról áttértekről számolnak be. A kassai jezsuiták 1687-ben nyolc embert térítettek vissza a „*mágikus szemfényvesztésekből*”. Egy ugyanabból az évből származó, sárospataki lista oldja fel ennek a tartalmát. Itt a jezsuita atyák négy személytől vettek el szemfényvesztéssel teljes és babonás kártyákat és leveleket.⁶³ Vagyis a misszionárius szerzetesek nemcsak a más felekezeten lévőkkel szemben, hanem a katolikusok között még jelenlévő babonás, mágikus hagyományokkal szemben is igyekeztek fellépni.

Hasonlóan kiemelkedő jelentőségű volt a felekezeti identitás szempontjából a máriapócsi Isten-szülő-ikon könnyezésének csodája 1696-ban. A kegykép körül kialakuló kultusz, majd a Bécsbe vezető úton felső-magyarországi körbehordozása mindenütt rendkívüli liturgikus eseménynek számított. A kegyképről számos másolat is készült, amiket, a könnyeket felitató keszkenőkkel együtt, szintén több ezer fős körmenetekben hordtak körbe az egyházmegye jelentősebb városaiban, például Kassán, Egerben vagy Gyöngyösön.⁶⁴ A pócsi kegykép nagymértékben elősegítette a görög katolikus unió ügyét is, hisz Máriapócs a római és görög katolikusok közös zarándokhelyévé vált.

3. Összegzés és kitekintés

Az egész egyházmegyét érintő összeírások hiánya miatt nehéz pontos áttekintést adni a 17. század második felében végbement megújulási folyamat eredményeiről. Mint láttuk, Kassán, majd a század utolsó éveiben Egerben is egy katolikus központ intézményeinek kiépülése kezdődött meg. Összeírás azonban csak a korszak végéről, 1699-ből ismert. A Telekessy István mint új egri püspök által, Kollonics Lipót esztergomi érsek kérésére összeállított plébániajegyzékben összesen 117 plébániát írtak össze a tizenhárom vármegyében, és a Jászság, Nagykunság területén. Ebből 89 plébániát világi papok, 14-et szerzetesek, 9-et licenciátusok láttak el, emellett az Abaúj vármegyei Bárcát a kassai Kisdianum kispapjai, a Zaránd vármegyei Gyulát pedig a váradi kanonokok adminisztrálták.⁶⁵

Mivel nincs viszonyítási alapunk, amivel az 1699. évi jegyzéket összevethetnénk, egy másik

62 Soós, 1975. 150. „*Horresco Judaicam / Mahometicam perfidiam, respuo pravam sectam infidelitatis*”.

63 APF, SC, Ungheria-Transylvania, vol. 2., fol. 248r., 251v.: „*A magicis illusionibus revocati 4 iisque ereptae praestigiosae, ac superstitiosae chartae et epistolae*”.

64 Puskás, 1996.

65 Nováky, 1907. 257–263.

megközelítésből is értékelhetjük a katolikus megújulás eredményeit. Az 1673-ban, a protestáns lelkészi kar megtörésére összeállított kassai tervzetben Szegedy Ferenc Lénárd püspök egy maximum és egy minimum programot is megfogalmazott: a lelkészek kiűzése az egyházmegye (az ország) teljes területéről, vagy legalábbis a szabad királyi városokból. Ezt lefordíthatjuk arra is, hogy maximumként a katolikus plébániahálózat – egyébként a paphiány miatt teljesen irreális – teljes helyreállítását, minimumként pedig a szabad királyi városok plébániáinak helyreállítását tűzte ki célul. Ebből a nézőpontból a korszak elején megfogalmazódott terv minimuma a század végére teljesült. Az egyházmegye területén található szabad királyi városok mindegyikében helyreállt a katolikus plébánia, igaz, a legtöbb helyen a külvárosban engedélyezve volt a protestáns vallásgyakorlat.

Egyértelmű, hogy a plébániahálózat reorganizációja ilyen rövid idő alatt, a felekezeti villongásoktól és a törökellenes visszafoglaló háborútól terhelt időszakban teljesen kivitelezhetetlen volt. Ez sokkal hosszabb időt vett igénybe. A plébániahálózat szempontjából meglehetősen teljes képet mutató déli főesperességek (patai, hevesi és borsodi) területén még a 18. század közepén, a Barkóczy Ferenc püspök által végrehajtott canonica visitatio idején is voltak olyan régiók, amelyeket nem ért el a katolikus egyházi struktúra. A patai főesperesség területén egy, a hevesiben 18, a borsodiban viszont már 93 település teljesen kívül esett az egyházszervezeten, nem volt sem plébániaként, sem filiális településként besorolva. Ez ráadásul nemcsak protestáns területeket érintett. Borsod megyében legalább másfél-kétezer katolikushoz, a megye katolikus lakosságának közel 10%-ához nem ért még el az egyházszervezet 1746-ban.⁶⁶ Ha ezekben a fejlettebb, jobban kiépített plébániahálózattal rendelkező főesperességekben ilyen arányok uralkodtak, csupán sejthető, hogy milyen állapotban voltak az északi és a tiszántúli főesperességek. Még a 18. század utolsó, és talán legnagyobb formátumú és leghíresebb egri püspökének, Eszterházy Károlynak is hatalmas erőfeszítéseket kellett tennie a plébániahálózat újjászervezése érdekében.

66 Mihalik, 2013b. 88–89.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, RÖVIDÍTÉSEK

APF SC = Archivio Storico de Propaganda Fide, Scritture riferite nei Congressi (Róma)

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma)

EÉL AV = Egri Érsekség Levéltára, Archivum Vetus (Eger)

MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (Eger)

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

ÖStA FHKA HFU = Österreichische Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn

ÖStA HHStA UA = Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten

IRODALOM

Bahlcke, 2006.

Bahlcke, Joachim: „Veritas toti mundo declarata”. Der publizistische Diskurs um Religionsfreiheit, Verfassungsordnung und Kirchenrecht in Ungarn im letzten Drittel des 17. Jahrhunderts – eine Fallstudie. In: Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt im Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Bahlcke, Joachim – Lambrecht, Karen – Hans-Christian Maner. Leipzig, 2006. 553–574.

Benczédi, 1975.

Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttére I–II. In: Theológiai Szemle, új folyam 18. (1975) I. közl.: 7–8. sz., 199–206.; II. közl.: 9–10. sz., 264–267.

Bitskey, 1997.

Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger, 1997.

CJH

Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvénycikkelyek. Összeállította: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Sándor.

V. *Ecsedy*, 2006.

V. Ecsedy Judit: Kassa nyomdászata és könyvkiadása. In: Magyar Művelődés-történeti Lexikon, V. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest, 2006. 156–158.

Esze, 1971.

Esze Tamás: Bársony György „Veritas”-a. In: Irodalomtörténeti Közlemények 75. (1971) 6. 667–693.

Farkas, 1901.

Farkas Róbert: Kassa régi egyeteme. In: A Kassai Egyetem. Emlékkönyv. Kassa, 1901. 33–63.

Fazekas, 2002.

Fazekas István: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. Szerk.: Zombori István. Budapest, 2002. 9–176. (METEM Könyvek 37.)

Gyenis, 1941.

Gyenis András SJ: Régi magyar rendházak. Budapest, 1941.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században. In: Egyháztörténeti Szemle 10. (2009) I. közl.: 1. sz. 3–31.; II. közl.: 2. sz. 3–20.

Heltai, 2007.

Heltai János: Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben. In: 350. výročie Košickej univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Košice 27. februára 2007. Košice, 2007. (Studia Academica Historiae Ecclesiae Cassoviae X.) 39–48.

Kassuba, 1902.

Kassuba Domonkos: Az egri gimnázium története. In: Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend. Szerk.: Békefi Remig. Budapest, 1896. 91–180.

Kovács, 1987.

Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. (Az egri főegyházmegye schematizmusa, 3.)

Makkai, 1985.

Makkai László: Az ellenreformáció és a harmincéves háború. Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648). In: Magyarország története tíz kötetben III/1. 1526–1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985.

Mihalik, 2010.

Mihalik Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felsőmagyarországi rekatolizációban. In: Fons 17. (2010) 3. 255–320.

Mihalik, 2013a.

Mihalik Béla Vilmos: Qui in foro, et e fenestris vicinarum domorum omnes patris actiones curiosius observabant. Die Rekatholisierung des städtischen Raumes in Kaschau/Košice/Kassa, Erlau/Eger und Frauenbach/Baia Mare/Nagybánya, 1670 bis 1699. In: István Fazekas, Martin Scheutz, Csaba Szabó, Thomas Winkelbauer (hrsg.): Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie: Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen. Wien, 2013. 171–183.

Mihalik, 2013b.

Mihalik Béla Vilmos: Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyében. In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk.: Bárh Dániel. Budapest, 2013. 85–99.

Molnár, 2002.

Molnár Antal: Az egri püspökség 17. századi történetéhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 13. (2002) 77–96.

Molnár, 2005.

Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest, 2005. (METEM Könyvek 49.)

Molnár–Lukács, 2009.

Molnár Antal–Lukács László: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Uő.: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Budapest, 2009. 95–146.

H. Németh, 2007.

H. Németh István: Az állam szolgái vagy a város képviselői? A központosuló várospolitika hatásai a soproni politikai elit átrendeződésére. In: Soproni Szemle 61. (2007) 2. sz.

H. Németh, 2010.

H. Németh István: Az önzagzatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 53–62.

Nováky, 1907.

Nováky, Josephus: Memoria dignitatum et canonicorum Cathedralis Ecclesiae Agriensis. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. köt. Szerk.: Leskó József. Eger, 1907. 55–265.

Pauler, 1869.

Pauler Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben. In: Századok 3. (1869) 1–16, 85–97, 166–178.

Pavercsik, 1983.

Pavercsik Ilona: Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban. Kassa nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Budapest, 1983.

Péter, 1995.

Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Uő.: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 186–199.

Péterffy, 1742.

Péterffy, Carolus: Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata II. Posonii, 1742.

Puskás, 1996.

Puskás Bernadett: A máriapócsi kegykép művészettörténeti vonatkozásai. In: Athanasia 3. (1996) 19–24.

Román, 1965.

Román János: Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Sárospatak, 1965.

Soós, 1975.

Soós Imre: Válasz Katona Imrének. In: Az Egri Múzeum Évkönyve XIII. (1975). 149–151.

Sugár, 1984.

Sugár István: Az egri püspökök története. Budapest, 1984. (Az Egri Főegyház-megye Schematizmusa 1.)

Sugár, 1987.

Sugár István: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől. Eger, 1987.

Szilás, 2006.

Szilás László SJ: Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (Rendtörténeti konferenciák 2.)

Tusor, 1998.

Tusor Péter: Nemesi és polgári érdekérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta religióvá válásában. A Magyar Tanács és a vallásügy 1648-ban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 10. (1998) 1–2. sz. 5–26.

Tusor, 2002.

Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). In: Levéltári Közlemények 73. (2002) 1–2. 199–241.

Tüskés–Knapp, 2001.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők. Budapest, 2001.

S. Varga, 2002.

S. Varga Katalin: Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Pozsony, 2002.

Véghseő, 2007.

Véghseő Tamás: „Catholice reformare”. Ágoston Benkovich O.S.P.P.E. missionario apostolico, vescovo di Várad (1631–1702). Budapest – Róma, 2007. (CVH II/2.)

Véghseő, 2011.

Véghseő Tamás: „mint igaz egyházi ember...” A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana I/4.)

Wick, 1931.

Wick Béla: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony, 1931.

Wick, 1941.

Wick Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941.

ÖSSZEFOGLALÁS

Mihalik Béla Vilmos:

**Katolikus megújulás az egri egyházmegyében
(1649–1699)**

Kulcsszavak:

egri egyházmegye, egyháztörténet,

Felső-Magyarország, jezsuiták, katolikus megújulás

Miután az egyházmegye székhelye, Eger 1596-ban oszmán uralom alá került, a püspökség nehéz helyzetbe jutott. Ebből a kiutat a belső megújulás jelentette, ami az 1635. évi jászói zsinattal vette kezdetét.

A 17. század közepén Kisdy Benedek püspök kassai alapításaival (gimnázium, akadémia, konviktus, szeminárium) létrehozta azt az intézményi struktúrát, ami a megújulás legfontosabb pillérét adta. A nagyformátumú püspök szabályozta az egyházmegyei adminisztrációt is. Az 1660-as években a Rákóczi fejedelmi család katolizálása, és a kassai jezsuiták hitvitái már jelezték az egyre erősödő katolikus befolyást.

Az 1670 után meginduló erőszakos ellenreformáció során a katolikus egyház azonban túlnyerte magát és nem tudta az elfoglalt egyházi infrastruktúrát kihasználni. A paphiány miatt óriási szerepe lett a szerzetesrendeknek (jeszuiták, pálosok, ferencesek, minoriták). A helyzet konszolidációja majd az 1681. évi soproni országgyűlés vallásügyi cikkelyei nyomán indult meg. A törvények végrehajtását az egri egyházmegye területén a Csáky István gróf vezette bizottság folytatta le, ami biztosította a katolikus egyház fölényét, de egyben egy korlátozott protestáns vallásgyakorlatot is lehetővé tett.

A törökellenes visszafoglaló háború során felszabadult az egykori székhely, Eger is, ám a püspök csak 1699-ben tért vissza a városba. A plébániahálózat rekonstrukciója hosszú folyamat volt, ami a 18. század püspökeit is nagy feladat elé állította.

A szerző:

Mihalik Béla Vilmos PhD

levéltár-igazgató, Jezsuita Levéltár

tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

1014 Budapest, Uri u. 53.

E-mail: mihalik.bela@jeszuita.hu

SUMMARY

The Catholic Renewal in the Diocese of Eger (1649–1699) by Béla Vilmos Mihalik

Keywords:

**Catholic renewal, Church History,
Diocese of Eger, Jesuits, Upper-Hungary**

After the fall of the ancient bishopric seat, Eger under Ottoman rule, the diocese was in a serious condition. The renewal from that condition began with the Synod of Jászó 1635.

At the mid-17th century Bishop Benedek Kisdý several establishments in Kassa (secondary school, academy, college, seminary) meant the most important pillars for the process of the renewal. The great bishop also reformed the administration of the diocese. In the 1660s the conversion of the Rákóczi princely family and the confessional disputes of the Jesuits of Kassa shed a light on the growing influence of the Catholic Church in Upper-Hungary.

Due to the wave of counter-reformation after 1670 the Catholic Church won herself over, and was not able to use the recaptured ecclesiastic infrastructure. In that situation the religious orders (Jesuits, Paulines, Franciscans, Minorites) got important role. The consolidation of the situation began after the approval of the religious laws at the Diet of Sopron 1681. In the diocese of Eger a royal committee led by Count István Csáky gave effect to the laws, which guaranteed the superiority of the Catholic Church, but also gave chance for a limited Protestant worship.

During the Great Turkish War the ancient bishopric seat, Eger was reoccupied by the Christians in 1687, but the bishops returned to the city only in 1699. The renewal of the network of the parishes was a long process, which gave also a great task for the bishops of the 18th century.

The author:

Béla Vilmos Mihalik PhD
director of the Jesuit Archive

assistant researcher fellow at the Institute
of History, Hungarian Academy of Sciences.

H 1014 Budapest, Üri u. 53.

E-mail: mihalik.bela@jezsuita.hu

A Jézus Társaság mint a katolikus megújulás fő tényezője, kétségtelenül fontos szerepet játszott az ország kulturális és szellemi fejlődésében a 17–18. században. Hozzá kötődik mind a felső- és középfokú oktatás fejlesztése, és természetesen a reformáció alatt meggyengült katolikus egyház teológiai, szervezési és szellemi megerősödése. A haladó rekatolizációnak köszönhetően a jezsuita rend több, addig tiszta protestáns területen is megkezdte tevékenységét, ahol döntő szerepet játszott a katolicizmus újbóli meghonosodásában. Ilyen területek közé tartoztak a felső-magyarországi szabad királyi városok.²

A felső-magyarországi szabad királyi városokban nagyjából már a Mohács előtti években terjedt a reformáció, és ezen a területen még a század közepe előtt kialakultak a lutheri gyülekezetek szervezési egységei,³ és ott született az ország első lutheri hitvallása.⁴ A régi városi iskolák rövid időn belül virágzó lutheri gimnáziumokká váltak. Így ezek a városok az evangélikus egyház erős szervezeti és kulturális központjai voltak. A felső-magyarországi szabad királyi városokban a 16. század második felétől nem működött más egyház a lutheri gyülekezeteken kívül. A vallási életet a városi tanácsok irányították, és szigorúan figyelték arra, hogy ne veszélyeztesse sem a katolicizmus, sem a helvét irányzat, ill. a radikális tanok.⁵ A 17. század elején tizenhárom felső-magyarországi vármegyéből tizenegy vármegye területén győzött a helvét hitvallás, a két nyugati vármegyében, úgy mint az öt szabad királyi városban, ill. a bányavárosokban⁶ megmaradt az uralkodó evangélikus egyház.⁷ Az egész Felső-Magyarország sokáig ellenállt a terjedő rekatolizációnak, és a 17. század utolsó harmadáig csak néhány uradalmat⁸, esetleg helységet

1 A tanulmány a VEGA 1/0655/14 – számú tudományos projekt (Rekatolizácia na Slovensku v 17. storočí) eredményeként készült

2 Felső-Magyarországon, ami a tizenhárom északkeleti vármegye területén terjedt el (Szepes, Sáros, Zemplén, Aba-Új, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg és Ugocsa) öt szabad királyi város volt, ami fontos szerepet játszott az országrész gazdasági, politikai és szellemi életében: Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kisszeben.

3 Az 1546. évi eperjesi zsinaton jött létre az ötvárosi esperesség.

4 Az 1549-ben kidolgozott Confessio Pentapolitana, az ötvárosi hitvallás.

5 Ez volt fő oka annak, miért ezen a területen, ill. környékén nem honosodott meg a svájci reformáció.

6 Elsősorban Szepes, kevésbé Gömör és Aba-Új vármegye területén, központtal Szomolnokon.

7 Az 1614. évi szepesváraljai zsinat után, melyen létrehozott két felső-magyarországi egyházkerület: a városi és a vidéki.

8 Főleg a Drugeth család, homonnai uradalom, Zemplén és Ung vármegyében.

sikerült rekatolizálni. A szabad királyi városok közül csak Kassán működött a katolikus egyház, az viszont csak az oda költözött egri káptalan és az ott létező királyi hivataloknak⁹ köszönhetően. A Jézus Társaság működött ugyan Homonnán és Kassán, ahol az Akadémiát is alapította, nem sikerült viszont túllépni a helyi jelentőséget.

Eperjesen már 1531-ben győzött a lutheri reformáció, és a következő század utolsó harmadáig nem létezett a városban más egyházi vagy vallási szervezeti egység. A 17. század elejétől a város vezető pozíciót foglalt el a felső-magyarországi evangélikus egyház fejlődésében. Az eperjesi evangélikus gyülekezet háromnyelvű volt (német, magyar és szlovák), miközben mindegyik nemzetiség saját templomot használt. A városi tanács a 18. század elejéig ellenállt a református gyülekezet alapítására vonatkozó követeléseknek.¹⁰ A tanács hasonlóan nem engedett semmilyen katolikus egyházszervezetet, és a katolikus polgárok csak a magánházakban találkozhattak. Az 1660-as években többször is elutasította a (szomszéd) sebesi ferencesek kérvényét, akik a közben elhagyott és magtárnak használt volt karmelita rendházat és templomot kérték. A humanista városi iskola még a 16. század folyamán jelentős lutheri gimnáziummá fejlődött. A 17. század 60-as éveiben, az erősödő és haladó rekatolizáció idején, Eperjesen a felső-magyarországi rendek alapították a kollégiumot,¹¹ az ország egyetlen evangélikus főiskoláját, az esztergomi érsek ismételt tiltakozása, és az uralkodó tiltása ellenére.¹² Ez így a rendek Habsburg-ellenes demonstrációjának tekinthető az erősödő rekatolizáció idején.

Néhány évvel később viszont egész Felső-Magyarországon a helyzet megváltozott. Amikor a sikertelen Wesselényi-összeesküvés után megszállta az országrészt a császári hadsereg, itt is elkezdődött a rekatolizáció. A katonaság segítségével folytatódtak a templomfoglalások és a protestáns lelkészek kiűzése. Több birtokos, úgy, mint Báthory Zsófia, erőszakos ellenreformációt kezdett birtokain. I. Lipót mint a királyi városok egyetlen földesura, 1670-1671-ben a városok gyors rekatolizálásához fogott. Hasonlóan, mint a többi négy felső-magyarországi szabad királyi városban, 1671-ben Eperjesen is elveszítette az evangélikus gyülekezet, ill. parókia a templomokat, az iskolát és az összes vagyonát. Éppen ezekkel az eseményekkel kapcsolódik össze a jezsuita rend története Eperjesen.

Elsőként elkoboztatott a felső-magyarországi rendek kollégiuma, amit 1671. május 23-án Spankau generális hajtott végre katonáival, az egri püspök, a szepesi prépost és néhány jezsuita jelenlétében. A következő napon a kollégiumi épületet a hadsereg szállta meg, és átmenetileg

9 A Szepesi Kamara és a felső-magyarországi főkapitányság.

10 Csak 1707-ben, az ónodi országgyűlés döntéséből alapított Eperjesen a református gyülekezet.

11 A felső-magyarországi rendek kollégiuma, 1665-ben alapított, 1667-ben épült, tízosztályú gimnázium, teológiai és jogi osztályokkal.

12 Közelebb *Kónya*, 1997.

átalakította katonai raktárrá.¹³ Néhány hónappal később el kellett hagyniuk a várost a volt tanároknak, akik az intézet elkobzása után a régi iskolai épület provizór helyiségeiben működtek. Az új helyzetben végül letelepedtek a városban a már említett sebesi ferencesek is, akik az elhagyott, volt karmelita kolostort és templomot foglalták el. Néhány hét múlva viszont folytatódtak az elkobzások, és júniusban Kolosváry István egri kanonok elvette az evangélikusoktól mindhárom templomot, s utána a parókia többi vagyonát is. 1672. július elején (9-én) a Szepesi Kamara tanácsadói a kollégium épületét átadták a jezsuitáknak.¹⁴

A kamara és a hadsereg magas követelményei, a katonaság arrogáns viselkedése és az evangélikusok elnyomása a polgárok felháborodását, elégedetlenségét váltotta ki I. Lipót politikájával szemben. Az 1672-es kuruc felkelés alatt az eperjesiek szimpatizáltak a felkelőkkel, és 1672 nyarának végén üdvözölték seregüket. Közvetlenül a kurucok első győzelmei után, 1672 szeptember közepén, a polgárok hatalmukba vették a várost, hűséget esküdtek a felkelőknek, elutasították a Habsburg egységeket, és várták az új kuruc hadsereget Erdélyből.¹⁵ Nemsokára örömmel engedték a városba a kurucokat, és bebörtönözték a katolikus polgárokat. A kuruc egységek szeptember utolsó napjaiban foglalták el Eperjest.¹⁶ Mivel közvetlenül a város elfoglalása után visszaállították a vallásszabadság, a kurucok visszaadták az evangélikus egyháznak a még nemrégien elkobzott vagyonát. Mindhárom templomot, a parókiát és a kollégium épületét visszaszerezték az evangélikusok.¹⁷ Mivel 1671 után több katolikus, ill. konvertita polgár segített az evangélikus egyház felszámolásánál, az újonnan megválasztott városi tanács különösen türelmetlenül viselkedett a katolikusokkal szemben. Az eperjesiek a kurucok távozása után (1672 októberében) is kezükben tartották a várost, és csak kéthónapos ostromlás után, 1673 első napjaiban adták meg magukat Cobb generálisnak.

Az új helyzetben, a hadisarc kivetése után nemsokára újból következtek az elkobzások. Már márciusban a Szepesi Kamara hat évre elvette a várostól két jobbágyfaluját (Mohonya és Kajáta) és más vidéki birtokait (Gergelaka és Salgó), amiket annakidején a kollégium használt.¹⁸ Ugyanakkor elkoboztattak a szintén a kollégiumhoz tartozó szőlők Tállya városában.¹⁹

¹³ *Hörk*, 1896. 34.

¹⁴ Uo. 35.

¹⁵ ÖSA, HHSA (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Wien, 322: Petőa Zsigmond levele Forgách Ádámnak.

¹⁶ *Hain*, 1991. 347.

¹⁷ ŠA (Štátny archív) Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: A város számadási könyve 1661–1673.

¹⁸ MNL MOL (Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár) Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara számvevősége, E 706: Libri bonorum fiscalium, No.51, Extractus generalis universorum bonorum fiscalium 1670–1688.

¹⁹ Uo.

A kollégiumi birtokok és szőlők elkobzása után, 1673. március 8-án magát a kollégiumot is elkobozták. Az intézményt a hadsereg segítségével Volkra Ottó hadi biztos, Szegedi Lénárd egri püspök, Józsa István egri kanonok és két jezsuita vette el az egyháztól. Másnap, március 9-én ez a bizottság mindhárom evangélikus templomot és a régi iskola épületét is elkobozta.²⁰ A szlovák templomot a minoriták foglalták el, a magyar evangélikus templomot a Jézus Társaság vette át, ami tulajdonképpen a nagy plébániatemplomot is használta, mivel a plébánosi hivatalt szintén a jezsuiták látták el. Így 1673 márciusában letelepedtek a jezsuiták Eperjesen, és még március folyamán átvették a rendháznak szánt kollégium épületét és a mellette álló régi városi iskolában gimnáziumot rendeztek be. Azután már szakadás nélkül működött Eperjesen a jezsuita rend és gimnáziuma, összesen kilenc évig, 1682-ig, amikor a várost elfoglalta Thököly Imre serege.

Így az erőszakos rekatolizáció és a 17. század hetvenes évekbeli abszolutista uralkodói politika eredményeként alapítottatott Eperjesen a jezsuita gimnázium, és a jezsuiták még a két iskolaépületet és a városi parókiát is elfoglalták. A gimnáziumot 1673-ban nyitották meg a régi városi iskola helyiségeiben, miközben a földszinti termek az oktatásra, az emelet pedig a tanárok elszállásolására szolgált. A jezsuitáknak ebben az időszakban csak missziós állomásuk volt a városban, maximálisan három pappal, élükön a superiorral.²¹

Eleinte a gimnázium csak két osztállyal rendelkezett, a parva (kicsik) és a principiorum (kezdők). Ezekben az osztályokban körülbelül 10 évig folyt zavartalanul a tanítás. A gimnáziumokban folyó oktatás zökkenőmentes lebonyolításához az eperjesi jezsuiták megkaptak két, régebben a városhoz tartozó falut, Kajátát és Monyhádot az evangélikus kollégiumtól, az evangélikus parókiától elkobzott Nebest-házat, Thököly Imre néhány tokaji szőlőjét, és különböző polgári és egyházi méltóságok ajándékait. Az iskola beindításához felhasználták az eperjesi parókia jövedelmének egy részét is. Az evangélikus kollégium épületében az átvétel után a jezsuiták székházat rendeztek be, és a régi iskolát csak oktatási célokra használták.

Még 1682 nyarán, a kuruc katonákkal visszajöttek a városba az evangélikus lelkészek, és a visszaállított evangélikus gyülekezet visszakapta mindhárom templomát, a kollégiumot, a régi iskolát és további tulajdonát.²² A jezsuiták és a minoriták nemsokára kénytelenek voltak templomaikat visszaadni az evangélikus gyülekezetnek, és elhagyni a várost. Csak a ferencesek maradhattak Eperjesen, hogy gondozzák a katolikus polgárok lelki szükségleteit.

20 Ruby, 1890. 5.

21 Tóth, 1910. 286–287.

22 Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet Levéltára: Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis continentes ab anno 1671 usque annum 1721 opera egregii Michaelis Melcz in gratiam posteritatis conscripti et post funera ejus Communitati hujati evangelicae oblati. Liber primo.

Az evangélikus városi tanács azonban sok nehézséget és akadályt okozott nekik, s így a szerzetesek többször is panaszkodtak Thökölynek.²³

A tanács általában különösen intoleránsan viselkedett, s nemcsak a ferencesekkel, de ugyanúgy a reformátusokkal szemben is, akiknek nem engedélyezte a gyülekezet alapítását. Több jelentős evangélikus polgár, a városi tanács tagjaival együtt, erőszakos tettekhez is kezdett, például a visszaszerzett plébániatemplomból kivitték az evangélikusok által nem használt berendezést, és a sörházban égették el.²⁴ Ezek a viszonyok fennálltak 1685-ig, amikor a város újból az uralkodó kezébe került, és több szempontból még tovább is folytatódtak.

Már 1686 januárjában visszajöttek a minoriták, akik újból a volt szlovák evangélikus templomba vonultak be. Jelentősebb változások a város vallási fejlődésében viszont csak 1687 elején történtek. Addig az evangélikusok továbbhasználták mind a német és a magyar templomot, mind a kollégiumot, parókiát és a régi iskolát. Ennek viszont véget vetett Csáki István gróf bizottsága (Comissio Chakyana), ami 1687 januárjának első napjaiban működött a városban, és elvette az evangélikus egyháztól összes belvárosi vagyonát. A soproni cikkek értelmében kijelölte ugyan számára a külvárosi helyet a templomépítésre, amit pedig a gyülekezet elutasított.²⁵ A templomok és iskolák elkobzása után visszajöttek a városba a jezsuiták, akik újból berendezkedtek a kollégium épületében és a mellette álló magyar evangélikus templomban.

Így másodszor jött Eperjesre a Jézus Társaság, és majdnem tizenkilenc évet maradt a városban. Újból megnyitotta a főtéri régi iskolai épületben a gimnáziumot, továbbá elfoglalta a városi plébániát. Az eperjesi jezsuita plébános, a plébánia személyzetével együtt, a városi pénztárból kapott fizetést, ami (csak a plébános esetében) 600 Ft-ot tett ki, ami a városi bíró fizetésének majdnem háromszorosát jelentette.²⁶ A plébánosi hivatalt abban az időben Perizhof Ignác látta el, aki jelen volt a Caraffa Antonio által vezetett ún. eperjesi vértörvényszék kihallgatásain.²⁷ Ez a helyzet maradt Eperjesen 1705 elejéig, amikor II. Rákóczi Ferenc hadserege szállta meg.

Csak miután – Csáky István komissziójának döntése értelmében, 1687 januárjában – újból elvették az evangélikusok vagyonát, kaphatták vissza a jezsuiták mind a két iskolai épületet, és folytathatták működésüket. Az eredetileg kétosztályos gimnázium további két osztállyal bővült: grammatikaival és szintaktikaival. A századfordulón, az 1699–1700-as iskolai évben, a po-

23 ŠA Prešov, ŠŽ, K 13/14: A megyei kongregációs jegyzőkönyvek 1681–1685.

24 *Divald*, 1904. Ezt viszont a protestánsok is elítélték, és még az 1705. évi szécsényi országgyűlésen is érveltek vele a vallásszabadság ellenfelei.

25 *Annales fata et vicissitudines...*

26 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2 A; ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 21.

27 Közlelebbről: *Kónya*, 1994.

étikai osztály megjelenésével, majd a retorikai osztály létrehozásával a jezsuita gimnázium teljes (fő)gimnáziummá vált.²⁸ Minthogy Eperjesen ez volt az egyetlen oktatási intézmény – mivel az evangélikusok nem alapíthattak iskolát –, több polgár (köztük a konvertiták és az evangélikusok is) ide küldte gyermekeit tanulni. 1696-ra már 170 diák látogatta az iskolát.²⁹

Az itt tanító tanárok nevei már 1687-től ismertek. A grammatika és a szintaktika osztályban tanított a jezsuita Lencsovcics György, valamint a parva és a principium osztályban a világi tanító, Ladiszlavszky János. Az 1702–1703-as iskolai tanévben, a poétika és a retorika osztályban a későbbi híres történész, Timon Sámuel tanított.³⁰

Annak ellenére, hogy a Rákóczi-szabadságharc fő céljai közé tartozott a vallásszabadság helyreállítása, ami miatt tömegesen támogatták a protestáns nemesek és polgárok, a vallási viszonyok sokáig változatlanul maradtak. Eperjesen a kurucok bejövetele után is tovább működtek a jezsuiták és minoriták, és kezükben tartották templomaikat. Csak a kollégium épülete jelentett kivételt, amit, jelentősége miatt, már 1705. január 2-án Berthóti Ferenc fejedelmi biztos elvett a jezsuitáktól, és átadta az evangélikus gyülekezetnek. A szécsényi országgyűlés után, 1705. október 21-én, Eperjesen is a vegyes bizottság döntött a templomok elosztásáról, ami visszaadta az evangélikusoknak mind a plébániatemplomot, mind a jezsuiták által használt magyar (evangélikus) templomot.³¹

A katolikus egyháznak csak a volt szlovák evangélikus templom maradt, a mellette álló volt ispotályban berendezett minorita kolostorral együtt, ahová átköltözött a jezsuita gimnázium.³² A ferencesek is maradtak Eperjesen és megtartották templomukat. A jezsuiták eleinte szintén maradtak a városban, sőt, a szécsényi országgyűlési cikkek értelmében a hazai származású jezsuiták a hűségeskü letétele után tovább is működhetek. Kolb Ker. János superior azonban, mint ellenséges személy, még 1705 végén kénytelen volt elhagyni Eperjest, a többi jezsuita csak 1707 elején távozott.³³ A minorita kolostorba elköltözött gimnáziumot a jezsuiták távozása után minoriták vezették.

28 Ruby, 1890. 14–31.

29 Tóth, 1910. 292.l.

30 Timon Sámuel (1675–1736) Nagyszombatban tanult 1693-ban, ahol is a jezsuiták közé állt be. Az első magyarországi történeti munka írója volt, amiben a magyarok vendégszerető fogadtatásának elméletét írta meg. A történelem mellett topográfiával, nyelvtudománnyal és geográfiával is foglalkozott.

31 Zsilinszky, 1891. 166. Sáros vármegyében és területén lévő három szabad királyi városban a vegyes bizottság tagja volt: Melczer János, Becskeházy Zsigmond és Görgey Imre.

32 *Annales fata et vicissitudines...*

33 *Fabiny*, 1971. 83.; *Ruby*, 1890. 29.

A szabadságharc utolsó ostroma alatt, 1710 novemberében létrejött az evangélikus és a katolikus polgárság között megkötött egyezség, mely szerint az evangélikusok lemondtak a nagy (német) templomról és parókiáról, aminek fejében a katolikusok respektálták az evangélikusok jogait a kollégiumra és a kisebb (magyar) templomra vonatkozólag. Az egyezséget Virmond marsall is betartotta, így a kapituláció után is zavartalanul folytathatta a tanítás. Az uralkodó már 1711 februárjában a szabadságharc kitörése előtti vallási viszonyok visszahelyezését követelte. Ez a kollégium elhagyását, és a kis templom jezsuitáknak való átadását jelentette. A városi tanács képviselőket küldött Bécsbe, akik I. József halála után Eleonóra Magdolnától kértek segítséget, aki viszont elutasította kérésüket, és kiadta a parancsot a kollégium elhagyására. A lefoglalt épületek helyett a városnak kellett bizonyos helyeket biztosítania a külvárosban, és a 26. soproni törvénycikk értelmében egy bizottságnak kellett ezeket kijelölnie.³⁴ De az eperjesiek csak Pálffy gróf nyomására engedtek, aki 1711 szeptemberében megismételte a királynő parancsát. A kollégium diákjai, mielőtt átadták volna az épületet, a nemrég még a városi tűzvészről megmentett intézetben megrongálták az egész berendezést, s így a jezsuitáknak először teljesen fel kellett újítaniuk az épületet, mielőtt 1713 végén végre beköltözhettek.³⁵

Az eperjesi hatosztályos jezsuita gimnáziumot csak a szatmári béke után újjátették meg, ami így az 1711–12-es iskolai évben kezdte meg működését. Legelőször is a volt evangélikus kollégium helyiségeiben működött, majd nem sokkal később a régi iskola felújított épületében, ahol egészen 1773-ig, a Jézus Társaság feloszlásáig maradt.³⁶ A gimnázium, illetve az eperjesi jezsuita székház átvette a Rákóczi-felkelés alatt ideiglenesen elhagyott ingóságokat és birtokokat, melyek a Sáros vármegyei nemességtől, úgymint gróf Szentiványi Józseftől, Edenhoffer Mátyástól, özvegy Feigenbuz asszonytól és másoktól kapott különböző adományokkal bővültek.

A gimnázium a 18. század folyamán megőrizte a múlt századból átörökölt hatosztályos struktúráját: parva, principiorum, grammatica, syntaxis, poesis és rhetorica. A latin nyelven folyó oktatáson belül a klasszikus tárgyakra helyezték a hangsúlyt. Az osztrák tartományfőnök utasítására 1735-től a sort kibővítették a történelem mélyebb oktatásával is. A gimnáziumban három tanár működött, akik közül kettő jezsuita volt, és egy világi tanító, aki viszont mindig csak az első két osztályban tanított. Az országban elszaporodott jezsuita iskolák nagy száma miatt kellett egy professzornak két osztályban is tanítania. A képzés ingyenes volt, s a szegényebb diákoknak ingyen biztosították a szállást és az étkezést is. Ezen tényezők is közrejátszottak abban, hogy a gimnázium a környékbeli polgárok és nemesek számára is vonzó volt, ami a diáklétszám növekedését eredményezte. Míg 1716-ig 173 diák látogatta az intézményt, addig 1720 és 1773 kö-

34 ŠA Prešov, EKP, 101: Eleonóra Magdolna királynő és gróf Pálffy János rendelete 1711. július-szeptemberéből (másolat).

35 Hörk, 1896. 89.

36 Ruby, 1890. 35.

zött a diákok száma az egyes iskolaévekben átlagosan elérte a 275-öt is. A legtöbb diákkal 1734-ben rendelkezett, amikor összesen 367-en voltak, de a század második felében ez a szám már fokozatosan csökkent.³⁷

A gimnázium diákjai és tanárai a város egyházi életének számos tevékenységében részt vettek. Két kongregáció tagjai is voltak, az egyik a Kereszten haldokló Krisztus Kongregáció (Agonia Christi), a másik a Szűz Mária Társaság volt. Kivették a részüket az olyan tevékenységekben is, mint például a Kálvária megépítése, vagy az Immaculata-szoborcsoport létrehozása, a cigányok megkeresztelése Tábor-hegyen álló telepükön. Az iskola évente a város számára is megrendezte az akadémiai előadásokat, melyek főleg vallási, irodalmi és művészeti témájúak voltak, valamint didaktikai célzatú színjátékokat.³⁸

A Jézus Társaság (Jezsuita rend) 1773-as felosztatása után az állam elkobozta az eperjesi székház vagyonát, amit a Vallásalap vett át. A gimnázium viszont továbbra is működött, és a vezetőségben meghagyták a volt jezsuita tanárokat: Kolakovszky Ignácot, Zamoróczy Mihályt és Walicsek Ferencet.³⁹ A volt jezsuiták csak 1774-ig oktattak, amikor is a gimnáziumot a helyi minoriták vették át.

A jezsuiták működése Eperjesen szünetekkel kb. száz évig tartott, 1673-tól 1773-ig. Miután a 17. század utolsó harmadában, nemigen nagy sikerrel, térítési munkával foglalkoztak, és szembenéztek a polgárság többségének ellenszenvével, működésük inkább a 18. századra esik, amikor sikeresen működtették a gimnáziumot, az egyetlen középiskolát, jelentősen befolyásolták a város vallási fejlődését, és hozzájárultak a város rekatolizálásához. A nagyszabású bevándorlás mellett ez volt a fő oka a város felekezeti összetétele jelentős változásainak, amit a korabeli források mutatnak. Az 1779. évi összeírás szerint a protestánsok (néhány reformátuson kívül csak evangélikusok) már csak 26,25%-ot alkottak.⁴⁰ Az adatokból feltűnő, hogy az evangélikusok aránya az egész városban jelentősen alacsonyabb volt, mint a polgárok körében. A négy évvel fiatalabb összeírás, amiben a jozefinista reformok eredményei is tükröződnek, némileg eltérő számokat mutat. Az evangélikus lakosok aránya viszont tovább csökkent, és 1783-ban csak 24,01%-ot képviselt.⁴¹

37 Uo. 31–67.

38 Uo. 33–59.

39 Uo. 69–82.

40 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, B-11 Minutae 1701–1783: Tabella Conscriptiois animarum in Libera Regia Civitate Eperiensiensis 1779.

41 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, B-12 1780–1783: Tabella Conscriptiois animarum in Libera Regia Civitate Eperiensiensis 1783.

A helyi jezsuiták folytatták a térítési munkát, elsősorban a meggyengült evangélikus lakosság körében. A szatmári békét követő években az Ausztriából visszatért Kolb János szuperior minden eszközt felhasznált a helyi evangélikusok ellen. Még 1711 végén elérte, hogy a hatóságok kitiltották a protestáns polgárokat a nemrégén épült református fatemplomból, amit Pálffy János engedélye szerint használhattak az új templom elkészítéséig. A következő években a városi tanács és a helyőrség segítségével igyekezett megakadályozni az új, külvárosi evangélikus templom építését, ami csak az 1715. évi törvénycikkek értelmében épült meg.⁴²

A század közepén a jezsuiták kezdeményezték a várostól keletre lévő Tábor-hegyen az ott táborozó cigányok keresztelését. Azonban nagyon intoleránsan viselkedtek a helyi zsidósággal szemben, és szigorúan figyelték a zsidók letelepedését tiltó kiváltságok betartására. Például 1734-ben, amikor egy sóvári zsidó hosszabb ideig tartózkodott egy beteg keresztény ismerősénél, és a városi tanács hajlandó volt ezt tolerálni, a jezsuita szuperior az egri püspökhöz és a helytartótanácsához fordult, hogy érje el a zsidó kiűzését.⁴³

A 18. században viszont a jezsuitákhoz néhány olyan művészeti alkotás kötődik, amely máig a város műemlékei közé tartozik. Az eperjesi Kálvária barokk épületegyüttese a várostól nyugatra, egy kis halmon épült. A múltban, a selmecbányai Kálvária után, Magyarország legszebb kálváriájának tartották. A kezdeményezés a Kálvária felépítésére a Haldokló Krisztus Egyesület soraiból eredt, és az egész komplexum építése 1720-tól 1769-ig tartott. Az első részként 1721 őszére készült el a Krisztus az Olajfák hegyén kápolnája és a kereszt. Az egész épületegyüttes építése néhány évtizedig tartott, nagyjából az eperjesi katolikus polgárok és a környékbeli nemesek adományaiból (Dessewffy báró, Szirmay gróf, Barkóczy grófnő, Klobusiczky báró, Mednyánszky báró, Radziwill Károly litván herceg, Szmolnik György bíró s mások). Az egész komplexum a Szent Kereszt-templomból, a Szent Lépcső-kápolnából, a temetőből, a katakombákból és a tizenhat kápolnából állt, ezekből néhány csak a 19. században épült meg.⁴⁴

A Szent Kereszt-templom 1753-ban épült barokk stílusban. A selmecbányai Kálvária által befolyásolt oltárt és falakat a helyi festőművész, Trtina András festette. Később, 1766-ban kibővült a templom két oldalkápolnával, és az alatta álló lépcsővel, az Ecce Homo-szoborral. A templomot 1768-ban szentelte fel a jezsuita szuperior. Az 1765-ben, a római Sancta Scala-kápolna mintájára épült Szent Lépcső kápolnáját Radziwill Károly litván herceg finanszírozta, köszönetül a Bari konföderáció kudarca után elmenekült lengyeleknek nyújtott segítségért.⁴⁵

42 Hörk, 1896. 89.

43 Ruby, 1890. 96.

44 Urbanová, 1986. 72.

45 Uo. 72.

További jezsuita emlék Eperjesen az Immaculata-szoborcsoport, ami a 18. század közepétől áll a főtér északi részén. Ezen a helyen 1687-ben állt a vesztőhely, az eperjesi (Caraffa Antonio által is vezetett) vértörvényszék verpadja. Máig sincsenek tisztázva azok az okok, amelyek miatt 1751-ben a jezsuiták éppen itt emelték fel a Szűz Mária-oszlopot. Lehet, hogy a kibékülés jeléül, lehet, hogy azért, hogy ez a hely ne váljék a protestánsok emlékhelyévé. A mű Feigenbuz Rüdiger, Csáky és Pethő grófnő adományaiból (1200 Ft) épült.⁴⁶

A 18. században, pontosan 1711-től 1773-ig a jezsuiták folyamatosan használták a Szentháromság evangélikus templomot, és a mellette álló evangélikus kollégiumot. E korszak alatt végrehajtottak néhány építészeti módosítást, amiket később eltávolítottak. Legjelentősebb volt a mindkét épület összekapcsoló folyosó építése az első emelet magasságában, 1716-ban. 1724-ben barokk stílusban átépítették a kollégiumi épületet, és az egész épületegyüttest, a gimnáziummal együtt, egy kőfallal vették körül.⁴⁷ Miután 1783-ban az evangélikusok, II. József segítségével, 6000 Ft-ért mindkét épületet visszavették a kincstártól, ezeket a módosításokat eltávolították.

⁴⁶ Uo. 73.

⁴⁷ Uo. 68.

Divald, 1904.

Divald Kornél: Eperjes templomai. Budapest, 1904.

Fabiny, 1971.

Fabiny Tibor: II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája. Budapest, 1971. Kézirat.

Hain, 1991.

Hain Gáspár: A Lőcsei krónika és évkönyv. Budapest, 1991.

Hörk, 1896.

Hörk József: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa, 1896.

Kónya, 1994.

Kónya Péter: Az Eperjesi vértörvényszék 1687. Budapest, 1994.

Kónya, 1997.

Kónya, Peter: Prešovské evanjelické kolégium v politických zápasoch konca 17. a začiatku 18. storočia. In: Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy (Kónya, P.–Matlovič, R., Ed.). Prešov, 1997. 21–45.

Ruby, 1890.

Ruby József: Az Eperjesi Kir. kath. Főgymnasium története 1673–1890. Eperjes, 1890.

Tóth, 1910.

Tóth Sándor: Sáros vármegye monografiája II. Budapest, 1910.

Urbanová, 1986.

Urbanová, Norma: Prešov. Mestská pamiatková rezervácia. Bratislava, 1986.

Zsilinszky, 1891.

Zsilinszky Mihály: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai IV. Budapest, 1891.

Kónya Péter:

Jezsuiták Eperjesen 1673–1773

Kulcsszavak:

**rekatolizáció, protestantizmus, Jézus Társaság,
szabad királyi város, városi tanács, gimnázium**

Eperjes szabad királyi város a 17. században a magyarországi lutheri egyház egyik legerősebb központja volt. Csak a Wesselényi-összeesküvés után bekövetkezett rekatolizáció folytán (száz-negyven év után) jött létre újból a római katolikus plébánia, és költöztek be a városba az egyházi rendek: a ferencesek és a minoriták. Néhány hónap múlva érkeztek a jezsuiták is, akik megkapták a Felső-Magyarországi Rendei Kollégiumának épületét és a mellette álló magyar evangélikus templomot. Az 1672. évi kuruc felkelés okozta szünet után 1673-ban újból eljött a Jézus Társaság, és még abban az évben létrehozta a régi vári iskolai épületben a katolikus gimnáziumot. Székházát ismét az evangélikus kollégiumban rendezte be. Ezt követően két szünettel, a Thököly-felkelés (1682–1687) és Rákóczi-szabadságharc alatt (1705–1711), a társaság feloszlásáig, 1773-ig maradt Eperjesen. A 18. század elejéig egy jezsuita atya a plébánosi tisztséget is betöltötte. A jezsuiták térítési tevékenységének eredményeként az evangélikusok Eperjesen is elvesztették pozíciójukat és kisebbségbe szorultak. A Jézus Társaság a 18. században jelentősen befolyásolta a város életét vallási, iskolai és kulturális területen egyaránt. Működésükre máig olyan műemlékek emlékeztetnek, mint az Immaculata-szobor (1751) vagy a Kálvária.

A szerző:

Kónya Péter PhD

egyetemi tanár, tanszékvezető

Eperjesi Egyetem, BTK – Prešovská univerzita, Filozofická fakulta

Eperjes / Presov (SK)

E-mail: peter.konya@unipo.sk

SUMMARY

Péter Kónya:

Jesuits in Eperjes 1673-1773

Key words:

Recatholicization, Protestantism, Society of Jesus, free royal city, city council, grammar school.

Eperjes (Prešov, Slovakia), a free royal city, was one of the most powerful centres of the Lutheran church in Hungary in the seventeenth century. It was only during the process of recatholicization that followed the uncovering of the Magnate Conspiracy (Wesselényi Conspiracy) that the Roman Catholic parish was re-established (after a break of 140 years), and the Franciscan and Minorite orders moved into the city. A few months later the Jesuits arrived as well, who were given the building of the Dormitory of the Orders of Upper Hungary and the neighbouring Hungarian Evangelical Church. After an interruption caused by the Kuruc Uprising of 1672, the Society of Jesus returned once more in 1673, when they set up the Catholic grammar school in the school building of the old castle. They re-established their headquarters in the Evangelical Dormitory. Apart from two further interruptions (during the Thököly Uprising in 1682-1687 and the Rákóczi War of Independence in 1705-1711), the Society remained in Eperjes until they were dissolved in 1773. Up until the beginning of the eighteenth century, a Jesuit priest also served as the parish priest. As a result of the conversions carried out by the Jesuits, the Evangelists in Eperjes also lost their position and became a minority. In the eighteenth century, life in the city was greatly influenced by the Society of Jesus, in religion, education and culture. There are numerous reminders of their former presence in the city, such as the statue of Maria Immaculata (1751) and the Calvary.

The author:

Péter Kónya PhD

University Professor, Head of Department,

University of Eperjes, Faculty of Humanities
(Prešovská univerzita, Filozofická fakulta),
Eperjes / Presov (SK)

E-mail: peter.konya@unipo.sk.

A kassai rekatolizáció
városi polgárságot érintő kérdései

Kassa városa azon szabad királyi városok közé tartozott, amelyek a 16. század közepén, a magisztrátus döntésére, reformált szellemű papot hívtak. Arról még nincs információ, hogy ez pontosan mikor történhetett. A Johann Henckelt követő Erdélyi Antal már radikális reformátornak tekinthető, az 1531-ben Kassára került Dévai Bíró Mátyás pedig wittenbergi tanulmányai alatt, Phlipp Melanchton hatására, már egyértelműen a reformált tanokat követte. Kassára kerülésének évében írta meg saját 52 tételét, melyekben a reformáció céljait és rendszerét foglalta írásba. A Dévai ellen felhozott vádakból is az derül ki biztosan, hogy a misét megszüntette, és az úrvacsorát két szín alatt vette ki.¹ A felső-magyarországi városokban ugyanezekben az években indult el a reformációt magukénak valló plébánosok meghívása, az eperjesi zsinaton (1546) lefektették hitvallásuk alapjait, majd azt írásba is foglalták (*Confessio Pentapolitana*).² A hitvallás elsődleges célja az volt ugyan, hogy a városok kijelentsék, a kálvini tanoktól elhatárolódnak, de állásfoglalásuk egyértelműen arról tanúskodik, hogy a lutheri tanokat elfogadták, és a városok (vagyis a felső-magyarországi esperesség) mindegyike a reformáció szellemében választotta meg papját. A 16. század második felében már egyértelműen azt állapíthatjuk meg, hogy a városok mindegyikében az evangélikus egyház vált felekezeti téren döntővé, a katolikus egyház pedig nem játszott további szerepet.³ E városokban a korábban katolikus egyházi épületek és beneficiumok nagy többségben a városi tanács fennhatósága alá kerültek, és a város által irányított evangélikus közösség és egyház fenntartását szolgálták. Kivételt képeztek ez alól a két szerzetesrend (ferencesek és domonkosok) épületei, amiket a városba költözött felső-magyarországi főkapitányság vett át. Ezeket azonban nem vallási célokra használták, hanem tűzérsegi szertárt és éléstárat alakítottak ki benne, annak ellenére, hogy a kassai tanács a domonkos rendházat iskola céljaira kívánta volna felhasználni.⁴ A katonaság döntése ekkor még nem az ellenreformáció jegyében született, mivel a felső-magyarországi főkapitány, Hans Rueber zu Pixendorf szintén az evangélikus egyház tanait követte. Udvari lelkésze, Mento Gogreve, a felső-magyarországi hitvita-irodalom egyik legtermékenyebb és legelszántabb alakjaként a kálvi-

1 Botta, 1991. 146–149.

2 Guitman, 2009.; Csepregi, 2009.; Csepregi, 2011a.; Csepregi, 2011b.

3 Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891. 97.

4 AMK Schw. No. 2122., MNL OL E 211 (Lymb.) III. Ser. 22. t. 17. sz., AMK H III/2. pur. 5. fol. 348., ill. Pálffy, 1995a.; Pálffy, 2002.

nista tanok elleni fellépés kiemelkedő képviselője volt.⁵ Az 1556. évi kassai nagy tűzvészt követően ezek az épületek olyannyira megsérültek, hogy a két megmaradt domonkos szerzetes éppen ekkor volt kénytelen elhagyni a rendházat.⁶ Kassa tehát, a szabad királyi városok többségéhez hasonlóan, a 16. század második felére tisztán evangélikus várossá alakult át, ellentétben például Pozsony és Sopron várossal, ahol az evangélikus többség mellett a katolikus beneficiumok a katolikus egyháznál maradtak.⁷ A rekatolizáció/ellenreformáció első jeleivel Rudolf uralkodásakor találkozunk, amikor az uralkodó az 1604. évi országgyűlést követően a rendekkel történt egyeztetést mellőzve iktatott be olyan törvényt, amely nyíltan a katolikus felekezet egyeduralmát kívánta bevezetni. A törvénycikk beiktatását megelőzően a városokban, köztük elsőként Kassán, katonai segédlettel elvették az evangélikusok templomait, és átadták a kisebbségben lévő katolikusoknak. Ekkor került sor először arra, hogy a felső-magyarországi városszövetség levelezésében felfedezhető az uralkodóval szembeni fegyveres ellenállás gondolata! Az 1604. évi gálszécsi részgyűlésen az összes felső-magyarországi rend támogatta a városok tiltakozását, és követelte a templomok visszaadását. A felekezeti feszültségeket, valamint a hosszú háború pusztításai miatt kialakult elégedetlenséget kihasználva, Bocskai István vezetésével felkelés tört ki. A kassai tanács ekkor egyedülálló lépésre szánta el magát: az Erdélyből visszatérő Giovanni Giacomo Barbiano Belgioioso főkapitány csapatait nem engedték be a városba, Melchior Reiner és Johannes Bocatius felszólította a katolikus papságot, hogy hagyja el Kassát, majd a várost átadták Lippay Balázs hajdúkapitánynak. A város vezetését azonban nem tekinthetjük teljes mértékben lázadónak, hiszen a következő években is elviekben tartották magukat az uralkodónak tett hűségesküjükhöz. A városok ugyanis elsősorban békét kívántak, és az evangélikus egyház primátusát, amit az uralkodótól éppen úgy féltettek, mint a Bocskai és hajdúi által erőszakosan terjesztett kálvinista hitvallástól.⁸ Az ekkor sorra került vizsgálatok (1603, 1613) során, jóllehet elsődlegesen a városok finansziális viszonyait kívánta feltárni, a városi vezetés vallási összetételét is megvizsgálta, és azon változtatni kívánt. A vizsgálatok azokat a területeket érintették, melyek a monarchia törzstartományaiiban később, a 17. század első negyedétől állami felügyelet alá kerültek.⁹ Az elsődleges kérdések a városi gazdálkodás területét érintették, de a biztosoknak a városi önkormányzatok kardinális kérdéseiben kellett eljárniuk. A városi polgárok által minden külső befolyástól mentesen választott testületek működését kellett ugyanis a királyi biztosnak megítélni és megvizsgálni, vajon a testületek működése során elég szakszerűen járnak-e el, a tanács tagjai között milyen visszaélések lehetségesek. Az utolsó szempont már a rekatolizáció céljait is szolgálta. A városok tekintetében ekkor még csak a felmérés, a beavatkozás indoka-

5 Zoványi, 1977. 177., 180–185.

6 Granasztói, 2012. 27.

7 Bán, 1939. 73–77.; Payr, 1917. 154–190.

8 Suchy, 1970. 187–191.; Németh, 2004. 1. köt. 111–128.; Szabó, 2010.

9 Brunner, 1955.; Scheutz, 2006.; Scheutz, 2006. A cseh királyság várospolitikájára lásd: Pánek, 1991.; Mikulec, 2002.; Sterneck, 2005.; Fejtová, 2012.

inak feltárása volt a cél. A kirendelt biztosoknak ugyanis ellenőrizniük kellett, hogy a tanács összetétele tükrözi-e a városok vallási összetételét, illetve elegendő katolikust választanak-e a tanácsba. A katolikusok esetében kiemelten vizsgálni kellett, hogyan tudják vallásukat gyakorolni, a templomok milyen állapotban vannak, és a hozzájuk tartozó birtokokat megfelelő módon hasznosítják-e.¹⁰

A központosuló, abszolutista jellegű államigazgatási gyakorlat egyik legmeghatározóbb jellemzője a konfesszionalizmus, azaz az uralkodó autoriter jellegű fennhatósága a vallás és az egyház felett is. E fennhatóság az egyre szélesebb körű hatáskörrel funkcionáló államigazgatás révén valósult meg, melynek központi elemét az „egy állam–egy vallás” teóriája alkotja. E törekvés, Európa többi államához hasonlóan, a Habsburg kormányzat által a cseh és osztrák örökös tartományokban képviselt valláspolitikába is beleillik. Ahogy azt láthattuk, a Habsburg kormányzat rekatolizációra törekvő intézkedései azonban a 17. század utolsó harmadáig közvetlen módon csupán a rudolfi ellenreformáció időszakában érintették a Magyar Királyság szabad királyi városait. Ennek okai elsődlegesen az ország politikai helyzetében keresendők. A mohácsi ütközetet (1526) követően ugyanis a Habsburg politikai, had- és pénzügyi vezetés, illetve a magyar rendek is felismerték, hogy a monarchia és a Magyar Királyság megvédelmezése érdekében kétoldalú kompromisszumokra kényszerülnek. Ennek következtében a magyar rendek politikai ereje az országon belül jóval erősebb maradt, mint a Habsburg Monarchia többi tartományának rendjeié. A magyarországi rendi önkormányzatok (vármegyék és szabad királyi városok) így egyre szilárdabbá válva látták el feladataikat, ahogy a rendek kezében maradt a belpolitikai élet és az igazságszolgáltatás teljes körű irányítása is. A Magyar Királyság így a Habsburg Monarchián belül a legönállóbb és legerősebb rendiséggel bíró állam maradt.¹¹

Az erősen felekezeti és rendi jellegű okok miatt kitört Bocskai-felkelés lezárásaként a bécsi béke többek között rendezte a két fél (magyar rendek és az uralkodó) közötti felekezeti vitát is. II. Ferdinánd uralkodásának kezdetén ugyan erős igény támadt az egyfelekezeti állam létrehozására, a Magyar Királyság esetében erre nem került sor. Ennek okai részben a már bemutatott belpolitikai kompromisszumhoz kötődnek. Jóllehet e kiegyezés éppen a felekezeti kérdés során megbillenni látszott, a két erdélyi fejedelem (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György) támadásai megerősítették a magyarországi rendek korábbi helyzetét. Az 1622. évi soproni országgyűlés és a linzi béke ugyanis helyrebillentette e mérleg nyelvét, és a magyarországi reformált egyházak látszólag megerősödve kerültek ki a küzdelemből.¹² Ezzel szemben az osztrák tartományokban (főként Alsó- és Felső-Ausztriában valamint Stájerországban) már a század első negyedétől igen erős, az erőszakos kitelepítésektől és áttérítésektől sem mentes ellenreformáció vette kezdetét.

¹⁰ Felhő, 225–229.; Németh, 2004. 1. köt. 480–495.

¹¹ Pálffy, 2010. 414.

¹² Péter, 1994.; Pálffy, 2013a.; Pálffy, 2013b.; Dominkovits–Németh, 2013.

Az osztrák tartományok mindegyikében kimutatható, hogy a városi tisztújításokon megjelentek az uralkodó által kinevezett biztosok, eleinte azért, hogy a megválasztott városi tisztviselőktől kivegyék a hűségesküt (Eidkommissar). A biztosok szerepe a 16–17. század fordulóján, illetve kis szünetet követően, a 17. század első negyedétől megváltozott, és elsődleges szerepük az lett, hogy a város tisztújítását befolyásolják, és a várost ellenőrizték (Wahlkommissar).¹³ Az osztrák tartományokban ekkor vette kezdetét a városokban élő reformátusok és evangélikusok erőszakos üldözése, majd ezt követően kényszer-kitelepítésük. Általános tendenciának tekinthető, hogy a monarchián belül közvetlenebb módon kormányzott tartományokban (tekintetjük a monarchia törzstartományainak is) egységesen kiadott rendelkezések szerint 1624-ben és 1627-ben a római katolikusokon kívül megtiltották minden más felekezet számára azt, hogy a tartományokban élhessenek. A rendelkezések értelmében az alsó-ausztriai evangélikus és református lakosságnak éppen úgy konvertálnia vagy távoznia kellett, mint a Cseh Királyságban élő reformált vallásúaknak vagy utraquistáknak.¹⁴ A kényszerrel kitelepített lakosság egy része a német, más részük a Magyar Királyság németnyelvű városaiba (Sopron, Pozsony, Modor, Bazin, Szentgyörgy) vándorolt ki.¹⁵ A reformáltak migrációja ellen a magyarországi hivatalok és főként Pázmány Péter, illetve Esterházy Miklós igyekezett fellépni, de lényeges eredményeket ekkor még nem érthettek el.¹⁶

A Habsburg Monarchia törzstartományaiban tapasztalható valláspolitikai a Magyar Királyságban békésebb eszközöket igyekezett igénybe venni: a városokba egyre-másra települtek a főként jezsuiták által irányított tanintézmények és velük együtt rendházaik. A Pázmány Péter nevével fémjelzett kezdeti korszak a jezsuita missziók és rendházak letelepítésével részben a szabad királyi városokat is célba vette. A kezdeti lépéseket Nagyszombatban, illetve éppen Kassán tették meg. Alfonso Carillo jezsuita tartományfőnök 1604-ben, a kassai nagytemplom elvételét követően szinte azonnal, január 8-án kérte az uralkodót, hogy adjon engedélyt egy jezsuita rendház létrehozására, ahová hamarosan a szőlősi rendházból útnak is indították a Kassára kinevezett atyákat, ahol a városi tanács tiltakozása ellenére letelepedtek, és ahol 1619-ig, Bethlen Gábor első hadjáratáig működtek. Ennek ellenére azonban Kassán valódi katolikus városvezető réteg ekkor még nem jött létre, sőt, az egyre növekvő számú, számottevő gazdasági potenciállal rendelkező magyar népesség a 17. század első harmadában erős református közösséget hozott létre.

13 Brunner, 1955.

14 Herzig, 2000.; Deventer, 2003.; Kunisch, 1998.; Mikulec, 1992.; Mikulec, 2003.; Mikulec, 2005.; Mikulec, 2008.

15 Brunner, 1999.

16 ÖStA HKA HFU RN 127. 1625. April fol. 134–135.

Kezdetben a magyar reformátusok főként a kassai választott községben játszottak hangadó szerepet. A Kassán teret nyert radikálisabb, erősen kálvinista érzelmű magyar polgárság képviselői, akik a leghangosabban ellenezték a bécsi békét, a város politikai életében a 17. század első harmadáig meghatározó szerepet játszottak.¹⁷

A magyarországi rekatolizáció a Pázmány nevével fémjelzett utat folytatta, ami a lassú, de állami eszközökkel is támogatott térítést tartotta legfontosabb eszközének.¹⁸ A főnemesek áttérése a Bethlen hadjáratait követő időszakban folytatódott, a nyugat-dunántúli nagybirtokosok mindegyike áttért a katolikus hitre, a felső-magyarországi régióban pedig szintén hasonló jelenségekre figyelhetünk fel.¹⁹ A főnemeseken túl elsődlegesen a magyarországi állami hivatalokban kezdtek erőszakosabb eszközökkel rekatolizációt végrehajtani. A 17. század első negyedétől elsőként az Alsó-ausztriai Kamara által irányított bányavárosok bányatisztviselőinél figyelhetjük meg, hogy az előírások szerint lehetőleg csak katolikusokat vettek fel.²⁰ Az ezt követő években a magyarországi hivatalokban dolgozó, állami tisztviselők közé (harmincadosok, postamesterek stb.) szintén csak katolikusokat igyekeztek felvenni. A konvertált értelmiségiek (főként lelkészek) számára részben alapítványt hoztak létre, ahonnan kegydíjban részesültek, részben pedig éppen ők nyerték el ezeket a hivatalokat, így a forrásokban elég sűrűn találkozunk volt lelkészekkel, akik konvertálásuk fejében harmincadosi vagy postamesteri állást nyertek el.²¹ 1631-ben, Kassán a jezsuiták rezidenciát és kápolnát hoztak létre, majd 1654-ben a jezsuita rendházat alapították meg, amit Kisdy Benedek az akadémia anyagi alapjainak megteremtésével (1657, 1660) tovább bővített. Az akadémia vált az egyik szellemi bölcsőjévé a hitvitázó irodalomnak, amivel a kassai rendház mintegy felső-magyarországi propagandaközponttá vált ebben az időszakban.²² A létrehozott jezsuita iskolák magas oktatási színvonaluk folytán nagy vonzerőt gyakoroltak a régió katolikus vagy katolizált nemes családjaira, akik sok esetben házat vásároltak és így oldották meg fiaik taníttatását.²³ A jezsuita rend mellett 1650-ben, Pálffy Pál nádor

17 Bocatius, 1985. 168. Személyük megegyezett azokkal, akik elfogatását hetesi Pethe Márton már 1604 májusában javasolt. Paulinyi, 1931. 65–66. Lásd még: Németh, 2006.

18 Fraknói, 1868–1872. 2. köt. 40–55., 233–249., 372–379.; Bitskey, 2010.; Bitskey, 2001.; Tusor, 1999. 19–38.; Tusor, 2005.; Molnár, 2009.

19 Fazekas, 1994.; Fazekas, 1999.; Toma, 2006. 36–37., 55–60.; Tusor, 2002. 206., 209–210.; Tusor, 2011.

20 A kezdeményezést már Rudolf uralkodásakor fellelhetjük: ÖStA, HKA, MuBwU RN 8. 1602. FOL. 172–189. A katolikus bányatisztek előnyben részesítésére lásd: Uo. RN 10. 1618. fol. 52–65., 112–116., RN 11. 1623. fol. 271–273., RN 11. 1625. fol. 246–257., RN 11. 1626. fol. 138–141, 295., 615.

21 ÖStA, HKA HFU RN 142. 1630. Juli fol. 144–157., RN 196. 1655. Juli fol. 44. Vö.: Bahlcke, 1999.; Hrdlička, 2007.

22 Heltai, 2007.; Heltai, 2005.

23 Ennek 17. századi nyomaira nem találtam még adatot, de a Homonnai fiúk és a Guadami család 18. század elején benyújtott kérelmei megfelelő analógiát nyújthatnak ehhez. AMK Schw. No. 12859. Ungvár, 1709. március 18., Schw. No. 12862. Jolsva, 1709. augusztus 29.

közbenjárására, a ferencesek telepedtek le Kassán. I. Lipót 1666-ban a kassai királyi hadszertár mellett álló házat elővásárlási jogára hivatkozva szerezte meg, hogy ott a ferences rend számára biztosítson megfelelő helyet, majd 1668-ban a főkapitányság visszaszolgáltatta az épületet a rendház számára.²⁴ A katolikus megújulás folyamatának politikai hátterében jelentős momentumként számolhatjuk el a linzi béke vallásügyi pontjait, melyekben a vallásválasztást nem a földesúrhoz kötik, hanem egyéni döntés eredményeként ismerik el.²⁵ Hasonlóan fontos – ha nem fontosabb – eredmények voltak az (ekkor még) közös katolikus-református érdekeket érvényesítő országgyűlési végzések (1647:78., 81–82., 1649:18–19., 95.), amelyek biztosították a többi felekezet bejutását az addig heterogén evangélikus városba.²⁶ A század utolsó harmadára tehát számos lépés történt abba az irányba, hogy Felső-Magyarország központja rekatolizációjának megfelelő hátteret biztosítsanak, a főrendek mellett a köznemesség és a polgárság is katolizáljon, mégis, még ekkor is igaznak tekinthetjük Lippay György jellemzését: „Az egri egyházmegyében eretneknek: lutheránusok és kálvinisták is élnek. Arányuk, számuk, ráadásul hatalmuk messze a legnagyobb, mivel az eretnekség kevés kivételtől eltekintve szinte a teljes nemességet megfertőzte. A közhatalmat pedig ez szokta gyakorolni: a vármegyékben mindent irányítása alatt tart. Mindazonáltal a főurak három vagy négy kivételével a katolikus hitet követik. A városok a lutheránus szektát vallják magukénak. Mindenekelőtt pedig azon öt szabad királyi város, amely jószerével csak a német nyelvet használja [...]. De a többi civitás is olyannyira vesztettül eretnek, hogy a katolikusok közül még polgárai sorába sem enged be senkit. A magyar nemesség a köznéppel együtt csaknem teljes egészében a kálvinizmus híve.”²⁷ Ezt – tendenciáját tekintve legalábbis – még akkor is igaznak tekinthetjük, ha tudjuk, hogy a letelepült jezsuita rend a városi katolikus lakosság számára legfontosabb vallási társulatok szervezését is megkezdte, és 1653-ban létrehozta a Congregatio Mariana... elnevezésű társulatot, mely főként a katolikus hit elsajátítása és a vallási oktatás megszervezése miatt játszott igen fontos szerepet.²⁸

A 17. század utolsó harmada a magyarországi várospolitikai fordulópontját jelenti. A Wesselényi-összeesküvés felszámolását követően a városok felett uralkodói/állami ellenőrzés kezdett megvalósulni. Annak ellenére, hogy a csehországi és ausztriai teljes vallásváltásra nem került sor, az első intézkedések a kassai reformált egyházak meggyengítését célozták: templomaikat és az egyházi közösség működését biztosító benefíciumokat elvették, több lelkészt elítéltek.²⁹ Az evangélikusok hitgyakorlata a külvárosokba vagy magánházakba szorult. Az intézkedések

24 Wick, 1941. 376., AMK H III/2. pur. 26. fol. 107–108. 1666. december 13.

25 Szilágyi, 1885.

26 Wick, 1931. 13–15.; Bessenyei, 1991.; Tusor, 1998.

27 Tusor, 2002., 206–207.

28 Knapp, 1995.; Knapp, 2007.

29 Ráth, 1889.; Benczédi, 1975.; Benczédi, 1978., Benczédi, 1980. 53–57, 68–74.; Varga, 2008. Scheutz, “Compromise and Shake Hands.”

hez a helyi katonaság szolgáltatta az erőt: a prédikátorok felkutatásáról és elfogásáról a katonaság gondoskodott, a templomfoglalással megbízott kamarai és egyházi tisztviselők mellé kirendelt karhatalmat a térségben állomásozó idegen katonaság biztosította.³⁰ Kassán a hadsereg szempontjai szerint a városi lakosságot, vész esetén, egyházközösségek szerint választották szét, az eleve gyanúsaknak számító akatolikusok fegyvereit igyekeztek elkobozni, és hogy lázongásukat megakadályozzák, a házaikban tartották őket.³¹

A legfontosabb terület, ahol az állam folytonos ellenőrzést gyakorolhatott a városok egészen addig érintetlennek tűnő belső önkormányzatán, az a városi tanács belső összetételének központi befolyásolása és a városi gazdálkodás állami felülvizsgálata és megreformálása volt. A 17. század utolsó harmadában bevezetett intézkedések az európai államokban már nem voltak ismeretlenek, de mintaként az osztrák tartományokban követett ideológia és módszerek álltak rendelkezésre, amiket először, 1671-et követően esetenként, majd 1690 után egységesen, minden egyes szabad királyi városban bevezettek. Az osztrák tartományokhoz hasonlóan a Magyar Királyság szabad királyi városaiban is megjelentek a választási biztosok (Wahlkommissar), akiknek feladata a városok tisztújításainak befolyásolása, valamint a városi gazdálkodás ellenőrzése volt.³² Utóbbi célt az indokolta, hogy a városok adófizetési képessége igen alacsonnyá vált.³³ A biztosoknak katolikus tisztviselőket kellett hatalomra juttatniuk, valamint részletes, szinte mindenre kiterjedő vizsgálatot kellett készíteniük a városokról. Egyrészt ellenőrizniük kellett a városi számadáskönyveket, másrészt meg kellett ismerniük a városok általános állapotát. Jelentéseikben a vallási viszonyok, az egyházak állapotának és a hívek hitéletének jellemzésén túl megtalálható a városi polgárság általános leírása, a városi igazgatás, a városi épületek állapota, az adóztatás és általában a városi gazdálkodás minden területe. A városi gazdálkodás jobbítását, átláthatóságát mozdította volna elő, hogy az új városvezetés kiválasztásában kiemelt hangsúlyt kapott a katolikus felekezethez tartozás mellett a jogi és közgazdasági ismeretek megléte is! A kirendelt kamarai biztosok ettől kezdve a városok vezető elitjébe legalább fele részben katolikusokat választattak, valamint a legfontosabb, bizalmi posztokra (a város vezetői és a jegyző)

30 Payr, 1917. 425–479.; Péter, 1995.; Tóth, 2003.; Michels, 2013.; Mihalik, 2010.; Mihalik, 2012.; Kónya, 2000.

31 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 338. fol. 181. 1670. május 30., fol. 368. 1670. szeptember № 2., fol. 448. 1670. október 10., Bd. 339. fol. 31. 1671. január 10., Bd. 343. fol. 207. 1673. március 2., fol. 230–231., 281., 304., Bd. 371. 1686. szeptember No. 42.; AMK H. III/2. pur. 29. fol. 95. 1672. szeptember 19.; KA HKR Prot. Bd. 345. fol. 90. 1674. március 20., fol. 162. 1674. március, fol. 231–232. 1674. április 18., Bd. 346. fol. 52. 1674. február 5., fol. 105. 1674. március 4., Bd. 351. fol. 814. 1677. november 28., Bd. 352. fol. 402. 1677. július 6., fol. 670. 1677. október 29., fol. 759. 1677. december 11. A kassai külvárosban kitört tüzet is a kassai akatolikusoknak tulajdonították. Bd. 353. fol. fol. 421. Spankau javaslatáról: AMK H III/2. pur. 29. fol. 100. 1672. október 18., 21. A megkezdett változások elemzése várostörténeti szempontból: Németh, 2004. 1. köt. 519–528.; Németh, 2007a.

32 Brunner, 1955.; Gutkas, 1972. 234–237.; Baltzarek, 1974.; Scheutz, 2006a.; Scheutz, 2006b.; Brady, 1985.; Gerteis, 1986.; Rügge, 2000.; Marraud, 2009.

33 Quarthal, 1980. 117–219.; Winkelbauer, 2003. 1. köt. 123–173. A magyarországi folyamatokra lásd: Németh, 2012.

szintén a biztosok által kiválasztott emberek kerültek. Megváltozott a vezető tisztviselők és testületek legitimitása is, mivel míg azt korábban magától a választó polgárságtól nyerte el, addig az új hivatalviselőket a 17. század utolsó harmadától az uralkodó személyét képviselő biztos iktatta be, vagyis a tisztviselők az ő kezétől nyerték el legitimitásukat.³⁴

A 17. század utolsó harmadát megelőzően a tisztújítások a városi tanács önreprezentációjaként értelmezhető események voltak. Ez a század utolsó harmadától jelentősen megváltozott. A választás során erős hangsúlyt kapott a megválasztott testületek és személyek jelképekben leírt hatalmának megerősítése. A magyarországi szabad királyi városokban a tisztújítások ceremóniája erősen kötődött a kötelező elemként tartott istentisztelethez, de a 17. század utolsó harmadáig azt a célt szolgálta, hogy a választás isteni sugallatra történő értelmezését erősítse meg. A választások során tartott prédikációk egyrészt a választás isteni eredőit, másrészt a nem születési alapon nyugvó, hanem választott tisztviselők hatalmát erősítették meg, mivel azokban a vezetőik fennhatóságát és az alattvalók kötelességeit hangsúlyozták. Ezt erősítette meg, hogy a megválasztottak közül a város első embere az esküjét mindig a templomban, míg a többi tisztviselő a városházán tette le. Ezzel szemben a választási biztosok megjelenésével gyökeres változásokra került sor a tisztújítások rituáléjában. Miután az állam a városi tisztviselőket egyre inkább saját hivatalnokainak tekintette, a választás során az adott hangsúlyt, hogy az aktus ne csupán Isten és a választójoggal rendelkezők ügye legyen, hanem a biztosok az uralkodó fennhatóságát testesítsék meg. A tisztújítások során ezért alapvetően megváltozott a rituálé több olyan eleme, amely a világi hatóságoktól független, csupán az Isten fennhatósága alatt álló városi hatóságot volt hivatott jelképezni. A tisztújítás legfontosabb szereplőjévé az uralkodó képében eljáró kamarai alkalmazott vált. Amíg korábban a város vezetését jelképező tárgyakat (pálca, kulcs, kard) a leköszönők mintegy visszaadták a város polgárságának, most az uralkodó, azaz a magyar király emberének kellett ezeket a jelképeket átadni, és tőlük is kapták vissza a megválasztott tisztviselőket. E tényezőt erősítette, hogy a városokban eztán a király nevében eljáró kamarai biztos erősítette meg a megválasztott tisztviselőket és testületeket.

34 Az utasításokat lásd pl.: ÖStA HKA HFU RN 360. 1693. december fol. 365–372. 1690. december 15. A jelenségre lásd: H. Németh, 2009a.

A kamarai biztos ezen túlmenően, utasításának szellemét követve, a római katolikus vallás korábbi helyzetét is igyekezett visszaállítani az ekkor még alapvetően evangélikus többségű városokban. A kamarai biztos jelenlétében történt tisztújításokon az evangélikus városvezetőknek is kötelező módon ott kellett lenniük a bíró eskütételénél, melyre a templomban, katolikus papok segédletével és himnuszok kíséretében került sor. A tisztújítás kötelező része lett a körmenet, ahol a tanácsválasztáson részt vett összes személynek jelen kellett lennie. A bíró által letett eskü színhelye is egységesen a városi plébánia lett és nem a városháza, illetve az eskü szövegébe előkelő és kötelező elemként bekerült a szentek és Szűz Mária is, melyre az a katolikusoknak is le kellett tenniük az esküt. Ez utóbbi sok problémát, és a gyűlölködés magvát rejtette magában.³⁵

A választóbiztosok tevékenységének egyik súlypontja a városok politikai elitjének kiválasztása volt. Az uralkodói parancslevél szerint a katolikus felekezethez tartozás mellett a kiválasztandó városi tisztviselőnek birtokkal (benepossessionatus) és képzettséggel (qualificatus) kellett rendelkeznie.³⁶ Annak ellenére azonban, hogy a 17. században sorra jöttek létre a katolikus intézmények, Kassán sem jött létre még az a katolikus réteg, amelyik társadalmi állásánál, gazdasági befolyásánál és képzettségénél fogva méltó utóda lett volna a képzett, vagyonos evangélikus elitnek. A gyors váltásokkal járó sietség miatt sokszor nem megfelelő képzettségű és társadalmi állású személy került igen jelentős városi tisztségbe.³⁷ A 17. század utolsó harmadáig Kassa vezetését evangélikus egyeduradalom jellemezte, a tanács munkájában katolikus egyáltalán nem vett részt. Az evangélikus elit szakszerűségét mind a kamarai biztosok jelentései, mint pedig e réteg társadalomtörténeti elemzése igazolja. Az evangélikusok jelentős része valóban egyetemet járt vagy végzett személy volt.³⁸ Tanultságuk mellett biztos gyökerekkel rendelkeztek a városokon belül, mivel az evangélikus elit tagjait nagyon szoros rokonsági kapcsolatháló kötötte általában össze, az általuk birtokolt házakkal pedig szinte uralták a városok legelkelőbb utcáit. Kiemelkedő helyzetüket jelzi, hogy szinte mindegyikük nemesi ranggal is rendelkezett, közülük többen az udvari familiárisi (familiaris aulicae) címet is elnyerték, amit a 16–17. században főként hivatali, értelmiségi, gazdasági szolgálatokért adományoztak.³⁹ Ezek a jellemzők a 18. század első harmadára sem változtak meg, sőt, az egyetemi, főként a jogi végzettség aránya még nagyobb lett, és a nemesítések és rangemelések sem szűntek meg. Ez a tendencia azt

35 H. Németh, 2007b.; H. Németh, 2010. A körmenet jelentőségét hangsúlyozza: Tüskés–Knapp, 2001.; Scheutz, 2003.

36 „...necessarium valde et expediens iudicavimus, ut quandoquidem catholica orthodoxa per Dei gratium fides, magnum illic incrementum sumpsisse, frequentesque catholicae bene qualificate, ad gerenda senatoria, et quaelibet alia inter vos consueta officia, idoneae personae inveniri comperiantur.” AMK Schw. No. 9277. Bécs, 1674. december 16. Vö. uott No. 9332. Pozsony, 1675. június 19., No. 9405. Kassa, 1676. január 7., No. 9475. Bécs, 1677. december 24., No. 9476. Pozsony, 1677. január 2., No. 11008. Bécs, 1696. december 2.

37 Szűcs, 1963. 156.; Špiesz, 1983. 29–46; Špiesz, 1981.; Špiesz, 1991.; Marečková, 1993.; H. Németh, 2009b.

38 A biztosok jelentését lásd: MNL OL E 34 (prot. rest. civ.) pag. 246. A polgárok képzettségére: H. Németh, 2007a. 130.

39 Pálffy, 2010.

sugallja, hogy a sikeres oszmán háború utáni konszolidációt követően olyan szakszerűsödő városvezetés kezdetei figyelhetjük meg, amely immáron – a bécsi udvar igényei miatt is – a jogi és gazdasági ismeretek elvárásainak is megfelelt, és ehhez mérten a város mind „hivatalszerűbb” irányítását tette lehetővé.⁴⁰

A kezdeti problémák ellenére mégsem mondható el, hogy (az uralkodói szándékkal ellentétben) a felekezeti alapon történt változások nagymértékben és visszafordíthatatlanul csökkentették volna a városok vezetőinek szakképzettségét. Sőt, a váltást követő második generációnál már ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg! A várospolitikai váltás első katolikus generációjára (a szakképzetlenek mellett) kétféle típus volt jellemző. A hirtelen megjelent igény kielégítésére, miszerint katolikus városvezetőkre van szükség, elsőként idegeneket választottak ki a városok élére. Olyan kamarai vagy katonai hivatalnokokról van szó, akik az adott városban teljesítettek szolgálatot. Így lettek egy-egy város polgármesterei vagy bírái vámosok, postamesterek vagy akár hadbírák. Ők idegenként, családi és gazdasági kapcsolatok nélkül vették át a városok vezetését. Az új tisztviselőknek általában még polgárjoguk sem volt, hanem azt csupán megválasztásukat követően szerezték meg.⁴¹ Annak ellenére, hogy a magyarországi szabad királyi városokban igen gyakori volt a környékbéli nemesek városba költözése, sőt, a városi polgárjog felvétele,⁴² az idegenként a város élére került személyek többsége a belvárosban egyáltalán nem rendelkezett házbirtokkal, általában a városfalon kívül, a külvárosban volt házuk.⁴³ Sőt, előfordult az is, hogy a város területén semmilyen tulajdonnal nem rendelkeztek!⁴⁴

Kassán a váltást követő első két bíró nagyjából hasonló karriert futott be. Fodor János a szepességi Berzeviczy családba házasodott felesége, Berzeviczy Éva révén. Szolgálatait az erdélyi fejedelem elleni hadjáratokban Esterházy Miklós nádornál, katonaként kezdte meg. Katonai szolgálatait követően a hivatalnok-értelmiségi pályát választotta. Nagykárolyban harmincadosi számvevő volt, majd érdemei fejében később elnyerte a kállói és kisvárdai harmincados, kállói postamester, majd újhelyi harmincados posztját, végül felső-magyarországi hadbíró lett. Hadbíróként a kassai harmincad jövedelmét is kezelte. 1679-ben halt meg utód nélkül, mivel vagyona a kincstárra szállt. Birtokai Kisrosvágyon, Cekén, Nagygeresen, Izbugyán és Szepsiben feküdtek.⁴⁵ Utóda, Kinisy János kassai hadnagyként majd várnagyként kezdte meg szolgálatát,

40 H. Németh, 2007a.; H. Németh, 2012.

41 Paur, 1858. 23; H. Németh, 2007a. 133–134.

42 H. Németh, 2002. 88.

43 Erre soproni példát lásd: Hází, 1982. No. 4429., 10710.

44 H. Németh, 2010.

45 Feleségére: MNL OL E 244 (Minutae) 402. kötet pag. 166. A vagyon lefoglalására: E 244 (Minutae) 405. kötet fol. 196–197., 223., 227–228. Pályafutására lásd: E 254 (Repr., inf. et inst.) 1671. április No. 33., 1672. november No. 106., 108., E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1671. augusztus 5., 1672. január 16., 1673. január 21., ÖStA HKA HFU RN 222 1666. augusztus

majd kassai harmincados lett.⁴⁶ Szakmai hozzáértésük azonban vitathatatlan, hiszen esetükben a jogi és közgazdasági ismeretek biztos ismeretével számolhatunk.⁴⁷ A kassai evangélikus jegyzőt szintén leváltották, helyette olyanok kerültek kinevezésre, akik helyi lakosok voltak, polgárjoggal is rendelkeztek, de jellemzően az egri káptalan jegyzőjeként működtek a városban.⁴⁸ Mellettük olyan szakképzetlen, döntő többségében kézműves katolikusok kerültek be átmenetileg a tanácsba, akiknek sok esetben még az írás és olvasás is nehézséget okozott.⁴⁹ Átmenetileg, ugyanis a kezdeti nehézségeket követően valóban alkalmas személyeket választottak a fontos városi tisztségekbe, és ahol alkalmatlanokat találtak, azonnal elbocsátották.

A városon belüli felekezeti vita a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc idején éleződött ki újfent. A Kassára bevonuló Thököly-seregek támogatásával az evangélikus városvezetés teljes mértékben visszavette a hatalmat a katolikusoktól, egyben visszaállították az 1670 előtti állapotokat, vagyis 1685-ig egyetlen katolikkal sem találkozunk sem a belső tanácsban, sem a választott községben.⁵⁰ A fejedelem, bevonulását követően, a dómot és a Szent Mihály-kápolnát átadta az evangélikusoknak, majd mind a jezsuitákat, mind a ferencrendieket kiűzte a városból.⁵¹ A katolikusokat ezekben az években valóban mind politikai, mind felekezeti téren elnyomták, sőt – mint azt az eseményeket követő tisztújításra megérkezett királyi biztosoknak benyújtott, igen terjedelmes panaszlevélből megtudjuk – számos téren érték őket további atrocitások is. Előterjesztésük szerint 1682-ben Thököly nagy sarcot vett a városon, a pénzt azonban az evangélikus tanácsosok úgy teremtették elő, hogy annak terheit főként a katolikusokra rakták. A katolikusokat arra kötelezték, hogy minden értéküket, arany- és ezüsttárgyaikat, még az ezüstözött és aranyozott gombjaikat is, az evangélikusok házaikhoz hordják, és azokat nagyon nyomott áron számították fel. Ezzel az összeggel Thököly tisztjeit fizették, illetve a görög kereskedőknek eladott értéktárgyak árából a város kiadásait fedezték. Szintúgy a katolikusoktól nagy összegeket csikartak ki. Csak Jacopo Carove és Peter Cetto pénzben és áruban 42 004 forintot volt kénytelen átadni. A Thökölynek fizetendő adót is nagyobb részben a katolikusokra kivetett adóból fizették ki, miközben az evangélikus tisztviselők adómentesek voltak. A katolikusok kö-

fol. 248–288., RN 233 1671. június fol. 101–107., RN 238 1672. június fol. 371–449. ill. *H. Németh*, 2006. 261.; *Pálffy*, 1995b. 205–207.

46 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1671. szeptember 19., HKA HFU RN 235 1671. október fol. 41–42., 45–46., 66–67., 1672. június fol. 371–449.; *H. Németh*, 2006. 273.

47 Sopron kapcsán: *H. Németh*, 2012.

48 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1673. március 4., 1673. április 22., 1674. december 29., 1676. január 25.

49 MNL OL E 254 1674. január No. 63., E 41 (Litt. ad Cam.) 1677. No. 13., AMK Schw. No. 9214., Schw. No. 11434., Schw. No. 11940.

50 A városok és a felkelés viszonyáról: *Kónya*, 1992.; *Kónya*, 2009. A kassai tanács leváltásáról: *H. Németh*, 2006. 231–232.

51 *Wick*, 1941. 140.

zül sokakat bebörtönöztek, sőt a törököknek adtak át fogságba, sokakat nyilvánosan üldöztek, olyannyira, hogy a katolikusok megtagadták felekezetüket, nehogy bármilyen sérelem érje őket.

A felkelés ideje alatt Thököly kezére jutott városban a katolikus városvezetőket valóban megfosztották hivataluktól, és hivatalt nem engedtek viselni. A soproni országgyűlésre kiküldött katolikus városi jegyző kiadásait,⁵² amiket a város kiküldetésében tett, sok esetben nem fizették meg, mivel nem értett egyet mindenben, ami az evangélikusoknak kedvezett volna. Ezért az általa benyújtott számlákat megsemmisítették, és ezzel 800 forint veszteséget okozva nagy szegénységbe taszították a jegyzőt. A város nem engedte meg, hogy a katolikusok elmenjenek a városból, és a kényszerrel a városban tartott katolikusokat az adókkal, valamint a beszállással nagy károk érték. Elmondásuk szerint túlzottan megterhelték őket azzal, hogy néha 3 főtisztet, vagy 15–20 gyalogost kellett egy háztartásnak eltartania. Az ismételten hatalomra került katolikus vezetés eközben olyan vádakkal illette a Thököly idején hatalomra került evangélikus vezetést, ami alól ő maga sem volt mentes: a tanács tagjai nem adóztak, a pénzügyeket nem tartották kézben, nem fizettek vissza semmilyen korábbi adósságot, és a számadásokat sem vezették megfelelően. A királyi biztosok által már korábban is megállapított vádakot sorakoztattak fel, miszerint a város pénzügyeit intéző tisztviselők nem számoltak el pontosan, és nem fizették ki a felhalmozódott hátralékokat, a város borkiméréseit nem tartották jó állapotban.

A fenti három év alatt a katolikusok semmilyen kis gyűlést nem tarthattak, saját érdekeiket nem képviselhették, és minden esetben hátrányosan ítélték meg őket egy evangélikussal szemben. Még az utcán sem találkozhatott két katolikus egymással. Aki mégis megtette, azt Thököly táborába küldték fogságba. A város ostromakor pedig több katolikus az ellenség kémjeként megöltek. Sőt, a városi kézművesek megparancsolták, hogy azt a katolikusot, akit kint érnek, és feltehetően az uralkodó táborába akar kijutni, azt azonnal koncolják fel, nehogy a császáriakkal együtt tudjanak működni. Az is megesett, hogy az örömeiben Te Deumot kiáltó katolikusot azonnal lelőtték.⁵³

Amennyiben eltekintünk attól, hogy a panaszlevelet milyen szituációban nyújtották be a városba visszatérő Habsburg adminisztráció kiküldött emberének, számos olyan momentumot hámozhatunk ki, amely fontos információt nyújt témánkat illetően. Egyrészt, azt hihetőnek tekinthetjük, hogy a 17. század végétől tapasztalható „vallási polgárháború”⁵⁴ időszakában az ellentétes felekezetűek automatikusan ellenségnek, sőt háborús helyzetben kémnek minősültek. Ahogy azt az 1670-es évek történeteinek látjuk, Thököly idején ugyanaz zajlott le a katolikusokkal szemben, mint Spankau tábornok templomfoglaló akciójakor a reformátusokkal

⁵² *Németh*, 2014.

⁵³ MNL OL A 10 (Litt. Cam. Aul.) 1686. No. 1.

⁵⁴ *Mihalik*, 2013. 12., 93.

és evangélikusokkal. A tanács leváltását és a város politikai életéből történő kirekesztést is igazolni tudtuk, ami – a korszakot ismerve – szinte automatikus reakció volt mindkét fél részéről. A beszállásolás mértékét Kassa 1708–1709-ben készült kvartélylistája alapján tudjuk megítélni. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a módosabb háztartásoknál a 10–15 fő közlegény beszállásolása általánosanak tekinthető. Ugyanígy arányosnak tekinthető a főtisztek elszállásolása, mivel még a szabadságharc előtti időszakból tudjuk, hogy a császári haderő beszállásolásakor, épp Kassán, 3 főtiszt ellátása nagyjából 10–12 közlegényével volt egyenlő.⁵⁵ A beszállásolás nagysága, valamint a panaszlevélben szereplő összegek arra mutatnak, hogy Kassán, az 1680-as években egy erősebb katolikus elittel számolhatunk. Ezek az emberek döntően itáliai kereskedők voltak, akik gazdaságilag mindenképpen a városi elit tagjai voltak, és így katolikusként rendelkeztek olyan presztízzsel, ami alapján érhetően formálhattak jogot arra, hogy a város vezető posztjait betöltsék. E családok közül a panaszlevélben említett Cetto és Carove család kiemelkedő szerepet töltött be. A Thökölyék által lefoglalt több mint 40 ezer forint értékű sarc ebben az időszakban jelentős vagyont, kereskedelmi és banki tevékenységet sugall. Az összeget még túlzásnak is érezhetnénk, de ha a rendelkezésre álló néhány adatot megvizsgáljuk, kiderül, hogy az összeg nagysága nem lehetett teljesen elképzelhetetlen Kassán a kamarai adminisztrációban dolgozók számára. Ez már csak azért is hihető, mert mindkét kereskedő – a 16–17. század kassai nagykereskedőihez hasonlóan⁵⁶ – a kamara számára folyamatosan nyújtott meglehetősen nagy összegű hiteleket. Dominik és Peter Cetto, valamint Jacopo Carove 10–20 ezer forintos kölcsöneivel tartotta fenn a felső-magyarországi haderő zsold- és élelmiszerellátását. Cetto és az eperjesi Lederer Márton kereskedő között – aki kiemelt szerepet játszott a hadseregellátásban – élénk kereskedelmi kapcsolat létezett.⁵⁷ Hiteleik fejében részesedhettek az egri püspökség tizedeinek bérleteiből fakadó kiváló profitszerzési lehetőségekből, egyben Carove bérelte hosszú éveken keresztül a kassai pálinkafőzőt is.⁵⁸

A 17–18. század fordulójától a katolikus városvezetők körében mind a magyarországi szabad királyi városokban, mint Kassán tehát jelentős változásokat figyelhetünk meg. Általános tendenciaként jelenik meg előttünk az, hogy a 18. század elejére a katolikus polgárság megfelelő képzettséggel, valamint jelentős gazdasági potenciállal rendelkezett ahhoz, hogy a város vezetésében társadalmi helyzetüknek megfelelő posztot nyerjenek el. A korszak általános jellemző-

55 MNL OL E 34 (Prot. div. rel. civ.) pag. 237–239., 101., 248–250., 279., 419., 495–496., A 20 (Litt. cam. Hung.) 1702. No. 28. A németországi gyakorlatra már rendelkezünk hasonló információkkal: *Pröve*, 1995. 201–202. A magyarországi helyzetre lásd: *H. Németh*, 2008.; *H. Németh*, 2009c.; *Oross*, 2011.; *Oross*, 2012.

56 *H. Németh*, 2000.; *H. Németh*, 2004. 1. köt. 398–413.

57 MNL OL E 254 (Repr., inf. et inst.) 1673. május No. 64. Eperjes, 1673. május 8., E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1675. augusztus 23., 1676. július 10., 1676. július 30., 1676. augusztus 8., 1677. július 3. Cetto és Lederer kapcsolatára: AMK H II. 1695.

58 MNL OL E 244 (Minutae) 402. kötet pag. 59., AMK Schw. No. 9982.

jévé vált, hogy immáron elképzelhetetlen volt, hogy egy-egy városban erős társadalmi kapcsolatok nélkül választassanak meg valakit a kirendelt biztosok.⁵⁹ Kassán is megfigyelhető, hogy a megválasztott katolikus városvezetők vármegyei szolgálatot is vállalva, a régió hivatalnok-értelmiségi körébe tartozó személyek voltak. Ez a tendencia élt tovább a Rákóczi-szabadságharcig, amikor ismét az evangélikusok kerültek fölénybe, jóllehet nem olyan mértékben, mint Thököly idején. A város kapitulációjakor a kassai (alapvetően a királyi biztosok által kiválasztott és jóváhagyott) tanács a benyújtott feltételek közé felvette a libera electio/szabad választást is, egyben kikötötték, hogy csak katolikusokat választhassanak be a tanácsba.⁶⁰ A fejedelem és a kassai tanács között létrejött kompromisszum eredményezte azt a különleges helyzetet, hogy a hatalmon lévő kassai katolikus elit nehezményezte a legjobban a fejedelemhez forduló evangélikusok panaszát, akik régi hatalmukat vissza kívánván nyerni maguk követelték a fejedelmi biztos megérkezését.⁶¹ A teljesen katolikus tanács létrehozását azonban nem lehetett elfogadtatni, de – a Rákóczi-szabadságharc kiegyensúlyozottabb egyházpolitikájának köszönhetően⁶² is – nem volt teljes felekezetváltás a tanácsban. Történt ez annak ellenére, hogy Rákóczi államában sem volt ismeretlen a városi tisztújítások ellenőrzése.⁶³

Ezzel ellentétben, a szabadságharcot követően a kassai tanács teljes mértékben katolikussá vált. A szepesi kamarai adminisztráció jelentéséből arról értesülünk, hogy a felső-magyarországi városok közül egyedül Lőcsén maradtak a tanácsban evangélikusok, a többi város legfelső vezetése teljes mértékben katolikus.⁶⁴ Az egyfelekezeti tanács a következő évtizedekben is megmaradt, de ezt a helyzetet a többségében még mindig evangélikus és református városban nehéz volt biztosítani. A 18. század elején a királyi biztosok kénytelenek beismerni, hogy a tanácsból kieső katolikusok pótlása korántsem könnyű feladat, mivel kevés volt a képzett katolikus polgár. Jóval a Rákóczi-szabadságharcot követően, a katolikus megújulás kedvező körülményei között, 1725-ben Mednyánszky Pál Lipót kénytelen volt azt jelenteni, hogy a választott községben alig négy ember foglal helyet, aki alkalmas lenne a tanácsosi posztra, mivel a többség csak zavart keltő, lusta, erkölcstelen, iszákos, és mindenben csak a dorbézoláson és minden más haszontalanságban jár az eszük. A katolikusok között nincs megfelelő ember, aki a katolikus vallás emelését szolgálná.⁶⁵ Az azonban még ebben a helyzetben sem merült fel, hogy képzetlen,

59 H. Németh, 2007a.; H. Németh, 2012.

60 AMK Schw. No. 12183. Kassa, 1704. augusztus 24.

61 AMK Schw. No. 12353. Kassa, 1705. január 21., AMK Schw. No. 12327. 1705. május 3. A tendenciát bemutatta: R. Várkonyi, 2002. 252–253.

62 Összefoglalóan: Misóczki, 2009.

63 MNL OL G 25 (Megyék és városok i.) III.2.a. 1703. december 28., illetve uo. 1706. március 26. Körmöcbányára lásd: Uo. III.2.b. 1704.

64 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1712. szeptember 12., 1712. november 1.

65 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1725. No. 7. Pozsony, 1725. március 14.

a városi tanácsba nem való személyt válasszanak ki!⁶⁶ 1718-ban a megüresedett tanácsosi helyre csak egy nagyon fiatal konvertitát, Gabriel Schiesslert tudtak felterjeszteni, aki frissen áttért, példamutató életet élő, és főként jó közigazdász!⁶⁷ A 18. század első negyedében a katolikus vallás elterjedésére bevezetett intézkedések már nem csupán a tisztújításokra korlátozódtak. A tisztújítások ceremóniájába a korábbinál is több egyházi elemet emeltek be.⁶⁸ Kassán a katolikus egyház színhelyeinek és képviselőinek beemelésével, valamint az archaikus elemek leváltásával szakralizálták a ceremóniát. A tisztújítás megkezdésekor a városi káplán olvasott fel részeket a szentírásból, a templom nagyharangja jelezte a választások kezdetét és végét, a templomajtóban, és nem a templom mögött, a Szent Mihály-kápolna környékén történt meg a megválasztott bíró köszöntése és felemelése, a felemelt bírót pedig a templomba, a nagytárhoz vitték, nem pedig a házához. A bíró és a teljes tanács természetesen a nagytemplomban tette le az esküt.⁶⁹ A körmenet a ceremónia állandó részévé vált. A processzusok szerepe a 18. század eleji Kassán egyébként is egyre nőtt: minden nagyobb ünnep esetében a város vezetése, valamint az összes (legyen katolikus vagy más hitű) kézműves számára kötelező volt. Ez a rendelkezés azonban – ahogy az eskü szövege is – az összetűzések melegágya lett: a kirendelt biztosok állandó megjegyzései között találjuk, hogy az akatolikus kézművesek mennyire nem akarnak részt venni a processziókon, és hogy a tanácsnak velük szemben keményen fel kell lépnie. Ilyen esetekre a korszakban több esetben is sor került. 1714-ben például Szentiványi László királyi biztos megállapította, hogy a reformátusok és evangélikusok nem hajlandók elfogadni a Corporis Christi napján tartott körmenetet, a körmenet során állandó szidalmakkal találkoznak. Ezen kívül elrendelte, hogy a minden évben sorra kerülő Szent Eucharisztia ünnepén tartott körmeneteken mindenki vegyen részt annak ellenére is, hogy az uralkodó parancslevele ellenére a szentségeket nem tisztelték. Kénytelen volt tehát elrendelni, hogy a tanács szabjon ki szigorú ítéleteket ezekben az ügyekben, és azt hajtsák is végre. A következő években szintűgy hasonló jelenségekkel szembesültek a kiküldött biztosok, akik nem tudtak mást tenni, mint szigorúan előírták a tanácsnak, hogy az uralkodói parancslevelre hivatkozva szigorúan járjanak el ezekben az ügyekben.⁷⁰ Az uralkodó parancslevelét azonban nem lehetett könnyű végrehajtani, hiszen amíg a város vezetése teljes egészében katolikus volt, a város lakossága, polgárainak jelentős része akatolikus, akik minden alkalmat megragadtak arra, hogy ellenálljanak az erőszakos katolizációnak, és a szemükben teljesen idegen, sőt elítélendő nagyszabású processzusoknak és egyéb igen látványos egyházi ünnepnek.⁷¹

66 A tendenciára Sopron esete nyújt jó példát: *H. Németh*, 2007a.

67 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1718. No. 38. Kassa, 1718. november 10.

68 A szabad királyi városok tisztújítási ceremóniájáról: *H. Németh*, 2007b.; *H. Németh*, 2009a.; *H. Németh*, 2010.

69 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1717. No. 34. Pozsony, 1717. október 28., 1718. No. 38. Kassa, 1718. november 10.

70 A körmenetekről: *Tüskés–Knapp*, 2001.; *Knapp*, 2007. A biztosok megfigyelései: MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1717. No. 34. Pozsony, 1717. október 28., 1715. No. 37. Kassa, 1715. március 10., 1714. No. 20. [1714. szeptember 16.]

71 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1713. augusztus 5. [1714. szeptember 16.], E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.) pag.

Összességében kijelenthetjük azonban, hogy az állami beavatkozás két célja közül a rekatolizáció ment könnyebben. A biztosí jelentésekből ugyanis kiderül, hogy a város gazdasági rehabilitációja sokkal hosszabb folyamat eredménye lehetett, a városi számadások pontos és szakszerű vezetése tekintetében ugyanis nem volt különbség az evangélikus és katolikus elit között. Ez a szituáció olyan események gyűpontja is lett, ami a katolikus vezetés és (részben) a katolikus restaurációt elősegítő kirendelt királyi biztos közötti összecsapásokhoz vezetett. 1725-ben Mednyánszky Pál Lipót királyi biztos kénytelen volt azt megállapítani, hogy a teljesen katolikus belső tanács és a bíró a választott község hangadó tagjaival egy követ fúj. Éppen emiatt, a hiányos számadások miatt a város gazdálkodását nem tudta felmérni, munkáját állandóan akadályozták. Sőt! A katolikus tanács tagjai és a választott község itáliai származású hangadó személyei összejátszottak egymással, és a biztos határozott fellépése ellenére megválasztották a mintegy hét éve bíró Váncsay Istvánt, aki semmilyen számadást nem vezetett, és a város gazdálkodása átláthatatlanná, a jövedelmek és a kifizetések ellenőrizhetetlenné váltak. A botrány teljes volt: a királyi biztost a tanács semmibe vette, utasításait nem követte, Mednyánszky indulatos jelentése szerint fellázadt a király képeben kirendelt személy ellen.⁷²

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

AMK

Archív Mesta Košic

E 211 (Lymb.)

Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, E 211 (Lymbus)

G 25 (Megyék és városok i.)

Thököly- és Rákóczi-szabadságharc levéltára, Rákóczi-szabadságharc levéltára, G 25 (Megyék és városok iratai)

H III/2. pur.

Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Veľká mestská kniha (Liber civitatis maior)

HKA HFU

Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn

328–344. 1697. április 24., A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1733. No. 10. Pozsony, 1732. október 18.

72 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1725. január 8., 1725. július 11., 1725. december 5., A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1725. No. 7. Pozsony, 1725. március 14.

KA HKR

Sonderreihe des Hofkriegsrates. Bestallungen, Hofkriegsrat Protokolle

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

ÖStA

Österreichisches Staatsarchiv

Schw.

Collectio Schwarzenbachiana

IRODALOM

Bahlcke, 1999.

Bahlcke, Joachim: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

Baltzarek, 1974.

Baltzarek, Franz: Die Stadtordnung des Ferdinands I. und die städtische Autonomie im 16. Jahrhundert. In: Wien an der Schwelle der Neuzeit. Szerk.: Baltzarek, Franz–Csendes, Peter–Mecenseffy, Grete–Perger, Richard–Vysloužil, Jan. Wien, 1974. 31–43.

Bán, 1939.

Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939.

Benczédi, 1975.

Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttere. In: Theológiai Szemle, 17. (1975) 199–206., 264–267.

Benczédi, 1978.

Benczédi László: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. In: Történelmi Szemle, 21. (1978) 335–356.

Benczédi, 1980.

Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Budapest, 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 91.)

Bessenyei, 1991.

Bessenyei József: A szabad királyi városok jogainak csorbitása. In: Történelmi Szemle, 33. (1991) 255–263.

Bitskey, 2001.

Bitskey István: Pázmány Péter felső-magyarországi missziója. In: Pázmány Péter és kora. Szerk.: Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. 71–80.

Bitskey, 2010.

Bitskey István: A reformáció kezdetei Nyugat-Magyarországon. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk.: Papp Imre–Angi János–Pallai László. Debrecen, 2010. 93–102.

Bocaius, 1985.

Bocaius János: Öt év börtönben (1606–1610). fordította: Csonka Ferenc. Budapest, 1985. (Bibliotheca historica 19.)

Botta, 1991.

Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora, 1512?–1575. Budapest, 1991.

Brady, 1985.

Brady, Thomas A.: Turning Swiss. Cities and Empire, 1450–1550. Cambridge, 1985.

Brunner, 1955.

Brunner, Otto: Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich. In: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 6. (1955) 221–249.

Brunner, 1999.

Brunner, Walter: Westungarn als Zuflucht steirischer Glaubensflüchtlinge. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum“ und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration“. Szerk.: Reingrabner, Gustav. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche, 13–14.) 107–129.

Csepregi, 2009.

Csepregi Zoltán: Die Confessio Pentapolitana. Fragen nach Autorschaft und Datierung. In: „Nezamenitel' néjededičstvo otcov...“ Štúdie k dejinám

a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2009. (Acta Collegii Evangelici Prešovienis X.) 73–85.

Csepregi, 2011a.

Csepregi Zoltán: A bártfai reformáció Stöckel fellépése előtt. In: Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2011. (Acta Collegii Evangelici Prešovienis XI.) 169–186.

Csepregi, 2011b.

Csepregi Zoltán: Die Anfänge der Reformation im Königreich Ungarn bis 1548. In: Die Reformation in Mitteleuropa. Reformacija v srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008. Szerk.: Rajšp, Vincenc–Schwarz, Karl W.–Dybaš, Bogusław–Gastgeber, Christian. Ljubljana–Wien, 2011. 127–147.

Deventer, 2003.

Deventer, Jörg: Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707. Köln–Wien, 2003.

Dominkovits–H. Németh, 2013.

Dominkovits Péter–H. Németh István: Bethlen Gábor 1619–1621. évi hadjárata és Sopron Bethlen Gábor és kora. In: Katalógus a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Hajdú-Bihar Megyei Levéltára és Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára közös kiállításáról. Szerk.: Ólmosi Zoltán. Budapest, 2013. 36–48.

Fazekas, 1994.

Fazekas István: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 7. Budapest, 1994. 126–145.

Fazekas, 1999.

Fazekas István: Die Rekatholisierung Ádám Batthyánys im Jahr 1629. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum“ und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration“. Szerk.: Reingrabner, Gustav. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche 13–14.) 297–304.

Fejtová, 2012.

Fejtová, Olga: Rekatoizace na Novém Městě Pražském v době pobělohorské: „Já pevně věřím a vyznávám...”. Praha, 2012.

Felhő, 1946.

Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: Levéltári Közlemények 24. (1946) 209–267.

Fraknói, 1868–1872.

Frankl [Fraknói] Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868–1872.

Gerteis, 1986.

Gerteis, Klaus: Die deutschen Städte in der frühen Neuzeit: zur Vorgeschichte der „bürgerlichen Welt.” Darmstadt, 1986.

Granasztói, 2012.

Granasztói György: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán. Budapest, 2012. (Korall könyvek 2.)

Guitman, 2009.

Guitman Barnabás: A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba, 2009.

Gutkas, 1972.

Gutkas, Karl: Das Städtewesen der österreichischen Donauländer und der Steiermark im 14. Jahrhundert. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert, Entwicklungen und Funktionen, Szerk.: Rausch, Wilhelm. Linz/Donau, 1972. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2.) 229–245.

H. Németh 2007a.

H. Németh István: Az állam szolgái vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésére. In: Soproni Szemle 61. (2007) 125–141.

H. Németh, 2000.

H. Németh István: Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. In: Történelmi Szemle 42. (2000) 203–243.

H. Németh, 2002.

H. Németh István: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall* 9. (2002) 79–106.

H. Németh, 2004.

H. Németh, István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon, Budapest, 2004.

H. Németh, 2006.

H. Németh, István: Kassa szabad királyi város archontológiája. Bírak, külső és belső tanács (1500–1700). Budapest, 2006. (Fons könyvek 3.)

H. Németh, 2007.

H. Németh István: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században. In: *Arrabona* 45. (2007) 57–96.

H. Németh, 2008.

H. Németh István: Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709. *Korall* 9. (2008) 81–119.

H. Németh, 2009a.

H. Németh István: Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary. The Elections to the Town Council. In: *Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Szerk.: Schlögl, Rudolf–Sawilla, Jan Marco. Cambridge, 2009. 276–299.

H. Németh, 2009b.

H. Németh István: Európska doktrína alebo uhorská špecialita? Zásahy štátu a rekatolizácia miest v Uhorsku v priebehu 17. storočia. In: *Historický Časopis* 57. (2009) 641–658.

H. Németh, 2009c.

H. Németh István: A beszállásolás rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009) 281–320.

H. Németh, 2010a.

H. Németh István: Az öngazgatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanul-

mányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 53–62.

H. Németh, 2010b.

H. Németh István: Hol laktak a város vezetői, avagy mire jó a soproni háztulajdonosok listája. In: Soproni Szemle 64. (2010) 88–96.

H. Németh, 2012.

H. Németh István: Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. A történettudomány szolgálatában. In: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna–Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012. 167–185.

H. Németh, 2014.

H. Németh István: A szabad királyi városok a 16–17. századi országgyűléseken. In: Parlamentarizmus és országgyűlések Magyarországon a középkortól 1919-ig. Megjelenés alatt.

Házi, 1982.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok, 1535–1848. Budapest, 1982.

Heltai, 2005.

Heltai János: Nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a XVII. század első felében (1601–1655). In: Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne... Szerk.: Heltai János–Tasi Réka. Miskolc, 2005. 115–174.

Heltai, 2007.

Heltai János: Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben – Vieroučné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660. In: 350. výročie Košickej Univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007. Szerk.: Hišem, Cyril–Eliáš, Štefan–Fedorková, Dáša. Kosice, 2007. 39–48.

Herzig, 2000.

Herzig, Arno: Der Zwang zum wahren Glauben. Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Göttingen, 2000.

Hrdlička, 2007.

Hrdlička, Josef: Die (Re-)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen. Konfession oder Disziplin? In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation

und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Szerk.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien, 2007. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 357–366.

Kemény, 1891.

Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891.

Knapp, 1995.

Knapp Éva: Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században. In: Századok 129. (1995) 791–814.

Knapp, 2007.

Knapp Éva: Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században – Náboženské spoločenstvá v Košiciach v 17.–18. storočí. In: 350. výročie Košickej Univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007. Szerk.: Hišem, Cyril–Eliáš, Štefan–Fedorková, Dáša. Kosice, 2007. 25–38.

Kónya, 1992.

Kónya, Peter: Prešov v protihabsburských povstaniach koncom 17. a začiatkom 18. storočia. In: Historický Časopis 40. 1992. 171–184.

Kónya, 2000.

Kónya, Peter: Prešov, Bardejov a Sabinov. Počas protireformácie a protihabsburských povstaní (1670–1711). Prešov, 2000. (Acta Collegii Evangelici Prešovensis VI.)

Kónya, 2009.

Kónya, Peter: Hornouhorské slobodné kráľovské mestá (Prešov, Bardejov a Sabinov) v povstní Imricha Thökölyho. In: Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie. Thököly Imre gróf és felkelése. Szerk.: Kónya, Peter. Prešov, 2009. 65–92.

Kunisch, 1998.

Kunisch, Johannes: Staatsräson und Konfessionalisierung als Faktoren absolutistischer Gesetzgebung. Das Beispiel Böhmen (1627). In: Gesetz und Gesetzgebung im Europa der frühen Neuzeit. Szerk.: Dölemeyer, Barbara–Klippel, Diethelm. Berlin, 1998. (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 22.) 131–156.

Marečková, 1993.

Marečková, Marie: Politická autonomie a vnitřní samospráva východoslovenských svobodných královských měst v 17. století. In: Historický Časopis 41. (1993) 543–550.

Marraud, 2009.

Marraud, Mathieu: De la ville à l'État, la bourgeoisie parisienne, XVIIe–XVIIIe siècle. Paris, 2009.

Michels, 2013.

Michels, Georg B.: Az 1674. évi prédikátorper történetéhez. In: Történelmi Szemle 55. (2013) 55–78.

Mihalik, 2010.

Mihalik Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felsőmagyarországi rekatolizációban. Fons 17. (2010) 255–320.

Mihalik, 2012.

Mihalik Béla Vilmos: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1634–1746). In: Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből. Szerk.: Horváth Adrienn–Bagi Zoltán. Budapest, 2012. 159–192.

Mihalik, 2013.

Mihalik Béla Vilmos: 'Campus ad fidei catholicae inseminationem' Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. ELTE BTK, Budapest, 2013.

Mikulec, 1992.

Mikulec, Jiří: Pobělohorská rekatolizace v Českých zemích. Praha, 1992.

Mikulec, 2002.

Mikulec, Jiří: Praga w okresie kontrreformacji i władzy absolutnej (1620–1740). In: Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2000. Szerk.: Purchla, Marek. Kraków, 2002. 77–87.

Mikulec, 2003.

Mikulec, Jiří: Mezi konverzí a emigrací. Vídeňský dvůr a náboženská loajalita šlechty v Čechách v prvních pobělohorských desetiletích. In: Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740). České Budějovice, 2003. 397–414. p.

Mikulec, 2005.

Mikulec, Jiří: 31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách. Čí je to země, toho je i náboženství. Praha, 2005.

Mikulec, 2008.

Mikulec, Jiří: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Berlin, 2008. 165–186.

Misóczy, 2009.

Misóczy Lajos: Vallás- és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején. Gyöngyös, 2009.

Molnár, 2009.

Molnár Antal: Lehetetlen küldetés? Budapest, 2009.

Oross, 2011.

Oross András: Ír ezredek Magyarországon. Adalékok az állandó hadsereg téli beszállásolásának gyakorlatahoz az 1690-es években. In: Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 117–144.

Oross, 2012.

Oross András: Az állandó várőrségek és az új polgárság konfliktusai a 17. század végén. Urbs 7. (2012) 359–375.

Pálffy, 1995a.

Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet. Szerk.: Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1995. 183–221.

Pálffy, 1995b.

Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.

Pálffy, 2002.

Pálffy Géza: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). In: Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk.: Mészáros Kálmán. Budapest, 2002. 61–78.

Pálffy, 2010.

Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.

Pálffy, 2013a.

Pálffy Géza: Ewige Verlierer oder auch ewige Gewinner? Aufstände und Unruhen im frühneuzeitlichen Ungarn. In: Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450–1815). Vorträge der Jahrestagung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien, 18.–20. Mai 2011) Szerk.: Rauscher, Peter–Scheutz, Martin. Wien–München, 2013. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Erg. Bd. 61.) 151–175.

Pálffy, 2013b.

Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk.: Papp Klára–Balogh Judit. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense 15.) 139–158.

Pánek, 1991.

Pánek, Jaroslav: Města v politickém systému předbělohorského českého státu. In: Česká města v 16.–18. století. Szerk.: Pánek, Jaroslav. Praha, 1991. 15–39.

Paulinyi, 1931.

Paulinyi Oszkár: Iratok Kassa rekatolizálásának történetéhez, Budapest, 1931. (Klny. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 14. (1931))

Paur, 1858.

Paur Iván: Csányi János magyar krónikája, 1670–1704. Pest, 1858. (Magyar Történelmi Tár 5.)

Payr, 1917.

Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció kezdetétől az 1681. évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917.

Péter, 1994.

Péter Katalin: The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646–47 Diet in Hungary. In: Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Szerk.: Evans, Robert John Weston–Thomas, Trevor V. London, 1994. (Studies in Russia and East Europe) 261–268.

Péter, 1995.

Péter Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In: Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 200–210.

Pröve, 1995.

Pröve, Ralf. Stehendes Heer und städtische Gesellschaft im 18. Jahrhundert. Göttingen und seine Militärbevölkerung 1713–1756. München, 1995.

Quarthal, 1980.

Quarthal, Franz: Landstände und landständisches Steuerwesen in Schwäbisch-Österreich. Stuttgart, 1980. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 16.)

R. Várkonyi, 2002.

R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc államáról. In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk.: Czigány István. Budapest, 2002. 229–282.

Ráth, 1889.

Ráth Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Lugos, 1889.

Rügge, 2000.

Rügge, Nicolas: Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die preußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert. Göttingen, 2000.

Scheutz, 2003.

Scheutz, Martin: Kaiser und Fleischhackerknecht. Städtische Fronleichnamprozessionen und öffentlicher Raum in Niederösterreich, Wien während der Frühen Neuzeit. In: Aspekte der Religiosität in der Frühen Neuzeit. Szerk.: Aigner, Thomas. St. Pölten, 2003. 62–125.

Scheutz, 2006a.

Scheutz, Martin: Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff“ der Gegenreformation. In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Szerk.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien, 2006. (Veröffentlichungen Des Instituts Für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 309–337.

Scheutz, 2006b.

Scheutz, Martin: Compromise and Shake Hands. The Town Council, Authority and Urban Stability in Eighteenth-century Austrian Small Towns. In: *Urban History* 34. (2006) 51–63.

Špiesz, 1981.

Špiesz, Anton: Der Wiener Hof und die Städte in Ungarn in den Jahren 1681–1780. In: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Szerk.: Rausch, Wilhelm. Linz/Donau, 1981. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5.) 83–95.

Špiesz, 1983.

Špiesz, Anton: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780. Košice, 1983.

Špiesz, 1993.

Špiesz, Anton: Rekatalizácia na Slovensku v mestách v rokoch 1681–1781. In: *Historický Časopis* 39. (1991) 588–612.

Sterneck, 2005.

Sterneck, Tomáš: Obnovování českobudějovické městské rady za třicetileté války. *Jihočeský Sborník Historický* 74. (2005) 104–150. p.

Suchý, 1970.

Suchý, Michal: Pentapolitana v predvečer povstania Štefana Bočkaja. In: *Historický Časopis* 18. (1970) 161–194.

Szabó, 2010.

Szabó András Péter: Inhalt und Bedeutung des Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen*. Szerk.: Fata, Márta–Schindling, Anton. Münster, 2010. 327–331.

Szilágyi, 1885.

Szilágyi Sándor: A linzi béke okirattára. Budapest, 1885.

Szücs, 1963.

Szücs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650*. Szerk.: Székely, György–Fügedi, Erik. Budapest, 1963. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 53.) 97–164.

Toma, 2006.

Fazekasné Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666). PhD disszertáció ELTE BTK, Budapest, 2006.

Tóth, 2003.

Tóth Attila: Ellenreformáció, abszolutizmus és a városok. Kőszegi tisztújítások 1672 és 1681 között. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 215–228.

Tusor, 1998.

Tusor Péter: Nemesei és polgári érdekvérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta reliigióvá válásában. (A Magyar Tanács és a válásügy 1648-ban). In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 10. 1–2. (1998) 5–26.

Tusor, 1999.

Tusor Péter: A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve 9. (1999) 19–38.

Tusor, 2002.

Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). In: Levéltári Közlemények 73. (2002) 200–242.

Tusor, 2005.

Tusor Péter: A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630-1640-es évek fordulóján. In: Mezőváros, reformáció és irodalom, 16–18. század. Szerk.: Szabó András. Budapest, 2005. 123–138.

Tusor, 2011.

Tusor Péter: Forgách Zsigmond katolizálása. In: Eruditio, virtus et constantia. Szerk.: Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely Tamás–Szárász Orsolya. Debrecen, 2011. 640–646.

Tüskés–Knapp, 1996.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte. Dettelbach, 1996.

Tüskés–Knapp, 2001.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők. Budapest, 2001.

Varga, 2008.

S. Varga Katalin: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés. Budapest, 2008.

Wick, 1931.

Wick Béla: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony, 1931.

Wick, 1941.

Wick Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941.

Winkelbauer, 2003.

Winkelbauer, Thomas: 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht ; Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Wien, (Österreichische Geschichte) 2003.

Zoványi, 1977.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Budapest, 1977.

H. Németh István:

A kassai rekatolizáció

városi polgárságot érintő kérdései

Kulcsszavak:

városi reformáció, várospolitikai, abszolutizmus,

városi vezető elit

Kassa városa a 16. század közepén egyértelműen evangélikussá vált. A város egyházi beneficiumai teljes mértékben az evangélikus egyház és a városi tanács kezelésébe kerültek. A kezdődő ellenreformáció jelei a 17. század elejére tehetők, amikor a kassai nagytemplom katonai segítséggel került vissza a katolikus egyházhoz. Ekkor Bocskai felkelése és a Habsburg udvar és a magyarországi rendek közötti kompromisszum eredményeként a rekatolizációra nem került sor. Az európai tendenciákat követve a Habsburg Monarchia tartományaiban a 17. század első negyedében teljes körű rekatolizációra került sor, aminek során a más hitűek áttértek vagy (részben a Magyar Királyságba) kivándoroltak. Az erős magyarországi rendiség, valamint az erdélyi fejedelmek (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György) hadjáratai következtében ezekre az intézkedésekre a Magyar Királyságban csak mintegy félévszázaddal később került sor. Az országban a Pázmány Péter által kijelölt katolikus megújulás programja alapján sorra létesültek a (főként) jezsuita rendházak, amelyek közül egyre több az addig zárt szabad királyi városokban is megjelent. Ennek ellenére a század utolsó harmadára a városi lakosság csak kis hányada vált katolikussá, a városi elit pedig teljes mértékben megmaradt evangélikusnak, illetve reformátusnak.

A Wesselényi-összeesküvést követő belpolitikai fordulat tette lehetővé, hogy az állam erőteljes eszközökkel nyúlt hozzá a szabad királyi városok (vagyis a rendek egyike!) belső igazgatásához, belső hatalmi viszonyaihoz és felekezeti viszonyaihoz. Az osztrák mintára bevezetett királyi biztosok az uralkodó nevében vettek részt a városi tisztújításokon, befolyásolták a városi elit összetételét, valamint (nem utolsó sorban!) ellenőrizték a város gazdálkodását. A királyi biztosok szerepe ugyanis nem elsődlegesen a felekezeti viszonyok megváltoztatása, hanem – a városok adóztatásának növelése érdekében – a gazdálkodás hatékonyabbá tétele, az adófizetők számának növelése volt. A vallásváltás Kassán nem volt könnyű, hiszen elegendő szakképzett katolikus polgár nem állt rendelkezésre. Az elsőgenerációs katolikus városvezetők így részben

a jogi és igazgatási ismeretekkel nem rendelkező kézművesek közül kerültek ki, részben pedig a városokban élő állami alkalmazottakból. A 17–18. század fordulójára azonban Kassán is kialakult egy gazdaságilag erősebb katolikus polgárság. A Rákóczi-szabadságharcot követő évekre pedig a teljes városvezető elit katolikussá vált. Ennek ellenére a városi tanácsból kieső tanácsosok pótlása nem volt könnyű feladat, mivel a városi lakosság – annak ellenére, hogy a népi vallásosság számos elemét kötelezővé tették – még mindig evangélikus vagy református volt.

A szerző:

H. Németh István PhD

főosztályvezető, főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár,
1945 előtti kormányservek főosztálya

1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
E-mail: nemeth.istvan@mn.gov.hu

**The Effects of the Recatholization
of Kassa (Kosice) on the City's Burghers
by István H. Németh**

Keywords:

**the reformation in cities, municipal policy,
absolutism, municipal élite**

By the mid-16th century, the city of Kassa had become Lutheran. By that time, all ecclesiastical benefices were controlled by the Lutheran church and the city council. The beginnings of recatholization in Kassa can be dated back to the start of the 17th century. It was then that the Catholic Church successfully reclaimed the city's cathedral with the help of the military. Nonetheless, this event did not lead to widescale recatholization due to the ongoing Bocskai uprising and also to a compromise between the Habsburgs and the Hungarian Estates. As it was the case in other parts of Europe, however, the Habsburg hereditary provinces were subjected to a programme of comprehensive recatholization in the first quarter of the 17th century. As a result, non-Catholics there either converted to Catholicism or emigrated (party to the Kingdom of Hungary). The same policies were carried out in the Kingdom of Hungary half a century later. The delay was thanks to the strength of the Hungarian Estates and also to the military campaigns of two Princes of Transylvania (Gábor Behtlen and György Rákóczi I). As part of the recatholization programme designed by Péter Pázmány, the Kingdom of Hungary witnessed the foundation of a string of religious houses (mostly by the Jesuits) from the mid-17th century on. These houses sprung up in Royal Free Cities as well of which Kassa was one. This fact notwithstanding, only a third of Kassa's inhabitants became Catholic by the last third of the 17th century. Moreover, the city élite stayed exclusively Lutheran (or Calvinist).

It was the failed Wesselényi conspiracy and the subsequent changes in the balance of power in the Kingdom of Hungary that gave the state the opportunity to intervene forcefully in the internal administration of the Free Royal Cities (that made up one of the Estates) and consequently influence their denominational make-up. On Austrian model, royal commissioners were appointed who in the name of the king played a key part in the election and re-election of municipal officials, altered the composition of the city's élite, and not least supervised the city's economy. In fact, the primary concern of the royal commissioners was not the religious realignment of the city's population but the increase of the number of taxpayers through a more efficient economic policy with the hope of increasing state revenues from the cities. Recatholization in Kassa was a painful process because there simply was not enough well-qualified Catholic

burghers necessary to fill the posts. The first generation of Catholic city leaders were recruited from among craftsmen who lacked the required legal and administrative expertise as well as from among state administrators residing in the city. Nonetheless, by the turn of the 17th and 18th centuries there evolved a group of Catholic burghers with some economic standing, and by the end of the Rákóczi uprising in 1711 the municipal élite was entirely Catholic. Despite this fact, the supply of new Catholic officials was not straightforward given that the majority of the city's inhabitants remained Lutheran (or Calvinist).

The Author:

István H. Németh PhD

National Archives of Hungary,

Department of pre-1945 government organs

H 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.

E-mail: nemeth.istvan@mn.gov.hu

A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák a 17. század második felében

Missziók

A sárospataki jezsuiták letelepedésének 350 éves évfordulóján – negyedfél évszázad távolából – egyre tisztábban látszik, hogy a jezsuita rend megjelenésével alapvető szerepet játszott Tokaj-Hegyalján a 17. századi katolikus megújulásban, beleértve a katolikus egyház és a Habsburg-kormányzat 1670-es évektől megindult erőszakos ellenreformációs, protestánsellenes politikáját és tevékenységét is. A pataki jezsuita misszió, majd rendház és iskola, illetve a jezsuiták által működtetett katolikus plébánia szervező és rendező ereje, egyfajta spiritus rectora, sőt min-taadója lett a hegyaljai és a tágabb régió katolikus intézményei felállításának, megújulásának, megerősödésének.

A Tokaj-Hegyaljaként ismert területi, gazdasági, sőt kulturális entitás népessége, más északkelet-magyarországi régiókhoz hasonlóan, a 16. század második felétől jórészt a protestantizmus híve lett, Zemplén vármegye déli részének lakosai, a szlovák–magyar nyelvhatártól az Alföld felé, főként a református vallást követték, ideértve a birtokos elitet is. A 17. század elejétől megerősödő, a római Propaganda Kongregációtól kiinduló katolikus missziók sem tudtak a falvak és mezővárosok jobbágysága és polgársága között érdemi rekatolizációs tevékenységet folytatni. A missziók térítéseinek és pasztorációjának központjai a katolikus hitre nagy arányban visszatért arisztokrácia várkastélyai, udvarházai, illetve a birtokos elit – így a Homonnaiak, a katolikus Rákócziak,¹ a Melithek, az Alaghyak – által támogatott, sőt le- és visszatelepített szerzetesek kolostorai, rezidenciái, missziós házai voltak. Ugyanakkor a nagyszámú köznemesség – maga is birtokosi réteg – megmaradt a protestantizmus támogatójának. Katolikus plébániák még akkor sem szilárdultak meg az 1660-as évek előtt ebben a régióban, ha a katolikus térítés történetesen elfoglalta a protestánsoktól templomaikat a katolikus főurak mint kegyurak, illetve a Habsburg király és az egri püspökség – Egerből Jászóra, Kassára, Leleszre menekült – intézményeinek támogatásával. A Hegyalján a katolicizmus újraélesztésére, sőt plébánia felállítására az egyik legelső kezdeményezés 1604. szeptember 16-án és azt követően történt Olaszliszván, ahová a sóvári (ma: Solivar, Szlovákia) jezsuita misszióból hetesi Pethe Márton (1552 k.–1605) kalocsai érsek, szepesi prépost kezdeményezésére érkezett egy jezsuita misszionárius, a szepesi káptalan

¹ A felsővadászi Rákóczi család katolikus ágáról legújabban: *Oláh*, 2013.

egyik tagjának kíséretében, a plébánosi teendők ellátására (*parochialia obiret munia*). A lizskai misszió (*Missio Lyszcana*) nem zárult sikerrel, pedig a plébánia épületének elfoglalását fegyveres katonáival segítette az érseket a mezőváros igazgatásában helyettesítő bátyja (*Ladislaus Petheo, qui tunc oppido pro Illustrissimo fratre cum potestate praeerat*), aki nem volt más, mint hetesi Pethe László (†1617) felső-magyarországi főkapitány. A plébánia felállítása azonban nem sikerült, a mezőváros vezetése és református lakosai nagy ellenállást tanúsítottak, majd Bocskai hajdúi elkergették Olaszliszkról a misszionáriusokat, akik Tokajon keresztül, sok nehézség árán, végül Alaghy Ferenc katolikus nemes úrnál találtak menedéket. Alaghy, miután biztonságba helyezte feleségét, a menekülőkkel együtt Kassára igyekezett, Kassa és környéke azonban már Bocskai kapitánya, Lippay Balázs parancsnoksága alá került, így Alaghy Ferenc végül a leleszi prépostságra vitte az Olaszliszkról elmenekült missziós pátert és kíséretét.² A katonai karriert befutott Alaghy Ferenc (†1612), bár Mád birtokosa is volt, minden bizonnyal a Sárospatakhoz közel, a Bodroghözben fekvő pácini kastélyában fogadta be a menekülő jezsuitát. Az elbeszélés szerint nemcsak a pátert, hanem az éppen nála időző, ugyancsak missziós tevékenységet folytató két ferences szerzetest is elkísérte – Kassa helyett – végül a bodroghközi Leleszre, amelynek prépostsága a 17. században az egri püspök joghatósága alá került, tagjai ekkor nem premontrei szerzetesek, hanem világi papok voltak. Alaghy Ferenc, a lutheránus Alaghy János unokaöccse és örököse, gyámja, a katolikus Melith Ferenc támogatásával a bécsi jezsuitáknál tanul az 1580-as években, s miután 1591-ben Alaghy Bekény Judittól, Mágocsy Ferenc özvegyétől, illetve második férjétől, Rákóczi Zsigmondtól, megkapja Pácint Regéc fejében, a kastély rezidenciája lesz. Páciban katolikus missziót fogad feleségével, az 1594-ben nőül vett, szintén katolikus Prépostváry Sárával – Prépostváry Bálint (†1597) szatmári, kállói végvári kapitány, 1594-ben egri főkapitány, 1595-ben kassai főkapitány-helyettes lányával. 1604-ben éppen két ferences szerzetes működik a pácini kastélyban, akik már több éve azon munkálkodnak, hogy az Alaghy-birtokok népességét az ősi katolikus vallásra visszavezessék (*cum duobus e Divi Francisci familia patribus, quorum opera in revocandis ad pristinam religionem subiectis ditioni suae hominibus, aliquot annis usus fuerat*).³

2 JO I/1. 358–362. (Nº 282)

3 JO I/1. 360. (Nº 282)

Alaghy Ferenc özvegye, Prépostváry Sára bárónő férje korai halála után is segíti a katolikus térítést.⁴ Nagyajtói Dorkó János, aki világi misszionárius volt Erdélyben, majd kassai plébános és a szatmári vár missziós papja lett, 1635 körül Alaghy Ferenc özvegyénél térít (nem tudni, vajon Páciban-e vagy a regéci várban). Dorkó János 1636 körül temeti el patrónáját a Prépostváryak Szatmár megyei birtokán, a Prépostváry Bálint által épített remeteszegi várkastélyban.⁵ A pácini kastély egyébként Alaghy Ferenc unokaöccse és örököse, az 1602-ben az olmützi jezsuitáknál tanult Alaghy Menyhért országbíró (†Vízoly, 1631) birtoklása idején is missziós helyszín volt (*Missio Patzinensis sive Alaghiana*), a homonnai jezsuita kollégium páterei 1613 és 1619 között végezték itt pasztorációs és térítő tevékenységüket.⁶

Már az 1604. évi olaszliszkai sikertelen misszió sem nélkülözte a rekatolizációban általánosnak mondható birtokosi-patrónusi háttérrel, hiszen a hegyaljai mezőváros a szepesi káptalan birtokában volt, ráadásul Pethe Márton kalocsai érsek, királyi helytartó, szepesi prépost nem sokkal korábban, 1604. szeptember 1-jén három értékes olaszliszkai szőlőt adományozott a löcsei misszióknak, melyeket Johannes Zanitius⁷ és Joannes Labbe⁸ löcsei jezsuita atya vett át az adományozótól.⁹

Északkelet-Magyarországon, a 17. század elején alig van nyoma a katolikus vallásgyakorlatnak, a korabeli jezsuita missziós jelentés szerint 1606-ban a Kolozsvár melletti Monostorról (ma: Cluj-Mănăstur, Románia) induló missziós jezsuita a zempléni Homonnáig (ma: Humenné, Szlovákia) tartó útján nem talál katolikusokat. A homonnai kastélyban berendezett katolikus vártemplomban azonban már 1606 őszén magyar és szlovák nyelvű hitszónok szolgált az 1605-ben

4 Lukács–Molnár, 1997. 389.

5 [a]d Zakmariensem... Inde ad pietissimam matronam et baronissam Francisci Alagi relictam, quae etiam Jazouiae summum templum erexit, perrexi ad frequentes illius instantias, et post annum ipse sepelivi in Domino sancte expirantem in castro Remete-Szegh. Nagyajtai Dorkó János misszionárius levele, Jászó, 1637. ápr. 28. In: Tóth, 2002–2005. II. 873. (Tóth István György tévesen Remeteszeget a Maros megyei faluval azonosítja.)

6 Lukács–Molnár, 1997. 370–371., 389.

7 Johannes Sanitius/Zanitius (Ján Zanič vagy Ivan Žanič) a turóci prépostság horvát származású procuratora, horvát hitszónok. Homza–Rácova, 2010. 29. jegyzet

8 Talán azonos Johannes Baptista L'Abbe (Labbe) (Bécs, 1574–Bécs, 1633) osztrák jezsuitával, aki 1612-ben a passauai jezsuita kollégium rektora, 1613-tól a bécsi udvar hitszónoka volt.

9 Tres vineas Barat Szőlő, Gardon et Hegy Szeghő Szőlő nuncupatas in promontorio opidi nostri Liszka Olaszi in Zempliniensi comitatu existentes et habitas e manibus magnifici domini Francisci Magoczi redemptas liberatas et recuperatas reverendis in Christo patribus Societatis Iesu iuris patronatus nostri ordinaria ac libera redemptionis ac recuperationis nostrae disponendi autoritate, ea ratione assignanda, donanda et conferenda et per manus tradenda duximus [...] contulimus reverendis Patribus Zaniczii et alterius Joannis Labbe eiusdem Societatis sacerdotibus per manus tradidimus. Szepesi prépostság, 1604. szept. 21. JO I/1. 328–330.

a prágai jezsuitáknál katolizált fiatal Homonnai Drugeth György gróf udvarában.¹⁰ Vincenzo Pinieri da Montefiascone minorita misszionárius 1632-ban az észak-zempléni homonnai missziót már plébániának tekintí, ahonnan két konventuális ferences szerzetes 12 falu katolikusainak misézí, a misszionáriusok ugyanakkor a homonnai katolikusok lelkigondozását is ellátják. Mellettük van egy magyar diakónus és két másik szerzetes, akik már a misszióban tettek fogadalmat, és az olasz minoritáktól kapták meg a szerzetesi habitust, ők egyébként szlovákul is tudnak.¹¹ Rákóczi Pál (1596–1636) országbíró, hetesi Pethe László veje, a Hegyalja szélén fekvő felsővadászi kastélyában (Abaúj vm.) bizonyosan működött jezsuita misszió,¹² hiszen 1636-ban a kastély inventáriumában külön veszik fel „Az Paterek hazaban” talált egyszerű bútorokat.¹³

Tokaj-Hegyalján a jezsuiták megtelepedéséig csak Sátoraljaújhelyen működött állandó katolikus intézmény, a pálos rendház, ami a középkortól kezdve őrizte kontinuitását. A Hegyaljához a legközelebbi szerzetesi közösség a 17. század első felében a bodrogi Rad (ma: Rad, Szlovákia) faluban emelt minorita rendház és templom volt, amelyet briberi Melith György (†1639) – rövid ideig zempléni alispán –, Melith Péter szatmári kapitány fivére építtetett. Melith György kegyúrként 1636-ban már búcsúengedélyt is kért a minorita kolostornak a De Propaganda Fide Kongregációtól Szt. Zsófia és Szt. György ünnepére, amit a Kongregáció 1636. április 16-án engedélyezett.¹⁴ A rendtörténet szerint a Szentháromság nevére szentelt radi konventuális ferences rezidencia 1637-ben 4 minorita szerzetessel indult, akikre a birtokos és patrónus, Melith György királyi tanácsos a falu plébániáját is rábízta, ellátván a rendházat több helyi ingatlanadománnyal is. Kezdetben 3 kolostori traktust (épületrészt) építtetett Radon, a negyedikre pedig szerednyei (ma: Szerednye, Ukrajna) birtokán tett végrendeletében 500 rhénes forintot hagyott.¹⁵ A radi

10 *Exercitia catholica ex Monostor Homonnam usque nulla invenerunt. Ibi enim Georgius Homonnai, singularis virtutis et pietatis juvenis, in sua arce templum pulchre instaurat, duosque sacerdotes, pro Ungaris unum alterum pro Sclavis cum non contemnenda musica liberaliter alit. Ipse vero praeter zelum catholicae religionis, ad quam Pragae a nostris conversus fuit, et propter quam a potentiore cognato persecutiones patitur...* Giovanni Argenti: *De Societate Jesu* (1606). JO I/2. 597.

11 *Nel convento di Stropki vi ho lasciato il commissario et il quardiano, et altri patri et fratri dei famiglia al numero di sei, senza dui altri lasciati in Homanna, uno di quali e maestro, che con un altro operario servono et ministrano li sacramenti a dodice ville sotto la parochia di Homanna, nella quale il detto padre maestro esecita la cura dell'anime, tra quali vi è un diacono Ongaro, et dui altri professi che dalli miei mani hanno ricevuto l'habito, et hanno la lingua Schiavona.* Tóth, 1994. 49.

12 *Missio Rakocziana.* Lukács–Molnár, 1997. 388.

13 MNL OL UeC 116/6(b)

14 Galla, 1946. 102.

15 *Residentia Radensis ad Sanctissimam Trinitatem. Anno 1637. fundata est Residentia Radensis in Possessione Rad, insula Hungaria Bodrog-Köz dicta, Dioecesis Agriensis in I. Comitatu Zempleniensi sita, ac Spectabili a Perillustri Domino Georgio Milith de Priber pro quatuor Religiosis ordinis Minorum S. Francisci Conventualium, quibus jure patronatus contulit Ecclesiam parochialem dicti loci administrandam, certos nobilitares legavit fundos, ac tres tractus*

rezidenciaház 1644-ig működött folyamatosan, majd a rendi felkelések, háborús körülmények miatt, illetve a protestáns lakosságtól üldözést szenvedvén, a minoriták egészen 1710-ig gyakran menekülni kényszerültek, ekkor a környékbeli katolikusoknál húzták meg magukat, titokban szolgáltatva ki a szentségeket. Több radi minorita vértanúságot is szenvedett a Bodroghözben.¹⁶ A konventuális ferencesek legismertebb radi mártírja a rozvágyi születésű, 18 éves Iglody István (Illés) volt, akit két „kálvinista” útonálló kínzott halálra katolikus hite miatt 1639-ben.¹⁷

A legtöbb misszió, rendház vagy szerzetesi rezidencia Tokaj-Hegyalja tágabb régiójában is a kegyurak kezdeményezésére jött létre, a patrónusok általában plébánia létesítésének céljával vagy igényével telepítették le a missziós szerzeteseket, létrehozva ezzel a missziós plébániák intézményét, melyek nem a püspökség és esperességek hagyományos hierarchiájában helyezkedtek el, hanem a Propaganda Kongregáció, azaz Róma felügyelete alatt jöttek létre. A missziók ugyanis megkapták a plébániák újraindításának, a plébános megbízásának jogát, ami a protestantizmus előtt csak a püspökök joghatóságát illette. Plébános csak felszentelt pap lehetett, aki – a licenciátussal ellentétben – misézhetett és gyóntathatott is, ráadásul a kegyúr várkapolnája, jobb esetben a birtok (gyakran a protestáns többségtől elvett) temploma egyben a plébánia-templom funkcióját is betölthette. A plébánia felállítása, a helység templomának katolikussá tétele azonban nemcsak a katolizáció hitéleti céljait szolgálta, hanem jövedelmet is nyújtott az új papságnak, hiszen a középkori eredetű plébániákhoz alapítványok, birtokok, javadalmak is tartoztak, melyeket a vallásváltás után a protestáns közösségek és lelkészeik élveztek. Jó példa erre Varannó (ma: Vranov, Szlovákia) esete. Az észak-zempléni mezővárosban mint Homonnai-birtokon a konventuális ferencesek 1638-ban plébániát akartak létesíteni, kérdés volt azonban, hogy az evangélikusoktól vagy a reformátusoktól vegyék el templomukat. Végül azt a templomot kívánták, ami a kisszámú reformátusok kezén volt, mégpedig azért, mert a birtokos és kegyúr, Homonnai Drugeth János gróf szerint a református templomhoz nagyobb, 30–40 szerzetes ellátására is elegendő vagyon tartozott. A Varannóra érkezett 8 minorita szerzetes már el is indította a „lélektani hadviselést”, a reformátusok körében ugyanis kezdték terjesztetni a templom kisajátításának hírét, így ébresztvén félelmet a kálvinista lakosok körében.¹⁸

per modum Conventus aedificari curavit, quartum vero morte praeventus aedificandum commisit Fratri suo natu Majori, legando hunc in finem Rhenenses florenos quingentos, ut patet ex testamento praetitulati Domini Georgii Milith in Arce Szerednye condito die 10. Septembris anno 1638 emanato. Knaisz, 1803. 308.

16 *Ast propter diversos iterum in Hungaria subortos motus et rebelliones, ac haereticorum persecutiones ab anno 1644 usque ad annum 1710 fere continuo in Regno ferventes Patres Conventuales iteratis vicibus Residentiam Radensem (cujus primus Praesidens anno 1675 fuit P. Martinus Erdeő antiquus illius loci) relinquere debuerunt, nec ausi sunt stabiliter ibidem permanere, sed hinc apud vicinos Catholicos latitantes, occulte cum periculo vitae Christi Fidelibus Sacramenta ministrabant et conservabant, unde traditus a vulgo plures ex illis in hac Insula sanguinem pro Christo fudisse, et a rebellibus haereticis variis modis interemptos fuisse. Knaisz, 1803. 308–309.*

17 Tóth, 1994. 57–65. (Nº 4)

18 Giovanni Battista da Fiorentino misszióprefektus levele a Kongregációnak, Rad, 1638. aug. 27. Tóth, 2002–2005.

A sárospataki jezsuita plébánia alapítása, 1663

A sárospataki jezsuiták letelepítése beleillett az északkelet-magyarországi katolikus missziók folyamatába, hiszen missziós célt szolgált, sőt, kezdetben helyi missziót, azaz kis létszámú szerzetesi közösséget hozott létre, illetve a helyi birtokos és kegyúri család – és nem a kisszámú katolikus hívek – hathatós támogatásával, kezdeményezésére jött létre.¹⁹ Zemplén vármegye északi részén, Sztropkón (Stropkov, Szlovákia), Varannón, Homonnán már a 17. század első felében nagyarányú a katolikus missziók tevékenysége, rendházak, iskolák, plébániák, sőt kollégium alapításával. Hegyalján éppen a Rákócziak – az Erdélyi Fejedelemségnek két uralkodót is adott – református ága, mint birtokos és kegyúr, miatt nem lehettek sikeresek a térítések. Kivétel volt a katolikus Rákóczi Pál országbírónak és örökösének szerencsi és felsővadászi uradalma. A neves református főiskolát, azaz kollégiumot befogadó, a református fejedelmi Rákóczi-család rezidenciájaként is ismert Sárospatak lakossága is nagyrészt református volt, ezért idegenkedéssel, a jezsuiták szerint gyűlölködő szavakkal fogadta a jezsuiták megjelenésének hírért, de az alapító fejedelmek, azaz Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc meggyőződtek arról, hogy a jezsuita rend milyen buzgalommal gyakorolja a vallást, így általuk kívánták a patakiakat visszatéríteni a katolikus vallásra.²⁰ Bár a frissen katolizált Rákócziakat a jezsuiták letelepítésében megelőzték a régióban a Homonnai Drugethek, hiszen a Zemplén vármegyei homonnai (ma: Humenné, Szlovákia) jezsuita kollégiumot már 1615-ben megalapította Homonnai György; a legnagyobb hatalmú és legvagyonosabb katolikus család, a Rákócziak még sikeresebb vállalkozást indítottak el a jezsuiták letelepítésével, ami nemcsak Sárospatak, hanem az egész tokaji borvidék vallási viszonyaira óriási hatást gyakorolt.

A pataki jezsuitáknak nem volt könnyű dolguk. Az *Annuae (litterae)* nevű éves jelentésükben²¹ – a letelepedés évét jellemezve – felhívták római főnökeik figyelmét pataki működésük nehézségeire és veszélyeire. Patakon ugyanis nemcsak a református többségű lakossággal kellett szembenéznük, ezt megszokhatták már máshol is misszióik során, hanem a pataki reformátusok kivételes vallási elmélyültségével és képzettségével is. Az évszázados pataki kollégium intellektuális és spirituális hatása ugyanis nemcsak a népes, százfősre tehető nemesi és nemtelen jogállású diákságnál mutatkozik meg, mely egyébként – a jezsuitákhoz hasonlóan – osztályok

II. 993–995. (N° 330)

19 A sárospataki jezsuiták letelepítéséről és 17. századi működéséről bővebben: Péter, 2006., Gyulai, 2008/a–b–c; Gyulai, 2009.

20 *Multi sermonibus odiosis conati sunt Societatem arcere a Patakiensi residentia, sed illustrissimi Principes, postquam didicerunt experientia falsas esse hominum de nobis opiniones, nostraque in divinis procurandis studia animadverterunt; omnino decrevere per nos prospectum iri Patakiensium conversioni.* (1663) *Annuae* (ELTE EK Kt. Ab 95/1.) p. 1.

21 Az évkönyvekről bővebben: Gyulai, 2008/b

szerint tanul a kollégiumban, és igen szépen beszél latinul, hanem a pataki lakosságnál is, mely kivételes vallásos buzgósága mellett a kálvinista vallás elmélyült ismeretével is kitűnik, jelentik Rómának a jezsuiták. A Jézus Társaság pataki missziós páterei azonban ezt kihívásnak veszik, és missziójuk még sikeresebb is lehet, ha a református templom mellé épített rendházuk előtt kénytelenek nap mint nap elmenni a református hívek, akik így saját szemükkel győződhetnek meg, hogy kálvinista prédikátoraik hazudnak, amikor a katolikusokat bálványimádóknak mondják.²²

A sárospataki jezsuita kolostor alapításától kezdve megmaradt a *residentia* státusában, azaz a székház szintjén, mivel iskolája nem emelkedett középfokú tanintézménnyé, vagyis gimnáziummá, hogy elnyerhesse a kollégium-rangot, annak ellenére, hogy az alapítók, főként Báthory Zsófia törekedett Patakot kollégiumi státusra emeltetni. Az alapító fejedelmek, anya és fia képmását – a jezsuita és más konventek mintájára – a pataki jezsuiták is elhelyezték refektóriumuk falán, s a két festmény közül az egyik, I. Rákóczi Ferencé, fennmaradt.²³

Báthory Zsófia sárospataki portréjának sorsát, ugyanakkor az általa alapított kassai jezsuita templom kriptájában őrzött maradványainak különös históriáját Rummy Károly György (1780–1847) írta meg az általa kiadott Babocsay-féle tarcali história egyik jegyzetében. A jezsuita rendházból származó képet Szirmay Tamás Antal (1732–1789) zempléni alispán vásárolta meg Sárospatakon, amikor 1773-ban a rendet Mária Terézia feloszlatta, és szécskeresztúri (ma: Zemplínska Teplica, Szlovákia, korábban: Križovany) kastélyában őrizte. Rummy azt is elmondja, hogy 1790 körül a kassai királyi akadémia diákjai csínytevésből, a kassai egykori jezsuita templomban lévő sírjából elvitték Báthory Zsófia koponyáját, majd amikor kitudódott, félelmükben egy árnyékszékbe dobták. A történet szerint a koponyának minden foga ép volt, amiből a diákok arra következtettek, hogy a fejedelemasszony igen szép lehetett, de az egykor a sárospataki rezidenciában őrzött, és a szécskeresztúri kastélyba került portré is ezt mutatta.²⁴ A 19. században több

22 *Sciendum porro, esse Patakini a multo tempore, maximam omnium totius Hungariae, Calvinisticam Academiam in eaque ali, et doceri juventutem tam Nobilium quam humiliorum florentissimam, et valde copiosam. Distributa studia per classes, fere ad morem Societatis, nec ullibi tam terse loqui Latine Haereticos scholares atque hic. Alumnos autem, quos companos vocant, et qui succrescunt Praedicantibus esse communiter centum numero, Patakini. Et juxta scholae huius Calvinisticae fervorem ipsos quoque Cives Patakienses esse ferventissimos et valde sciolos in Calvinismo suo, ut proinde magna fuerit Dei misericordia huc aditum patuisse Societati: qua posteaquam hic fixit sedem hoc demum Anno 1663. ideoque recte ante Calvinisticum templum, unde omnia nostra Divina a transeuntibus omnibus necessario audiuntur et a compluribus curiose observantur, saepe etiam cum laude commemorantur. Postea quam inquam taliter hic sedem fixit Societas Nostra iam ab eo tempore tam impudentes esse non audent Calvinistici Praedicantes, ut Catholicos vocent idololatrias, vocent multorum Deorum cultores. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1.) p. 2.*

23 A kép felirata: FRANCIS(cus) RÁKOCZI PRINCEPS TRANS(ylvaniae) FUND(ator) RESID(entiae) PATAK(Societatis) IESU OBIIT 8 IULY 1676. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok. Ltsz. MTKCs 53.179.

24 Báthori Sófának tetemei a Kassai templomban tétettek örök nyugalomra, s itt ezelőtt mintegy húsz esztendővel

történeti munka is közölt egy korabeli arcképet Báthory Zsófiáról, amit akkor még a munkácsi várban őriztek.²⁵

A sárospataki jezsuiták a kezdettől plébániát is működtettek rezidenciájukban. 1671-ig rendházuk kápolnája szolgált a Szeplőtelen Fogantatásnak szentelt plébániatemplomként. Szakszerűségükre jellemző, hogy már 1663-ban elkezdték vezetni az anyakönyveket, külön a keresztelési, az esketési és a halálozási matrikulát, ez utóbbit csak 1668-tól.²⁶ A legelső kereszteleseket 1663. június 3-án, majd június 19-én a horvát származású, de magyarul prédikáló Sámbar Mátyás (†1685) végezte, feljegyezvén a szülők neve mellett a keresztszülőkét is. Már itt kitűnik, hogy az anya nevét nem mindig tudták beírni, feltehetően azért, mert nem jelent meg a keresztelőn.²⁷ Az első két keresztelésen, és majd a továbbiakban többször is, a keresztszülők között az uradalom és várnép „elitjét” találjuk, így István deák feleségét, Ilonát, illetve Virginás Lőrincet, aki minden bizonnyal a Rákócziak zenésze volt. A pataki Rákóczi-vár hivatali-katonai elitje, sőt, később maguk a fejedelmi birtokosok is, többször szerepelnek keresztszülökként. Az első kereszteleseken feltűnik a keresztszülők között nemzeti Genzi Imre nemes, illetve a szintén nemes Stummer család, Martinus Stummer és felesége, nemzeti Anna Susanna Stum[m]erin, az ő társa a keresztanyaságban: Catharina Foberne.

A harmadik keresztelést már Nemczani Miklós jezsuita atya végezte, így Sámbarral együtt őt tarthatjuk a jezsuita rezidencia és a katolikus plébánia első papjának.²⁸ A Nyitra vármegyei Kereskénybe (ma: Krškany, Szlovákia) való szláv (szlovák) nemzetiségű Nemczani Miklós 1629. december 4-én iratkozott be a bécsi jezsuitákhoz, majd a rendbe is belépett, 1658–1662 között

koponyájával valami történt... Bizonyos ott tanult ifjak azon könnyűség szerént, melly tulajdona annak a kornak, módját ejtették a koponyát titkon elvinni. A dolognak híre lett, s a Director, Bárá S. M. ijesztve parancsolta visszatételét. A csínytevő, hogy elkerülhesse, amitől rettegett, a lopott portékát egy bizonyos helyre lökte bé, melly minden háznál találtatik. – Fogainak csak egy híja sem volt, amint cimbora-társai mondák; honnan azt húzták ki, hogy szép asszony lehetett. S ebben nem is csalatkoznak, mert ilyennek mutatja az a kép is, melyet Zemplényi Vice-Ispán s Kir. Tanácsocs Szirmay Tamás Antal (mh. 1789. April. 25 d.) a jesuitáknak Sáros-Pataki Collegiumokból a Szerzet eltörlése idejében megvett, s Szécs-Keresztúri lakjában felfüggesztett. Babocsay, 1816. 29–30.

25 Szilágyi, 1894–1898. VII. köt. 138.

26 SRKP Anyakönyv II.

27 Anno 1663. Die 4. Junii baptizatus est Joannes Tot progenitus parentibus Simone Tot et matre Sophia Tot, patrinus erat Joannes Czapó, patrina Helena Istvan deakne, baptizans erat P(ater) Matthias Zambar S. J. / Die Junii baptizatus est Joannes Paloczai progenitus parentibus Joanne Paloczai Matre X. Patrinus fuit Laurentius Virginas, patrina Susanna Igal. Baptizans p(ater) Matthias Sambar S. J. SRKP Anyakönyv II. p. 1.

28 1663. Die 2 Augusti baptisata est Elisabetha progenita patre nomine et cognomine Procopi, Matre Anna Prokopka. Patrinus fuit Georgius Lengyel patrina Dorothea Laczkowa et Anna Lengyel Janosne, baptisans p(ater) Nicolaus Nemczani. SRKP Anyakönyv II. f. 1.

Nagyszombatban tevékenykedett.²⁹ A szlovák anyanyelvű Nemczani páter Prokop János és Anna Prokopka, feltehetően lengyel szülők gyermekét keresztelte, a keresztszülők is „lengyelek” voltak: Lengyel György, illetve Anna Laczkowa és Lengyel Jánosné Anna. Kérdés, hogy ők és az anyakönyvben gyakran szerepelt többi lengyel személy honnan jött Sárospatakra. Nagy részük, minden bizonnyal, a Rákócziak hatalmas makovicei uradalmából, illetve a munkácsi várbirtokról és a közeli dél-lengyel területekről érkezett Sárospatakra, az uradalom Kis-Patakon telepítette le őket, és mint lengyel anyanyelvűeket a szlovák jezsuita gondozta őket, jól értvén nyelvüket. A jezsuitákra jellemző volt a hívek és a térítendő lakosság anyanyelvére való nagyfokú figyelem, ez Sárospatakon is sajátos munkamegosztást eredményezett a jezsuita rezidenciában.

Az éves jelentésekben (*Annuae Litterae*) csak 1676-tól jegyzik fel a pataki rendház pátereinek nevét, addig csak a 4–5 fős létszámot említik, így a rendház tagjait illetően 1676-ig az anyakönyvek az elsődleges források. 1664 elején, Nemczani mellett újabb szlovák páter tűnik fel Patakon a keresztelést végző jezsuiták között, Adam Zvolenik, aki neve alapján zólyomi (ma: Zvolen, Szlovákia) származású.³⁰ Zvolenik 1651-ben még az erdélyi monostori misszióban szolgál mint *magister*, azaz tanító, Sámbar Mátyás mellett. Milley János jezsuita atya jelentése szerint azonban Zvolenik már egy éve súlyos beteg Monostoron, kezét, lábát alig tudja mozdítani, állandó gondozásra szorul, két kolozsvári orvos kúrálhatná, akik közül az egyik „ariánus”, és nem hajlandó katolikusokat gyógyítani. A kolozsvári patikából hoznak neki igen drága gyógyszereket, eddig már 100 forintot költöttek rá.³¹ Zvolenik, úgy tűnik, valamennyire felépül, és minden bizonnyal Sámbar Mátyás hívására érkezik Patakra, ahol azonban nem sokáig marad, végül Ungvárra kerül, ahol 1665. augusztus 17-én hal meg.³²

Egyedülálló az a bejegyzés, amit nem sokkal a matrikula megkezdése után vezettek be a keresztelési anyakönyvbe. A szöveg latin helyett német, s bár a keresztelő pap, Nemczani kézírásával jegyezték be, mégis az apa szólal meg benne: „1663. augusztus 31-ikén született erre a világra a lányom, Anna Katharina Mauwen, és szeptember 1-én részesült a keresztény katolikus szertartás szerint a szent keresztségben. Keresztszülei voltak: [Martin] Stummer kapitány tisztes

29 Kissné Bognár 2004. 109.; Feltehetően rokona az a *Franciscus Nemczani*, aki a pozsonyi Sárlos Boldogasszonyról elnevezett jezsuita társulat titkára volt 1657-ben, neve egy Nagyszombatban megjelent kegyességi nyomtatványon szerepel. *Viskolcz*, 2007. № 4.

30 *Anno Domini 1664 die 13 Januarii ego Nic(olaus) Nemczani Missionatius Ecclesiae Catholicae Patakini baptisavi infantem natum die 12 Januarii ex Christophoro Resl et Sophia uxore eius pro interim hujus parochiae, cui impositum est nomen Joannes Christophorus, patrini fuerunt Philipus Hauser et Magdalena Mautin hujus parochiae. / Ego P(ater) Adamus Die 5 Februarii baptisavi ritu Romano Catholico hic in Ecclesia nostra Patakiensi, Patrini Jacobus Ticzer, Joannes Wolter, Joannes Stephel et Joannes Bakarka, patrinae Barbara Mencz, Maria Koenigen, Ursula Mader.* SRKP Anyakönyv II. p. 2.

31 Milley János jelentése, Kolozsmonostori misszió, 1651. EOE XV. 540., 548.

32 Fejér, 1985–1990. V. 375.

*felesége: Anna Susanna, Merbey zászlós felesége: Anna-Bona, Philip Chenstenbrock úr tisztos felesége: Dorothea, az őrmester felesége: Elizabetha, valamint Wolf(gang) Philip Hausner zászlós és Andreas Grabko.*³³ Bár általános több keresztszülő részvétele, a német keresztelőn feltűnő a keresztanyák nagy száma. A bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy a pataki vár katonaságának elitjéről van szó a keresztelt és a keresztszülők esetében. Itt is feltűnik a Stummer házaspár, kiderül, hogy a férj a várkatonaság parancsnoka, illetve több tiszt, zászlósok és egy őrmester. Az egyik keresztapa, Andreas Grabko minden bizonnyal az Alsó-Lausitzba, a szorbok vidékére való, hiszen neve azonos egy ottani faluéval.

A misszionáriusok gyakran találkoztak olyan, magukat katolikusnak valló személyekkel, akik alig, vagy még soha nem részesültek a szentségekben. A keresztelési anyakönyv megőrzött egy esetet, amikor Adam Zvolenik egy olyan felnőtt nőt keresztelt meg, aki nem volt biztos abban, hogy egyáltalán részesült-e valaha a keresztségben. Az Anna nevet kapta, keresztapja Millei Márton nemes, pataki várnagy,³⁴ keresztanyja Horvát Anna volt, feltehetően tőle kapta keresztnevét.³⁵ Nem sokkal később két felnőtt török lány részesült keresztségben Rozália, illetve Katalin néven.³⁶

33 Anno 1663 Die 31 Augusti Iß[t] meine Tochter Anna Catharina Mauwen auff dieße Welt gebohren, auch den 1 September Christlichen Catholichen gebrauche ach die Heilige Tauffe entfangen. Seine Pathen sein gewesen Anna Susanna H(ern) Hauptmanin Stummeres Ehrliche Haußfraw. Annabon Merbey Fenerichin, Dorothea Chenstenbrockß H(ern) Philip Erliche Haußfraw. Elizabetha H(ern) Wau maisters Haußfraw. H(ern) Wolff Philip Haunßer Fenerich, Andreas Grabko. SRKP Anyakönyv II. p. 2. Egy másik keresztelésnél az egyik keresztapát császári zászlótartóként nevezik meg: Philip Haußler Vexillifer Caesareus. 1664. jún. 2. SRKP Anyakönyv II. p. 7.

34 Martinus Millei arcis castellanus. (1664. febr. 2.) SRKP Anyakönyv II. p. 5.

35 1664 die Aprilis Adam Zvolenik Societatis IESU presbiter ritu Ecclesiae Catholicae baptizavi maturam foeminam de suo baptismo dubitantem hujus Parochiae, cui impositum est nomen Anna Patrinus fuit D(ominus) Martinus Millei, patrina Horvat Anna. SRKP Anyakönyv II. p. 6.

36 1664 24 Augusti baptizatae sunt in nostro Templo duae Turcicae puellae adultae, primae nomen imposita Rosaliae. Patrini ejus Paulus Mislei et Elizabeth Pilinyi. Alerius nomen Catharina, patrini Demetrius Hartiani et Helena Fonagyi. SRKP Anyakönyv II. p. 7.

1666 júliusában újabb jezsuita tűnik fel plébániai szolgálatban, Kun Xaver Ferenc (*Pater Franciscus Xaverius Kun*), aki egy kb. 5 éves Éliás nevű – minden bizonnyal habán – fiút³⁷ keresztel (apja Sartor azaz Szabó János Fülöp, anyja Mária, a keresztszülők: Johannes Wipf Udalricus/Ulrich Wagner, a keresztanya: Susanna, Joseph Rössel neje).³⁸ A győri illetőségű Kun Xavér Ferenc 1633-ban iratkozott be a gráci jezsuita egyetemre, 1665–1667 között a nagyszombati egyetem hallgatója.³⁹ 1708. május 4-én halt meg Pozsonyban.⁴⁰

Az első sárospataki rendtagok között volt a morva származású Franciscus Tamig, aki 1653–1661 között a trencséni (ma: Trenčín, Szlovákia) kollégiumban volt előbb tanár, majd hitszónok. Sárospatakon 1668–1674 között tevékenykedik, templomfelügyelő, hitszónok és gyóntató.⁴¹ Az 1668-tól vezetett halotti anyakönyv első bejegyzése is tőle származik, amikor I. Rákóczi Ferenc egyik hajdújának, Markaczi Jánosnak leányát temeti.⁴² A következő években is gyakran szolgál temetéseken. Tamig a Nagyszombathoz közeli Lipótváron (ma: Leopoldov, Szlovákia) hal meg 1679-ben, ahol 1666-tól van misszió, és a jezsuiták plébániát is fenntartanak.⁴³ Tamigon kívül a cseh jezsuita rendtartományból érkezik Patakra a sziléziai misszionárius, Albert Göppelt 1670–1671-ben, valamint a cseh Daniel Mitis hitszónok, aki mint a szlávok lelki gondozója, a jezsuiták és a templom gyóntatója⁴⁴ 1679–1683 között működik a pataki rendházban.⁴⁵

A keresztelési anyakönyv második bejegyzése szerint 1668 novemberében a rendház másik papja, Philip Gusenleitner két temetést is végez, mégpedig Albert Gorski, I. Rákóczi Ferenc német katonája János nevű fiát 20-án, Lőrinc nevű gyermekét 28-án temeti el. 1669. január harmadikán ugyancsak gyermeket, egy Kis-Patakon lakó szegény lengyel leányát temeti, a Bodrog túlsó partján létesített kispataki zsellérnegyed lakójának még a nevét sem jegyezte fel a páter.⁴⁶ Philip Gusenleiter osztrák származású jezsuita egészen 1673-ig szolgált Sárospatakon, itt is halt

37 *Román*, 1959. 28.

38 SRKP Anyakönyv II. p. 18.

39 *Varga*, 2004. 85.

40 *Fejér*, 1985–1990. III. 93.

41 *Kovács*, 2008. 209–210.

42 *Anno 1668 22 Mensis Novembris Ego Franciscus Tamig sepelivi filiam Catharinam Joannis et Sophiae Markaczi Haidonis Celsissimi Principis*. SRKP Anyakönyv II. p. 303.

43 *P. Tamius Franciscus †Leopoldopoli, 14 oct. 1679*. *Fejér*, 1985–1990. V. 1269.

44 *P. Daniel Mitis Concionator et Operarius Slavonicus, Confessarius nostrorum et Templi*. (1679) ELTE EK Kt. Ab 95/1 p. 84.

45 *Kovács*, 2008. 210.

46 *1668 20 Novembris. Ego Philippus Gusenleitner sepelivi filium nomine Joannem Alberti Gorski, militis Germani in servitio Celsissimi Principis. Item eiusdem filium nomine Laurentium 24. Novembris 1668. / 3. Januarii [1669] P. Philippus Gusenleitner sepelivit Annam filiam pauperis cuiusdam Poloni in Kis Patak*. SRKP Anyakönyv II. p. 303.

meg.⁴⁷ 1667–1668-ban a pécsi jezsuita misszió egykori főnöke, a horvát származású Blaskovics (*Blaskowycz*) Miklós is működött Patakon, Mucsi (*Muczy*) István,⁴⁸ Joseph Gruber (1676-ban német hitszónok és lelkipásztor, a testvérek prefektusa, a rendház és a templom gyóntatója, iskolamester, illetve lelki tanácsadó),⁴⁹ Thorday Ignác (1673. április 19-én hal meg Kassán)⁵⁰ és Gusenleitner páter mellett ő is keresztelt.

Ismert a sárospataki jezsuiták szerepe az I. Rákóczi György által letelepített habánok katolizálásában, a katolikus Rákóczi-család támogatásával.⁵¹ A Glück habán családba született ikerfiúknak 1666 októberében Zrínyi Ilona és az előkelő Wassermann kisasszony, talán Rákócziné udvarhölgye volt a keresztszüloje. Ugyanebben a családban nem sokkal később ismét keresztelő volt, 1667. április 11-én jegyezték be a jezsuita plébánia anyakönyvébe a fejedelmi családot, Báthory Zsófiát, illetve fiát és menyét mint keresztszüloket Johann Glik (Glück) és felesége Franz nevű törvényes gyermekének, illetve Albert Schwaller és Susanna Abl Mária és Erzsébet nevű lányainak keresztelőjén. 1666-ban a német hitszónok és lelkipásztor, Johann Grueber keresztelte a Wimpf habán családban Henrich és Elisabeth gyermekét, Tobiast, a keresztszüloiséget itt is a fejedelmi pár, I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona vállalta, de nem vettek részt személyesen a szertartáson, hanem Apagy Mihály nemes úr és Csintalan Erzsébet nemes asszony képviselte őket.⁵²

A Rákócziak saját előkelő nemesi társaságukban is vállalnak keresztszüloiséget. 1667-ben a neves jezsuita, Báthory Zsófia és a család bizalmasa, a sárospataki misszió tagja, Millei István (1610–1677) kereszteli nemzeti Kelemen István és nemzeti Csintalan Zsófia nemes asszony fiacskáját, akinek keresztszülei: I. Rákóczi Ferenc, Erdély választott fejedelme és Zrínyi Ilona fejedelemasszony.⁵³ Millei több mint 2 hónappal éli túl a keresztelőt, hiszen 1677. május 1-jén meghal

47 *Philippus Gusenleitner* (†Sárospatak, 1673. febr. 8.). *Fejér*, 1985–1990. II. 265

48 Muczi (Mutzey) István Patakon halt meg 1675. okt. 12-én. *Fejér*, 1985–1990. III. 367.

49 *P. Joannes Grueber Concionator et operarius Germanicus, Praefectus fratrum, Confessarius Domus et Templi. Magister Saecularis. Consultor habet curam Hospitum et aliorum.* (1676) *Annuae* (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 75. Johann Gruber a pataki rendházban halt meg 1680. szept. 30-án. *Fejér*, 1985–199. II. 251.

50 *Fejér*, 1985–1990. V. 189.

51 Vö.: *Román*, 1959.

52 11 1666 28 Octobris P. Stephanus Milley baptizavit Joannem et Andream, Joannis Glück et Sarae Glückin filios, Patrinum utriusque egit Celsissima Principissa Helena Ragoziana, cum prae nobili Domicella N. Wassermanin. [...] Anno eodem [1666] 31 Octobris P. Joannes Grueber baptizavit Tobiam Henrici Wipffes Elisabethae Wipffin uxoris filium, patrinus egerunt mediatos Celsissimus Princeps Ragoczy cum Celsissima Principissa Helena Ragoczia sua conjuge, mediatos autem Perillustris Dominus Michael Apagy, Domina Csintalan Erzébet. [...] Aprilis 1667 Ego Joannes Grueber baptizavi Franciscum Glik Joannis Glick et Sarae Glickin legitimum filium, item Mariam et Elisabetham Alberti Schwaller et Susannae Ablin filias, assistantibus plurimis, patrinosque agentibus Celsissimis Principibus Sophia, Francisco et Helena de Rackocy. SRKP Anyakönyv II. pp.19., 22.

53 SRKP Anyakönyv II. p. 21.

a pataki rendházban.⁵⁴ Csintalan Zsófia, a székely nemes, csíkszentkirályi Kelemen István felesége, Báthory Zsófia udvarhölgye volt, és megözvegyülvén, az erdélyi főúr, Apor István felesége lett 1671-ben, azaz négy évvel a sárospataki keresztelő után. Csintalan Zsófiának 3 gyermeke volt, akiknek gyámja 1676-ban altorjai Apor István gróf (†1706) erdélyi kincstartó, kézdiszéki alkirálybíró, 1666-tól Alcsík alkirálybírája, Csík, Gyergyó- és Kászon szék főkirálybírája lett, közös gyermekük is született, a korán elhalt Apor László, akit nem sokkal később Csintalan Zsófia is követett.⁵⁵

Több helyen szerepelnek a helyi cigányok, főként a cigányság vezetői, a vajdák is a keresztelési anyakönyvben, azaz a cigányság is a jezsuiták egyik missziós társadalmi csoportja volt. 1667-ben Muczi István kereszteli meg János vajda és felesége, Mária fiát, a keresztapa András vajda és egy bizonyos Mária nevű árva leány, aki a bejegyzés szerint magán viseli a cigányok jellegzetességeit. Másnap Miklós vajda Katalin nevű leányát kereszteli meg a jezsuita pap, akinek Loncza János és András vajda felesége, Katalin lesznek a keresztszülei.⁵⁶ 1669-ben tűnik fel a pataki jezsuita plébánián Kaldy (Káldi) Ignác, aki még ugyanebben az évben a pataki cigányvajdák gyermekeit kereszteli: előbb a pataki András cigányvajda lányát, Juditot, nála a keresztapaságot az ifjú Jancsi vajda és egy Judit nevű cigány leány vállalta, és jelen volt még három másik cigány nő. Két nap múlva ugyancsak Káldi páter keresztelte György vajda és felesége, Anna fiát, Dánielt, a keresztapa Miklós vajda volt, a keresztanya pedig egy Margit nevű cigány nő.⁵⁷ Káldi Ignác nagyszombatban született 1614-ben, teológiai tanulmányokat folytatott a gráci egyetemen,⁵⁸ 1672. február 28-án halt meg Győrben.⁵⁹

Az esketési anyakönyvbe 1663 májusában, azaz a rendház és plébánia megnyitásakor jegyzik be az első katolikus párt, a jaroslói (ma: Jarosław, Lengyelország) Brezowicz Jakabot mint vőlegényt és a sárospataki Tarnoczi Annát, akinek ősei feltehetően tarnowiak (Tarnów, Lengyelország). A következő párok is lengyelek: Lengyel János és az ugyancsak dél-lengyelországi származású, dinovi (ma: Dynów, Lengyelország) Anna Tolczka, illetve przemysli Tot György és menyasszonya, a dél-lengyel Jasło városába (ma: Jasło, Lengyelország) való Tot Margit. A lengyel házасulandók feltehetően a kispataki zsellérek közül valók, a májusban utoljára eske-

54 Fejér, 1985–1990. III. 300.

55 Biró, 1927. 17.

56 10 Jul(ii) 1667. *Ego Stephanus Muczy baptizavi filium Joannis Vayda et Consortis mariae Patrini enim fuere Andreas Vajda et Maria Orpjhana quaedam et stemmate Zingarorum.* / 11 Jul(ii) 1667 *Stephanus Muczy baptizavi filiam Nicolay Vayda Catharinam natam matre Dorothea, Patrini eius fuere Joannes Loncza et Catharian Andreae Vayda uxor.* SRKP Anyakönyv II. p.23.

57 1669. júl. 7. és 9. SRKP Anyakönyv II. p. 33.

58 Varga, 2004. 74.

59 Fejér, 1985–1990. III. 47.

tett pár azonban már a hegyaljai régió szülötte: a (boldogkő)váraljai Fodor János és a telkibányai Vencze Katalin.⁶⁰

A legelső esketések között van a székely nemes úré, Kalnoki Jánosé, mégpedig István deákné Ilonával, aki feltehetően özvegyasszony, a tanúik is nemesek: nemzetes Gönczi Imre és egy úr Pozsonyból.⁶¹ Szinte bizonyos, hogy a vőlegény a köröspataki Kálnoky székely előkelő család tagja.⁶² A Kálnoky család egyik tagjának sárospataki jelenléte mindenképpen azt igazolja, hogy Báthory Zsófia erdélyi fejedelemsasszony és fia mint választott fejedelem sárospataki udvara nem szakította meg a kapcsolatot Erdéllyel.

Az első esküvőknél a plébános nevét nem jegyezték fel, 1664 elején viszont Nemczani páter esketett, ráadásul a plébániai szabályoknak megfelelően, azaz háromszori vasárnapi hirdetést követően, a házasulandók egyetértő választát kikérve, ünnepélyes formában, az esküvőt dicsérő beszéd kíséretében, és tanúk közreműködésével. Az esketések a rendház Szeplőtelen Fogantásnak szentelt templomában mentek végbe.⁶³

60 Anno 1663 Patakini in Majo: Copolatus est Jacobus Brezowicz Jaroslaviensis cum Anna Tarnoczi Patakiensi. / Copulatus est Joannes Lengyel cum Elizabetha Tolczka Dinoviensi. / Copulatus est Georgius Tot Prmislensis cum Margareta Tot Jasloviensis. / Copulatus est Joannes Fodor Varallyai cum Catharina Vencze Telkibaniensi. SRKP Anyakönyv II. p. 209.

61 1663. die Julii copulatus est D(ominus) Joannes Kalnoki Siculus cum Helena Istvandeaken praesentibus G(eneroso) D(omino) Emerico Gönczi, D(omino) Posoni. SRKP Anyakönyv II. p. 209.

62 A 17. század második felében, Kálnoky János háromszéki főkirálybíró nem számítva, a genealógiák szerint két János élt a családban: Kálnoky Benedek fia, János (az 1610/20-as években született), testvérei: Mihály és László, (első?) felesége altorjai Apor Katalin volt; illetve ennek a Kálnoky Jánosnak az unokaöccse, Kálnoky Mihály és Domokos Katalin fia: Kálnoky János (akinek felesége Boér Katalin).

63 Anno 1664 die 12 Januarii duabus denuntiationibus praemissis nulloque impedimento detecto ego Nic(olaus) Nemczani Societatis IESU Religiosus et in Ecclesia Patakiensi Missionarii Csizmasia et Annam Szaboné hujus parochiae in Ecclesia Beatissimae Virginis Immaculate Conceptae interrogavi, eorumque mutuo consensu habito solemniter per verba de praesenti matrimonio conjunxi praesentibus testibus notis Petro Bodnar Beniensi et Csergelné Patakiensi. / Anno 1664 die 10 Januarii denuntiationibus tribus praemissis diebus Dominicis nulloque legitimo impedimento detecto ego Nic(olaus) Nemczani Ecclesiae Catholicae Patakini Missionarius Andream Zamosky et Sophiam ignoti nominis viduam hujus Parochiae in Ecclesia Virginis Immac(ulatae) Concep(tae) interrogavi eorumque mutuo consensu habito solemniter per verba de praesenti matrimonio conjunxi, praesentibus Joanne Szabo, Sebastiano Magerni, Francisko Husty. SRKP Anyakönyv II. p. 210.

A temetési anyakönyvet már korántsem vezették olyan gondosan, mint a keresztelésit vagy az esketésit, hiszen az utóbbiak egyben a plébánia, tágabban az egyetemes egyház leendő híveit teremtették meg. Ugyanakkor, minden bizonnyal, kevesebb temetést kellett végezniük, mint keresztelést. Az 1668-ban kezdett sárospataki halotti matrikulában főként a sárospataki vár katonasága, kezdetben I. Rákóczi Ferenc magánhadserege, 1671-től a császári katonaság tagjainak nevét találjuk. Már a fejedelem katonái között is sok volt a német származású.

Az 1679. évi pestisjárvány, amely főként Nyugat-Magyarországon szedte áldozatait, Sárospatakon is dúlt, ezt igazolja, hogy 1679. június 28. és szeptember 17. között 26 személyt, főként fiatalokat, köztük sok lányt temetett a plébánia, augusztusban szinte minden napra jutott temetés, a bejegyzések ráadásul latin helyett magyarul íródtak, olyan sebtében kellett a szertartásokat elvégezni, a harang megkondításáról azonban nem feledkeztek meg.⁶⁴

A plébánia híveinek két fő csoportja rajzolódik ki az anyakönyvekből: egyrészt a Rákócziak lengyel telepesei, másrészt a várnép és várkatonaság, illetve, kisebb arányban, a térített népesség, köztük a habán telep lakosai is. A helyi magyar református lakosságból kevesen szerepelnek a matrikulákban. 1669 áprilisában például Rákóczi fejedelem „furulyását” mint szegényt vagy zsellért temetik el a jezsuiták. A következő bejegyzés, 1670 elején Anna Wipf (Winf) haláláról szól, aki az anabaptisták falujában, azaz a habán kolónián élt.⁶⁵

64 SRKP Anyakönyv II. p. 311.

65 1669. *Die 29 Aprilis sepultus est unus Pauper, quondam fistulator seu Furullyas Celsissimi Principis. / Die 16 Januarii 1670 mortua est Anna Wipfin in villa Anabaptistarum.* SRKP Anyakönyv II. p. 303.

Bár a jezsuita rendházak, kollégiumok missziós központok, és általában a jezsuita szerzetesek, misszionáriusok a rend alkotmánya értelmében és szellemében állomáshelyükön nem vállalhattak plébánosi, plébániai kötelezettséget, ezen szabályozás alól már a kezdetektől felmenthették őket a speciális körülmények.⁶⁶ Bizonyos, hogy az első állandó, folyamatosan működő plébániát a sárospataki jezsuiták alapították a 17. századi Tokaj-Hegyalján 1663-ban, de rendházuk nem az egyetlen katolikus közösség volt a korban. A sárospataki Annuae-jelentésekből kiderül, hogy a pataki jezsuiták nem sokkal rendházuk megnyitása után keresték a kapcsolatot a Hegyalja többi katolikus közösségével. A leglátványosabb katolikus ünnepet, Úr napját 1664-ben már együtt ünnepelték, Tállyáról népes körmenet indult Patakra, Tállyán ugyanis a katolikusoknak még nem volt monstranciájuk, amiben az Oltáriszentséget körbehordozzák a processzió, ezért csatlakoztak a pataki Corpus Christi-ünnephez, amelyen a reformátusok kíváncsi tömege előtt az Oltáriszentség mellett feretrumokon, azaz vállon hordozható állványokon vitték körbe az ünnepet magyarázó képeket, díszleteket.⁶⁷ 1664-ben a régió legrégebb, folyamatosan működő katolikus intézményébe, a sátoraljaújhelyi pálos kolostorba indult processzió Sárospatakról a pálos rendház és templom névünnepe, Sárlos Boldogasszonykor (július 2-án). A körmenet-höz, az éves beszámoló szerint, protestánsok is csatlakoztak, sőt kivették Krisztus körmeneti zászlait a katolikusok kezéből.⁶⁸

1667-ben már több hegyaljai mezővárosból, Tállya mellett Bényéről és Regéckéről is érkeznek a pataki Corpus Christire, összesen mintegy ezren. Már szombaton jönnek, rendezett sorokban, zászlókkal, éneküket puskalövések és tábori dobverés kíséri. Másnap csatlakoznak a jezsuiták körmenetéhez, és az Oltáriszentséget kísérve hatalmas, virágból font ívekkel díszített négy-szögletes képeket visznek a feretrumokon Patak utcáin. A képeken az Eucharisziát magyarázó magyar feliratok olvashatók, de a jezsuiták tanítványai magyar nyelven is elmagyarázzák az Oltáriszentség jelentőségét a bámészkodóknak.⁶⁹

66 Erről bővebben: Szilas, 2006.

67 1664. *Pro festo Corporis Christi venit ad nos ingens processio ex oppido Principum Thallya, isti nec dum habentes monstrantiam, qua domi talia peragerent, huic processioni ex eodem oppido adjunxerunt se aliquot haeretici exploraturi, quo tandem agerent hac die Catholici videntesque sanctissima gaudiaque, qui lupi venerant, oves redierunt. Viderant ante Venerabile symbola in feretris, quae ex versibus et concionibus publicis Hungarice explicata pios igniculos addebant cordibus etiam haeticorum.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 10.

68 1664. *Ad memoriam Visitantis Beatae Virginis visitatum est processionaliter Templum Ujheliensium Patrum Paulinorum, distans magno milliari, qua devotione permoti etiam haeretici bonae conditionis associarunt se, quin et pia Christi vexilla, Catholicis bajulis erepta, magna sui victoria deportarunt in eadem processione.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 11.

69 1667. *Festum Corporis Christi accursu ad 1000 fere externorum Catholicorum, Thalyensium et Regeczkiensium, Benyensiumque celebre redditum; advenientibus his pridie Festi longissimo ordine; vexillis et sclopetariis distincto,*

A három település mind Rákóczi-birtok, (Erdő)Bényén a sárospataki jezsuitáknak szőleik, sőt kúriájuk is van a Rákócziak adományából.⁷⁰ Regécke a regéci várhoz tartozó váraljai falu, ami már a 17. század első évtizedeiben is katolikus birtokosok kezén volt: Alaghy Ferenc és felesége, Prépostváry Sára, Alaghy Menyhért országbíró és felesége, Erdődy Anna grófnő, valamint Esterházy Miklós birtokában – első felesége, özv. Mágocsy Ferencné Dersffy Orsolya (†1619) révén. Esterházy Miklós uradalmi tisztviselőit vallásuk szerint is megválogatta a regéci várban és uradalomban, az 1630-as években előnyben részesítette a katolikus szolgálattevőket, előítélettel viseltetett a reformátusokkal szemben.⁷¹ Minden bizonnyal a korábbi katolikus birtokosok is hozzájárultak, hogy a váraljai Regéckén az 1660-as években katolikus közösség élt, kérdés, hogy voltak-e közöttük ruszin görög katolikusok, a regéci uradalomban ugyanis a 17. században szolgáltak ruszin jobbágyok.

Egy évvel később még több környékbeli helységről jelentek meg katolikusok a pataki úrnapi körmeneten, ugyancsak Rákóczi-birtokokról. 1668-ban Tállya és Regéc mellett Liskáról és Tolcsváról, sőt egyéb hegyaljai falvakból több száz katolikus érkezett Patakra, kettes sorokban, éneküket visszhangozták a város közterei: Patak piactere, majd utcái és házai, a reformátusokat is csodálatra késztetve. A jezsuita jelentés megjegyzi, hogy pár évvel korábban még alig volt nyoma a katolikus vallásgyakorlatnak ezen a környéken, de most (a jezsuiták megjelenését követően) a lelkekben égő parázsból erőteljesen fellobbant, szinte kitört a katolikus hit tüze.⁷² Kérdés, hogy 1670 előtt ezekben a tokaj-hegyaljai mezővárosokban és falvakban működött-e plébánia, vagy csak missziók gondozták a helyi katolikusokat, a jezsuita jelentések azonban több száz korabeli katolikusról emlékeznek meg.

A tokaji régió, illetve Dél-Zemplén vallási viszonyai, egyházi intézményei történetében az 1670. év éles választóvonalat húzott. A Habsburg-ellenes rendi ellenállás ugyanis fegyveres konfliktushoz vezetett, és a Wesselényi nádor vezette ún. főúri összeesküvés, majd a zempléni köz-

tympanique pedestribus cantui intersonantibus. Altera die hi ipsi comparuerunt omnes in Processione, foras deducta ad Oppidum cum Venerabili, et cum ingentibus quadratis imaginibus quaternis, in modum feretrorum circumlatis; cuilibet imagini symbolum aliquod praeferente cum grandi inscriptione hungarica de Venerabili, cooptatis in arcum lemniscis floridis; rem totam declarantibus recitatione hungarica pueris. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 42.

70 Pataki jesuita Pater uraimék szabad háza. UeC 87/5 (1688. jan. 16.)

71 Sós, 2003. 238–240., 243.

72 1668 *Inaudita hac solemnitate, proximo Corporis Christi festo appulit ad nos multarum processio centenarum animarum, ex Oppidis Celsissimi Principis Talja, Regecz, Liska, Toltsa aliisque pagis adjacentibus, quae multitudo in tantam rapuit plebem Calvinisticam admirationem [...] ubi paucis ab hinc annis omnes esse suppressos existimabamus, vixque unum alterumve e vicinis Regni partibus adesse videbamus, et nunc tamquam favillae ex cinere, interno ardentes animo, laudesque Deo unanimiter concinantes in publicum erumpunt. Volupte enim erat homini tam longam procedentium bino ordine seriem contemplari, et cantum, quo forum, plateae, domusque resonabant, auscultare. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 49.*

nemesség által irányított felkelés („rebellió”), amelyeknek tevékeny részese, sőt vezetője volt I. Rákóczi Ferenc is, alapvetően rajzolta át Északkelet-Magyarország politikai viszonyait, ezzel együtt a magyarországi rendek egyik fő kérdésének számító vallási-egyházi berendezkedést is. Bár a küzdelmek egyik kulcsfigurája, I. Rákóczi Ferenc katolikus volt, a rendi felkelés és harcok résztvevőinek egyik legfontosabb követelése a protestantizmus elismertetése, pozícióinak helyreállítása, az evangélikus és református vallás szabad gyakorlása volt. A korabeli protestáns vallású hegyaljai krónikás, Babocsay Izsák tarcali jegyző szerint Rákóczi apósa, Zrínyi Péter hatására keveredett bele az összeesküvésbe, majd a fegyveres felkelésbe, amelynek egyik fontos célja volt, hogy a protestáns egyházaktól korábban elvett javadalmakat visszaszolgáltassák. Maga Rákóczi igyekezett jó példával előljárni jóságai egyházait illetően, hogy maga mellé állíthassa a felső-magyarországi (protestáns) rendeket.⁷³

Nem csodálható, hogy a pataki jezsuiták (és az összes jezsuita!) a kezdetektől az atrocitások célpontjai, így a rendi mozgalmak legnagyobb ellenségei lettek. A pataki jezsuiták Rómába küldött jelentésükben a felkelés szinte egyedüli céljaként a „pápista” hit Magyarországról való kiűzését, és legfőbb terjesztőik – a jezsuiták – kiirtását határozták meg. A felkelők persze mindezt a haza szabadságáért való küzdelemnek állítják be, írják. Sőt, amikor a rebelliót leverni készülő császári hadsereg közeledtével a felkelőket rémület kerítette hatalmába, voltak olyanok a kálvinisták között, akik szerint Isten akarata, hogy a pápisták visszaszorítsák őket, a császári-királyi hadjárat célja ugyanis nem a felkelés leverése, hanem, hogy a kálvinistákat a pápista vallás felvételére kényszerítsék.⁷⁴ A jezsuita évkönyvekben az I. Rákóczi Ferenc-féle felkelést, amelynek vezetőjeként, sőt, a reformátusok mintegy bálványaként a jezsuiták bocskói és kismarjai báró Bocskai István (1610 k.–1672. dec. 24.) zempléni főispánt nevezték meg (*totius tragoediae caput; Calvinistarum hisce deaster*),⁷⁵ egyértelműen vallásháborúként állítják be, amelynek legnagyobb elsenvedője katolikus oldalról a Jézus Társaság.

73 Zrínyi Péter [...] éretlen indításából a veje is, Mélt. Rákóczi Ferenc Fejedelem, a tizenhárom vármegyében elkezdí a fegyverkezést. Ki is a vármegyéknek négy rendeit, hogy annál könnyebben maga mellé vonhassa, ennekelőtte való esztendőkhben elvett parochiális jövedelmeket megegyezéz szerént a sérelmeseknek kívánságára visszaadja maga jószággaiban is. Babocsay, 1816. 26.

74 1670 [...] hisce in partibus nuper exorta rebellio, cuius principale intentum erat, quemadmodum in comitatibus, compitis et plateis passis clamabatur, ex Hungaria fidem, uti illi aiunt, Papistico-orthodoxam, eiusque potissimos seu propagatores, seu conservatores Jesuitas exterminare, idque sub praetextu patriae libertatis propugnandae: qui titulus plurimos etiam Catholicorum in partes suas A catholici pertraxerant. [...] appropinquante armada Suae Majestatis magna hic exorta est in populo consternatio, fuere, qui dixerunt e Calvinianis se jam jam jussu Dei iudicio a Papistis opprimendos, in quorum exterminium tantopere prius ipsi satagebant, expeditionem hanc non esse ad compescendam rebellionem, sed ad cogendos ad Papismum Calvinistas institutam, quod certe illis circumstantiis spectata animorum dispositione non magno negotio ab iis impetratum fuisset. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 62.

75 Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) pp. 62–63. (1670)

Rákóczi Ferenc, aki a jezsuita jelentés szerint magát nyilvánosan a király ellenségének kiáltotta ki,⁷⁶ a katolikus kegyességéről nevezetes donátor, a felkelés idején mint elszánt hadvezér jelenik meg a sárospataki jezsuita évkönyvben, különben a 18. század második felében Peter Westermayer rézmetsző is így ábrázolta Bécsben Johann Kupezky (Kupczky János v. Jan Kupecký 1667–1740) korabeli, páncélos kuruc tisztet ábrázoló festménye alapján.⁷⁷ Egyébként az 1676-ban a „jezsuiták kezei közt” elhunyt I. Rákóczi Ferencet meleg szavakkal búcsúztatták el a pataki atyák, az összeesküvést és konfliktusukat meg sem említve. I. Rákóczi Ferenc másoknak is példát mutatva, mintegy családtagként látogatta a pataki jezsuita rezidencia kápolnáját, írják, sok templomot visszafoglalt a katolikusoknak, újjáépíttette őket, s az anya által készített kegszereket adományozta nekik, s buzgóságában még főméltóságú anyját is felülmúlta.⁷⁸

A felkelés leverése, I. Rákóczi Ferenc büntetésének óriási összegű, a jezsuitáktól felvett kölcsön segítségével kifizetett megváltása (ehhez kapcsolódóan a kassai jezsuita templom felépíttetése a Rákócziakkal), a császári katonák megjelenése Sárospatakon és a környékbeli erősségekben, mind-mind a katolikus egyház térnyerését segítette elő. A Rákócziak, anya és fia, egyrészt folytathatta és kiteljesíthette a katolizáció érdekében megkezdett tevékenységét, másrészt a Habsburgok további erőteljes fellépést követeltek tőlük birtokaik protestáns népességével szemben, ezek a tendenciák nemcsak támogatták, hanem fel is erősítették a katolikus térítést, az egyház térnyerését, sőt a hitterjesztés erőszakos eszközeinek alkalmazását a Hegyalján is.⁷⁹ A császári katonaság jelenléte hihetetlenül gyorsá és eredményessé tette a katolizációt az 1671. évet követően, ennek egyik fontos módszere a plébániák felállítása volt. A templomokból és egyházi javadalmakból, parókiákról elűzött református papok helyett azonban nem volt könnyű egyik

76 *Princeps palam cum suis asseclis se hostem Suae Maiestatis declarasset...* Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 62. (1670)

77 A metszet felirata: FRANCISCUS RAGOCZY, Transilvaniae Dux, Pater Francisci Leopoldi, ex Capite Criminis Perduellionis, Leopoldo Imo Imperatore regnante post fugam Neostadii 30ma Aprilis 1703 damnati. Nat(us) 1644. vita privata obiit 1681. Kopeczky pinx(it) – P. Westermeyer sc(udit). In Wien bey Artaria Compagnie. OSZK RNYT App. M.

82. A metszet megvan Brown University (Providence, Rhode Island, USA) könyvtárának hadtörténeti gyűjteményében: Brown University, Anne S. K. Brown Military Collection, Call number: HuMP1681mf-1, és a bécsi Österreichische Nationalbibliothek grafikai gyűjteményében (Grafiksammlung) is: In. Nr. ÖNB PORT_00060011_01. A metszetről bővebben: Mihalik, 1911. A metszet mintáját adó festmény ma a Szépművészeti Múzeum (egykor: Fővárosi Képtár) tulajdona: Johann Kupezky: *Páncélos vitéz képmása*. Ltsz. 54.16.

78 1676. *Magno fidei pro aliis Catholicae exemplo frequentabat nostrum sacellum domesticum cum nostris familiarissimus et eorum monitis observans, uti etiam Celsissimae Matris superato exemplo reverebatur ad stuporem omnium. Contra haeresim fortis templa complura recepit, reaedificavit, ornamentis variis manu Celsissimae Matris factis dotavit. Speciali in Societatem nostram affectu residentiam hanc Patakiensem fundavit Anno 1663 die [...] litteris fundationalibus etiam regia autoritate confirmatis, praeter varia particularia beneficia Societati collata est huic residentiae. Donec tandem Anno 1676 die 8. Julii podagrae et aliis variis morbis confectus Zboroniae in proprio castello sacramentis obitorum munibus, relicta una domi puella Juliana et uno filiolo Francisco, inter nostras manus pie obdormivit aetatis annorum 31. Sepultus Cassovia in templo Societatis.* Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 80.

79 Mihalik, 2010. 260.

pillanatról a másikra katolikus plébánost állítani, ez egyébként általános jelenség volt Felső-Magyarországon.⁸⁰ Ezen a nehézségen Tokaj-Hegyalján sokat könnyített a sárospataki jezsuiták jelenléte és működése. 1671. évi évkönyvükben és jelentésükben így számolnak be erről a feladatról: „miután a felséges fejedelmek összes birtoka megtisztult a kálvinista dögvéstől, papocskáit ugyanis – mégpedig az összeset – sikerült elűzni, helyük betöltését illetően nagy paphiány mutatkozott, ezért egyik papunk már három hónapja egyszerre szolgál három [hegyaljai] templomban, igaz, túlhajtja magát a munkában, de ezzel maximálisan lelki épülésére lehet a katolikus vallástól eltérő hiten lévő népnek”.⁸¹ Egyébként volt példa arra is Zemplénben, hogy 1671-ben egy ideig együtt működött az új katolikus és a református egyház, mint Királyhelme mezővárosban (ma: Kráľovský Chlmec, Szlovákia).⁸²

A sárospataki jezsuita plébánia, a környék katolizációján túl is hatalmas nyereséget könyvelhetett el a felkelés leverésével: a császári katonaság segítségével elfoglalhatta az addig a reformátusok által használt középkori sárospataki Vártemplomot, a rendház közvetlen közelében. A Vártemplomot nem kapták meg rögtön a jezsuiták, a sárospataki várba telepített császári katonák ugyanis először kaput vágtak a templom déli oldalába, hogy a műszakiaknak egyenes hozzáférést és utat biztosítsanak az erődítmény bástyájához, erre emlékeztet a kapu kosárívébe vésett 1671-es évszám, s csak a következő évben, 1672-ben vették át a páterek a hatalmas középkori épületet, hogy ezentúl itt tartsák a katolikus szertartásokat.⁸³ Bár eredetileg a templomon akkor még átvezető út kapujára került fel az 1671-es évszám, ez a felirat mégis a pataki templom katolikusok általi elfoglalásának, illetve egész Tokaj-Hegyalja katolizációjának beszédes emléke.

Az 1671-ben, a protestáns lelkészek elűldözésével felállított hegyaljai plébániákat a jezsuiták a sajátjaiknak tekintették. Az egri püspöktől 1685-ben meg is kapták a papállítás (*investitura*) jogát a sárospataki, a tolcsvai és a bényei római katolikus plébániára és templomba, azaz ezen a három helyen jezsuita plébánost nevezhettek ki. Ugyanakkor a királytól is megszerezték az oltalomlevelet a tolcsvai és bényei – ez idáig református – paplakra és iskolára is, miután a fejedelmi család, élve kegyúri jogával, ezeket már korábban nekik adományozta.⁸⁴

80 Mihalik, 2010. 291.

81 1671. *Repurgatis iam a lue Calviniana omnibus bonis Celsissimorum Principum, exactisque inde eorum ministellis, in magno sacerdotum, qui illis subrogari possent, ac deberent, defectu iam a trimestri unus nostrum tres administrat Ecclesias sicut labore improbo, ita aedificatione sane maxima populi acatholici.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 67.

82 Mihalik, 2010. 255.

83 1672. *Templum Patakini, quod evoluto proxima anno [1671] pro porta fortalitii, et residuum pro propugnaculo ita expedire judicantibus Suae Majestatis Caesareae Ingenariis occupatum fuerat, hoc anno Sua Majestate super inde syncerius informata divino cultui redditum est.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 69.

84 1985. *Collatae ab Illustrissimo Ordinario hoc anno primum investiturae nostris pro tribus Parochiis Patakiensi, Tolcsvensi, Bényeensi; Obtenta a Sua Sacratissima Majestate Salva Guardia pro Domo Plebaniae et scholis olim*

A pataki jezsuiták 1672-ben már 5 plébániát működtettek, munkájukat nehezítette azonban, hogy legfőbb feladatuk nem a lelkipozíció volt, hanem az eretnokség újabb és újabb hullámainak elhárítása, a protestánsok ugyanis szinte napról napra remélhették, hogy Erdélyből ismét erőre kap az eretnokség legfőbb támogatója, a zendülés. Az új plébániákban a hívek kezdetben nem szívesen vitték a temetési menet előtt a keresztet, ugyancsak nehéz volt a kereszteleseken a keresztszülőket rávenni, hogy (a gyermek helyett) ellentmondjanak az ördögnek, végül azonban, írják jelentésükben a pataki páterek, mindezeket elmagyarázták (a frissensült) híveknek, és ekkor már örömet beleegyeztek a katolikus szertartások elvégzésébe.⁸⁵

1672-ben egyébként a Hegyalja egy része ismét az Erdélyben szervezkedő, a törököktől is támogatott Habsburg-ellenes rendi ellenállás, vagy ahogyan tagjai magukat nevezték, a „bujdosók” kezére került az Abaúj vármegyei Enyicke (ma: Haniska pri Košiciach, Szlovákia) mellett vívott győztes csata után. A pataki jezsuiták 1672-ről szóló jelentésükbe be is másolták (a magyar szöveget latinra fordítva) a felkelők egyik vezetőjének, Kende Gábornak (†1693) Tiszalökön, 1672. szeptember 9-én kelt pátensét, amiben a hadjárat vezetője, Szuhay Mátyás nevében fegyverbe szólítja a joghatóságokat a haza üdvéért és szabadságáért.⁸⁶

A felkelés és hadjárat újabb hullámában az 1671-ben elűzött hegyaljai prédikátorok is részt vettek, mint Somogyi István (Szerencs), Miskolczy István (Bodrogkeresztúr), Szántay Mihály (Monok), Gyöngyösy András és Tasnády András (Tarcál), Buday István (Tállya).⁸⁷

Ugyanakkor 1672-ben Szuhay Mátyás (†1677) felkelői Patakon is megjelentek, a jezsuitákhoz került ispotály elé felállított keresztet összetörték, a korpuszt mérlegre tették, lássuk, úgymond, mennyit nyom a pápisták Istene. A jezsuiták úgy érezték, a szabadság ürügyén harcoló felkelők valódi célja a katolicizmus, a papok és szerzetesek – főként a jezsuiták – elpusztítása, őket ugyanis még kutyánál és kígyónál is jobban gyűlölték, mint minden zavar okozóit. A felkelők a katolikusok ellen súlyos atrocitásokat követtek el, a gyengébbik nemet sem kímélve, Patakon egy nőt a Bodrogba dobtak, egy másikat parittyából kilőtt fémlövedékkel találtak el, majd holttestét a kutyák elé vetették, egy harmadikat, egy mérföldre Sárospataktól, meztelenül ütlegettek.

Calvinisticis, nobis a Celsissimis Principibus collatis uterque locus privilegiis exciderat, quibus restitutus est. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) 83. p.

⁸⁵ 1672. *Administratae praeter Patakiensem Ecclesiae omnino 5, non tantum eo, quo desiderabatur, animarum fructu, confirmationem, vel potius obdurationem in nativa haeresi faciente rebellione, cuius propedem ex Transylvania erupturae se spe continua lactabant: de qua nos infra. Molestae ferentes funeribus praeferri crucem; item in baptismo abrenuntiandum esse diabolo difficultates agere Paternos, tandem in utroque instructi, in ceremoniam hanc Catholicam lubentes consenserunt. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 68*

⁸⁶ *Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 70–71. (1672)*

⁸⁷ Mihalik, 2010. 283–284.

Ebben a tragikus színjátékban a legszomorúbb szerep a szepesi káptalan birtokában lévő Liszka káplánjának jutott. Kihordatták vele a templomból az oltárt és a liturgikus felszerelést, majd egy halomba rakatták, alágyújtottak, végül magát a káplánt is a máglyára vetették, egy idő múlva kivették a tűzből, haját és szakállát kitépve, meztelenül a legkülönbélebb kínzásoknak vetették alá, végül céltáblának használva, bronzgolyós parittyával lövöldöztek rá, amíg félholtan a földre nem rogyott.⁸⁸ Tarcalról a kassai jezsuitát, Balogh Bálint plébánost hurcolták el.⁸⁹

A jezsuita hagyomány Wesselényi Pál katonáihoz köti elfogatását.⁹⁰ Balogh Bálint nem a sáros-pataki jezsuitákhoz tartozott, hanem a kassai kollégium misszionáriusaként szolgált a tarcali plébánián, ahonnan nem sokkal korábban üzték el a református prédikátort. Balogh Bálint pátert 1672. december 8-án hurcolták el Tarcalról a felkelők, miután hajnalban rátörték az ajtót, súlyosan bántalmazták, templomát és házát kifosztották, majd a mezőváros főterén megszegyénítették. A tarcali atrocitásokban részt vett a „rebellisek” egyik török szövetségese is. A félholtan kínzott tarcali plébánost a diósgyőri várba hurcolták, itt négy másik plébánossal és sok más fogollyal együtt hónapokig raboskodott, végül 1673. február 6-án szabadult ki, miután Diósgyőrt a császáriak elfoglalták a felkelőktől.⁹¹

88 1672. *Totius porro furoris suis scopus non postremus erat, cum vindicatione libertatis exterminium Catholicismi, Ecclesiasticorum, Monachorum et maxime Jesuitarum, quos cane peius, et angue oderunt, eos omnium turbarum machinatores asserentes. Et certe prodiderunt hoc odium suum, quando Catholicos, hoc ipso quod tales, in vincula coniectos, exquisitatis affecerunt tormentis, nec imbelli sexui parentes, et quo vel hic Patakini durante obsidione alteram in flumen Bodrog praecipitam egerunt, glande alteram plumbea trajectam, canibus vorandam exposuerant, 3tia uno circiter ab hinc milliari, denudatam virgis ceciderant [...]* Primas tamen tulit in hoc tragico theatro oppidi Liszka (est possessio et venerabilis Capituli Scepusiensis) Capellanus. Quem primo adederunt, ut ab altare et omnem ex Ecclesia sacram suppellectilem manibus propriis exportaret, deinde in cumulum comportatam igni succenderet, quod ubi praestitisset, ipsummet in eundem rogi iniecerunt, et aliquamdiu ustulatum, rursus igni subdlexerunt, denudatum capillo et barba evulsa medium duorum equitum revinctis manibus, lapidibus lutoque jacuerunt, dein scuticis, spinis, virgis excarnificarunt, demum pro meta propositum, aliquibus plumbeis glandibus trajecerunt, et adhuc semivivum terra obruerunt. Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) pp. 71–72.

89 Mihalik, 2010. 284.; Balogh Bálint jelentése elfogatásáról és szabadon engedéséről, 1673. febr. 12. (*Recognitio Reverendi Patris Valentini Balogh*). Egri Káptalan Levéltára, Protocollum Seriale Q № 137). Vö.: Michels, 2012. 15. (28. jegyzet)

90 Nicolaus [helyesen: Paulus] Vesselienius [...] quatuor aut quinque millium dux [...] Istius anni [1672] Januario cum suis arcem Diós Győr impetu superat caeso septuaginta Germanorum praesidio, non diu post a territis sola adventantis Germani fama deserendam. Inde procurentes, e Tornensi provincia Almasiensem, Tornensem et Gergőiensem Curiones, post interceptos Patrem Balogh e Soc. JESU in Tarczal, et Liberum Baronem Munkacs in Heitze, abitrahant in vincula. Corneli, 1741. 346–347.

91 Mihalik, 2013. 177–178., 202–203. Az értekezés közli a Balogh Bálint elfogatásáról szóló korabeli jelentést (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, ÖNB Cod. 12224 f. 92.)

A felekezeti indíttatású kegyetlenkedések leírása jól ismert a korabeli narrációkban mind a katolikus, mind a protestáns oldalon, a jezsuita jelentések azonban, a protagonisták nevének elhallgatásával, a cselekményekre, azok minél hűségesebb, sőt „színesebb” közvetítésére koncentrálnak, hiszen a szenvedések az egyénen keresztül magát az egyetemes római egyházat illették. Ezért az atrocitásokat elszenvető személyek neve homályban marad a sárospataki évkönyvben, ahogyan kezdetben a rendház pátereinek, tanítójának nevét sem sorolták fel a Rómába küldött beszámolóokban.

A rendi ellenállás újabb hulláma alatt, 1672-ben a pataki jezsuiták, akik maguk is elszenvetői voltak a rendi harcoknak, menedéket is nyújtottak a környékbeli kolostorok súlyos inzultusokban részesült szerzeteseinek, így az egyik radi minoritának, akit a felkelők kútba dobtak, majd onnan kikerülve, még vizesen menekült Patakra, vagy a pálos rendfőnöknek, illetve két szatmári jezsuitának.⁹² Miután Wolfgang Friedrich Cobb, Neiding bárója (1610–1679), császári tábornagy 1672. október 26-án az Abaúj vármegyei Györke (ma: Ďurkov, Szlovákia) mellett döntő vereséget mért a „kurucokra”, újabb visszarendeződés következett be Felső-Magyarországon mind a politikai, mind az egyházi viszonyokban. A plébániák újra működni kezdtek, 1673 körül a tokaji plébános gyengélkedése miatt Szegedy Ferenc egri püspök Baptista da Brilonia minorita szerzetest, a szepességi Káposztafalva (ma: Hrabušice, Szlovákia) plébánosát rendelte Tokajba Cobb generális ajánlására.⁹³

A „kuruc-labanc” harcok korának egyik különös figurája, sőt áldozata volt a tállyai katolikus plébános, Jósza Péter (†1679), aki „Józsa páterként” vált híressé, vagy inkább hírhedtté a korban, magát szívesen nevezte „pápai generálisnak”. A bécsi Pázmáneum hallgatója volt, 1667–1668-ban Rómában, a Collegium Germanico-Hungaricumban próbálkozott, de megbukott a vizsgán. Az 1660-as években egri kanonok lett és tállyai plébános.⁹⁴ Szirmay Antal szerint hegyljai esperes is volt,⁹⁵ azaz a tállyai plébániát az egri egyházmegye hozta létre, nem tartozott a pataki

92 1672. [i]n Rad per Fratrum ordinis minorum Conventualium, quorum alterum in 6 orgias profundum puteum praecipitarunt, alterum inflictis aliquot in cervicem ictibus seminecem reliquerunt. Et ille quidem illaes ex puteo prodiit, et ad Residentiam nostram extraneam madens advolavit; qui una cum Paulino quondam Praeposito a simili hominum foece in itinere gravissime vulnerato, et duobus nostris Sattmariensibus, magno tempore obsidionis cum omni charitate in domo habitus sunt. Duo nostri Sattmarienses, jam ex nundinis Uyhelienibus reduces, quae festo Sancti Aegidii ibi solennissimae haberi solent, in eiusdem peripheriis latrones inciderunt, omnibus omnino spoliati, et in finibus mortis saepe ursati, ob intentatos cerebris, elusos tamen cervicibus fatales framearum ictus; quod testatur unicum vulnus in naso, acceptum a framea in divisionem capitis quidem vibrata, sed galeri castorinati mollitie elusa. Damna vero quae in temporalibus maxime pecoribus, et tritico hac tempestate domus haec perpressa est, facile mille imperiales attingit. Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 72.

93 Mihalik, 2010. 307.

94 Fazekas, 2003. 334.

95 1679. Hoc anno submontanus Archi-Diaconus et Tállyensis Catholicus Parochus Pater Stephanus Jósza, qui jam

jezsuiták érdekszférájába, ezért állítottak plébánosnak egy egri kanonokot. Babocsay Izsák, Tarczal korabeli krónikása Jósa István nevéhez köti a hegyaljai plébániák újbóli létrehozását 1675-ben.⁹⁶ Jósa páter többször pártot váltott, a császáriaktól a kurucokhoz állt, részt vett Thököly hadjárataiban, majd elpártolt a kuruc királytól, végül Thököly 1679-ben Tállyán katonáival lefejeztette. Csúfos végét Babocsay Izsák tarczali krónikája örökítette meg.⁹⁷

A katolikus plébániák a pataki jezsuiták irányítása, védnöksége alatt alig egy évtizedig működhettek, hiszen 1682-től egy újabb felkelés, rendi háború helyszíne lett a régió: Thököly Imre felső-magyarországi hadjáratáé és fejedelemségéé. Ezúttal nemcsak zaklatásoknak vannak kitéve a sárospataki rendház páterei, hanem a Thökölyánus katonák el is űzik őket, miután 1683-ban a császáriaktól a pataki várat is elfoglalják. Két pataki jezsuita atya, Szentgyörgyi András, Kovaloczi Imre és a Kassáról Sárospatakra menekült Szécsényi Miklós a jezsuiták szatmári (ma: Satu Mare, Románia) rendházába menekül.⁹⁸ A jezsuiták Sárospatakon próbálják a rendház értékeit menteni, 1683. június 12-én a hécei habán telepen felállított kápolna liturgikus felszerelését összeszedik, leltárt vesznek fel róluk, majd a rendházba szállítják.⁹⁹ A Kassáról menekült Szécsényi páter 1683. november 21-én már Szatmáron írja a menekülésükről szóló feljegyzést, amely szerint Thökölynek a pataki várat elfoglaló katonái megsarcolták Tyukody György superiort és Daniel Mitis atyát, és a jezsuiták, valamint a pataki katolikusok Vártemplomba összehordott értékeit teljesen kifosztották. A jezsuiták különösen fájlalták a rendház „Szent Alapítója”, azaz Báthory Zsófia által saját kezűleg varrt liturgikus textiliák elvesztését.¹⁰⁰

Tököljanis, jam Caesareanis adhaesit, tunc Hungaros (Labancz) Caesari adhaerentes ductitabat, Tarczalini per Felcz nominatum Tököljanum Procenturionem ex insidiis circumventus, amissi suorum 60 capite plexus est. Szirmay 1789. 89.

96 [1675.] Ezen esztendőnek vége felé állítatott fel a hegyaljai némelly városokban a közönséges isteni tiszteletnek szent Ministériuma is, tiszteletes Jósa István Hegyaljai Plébánosnak megegyezéséből. Babocsay, 1816. 52.

97 Babocsay, 1816. 67.

98 Anno 1683, tradito praesidio Patakiensi in manus Thökölyianus, nostri omnibus exuti residui Patres nimis P. Andreas Szentgyörgyi et P. Emericus Kovaloczi, cum P. Nicolao Szécsényi exule Cassovia, Szatthmarinum profecti, omnes ibidem intra spatium fere duorum annorum cum dimidio fati concesserunt. Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 72.

99 JTMR Lt. I. Miscellanea № 31/1

100 Pro Memoria [...] Qui sicut furiae e catena solutae a rebus nostris rapinas inchoarunt, in oppido fundos Parochiae et alodium cum hortis nostris expilarunt, R. P. Superiorem Georgium Tyukody et P. Daniele Mitis male mulctarunt, ac non modo olim Calvinisticos et nobis a Celsissima Principissa donatos extra Arcenses fundos diripuerunt, sed Residentiam quoque et Basilicam nostram invaserunt, depolarunt, abominabiliter profanarunt Anno 1683, et sic uno quasi momento amisimus omnia, quae tam ex munificentia Celsissimorum Principum, quam frugaliter vivendo in Dei Domo exornandum per annos duodecim contulimus, maxime dolentes de velis calicum, aliisque sacris vestibus, quas suis manibus paraverat Sancta Fundatrix, scelesti autem praedatores sacrilegis suis collis more hystrionum imponentes in conspectu nostro profanabant. Szatthmarini 21 9bris 1684. P. Nicolaus Szécsényi m. p. JTMR Lt. I. Miscellanea № 31/2

Nem sokkal később mindhárman a szatmári rendházban halnak meg,¹⁰¹ nem térnek vissza Patakra, pedig két és fél évi kényszerű távollét után, 1686 őszén a Thökölytől visszafoglalt Sárospatakon megkezdődik a visszarendeződés. A sárospataki Vártemplomot Thököly felső-magyarországi uralma alatt ismét a reformátusok használják, majd a rendház és plébánia helyreállítása után a jezsuiták 1686 karácsonyán veszik ismét használatba, majd egy félvévre rá, 1687. július 30-án, Loyolai Szent Ignác ünnepén, Benkovics Ágoston váradi püspök és leleszi prépost szenteli fel 4 oltárát.¹⁰²

A pataki rendház és plébánia után a hegyaljai katolikus plébánosokat is visszahelyezték korábbi helyükre, Tolcsvára és Bényére, ismét csak a pataki jezsuiták hathatós közreműködésével.¹⁰³ A hegyaljai mezővárosi plébániák hálózata (Sárospatak, Mád, Abaújszántó, Tállya, Tolcsva, Tarcal, Bénye, Liszka, Tokaj, Sátoraljaújhely) az 1690-es évekre teljesen kiépült, ekkor már világi plébánosokkal, de a vezető szerep megmaradt a sárospataki jezsuitáknál. Funkciójuk azonban a plébániák működtetéséről átkerült a hitélet összefogására, az ünnepek, ünnepi liturgiák közös megtartására, sőt, egyfajta koordináló, nem egyszer logisztikai feladatokat is ellátó tevékenységre.

Sárospatakon, ahol a 17. század végén még mindig a Jézus Társaság látja el a plébániai teendőket, a rendház és a plébánia továbbra is a jezsuitáktól elvárható szakszerűséggel és pontossággal működött, 1694-től az éves jelentések jegyzőkönyvezése, a matrikulák vezetése mellett elindították rendházuk fontos dokumentumát, a diariumot is,¹⁰⁴ amelybe minden nap bejegyezték legfontosabb tevékenységüket, rendházuk említésre méltó eseményeit. Ebből a naplóból kiderül, hogy az 1690-es években is folytatták a közös processziókat a Hegyalja plébániáival, 1695. augusztus 14-én például Liszkáról és Tolcsváról indult zászlós körmenet Patakra, ahol a jezsuiták megvendégelték paptársaikat, majd együtt álltak a hívek élére, és így vonultak Sátoraljaújhelyre a pálosokhoz, itt az összes zarándok együtt vett részt az újhelyi körmeneten. A diariumból kitűnik, hogy a hegyaljai plébánosoknak rang és megtiszteltetés volt a sárospataki liturgiákon való részvétel: a pataki jezsuiták mellett a segédletes miséken gyakran feltűnnek a Hegyalja plébánosai.

101 Bura, 2007. 140., Szentgyörgyi András 1684. szept. 7-én; Kovaloczi Imre 1685. márc. 14-én; Szécsényi Miklós 1686. febr. 12-én hal meg Szatmáron. *Fejér*, 1985–1990. III. 81.; V. 161.

102 *Anno vero 1685 in Autumno per Generalem Capram recepto Patachino Pater Castrensis Residentiam iam ante per rebelles, et post per oppugnantes ruinatam, reoccupavit. [...] 1686: Templum a Calvinistis receptum, ante festa Natalitia Christi, Commissario et simul Vice Comite Comitatus Zempleniensis existente Perilluississimi ac Gratosissimi Domini Francisci Klobusiczki. [...] 1687. 31. Julii Festo Sancti Patris Ignatii per Augustinum Benkovics Episcopum Varadiensem, simul Praepositum Lelesziensem consecrata sunt altaria quatuor in Ecclesia Patakiensi. [...] Residentia nostra Templo in Praesidio per altam Commissionem S. C. R. Maiestatis e Calvinistarum manibus recepta est 23. Februarii 1687. Annuae* (ELTE EK K Ab 95/1) pp. 98–99.

103 *Nostrorum opera sub praelibato altae Commissionis protectione recepta templa a Calvinistis in Tolcsva, et Bénye, et impositi Parochi Catholici. Annuae* (ELTE EK K Ab 95/1) pp. 99. (1687)

104 *Diarium I–IV.* (ELTE EK Kt. Ab 96; Ab 95/2–4.)

1695. március 7-én (hamvazószerdán!) a tokaji plébános ebédelt a pataki rendházban, majd ezt követően részt vett a *Miserere*- és *Adhortatio*-szertartáson. Ugyanebben az évben, virágvasárnapon a tarcali plébános áldotta meg a pálmaágakat Patakon. 1697 tavaszán a sátoraljaújhelyi plébános több szertartáson is részt vett: ő mondta az énekes misét a jezsuiták Agonia Társulatának¹⁰⁵ passióvasárnapján, május 5-én is ő mutatta be Patakon a vasárnapi miseáldozatot, majd május 8-án a pataki rendház magyar hitszónokával, Landovich Györggyel együtt a sátoraljaújhelyi plébánost is fogadja a pataki vár parancsnoka, és az éppen Patakon időző kegyúr, II. Rákóczi Ferenc. Úrnapján is az újhelyi plébános mutatja be az énekes misét a sárospataki templomban, majd a következő misén a bényei és a tolcsvai plébánossal koncelebrál a pataki rendfőnök. A segédletes mise általános gyakorlat volt Patakon, 1697. szeptember 8-án ismét tolcsvai és bényei plébános misézik a jezsuiták templomában.¹⁰⁶ A jezsuiták saját ünnepein is gyakran fogadnak vendéget Patakon. 1696. december 2-án és 3-án, Xaveri Szent Ferenc ünnepén a lizskai és tolcsvai plébános tartja az énekes vesperást, december 3-án (vasárnap) a lizskai plébános mondja az énekes misét, a szentbeszédet a tolcsvai plébános tartja, a misén részt vesznek a nem sokkal korábban Patakon letelepedett trinitárius atyák és a vár tisztjei is. A diarium szerint az ünnepre a tállyai plébánost is meghívták, de nem jött el. 1699-ben Loyolai Szent Ignác ünnepé énekes misével és német szentbeszéddel kezdődött, a segédletes misén az újhelyi pálos vikárius mellett a bényei és a lizskai plébános vett részt, a magyar szentbeszédet a pálos perjel tartotta. Az ünnepi ebédén a rendházban a pálos vikárius mellett ott volt a praesidens a zétényi minorita kolostorból, valamint a vár főtisztjei is. 1700-ban már a bodrogházi Cékéről is eljött a plébános a július 31-ei ünnepre. A misén a német szentbeszédet Laur páter, a jezsuita rendfőnök mondta, az énekes misét az újhelyi pálos vikárius koncelebrálta a bényei és cékei plébánossal, a magyar szónoklatot a tokaji plébános tartotta. Az egyháziakat a várparancsnok, *Roth János György* báró (†1707. márc.) vendégelte meg, amelyen megjelent a radi minorita praesidens, a tokaji, az újhelyi, a tolcsvai, a lizskai, a bényei és a cékei plébános is.¹⁰⁷

105 Az Agonia társulatról bővebben: *Gyulai*, 2009.

106 Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) passim

107 Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) passim

Az 1697. évi ún. hegyaljai felkelés¹⁰⁸ leverése után, 1697. szeptember 17-én, a győzelemért tartott Te Deumon a sárospataki superior, azaz házfőnök mellett diakónusként a tolcsvai plébános, szubdiakónusként a bényei plébános koncelebrált a pataki jezsuiták plébániatemplomában.¹⁰⁹ A Te Deum után az atyákat a várparancsnok ebéden, majd másnap reggelin látta vendégül. Nem sokkal később, 1697. október 1-jén a tolcsvai és a lizskai katolikus pap a rebellisek elől a pataki rezidenciába menekül, és egészen október 4-éig a jezsuitáknál marad.¹¹⁰

A sárospataki jezsuita diarium a plébánosokat általában csak papi méltóságukkal nevezi meg (pl. *parochus Benyensis* stb.), a nevük csak igen ritkán bukkan fel a forrásban. Ennek ellenére több plébánost lehet azonosítani. Így Nébest Pált (1698-tól szepesi kanonok), aki az 1690-es években tolcsvai plébános lesz. Nébest a gömöri Csetnekről (ma: Štítnik, Szlovákia) származott, az 1670-es években a bécsi Pázmáneum hallgatója, egyébként 1705-ben majd szepesi kanonokként aláírja a szécsényi konföderációt.¹¹¹

Zölei (Zöllei) Pál újhelyi plébánost, az újhelyi pálosok confraterét is név szerint megemlíti a sárospataki rendház naplója. Bár világi pap volt, a pálos rend világi tagja, azaz confratere lett. Róla tudjuk, hogy betegen indult zarándoklatra a pálosok máriavölgyi (Marienthal, ma: Marianka, Szlovákia) kegyhelyére, és már rögtön a zarándoklat elején meggyógyult.¹¹² 1694-ben még Kisvárdán plébános, a sátoraljaújhelyi plébánia papjaként pedig 1702-ben ő temeti el Benkovics Ágoston pálos szerzetest, rendfőnököt, majd váradi püspököt az újhelyi pálosok Szent Egyed-templomába. Magyar nyelvű prédikációja Bártfán nyomtatásban is megjelent, az ajánlásban így azonosítja magát: „Az Sz(ent) Szerzetnek minden jót kívánó egyyik Confratere Zöley Pal, Ujhelyi Plebanus”.¹¹³

Zölei, bár pálos confrater volt, a jezsuitákhoz is „húzott”, hiszen a segédletes misék, közös processziók mellett a Jézus Társaság nevezetes Szent Ignác-lelkigyakorlataiban is részt vett. A sárospataki jezsuiták 1697-ben Rómába küldött éves jelentésükben feljegyzik, hogy Zölei plébános

108 A sárospataki jezsuiták évkönyvének korabeli bejegyzéseit latinul és fordításban közli: Visegrádi, 1910–1911.

109 *Te Deum Laudamus pro reportata victoria. Sacrum cantavit P. Superior, Diaconum egit Plebanus Tolcsvensis, subdiaconum plebanus Binyensis. Concionatus P. Superior. Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) 1697. szept. 17.*

110 *Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) 1697. okt. 1.*

111 *Fazekas, 2003. 122.; Századok IV. (1870) 341.*

112 *Pásztor, 1942–1943. 44. jegyzet*

113 *Az halotti sirankozások között istenes jo maga viselésérül valo boldog emlekezete az méltóságos, nagyságos néhai váradi püspöknek Benkovics Agostonnak, Bihar varmegyének örökös fő ispánnnyának, Felséges Császár és Királyunk Tanácsának, Midőn Sátor allya Ujhelyben a Remete Szent Pál szerzete Sz. Egyed templomában tisztességesen el temetetett. Praedikatióban foglaltatott Pater Zöley Pal, ujhelyi plebanus által, anno 1702. die 30. Novemb. Bartphae, 1702. RMK I. 1644*

ötnapos manrézán, azaz aszketikus lelkigyakorlaton vett részt, amely lélekben megerősítette.¹¹⁴ A jezsuita évkönyv említi még 1697-ben Sass János erdőbényei (később tolcsvai) plébánost, és 1704-ben egy Kászonyi nevű liszkai papot.¹¹⁵ A 17. század végére már csak Sárospatakon volt jezsuita plébános, a többi katolikus egyházban világi papok szolgáltak, 1699-ben az alábbiak: Gaal András (Tállya, hegyaljai alesperes), Kozma Péter (Mád), Sanka Ferenc (Tarcál és Keresztúr), Damjany András (Tokaj), Pap György (Bénye), Kászonyi Zsigmond (Liszka), Sass János (Tolcsva), Zölei Pál (Újhely), Ujváry János (Céke, korábban 4 minorita), Turcsány Mátyás (Abaújszántó).¹¹⁶

A Rákóczi-szabadságharc alatt a vallásügyekben fontos döntéseket hozott szécsényi országgyűlés a hegyaljai templomokról is határozott. A sárospataki ifjú Csécsi János (1689–1769), idősebb Csécsi János (1650–1708) református kollégiumi tanár, költő fia 1703-tól vezetett latin nyelvű naplójában, amelyben az Ausztriai Ház elleni háború eseményeit írta le,¹¹⁷ részletes leírást közöl a szécsényi országgyűlés eseményeiről. Tőle tudjuk, hogy Rákóczi mennyire ragaszkodott ahhoz, hogy a pataki templom katolikus maradjon. 1705. szeptember 25-én, a szécsényi országgyűlés alatt, külön tanácskozott a katolikus nemesekkel, ahol „*maga a fejedelem kívált azt kívánta, hogy a sárospataki várbeli nagytemplom, melyben nagyatyjának is hamvai nyugszanak, és mely lakóvárához oly közel van, a reformátusok által engedtessek neki, s ígéretet teve, hogy az helyett nekik ép oly hosszú, oly széles, oly magas templomot fog építeni.*” Amikor azonban a katolikus papság azt kívánta, hogy a fejedelem foglalja el a templom jövedelmeit is, Rákóczi így utasította vissza: „*a nagyanyám, Rákóczy első Györgyné Lórántffy Susánna azon jövedelmeket átok alatt hagyta azon templomnak, s én ennek átkát magamra nem veszem.*” Rákóczi kérte, hogy a pataki mellett a két másik hegyaljai templomot, a tokajit és a tállyait is hagyják meg a katolikusoknál. A protestáns képviselők előtt a fejedelmi reprezentáció, sőt diplomáciája követelményeivel magyarázta a birtokán fekvő templomok fontosságát: „*Íme, nektek hagyjuk mind a templomokat: hagyjátok ti is e kettőt nekünk. Midőn francia, bajor s más nemzetbeli követek jönnek hozzám, nincs őket isteni tiszteletre hova vinnem, s mit mondhatnak rólam? Azt, hogy hideg vagyok a vallásomhoz, s nyomom az én felekezetemet.*” Amikor a protestánsok erőszakos elvétellel vádolták, a fejedelem végül földesúri és kegyúri jogaira hivatkozott: „*elveszem, mert hatalmamban áll.*” Amikor pedig a reformátusok arra hivatkoztak, hogy a pataki fényes templomot, ahol

114 1697: *Admodum Reverendus Dominus Paulus Zöllei Parochus Ujheliensis Manresanae asceti operam navavit; ibidemque quinque dierum pro labore non sine solatio renovavit spiritum.* Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 116.

115 Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 117., 136. (1697; 1704)

116 Balássy, 1863. 620–621.

117 *Memoria Rerum Quarundam Belli Hungarici adversus Domum Austriacam Anno MDCCIII suscepti descripta per Johannem Tsétsi SAAROS-PATACHINI. Anno Domini 1705.* A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kézirattár (SRKK Kt.) 161. Közli: *Thaly*, 1875. 257–396., A szécsényi országgyűlésre vonatkozó részt Kazinczy Ferenc fordításában többször is közölve: *Köpeczi–R. Várkonyi*, 1973. II. 143–175.

iskolájuk is van, átengedték a katolikusoknak, de a másik kettőre igényt tartanak, a fejedelem nemleges döntését úgy indokolta, hogy „*rajta áll, mint a három helynek földesurán, akar-e nekik adni valamit, vagy nem*”. Végül ragaszkodott a hegyaljai birtokain lévő katolikus plébániákhoz, s inkább megígérte, hogy helyettük újakat épít a reformátusoknak.¹¹⁸ Az országgyűlés döntése végül az alábbi lett: a sárospataki Vártemplom a katolikusok kezén maradt, ugyanakkor Rákóczi, a konföderáció vezérlő fejedelme megígérte, hogy a kollégium mellett a reformátusoknak új templomot épít. A sátoraljaiújhelyi templomot a parókiával és birtokaival a reformátusok kapták meg, az újhelyi ispotályt pedig felekezetre való tekintet nélkül bárki igénybe vehette. A Hegyalján a tokaji és a tállyai templomot meghagyták a katolikus vallásnál, a temetőkkkel és temetőn belüli plébániával együtt, a fejedelem itt is új templomok építését ígérte a reformátusoknak. A tolcsvai, bényei, hotykai, kisfaludi, bodrogheresztúri, tarcali, mádi, szerencsi és vámosújfalusi templomot a reformátusok megtarthatták, a lizskait is, kivéve a káplánság javadalmát, ami a katolikusokat illette.¹¹⁹

FORRÁSOK

ELTE EK Kt. = az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, Kézirattár

Annuae = ELTE EK Kt. Ab 95/1 = Historia residentiae/Annuae Litterae 1663–1753 (Pro annuis...) pp. 235. (Sárospataki jezsuita rendház)

Diarium I–IV. = ELTE EK Kt. Ab 96; Ab 95/2–4. = Sárospataki jezsuita rendház Diariuma 1694–1772 (4 kötetben)

Diarium I. = ELTE EK Kt. Ab 96 = I. kötet (1694–1707) ff. 90

Diarium II. = ELTE EK Kt. Ab 95/2 = II. kötet (1711–1732) pp. 170

Diarium III. = ELTE EK Kt. Ab 95/3 = III. kötet (1733–1757) ff. 274

Diarium IV. = ELTE EK Kt. Ab 95/4 = IV. kötet (1753–1772) ff. 27

JTMR Lt. = Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest

¹¹⁸ Köpeczi–R. Várkonyi, 1973. II. 158–159., 163.

¹¹⁹ Dienes, 1999. № 101

I. = 1773 előtti iratok

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

UeC = E 156 A Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

RNYT = Régi Nyomtatványok Tára

SRKP = Sárospataki Római Katolikus Plébánia

Anyakönyv II. = Sárospataki Róm. Kat. Plébánia anyakönyve 2. k. Kereszteltek: 1663–1696 (pp. 1–208.); Házasultak: 1663–1696 (pp. 209–286.); Megbéráltak: 1690. 1664. 1665. (pp. 287–299. Megholtak: 1668 (pp. 303–312.)

Anyakönyv III. = Sárospataki Róm. Kat. Plébánia anyakönyve 3. k. Kereszteltek: 1696–1736; Házasultak: 1697–1735; Megholtak 1696–1753

IRODALOM

Babocsay, 1816.

Fata Tarczaliensia, azaz Tarczal városának főbb változásai (1670–1700). Írta Nemes Babocsy Izsák, a nevezett Város hites Notariususa. In: Monumenta Hungarica, az-az: Magyar emlékezetes irások. Összeszedte s kiadta Rummy Károly György, Kazinczy Ferencz Előbeszédjével, I–III. Trattner, Pest, 1816–1817. I. 1–181.

Balássy, 1863.

Balássy Ferenc: NévSOR az egri megye 1699-iki egyházai és lelkészeinek. Magyar Sion 1. (1863) 619–625.

Biró, 1927.

Biró Vencel: Altorjai gróf Apó István és kora. Székfoglalóul felolvasta a Szent István Akadémia II. osztályában 1927. március 18-án. Stephaneum, Budapest, 1927.

Bura, 2007.

Bura László: „Vizsgáljuk meg ezek okát!” Szatmári művelődéstörténeti és egyháztörténeti tanulmányok. Státus, Csíkszereda, 2007.

Corneli, 1741.

[Corneli János]: *Fragmenta Ungaricae Historiae* [II.] ad annum Christi 1667 et sequentes, Wesselenianam conjurationem conjuratorum supplicia, conjurationis instaurationem et religionis incrementa complectentis. Cassoviae, Typis Academicis Soc. IESU, Anno 1741.

Dienes, 1999.

Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában, 1607–1710. Szerk.: Dienes Dénes; a szöveget gond., ford., a jegyzeteket, a tanulmányt írta: Balogh Judit–Dienes Dénes–Szabadi István, Sárospatak, 1999. (Acta Patakina 1.)

EOE

Erdélyi Országgyűlési Emlékek – Monumenta comitalia regni Transylvaniae 1540–1699. I–XXI. MTA, Szerk.: Szilágyi Sándor, Budapest, 1875–1898.

Fazekas, 2003.

Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918. (1951). ELTE Levéltára, Budapest, 2003.

Fejér, 1985–1990.

Fejér Josephus S.J.: *Defuncti secundi saeculi Societatis Jesu 1641–1740*, I–V. Curia Generalitia S.J.–Institutum Historicum S.J., Romae, 1985–1990.

Galla, 1946.

Galla Ferenc: Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából: első közlemény. *Levéltári Közlemények* 24. (1946) 71–169.

Gyulai, 2007a.

Gyulai Éva: Kultusz és valóság – Rákóczi-relikviák egyházi gyűjteményekben. (A felsővadászi Rákóczi-casula és a jezsuiták homonnai kollégiumának Escobar-példánya). *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történetész Társulat Évkönyve* 6. (2007) 3–27.

Gyulai, 2007b.

Gyulai Éva: A felsővadászi Rákóczi-casula (1707) – Adalékok a Rákóczi-relikviák művelődéstörténetéhez. In: *Évfordulós Tanácskozások 2007. „Az élő Rákóczi” X. – 300 esztendeje foglalta el Erdély fejedelmi székét II. Rákóczi Ferenc. Történelmi tanácskozás és megemlékezés, Szatmárnémeti–Majtény–*

Marosvásárhely. 2007. ápr. 27–29. Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Partiumi Alelnöksége–Szatmárnémeti Kölcsény Kör, Szatmárnémeti/Satu Mare, 2007. 38–49.

Gyulai, 2008a.

Gyulai Éva: Rákóczi és a sárospataki jezsuiták. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2008. 294–345. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 53.)

Gyulai, 2008b.

Gyulai Éva: A sárospataki jezsuita rendház évkönyvei (1663–1753). A sárospataki jezsuita rendház naplói I–IV. (1694–1772). In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Időszaki kiállítás a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2008. október–2009. március. Kiállítási katalógus.

Gyulai, 2008c.

Gyulai Éva: A sárospataki jezsuiták elűzése, 1707. április 10. Széphalom – A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 18. (2008) 275–290.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században I–II. Egyháztörténeti Szemle 10. (2009)/1. 3–32.; 10. (2009)/3. 3–20.

Homza–Rácová, 2010.

Homza, Martin–Rácová, Naďa: K vývinu slovenskej myšlienky do polovice 18. storočia: kapitoly k základom slovenskej historiografie. Učebné texty. Elektronikus kiadvány. Stimul, Bratislava, 2010. (http://stella.uniba.sk/texty/MHNR_vyvin.pdf; <http://www.scribd.com/doc/87405239/9/Kapitola-9>)

Jászay, 1843.

Jászay Pál: A sárospataki országgyűlés 1708-ban. In: Országgyűlési Almanach I. Szerk.: Vachot Imre. Trattner Károly, Pest, 1843. 104–120.

JO I.

Jezsuita okmánytár I. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606, 1–2. Sajtó alá rend. Balázs Mihály–Kruppa Tamás–Lázár István Dávid–Lukács László. A bev. tanulmányt írta Balázs Mihály. JATE BTK–Scriptum Kft., Szeged, 1995. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34/1–2.)

Kiss, 1680.

Kiss Imre: Midőn az hatalmas Halál a fennyen tündöklő Báthori Famíliának erős Három Czimeres Sárkány Fogát megrontotta és felfordította Munkácsról Cassára érkezvén a testel így predicállott a néhai minden kigondolható ditséretre méltó Fejedelmi Báthori Sophia Asszony Halotti Pompáján Pater Kyss Imre Jezsuita. Nagy Szombatban Nyomtatott az Académiai Bötükkal Srnensky Mátyás által Anno MDCLXXX

Kissné Bognár, 2004.

Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789. ELTE Levéltára, Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.)

Knaisz, 1803.

Knaisz de Miskoltz, Michael: Chronologo-provinciale ordinis fratrum minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae et Transsilvaniae, nunc S. Elisabeth reginae nuncupatae; Praemissa compendiosa vita Seraphici Patris in gratiam junioris nostri Clrei editum. Belnay, Pozsony, 1803.

Kovács, 2008.

Kovács Eszter: A magyarországi jezsuiták kapcsolatai a cseh rendtartománnyal a kezdetektől 1773-ig. PhD értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Történettudományi Doktori Iskola, Eszmetörténeti műhely, Piliscsaba, 2008.

Lukács–Molnár, 1997.

Lukács László–Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium, 1615–1619. In: Művelődési törekvések a korai újkorban: tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály et al. JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 1997. 355–399. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)

Michels, 2012.

Michels, Georg B.: The 1672 Kuruc Uprising: A National or Religious Revolt? Hungarian Studies Review XXXIX. (2012)/1–2. 1–20.

Mihalik, 1911.

Mihalik József: Egy ismeretlen magyar rézmetsző. Muzeumi és Könyvtári Értesítő: a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének és országos tanácsának hivatalos közlönye V. (1911)/1. 22–25.

Mihalik, 2010.

Mihalik Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. In: Fons 17. (2010) 3. 255–320.

Mihalik, 2013.

Mihalik Béla Vilmos: „...Campus ad fidei catholicae inseminationem” Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. PhD disszertáció, ELTE BTK. Budapest, 2013.

Oláh, 2013.

Oláh Tamás: Adalékok Rákóczi László, Rákóczi Erzsébet, valamint Radics András életútjához. Széphalom – A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 23. (2013) 45–78.

Pásztor, 1942–1943.

Pásztor Lajos A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. Században. Regnum – Egyháztörténeti Évkönyv 5. Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, Budapest, 1942–1943. 563–600.

Péter, 2006.

Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. Egyháztörténeti Szemle 7. 2006/2. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-jezsuitak.htm>

Köpeczi–R. Várkonyi, 1973.

Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról I–II. Vál., szerk. és bev.: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1973.

Román, 1959.

Román János: A habánok Sárospatakon. Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 1959. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek)

Sós, 2003.

Sós István: A regéci vár tisztviselői és lakóinak élete a 17. század első felében. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 42. (2003) 227–264.

Szilágyi 1894–1898.

A Magyar Nemzet Története I–X. Főszerk.: Szilágyi Sándor, Athenaeum, Budapest, 1894–1898.

Szilas, 2006.

Szilas László SJ: Jezsuiták plébániai munkában a XVI–XVII. században. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Szilágyi Csaba. PPKE BTK, Piliscsaba, 2006. 190–199. (Rendtörténeti konferenciák 2.)

Szirmay, 1789.

Szirmay Antal: Notitia historica, politica œconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis. Ellinger, Kassa, 1798.

Thaly, 1875.

Thaly Kálmán: Ifjabb Tsétsi János havi krónikája. In: Történelmi naplók 1663–1719. Budapest, 1875. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XVIII.) 257–396.

Tóth, 1994.

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Szerk.: Tóth István György, Római Magyar Akadémia–Ráday Gyűjtemény–MTA TTI, Róma–Budapest, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 1)

Tóth, 2002–2005.

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717) – Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (1572–1717) I–IV. Szerk.: Tóth István György, MTA Történettudományi Intézet, Budapest–Róma, 2002–2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 4/I–IV)

Varga, 2004.

Varga Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein és akadémiáin, 1560–1789. ELTE Levéltára, Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.)

Visegrádi, 1910–1911.

Visegrádi János: Az 1697-i parasztmozgalom lefolyása Sárospatakon. I–III. közlemény. Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez XV–XVI. [16–17.] (1910–1911) 65–71., 175–180. (1910); 70–74. (1911)

Viskolcz, 2007.

Viskolcz Noémi: 17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból. Magyar Könyvszemle 123. (2007)/2. 185–199.

ÖSSZEFOGLALÁS

Gyulai Éva:

**A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák
a 17. század második felében**

Kulcsszavak:

**Tokaj-Hegyalja, Sárospatak, jezsuiták,
jezsuita rendház, katolikus plébániák,
rekatolizáció, 17. század, rendi felkelések**

A sárospataki jezsuiták 1663-ban nemcsak rendházukat, hanem a város plébániáját is megalapították, így Sárospatak volt az első folyamatosan működő katolikus plébánia a 17. századi Hegyalján. 1671 után, amikor Tokaj-Hegyalja református prédikátorait elűzték, sorra alakultak a katolikus plébániák, több plébánián a sárospataki jezsuita páterek működtek. A jezsuiták ekkor elfoglalták a sárospataki Vártemplomot is. A jezsuiták integráló, szervező tevékenységet folytattak Tokaj-Hegyalja katolizációjában, többször azonban kénytelenek voltak a rendi felkelések atrocitásait elszenvedni, Thököly Imre felkelése miatt 1683-ban két és fél évre elhagyták a sárospataki rendházat. A 17. század végén már minden jelentősebb helységben működött plébánia, a plébánosok gyakran felkeresték a jezsuita rezidenciát, gyakorlat volt ünnepeken közös segédletes misék mondása.

Gyulai Éva PhD

egyetemi docens

Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete

3515 Miskolc–Egyetemváros, B/2. épület, IV. emelet

E-mail: gyulai-eva@freemail.hu

gyulai.eva@uni-miskolc.hu

SUMMARY

The Jesuits of Sárospatak and the Catholic Parishes of Tokaj-Submontanum in the Second Half of the 17th Century by Éva Gyulai

Keywords:

Tokaj-Submontanum, Jesuits, Jesuit residence, Sárospatak, Catholic parish, 17th century, Anti-Habsburg revolts

The Jesuits of Sárospatak founded not only their monastery in 1663, but also the city Catholic parish, so this was the first continuously operating Roman Catholic parish in the 17th century Tokaj-Submontanum. After 1671, when Protestant preachers were expelled from the Tokaj Wine Region, there were several Catholic parishes founded on their place. Some parishes were run by Jesuit Fathers of Sárospatak as parish priests. The Jesuits conducted integrating, organizing activities in recatholisation of Tokaj Region, but they were several times forced to endure the atrocities of the Anti-Habsburg uprisings, in 1683 they had to leave the Sárospatak Jesuit Residence for two and a half years due Emericus Thököly's revolt. At the end of the 17th century, there has worked on all major town of this region a Catholic parish, and their Catholic priests often visited the Jesuit Residence of Sárospatak. It was common practice to be held a cancel-ebating Mass by the Jesuits and the parish priests of Tokaj-Submontanum in Jesuit Church of Sárospatak.

Éva Gyulai PhD

Associate Professor

Institute of History and Theory of Law,

University of Miskolc

H-3515 Miskolc - University Town, Building B/2., Floor IV.

E-mail: gyulai-eva@freemail.hu

gyulai.eva@uni-miskolc.hu

Jezsuita iskola és színjátszás Sárospatakon

A 17–18. századi, magyarországi színház- és drámakutatás
jelenlegi állapota

I.

A magyarországi, 17–18. századi iskolai színjátszás kutatása az elmúlt évtizedekben rendkívül meggyorsult, s néhány évtized alatt, az 1988-tól napjainkig terjedő években egymásután jelentek meg a 17–18. századi magyar nyelvű színjátszás szövegeinek drámakötetei, az iskolákat fenntartó felekezetek és szerzetesrendek bontásában.¹ S ugyanezekre az alapokra építetten láttak napvilágot az adatárak kötetei, melyek városok szerint és évenkénti bontásban adták közre a magyarországi színjátszás adattárát.² A szövegeket és az adatokat tartalmazó kötetsorozat mellett igen sok tanulmány is napvilágot látott, melyek a 17–18. század iskoláiban előadott színjátékokról, a színjátszási gyakorlatról szólnak. A publikációk száma ma már olyan mérhetetlenül sok, hogy a kutatás maga sem tudta követni, ezért előbb egy nagyobb, később egy kisebb bibliográfiát kellett megjelentetni, hogy a kutatók egyáltalán számon tudják tartani a témába tartozó publikációk sokaságát.³ A szöveg- és az adatkötetek is az iskolákat fenntartó intézmények rendjében jelentek meg. A munka természetesen szinte leírhatatlanul sok, s ugyanakkor az is bizonyos, hogy az irodalomtörténet-írás ezt a folyamatot nem tudja ugyanolyan gyorsasággal követni, mint amilyen gyorsasággal ezek a kötetek megjelennek. Azt hiszem azonban, hogy ez így természetes, azaz a kutatás, a feltárás mindig gyorsabb, mint a végső következtetések levonása.

Mindannyian azt hittük, hogy lassan pontot tehetünk mindkét sorozat végére. Kiderült azonban, hogy Csíksomlyón rejtékelyükről előkerültek a ferencesek által létezőnek alig hitt csíksomlyói drámaszövegek, s a hatalmas csíksomlyói szövegkorpuszt legalább négy szövegekötetben tudjuk csak kiadni, tehát még Csíksomlyó három újabb szövegekötethez ad a csoportnak munkát. A csíksomlyói kötetekből eddig mindössze csak egyetlen kritikai kiadás jelent meg. Illik azonban tudni, hogy Csíksomlyó 1980 táján napvilágra került drámaanyagának egy tekintélyes részét Demeter Julianna népszerű kiadásban megjelentette azért, hogy a kritikai kiadás

¹ Kilián–Varga, 1989a., Kilián–Varga, 1989b., Kilián–Varga, 1990., Kilián–Varga, 1992., Kilián–Varga, 1995., Demeter–Kilián–Pintér, 2002a., Demeter–Kilián–Pintér, 2002b., Alszegehy Lóránt–Varga, 2005.

² Staud, 1984–1988., H. Takács, 1994., Varga, 1988., Varga, 1992., Kilián, 1994.

³ Nagy, 1998., Szedlmák, 2009.

előtt több esztendővel legalább egy mindenki számára készült kiadásban olvashassák az érdeklődők a csíksomlyói drámaszövegeket.⁴

A drámacímjegyzékeket, valamint a szövegeköteteket most már nyugodtan követhették a kismonográfiák, amelyek megkísérlik a szövegek értékeire az olvasók és a kutatók figyelmét felhívni, s ezért egy kismonográfia-sorozatot indítottunk el, aminek az a feladata, hogy a legfrissebb adatok birtokában vegyük számba a drámaszövegek és -adatok értékeinek hasznát.⁵ Kismonográfia-sorozatunkban azonban eddig már három erdélyi kiadvány is olvasható.⁶

Ezek után már természetesnek tarthatjuk, hogy az 1988 óta rendszeresen megtartott konferenciáinkon elhangzott és megjelent előadások anyagáról, s a szakfolyóiratokban megjelenő drámatörténeti publikációkról mindenki igényelt egy jól használható bibliográfiát. Ma már ott tartunk, hogy megjelent a második tájékoztató irodalomjegyzék a régi magyar dráma kutatásának eredményeiről.⁷

A kutatás kezdetén egyre inkább égető szükségyszerűségeként jelentkezett az a természetes igény, hogy törekedjünk állandó munkakapcsolatot tartani az egykori színház valamennyi szakértőjével, a szövegkiadóval, a néprajzossal, a zenetörténésszel, a díszletezés történetét ismerővel. Az előkerült szövegek és adatok több történeti jellegű tudományterület ismeretét igényelték, s ezért háromévenként konferenciát rendeztünk és rendezünk, s ezeken a konferenciákon egymás előadásaiból sikerült alaposabb ismeretet szereznünk. Minden konferenciánkról kötetet adtunk ki. Ezekben természetesen kiváló előadások szövegei nyújtottak mindannyiunk számára alapos tájékozódási lehetőséget a színház- és drámatörténet különböző területeiben.⁸

Tehát még egyszer engedjék meg, hogy végzett munkáinkra hivatkozzam. 10 szövegkötet, 5 adatkötet és 9 tanulmánykötet látott napvilágot, és 7 konferenciakötetet jelentettünk meg. A régi magyar drámát tárgyaló tanulmányainkról pedig napvilágot látott két bibliográfia. Ennyit végeztünk, s azt hiszem, ez a munkatempó és munkamódszer mindenképpen felkelti az érdeklődők figyelmét. S valamit még be kell vallanom: mintegy másfél éve gyűjtöm a jezsuita *Annuae Litterae* drámákra és színjátékokra vonatkozó adatait. Sok tekintetben Staud Géza rendkívül precíz munkáját szeretném kiegészíteni, s eddig mintegy 450 oldalnyi adat áll ren-

4 Demeter, 2003.b.

5 Varga, 1967., Kilián, 1992., Pintér, 1993., Varga, 1995., Franchi, 1997., Lukács, 2000., Varga–Pintér, 2000., Kilián, 2002., Knapp, 2007., Medgyesy, 2009.

6 Tar, 2004., János, 2007., Tar, 2012.

7 Nagy, 1998.

8 Kilián–Pintér, 1989., Kilián–Pintér, 1993., Pintér, 1997., Demeter, 2000., Demeter, 2003.a., Czibula, 2008., Czibula–Emődi–János, 2009.

delkezésemre számítógépen, amihez társítani kívánom a jezsuita diáriumok adatait. Kigyűjtöttem a pozsonyi, a selmecbányai, a besztercebányai, a győri és a nagyvárad, székesfehérvári jezsuita diáriumok drámatörténeti adatait, s ezeket akarom társítani az *Annuae Litterae* hatalmas munkája mellé.

A diáriumokat, azt hiszem, csak néhány jezsuita iskolában vezették évtizedeken keresztül rendszeresen, tehát a Staud tiszteletreméltó mennyiségű, jezsuita adattárát szeretném kiegészíteni, s ezt az *Argumentum* Kiadóval kiadatni. Ha majd kész leszek vele, jelentkezem a jezsuita provinciában is vele, s jelentkezem az *Argumentum* kiadónál is. Öröndötes, hogy már jelentkeztek nálam azzal a szándékkal, hogy interneten publikálják. Hopp Lajos élete legutolsó éveiben gyakran emlegette, hogy az adattár sorozatát folytatni kell. Most tehát jelentkezem egy újabb jezsuita adattárkötettel, ami terjedelmét tekintve hozzávetőlegesen azonos lesz a háromkötetes Staud adattár egyetlen kötetének méretével.

A turócszentmártoni szlovák akadémiai könyvtárban kezembe került az *Annuae Litteraen*ek egy meglehetősen korai időszakából az *Annuae* egy példánya. Az I. kötetben 1599–1647-ig, a II. kötetben 1648–1683-ig, majd a III. kötetben 1684–1710-ig történt események nyomaira bukkantam. Természetesen ez a három kötet feldolgozatlan, s nem tudok arról, hogy Szlovákiában bárki is régi magyarországi drámában kutatna.⁹ Egyetlen kollégát ismerek, Ladislav Kačičot, aki viszont igen intenzíven foglalkozik a kor, azaz a 17–18. század zenei életével. Azt hiszem, a magyarországi kutatás számára óriási kincset jelentene, ha ennek a három kötetnek a fotóját CD-n megszerezhetnénk. E három kötet anyagának átnézése minimálisan egy évet jelentene, s az teljességgel lehetetlen, hogy ennyi ideig Szlovákiában tartózkodjunk kutatás céljából.

Ami Sárospatakot illeti, el kell mondanunk, hogy Sárospatak jezsuita iskolájának színjátszó adattárát Staud Géza bibliográfiája előtt már 11 évvel korábban megjelentettem. A sárospataki színjátszásról írt első tanulmányunk 1973-ban jelent meg, s Staud Géza a jezsuita iskolai színház bibliográfiájának első kötetét 1984-ben, a másodikat 1986-ban, a harmadikat 1988-ban jelentette meg.¹⁰ Az itt elkezdett munkát tovább kell folytatni.

Szemidramatikus, szemiteátrális ünnepi alkalmak az egyházi év folyamán még többször adódhatnak. Vannak közöttük természetesen olyanok is, amelyek a liturgiához nem kötődnek, csak egyszerű iskolai rendezvényt jelentenek, más alkalmak viszont nagyon erősen liturgikus ihletésűek. Március 12-én, Szent Gergely napján, védőszentjük tiszteletére a legfiatalabb iskolai tanulók kimennek a határba s ott valamiféle katonai jellegű játékkal vagy ennél komolyabb

9 Bibliotheka SAV Martin. I. Ab anno usque 1647.; II. 1648–1643. III. 1684–1710. MS-BA C 86a

10 Staud, 1984–1988., H. Takács, 1994., Varga, 1988., Varga, 1992., Kilián, 1994.

dologgal töltik el napjukat.¹¹ Nagyon erősen liturgikus jellegű Szent Iván, azaz Keresztelő Szent János napja, akkor ugyanis a magyar területeken igen gyakran hatalmas tüzet gyújtottak, s idejüket a tűz átugrásával töltötték el. Ez a népszokás nem keresztény hagyományból ered, hanem a nemkeresztény termékenységkultusznak egyik alig ismert maradványa. A jezsuiták ezt a szokást krisztianizálni akarták. Megőrizték a tüzet is, tisztelegtek Keresztelő Szent János emléke előtt is. Több helyütt találkoztam a Szent Iván-napi szokás krisztianizált változatával. Hat felnőtt diákot bokáig érő hosszú, fehér vászoningbe, azaz albába öltöztettek, s kezükben égő fáklyákkal vonultak az asszisztencia előtt be a templomba, s a szentmise alatt mindvégig égett fáklyájuk, majd a mise végén az asszisztenciával együtt látványosan kivonultak. Volt olyan eset is, amikor Keresztelő Szent Jánosnak öltözött fiatalember haladt előttük szörmeöltözékben, s egy élő bárányt vezetett be egészen az oltárig. A következő évben azonban már a bárányt nem tartották benn a mise alatt a szentélyben, hanem kivitték az iskola udvarára, ahol a friss fűből annyit lakmározhatott, amennyire éppen kedve telt.¹²

Természetesen nagyon látványos körmeneteket rendeztek Úrnapján.¹³ Ekkor az Oltáriszentséget a menet útjában felállított négy oltár előtt különleges tiszteletben részesítették, verseket, dialogusokat mondtak, a katonák díszlövésekkel köszöntötték, ünnepelték a szentségi Jézust. Az oltároknál alkalmilag ószövetségi történeteket adtak elő.¹⁴ A kor iskoláiban a tanévet általában szeptemberben zárták be, s szeptember végén a tanítást befejezték. Szeptember első napja az őrangyalok ünnepe volt, s ezen nemcsak az őrangyalok vonultak be jelmezben az ünnepi szentmisére, hanem az őrzött lelkek is. Az őrangyalok ünnepe is látványos teátrális alkalom volt. Ezekre az alkalmakra rá tudnánk mutatni, ha egyáltalán egy lelkiismeretesen jegyzett diárium az iskola alapításától a rend feloszlásáig rendelkezésünkre állhatna. Tudtom szerint a sárospataki jezsuita diáriumnak csak egy kicsiny töredéke maradt ránk, ez is abból az időből, amikor a hitvita korszaka már lealkonyodott.

II.

A jezsuita rendalapító Loyolai Szent Ignác katonaviselt férfi volt. Mindannyian tudjuk, hogy valamiféle háborús küzdelemben sebesült meg, s ezért hosszú kórházi kezelése miatt a mindennapi életből ki kellett vonulnia, s a kórházban fogalmazta meg szándékát, ha meggyógyul a lába, s ő

11 Bálint, 1977. 246–252. Nagyváradon számtalan nyoma van a Gergely-napi kirándulásoknak: Kilián, 2009a. Függelék, Adattár: 2, 3, 16, 17, 18, 19, 21, 30, 40, 46, 53, 65, 74, 84, 109.

12 Bálint, 1977. 462–478., Kilián, 2009. nr. 112–113, 135, 155, 170, 171, 172, 173, 187.

13 Bálint, 1976. 346–362.

14 Kilián, 2009a. Függelék, Adattár: 61, 68, 81, 146.

ismét talpra tud állni, akkor ő és követői egész életüket a pápa szándéka szerint kívánják eltölteni. A reformáció sikeres térhódítása után szinte nem is lehetett a római pápának más kívánsága, mint az, hogy Ignác a reformációhoz hasonló eszközökkel próbálja a reformáció nagyon gyors és látványos térhódítását fékezni. Ezért iskolákat, nyomdákat alapítottak a jezsuiták. Ez előbb csak legfeljebb lassította a reformáció igen gyors térhódítását, a jezsuita rend tagjainak intenzív munkája következtében a rekatolizáció folyamatában a jezsuiták sikeres munkát végeztek.

A mindenkori jezsuita rendfőnök kötelezően előírta, hogy a jezsuiták a rendház alapításától kezdve rendszeresen vezessenek *Historia Domust*. A *Historia Domust* évközi jegyzetek alapján, az év végén vagy a következő év elején véglegesítenie kellett a mindenkori historicusnak, s ezt két példányban kellett írnia. Az egyik a rendházban maradt, a másik pedig a provinciálishoz került, ahol ezt természetesen archiválták és őrizték. A mindenkori *Historia Domus* évi rendes szövegét bizonyos tételek alapján le kellett rövidíteniük. Ezt nevezték *Annuae Litteraenak*, s erről egy példányt záros határidő alatt a provinciálisnak el kellett küldeni. Az egyik maradt a provinciális székhelyén, Bécsben, a másik elkerült a generalitiára, Rómába. A magyarországi és erdélyi jezsuita házak provinciaközpontja Bécsben volt, s így csak Bécsben lehet az évre vonatkozóan a jezsuita ház történetében tájékozódni. A sokat emlegetett Staud Gézának azonban mindannyiunk szerencséjére igen jó kapcsolatai voltak a bécsi jezsuitákkal, s így ők saját költségükön lefotóztatták az *Annuae Litterae* különböző évfolyamait, s mikrofilmen elküldték Staud Gézának, aki szinte haláláig a jezsuita színház történetével foglalkozott. Halála után nem lehetett tudni, hova kerültek az *Annuae Litterae* fotótekercei. Hosszú keresés után azonban megtaláltam az MTA Mikrofilmtárában. Természetesen minden tekercs különböző leltári szám alatt érhető el.

Azt hiszem, nincs annak értelme, hogy a sárospataki adattárat újból közöljem, hiszen beleértve Staud Géza publikációját is, ez lenne a sárospataki jezsuita iskoladráma történeti adattárának harmadik teljes közlése. Legcélszerűbb az egyházi év ünnepeinek egymásutánja szerint felhívni a publikált adatokra a figyelmet. Ennek is csak egy igen kicsiny részére tudom itt a hallgatóimat emlékeztetni.

Köztudott, hogy az egyházi év az adventtal kezdődik. Az adventi várakozásnak legjelentősebb ünnepi alkalmja a hajnali rorate mise. Különös, de eddig nem találkoztam a jezsuita diáriumokban a rorate szentmisékkal. Ez azt is jelentheti, hogy a rorate szentmiséket később kezdte az egyház alkalmazni. S egyáltalán, a hajnali szentmisek a 17–18. században még nem voltak ismertek.

Az egyházi év első különlegesen nagy ünnepe a *karácsony*, talán általánosan ismert szokásnak tekinthetjük a jászolállítás szokását. A jászol tulajdonképpen nem jelenthet mást, mint néhány deszkából és lécből összeállított alkalmatosságot, ami az egykori istállóbeli jászolt utánoszhatta, s ebbe helyezték el a gyermek Jézus viaszszobrát. A jászol szó azonban az állatok etetőalkalmatosságánál ebben a témakörben sokkal tágabb jelentésű. Jelenthet több gipsz-, fa- vagy viaszfigurát, jelenthet talán színpadszerűen, díszletfalakkal kialakított, istállót ábrázoló színpadot is, aminek felállításához több emberre volt szüksége a sekrestyésnek. Nagyon gyakran a jászol és a Gyermekjézus közelében kiállították Szűz Mária és Szent József szobrát is, sőt, a pásztorok érkezésére utalva, odatettek néhány pásztorfigurát is. A pásztorfigurákat azonban az ünnep hangulatának megfelelően, január 6-án, vízkereszt napján bevették, s helyettük a három király szobrát helyezték ki, s minthogy őket Betlehembe, Jézus jászolához egy csillag vezette, még egy világító vagy fényesen ragyogó csillagot is kihelyeztek a betlehemes szobrok fölé. Tökéletesen alkalmazták a templomi szemiteátralítás eszközeit. Ha a betlehemi jászol körül nem hangzott el egyetlen szó sem, akkor a kor jezsuitái csak a színjáték eszközeit használják, ha az úgynevezett jászol körül, a szoboregyüttes mondandójának érzékeltetésére, a pap vagy az asszisztencia tagjai a szobrok váltását már meg is magyarázták, akkor a szemidramaturgia eszközeivel élnek.

Sárospatakon, 1663. vízkeresztjén már valami hasonló lehetett. A forrás ugyanis ezt írja: *Conclusimus annum felicissime, transactio Festis Natalitiis maximo undique hominum concursu et accursu etiam Calviniorum ad praesepe Domini, hic a 100 annis haud spectatum oculis.*¹⁵ Tehát karácsonykor nagyon sokan jöttek a betlehemi jászolhoz, s a hívek között találkozhattak kálvinistákkal is. Itt nem hangzott el egyetlen szó sem, csak a templom valamelyik oltárához kitett istállószerű építmény köré, mellé szobrokat helyeztek el. Az általam összegyűjtött adatok között nem találtam olyan esetet, hogy bármelyik egyházi szertartásról a nem katolikusokat elküldték volna. 1669-ben a betlehem közelében elhelyezték a Gyermekjézus előképét, a vízre egy kosárban kitett csecsemő Mózes szobrát. A betlehemi jászol mellé kihelyezték Mózes figuráját is.¹⁶ Az előkép és a kép itt találkozik először, Sárospatakon. Ez természetesen nem élő színház, de az bizonyos, hogy ez a szokás mind a mai napig él Európa-szerte a szobrok kihelyezésével, a szobrok váltásával a mai egyházi liturgiai gyakorlatban is.

A következő jelentős ünnep a *vízkereszt* napja. A jól ismert bibliai történet szerint ekkor érkezik a Kisjézushoz tisztelegni a három király. Ehhez az ünnephez sem találtunk sok megjegyzést. 1664. január 6-án elindul Sárospatakon is a házak, az otthonok megáldásának a menete.

15 *Conclusimus annum felicissime transactio Festis Natalitiis maximo undique hominum concursu et accursu etiam Calviniorum ad praesepe Domini, hic a centum annis haud spectatum oculis. (Historia Domus Sarospatakiensis Societatis Jesu I. 5. 1693. (HD Sp SJ)*

16 *In festis natalitiis pro praesepe expositus in fiscella Moyses figurans Christum in praesepe, gratum fecit spectaculum. (HD Sp SJ I. 56.)*

Processziónak az egyik forrás nevezi a házak közötti haladást. 1664 vízkereszt napján kezdték a házak megáldását. Most ez csak egy napot vett igénybe, máshol és máskor, például, Nagyváradon ez a liturgikus *actio* olykor még három napig is eltartott. Volt ugyanott olyan eset is, hogy a házak megáldásában többen is részt vettek. Ehhez a házaldáshoz azonban már társult valami-féle teátrális szokásanyag is. 1764-ben így fogalmaz az ismeretlen jezsuita historicus: „*Permoti etiam multi spectaculo processionis*”. Azaz megilletődtek ugyanis sokan a körmenet látványától. A historicus nem ok nélkül használja a *spectaculum* szót, ez ugyanis az áhítat jellegén túl látvány is. A látvány is kelt és kelthet áhítatot. „*Permoti etiam multi..., quae itum est a domos benedicendas in Epiphania Domini adornatis tribus Regibus, ductu Angelorum procedentibus et vernaculis rythmis rem explicantibus, spectaculo processionis.*” Azaz sokan megilletődtek ugyanis a körmenetet látva vízkereszt napján, amelyben a három király imádkozva haladt az úton, s egy angyal ment előttük, s a három király a történet lényegét magyarázta a nép nyelvén, azaz nem latinul, hanem magyarul. A betlehemi figurák látványa *spectaculum figurale*, a három király és a többiek processziója az idézett szöveggel már kezdetleges dráma, amit az egyház a szent cél érdekében alkalmaz jó helyen és jó időben.

1667-ben a jelmezes szereplők száma szaporodott. A körmeneten részt vett a papok egy csoportja, ment velük egy kórus, egy zenekar, aminek tagjai hangszereken játszottak. Fúvós hangszer és dob volt náluk, a kórus tagjai énekeltek, s velük haladtak a pásztorjelmezbe öltöztetett fiatalok is, akik magyar verseket énekeltek.¹⁷ 1695-ben megismétlődik a házak megáldásának a szertartása. Ekkor a három királyt csillag vezeti, és a megszemélyesített pásztorok *patrio* sermone, azaz hazai nyelven szólnak a házak megáldása alkalmával.¹⁸

1651-ben németföldről került Eperjesre Patrus Eisenberg Magisternek egy darabja. A tudós mester vízkereszt napján nyolc 6 év körüli kislánnyal és két 10 év körüli fiúcskával rendezett vízkereszt-i köszöntőt.¹⁹ Eisenberg mester csodálatosan szép vízkereszt-i köszöntőt írt és rendezett, német nyelven nyolc kislánnyal és két fiúcskával egy több jelenetes darabban, minden különösebb probléma nélkül. Néhány esztendővel később Sárospatakon a protestánsok nem fogadták szívesen az utcai processziót. Csak így értelmezhetjük Sárospatakon a protestáns reagálást, részükről ugyanis valamiféle ellenállással találkoztak a jezsuiták, mert Sárospatakon 1762-ben már nem maradhatott meg a háromkirályjárás. Megszületett ugyanis egy tilalom, ami leállította a vízkereszt-i processziót: sem éjjel, sem nappal karácsony napja körül, sem a várban, sem a házakban nem hordhatják körbe a diákok a betlehemi jászolt, mert ez kilengésekre vezethet, s ez a kálvinistáknál felháborodást válthat ki. A tilalom természetesen vonatkozik vízkereszt

17 1667. január 6. Vízkereszt: *Processio fit cum clero, Choro, tubis tympanis, tribus Regibus, Angelis et Pastoribus omnibus subinde recitantibus versus Hungaricos.* Takács, 1937. 29.

18 1695. Vízkereszt. *Stella duce tres Reges personati atque Pastores patrio sermone producti fuere...* Im. 36.

19 Kilián, 2011.

napjára is. 1768-ban újból megfogalmazzák ezt a tilalmat annak jeléül, hogy az 1762. évi tiltásnak sok foganatja nem lehetett.²⁰ Hasonló tilalommal természetesen más iskolákat fenntartó szerzetesrendnél is találkozhattunk.²¹ Ezért furcsa, hogy éppen Eperjesen, egy evangélikus iskolában egy ilyen vízkereszt-i köszöntőt előadtak a gyermekeleányok, néhány kilométerrel délkelebbre, Sárospatakon azonban a hasonlót, bölcs előrelátás következtében, leállította a jezsuita rendfőnök.

Jeles drámajátszási alkalom a *farsang*. A farsang időszaka vízkereszt napjától tart a nagyböjt kezdetéig, húshagyókeddig, de általában a hamvazószerda előtti szombatra és vasárnapra gondolnak a historicusok, amikor farsangról beszélnek. Az első farsangi játékról 1705-ből sikerült adatot gyűjteni. Ekkor egy Molière Fösvényére emlékeztető komédiát mutattak be, amire még színlapot is készítettek a sárospataki jezsuiták. Ráadásul ezt a jezsuita iskolában magyarul mutatták be. Ránk már csak a darab címe maradt: *Nincs semmi hamisb mind a pénzt szeretni, mert ez az ő lelkét is áruban bocsátja... Az kik ez Világi hivságos gazdagságot szeretik, és annyira keresik, hogy nemcsak a jószágos Cselekedetet érette hátrateszik, sőt néha gyermekeket és magokat is szörnyű halállal kegyetlenül e' világból kivégzik. Melynek egy történt dolga Az nemes és Nemzetes Sárospataki Papista oskolában tanuló Iffiuságból röviden előhozatik 1705. esztendőben Február hó 24. napján Nyolc kimenet.*²² A színlap valaha elérhető volt a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárában. Még mindig reménykedem abban, hogy egyszer előkerül. Mint ismeretes, a könyvtárnak az értékeit a református kollégium vezető tisztviselői a II. világháború pusztításai elől Budapestre, tudomásom szerint a Nemzeti Bankba menekítették, ezt azonban a magyarországi harcok idején a szovjetek „továbbmenekítették” a Szovjetunióba, s egy része csak sokkal később, néhány éve került vissza Sárospatakra. Eddig nem sikerült azt megtudnom, hogy ez a színlap a többivel együtt hazaérkezett-e. Hiszen ez egyetlen, legfeljebb hat- vagy nyolclapos nyomtatott füzet, ami tartalmazza a címlapot, az összes jelenet cselekményét nagyon röviden, s a végén még a szereposztással is találkozhatnánk. Öröndetes dolog lenne, ha itt értesülhetnénk arról, hogy ez a színlap hazakerült és kutatható.

20 Diarium Sarospatakiensis SJ. „nec nocte, neq die Nativitatis Domini Nostri, nec sequentibus diebus, nec in domo, nec estra praesidium aut civitaten sinantur praesepe a se constructum circumferre studiosis adolescentes propter non parvos excessus. Absolute denique nihil horum eis admittatur, nam Calvinistis etiam scandalum creatur... Nec in Epiphania Domini sinantur quidquam circum ferre (Sp SJ 1a).

1763. december 24. „Facultas circumferri praesepe ante et per festa Nativitatis nulli omnino concedant ob varias causas. Cantus mores solito indulgere potuit. Nec cantus amplius indultus ob recentem prohibitionem Consilii Locumtenentis” (Diarium Sp SJ 24b) Kilián, 1973. 155.

21 Kilián, 1994. Általános rendelkezések nr. 4. 41.

22 Takács, 1937. 43., Kilián, 1973. 161.

Legközelebb, 1725-ben egy Declamatiunculát adtak elő Bacchusról, majd egy esztendővel később a farsangi komédiát Terentius művei közül választották ki, s adták elő a Chremest.²³ 1729-ben, farsang idején a komédia tárgya megint a fősvénység volt. Ekkor az avaritiaról szóló darabot a grammatisták és a syntaxisták adták elő. 1731-ben ismét a Chremes kerül színre. Meg kell jegyezni, hogy a farsangi komédiázás során a színpadon nagyon sokszor bemutatnak olyan komédiát a jezsuiták, amelyek Molière Fősvényére emlékeztetnek. Molière nevét, komédiáit jól ismerik a jezsuiták, sőt még a kézdivásárhelyi minoriták is, hiszen Molière neve nélkül nagyon gyakran komédiáznak a francia komédia mestere vígjátékainak cselekményével. De éppen a nagyváradi jezsuita diárium szövege tanú arra is, hogy a francia komédiaíróról jól ismerték Magyarországon már a 18. században is.²⁴

1750-ben megint csak Bacchust vitték színre.²⁵ Azt hiszem, tudnunk kell, hogy szüret idején a nagy hasú Bacchus szobrát vagy egy nagyon kövér férfit szekéren, boroskancsóval a kezében, előben is látni lehetett Tokajban és környékén, vagy talán még Sárospatakon is. Ez azonban már nem diákkomédia volt, hanem a község vagy a város lakói, polgárai örvendeztek a gazdag szüretnek, vagy sajnálkoztak a rossz termés miatt.

Az 1970-es évek legelején különleges szerencsében volt részem. Találkoztam véletlenül a székesfehérvári püspöki levéltár vezetőjével, s ő megkérdezte, hogy mivel foglalkozom. Mindent elmondtam neki, s azt is, hogy szenvedélyesen kutatom a 17–18. század diákszínjátszásának történetét. Az ő reakciója rendkívül gyors volt, azonnal közölte, hogy náluk is van hat 18. századi drámaszöveg, aminek egy része latin, másik része magyar nyelvű. Természetesen azonnal utaztam Székesfehérvárra, hogy megtekintsem a hat kézzel írt drámát, s a nagyszerű találatról azonnal beszámoltam a székesfehérvári levéltár közleményeiben.²⁶ A kutatás után azonnal elhatároztam, hogy legalább a magyar nyelvűeket közölni kell. Az egyik magyar nyelvű komédia címe az alábbi: *Ként kapáló, Nemzetes Kéncs Demeter Uram Mulattságos játék*. Nem sok idő elteltével megfordultam Sárospatakon is, ahol a katolikus muzeális gyűjteményben kezembe került a sárospataki jezsuita diáriumnak egy nagyon kicsiny része, s ebből azonnal kiderült, hogy ezt a komédiát előadták Sárospatakon is. A sárospataki diáriumban az alábbi jegyzetet találtam ennek a darabnak az előadásáról: „1767. február 26-án. Pinguis dies Jovis. Farsangkor. Hodie Pater Professor Syntaxistarum Bacchanalisticam actionem vernaculam sane qua lepidam exhibuit in Arcis palatio. Nomen actioni: Kincs kapáló. Ujhelinum de frequenti sua nobilitate non parce Auditores suppeditavit, invitatos autem ab eodem Professore et Praefecto, Praecipui erant Reverendissimus Dominus Praepositus, Spectabilis Dominus Thomas Szir-

23 Takács, 1937. 60–61. Kilián, 1973. 161.

24 Kilián, 2009b.

25 Takács, 1937. 86., 94., Kilián, 1973. 162.

26 Kilián, 1976.

mai, qui magnam secum catervam; duo e patribus Paulinis etc. etc. Viri omnes prandio in Residentia excepti, adeo refecto triclinio, nunquam alias; nostris quatuor non pluribus relictum spatium Dominos Perillustris Dominus Kossuth tractavit. Actio circa coepit quartam, ad mediam circiter 6-tam protracta. Praecipui exterorum hospitem noctem etiam apud nos egere, quos inter etiam Calvinistae, egregio benevoli animi indicio. Dominus Szirmai aurum unum Actoribus distribuendum liberaliter donavit.”

Tehát farsang szombatja előtti kövércsütörtökön rendezte a syntaxisták professzora meg ezt a magyar nyelvű, jókedvű komédiát a vár királyi termében. Az actio címe: Kincs kapáló.

Az előadásra Sátoraljaújhelyről megjelent a nemességnek egy tekintélyes része. A meghívottak között volt főtisztelendő Szirmai Tamás prépost, aki egy nagy csoportot hozott magával, két személyt a pálos atyák közül is. A jezsuiták valamennyi meghívott férfit vendégül látták ebédre a tricliniumban, ahol ennyi sok vendég még soha nem ebédelt náluk. A mieink közül négyet Dominus Kossuth látott vendégül. Az actio kezdődött négy órakor és fél hatra befejeződött, néhány vendég az éjszakát is nálunk töltötte, akik között még kálvinista is volt nemes szándékunk jeléül. Szirmai úr a színész fiataloknak egy aranyat adományozott.

Mondanom sem kell, hogy ezt a valóban jókedvű komédiát sikerült igen gyorsan a sárospataki diákszínjátszásról írt tanulmányomban közölni. A komédia cselekményét, azt hiszem, sokan ismerik. A vár tulajdonosa, nemzeti Kénts Demeter úr a vár pincéjében aranyat szeretne találni, ezért munkásokat fogad, de még szolgálja áldozata is lesz. Mint nagyon sok latin komédia cselekményében, a ravasz és minden hájjal megkent szolga túljár gazdája eszén. A komédia szövegét először én adtam közre.²⁷ Ezt követően azonban, ugyanennek a komédiának egy szövegváltozata megjelent a régi magyar drámák sorában, a jezsuita kötetben, azt Varga Imre adta közre.²⁸ A darabról magáról egy hosszabb tanulmányt jelentetett meg Sziráki Szilvia, aki gimnáziumi növendékeivel előadatta Székesfehérvárott a ciszterci gimnáziumban, majd ugyanezt Kolozsvárott is a Drámaszövegek metamorfózisa című konferencián, s a kötetben tanulmányát is megjelentette erről a drámáról.²⁹

A farsang után a jeles keresztény ünnepek közül a nagyhét és a húsvét következik. A flagelláns körmenetekre mindig rá lehet bukkanni, hiszen ekkor a leányok bibliai jelmezbe, a férfiak zsákba öltöznek, és ostorozzák magukat. Teszik ezt olyan szenvedéllyel vagy hittel, hogy a fájdalom szinte meg sem érzik, pedig az önkorbácsolás következtében folyik a vér a hátukon végig. A húsvéti ünnepek előkészületeként nem ilyen véres, de mindenképpen fájdalmas megemlékezés, amikor szertartásos keretben mind a négy evangélium szenvedéstörténetét végigolvassák

27 Kilián, 1973.

28 Kénts kapalo Nemzeti Kénts Demeter Uram. Mulatságos játék. In: Kilián–Varga, 1995. 353–394.

29 Sziráki, 2011.

szerepekre kiosztva, oratorikusan, vagy végigjátsszák a nagyhét virágvasárnapján, nagyszombán, nagycsütörtökön és nagypénteken.

Június 24-én Szent Iván napját ünnepli a nép, s ekkor országos jelenség volt a tűzgyújtás, amit a jezsuiták mindenképpen krisztianizálni akartak. Hat fiatalember fehér, bokáig érő ingben, lángoló fáklyával a kezében vonul be a templomba az asszisztencia előtt. A fáklyák a teljes mise alatt lobogva lángolnak. Szent Iván napja után, a nyár legvégén, augusztus utolsó napján vagy szeptember első napján az őrangyalok ünnepe jelenti a következő dramatikus alkalmat. A felnőtt fiatalemberek őrangyaljelmezbe öltöznek, a kisdíákok pedig az őrzött lélek szerepét játsszák el. A drámakutató, ha a szemiteátrális alkalmakat vagy szemidrammákat keresi, ezeket az ünnepeket mind végig kell vizsgálnia, hogy találjon valamit. A tanév végén általában ismételtelen bemutatják valamelyik, az év közben jól sikerült drámát. Tehát ez is dramatikus vagy teátrális alkalom. S ha bárki is kutatni akarja a jezsuita iskolák teátrális vagy dramatikus hagyományait, ezeket az alkalmakat a diáriumban a kutatónak nyomon kell követnie.

Előadásom első szakaszában felhívtam a figyelmet arra, hogy kutatócsoportunk az adatok, a szövegek összegyűjtését, kiadását lelkiismeretesen végezte és végzi. Felhívtam arra is a figyelmet, hogy mindegyik felekezet és iskolát fenntartó szerzetesrend színházi tevékenységéről egymásután születtek a kismonográfiák. Így kezünkben van már Medgyesy Norbertnek a Csíksomlyóról írt monográfiája, Pintér Márta Zsuzsannának ugyancsak Csíksomlyóról írt könyve, ami még a csíksomlyói kincsrejtés megtalálása előtt keletkezett. Megírtuk a minoriták, a protestánsok, a gyermekszínház korai tevékenységéről már nem is az első könyvet, s a jezsuiták iskoláiban folyó színjátszó tevékenységről eddig csak elszórtan jelentek meg adatok. A jezsuita iskolaszínház témáját tökéletesen átfogó monográfia még nem született meg. A monográfia előkészítéséhez azonban hozzátartozik a latin és magyar drámaszövegek teljes ismerete, az adatok szinte átláthatatlan dzsungelének, beleértve az összes *Historia Domus*, az összes diárium, s az *Annuae Litterae* teljes anyagának teljes feltárása, s csak ezután kezdődhet a 17–18. századi jezsuita diákszínház történetének megírása. Amikor a piarista kismonográfiát írtam, akkor néhány jezsuita iskola alapos vizsgálatának az eredményét is bemutattam: Nagyszombat, Pozsony, Sárospatak, Eger és Székesfehérvár diákszínházát tárgyaltam igen részletesen. Csak így tudtam összehasonlítani a 23 piarista iskola és a több mint negyven jezsuita iskola színházának, témaválasztásának a gyakorlatát és a múltját. S minthogy hatalmas adattári anyag birtokában vagyok, ezért vállalkoznék arra, hogy a jezsuita iskolaszínház múltjáról a piaristákéhoz hasonló monográfiát írjak. A szándékom ez, hogy meg tudom-e valósítani, azt csak az odafent való tudja igazán. Kérem, és kérjük segítségét, hogy még befejezhessem.

Alszeghy–Lóránt–Varga, 2005.

Ludi scaenici linguae Latinae Protestantum in Hungaria e saeculo XVII–XVIII. Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból. Curam voluminis edendi gesserunt. Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zsoltné–Lóránt István–Varga Imre Introductionem et commentarios scripsit, Előszót írta, jegyzeteket készítette: Varga Imre. Budapest, 2005.

Bálint, 1976.

Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1976. 346–362.

Bálint, 1977.

Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I. Budapest, 1977. 246–252.

Czibula, 2008.

Színházvilág – világszínház. Régi magyar színház 3. Szerk.: Czibula Katalin. Budapest, 2008.

Czibula–Emödi–János, 2009.

Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből. Régi magyar színház 4. Szerk.: Czibula Katalin–Emödi András–János–Szatmári Szabolcs. Nagyvárad, 2009.

Demeter, 2000.

A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai. Szerk.: Demeter Júlia. Miskolc, 2000.

Demeter, 2003a.

A magyar színjáték honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére. Szerk.: Demeter Júlia. Miskolc, 2003.

Demeter, 2003b.

„Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!” Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból. Szerk.: Demeter Júlia. Utószó: Pintér Márta Zsuzsanna. A drámák latin nyelvű címeit magyarra fordította Kilián István. Budapest, 2003.

Demeter–Kilián–Pintér, 2002a.

Piarista iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. V/1. Sorozatszerk.: Demeter Júlia–Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna. Sajtó

alá rendezte: Demeter Júlia, Kilián István, Kiss Katalin, Pintér Márta Zsuzsanna. Budapest, 2002.

Demeter–Kilián–Pintér, 2002b.

Piarista iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. V/2. Sorozatszerk.: Demeter Júlia–Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna. Sajtó alá rendezte: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna. Budapest, 2002.

Franchi, 1997.

Franchi, Cinzia: Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai. Csíkszereda, 1997.

H. Takács, 1994.

H. Takács Marianna: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Fontes ludorum Scenicorum in scholis S. J. Hungariae IV. Indices. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1994.

János, 2007.

János-Szatmári Szabolcs: Az érzékeny színház. A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján. Kolozsvár, 2007.

Kilián, 1973.

Kilián István: A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 164–183.

Kilián, 1976.

Kilián István: Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 10. Székesfehérvár, 1976. 201–305.

Kilián, 1992.

Kilián István: A minorita színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat. Budapest, 1992.

Kilián, 1994.

A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799. Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis Collegiisque Scholarum Piarum Hungariae. Sajtó alá rendezte és szerk.: Kilián István. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1994.

Kilián, 2002.

Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján. Budapest, 2002.

Kilián, 2009a.

Kilián István: Teátrális szertartáselemek, akadémiák, declamatiók, színjátékok és drámák Nagyváradon 1723–1771. Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből. Nagyvárad, 2009. 303–345. Függelék, Adattár: 2, 3, 16, 17, 18, 19, 21, 30, 40, 46, 53, 65, 74, 84, 109.

Kilián, 2009b.

Molière: Declamatio (rhet. magyar) A meridie Rhetores declamationem Ungaricam producunt et eam ex ex Mollier jucunda cum plausu (Diar. SJ Varadino Olasziensis 246v.). In: Kilián István: Teátrális szertartáselemek, akadémiák, declamatiók, színjátékok és drámák Nagyváradon 1723–1771. Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből. Függelék, Adattár. nr. 169. 1761. január 27. Nagyvárad, 2009.

Kilián, 2011.

Kilián István: Rézmetszetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből. Bibliotheca Universitatis. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet. Szerk.: Kecskeméti Gábor–Tasi Réka. Miskolc, 2011. 241–271.

Kilián–Pintér, 1989.

Iskoladráma és folklór. Szerk.: Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1989.

Kilián–Pintér, 1993.

Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Szerk.: Pintér Márta Zsuzsanna–Kilián István. Debrecen, 1993.

Kilián–Varga, 1989a.

Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. I/1–2. Protestáns iskoladrámák. Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Budapest, 1989.

Kilián–Varga, 1989b.

Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. II./1. Minorita iskoladrámák. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Kilián István. Budapest, 1989.

Kilián–Varga, 1990.

Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. III. Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai. Sorozatszerk.: Kilián István–Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Budapest, 1990.

Kilián–Varga, 1992.

Jezsuita iskoladrámák. (Ismert szerzők). Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. IV/1. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zoltánné, Czibula Katalin, Varga Imre. Budapest, 1992.

Kilián–Varga, 1995.

Jezsuita iskoladrámák. (Ismeretlen szerzők. Programok, Színlapok). Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. IV/2. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zsoltné, Berecz Ágnes, Keresztes Attila, Kiss Katalin, Knapp Éva, Varga Imre. Budapest, 1995.

Knapp, 2007.

Knapp Éva: „Judit képit én viseltem”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. Budapest, 2007.

Lukács, 2000.

Lukács István: Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja.1626. Dramatizált kaj-horvát Mária-síralom Erdélyből. Budapest, 2000.

Medgyesy, 2009.

Medgyesy S. Norbert: A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere. Piliscsaba–Budapest, 2009.

Nagy, 1998.

A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században. Bibliográfia. Az iskolai, a populáris és a hivatásos színjátszás Magyarországon. Szerk.: Nagy Júlia. Az anyagot gyűjtötte: Kiss Katalin, Nagy Júlia. Budapest, 1998.

Pintér, 1993.

Pintér Márta Zsuzsanna: A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. Budapest, 1993.

Pintér, 1997.

Barokk színház – barokk dráma. Az egrí Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai. Szerk.: Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1997.

Staud, 1984–1988.

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. Fontes ludorum Scenicorum in Scholis S. J. Hungariae. I–III. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1984–1988.

Szedmák, 2009.

A XVII–XVIII. századi magyarországi iskolai színjátszás bibliográfiája. (1998–2009.) Szerk.: Szedmák Andrea. Az anyagot gyűjtötte: Szedmák Andrea, Nagy Júlia. Prótea Kulturális Egyesület, hn. 2009.

Sziráki, 2011.

Sziráki Szilvia: A kolozsvári Ként Kapáló szövegváltozatai. Text versions the Play entitled Ként Kapáló From Cluj/Kolozsvár = (Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek. Matorphosis of the (drama)texts. Stories of relation. II. Kolozsvár, 2011. 134–143.

Takács, 1937.

Takács József: A jezsuita iskoladráma (1581–1773). II. Budapest, 1937.

Tar, 2004.

Tar Gabriella Nóra: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain. Kolozsvár, 2004.

Tar, 2012.

Tar Gabriella Nóra: Deutschsprachiges Kindertheater in Ungarn im 18. Jahrhundert. Berlin, 2012.

Varga, 1967.

Varga Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. Budapest, 1967.

Varga, 1988.

Varga Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Fontes ludorum scenicorum in scholis religionis protestantis Hungariae. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1988.

Varga, 1992.

A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig. Fontes ludorum scenicorum in scholis institutisque catholicis Hungariae. Sajtó alá rendezte Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna, Varga Imre. Szerk.: Varga Imre. Sorozatszerk.: Hopp Lajos, Budapest, 1992.

Varga, 1995.

Varga Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig. Budapest, 1995.

Varga–Pintér, 2000.

Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. Budapest, 2000.

Kilián István:

Jezsuita iskola és színjátszás Sárospatakon

A 17–18. századi magyarországi
színház- és drámakutatás jelenlegi állapota

Kulcsszavak:

**iskolai színjátszás, szemidramatikus,
szemiteátrális ünnepi alkalmak,
Annuae Litterae**

Tanulmányom első részében ismertetem az eddig elvégzett munkát. 10 szövegkötet, 5 adatkötet és 9 tanulmánykötet látott napvilágot és 7 konferenciakötetet jelentettünk meg. A régi magyar drámát tárgyaló tanulmányainkról pedig napvilágot látott két bibliográfia. Mintegy másfél éve gyűjtöm a jezsuita Annuae Litteraek drámákra és színjátékokra vonatkozó adatait. Több mint 450 oldalnyi anyag áll rendelkezésre. Kigyűjtöttem a pozsonyi, a selmecbányai, a székesfehérvári, a besztercebányai, a győri és a nagyváradai jezsuita diáriumok drámatörténeti adatait, s ezeket akarom társítani az Annuae Litterae hatalmas munkája mellé.

A sárospataki jezsuita iskolai színjátszásról eddig megjelent munkákat (Staud, Kilián), és az itt elkezdett munkát tovább kell folytatni. Szemidramatikus, szemiteátrális ünnepi alkalmak az egyházi év folyamán még többször adódhatnak. Vannak közöttük olyanok is, amelyek a liturgiához nem kötődnek, csak egyszerű iskolai rendezvényt jelentenek, más alkalmak viszont nagyon erősen liturgikus ihletésűek. Ezeket az alkalmakat pontosan fel lehetne deríteni a diáriumok vizsgálata során. A Historia Domusok, az Annuae Litteraek és a diáriumok összevetése teljesebb képet rajzol ki a kor iskolai színjátszásáról.

A jezsuiták iskoláiban folyó színjátszó tevékenységről eddig csak elszórtan jelentek meg adatok. A jezsuita iskolaszínház témáját tökéletesen átfogó monográfia még nem született meg. A monográfia előkészítéséhez hozzátartozik a latin és magyar drámaszövegek teljes ismerete, az adatok szinte átláthatatlan dzsungelének, beleértve az összes Historia Domus, az összes diárium, s az Annuae Litterae teljes anyagának teljes feltárása, s csak ezután kezdődhet a 17–18. század jezsuita diákszínjátszás-történetének a megírása.

A szerző:

Kilián István

professor emeritus

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

3515 Miskolc, Egyetemváros

E-mail: kiliani@freemail.hu

SUMMARY

István Kilián:

Data in the *Annuae Litterae* on Jesuit School Theatrical Life at Sárospatak

Keyword:

Sárospatak, school theatrical, *Historia Domus*, *Annuae Litterae*, *Diarium*, Jesuit School

In my study, I present the characteristics of the source documentation, hoping also to show the importance of researching this topic from the point of view of the school theatricals. One of the most important historical sources relating to the regional Jesuit Church history was the *Historia Domus*, which the appointed *Historicus* was obliged to keep up-to-date, in great detail and conscientiously. The *Historia Domus* also reported on the ways in which the Church celebrated the biggest feast days of the whole Church year. Looking at these documents, it becomes clear that the Jesuits were adept at using the power of scenery.

Another very important source for students of Jesuit Church history are the *Annuae Litterae*. The chapters of the *Annuae Litterae* were recorded just like those of the *Historia Domus*; however the *Historicus* did not have to go into such detail with the former. The third historical source available is the *Diarium*, which the Jesuit Order were never actually obliged to keep. Besides the previous two sources, data from the *Diarium* seem to be the most authentic and most recent, but not necessarily the most complete. So it is that the researcher comes to the assumption that the most important data is principally that from the *Historia Domus* and the *Diarium* in combination. The *Annuae Litterae* offer information on broader, less ecclesiastical issues. Consequently, reconstructing the nature of school performances during the 17th and 18th centuries is not easy, whatever data sources one uses. The *Annuae Litterae* record the number of students and also official Jesuit staff numbers at the Sárospatak School over many years.

Alongside the final part of my study, I include the source data from the period 1622 to 1769, i.e. data not published until now. This data is important from the point of view of Hungarian historical drama research with regards the age of the Jesuit Order at Sárospatak.

The Author:
István Kilián
Professor Emeritus

University of Miskolc
Faculty of Arts
Institute for Hungarian Language and Literature

H 3515 Miskolc, Egyetemváros
E-mail: kiliani@freemail.hu

Az Annuae Litterae adatai
a sárospataki jezsuita iskola
színjátszásáról

Köztudott, hogy több századot megért egyházi intézményeinkben az alapítást követő századokban *Historia Domust*, azaz háztörténetet kötelezően vezettek. Ebben a kézzel írt kötetben minden polgári év végén írásban összefoglalták az elmúlt év legjelentősebb eseményeit, s ezt az intézmény munkatársai, rendtársaik jelenlétében, a következő év kezdő hónapjában vagy hónapjainak egyikében fel is olvasták. Ha bármi miatt nem olvasták volna fel, az elmúlt esztendőre vonatkozó történeti visszatekintés minden, a házban élő rendtag számára izgalmas olvasmány lehetett. Bizonyosra vehető, hogy a *Historia Domust* minden rendtag alaposan végigolvasta, hiszen abban olykor még saját magáról is olvashatott több-kevesebb mondatot, hírt stb. az érdeklődő. De a *Historia Domus* nemcsak azok számára készült, akik a történeteknek személyes tanúi is lehettek, hanem azoknak is, akik a mindennapoknak nem voltak úgy részesei, mint a közösségben egész esztendőn át folyamatosan jelen lévők. Ha egy-két év elmúltával érdekesnek tűnt a *Historia Domus* szövege, még izgalmasabbnak ígérkezett, ígérkezik ugyanez évszázadok elmúltával. Éppen ezért a *Historia Domust* minden rendházban a legbiztonságosabb helyen őrizték, s veszély esetén talán el is rejtették. A fegyveres felkelések kirobantói, katonái azonban az ilyen jellegű olvasmányok iránt a legkevésbé sem érdeklődtek, s inkább tűzre hajították, semhogy féltve őrizgették volna. A háborús viszonyok között ezeket a köteteket csak nagyon nehezen tudták menteni a pusztítás elől.

1.

De próbáljuk a *historia domus* leglényegesebb elemeit összefoglalni egy jezsuita ház, a sárospataki rendház esetében. Az egyház mindig is az egyházi év ciklusaiiban gondolkodott. Az egyházi év a karácsony előtti bűnbánati időszakkal, az adventtel kezdődött, s tartott a következő advent első vasárnapját megelőző szombatig. Nyilván a jezsuita *Historia Domus* legfontosabb eleme, az első fejezet a templom tervezésével, építésével foglalkozott. De már a templom, a templomépület nélkül is be kellett számolniuk az egyház szolgálatáról, liturgiájáról, az egyházi ünnepek méltó ünneplésének bemutatásáról, módjairól, magyarul és egyszerűen a hitéletéről. Természetesen a legfontosabb része volt a *Historia Domus*nak ennek bemutatása akár iskolai viszonylatban, akár a templom területéhez tartozó hívek ellátásában. Hogyan rendezték meg a legjelesebb ünnepeket, a karácsonyt, vízkeresztet, a húsvétot, a pünkösdöt, úrnapiját a városban élő hívek számára? Hogyan szervezte meg a templom megbízott papja, plébánosa a jeles ünnepeket előkészí-

tő bűnbánati időszakot? Adventben tartott-e hajnali, úgynevezett rorate miséket? A rorátékon a hívek milyen számban vettek részt?

Ha nem volt a jezsuitáknak templomuk, de már az épület tervei ismertek voltak, vagy az építkezés elindult, akkor a tervezéstől az építkezésig mindenről számot kellett adniuk. A *Historia Domus* beszámolt az egész egyházi év jeles ünnepnapjainak ünneplési módjairól. A jezsuiták természetesen minden tekintetben a látvány erejére próbáltak hagyatkozni. Sárospatakon előfordult, hogy Jézus mennybemenetelének a napján a szentélyben felállítottak egy Jézust ábrázoló szobrot, s melléje két angyalalakot helyeztek el, az angyalok kezébe égő gyertyát adtak, s a legáhitatosabb pillanatban, méltó zenekíséret mellett, ezt a három szobrot szertartásos lassúsággal arra kirendelt mesteremberek a mennyezetről lelógatott kötelek segítségével nagyon lassan felemelték.¹ A teátralitás szándéka természetesen nem hiányzott más ünnepek méltó megünnepléséből sem.

A historicusnak pontosan számot kellett adnia az iskolában történekekről is. Ha még az építkezés fázisában tartott az iskola, erről is be kellett számolni. A jezsuita templomban jezsuita papok tevékenykedtek, a rendházban a plébániai feladatokat ellátó papok részére kellett cellát vagy szobát biztosítani. Köztudott, hogy a gimnázium alsóbb osztályaiban magiszteri fokozattal rendelkező fiatalok tanítottak, általában ezek számára is biztosított a rend megfelelő szobát vagy cellát, minden bizonnyal a rendház falain kívül. A rendházban általában kisegítő testvérek (*fratres*) is dolgoztak, akik teológiai és filozófiai tanulmányokat nem végeztek, akiket pappá nem szenteltek, de a ház körüli fizikai jellegű munkákat ők végezték el. Valamennyi rendház tartott természetesen teheneket, lovakat a szükségletnek megfelelő számban, ezeket fejni, etetni kellett. A lovakat szállításra, kocsik vontatására használták, de olyan lovakat is tartottak, amelyek lovaglásra is alkalmasak voltak. A ló volt az egyetlen az embernél gyorsabb közlekedési eszköz. Hosszabb úton a lovakat váltaniuk is kellett. S ezeken kívül természetesen úgynevezett „apró marhát” is kellett tartaniuk, hiszen az élelemről a jezsuitáknak maguknak kellett gondoskodniuk.

A rendháznak lehettek alkalmazottai is, akik az estét és éjszakát családjuk körében töltötték, de nappal benn a rendházban végeztek valamiféle fizikai munkát. A megfelelő méretű rendházra természetesen ilyen okok miatt is szükség volt. A historicusnak pedig mindenről be kellett számolnia, de a pénzügyi elszámolásnak nem volt helye a háztörténetben. Erre a bevételt

1 Kilián, 1973. 129–186. 1741. Áldozócsütörtökön 1741. máj. 11. Délután a pap a ministránsokkal a középpütt felállított Asztalkához megy, amelyre Krisztus mennybemenetelét ábrázoló szobrot helyezték el. Itt a pap beszéde után „sensim statua elevabatur medio funis sursum versus foramen fornicis templi, ex quo obviam statuae prodiverunt angeli lignei cereis credentibus instructi; dum sensim statua Christi elevabatur, tympana et reliqua musica resonabant usque dum disparuisset statua; haec sublata demittebantur ex foramine varia munera, quae a vide populus rapuit. Takács, 1937. 79.

és a kiadásokat lelkiismeretesen bemutató, kézzel írt könyvek voltak alkalmasak. Különös, hogy a *Historia Domus*, az *Annuae Litterae* kötetei vagy keletkezési helyükön vagy a címzett helyén a mai napig megtalálhatóak, ha éppen valamiféle tűzvész vagy valamiféle háborús esemény következtében el nem pusztultak ezek a nagyon jelentős források. Tehát a jezsuita háztörténet egyik legjelentősebb történeti forrása a *Historia Domus* volt. A kinevezett historicusnak munkáját pontosan, lelkiismeretesen, határidőre teljesítenie kellett.

2.

A jezsuita háztörténet másik, igen jelentős forrása az *Annuae Litterae* volt. Ezt két példányban kellett leírnia a historicusnak. Az egyik példányt el kellett küldeni a tartomány központjába, Magyarország esetén Bécsbe, a másik példányt pedig a jezsuita rend általános vezetőjének, Rómába kellett postáznia. Az *Annuae Litterae* fejezetei ugyanazok voltak, mint a *Historia Domus*éi, de az *Annuae Litterae* fejezeteit sokkal kisebb terjedelemben kellett a historicusnak megírnia. Az *Annuae Litterae* évi jelentése tehát sokkal rövidebb volt, mint a *Historia Domus*, az éves történesek előadása terjedelmében rövidebb volt, s csak a leglényegesebb adatokat tartalmazták. Az *Annuae Litterae* jelentése is kötelező penzum volt. A jezsuita rend általános főnöke vagy a tartományfőnök csak ebből a rövidebb jelentésből tájékozódhatott szolgálati helyén, a rend hazai központjában, vagy Rómában, a megválasztott általános vezető (generális) székhelyén a templom, az iskola, a rendház építéséről, fenntartásáról, a rendtagok, a magiszterek, az alkalmazottak végzett munkájáról.

A rendház meglátogatása alkalmával a tartományfőnök, sőt a generális vezető a *Historia Domus* is elolvasta, ha egyáltalán Magyarország valamelyik jezsuita rendházát meglátogatta, s arra lehetősége kínálkozott, s az évi jelentésről itt az *Annuae Litterae* szövegén kívül a *Historia Domus*ból nyerhetett alaposabb ismereteket. Az *Annuae Litterae* évi jelentésében a drámák címei csak részben vagy csak rövidítve találhatók meg, azaz, ha az adott évben a hat osztály előadott egy-egy, azaz összesen hat drámát, akkor mind a hat dráma címét nem közlik az *Annuae Litterae*ben, csak a fontosabbnak tartott előadások címeit olvashatjuk. A legritkábban fordul elő, hogy a historicus minden előadás címét lejegyzí. Olyan eset is előfordul, hogy egyetlen előadást címet sem küldenek el jelentésükben, vagy azért, mert a darabok egyszerűen nem nyerték el a historicus tetszését, vagy azért, mert a történész csak néhány előadást látott.

Az előadások címei nem mindig azonosak a *Historia Domus*ban szerepeltetett előadástípusokkal. Ennek oka az, hogy a barokkban általában dupla címet adtak majdnem minden drámának. Az egyik a konkrét, a másik az elvont cím volt. A konkrét cím pontosan megadja az előadás tárgyát, az elvont cím önmagában nehezen érthető, gyakran nem is lehet megérteni. Példaként adjuk itt az 1722-ben Pozsonyban előadott dráma címét: *Trimetropoliomachia, sive certamen trium celebrium Hungariae Urbium, Budae, Posonii ac Sopronii de excipiando clementissimo Rege suo Carolo VI.* Ugyanezt magyarra így értelmezhetjük: *Trimetropoliomachia*, azaz há-

rom város, Buda, Pozsony és Sopron versengése egymással Magyarországon VI. Károly király fogadása ügyében.² Az iménti kettős címből lehetséges, hogy az *Annuae Litterae* szerzője csak az első vagy csak a második címet közli, az elhagyott teljes címet azonban a *Historia Domusból* vagy a diáriumból tudhatjuk meg. Tehát a három történeti munkában esetlegesen hiányos adatokat kiegészíthetjük a másik kettő adatból.

3.

A harmadik történeti forrás a *diárium* volt. A jezsuita rendben nem volt kötelező ennek az írása. Ezért ez nem is maradt, nem is maradhatott ránk minden ház után, mert nem mindegyik házban vezették. Valószínűleg a házfőnök kötelezhette a historicust arra, hogy diáriumot is vezessen. Ebből az következik, hogy van olyan diárium, amelyet csak addig vezetett a historicus, amíg a házfőnök ezt megkövetelte, vagy addig, amíg a házfőnököt el nem helyezték máshova. De talán az előbbi két forrásmunka mellett a diárium adatai látszanak a leghitelesebbeknek és a legfrissebbeknek, de nem feltétlenül a legteljesebbeknek. Miért? Mert ezeket naponta vezették, és a leggyakrabban a vonatkozó adat pontos kezdeti idejét és időtartamát is jelzik. Tehát minden jelentős eseménynek pontosan megtudhatjuk a kezdő, sőt a befejezési időpontját is, s így arról is értesülhetünk, hogy egy-egy színi előadást mikor kezdtek el játszani, s mikor fejezték be. Értesülhetünk arról is, hogy kik jelentek meg az előadáson. A diáriumokban többnyire nem írtak drámacímet, de ismerve a *Historia Domus* vagy az *Annuae Litterae* adatait a keresett város színjátszásáról, a címetek ki tudjuk keresni, s ha arról is van információnk, hogy melyik osztály játszott, akkor már azt is sejthetjük, hogy melyik magiszter írta és rendezte a darabot. A diáriumokat naponta vezették, s a napi program minden pontjáról, annak kezdetéről és végéről írniuk kellett.

A diárium írója már csak konkrétumokat írhat, de lehet, hogy éppen ezek a konkrétumok a darab igazi címéhez nem vezetnek el. Azaz a diáriumban szinte percről percre be kell számolnia a nap minden pillanatáról. Az alábbi, találomra készült példa átlagos egy-egy nap rendjéről: a reggeli szentmise tartott 7 óra 30 perctől egy negyed 9-ig. Azután minden osztályban előadások voltak 12 óráig. 12-től 13 óráig szabadon felhasználható idő, 15 órától általában litánia kezdődött, majd a litánia után fél 4-től a szintaxisták előadásukat próbálták el. De nem nevezi meg a historicus a darab címét. Az előadás olvasópróbája tartott fél 5-ig, majd utána az előadásban szereplő táncosok próbája következett, s zárta a próbákat a zenekar. Staud adatainak sorából meg tudjuk állapítani, hogy a tárgyalt évben a szintaxisták milyen című és tárgyú előadást vittek színre. Az *Annuae Litterae* adatai megerősíthetik kutatásunk eredményét. A próbák után vagy közben természetesen következtek a konkrét előkészületek az előadásra. Meg kellett hívni a házfőnököt, s néhány rendtagnak el kellett látogatnia a hely püspökéhez, s ha ilyen rangú papi

2 Staud, 1984–1988. I. 396.

személy ott éppen nem volt, akkor a gimnázium székhelye legmagasabb rangú papjához, s őt is meg kellett hívni a színielőadásra. A diáriumban, olykor még a Historia Domusban is, arról is kapunk információt, hogy a püspök vagy a magas rangú pap hogyan reagált a látott előadásra, könnyezett vagy sírt, vagy, ha jókedvű komédiát mutattak be, ő is nevetett a diákokkal és a tanárokkal együtt. Majd ezt követte a jutalom kiosztása, ami a püspök vagy a pap feladata volt, s természetesen a jutalom saját pénztárcáját terhelte. Az a különös és mindenképpen szokatlan, hogy a diáriumban minden rendezvényről szinte percnyi pontossággal értesülünk, megtudjuk, hogy melyik napon adták elő a darabot, hány órától, hány óráig tartott. Esetleg a világításról, a díszletezésről, a jelmezekről is kapunk valami információt.

Lássunk egy konkrét példát Pozsony jezsuita gimnáziumának drámatörténetéből: 1734. augusztus 6-án egy nagyobb actio zenészei tartottak próbát. Az érsek adta kölcsön zenészeit a jezsuita gimnáziumnak. A próbát a magister munkaszobájában tartották meg. A grammaticai osztálynak ezután ebédet adtak a principisták hálótermében. Ezen a próbán a compositort, azaz a zeneszám komponistáját dicséretben részesítették.³ A következő napon, azaz augusztus 7-én, szombati napon ennek a nagy actionak megtartották a generális próbáját. Mint majd látni fogjuk, a proba generalis fogalma nem fedi tökéletesen a színházi életben ma használatos főpróba fogalmát. A próba a litánia után kezdődött. A kijelölt asztal mellé leültek a bírálók, így a gimnázium rektora, s az ő három tanácsadója, valamint a kollégium prefectusa. Jelen volt még a nagyszombati jezsuita ház procuratora (házigondnok), aki az előadást nem láthatta, s ezért legalább a próbán szeretett volna megjelenni. A zenét ekkor már nem próbálták. Bemutatták a táncos jeleneteket és az első intermediumot. A zenét másodszor a püspök jelenlétében, a jezsuiták ebédlőtermében próbálták el.⁴

1734. augusztus 9-én ismét az intermediumokat próbálták. Nyilván erre a másodszori próbára is feltétlenül szüksége volt a szereplőknek.⁵ 1734. augusztus 11-én meghívták a vendégeket, akiket arról is tájékoztattak, hogy a játékban közreműködő színészdiákokat meg is kell jutalmazni.⁶

3 PROBA MUSICIS PRO ACTIONE MAJORI. Post Vesperas proba Musicis pro Actione Majori. Aderant soli Musici Celsissimi Archiepiscopi. Probatum in cubiculo Magistri. Grammaticae data subinde collatio a Collegio in cubiculo Magistri Principiorum. Laudem tulit compositor statim in hac proba. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

4 1734. augusztus 7. Sabbati. PROBA GENERALIS ACTIONIS MAJORIS. Scholae post Litanias. Proba generalis Actionis majoris. Assedit consvetae Censorum mensae Reverendissimus Pater Rector, consultores tres, Pater item Praefectus. Aderat etiam et cōsedit Pater Procurator Tyrnaviae, qvi cum Actionem non posset, Probam saltem spectare voluit. Musica non probata. Producti saltus et unum intermediorum tantum se ostendit. Probata musaca 2-dum coram ipso Celsissimo in refectorio nostro. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

5 1734. augusztus 9. Lunae. PROBA INTERMEDIARUM. Scholae tota die. Litaniae, media 4-ta Reverendus Pater Rector accepto uno consultorum cum Patre Praefecto, Probarunt intermediarum. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

6 1734. augusztus 11. Mercurii. Schola invitati spectatores pro Comoedia, et spectatrices moniti a Praefecto Praemiferi. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

S végül 1734. augusztus 12-én bemutatták a nagy színdarabot. Az előadás fél négykor kezdődött, s majdnem este nyolc óráig tartott. A darab címe ez volt: Bajazet a Tamerlan párviadalra hívja, s a küzdelemben megöli. Bajazet a törökök fejedelme volt. Az előadást megtekintette Pálffy János marsall, s vele több gróf és mágnás. A darab megtekintését a hölgyeknek is engedélyezték. Az actio a jezsuita rendnek nagy megbecsülést szerzett, s az előadást nagyszombat érseke nyíltan is megdicsérte. A legtöbb dicséret azonban a marsall szájából hangzott el. Valamennyi vendég a darab befejezéséig kitartott, azaz jelen maradt. Az előadást követő vendéglésről, a borról is többek között az érsek gondoskodott, s ő jutalmazta meg a szereplő fiatalokat is. Az épületet és a vendégsereget őrző katonaságot ezután borral is megvendégelték. Ekkora tömeghez azonban az érsek kevesellte az épület belső világítását. A jelmezeket a provinciális szobájában helyezték el, s ebben a teremben három tanuló aludt a biztonság kedvéért. Így biztosították az értékes jelmezek éjszakai őrzését.⁷

Tehát az előadások legpontosabb idejéről, körülményeiről kaphatunk ismereteket a diáriumból, de olykor még az sincs leírva, hogy melyik osztály adta elő a színjátékot. Milyen jutalmat kaptak a tanulók, hogyan reagált az előadást látva a témára a diákok szereplésén jelenlévő előkelőség, hogy körülbelül hányan nézték meg az előadást, de nem tudjuk meg, hogy milyen volt a nézők társadalmi megoszlása. Csak nemesek vagy főnemesek és püspökök látogathatták ezeket az előadásokat, vagy esetleg az alsóbb társadalmi osztályok vagy rétegek képviselői is megjelenhettek? Tudomásunk van arról is, hogy a teljes közönség befogadása mindig komoly problémát jelentett a házfőnök számára. A nagyobb közönség befogadásának gondjait általában úgy oldották meg a jezsuita házfőnökök, hogy csak férfiak látogathatták az előadásokat. Előfordult azonban olyan eset is, hogy a férfiak kikövetelték a jezsuita házfőnöktől azt, hogy feleségeik és leányaik is megtekinthessék az előadásaikat, s ezért a következő napon a nők számára is tartottak például Nagyszébenben előadást.⁸ Ha gyarapodott a nézők száma, akkor úgy is meg tudták oldani a kiala-

7 1734. augusztus 12. Recreatio. Media 4-ta incepit Actio Major, duravit fere usque ad octavam. Argumentum erat Bajazetes a Tamerlane bello captus... ferro inclusus. Titulus: Ludus fortunae in Bajazete Turcarum Imperatore. Spectatores erant celsissimus Excellentissimus Marschallus Joannes Pallfi aliquot Comites et alii Magnates, faeminis indultum interesse. Actio tandem ingentem Societas honorem non minorem retulit: certe Celsissimus nec parce, nec obscure laudavit. Dissertissimus tamen omnium erat laudator Ecellentissimus Mareschallus. Hospites hi et Magnates omnes usque ad finem perseveruerunt. Potus varios deferri curavit sub actione Celsissimus, qui et praemia pretiosa sane solvit. Ad lumen nisi post clausuram vix quidquam erat, nec ipse celsissimus in his angustiis contentus fuisset, si totum ad lumen productum fuisset, sed et Caput Collegii prodenter ignem omnem vetuit. Milites petiti ab Illustrissimo comite Herberstein tribuno eorum, qui ad ducem Loharingum exultant, duo stabant ad portam collegii, duo alii ad portam scholam, quae primum hora tertia pro sequentisexu referata, <duo>... denique ad portam auditorii. Excepti hi milites haustu hora prima et dimisse large tractati, liberaliterque donati. Pro pretisioribus vestibus, quas forsitan resumere, mutare et cetera contigit, apertum cubiculum Reverendi Patris Provincialis tradita Clavis uni. tres studiosi in auditorio dormire permissi. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766.* 26.)

8 1712. FILIUS PRODIGUS (Repetitio exhibitionis.) Quia vero Loci Angustiae magni spectatorum numero recipiendo pares non sunt, repetita est exhibitio et altera die pro sexu foemineo cum magno accessu nobiliae foeminarum, tum germanarum, tum saxonicarum. *Staud*, 1984–1988. III. 165.

kult helyzetet, hogy a közönség egy tekintélyes hányada állva nézte végig az előadást. Az ülőhely kétszer nagyobb területet igényelt a néző számára a nézőtér négyzetmétereiből, mint az állóhely. Általában a közönség jelesebb tagjai számára biztosítottak ülőhelyet.

A kutatónak az a sejtése, hogy a *Historia Domus* és a diárium adatainak birtokában lehet konkretizálni a leglényegesebb adatokat. Az *Annuae Litterae* is sok mindenről tájékoztathat. Teljesen egyértelmű azonban, hogy csak e három jelentős forrás adataiból sem könnyű rekonstruálni a 17–18. századi iskolai előadásokat. A leglényegesebb adatok összeállhatnak a *Historia Domus*-ból, a diáriumból és az *Annuae Litterae*-ből, s e három forrástípus ismerete birtokában sem rendelkezhetünk minden előadást bemutató információval, az előadás tárgyával kapcsolatos legfontosabb tudnivalókkal.

Hets J. Aurelián, a jezsuita gimnáziumok történésze 1938-ban adott ki egy nyomtatott könyvet, amiben igen aprólékosan s rendkívül körültekintően bemutatja a jezsuita gimnáziumok és a rendházak történetét. Az 1741-es esztendő tekinteti olyannak, amely általánosan jellemző lehet a jezsuita rendre, azaz az 1741-es esztendőből veszi a jezsuita iskolák létszámadatait, s ezek között a sárospataki iskola csak az utolsó helyek egyikén kullog. 1741-ben Egerben 398, Kassán 500, Kolozsvárott 400, Kőszegen 500 tanulójuk volt a jezsuitáknak. Kétségtelen, ez a néhány város messze felülhaladja még a közepes létszámú iskolákat is. Létszám tekintetében Nagybányán 20, Rozsnyón 130, Szepesen 68 és Székesfehérvárott 165 tanulójuk volt. Sárospatakon általában 60 diákot tanítottak a jezsuiták. Patak soha nem tartozott a diáklétszám tekintetében még a középmezőnyhöz sem, hanem csak utolsó helyek egyikére lehet besorolni.⁹

Örvendetes, hogy az *Annuae Litterae* nagyon sok évben megadja a tanulók létszámát is, s ezzel azt is jelzi, hogy nyilván a protestáns hatás miatt, a tanulók létszáma tekintetében szinte mindig a hátsó vagy a legutolsó mezőben találhatjuk meg. De az alacsony iskolai létszámot Sárospatakon nemcsak a felekezeti megosztottság okozhatta, hanem az is, hogy a közeli Sátoraljaújhelyen a pálosok, a valamivel távolabbi Tokajban pedig a piaristák vezettek gimnáziumot.

Változékony volt a pataki jezsuiták személyi állománya is. Patakon is, és minden jezsuita rendházban, nemcsak felszentelt papok dolgoztak, hanem esetleg jezsuita fráterek, fogadott alkalmazottak, azaz magiszterek, s a gazdaság és a konyha körül természetesen civil alkalmazottak is. A pataki jezsuita iskolába 1663-ban a provinciális két jezsuitát helyezett a városba. Az egyik a rendkívül tehetséges Sámbar Máttyás volt, a másik pedig Nemczani Miklós. Még ugyanebben az esztendőben nyilvános hitvitát folytattak a templom előtti téren, ahol a jezsuita Sámbarnak a református Pósa-házi volt a vitapartnere. Még 1664-ben és 1665-ben is éltek a jezsuiták és a protestánsok a hitvita lehetőségével, de később ezek a nyilvános viták abbamaradtak. Nem is

9 Hets, 1938. 16–17.

volt rájuk különösebb szükség. Ennek egyik látványos jele volt a megkeresztelték száma: 1663-ban a jezsuiták csak 14 gyermeket kereszteltek meg, 1666-ban már 85-re emelkedett a megkeresztelt gyermekek száma. Báthory Zsófia még házat is adományozott a jezsuitáknak a külső várban. Az épület birtokba bocsátása után még nagyobb birtoktesteket is kaptak, aminek következtében fennmaradásuk, működésük még több mint egy évszázadig biztosított volt.

Ennek ellenére az iskolai tanulók létszáma nem tekinthető kielégítőnek. Az első tanulólétszám-adatunk csak 1728-ból ismeretes, ekkor mindössze 70 tanuló járt az iskolájukba. Sárospatak mindig is kisgimnázium maradt, azaz a két legmagasabb osztály, a poéták és a rhétorok számára soha nem nyitották meg kapuikat. Aki ennek a két osztálynak az anyagát is el akarta végezni, annak vagy Sátoraljaújhelybe a pálosokhoz, vagy Tokajba a piaristákhoz kellett mennie. A sárospataki négyosztályos jezsuita gimnázium tanulólétszámáról, csak 1728-tól vannak adataink. A négyosztályos gimnázium tanulói közé, tudtunk szerint, soha nem számolták azokat a kisdíákokat, akik az írás, olvasás és a legelemibb számolás ismereteinek akartak birtokába kerülni. A kor gyakorlata szerint az elemi oktatást, az írás, olvasás és a számolás mesterségét a családok biztosították a gyermekek számára. Sárospatak jelentős számú közönsége azonban ezt a feladatot nem tudta ellátni, s ezért az elemi oktatást a jezsuitáknak biztosítaniuk kellett. A kor iskoláiban ezeknek a száma mérhetetlenül sok volt, azok azonban, akik a principiummal kezdték gimnáziumi tanulmányaikat, s befejezték a felső grammatista osztállyal, nagyon kevesen voltak.

A sárospataki iskola létszámadatai az alábbiak az *Annuae Litterae* szerint:

1728:	70	1741:	60	1755:	80	1765:	102
1732:	80	1742:	70	1756:	83	1766:	105
1733:	70 +63	1746:	93	1757:	150	1767:	92
1734:	80	1747:	115	1758:	60	1769:	80
1735:	65	1752:	70	1761:	76		
1738:	75	1753:	80	1762:	108		
1739:	62	1754:	70	1763:	87 ¹⁰		

10 Lásd itt az *Annuae Litterae* vonatkozó événél.

Ezek a létszámadatok azt mindenképpen jelzik, hogy Patakon a jezsuiták ugyan tartósan akartak letelepedni, de olykor a jezsuita papok hiánya annyit is jelezhet, hogy a rend nem tudott elegendő fiatal papot Sárospatakra küldeni, ha azonban bármi miatt is távozniuk kellett Sárospatakról, távozásuk soha nem volt végleges. Visszatérésük után egy darabig nyugodtan taníthattak, de később újból távozniuk kellett Patakról. Egy azonban bizonyos, ha kihagyásokkal is, de a jezsuiták minden erejükkel meg akarták tartani a maguk számára Sárospatakot és a templomot. Valóban nem is jártak úgy, mint társaik Kolozsvárott, hogy a rendet kiutasították a városból. Igaz azonban az is, hogy az itteniek is hamarosan visszatértek házukba.

Az *Annuae Litterae* pontosan számon tartja azt is, hogy a jezsuiták milyen személyi állománnyal dolgoztak Sárospatakon. Azt tudjuk, hogy 1663-ban Nemczani Miklóssal és Sámbar Mátyással kezdték meg sárospataki tevékenységüket. Az *Annua Litterae* alapján nyomon lehet követni a személyi állomány gyarapodását, sőt folyamatos csökkenését is. Azzal kell az olvasónak tisztában lenni, hogy a magyarországi jezsuita rendfőnök mindig törekedett arra, hogy kivételes képességű, tehetséges felszentelt papokat küldjön valamennyi, a jezsuiták alatt működő gimnáziumba. A fráterek, azaz testvérek komoly segítséget jelentettek a gazdasági életben, a földművelésben és állattenyésztésben, sőt még a háztartásban is. Az alsóbb középiskolai osztályokat pedig a filozófiai kurzust végzett fiatalok tanították. Ők általában külsősök voltak, akiket a rend erre a munkára felfogadott, s ha bármilyen probléma felmerült ellenük, akkor természetesen meg is váltak tőlük.

A drámák írása, a szövegek betanítása a magiszterek feladata is volt, de írtak drámát a felszentelt papok is, s az is előfordult, hogy ők jobban sikerült vagy jónak tartott drámáikat egész életükön át őrizték, újabb szolgálati helyeiken drámáikat színre vitték, s ezek kézirata életük végén hagyatékukkal együtt bekerült a rendi levéltárba. A kéziratos drámáknak ez az útja különösen nyomon követhető a piarista és a jezsuita paptanároknál. Más kéziratok a szerző halálát követően hosszú európai útra keltek, de szinte csak mindig egy provincia határain belül. Az ma már köztudott, hogy a szerzetesi provincia határai nem azonosak az országhatárokkal. Ennek köszönhetően bizonyos magyar dráma- vagy bármilyen más egyéb tárgyú kéziratok kölcsönvétel okán évtizedek, évszázadok alatt többször is gazdát cseréltek. Ennek a mi gyakorlatunk szerint az egyik legtipikusabb példája a Kézdivásárhely-kantai minorita iskola legelső kéziratos drámagyűjteménye.¹¹

1676-ban négy páter dolgozott Sárospatakon, s közülük egy ellátta a helyi plébániai szolgálatot, valószínűleg ő volt a parochus, s egy másik a házfőnöki tisztséget látta el, s ketten esetleg a két magasabb osztály, a szintaxisták és a grammatisták osztályfőnökei és tanárai is voltak. Különböző eset lehetett, hogy a ház körüli munkára nem akadt egy fráter, aki esetleg még a főzésben

¹¹ Kilián, 1973. 16., Kilián, 1992. 31–36.

is közreműködhetett volna. Lehet, hogy erre a posztra is fogadtak fel embereket. 1680-ban már jobban el tudták osztani a vezetést, a templomi szolgálatot és a ház körüli munkákat. Ebben az évben ugyanis három felszentelt pap dolgozott a házban, s az osztályok tanítására felfogadtak két magisztert. De ekkor már kaptak a provinciálistól 5 frátert is, akik igen sok munkát tudtak ellátni a ház körül, de volt még egy parochusuk is, s így, mint az előző esztendőben, természetesen a lelkészi szolgálat rá maradt. A parochus ugyanis nemcsak lelkipásztori tevékenységet folytatott, hanem bizonyos adminisztratív ügyek őt is terhelhették. Az anyakönyvvezetést (születési, házassági, halotti) tudtunk szerint csak Mária Terézia vezette be kötelező erővel, tehát a színjátékok átlagos koránál legalább egy évszázaddal később rendelkeztek kötelező erővel Magyarországon. Az egyházi anyakönyvek vezetését azonban mintha már korábban is előírták volna az egyházmegyei vezető püspökei Magyarországon. Erről azonban nincsenek biztos adataink, ha voltak, akkor is nagyon sok anyakönyv elveszhetett.

1680-ban összesen 11 személy szolgált a templom és az iskola körül. 1692-ben viszont csak két páter maradt Sárospatakon, s így könnyen lehetséges, hogy még az egyházi szolgálatot és a tanítást is párhuzamosan végezték. De az is lehetséges, hogy a tanulók létszáma bármi miatt minimálisra csökkent, s emiatt a tanítás meg is szűnt. 1695-ben már csak 1 páter szolgált Sárospatakon. A tanítás azonban továbbfolyhatott. Január 6-án három király- s több pásztorjelmezbe öltöztetett fiatal járta körbe a várost, s minden bizonnyal magyarul a háromkirályok látogatását adták elő. De 1695-ben még arra is volt a sárospataki diákoknak lehetőségük, hogy a Patakra érkezett II. Rákóczi Ferencet köszöntsék. Tehát a tanítás nem szűnhetett meg. Rákóczi Patakra érkezésének időpontját nem ismerjük.¹²

1700-ban ismét gyarapodott a sárospataki jezsuita rendház személyi állománya. Ebben az évben kaptak négy pátert a patakiak, s minden bizonnyal már az idehelyezett négy páter közül a házfőnök keresett egy megfelelőnek tartott világi magisztert, aki a templomban a kántori szolgálatot is ellátta. 1725-re a létszám minimálisra csökkent. Az *Annuae Litterae* adatai szerint mindössze egyetlen *oeconomus* dolgozott Patakon, aki vagy egyszerűen felfogadott polgári személy volt, vagy egy segítőtestvér, aki ezt a feladatot el tudta látni. De a tanítás nem szűnhetett meg, mert 1725-ben farsangkor a diákok egy *Bacchusról* szóló komédiát mutattak be.¹³

Ezt követően csak 1728-ból vannak adataink, ekkor ismét 4 páter dolgozott Patakon, egy valószínűleg ellátta a házfőnöki tiszteket, egy a templom rendjéért és a katolikus hívek ellátásáért volt felelős, s ketten esetleg a grammatisták és a syntaxisták tanárai lehettek. Ebben az évben *Nemes Syntaxeos* azaz a nemesi címmel ellátott Nyelvtan a stílusalanság és a nyelvi barbárság feletti győzelmi pompáját rendezték, természetesen csak a színpadon. De még ugyanebben az évben

¹² Kilián, 1973. 161.

¹³ Uo.

a belső várban, Trautson herceg tiszteletére a jezsuiták és a magiszterek előadattak egy komédiát. Tehát diákok ebben az évben is lehettek elegendően.¹⁴

1737-ben már öt főre emelkedett a páterek száma, de megmaradt az egy magiszteri poszt is. Nem valószínű, hogy ugyanaz maradt volna, aki kilenc évvel ezelőtt is szolgálta Sárospatak iskolaügyét. Az 1737-es év még egy szempontból nagyon méltó a figyelemre, annak ellenére, hogy ebben az évben egyetlen előadásról nincs információnk. Ennek pedig valószínűleg az a tűzvész lehetett az oka, amiről az *Annuae Litterae* tökéletesen beszámolt. Az *Annuae Litterae* 1737. évi adata így olvasható: *Sacerdotes quinque, Magister unus, Fratres duo magno terrore percussi quarto idus Martii, damnum non vulgare subierant. Funestum siquidem adjacente in oppido ortum incendium hausit moenia Residentiae, Scholarum Templique tecta, et cum his reliqua, quae furori ejus subito adeo grassanti eripi nequiverunt.*

Színjátékra vonatkozó adat nincs. Mártius idusának negyedik napján nem mindennapi baj következett be. Tűz ütött ki a városban, s elérte a rendház falait is, valamint az iskola és a templom tetőszerkezetét, s ezekkel együtt több épületet is. A tűz annyira elharapózott, hogy eloltani nem lehetett.¹⁵ Ezt a tüzesetet nem ismeri Kilián 1973-ban megjelent munkája.¹⁶ Erről a jelentős eseményről csak az *Annuae Litterae* számolt be. Nem lehetetlen, hogy más pataki illetőségű forrásokból erről a tüzesetről több konkrét adatot is lehet szerezni.

Minthogy a tűz márciusban történt, ebben a tanévben nyilván nem lehetett semmiféle drámai előadásra felkészülni, talán hely s még alkalom sem kínálkozott erre. Nem tudjuk név szerint azt sem, hogy ki volt az az öt fő, aki éppen ebben az esztendőben Sárospatakra került. De a kutatást ebben a tekintetben is lehet folytatni.

Lukács László, a kiváló jezsuita történész az 1990-es évek első felében tizenegy vaskos kötetben összegyűjtötte a magyar jezsuiták személyi állományát évenkénti váltásban. Kiváló kutatási téma ez, s még kiválóbb ennek a munkának az eredménye. Erre már ebben a tanulmányban nem keríthettünk sort. Dolgozatunk akkor lenne tökéletesen hiteles, ha Sárospatak jezsuita rendházának és iskolájának személyi állományát bemutatnánk Lukács László adatai alapján. Erre azonban a megadott terjedelem szűkös volta miatt már nem vállalkozhatunk.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ *Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1737.* Österreichische Nationalbibliothek, Wien 12131. MTA Mikrofilmtár B 7006. 119r.

¹⁶ *Kilián, 1973.*

1662

Június 8. Úrnapja nyolcadára eső vasárnapon:

TRIUMPHANTIS CHRISTI IN EUCHARISTICO PANE POMPA.

(idiomate patrio)

PANIS GEDEONIS IN CASTRIS MEDIANAITARUM. Drama

Exemplo sit triumphantis Christi in Eucharistico Pane pompa, quae ut istic frequentior esset, oppido vicino plebe adducta, non ita pridem in Ecclesiae illatae gremium. Eam comitati ex haereticorum complures curiositate primum, ut discerent, quid tanto apparatu catholici molirentur. Deinde ubi omnia sanctissima viderunt... praesertim postquam (circumgestata feretris Ecclesiastici Epuli symbola idiomate patrio explicata, et illi applicata non sine dulciore animorum motu fuissent. Eadem omnia die Dominico infra Octavas praesente Principe Francisco Racoczio, et venerabilem Eucharistiam circumgestante Episcopo repetita, cui a meridie successit in foro dramate expressus Panis Gedeonis in Castris Medianaitarum cum applicatione ad Eucharistiam in Ungaria eadem quondam operante, quod ita coepit omnes, ut in fletus et lacrymas petra instare dura pectora solverentur. (*Annuae Provinciae Austriae. 1662. National Bibliothek, Bécs. 12060. MTA Mf. B 6992. 90–91.*)

Etiam scholasticae juventutis institutionem inchoavimus feliciter. Admiratis subinde Juvenum dexteritatem in declamando pro publicis supplicationibus, quibus alte scholares Nostri circumlati in feretris symbolicis, existimati sunt pro statu, nec Agniti prius, quam ex alto caepissent loqui... HD Sp SJ I. 5 (*Kilián, 1973. 160.*)

1666

Úrnapja, jún. 24.

DRAMA (in foro)

SACRATISSIMA EUCHARISTIA (disputatio)

Patakini autem ita a superiori anno nihil abitum solenni, ut a drama in foro a meridie exhibitum publica sit. Addita disputatio de Sacratissima Eucharistia advocato Controversiarum Professore, invitatis.... Peracta est magna Principum Rakozianorum et Procerum aliorum satisfactione reique catholicae commendatione. Festivitatis aliae Christi suis non caruere splendoribus

sive Nascentis... sive Resurgentis in Caelos Ascedentis et Spiritum Sanctum mittentis fuerint. (*Annuae Provinciae Austriae*. 1666. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12063. *MTA Mf. B* 69–92.9.); *Staud*, 1984–1988. II. 392–393.

Aliae solennitatibus... Corporis Christi actiunculae publicae.. [placuerunt]
(*Kilián*, 1973. 160.)

1666

PATRIARCHAE JACOB ET RACHEL (színlap)

Szentsírnál, ápr. 23.: LABAN ET JACOB

TURRIS ZRINIANAE FAMILIAE (tánc)

AQUILA RAKOCZIANA NIDIFICATURA (színlap)

DRACO BATORIANUS

Patakienses demum recens exorta in medio regionis pravae et circum sidentium et observantum Calvinistarum teterrima, et si quid sit, quod crimini dari possit sagaci, venatrice, colluvie in aetate pene infante, adulta non solum Religioni modestia et sacris altaribus assistendi peritia, ad ipsorum Haereticorum admirationem, et Canonicorum Agriensium, qui non raro istic divina peragunt iucundum spectaculum, sed dictionis et actionis multum laudata dederunt specimina, tum vero maxime cum a peractis Celsissimi Principis Francisci Racozi cum Excellentissimi Comitum Croatiae Proregis Petri Zrinij Filia, quam etiam uterque Parens Patakinum usque Comitatus est, nuptijs Eorum Catholico connubio sub Schemate Patriarchae Jacob et Rachel bene precatae, et gratulae sunt. Duo tamen suspexere magis, alterum cum pro tumulo, quem Laban et Jacob, a se invicem creperant comici Adolescentuli turrim Zrinianae Familiae insignibus illustre saltando sustulerunt. Inque ille aquilam Rakoczianam nidificaturam dextere collocarunt, a qua et schediasma in theatrum demissum cum eorum nominibus, qui praemio donandi fuerunt.

Alterum cum Draco Batorianus in aëre, magna dexteritate ab orco submissum adversantium lemurum agmen devoravit. Datusque a Viris praestantissimis plausus, commendataque Societas, neque Haereticorum Aristarchi, quo eum plures convenerant, ut observarent, si quid afferetur, ex quo Neo coniugibus suaderi quemadmodum iam fecerant in Epithalamio, quod Viennae Junioris Comitum Zrinij Paedagogus concinnaverat et imprimi curaverat, cum enim in eo quaedam essent heroum animum ad pugnandum fortiter contra haereses inflammantia. Nobis adscribentes vulgaverant nos cruentum contra se Principibus porrigere Gladium tametsi et Author nomen

suum praefixisset, et typographus suum, et loci ubi im-pressum, quem praeconceptum inimicum sensum, et non parum nobis aliquando ob futurum cum tam modeste et a posite acta omnia vidissent et audissent butiliter correxerunt. (*Annuae Provinciae Austriae. 1666. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12063. MTA Mf. B 6992. 80–81.*); *Staud*, 1984–1988. II. 392–393.

1667

Vízkereszt: EPIPHANIAE MYSTERIJS REPRAESENTATIS IDIOMATE PAT-RIO CARMINE (magy. pompa, vers, zene) (*Kilián*, 1973. 161.)

Nagyhét, ápr. 3–8. : PROCESSIO FLAGELLANTIUM (*Kilián* 1973. nem ismeri)

Epiphaniae vero festum solennius habitum Patakini: de more patriae educta supplicatio tubis et tympanis insertis, et eiusdem diei Mysteryjs repraesentatis, atque idiomate patrio carmine explicatis, quae cum in foro constitisset, ad frequentissimum populum habita concio est, quae ipsos ita demulsit haereticos, ut eorum complures maxime ex scholastica adolescentia ordine deinceps decenti pompam comitati sunt. Patakini vero solo nuper ad Catholicam veritatem traduci caepit illam ipsam ita haeretici approbarunt, ut accomodatissimam ad Christi Salvatoris revocandam, in animos memoriam duxerint. Illud lepidum eorum permultos et imbutos fuisse errore (oderunt nimirum quidquid carni molestum haeretici et quod ipsi fugitant, sibi persuadere non possunt a Catholicis vere usurpari) ut fictum sanguinem, quo flagellantium cruenta fuere terga duxerint, suaeque in persuasionem tum confirmari, cum observassent adolescentem vasculo et aceto instructum, in quod subinde flagella immittebantur, circumcursare. Colorem enim illum rubrum fuisse temere clamitarunt, quos alij, et satis frequentes refutabant, et ad fidem Catholicam, quam post ii Pascalia festa ampleari sunt sub profitendum valentius impellebantur. Praemissae illis aliquod in locis vel ardentes de Christi doloribus conciones. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1667. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12064. MTA Mf. B 6992.3, 7–8.*).

1669

Úrnapja, jún. 20.: DRAMA

(*Kilián*, 1973. a címét nem ismeri)

In foro deinde ante istorum haeticorum domos quaterna de more Catholico erecta altaria, et Evangelia decantata. Habita demum concio, quae ab ipsis etiam haeticis commendari promeruit, sicut etiam drama, quos sub eius exitum datum est. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1669. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12064. MTA Mf. B 6992.28.*)

1669

Nagyböjt, márc. 6–ápr. 19.: PROCESSIONES FLAGELLANTIUM
(Kilián, 1973. címét nem ismeri)

Nagyhét, ápr. 14–19. CHRISTUS PATIENS CRUCIBUS, SYMBOLIS INTERIEC-TIS (pompa lugubris)

Patakini tamen praeterea Psalmus quinquagesimus quotidie decantatus. A quadrage-simo dimidio et templum nostrum eisdem ferijs sextis agmina in sese desaevi-entium, crucesve bajulantium et propterea in sese Christi dolorum partem deoneran-tium e scholastica plurimum adolescentum plerisque in locis inducta. Quae tamen quaedam solum fuere praeludia, lugubris eis pompis, quam maiorem hedomadem per Civitatum plateas et fora magna diverberantium et crucibus, onustorum frequentia, symbolis interjectis, ad magis affectuosos eam adornantium et spectantium animis in Christo patientem suggerendos. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1669. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12066. MTA Mf. B 6993.103.*)

1669

Úrnapja, jún. 20.: POMPA EX INTERIORE ARCE (Kilián, 1973. ismeri)

Úrnap nyolcadára eső vasárnap, jún. 23.: DE GEDEONE (drama) (Kilián, 1973. ismeri)

Patakini duplex circumducta pompa, alter ex interiore arce per subjecti oppidi plateas, et forum quaterni ante Calvinistarum domos altaribus erectis, alter ex parte exteriori Dominica infra octavas pari et processu et apparatu. In utraque in foro habita concio, et posterior clausa est Gedeone producto. In utraque Principes praeivere pietate et cum moniti fuissent propter solis et aestuantem ardorem sibi umbellas praeferre ...temperandum peterentur. Id agere voluerunt, ne quid minus in honorando praesente Deo facerent, quam circumfusus populus reliquus. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1669. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12066. MTA Mf. B 6993.106.*); *Staud*, 1984–1988. II. 394.

1675

Nagypéntek, ápr. 12.: INNOCUE MORIENS ABEL (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1675. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12072. MTA Mf. B 6993. 81.*); *Staud*, 1984–1988. II. 394. (Kilián, 1973. ismeri)

1676

Sárospatak Kassához kapcsolva. Patres: 4.

1680

3 patres, 2 magistri, 5 fratres, 0 coadiutor, 0 inquilinus, 1 parochus. Összesen 11.

1691

Sárospatak missio 2 pappal

1695

1 pap tanít.

DRAMA (német) (*Kilián*, 1973. forrásközlésében az adatot bővebben ismeri. Lásd itt alább.)

Sed et juvenus Residentiae Patakiensis in theatro visa est, spectante praeter numerosam vicinae Nobilitatis frequentiam ipso Celsissimo Principe Francisco Leopoldo Georgio Rakoczy cum serenissima sua Neorheinem sorte, ac Excel-lentissimo et Illustrissimo suo Domino Astine e Comitibus d'Apremont. Dramate ad votum exacto, Celsissimus cum suis pala succlamabat Idiomate Germano: Dicat quis, quod volet, illud verum manet, omne pulchrum, honestumque apud Jesuitas reperiri. Mirabatur quippe a tam modico studiosae Juventutis manipulo, talem sibi exhiberi posse honorem. Inde nata occasio, ut pro augendo scholarium numero novum excitaretur seminarium, qui maiora in dies sumit incrementa. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1695. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12091. MTA Mf. B 6996. 52v.*); *Staud*, 1984–1988. II. 395.

1698

Sárospatakon: 2 személy (pap?)

1700

4 pap, 1 világi magister tanítja a principistákat és a parvistákat. Ő egyben a kántor is. (*Puncta Pro Annalibus Austriae Societatis Jesu Ad Annum Jubilaeum 1700-um Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12229. MTA Mf. B 7015. 386v.–389r.*)

1725.

DRAMA MAJUS (praem) (Kilián, 1973. 161. adata nem azonosítható ezzel)

Patakienses hoc tandem anno, quod diu jam optaverant, Magistrum nostrum obtinere, qui syntaxim, grammaticamque restituens drama majus instruxit, cum applausu multo et Societatis commendatione. Accessere et praemia ex liberalitate Reverendi Patris Superioris distributa. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1725*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12119. MTA Mf. B 7002. 82v–83r.); Staud, 1984–1988. II. 398.

1725

1 oeconomus

1726

SPECTACULUM COMICUM. (STAUD II. 398.) (feltehetőleg azonos a Kilián, 1973. 161. előadott Chremes darabbal.)

1727

DRAMA (semel, supr. med. gramm.)

Patakini eandem laudem semel suprema mediaque classis Grammatica retulit. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1727*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien 12121. MTA Mf. B 7002. 58v.) (Kilián, 1973. farsangkor Demiphon előadással azonos.)

1728

Létszám: 70.

4 pap, magister.

DE SOLOECISMO ET BARBARISMO TRIUMPHUS.(synt. Theatr. in arce interiori) (Azonos Kilián, 1973. 1728-ban előadott darabbal)

Patakinum septuaginta adolescentes excoluit, deditque in scenam Nobilem Syn-taxeos de Soloecismo et Barbarismo triumphum, theatro in arce interiori celsissimi Principis de Trauthsan adornato, non sine spectantium voluptate. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1728*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12122. MTA Mf. B 7002. 110v–111r.); Staud, 1984–1988. II. 399.

1732

Létszám: 80.

JUSTUS ET PASTOR AD MARTYRIUM CURRENTES (azonos a *Kilián*, 1973. 162. lapon közölt adattal)

Patakiense super octoginta numeravit, mediae duae classes prodixerunt Justum et Pastorem e ludo domum reduces, abjectis tabulis ad martyrium currentes et pro Christo coronato. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1732*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12126. MTA Mf. B 7004. 297.); *Staud*, 1984–1988. II. 400.

1733

Létszám: 70 + 63.

Patakinenses Syntaxis juncta Grammaticae septendecim discipulorum numero, infima cum elementari sexaginta tribus definiebatur. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1733*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12127. MTA Mf. B 7004. 165.)

1734

Létszám: 80.

Patakini octuaginta aliquot instituebantur. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1734*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 1734. MTA Mf. B 7005. 131r.)

1735

Tanulólétszám: 65.

1737

Pap: 5, magister: 1, fratres: 2.

Sacerdotes quinque, Magister unus, Fratres duo magno terrore perculsi quarto idus Martii, damnum non vulgare subierant. Funestum siquidem adjacente in oppido ortum incendium hausit moenia residentiae, Scholarum Templique tecta, et cum his reliqua, quae furori ejus subito adeo grassanti eripi nequiverunt. Színjátékra vonatkozó adat nincs. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1737*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12131. MTA Mf. B 7006. 119r.) (Ezt a tüzesetet *Kilián*, 1973. 162. nem ismeri)

1738

Létszám: 75.

Paulo plure Patakinum censuit capitibus Septuaginta et in uno in quatuor classes trutis, quos duo saeculares Magistri virtutis ...expilivere. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1738*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12132. MTA Mf. B 7006. 291r.)

1739

Létszám: a pestis miatt csak 62.

Verum et hoc mense Junio, abrupto studiorum cursu grassantis jam apertius mali terrore quaquaversum diffugere. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1739*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12133. MTA Mf. B 7007. 66v.)

1740

Patakini ob contagionis per semestre solum Imperium in pauculos qvosdam Pallas exercuit. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1740*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12134. MTA Mf. B 7007. 94.)

1741

Létszám: 60

SERENISSIMAE REGINAE CORONATIO

Patachini res sane major, quam pro numero Juventutis tentata feliciter scenicoque ludo Serenissimae Reginae coronatio cum spectantium plausu adumbrata est. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1741*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12135. MTA Mf. B 7007. 85. (Kilián, 1973. ez a koronázási játék nem ismert.)

1742

Létszám: 70.

Calendae Maji: MAJALIS REX

In literaria Patakiniensium republica grammatica placuit ipsis, calandis Maij Majalem Regem a Spectantium risum et voluptatem imponere solio. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1742*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12136. MTA Mf. B 7007. 68.); Staud, 1984–1988. II. 401 (Kilián, 1973. a vonatkozó évnél tárgyalja).

1743

Par metus effecit, ut et Patakiensium Museum conticesceret. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1743*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12137. MTA Mf. B 7007. 90.)

1746

Létszám: 93.

SUA SUPREMA TER IN SCENA, QUOTIES VIVA, TOTIES PLACITA (supr. gramm)

Patakiensis Pallas suis sub signis numeravit Adolescentes nonaginta tres. Inter quos e Nobilitate summam infimamque inter media complures Sua ter in Scena suprema Grammatices comparuit, quoties viva, toties placita. (*Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1746*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12140. MTA Mf. B 7008. 118r.)

1747

Létszám: 115.

MAMMLIUS (synt)

LYDIUS (elem.)

Patakini 115 erant, qui e scholis fructum retulerunt. Syntaxis Mammlio, elementaris Lydio producto haereticos in admirationem ruboremque dedit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1747* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12141. MTA Mf. B 7008. 67v.); Staud, 1984–1988. II. 402.

1748

Létszám: sok

Nec deerant Academistae Patakino scribitur, qvod in alterum annum a qvo saeculari Magister noster substitutus est, minuatur Tokaini Patrum Scholarum Piarum et Ujhelyini Patrum

Eremitarum Divi Pauli. Numerus studiosorum et Noster ita crescat, ut jam scholae vix capiant. Duorum Vice-Comitum filiolos informavit infima grammatices, qvos et alios in Theatrum eductos cum viderent Auditores, in lacrymas soluti sunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1748 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12142. MTA Mf. B 7008. 53v.*)

1750

BACCHUS NON DILUTUS (synt 2x)

SEPTEM PECCATA CAPITALIA (synt)

CRECENTII CONSTANTIA INVICTA (elem)

Patakinum, quod numero defuit, virtute et progressu suorum sarsit. Syntaxis bis in publicum prodijt, et semel Bacchum non dilutum, tum septem peccata Capitalia e theatro, utinam ex orbe omni et quidem extra scenam exturbavit. Crecentij constantiam invictam Elementaris exhibuit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1750 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12144. MTA Mf. B 7009. 57r.*); Staud, 1984–1988. II. 403–404.

1752

Létszám: 70.

PALLAS DE LIBERTATE TRIUMPHANS (supr. gramm)

JORAMUS QVIDAM FILIIS SUIS HAEREDITATIS LOCO THESAURUM E VINEA EFFODIENDUM RELINQVENS (inf)

Patakiensis Pallas septuaginta capitibus frequens fuit, suprema grammatices in scenam dedit Palladem de libertate Triumphantem. Infima Joramum qvendam Filiis suis haereditatis Loco Thesaurum e vinea effodiendum relinqventem. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1752 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12146. MTA Mf. B 7009. 45v.*)

1753

Létszám: 80.

FRIDERICUS SAXONIAE DUX CATHOLICA SACRA AMPLEXUS (classes?)

Patakini discipuli octuagesimum numerum non superarunt. Ludi Theatralis materiam praebuit

Fridericus Saxoniae Dux Catholica Sacra amplexus. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1753* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12147. MTA Mf. B 7009. 85r.); Staud, 1984–1988. II. 404–405.

1754

Létszám: 70.

JOSEPHUS AEGYPTI PROREX (supr. gramm. l.)

INFELIX LARVATORUM FURIUM TRIAS (inf. m.)

Patakienſe ſcholae non a pluribus, quam ſeptuaginta adibantur, non tamen infecundae erant, nam praeterquam quod ſuprema Grammatica Joſephum Aegypti Proregem latino idiomate ediderit, infima patrio infelicem larvatorum furium triadem deflevit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1754* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12148. MTA Mf. B 7010. 112r.); Staud, 1984–1988. II. 405.

1755

Létszám: 80.

MODERATORES IN THEATRIS VOTA AEQUARUNT. (classes)

Patakini octuaginta ſive in virtutibus, ſive literarijs progreſſibus, ſive demum in Theatris vota ſuorum moderatorum aequarunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1755* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12 149. MTA Mikrofilmtár B 7010.92v.)

1756

Létszám: 83.

ULYSSEI SECURITAS INTER RUDERA COLLABENTIS URBIS (elem)

Patakienſium Scholarum Rectores numerabant tres ſupra octuaginta. Elementaris patrio idiomate ſummam puerorum Ulyſſi ponenſium ſecuritatem inter rudera collabentis urbis exhibuit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1756* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12150. MTA Mf. B 7010. 109r.); Staud, 1984–1988. II. 405–406.

1757

Létszám: 150.

HERCULES ATLANTIS VICES IN SUSTINENDA TERRA CAELO SUBEUNS (supr. gramm)

NEGLIGENTIA PUERORUM (inf. gramm)

Patakinis duo Scholarum Moderatores centum quinque discipulos erudiverunt. Suprema Grammatices edidit Herculem Atlantis vices in festinando caelo subeuntem; plusquam Milonianis laceritis nobilitas tota comitatus Szempleniensis applausit. Infima Grammatices Classis comoediam suam inscripsit: Negligentia puerorum, erat spectaculum tanto gratius, quanto facilius sine multa instructione nativa puerorum negligentia exprimebatur. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1757* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12151. MTA Mf. B 7010. 77r.); *Staud*, 1984–1988. II. 406.

1758

Létszám: 60.

Patakinum sexaginta discipulos bonis artibus praeclare imbuunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1758* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12152. MTA Mf. B 7010. 74r.)

1761

Létszám: 76.

TENTAMINA HISTORICA: CLASSICORUM INTERPRETATIO

Patakinenses scholae discipulos quidem non plures, quam sex et septuaginta numerarunt, at a virtute progressu literario tentaminibus historicis classicorum interpretatione celebratos. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1761* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12155. MTA Mf. B 7011. 69r.)

1762

Létszám: 108.

EXPERIENTIA NOTITIAE HISTORICAE

Patakiensis Pallas centum amplius studiosis frequens fuit. Octo, ex his a Residentia laute liberaliterque sunt habiti. Notitiae historicae ubivis experientia capta. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1762* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12156. MTA Mf. B 7011. 47v.)

1763

Létszám: 87.

CERTAMINA IN HISTORIA

INTERPRETATIO AUCTORUM

Patakini duo Moderatoris adolescentes septem et octuaginta infirmandos nacti sunt. Classes singulae in historico certamina, et auctorum interpretatione laudem consecutae sunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1763* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12157. MTA Mf. B 7011. 67v–68r.)

1765

Létszám: 102.

Patakinum discipulis quidem non nisi centum et duobus confertum fuit, qui tamen praeclare progressus factos comprobarunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1765* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12159. MTA Mf. B 7012. 62r.)

1766

Létszám: 105.

ABSOLON (patr. idiomate)

Patakiense Gymnasium literis et virtute instituit centum et quinque. Absolon patrio idiomate datus applasum inclyti comitatus Zempliniensis Magistratum meruit, et beneficas eorum manus ad condendas scholas, quae misere fatiscunt provocaturus videtur. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1766* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12160. MTA Mf. B 7012. 55v.); *Staud*, 1984–1988. II. 407.

1767

Létszám: 92.

TENTAMINA

DECLAMATIONES

Patakinensibus nonaginta duo discipuli obvenerunt non inglorij, seu tentamina, seu declamationes spectes. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1767* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12161. MTA Mf. B 7012. 60v.)

1769

Létszám: 80.

Patakinenses scholae octuaginta nonnisi imbuerunt, ea tamen quae praescripta fuerunt, magna industria sunt executae. Trivialibus in scholis juvenus catholica institueretur exactius, sacerdos noster quot Mercurij et Veneris diebus credendorum summam exposuit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1769* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12162. MTA Mf. B 7012. 51v.)

IRODALOM

Hets, 1938

Hets J. Aurelián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938.

Kilián, 1973.

Kilián István: A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 164–183.

Kilián, 1992.

Kilián István: A minorita színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat. Budapest, 1992.

Staud, 1984–1988.

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. Fontes ludorum Scenicorum in Scholis S. J. Hungariae. I–III.

Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1984–1988.

Takács, 1937.

Takács József: A jezsuita iskoladráma (1581–1773.) II. Budapest, 1937.

Kilián István:

Az *Annuae Litterae* adatai

a sárospataki jezsuita iskola színjátszásáról

Kulcsszavak:

Sárospatak, iskolai színjátszás, *Historia Domus*,

***Annuae Litterae*, diárium, jezsuita iskola**

Tanulmányomban bemutatom a kutatás alapjául szolgáló források sajátosságait, az iskolai színjátszás szempontjából történő kutatásuk fontosságát. A jezsuita háztörténet egyik legjelentősebb történeti forrása a *Historia Domus* volt, amit a kinevezett historicusnak pontosan, lelkiismeretesen, határidőre kellett vezetnie. A *Historia Domus* beszámolt az egész egyházi év jeles ünnepnapjainak ünneplési módjairól. Ebből kiderül, hogy a jezsuiták természetesen minden tekintetben a látvány erejére próbáltak hagyatkozni.

A jezsuita háztörténet másik, igen jelentős forrása az *Annuae Litterae* volt. Az *Annuae Litterae* fejezetei ugyanazok voltak, mint a *Historia Domus*éi, de kisebb terjedelemben kellett a historicusnak megírnia. A harmadik történeti forrás a *diárium* volt, amit a jezsuita rendben nem volt kötelező vezetni. Az előbbi két forrásmunka mellett a diárium adatai látszanak a leghitelesebbeknek és a legfrissebbeknek, de nem feltétlenül a legteljesebbeknek. A kutatónak az a sejtése, hogy a *Historia Domus* és a diárium adatainak birtokában lehet konkretizálni a leglényegesebb adatokat. Az *Annuae Litterae* is sok mindenről tájékoztathat. De látható, hogy csak e három jelentős forrás adataiból sem könnyű rekonstruálni a 17–18. századi iskolai előadásokat. Az *Annuae Litterae* nagyon sok évben megadja a tanulók létszámát, pontosan számon tartja azt is, hogy a jezsuiták milyen személyi állománnyal dolgoztak Sárospatakon.

Tanulmányom befejező részéhez csatoltam a sárospataki jezsuita rend működése során a magyar drámakutatás szempontjából fontos, eddig publikálatlan forrásadatokat 1662–1769 közötti időből.

A szerző:

Kilián István

professor emeritus

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

3515 Miskolc, Egyetemváros

E-mail: kiliani@freemail.hu

SUMMARY

István Kilián:

Data in the *Annuae Litterae* on Jesuit School Theatrical Life at Sárospatak

Keyword:

Sárospatak, school theatrical, *Historia Domus*, *Annuae Litterae*, *Diarium*, Jesuit School

In my study, I present the characteristics of the source documentation, hoping also to show the importance of researching this topic from the point of view of the school theatricals. One of the most important historical sources relating to the regional Jesuit Church history was the *Historia Domus*, which the appointed *Historicus* was obliged to keep up-to-date, in great detail and conscientiously. The *Historia Domus* also reported on the ways in which the Church celebrated the biggest feast days of the whole Church year. Looking at these documents, it becomes clear that the Jesuits were adept at using the power of scenery.

Another very important source for students of Jesuit Church history are the *Annuae Litterae*. The chapters of the *Annuae Litterae* were recorded just like those of the *Historia Domus*; however the *Historicus* did not have to go into such detail with the former. The third historical source available is the *Diarium*, which the Jesuit Order were never actually obliged to keep. Besides the previous two sources, data from the *Diarium* seem to be the most authentic and most recent, but not necessarily the most complete. So it is that the researcher comes to the assumption that the most important data is principally that from the *Historia Domus* and the *Diarium* in combination. The *Annuae Litterae* offer information on broader, less ecclesiastical issues. Consequently, reconstructing the nature of school performances during the 17th and 18th centuries is not easy, whatever data sources one uses. The *Annuae Litterae* record the number of students and also official Jesuit staff numbers at the Sárospatak School over many years.

Alongside the final part of my study, I include the source data from the period 1622 to 1769, i.e. data not published until now. This data is important from the point of view of Hungarian historical drama research with regards the age of the Jesuit Order at Sárospatak.

The Author:

István Kilián

Professor Emeritus

University of Miskolc

Faculty of Arts

Institute for Hungarian Language and Literature

H 3515 Miskolc, Egyetemváros

E-mail: kiliani@freemail.hu

A jezsuita rend megalapításától kezdve Európa-szerte számos gyógyszerházzal rendelkezett. Ez azzal magyarázható, hogy az 1540-ben létrejött Jézus Társaság gyorsan elterjedt Európában, sőt, még ugyanabban az évszázadban megkezdte missziós tevékenységét más földrészekeken is.¹ A misszió megalapítója, Xavéri Szent Ferenc volt, aki 1506-ban született és 1534-ben csatlakozott Ignáchoz. Kelet-Indiában és Japánban folytatott missziós tevékenysége során több növény, állat és ásvány felfedezője lett. 1552-ben halt meg Kína partjainál, ahova már nem sikerült eljutnia.² A természettudományos képzettségű felfedező misszionárius atyáknak elvülhetetlen érdemeik voltak egy sereg gyógyszer, gyógynövény, illetve hatóanyag felfedezésében. Ők fedezték fel a sulyom jezsuita dió, a kétszarvas sulyom kínai növény, a China kéreg, a Peru balzsam vagy a Condurago kéreg gyógyító hatását. Jezsuita teát is készítettek, melynek féreghajtó hatása volt. Volt olyan atya, aki egymaga 1600 gyógyhatású növényt fedezett föl, melyek közül 300 az ő nevével viseli. A missziós atyák az általuk felfedezett növényeket, illetve azok hatóanyagait Rómába küldték, ahol szétosztották azokat a rend kórházai és gyógyszerházaik között.³

Magyarországon először Oláh Miklós esztergomi érsek telepítette meg a rend tagjait 1561-ben. Itt öt év múlva minden a tűz martalékává lett. Draskovich György kalocsai érsek kieszközölte számukra a turóci prépostságot, melynek jövedelméből Znióváránál és Sellyén rendházakat és kollégiumokat alapítottak. A protestáns rendek elkövetek minden lehető a jezsuiták megtelepedése ellen. El is értek annyit, hogy 1621-ig csak mint világi papok működtek, de Forgách Ferenc és Pázmány Péter prímás legyőzhetetlen befolyása alatt, 1614 és 1660 között újra rendházakat építettek Nagyszombatban, Pozsonyban, Győrött, Kassán, Szatmáron, Ungváron, Varasdon, Sopronban, Besztercebányán, Rozsnyón és Szokolcán.⁴

Az erdélyi fejedelemségbe Báthory István hozta be az atyákat, 1579-ben Gyulafehérvárra és Kolozsmonostorra, majd Báthory Kristóf 1581-ben Kolozsvárra. 1588-ban azonban már kénytelenek voltak távozni és csak 7 év múlva térhettek vissza. 1607-ben végleg száműzték őket, de néhányan mint világi papok tovább működtek a lelkipásztorkodás területén. Egyes rendtagok

1 *Diós*, 1984. 387–394.

2 *Diós*, 1984. 685–688.

3 *Baradlay–Bársony*, 1930. I. 214–215.

4 *Baradlay–Bársony*, 1930. I. 207.

fölkeresték még a török hódoltságban nyomorgó katolikus magyarokat is Budán, Temesváron és Pécsen. Többszöri elűzésük, betiltásuk ellenére is régi, kipróbált és minden helyzethez alkalmazkodni tudó elveikkel mindig talpra tudtak állni és beilleszkedni a szükség hozta helyzetbe.⁵ 1702-től ismét misszió létesült Erdélyben, jezsuita iskola működött Gyulafehérváron, Brassóban és Nagyszebenben.⁶

Az első magyarországi jezsuita gyógyszerész De Milanesiis Maximus volt 1587-ben Gyulafehérváron. Akkor 59 éves volt, a Társaságba 1569-ben lépett be. Az 1586-ban kitört pusztító pestisről több igen érdekes és hosszú levele maradt hátra, ám a betegség hamarosan őt is elragadta. Az említett 1588-as évtől a gyógyszerterek vezetésében hosszabb szünet állt be.⁷

A patikák berendezésének szokásos módja a középkorban alakult ki és fennmaradt egészen a 20. század második feléig. A falak mentén körbefutó, gyógyszerártározásra szánt szekrények és a vevő fogadására kialakított táraasztal még néhány évtizeddel ezelőtt is a patikák legjellegzetesebb bútordarabjai voltak. A polcokon patikaedények sorakoztak, melyekre a kor szokása szerint címereket festettek. A táraasztalnál nagy mozsarat helyeztek el. Az asztal szélén kétkarú mérleg és/vagy lat sorozat segítette a hatóanyagok pontos mérését. A középkorban a gyógyszerértár még egyetlen helyiségből állt, 1500 körül kezdték elkülöníteni a laboratóriumot az officinától, vagyis a betegek fogadására elkülönített tértől. Ettől kezdve az officina igényes, sőt művészi kialakítására nagyon nagy hangsúlyt helyeztek. Így aztán egy-egy barokk berendezés a bútorművészet remeke, és sok esetben a tervezők, az alkotók neve is fennmaradt az utókor számára is. A jezsuiták barokk művészetének egyik legkiválóbb egyénisége és közép-európai terjesztője volt Christoph Tausch, aki Ausztriában, Németországban és Magyarországon egyaránt dolgozott. 1712 és 15 között a trencsényi jezsuita rendház építkezéseinek tervezője, vezetője és berendezéseinek is tervezője volt. Az itt működő asztalos- és faragóműhely mesterei lettek a magyar barokk bútorművészet megteremtői. Műveik: a trencsényi refektórium, a nagyszombati könyvtár, a kőszegi és a székesfehérvári patika.⁸

⁵ Baradlay-Bársony, 1930. I. 205–206.

⁶ URL http://hu.wikipedia.org/wiki/18._sz%C3%A1zadi_erd%C3%A9lyi_jezsuita_szerzetesek_list%C3%A1ja

⁷ Baradlay-Bársony, 1930. I. 206.

⁸ Batári, 1994. 7.

A fennmaradt magyarországi jezsuita patika-berendezések közül a legszebb a kőszegi patika-múzeum, ahol a jezsuiták 1743-ban nyitották meg gyógyszerárúkat saját rendházukban, a berendezés pedig 1744-ben készült. A bútorzat 1981-ben került vissza eredeti helyére az Iparművészeti Múzeumból, ami a 20. század elején megvásárolta azt.⁹

Az officina hátsó és oldalfalai elé két szintre tagolt szekrényeket építettek. A korpuszok alsó részén padozat, melynek rekeszei tárolásra szolgálnak, fedőlapjai pedig ülőhelyül. A függőleges S vonalakban ívelő dorzálékban három fióksor helyezkedik el. A terem boltozatához igazodó, lendületes ívű párkánnyal koronázott felső rész nyitott polcain sorakoznak az edények. Az üvegajtókkal zárható két sarokszekrény a mérgező anyagok tárolására szolgált. A berendezéshez tartozik még a Szent Kozmát és Szent Damján ábrázoló kép és a magyar királyt ábrázoló festmény, ez utóbbi 19. századi és összefüggésben van a patika 19. század közepén keletkezett Magyar Király elnevezésével. Az officina közepén a nyolc, oroszlánkarmos lábon nyugvó tárasztal helyezkedik el. A középső bejárat két oldalán két, patikaedényt tartó szerezcsen szobra áll. A mennyezetfreskó későbbi, mint a bútorzat, amit három fráter készített.¹⁰ A berendezés nagy hasonlóságot mutat az egrivel.

A nagyszombati patikát 1636-ban alapították. Első vezetője Jung Ábrahám volt, aki 1648-ig látta el feladatát. Erről a patikáról írta Pázmány Péter Eszterházy nádornak, mikor öregségének nyavalyáiról panaszkodott, a következőket: „kérem kegyelmedet, ajánlja mindenkinek szolgálatomat, és csináltassa meg ebben az apothékában ezt az egynéhány pilulát... Rp: (itt következik a «pilulák» receptje). Amit kíván a patikárius, megfizetem.”¹¹

A kassai gyógyszerár 1640-ben nyílt „Ad oculum Dei” név alatt. A gyógyszerár vezetője mindig a kollégium vezetőjének közvetlen felügyelete alá tartozott, akit csak előzetes kiképzés és gyakorlat után bíztak meg. A világi hatóság előtt is esküt kellett tennie. A gyógyszerár berendezését is ismerjük: gazdagon aranyozott díszes faállványai voltak, melyeken kb. 500 db kisebb-nagyobb, vert ezüstből készült, arannyal bevont edény állt. Ezüsttálcsák, -tégelyek és egyéb, keverésre alkalmas edények tartoztak még a felszereléshez. Az „Isteni Szem” mint cégér körül aranypálcákból készült fénykoszorú tündökölt. Három feliratos törömoszár is fennmaradt a berendezésből.¹²

9 URL <http://lexikon.katolikus.hu/K/k%C5%91szegi%20jezsuita%20gy%C3%B3gyszert%C3%A1r.html>

10 *Nékám*, 1971. 28.

11 *Baradlay-Bársony*, 1930. I. 207–209.

12 *Baradlay-Bársony*, 1930. I. 209–210.

1654-ben alapították a győri patikát. Berendezéséből igen kevés maradt fenn, mindössze két mérlegszekrény. A II. világháború előtt ennél még jóval több minden megvolt, de már akkor is hiányos volt. Viszont fennmaradt mennyezetfreskója, ami a legszebb Magyarországon.¹³

1658-ban nyílt meg a pozsonyi patika. Berendezése 1727-ben készült, rokokó stílusban. Edényeit részben Lippay érsek, részben a jezsuiták címere díszíti. Hat darab márványból készült, orosz-lánok által tartott asztal és egy alabástrom zúzóedény maradt fenn. A gyógyszerértár jelmondata a mennyezetre volt felfestve: „Quid-quid agis, prufenter agaset respice finem 1727.” (Akármit cselekszel, megfontoltan cselekedd és tekintsd a végét.) A pozsonyi patika történetéről sok érdekes adat maradt fenn. Itt is sok gondot okozott a jezsuita atyáknak a város magisztrátusa, ami mindenféle akadályokat próbált gördíteni működésük elé annak érdekében, hogy ne támaszszanak konkurenciát a polgárok által működtetett gyógyszerértáraknak. A magisztrátus megkívánta, hogy vállaljanak részt a közterhekből, hogy a város által kirendelt orvos vizsgálja meg a patikát, és hogy a gyógyszerész előtte vizsgát és esküt tegyen. A patika gyógyszerésze 1727-ben letette a magisztrátus előtt az esküt, a rend, illetve a jezsuita kollégium pedig 1735-ben egyszeri 1000 forint összeget fizetett be a város kasszájába, aminek évi 60 forint kamata volt, ennek fejében a patika egyszer s mindenkorra mentes maradt a közterhek alól. Több ízben megkísérelték a polgári gyógyszerészek elérni azt is, hogy a patika csak a kollégium ellátását szolgálja, a polgárság számára ne lehessen nyitva. Ilyen esetek más településeken is előfordultak. A személyzet a vezető atyán kívül egy-két segédből állt, az első a rend fizette, a másodikért a gyógyszerész a rendnek 100 forintot, minden továbbiért 80 forintot fizetett.¹⁴

A pécsi patika alapításának évét 1697-re teszik. Sajnos, berendezéséből vajmi kevés maradt fenn, az Orvostörténeti Múzeumban őriznek egy diófából készült mérlegszekrényt. Az egész berendezés faragott diófa bútor volt.¹⁵

A székesfehérvári patika világi alapítású (1688) volt, de 1745-ben megvásárolták a jezsuiták. Cadelli Józsefet, aki korábban Kőszegen volt asztalos, ideiglenes jelleggel átvezényelték Székesfehérvárra, ahol ő készítette azt a márványt utánozó festésű puhafa berendezést, ami nagyon sok hasonlatosságot mutat a kőszegivel. 1749-ben Székesfehérvárra helyezték Baumgartner Bernátot, aki kiváló asztalosmester hírében állt. Novíciusi éveit Trencsénben töltötte, majd az esztergomi, a bécsi és a varasdi rendházban dolgozott. A fehérvári műhely 1760-ig állt a vezetése alatt, a templom és a rendház berendezésén kívül ő készítette az officina újabb berendezését is. Ez utóbbit 1746 és 57 között. A korpusz horizontálisan két szintre tagolt, alul padozat, fölötté három nagyobb fióksor, majd két kis fióksor. A kisebb mélységű, fülkével tagolt emelet polcos

¹³ Nékám, 1971. 28.

¹⁴ Baradlay-Bársony, 1930. I. 207–209.

¹⁵ Baradlay-Bársony, 1930. I. 209.

kialakítású. A padozat hullámszó, ezt a hullámszót a polcok is átveszik. A patika bútorzatán két dombormű található, Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferencé. A fehérvári kollégiumban általában 20-25 diákot tanítottak ingyen, jórészt a patika bevételeiből.¹⁶

Egerben először 1644-ben jelentek meg a rend tagjai, amikor Leleszi János páter a protestánsok ellen kezdett prédikálni. Itt tartózkodásuk ekkor azonban csak átmeneti volt, a város a török birodalom részeként egy vilajet központja volt. 1687. december 17-én, amikor a török katonaság a mamlúk kapun keresztül elhagyta a várost, Caraffa generális táborában megjelent P. Pusztabonyák István és tárgyalta Caraffával a jezsuitáknak Egerben való letelepedéséről. A város piacán, az Eger-patak partján állott egy török mecset, amit eredetileg a jezsuitáknak szántak, de választásuk végül inkább egy szerényebb mecsetre esett, melynek környékén nagyobb hely állt rendelkezésre a terjeszkedéshez, és magasabb fekvése révén az árvizeknek sem volt annyira kitéve, mint a patakparti épület. Caraffa generális és Fischer Miklós kamarai adminisztrátor jelölte ki a hosszú utcában lévő telket. Az első hálaadó istentiszteletet is ebben a mecsetben tartották a császáriak.¹⁷

Amikor 1699. október 28-án Telekessy püspök, elsőként a főpásztorok közül, Egerbe érkezett, hogy újból elfoglalja az egri püspökök ősi székhelyét, a püspöki rezidencia lakhatatlan volt, ezért a jezsuitákhoz szállásolta be magát. Saját költségén kezdte meg az egri egyházmegye újjászervezését, 1701 augusztusában pedig sikerült visszaszereznie a bécsi udvari kamarától az egri püspökség birtokait és dézsmáit. Főpapi munkássága két fő irányban bontakozott ki: megszervezte a papnevelést, ebből a célból létesítette a szemináriumot, valamint helyreállította a tönkrement templomokat, illetve újakat építtetett. A hosszú ideig tartó török hódoltság, valamint a reformáció rohamos terjedése a 16. század folyamán súlyos veszteségeket hozott az egyházmegye területén mind a papok létszámát, mind az egyházi épületeket, és elsősorban a templomokat illetően. 1705-ben kezdték meg tanulmányaikat a szemináriumban az első egri papnövendékek. Az oktatást a püspök a jezsuita atyákra bízta. A Rákóczi-szabadságharc alatt Telekessy nemcsak pártfogásába vette az egri és a gyöngyösi jezsuita gimnáziumot, hanem mikor 1707-ben a jezsuiták kénytelenek voltak elhagyni rendházaikat, ő tartotta fenn az iskolákat.¹⁸

A jezsuiták elsősorban térítés céljából érkeztek Egerbe, de már megjelenésükkor iskolát is nyitottak, Fenesy György és Telekessy István püspök támogatásával azonnal megkezdték az új templom és rendház építését. A Historia Domus szerint a rendház építése 1703 őszén akadt el, amikor Rákóczi serege a várost elfoglalta. 1705 februárjának végén vonult be Rákóczi Egerbe. A szécsényi országos gyűlésen pedig a rendek kimondták, hogy a jezsuitáknak távoznuk kell a

¹⁶ Batári, 1994. 11.

¹⁷ Dercsényi-Voit, 1972. 529.

¹⁸ URL <http://www.eger.egyhazmegye.hu/index.php/egyhazmegyenk-tortenete/Page-5>

felkelők által elfoglalt területekről. Egerből azonban többszöri felszólításra sem mentek el, tovább folytatták a tanítást. A püspök ugyanis többször közbenjárt értük a fejedelemmel, de mint láttuk, eredménytelenül, mert 1707-ben mégiscsak elhagyták Eget. A jezsuita atyák, akik Rákóczi idejében azokban a felső-magyarországi rendházakban voltak, melyek császári kézben maradtak, 1710-ben a császári seregekhez csatlakozva tértek vissza a városba. Ettől kezdve zavartalanul folytathatták a rendház és a templom, később az iskola építését.¹⁹

A templom és a rendház építésére már 1699-ben 3 egri és 3 bécsi terv jött létre. Végül az egri rektor, P. Pethő István tervét fogadták el Rómában. Az alapkövetétel 1700. július 31-én, Loyolai Szent Ignác napján volt. A templomot Borgia Szent Ferenc tiszteletére szentelték. A rendház építése 1727-ben, a templomé pedig 1742-ben fejeződött be, de a főoltár csak 1770-ben készült el Borgia Szent Ferenc alakjával. Az atyák 1754-ben építették fel gimnáziumukat.²⁰

1712. június 13-án jelzi a *Historia Domus*, hogy Telekessy Borgia Szt. Ferenc tiszteletére 2000 rajnai forintot adott az egri rendháznak. Csak 1713-ban döntött el véglegesen, hogy a pénzt milyen célra fogják felhasználni. Két lehetőség volt: közvetlenül a templom vagy a rendház építése, vagy patika létesítése. A patika bevételeiből ugyanis tovább folytathatták a templom és a rendház építését. Ambler Tamás superior a püspök adományát teljes egészében a templomra akarta fordítani, mert nem bízott abban, hogy a patika kifizetődő lesz. A bécsi provinciális azonban utasította az egrieket, hogy építsék meg a patikát. A gyógyszerárakkal kapcsolatban a rend ugyanis már több mint száz éve jó tapasztalatokkal rendelkezett és sehol sem saját vagyonosodására használta fel a patikák bevételeit, hanem többnyire közérdekű célokra, gyakran például szegény diákok taníttatására.²¹

A jezsuita rend számára adományozott kétezer rajnai forintot tehát az atyák gyógyszerár létesítésére fordították. A rendház építését az 1699-ben jóváhagyott terv alapján folytatták. A *Historia Domus* bejegyzése alapján 1713-ban épült fel a rendház első emelete, ugyanakkor Telekessy adományából elkészült a gyógyszerár is a rendház ÉK-i sarkán.²² 1713 decemberében érkezett Egerbe az első jezsuita gyógyszerész, Steyr Gáspár. 1714 elején nyitotta meg a gyógyszerárat, amelynek felszerelése még valószínűleg nem volt teljes, bár semmit sem tudunk akkori bútorzatáról és berendezési tárgyairól. A patikus időnként az infirmárius, azaz a betegápoló feladatát is ellátta a rendházban. Egy segédet tartott a gyógyszerész számára a rendház, amennyiben további segédet foglalkoztatott, azt saját költségén tehetette, ahogy ezt már máshol is tapasztaltuk.²³

19 Szederkényi, 1891. 137–138.

20 Szmracsányi, 1937. 7.

21 Sümeghy, 1953. 166–168.

22 Dercsényi-Voit, 1972. 534.

23 Nagy, 1973. 32–33.

Négy szerzetes életét, illetve egri tevékenységét kell bővebben megvilágítani, akik közül Strassalovszky János, Ginzl Albert nevéhez a patika ma is látható bútorgyűjteménye köthető, Simon Ferenc és Neussel Jakab pedig gyógyszerész volt, az utóbbi a rendház utolsó gyógyszerészeként a híressé vált Egri Víz receptjének az irgalmasok részére való esetleges átadásával tette híressé magát.

Strassalovszky János 1734–35 között a nagybányai jezsuita rendház építkezésének a gondnoka volt. 1736–37-ben ő volt a nagyvárad rezidencia asztalosműhelyének a prefektusa, 1744–45-ben pedig az egri rendházban működött.²⁴

Ginzl Albert 1737-ben a lőcsei kollégiumban volt szobrász, 1739 és 1743 között a nagyszombati rendházban, és 1744-ben költözött az egri rendházba, ahol 1756. június 23-án halt meg.²⁵

Simon Ferenc, aki a két előző fráterrel ellentétben gyógyszerész volt, két ízben is tartózkodott Egerben, először 1732–33-ban, majd 1746-tól 1761-ig vezette a patikát. 1706. április 17-én született Szászrégenben. Trencsénben lett a Társaság tagja és Bécsben tett fogadalmat 1728-ban. Több helyen is működött: Kassán, Leobenben (Stájerország – Muravidék), Zsidóváron (Judenburg, Temes megye), Zágrábban, Szakolcán (Nagyszombati járás). Ez utóbbi helyen is gyógyszertertárat rendezett be. Sokirányú tevékenységet végzett, mint infirmárius, ő kezelte Barkóczy Ferenc püspököt. Foglalkozott újabb gyógyszerek kikísérletezésével, és a gyógyszerterár bevételeiből sokat áldozott a templom felszerelésére is. Bécsben halt meg 1761-ben. Neussel Jakab 1761-től 1775-ig vezette a rend gyógyszerterárát, 1773-ban a rend felosztásakor őt mint gyógyszerészt további intézkedésig visszatartották. Simon Ferenc halála után vette át a patikát, és az 1766-os év kivételével Egerben maradt egészen 1775-ig.²⁶

A jezsuita rend eltörlésekor, 1773. november 2-án Kállay László helyettes alispán és Ambrasovszky Mihály kanonok hirdette ki az egybegyűlt rendtagok előtt a pápai dekrétumot. Javaikat lefoglalták, a szerzetesek szétszéledtek, csak Valter Pál volt rektor, 3 öreg beteg pap és Neussel Jakab maradhatott.²⁷

A patikát 1774-ben Artner József vette bérbe, később, 1775-ben, amikor a királyi kamara áruba bocsátotta, 4500 forintért megvásárolta azt. A vételárát a szeminárium prefektusától kapta kölcsön. De sem a pénzt nem fizette vissza, sem pedig az utána járó kamatokat nem törlesztette. Téglássy prefektus ezért perbe fogta Artnert. Mikor a jezsuiták örökébe a ciszterciek léptek, nem

24 Dercsényi-Voit, 1972. 538.

25 Dercsényi-Voit, 1972. 538.

26 Nagy, 1973. 33–34.

27 Breznay, 1934b. II. 34.

tudták birtokba venni a gyógyszerterát, mert az ily módon átkerült a szeminárium tulajdonába. A vételárát végül is a helytartótanács juttatta el a cisztercieknek, akik így a 4500 forintos vételárát ki tudták fizetni a szemináriumnak. A ciszterciek világi provizorokkal kezeltették a patikát. A provizorok jogait és kötelességeit szerződésekben rögzítették. 1786-ban II. József szekularizációs rendelete nyomán a cisztercieket kiűzték rendházukból, és a Líceum épületében találtak menedéket. A gyógyszerterára azonban a királyi kamara tette rá a kezét. 1787. szeptember 16-án törölték a pilis-pásztói apátságot, ezzel az egri rendház teljesen megszűnt.²⁸

1781–83 között Spetz József volt a gyógyszerter provizora, 1787-től pedig bérelte azt. 1795-ben vásárolta meg az egykori jezsuita patikát, 1802-ben költöztette át a rendházzal szemközti épületbe, amit ekkor vásárolt meg 4500 forintért. Akkor még valószínűleg földszintes volt az épület, feltehetőleg 1815 táján bővítette házát a patikus. 1816-ban már egy kávéház is volt az épületben, és kb. 1822-ben épült az emeleti nagyterem. 1827-ben a tűzvész során ez az épület is leégett. Utána épült a második emelet, 1833-ban az épület egy részét kibérelte a Kaszinó. A gyógyszerter természetesen ezután is ottmaradt. Ekkor már Magyar Király volt a neve.²⁹ A vállalkozó kedvű gyógyszerész, aki az épületben még cukorfabrikát is akart létesíteni, ekkor már a csőd szélén állt. Javait az Ájtatos Alapítványok Gondnoksága vette zár alá. Házában ekkor Adler András patikus, három katonatiszti család, egy Ullmann nevű úr és a Kaszinó szerepelt mint bérlő.³⁰ 1822-től egyébként a gyógyszerter maga már Adler Andráse. Az ő halála után, 1850-ben Wesely János vásárolta meg az Adler-örökösöktől, majd a hatvanas évek végén Köllner Lőrinc, aki 1882-ben halt meg. Ezután özvegye provizorral vezettette a patikát. 1900-ban vitte át a Kaszinó épületéből a szomszédos, ún. Hartl-házba.³¹ Ez idő tájt a Köllner család ugyanis részben birtokosa a mai Széchenyi u. 14. sz. alatti épületnek, vagyis a Hartl-háznak. Itt, a Kaszinó utcai sarokhelyiségében helyezték el a patikabútort, kissé átalakítva az új hely méreteihez. Később az Uránia Mozgóképtársaságé lett az épület, a gyógyszerterát pedig előbb Erdős Jenő, 1918-ban pedig Preszler Ármin vásárolta meg.³²

Az épület 1950-től a Mozgóképzemzeti Nemzeti Vállalaté volt, az államosított patika pedig zavartalanul üzemelt itt 1968-ig, akkor a Heves Megyei Gyógyszerter Központ megszüntette a gyógyszerterát. A berendezés a Dobó István Vármúzeum tulajdonába került.³³

28 Nagy, 1914. 74–76.

29 Breznay, 1934a. 135–141.

30 Dercsényi–Voit, 1972. 551–552.

31 Breznay, 1934b. II. 34–35.

32 Breznay, 1934b. II. 35.

33 Dercsényi–Voit, 1972. 551–552.

A bútor restaurálása három szakaszban zajlott. Csaknem 2 évtized múlva, 1987-ben nyílt rá lehetőség, hogy a felújított épületben ismét helyet kapjon a gyógyszerház officinája. Mivel a megyei múzeumi szervezet csak ezt az egyetlen helyiséget kapta meg a létesítendő patikamúzeum céljaira, laboratórium rekonstruálásáról szó sem lehetett. De a rendelkezésünkre álló berendezési tárgyak száma sem tette lehetővé a gyógyszerház teljes rekonstrukcióját, esetleg gyógyszerészettörténeti kiállítás rendezését. A múzeum létesítésekor felbecsülhetetlen segítséget kaptunk az azóta már elhunyt Tóth János gyógyszerésztől, aki 52 db patikai edényt és 11 db felszerelési tárgyat ajándékozott a múzeumnak a kiállítás céljaira. Ezek az egykori Hibay patika (Dobó tér) berendezéséhez tartoztak, aminek Tóth János a vezetője volt, és a tárgyakat akkor sikerült megmentenie, amikor a hatvanas évek vége felé a patikák régi berendezéseit kidobták a szemétkosárba, ahonnan ő kiszedte azokat.

A feketére festett fatégelyek a jezsuita patika legrégebbi edényei voltak, a 18. század elejéről származnak, azonban több ízben is át lettek festve. A hasáb alakú fajansz folyadékedények kópiák, melyek arról a 18 db edényről készültek, melyek még megmaradtak a patika 18. századi berendezéséből.

A gyógyszerház berendezésekor nehézséget okozott, hogy a bútoron, a feketére átfestett fatégelyeken és 18 db Telekessy-címeres edényen kívül a gyógyszerház egykori berendezéséből semmi sem maradt meg. A táraasztal két végén lévő mérlegek a 19. századból valók. Mivel az épület többszöri átalakításon ment keresztül, mennyezeti vagy falfestmények nyomára nem lehetett akadni, nem is beszélve arról, hogy ezen a helyen csak 1900-tól működött a patika.

Végül említést kell tenni két olyan műalkotásról, amelyek a gyógyszerház 18. századi történetéhez tartoznak, nevezetesen 2 domborműről van szó, amik a hajdani jezsuita patika bejáratánál, a rendház falába voltak beépítve, és a Heves Megye Múemlékei szerint 1965 körül pusztultak el. Ezek a reliefek a botanika és a kémia allegóriái voltak, és vörös márványból készültek. A Gárdonyi Géza Gimnázium 1965-ös tatarozása során tűntek el.³⁴

A patika berendezése a Dobó István Vármúzeum iparművészeti gyűjteményében a 87.1.1–87.1.24. számok alatt van nyilvántartásba véve. Mint már szó volt róla, 1745–46-ban Strassalovszky János tervei szerint, Simon Ferenc és Ginczl Albert munkája nyomán készült, akik ebben az időben valamennyien az egri rendházban tartózkodtak.

A gyógyszerház állványzata tölgyfából készült barokk-rokoko stílusban, aranyozott díszítéssel. U alakban felállított, 3 falra támaszkodó berendezés, hármas vízszintes tagolódással. Az alsó két elem, ami erősen hullámos profilú, a teljes magasságnak kb. egyharmadát teszi ki. Középen

³⁴ Nagy, 1973. 35.

önálló, kétszárnyú üvegajtós szekrény áll. A két sarokban egy-egy L alakú tagozat, mellettük jobb- és baloldalon egy-egy önálló tagozat. Az alsó fiókos, hullámos profilú részt körben felhajtható ülőpadkával látták el. Az állványokat kétoldalt volutás záródású, aranyozott oszlopfejes, vájatos lizénák szegélyezik függőlegesen. A bútorzat felső peremét erősen profilozott, kiugró párkányszat zárja le, alatta rocaileos, leveles, palmettás áttört aranyozott díszítés. A hasáb alakú táraasztal üvegezett végszárnyai a 19. században fenyőfából készült kiegészítések. Sarkai csigavonalú faragványokkal díszítettek. Mellvédreszén közepén egy betétlapon Telekessy püspök címere látható. A berendezéshez tartozik még két, csigavonalú lábakon álló bőrhuzatos ülőke.

A bútor 1968-ban került a múzeumba, amikor a Heves Megyei Gyógyszertári Központ a patikát megszüntette, és berendezésének muzeális értékű darabjait könyvjóváírással a Dobó István Vármúzeumnak adta. Az intézmény a bútort több szakaszban restauráltatta, míg 1987-ben a gyógyszertár utolsó működési helyén kiállították. Sajnos, az 1987-es megnyitó óta a patika-múzeumban még egy tisztasági festés sem történt, a helyiség vizes és dohos, felhőszakadások alkalmával többször elöntötte a víz, nem sok idő múlva az egész berendezés a restaurálás előtti állapotba kerülhet. Ma a patika officinájában az Uránia Mozi gyógynövényboltot üzemeltet.

Fajanszedények

A patika 18. századi felszereléséből származnak a Telekessy-címeres fajanszedények. Az országban 18 db ilyen edényről van tudomásunk, különféle köz- és magángyűjteményekben. Közülük több múzeumi kiállításon is látható. Az edényeken lévő fenékjegyek tanúsága szerint a holicsei gyárban készültek. A gyár feltehetőleg 1743-ban kezdte meg működését, és a Telekessy-címeres edények az első termékei közül valók. Hasáb alakúak, előlapjukon a püspök címere látható, a címer alatt csigavonalakból alkotott kartusban a gyógyszer neve olvasható.³⁵ Az általunk ismert 18 edényen az alábbi feliratok vannak: AQV. LLIORA, AQV. PAEONIAE, AQV. CHELIDON, AQV. PHYSAGO, AQV. THERIAGA, AQV. CORDIAC F, AQV. CERAS or N, AQV. MAJORAN, AQV. S. B. EMBRI, AQV. TARAXAGO, AQV. TILIAE F, AQV. SANFER, AQV. PRUNEL, AQV. MATRIAGAR, AQV. ANETHI, AQV. LAVENDUL. Két edényen a kartus üresen lett hagyva. A feliratok latin antiqua maiuscula betűkkel, kézi festéssel készültek. Érdekes, hogy a Historia Domus sehol sem tesz említést erről a megrendelésről, noha bizonyára sokba kerültek ezek a tárgyak.³⁶ Rendkívül meglepő az is, hogy amint a feliratok is tanúsítják, valamennyi folyadékedény, poredények, téglék egyáltalán nem maradtak hátra a holicsei készletből. Nehezen képzelhető el, hogy egy nagyobb együttesből csak a szűk szájú darabok nem törnek el, az összes többi azonban eltörik. Bizonytalanságot keltenek az edények méretei is, általában 26 cm körüli a magasságuk, tehát egészen bizonyos, hogy amikor a rendház ezeket a tárgyakat megrendelte,

³⁵ Nékám, 1971. 26.

³⁶ Nagy, 1973. 35–36.

még nem létezett az általunk ismert bútorzat, hiszen akkor annak a méreteit figyelembe kellett volna venni. A gyógyszerertár állványzatának polctávolsága ugyanis kb. 20 cm, a szekrényben még ennél is kevesebb. Mindössze a legalsó sorban nagyobb a távolság, mint 26 cm. Ez érthető is abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy az edényzet az 1740-es években, a bútorzat pedig csak kb. egy évtizeddel később készült. De az már érthetetlen, hogy ha a gyógyszerertár ilyen értékes és reprezentatív edényzettel rendelkezett, akkor miért nem vették ezt figyelembe a bútor készítésénél, hiszen a polctávolság kialakítása tetszőleges volt.

Fatégelyek

A gyógyszerertár berendezéséhez tartozik 79 db fából készült állványtégely, melyek az iparművészeti gyűjteményben a 73.66.1.2–73.144.1.2. nyilvántartási számokat kapták, miután 1968-ban a Gyógyszerertári Központ leselejtezte és könyvjóváírással a múzeumnak ajándékozta őket. A leltárkönyvi bejegyzés alapján keményfából készültek, esztergályozott, hengeres testű tégelyek, alul lépcsős talppal. Feketére vannak festve, és felül kihegyesedő arany címerpajzsban található az ugyancsak arany felirat. Eddigi ismereteink szerint a tégelyek a 19. századból származnak, és akkor készültek, amikor a bútorzatot feketére festették. Az edények vizsgálatát dr. Kiss Péterné műtárgyvédelmi osztályvezető végezte 1986-ban. Megállapította, hogy az edényeken több átfestés nyomai is fellelhetők, elsősorban a tégelyek fedelén és a talp hajlataiban. Ez azzal magyarázható, hogy az egyes átfestések előtt a korábbi festékrétegeket esztergagéppel csiszolták le, hogy az újabb festéshez megfelelő, sima alapot nyerjenek. Az edények többségén sikerült feltárni a korábbi festések nyomait, általában azonban annyira töredékesek voltak, hogy nem volt lehetőség a rekonstrukcióra. Egy edényen azonban sikerült feltárni a csaknem ép legalsó réteget, ami bizonyosan a 18. századból származik, egy barokk ízlésű, aranyozott díszítésű címerpajzsral. Ezek a vizsgálatok kétségtelenül bizonyították, hogy az edények a 18. század elején készültek, a bútorzattal közel egy időben. Ezt igazolják a tégelyek méretei, az edények magassága 17–20 cm között váltakozik, átmérője pedig 8–9,5 cm között van. Ha figyelembe vesszük, hogy mind az edényzet, mind a bútorzat a közel két és fél évszázad alatt némileg deformálódott, azt kell feltételeznünk, hogy a fatégelyek ehhez a berendezéshez készültek. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy a faedények használata a 18. század közepétől visszaszorult, hisz a porcelán európai felfedezése (1709) és elterjedése után mindinkább a porcelánedények használata vált szokássá, ezek ugyanis jóval ellenállóbbak voltak a vegyi anyagok hatásaival szemben. A faedények használhatósága egyébként is erősen korlátozott volt, tisztántartásuk sok gondot okozott. A gyógyszerertár bútorzatának restaurátorai a 70-es évek második felében szintén vizsgálat alá vetettek egy fatégelyt, melyen rekonstruáltak egy későbbi állapotot is a tégelyek történetében. Ezen az ovális pajzs fölött egy korona látható, amely utal a gyógyszerertár nevére, a 19. század elejétől fogva viselte ugyanis a Magyar Király nevet. A stíluskritikai vizsgálatok, valamint az ábra alapján ez a 19. század elejére tehető. A rekonstrukció hitelessége azonban kétségbe vonható, ugyanis a restaurátorok munkájukat nem dokumentálták.

Az Egri Víz

A jezsuiták gyógyszerertárának történetétől elválaszthatatlan az Egri Víz históriája. Sugár István szerint a medicina feltalálója Simon Ferenc volt, a jezsuita apothecarius és egyben infirmárius, akiről halála után feljegyezték, hogy sok olyan keveréket és port állított elő, amelyeket rajta kívül senki sem ismert, és nagyon eredményesen gyógyított velük. Az ő általa készített gyógyszerkülönlegességek még külföldön is keresettek voltak. Az Egri Víz titkát az egymást követő patikusoknak szigorúan meg kellett őrizniük a gyógyszerertár számára. Sőt, ha a gyógyszerész atyák másik rendházba kerültek, az ottani patikában sem készíthették a vizet. 1771–72-ben megtagadták a kassai testvérpatika részére a recept kiszolgáltatását. Sugár István két recepturát talált, mindkettő ugyanazokra a növényekre szól, mindössze az arányok mások. A víz 14 különböző növényi rész előírt arányú keveréke zúzalékának szeszes kivonata, melyet lepárlás, desztilláció útján nyertek. A felhasznált gyógynövények a következők voltak: szegfűszeg, szerecsendió, levendulavirág, ánizsmag, szasszafrász (babér), guajakfa (illóolajat tartalmaz), majoránna, koriander, kakukkfű, méhfű, borsmenta, fodormenta, citromhéj, narancshéj. A víz gyógyhatását illetően különféle feltevések, illetőleg tapasztalatok terjedtek el. Elsősorban a gyomorra gyakorolt kedvező hatása ismeretes. A Magyar Király gyógyszerertár 1866-ban a következő betegségekre ajánlotta: főfájás, szédülés, ájulás, szívdobogás, fülzúgás, nyílalás, gyomorgörcs, kólika, ideggyengeség, testzsibbadás és csúzos bántalmak.³⁷ 1988-ban dr. Ringelhann Béla professzor volt szíves felhívni a figyelmemet egy aprónyomtatványra, amit az Országos Széchényi Könyvtárban talált, és ami minden bizonnyal az egri nyomdában készült. A kétoldalas lap az „Impérium víznek” az agyvérzés elleni hatását propagálja, és bizonyosan a 18. század végén, a jezsuita rend feloszlását követően nyomtatták ki. Erre utal az ismertető szöveg utolsó mondata, mely szerint: „Találatik ez a ’ víz a ’ volt Jesus Társasága Patikájában Egerben, bé-petsételve szentséges JÉSZUS Nevével.”

A későbbiekben még két szövegre sikerült bukkanni, egy német és egy magyar nyelvűre, melyek 1772-ből, még a rend fennállásának idejéből származnak. (Utal erre az alábbi két idézet: „Találatik ez a víz a ’ Jesus Társasága Patikájában Egerben, bé-petsételve Szentséges Jesus Nevével...”, valamint: „Ist zu haben in der Apotheke der S. J. In Erlau versiegelter mit JESU Nahmen.”)

A víz hivatalos neve: L’EAU d. l’Empiere SEU Agriensis aqua Apopletica.

A szórólap címe: „Ereje, és tulajdonsága a’Gutaütés-ellen-való víznek, melly közönségessen Impérium-L’EAU-nak mondatik.” Egy negyed kanál impérium vizet egy egész kanál forrásvízzel kell elegyíteni és ezt a keveréket éhgyomorral bevenni. Ez a víz gyógyítja a szédülést, helyreállít feledékeny elmét, hasznos néhány cseppet orral felszívni, a fejtetőt vagy a csigolyákat

³⁷ Sugár, 1978. 27–31.

azzal megkenni. Ha valakit már megütött a guta, annak egy egész kanállal kell ebből a vízből adni, arra pedig mindjárt egy kanál friss vizet igyon. Ha a beteg ettől mindjárt nem tér észre, minden órában ismételni kell. Amint a beteg észre tér, elég a vizet napjában kétszer beadni, az adagot pedig fokozatosan csökkenteni kell. A gutaütéstől meglankadt testrészekre külsőleg is lehet alkalmazni. Külön hangsúlyozza a szöveg a szer szíverősítő és étvágygerjesztő hatását is. A neurotikus panaszokra ezt a javallatot adja: „Használ hasonló képpen a' májban, és a lépen lévő szorulásoknak meg-oldozására, a'melancholia, avagy komor-kedv ellen, minden szorulások ellen, és ezeknek okait, melyekből sárga, avagy fekete sárgaság, de fő képpen az unalmas melancholia, avagy komor-kedv származik, tellyességgel ki irtya; az öregeket a'vízi kórságtúl, és a statusoktól meg tartoztattya; a'melly végekre nézve a'szerént éppen, a'mint eléb megmondott, kell ezzel a vízzel élni.” Tanácsos még „minden méreg ellen, egészségtelen aer, avagy ég ellen”, valamint fogfájásra is. „Végezetre ennek az Imperiumbéli víznek ereje, és tulajdonsága ez, hogy ez a szívet megvidámíttya, az erőtlen gyomrott meg erősíti, segíti a természet szerint való meleget az emésztésre, az agy velőnek bé dugatott ereit ki nyitva, a'melancholiát el űzi, az éltető ereket meg nyitva, és mind ezeket vagy egyedül szagoltatásával, vagy illendő maga italával, vagy az eddig meg mondott mód szerint való élésével véghez viszi, úgy annyira, hogy sem a'kisdedeknek, annál inkább a terhes asszonyoknak, se a'gyermek szülőknek, se pedig senkinek másnak ártalmára nem lehet. Üvege 30. Krajtzáron adatik.”³⁸

A fentiek alapján nem kétséges, hogy az Impériumvíz azonos az Egri Vízzel, és joggal feltételezhetjük, hogy az Egri Víz elnevezés csak a 19. században terjedt el, amikor a jezsuiták elhagyták magyarországi rendházaikat, és a vizet a jezsuita patika jogutódjának számító Magyar Királyi gyógyszerár és az irgalmasok Gránátalma patikája egyaránt készítette, sőt később még a Piactéren lévő Kígyó patika is beállt a gyártók sorába. A rend feloszlásakor a jezsuita patika apothecarius a Neussel Jakab volt. A köztudatban az a feltételezés szerepel, hogy Neussel Jakab, miután ez idő tájt megbetegedett, az irgalmasrendiek kórházába került, akiknek az ápolásáért hálából átadta az Egri Víz receptjét.³⁹

38 Magyar Országos Levéltár P72. Csáky család levéltára 649–659. fasc.f. 196.

39 Nagy, 1973. 31–35.

Baradlay–Bársony, 1930.

Baradlay János–Bársony Elemér: A magyarországi gyógyszerészet története. Budapest, 1930.

Breznay, 1934a.

Breznay Imre: Az egri Kaszinó százéves története. Eger, 1934.

Breznay, 1934b.

Breznay Imre: Eger a XVIII. században II. Eger, 1934.

Diós, 1984.

Diós István szerk.: Szentek élete. Budapest, 1984.

Dercsényi–Voit, 1972.

Dercsényi Dezső–Voit Pál: Heves Megye Múemlékei II. Budapest, 1972.

Nagy, 1974.

Nagy Árpád: Az egri volt jezsuita, Magyar Király patika története 1713–1773. Archivum 1. 31–43. Eger, 1973.

Nagy, 1914.

Nagy Béni: A jezsuita patika és a szeminárium. Egri Egyházmegyei Közlöny. 1914. 74–76. Eger, 1914.

Nékám, 1971.

Nékám Lajosné: Régi magyar patikák. Budapest, 1971.

Sugár, 1978.

Sugár István: Az Egri Víz története. Archivum 7. 27–43. Eger, 1978.

Süsmeghy, 1953.

Süsmeghy Vera: A Telekessy-címeres patikaedények. Művészettörténeti Értesítő. 1953. 1. 166–168.

Szederkényi, 1891.

Szederkényi Nándor: Heves vármegye története IV. Eger, 1891.

Szmrecsányi, 1937.

Szmrecsányi Miklós: Eger művészetéről. Budapest, 1937.

**Löffler Erzsébet:
Jezsuita patikák Észak-Magyarországon
– a jezsuiták egri gyógyszerháza**

Kulcsszavak:
Eger, jezsuiták, gyógyszerháza, Egri Víz

Az 1540-ben Loyolai Szent Ignác által alapított Jézus Társasága nemcsak nagy hírű iskolákkal rendelkezett, hanem rendházaiban Európa-szerte működtetett gyógyszerházakat. Missziós tevékenységük során eljutottak az akkor ismert világ szinte minden pontjára. Számos gyógynövényt fedeztek fel, melyeknek hatóanyagai a gyógyászat fontos eszközeivé váltak. A rend tagjai nemcsak vezető szerephez jutottak a gyógyító tevékenységben, hanem patikáik révén gazdaságilag is megerősödhettek.

Eger 1687-ben szabadult fel a török hódoltság alól, ezt követően itt is rögtön megjelentek a jezsuita atyák. Egy volt török mecsetben rendezték be templomukat és hozzáfogtak a rendház építéséhez. Telekessy István püspök, aki 1703-ban szemináriumot alapított Egerben, rájuk bízta a papképzést. A püspök adományából rendezték be 1715-ben patikájukat is. A patika officinájának bútorzata 1740 körül készült, és még ma is látható a Széchenyi utcai múzeumban. Az edényzet egy része is fennmaradt, köztük a 18. század elején készült fatégelyek és az 1740 körüli 18 db holicai fajanszedény.

A patika egyik jezsuita gyógyszerészének találmánya volt az úgynevezett Egri Víz, amit a jezsuiták idejében még Impérium-víz néven forgalmaztak. A receptúra titkos volt. A „medicina” 14 féle gyógynövény meghatározott arányú zúzalékából készült, melyeket alkoholban áztattak, ezt követően lepárolták és nyugtatóként, kedélyjavítóként, gyomorbántalmakra, fejfájás ellen, sőt az agyvérzés tüneteinek enyhítésére is használták. Külsőleg is alkalmazták, a fájó végtagokat bedörzsölték vele, mert fájdalomcsillapító hatása is volt.

A jezsuita rend feloszlatása után nemcsak a jogutód patikában, a Magyar Király gyógyszerházban, hanem az irgalmasrendi szerzetesek Gránátalma patikájában is készítettek Egri Vizet, állítólag az utolsó egri jezsuita atya, akit halála előtt az irgalmasrendiek kórházában ápoltak, halálából átadta az irgalmasrendieknek az Egri Víz receptjét.

A szerző:

Dr. Löffler Erzsébet

igazgató

Érseki Vagyonkezelő Központ, Könyvtár,
Múzeum és Levéltár

3300 Eger, Széchenyi u. 5. (Érsekudvar)
E-mail: ig@efkt.hu

SUMMARY

Erzsébet Löffler:
Jesuit Pharmacies in Northern Hungary
– The Jesuit Pharmacy in Eger

Key words:
Eger, Jesuits, pharmacy, Eger Water

The Society of Jesus, which was founded by St. Ignatius Loyola in 1540, not only had famous schools, but they also operated pharmacies within their monasteries across Europe. In the course of their missionary work they reached almost every point of the then-known world. They discovered several medicinal herbs, the active ingredients of which have often become important for modern medical science. Across the centuries, Members of the Order played leading roles in medical treatment and, by means of their pharmacies, the Order gained economic strength too.

Eger was liberated from Ottoman occupation in 1687 and Jesuit Fathers arrived there very soon afterwards. A former Turkish mosque was turned into a church in the town and the Order also started to build a monastery.

Bishop István Telekessy, who founded a seminary in Eger in 1703, entrusted them with clerical training. Thanks to the Bishop's financial support, the Order were able to set up their pharmacy in 1715. The furniture in the workshop of the pharmacy was made in around 1740 and can still be seen in the museum in Széchenyi Street. Some of the original containers are still there today, including wooden jars from the beginning of the 18th century and 18 faience vessels of Holics from around 1740.

So-called *Eger Water* was invented by a Jesuit chemist at the pharmacy in Eger. It was made available under the name "Imperium Aqua". The recipe was a secret. This "medicament" was made from 14 different, strictly proportioned, crushed medicinal herbs. The herbs were first soaked in alcohol and then distilled and this medicine was used as a tranquillizer, an anti-depressant, to relieve stomach complaints and headaches, and even to alleviate the symptoms and after-effects of a stroke. It was also applied externally, rubbed onto painful limbs and aching muscles, because it was found to have an analgesic effect.

After the dissolution of the Jesuit order, Eger Water was not only made in the Magyar Király Pharmacy, which was the legal successor, but also at the nearby Gránátalma Pharmacy of the Hospitaller Order, and the last Jesuit Father is said to have bequeathed the recipe for Eger Water to the Hospitallers out of gratitude, because, in the last years of his life, he had been well cared for at their hospital.

The author:

Dr. Erzsébet Löffler

Director

Archbishop's Asset Management Centre, Library,
Museum and Archives

H-3300 Eger, Széchenyi u. 5 (Bishop's Court)

E-mail: ig@efkt.hu

Jezsuiták és görögkatolikusok* Északkelet-Magyarországon a 17. század második felében¹

Közismert, hogy a katolikus megújulás korában létrejött keleti katolikus – sajátos közép- és kelet-európai szóhasználattal: görögkatolikus – egyházak létrejöttében és korai fejlődésében a jezsuita rend világszerte fontos szerepet játszott. Különösen is érvényes ez a Lengyel–Litván Királyságban² és a Magyar Királyság különböző régióiban³ újtukra indított görögkatolikus egyházak esetében. A jezsuita rend jelenléte a görögkatolikus egyházak megszületéséhez vezető uniós folyamatokban, illetve a közösségek korai fejlődésében több szinten is kimutatható.⁴ A jezsuita páterek hatása a legnyilvánvalóbb módon a missziókban, a keleti keresztényekkel közvetlenül érintkezve jelenik meg. Ott látjuk őket a meggyőzés/térítés színterein, majd az uniót kimondó eseményeken, később a görögkatolikus közösségek fejlődésének döntő pillanataiban.⁵ A közvetlen érintkezés és cselekvés szintje fölött áll az a második szint, mely az eseményekben döntő szerepet játszó világiak és egyháziak környezetét jelenti. Az uniós folyamatokban szerepet és felelősséget vállaló királyok, fejedelmek, főurak, püspökök, érsekek, bíborosok közvetlen környezetében állandó vagy alkalmi tanácsadóként ott találjuk a jezsuita atyákat, akik a te-repről, a rendtársaiktól érkező tapasztalatokra alapozva adnak tanácsot, vagy éppen kezdeményeznek lépéseket a görögkatolikusokat érintő ügyekben.⁶ A harmadik szint, melyen a jezsuita rend érezte és kifejtette hatását, az oktatás szintje. Gyakorlatilag nem találunk olyan, az unió ügyében érdekelt latin szertartású egyházat, akinek a képzése nem jezsuita oktatási intézetben

*Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 2010-ben úgy határozott, hogy a görögkatolikus hívek kérésére megváltoztatja az eddigi szerkezet helyesírását, és javasolja az egybeírást. Ez a következő szabályzat megjelenésétől lesz érvényben. Az egyház azonban a döntés óta következetesen ezt a formát használja, ezért megtartottuk a szerző írásmódját. (a szerk.)

¹ Kutatásaimat az OTKA K108780 sz. kutatási projekt keretében végeztem.

² A breszti unióhoz: *Pelesz*, 1878–1880., *Turij*, 2009., *D. Molnár*, 1995., *Suttner*, 2007.

³ A magyarországi uniós mozgalmakhoz: *Molnár*, 2009a., *Ikic*, 1989., *Hodinka*, 1909., *Hodinka*, 1911., *Lacko*, 1965., *Pekar*, 1992., *Véghseő*, 2011., *Ghitta*, 2009., *Gorun*, 2009., *Bârlea*, 1990., *Suttner*, 2008.

⁴ A legjelentősebb páterek rövid életrajzát Nikolaus Nilles közli: *Nilles*, 1885.

⁵ Pl. a gyulafehérvári unió esetében P. Baranyi Pál: *Marton*, 2003.

⁶ Pl. Piotr Skarga a lengyel királyi udvarban: *Farrugia*, 2000. 707–709. vagy Szentiványi Márton Kollonich bíboros környezetében: *Véghseő*, 2011. 97–98.

történt volna.⁷ Ennek azért van nagy jelentősége, mert az az ismeret, amit az egyháziak a keleti szertartású keresztényekről szereztek, az az ismeret volt, amit a jezsuita rend a maga oktatási/képzési szerkezetében átadott vagy átadásra méltónak gondolt.

Tanulmányomban a jezsuita rend szerepére szeretnék kitérni a Magyar Királyság északkeleti régiójában létrejövő, tizenhárom vármegyére kiterjedő, történelmi Munkácsi Egyházmegye görögkatolikus egyháza történelmének korai szakaszában. Az 1646-ban megkötött ungvári uniótól De Camillis munkácsi püspök 1706-ban bekövetkezett haláláig tartó időszakot azért tartom a jezsuita rend szerepvállalása szempontjából is rendkívül fontosnak, mert ebben a korban mutathatók ki leginkább annak az egyháztani és egyházkormányzati bizonytalanságnak a jelei, ami a görögkatolikus egyházak egész történelmét végigkíséri. De Camillis püspök halála után az egri püspök joghatósága alá rendelés új, a korábbinál szilárdabb egyházjogi és egyházkormányzati helyzetet teremt. Ennek az időszaknak is meglesznek a maga problematikus pontjai, de ezek kezelésében már nem látjuk annyira egyértelműen a jezsuiták jelenlétét, mint az azt megelőző korszakban.

Az 1646 áprilisában Ungvárott megkötött unióhoz vezető folyamatokat vizsgálva fontosnak tartom hangsúlyozni azt, amit az 1595-96-os breszti unióval kapcsolatban Dimitrijev⁸ is kiemel. A történészek korábban túlságosan leegyszerűsített sémát használtak a görögkatolikus egyházak létrejöttének leírásakor. Ezen leegyszerűsített séma szinte egyáltalán nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy az uniós törekvések csak akkor vezethettek sikerre, amikor az érintett keleti szertartású közösség meghatározó vezető rétege is készen állt a katolikus egyházzal való egység kimondására. Dimitrijev kimutatta azt, hogy bár a latin szertartású egyháziak, köztük a jezsuiták döntő hatása a folyamatokra vitathatatlan, a rutén egyház uniója csak akkor konkretizálódik, amikor a rutén püspökök többsége eljut a Rómával való egység szükségességének felismerésére és az unió megkötése ügyében kezdeményező félként lép fel.

Ugyanez elmondható a Magyar Királyság északkeleti régióiban élő rutének esetében is. Az 1614-ben megkísérelt első unió Krasznibródon látványos kudarcba fullad, mert azt – politikai okokból – Homonnai Drugeth György a Munkácson székelő helyi püspök mellőzésével, Lengyelországból hozott püspök segítségével próbálta meg tető alá hozni.⁹ 25 évvel később viszont a munkácsi püspöki székhelyen, Taraszovics Bazil személyében, már olyan püspök ül, aki maga is készen állt az unióra. Annak megkötésében csak a protestáns helyi hatalom tudta megakadályozni. Ezzel egyidejűleg a Homonnai Drugeth család területén élő rutének között, a meglévő jezsuita misszió mellett, ungvári székhelyű bazilita misszió is létesül 1640-41-ben,

⁷ Véghseő, 2006.

⁸ Dmitrijev, 2007.

⁹ Az eseménysor legújabb rekonstrukciója: Véghseő, 2011. 30–32.

ami a következő években hatékonyan készíti fel a keleti szertartású közösség és papság – általa elérhető – egy részét az unió elfogadására.

A jezsuiták ezekben az években kezdik meg Dobronoki György vezetésével átköltözésüket a homonnai rendházból az újonnan létesült ungvári otthonukba.¹⁰ Véglegesen éppen 1646-ban, az ungvári unió évében költöznek át Homonnáról (érdekes, hogy éppen ekkor létesül Homonnán immáron görögkatolikus iskola: lehetséges, hogy éppen a jezsuiták egykori épületeit kapták meg¹¹). Az ungvári unió megkötéséről szóló szűkszavú, és csak 1652-ből származó forrás nem említi Dobronoki nevét. Utódja, Jászberényi Tamás viszont ugyanebben a forrásban mint az új püspök, Kisdi Benedek segítője kerül megemlítésre az unió megerősítéséről szóló híradásban.¹² Ettől kezdve a térségben működő jezsuita páterek nevével, leveleivel, szakértői javaslataival újra és újra találkozunk a forrásokban.

Alapvetően két fő téma köré csoportosítható a jezsuiták tevékenysége. 1664 és 1689 között a görögkatolikusokat érintő legfontosabb kérdés a munkácsi püspöki szék betöltésének kérdése volt. Taraszovics püspök halála után, 1651-ben azt a Parthén Pétert választották meg, aki az ungvári bazilita misszióban 1640-től következetesen az unió ügyéért munkálkodott. Lorántffy Zsuzsanna haláláig azonban nem volt esélye arra, hogy a munkácsi kolostorba költözhessen. Erre csak 1664-ben kerülhetett sor, amikor Konstantin moldvai vajda sárospataki látogatását használták ki a jezsuiták arra, hogy Báthory Zsófiával elfogadtassák Parthén püspök személyét, s azt a tényt, hogy őt – a Rákóczi-család kegyúri jogainak megsértésével – Lipót király nevezte ki a papság általi megválasztása után.¹³ A munkácsi püspökség vezetésének kérdése azonban ezzel nem jutott nyugvópontra, mivel Parthén néhány hónappal később meghalt és új püspök kiválasztása vált szükségessé. A kegyúri jogok gyakorlásának kérdése ismét fellángolt, és mintegy huszonöt éven át zűrzavaros viszonyokhoz vezetett, ami kis híján az unió megsemmisülését eredményezte.

Báthory Zsófia gyóntatója, a jezsuita Millei István még Parthén püspök életében lépéseket tett az utódlás kérdésében. Minden bizonnyal úrnője tudtával, a krakkói jezsuita házfőnöktől kért segítséget az alkalmas utódjelölt megtalálása érdekében. Ez a lépés viszont oda vezetett, hogy a kijevei metropólia is igényt formált a munkácsi szék betöltésére. És nem csupán a jelölt személyének kiválasztására és felszentelésére gondoltak, hanem arra is, hogy a munkácsi eparchia ne az esztergomi érseki tartományba, hanem a kijevei metropóliába nyerjen besorolást.¹⁴ Ettől kezdve

10 Vö. Molnár, 2009b.

11 A homonnai görög katolikus iskola említése Kisdi Benedek egri püspök beszámolójában: Lacko, 1965. 211.

12 Lacko, 1965. 98–100., Hodinka, 1911. 163–165.

13 Hodinka, 1911. 207–208.

14 Véghseő, 2011. 67.

a munkácsi püspökség sorsáról nemcsak a Rákóczi-család központjában, hanem Bécsben, Var-sóban, Rómában, Kijevben és Esztergomban is döntenet kívántak. A különböző központokból érkező püspökjelöltek, adminisztrátorok és helynők, köztük közönséges kalandorok egész sora próbálta meg magát munkácsi püspökként elfogadtatni.¹⁵ A helyzet De Camillis püspök 1689-es kinevezésével normalizálódott, de a sajátos kinevezési procedúra, valamint a kinevező okirat megfogalmazásai újabb egyházjogi problémákhoz vezettek. De Camillist ugyanis Kollonics Lipót hozta Magyarországra, aki ekkor már meg volt győződve arról, hogy az unió jövőjét csak az biztosíthatja, ha a görögkatolikusok a lehető legszorosabb ellenőrzés alá kerülnek a latin szertartású egyház részéről. Az ellenőrzés feladatát a területileg illetékes római katolikus püspökre, az egri főpásztorra kívánta bízni. Ez De Camillis királyi kinevezésébe is bekerült.¹⁶

Egy konkrét konfliktus kapcsán Fenesy György egri püspök 1692 tavaszán hosszú levélben fogalmazta meg kifogásait De Camillis püspök ténykedésével kapcsolatban. Nem meglepő, hogy a levélhez egy tudós jezsuita, Kecskeméti János – szintén terjedelmes – emlékiratát is csatolta.¹⁷ A jezsuita páter segítségével Fenesy tulajdonképpen azt fejt ki és tölti meg tartalommal, amit Kollonics az *Einrichtungswerken*ben szűkszavúan megemlített, és De Camillis kinevezésébe beleíratott. De nem csak abból indul ki, ami miatt a bíboros gyakorlatias megközelítéssel az Egernek való alávetettséget helyesnek és szükségesnek vélte. Fenesy szerint ez nemcsak az unió jövője miatt fontos, hanem azért is szükségszerű, mert a munkácsi püspökség soha nem létezett. Azonnal hozzá is teszi: az unió érdekében a jövőben sem célszerű ilyen püspökséget felállítani. Álláspontja szerint De Camillis püspök csak az ő külhelnökeként működhet, és teljes engedelmességgel tartozik neki. Fel kell hagynia azzal az önálló tevékenységgel, amit addig az ő engedélye nélkül végzett. Ne is nevezze magát munkácsi püspököknek. Különösen tartózkodnia kell a tizedszedéstől, amivel már addig is súlyosan sértette megyéspüspöke jogait. Fenesy tehát a görög szertartású katolikusok teljes jogú főpásztorának tekintette magát, kinek munkáját a görögkatolikus püspök legfeljebb helynöki minőségben segítheti. S mindezt egy olyan megfogalmazású dokumentumban fejtette ki, mely a görögkatolikusoknak nem sok jót ígért.

Kollonics elképzeléseinek megfogalmazásával egyidejűleg a keletiek között működő jezsuiták részéről is született egy tervezet az unió kérdéséről. A pécsi, majd a nagybányai jezsuita rendház és misszió vezetője, Ravasz Ferenc készítette és terjesztette be Kollonics Lipótnak 1687 táján azt a dokumentumot, mely pontokba szedve tartalmazza elképzeléseit mind az unió létrehozásával, mind pedig megtartásával kapcsolatban.¹⁸ A jezsuita páter minden bizonnyal tudott a bíborosnak azon szándékáról, hogy a keletiekkel szemben szigorúbban és határozottabban fog fellépni.

15 Baán, 2010.

16 De Camillis püspök munkácsi működésének legújabb feldolgozása: Végheő, 2011. 111–143.

17 Az emlékiratot közli: Hodinka, 1911. 319–334.

18 Közli: Nilles, 1885. 780–786.

Ez kiolvasható az első bekezdésből, melyben megindokolja, mi készítette a tervezet összeállítására: a korábbi évek tapasztalata azt bizonyítja, hogy egyesek csak színleg csatlakoztak a katolikus egyházhoz, mások pedig a szent uniót elhagyva visszatértek a szakadárságba. Ezért van szükség szigorú feltételek megfogalmazására.

Az első három pont az unió aktusát, a hitvallás letételét szabályozza. A katolikus egyházba való befogadás alapfeltétele a püspök vagy képviselője jelenlétében eskü alatt letett hitvallás, mégpedig a tridenti zsinat által előírt szövegezésben. Ezt nemcsak a papoknak kell letenniük, hanem valamely ünnepnapon a nekik alárendelt híveknek is (férfiaknak és nőknek egyaránt), miután elvégezték a szentgyónást. Erre oly módon kerüljön sor, hogy a papjuk előolvasóként segíti őket. A hitvallás közösségi letételét Szent Liturgia kövesse. Minden évben ismételjék meg ezt a szertartást. Aki nem vesz részt rajta, azt tekintsék szakadárnak.

Ha felidézünk a konfesszionalizációs modell jellemzőit,¹⁹ láthatjuk, hogy ezekben a pontokban a hitvallás elfogadása a felekezethez való tartozás legfőbb kritériumaként jelenik meg. De nemcsak az egyszeri csatlakozás fontos, hanem a rendszeres ellenőrzés, valamint a disszidensek beazonosítása és eltávolítása is.

A negyedik pont a keresztség szentségét érinti: az egyesült papok ne merészeljék a római katolikus papok által megkeresztelteteket újrakeresztelni, sem pedig a keresztséghez kapcsolódó egyéb szertartásokat megismételni. Ezt csak abban az esetben tehetik meg, ha a római katolikus pap valamely okból érvénytelenül szolgáltatta ki a szentséget. De még ekkor is arra kell törekedni, hogy inkább egy másik római katolikus pap pótolja a hiányosságokat. Megengedett viszont, hogy a görögkatolikus papok a születéshez kapcsolódó áldásokat a házaknál elvégezzék.

Az ötödik és hatodik pont a katolikus felekezethez való tartozás és az uralkodó iránti lojalitás egyértelmű, a liturgikus cselekményekben ismétlődő kifejezésének igényét fogalmazza meg. A görögkatolikusok szertartásaikban a római pápát kommemorálják, más pátriárka nevét meg se említsek, és az uralkodóért is rendszeresen imádkozzanak. A hetedik, nyolcadik, kilencedik és tizedik pont a görög és a latin rítusban élő papok és hívek viszonyát érinti. A rítusváltoztatás kérdésében a jezsuita páter teljesen egyoldalú szabályozást tartott szükségesnek. Úgy vélte, a görög szertartású hívek átlépését a latin rítusba támogatni kell. Ezt a görögkatolikus papok semmilyen módon ne akadályozzák, viszont latin híveket a görög rítusra ne csábítsanak (7. pont). Ajánlatosnak tartja azt is, hogy a két rítus hívei közötti egység kifejezéséként a görögkatolikus papok minden esetben tegyék lehetővé a latin szertartású papoknak azt, hogy templomaikban szentmisét végezzenek és szentségeket szolgáltassanak ki mind a római, mind pedig a görögkatolikus híveknek (8. pont). Előírna azt is, hogy azokon a településeken, ahol az

¹⁹ Tusor, 2008.

egyesülteknek külön templomuk van, a görögkatolikus pap a latinok templomában évente négy-hat alkalommal saját szertartása szerint liturgiát végezzen (9. pont). Továbbá, a római katolikusok nyilvános körmenetein a görögkatolikus papok megfelelő liturgikus öltözetben híveikkel együtt vegyenek részt (10. pont).

Az első rész utolsó két pontja a görögkatolikus papságra vonatkozik. Nem szentelheti őket szakadár püspök. Szentelésükre csak a latin ordinárius engedélyével és a görögkatolikus püspök előzetes vizsgálata és jóváhagyása után kerülhet sor. Ha egy papnak meghal a felesége, nem nősülhet újra (11. pont). Minden görögkatolikus pap engedelmességgel és tisztelettel tartozik a latin ordináriusnak és a görögkatolikus püspöknek. Paróchiát nem kaphatnak a latin ordinárius és a görögkatolikus püspök felhatalmazása és beleegyezése nélkül. A vikáriusoknak és főespereseknek (rítustól függetlenül) engedelmességgel tartoznak (12. pont).

Ravasz Ferenc ezt a tizenkét pontot annyira fontosnak tartja, hogy kijelenti: a katolikus egyházzal egyesült keleti szertartású papok részesülnek azokban a kiváltságokban és mentességekben, melyek a római katolikus klérust megilletik, de ha csak egyetlen pontot nem tartanak meg a fentiekből, azonnal elveszítik jogaikat, és szakadárként fogják kezelni és büntetni őket.

A pontokba szedett feltételek és előírások után áttér azokra az eszközökre, melyek véleménye szerint az unió megőrzését szolgálhatják. Ezek között az első helyen említi azt, hogy azokon a településeken, ahol az egyesülteknek nincs saját templomuk, ne is engedjék egykönnyen görögkatolikus templom építését. Végezzék szertartásaikat a katolikusok templomában. Ott, ahol a görögkatolikusoknak nincs saját papjuk, a hívek lelkiekben a római katolikus plébános alá tartozzanak és a latin istentiszteleteken vegyenek részt. A görögkatolikusoknak ne legyenek külön iskoláik. Legfeljebb csak olyanok, melyekben írni-olvasni tanítanak, s ezek felett is felügyeletet a római katolikus plébános gyakoroljon. Az írni-olvasni tudó gyerekeket irányítsák a jezsuiták iskoláiba, ahol ruténül és románul is tudó tanítók fogják őket tanítani, és latinul is megtanulhatnak. Ez a megoldás biztosítani fogja azt, hogy az unió szellemisége beleivódjék az ifjak lelkébe. Abban is segít továbbá, hogy a papszentelésre jelentkezők legalább alapszintű latin nyelvi ismeretekkel rendelkezzenek. A bíboros figyelmébe ajánlja a nagybányai jezsuita rendházat, mely fekvésénél fogva is kiválóan alkalmas a görögkatolikusok ilyen szellemiségben való iskoláztatására. Péter Ravasz szükségesnek ítéli azt is, hogy az általa eretnekségnek ítélt szövegrészeket a görögkatolikus liturgiában javítsák. Fontosnak tartja, hogy minél hamarabb javított szertartáskönyveket és katekizmusokat nyomtassanak és osszanak ki. Javaslatot tesz a Gergely-naptár bevezetésére is. Ezt azzal indokolja, hogy a keleti ünnepnapok a latin naptár szerint hétköznapra eshetnek, amikor a földesurak akaratából a híveknek mezőgazdasági munkát kell végezniük. Így nem tudják az ünnepeket megtartani. Másrészt az unió ügyének is inkább az használ, ha a görög és a latin szertartású hívek ugyanakkor tartják az ünnepeket.

A görögkatolikus papság megélhetését a tizedre kívánja alapozni. Azokon a helyeken azonban, ahol római katolikus pap is él, a tizedet meg kell osztani. Hozzáteszi: ahol római katolikus pap él, s a görögkatolikusok kevesen vannak, nem szükséges, hogy saját papjuk legyen, ha a plébános beszéli a nyelvüket, vagy a közeli helységekből él görögkatolikus pap.

Az unió előmozdítása érdekében azt javasolja, hogy azt senki, se világi, se pedig egyházi személy büntetlenül ne akadályozhassa. Leghatásosabbnak azt tartja, ha az országgyűlési törvények azonnal kiróható pénzbüntetést írnának elő. Senki se merészelje az egyesült papokat bebörtönözni, jobbágyi szolgáltatásokra kényszeríteni vagy adófizetésre kötelezni. A pap csak akkor végezhet mezőgazdasági munkát, ha saját telke van. Egyebekben teljes joga van az egyháziakat illető mentességekre.

Ravasz Ferenc tervezete javaslat maradt. Különösen a görög szertartás hátrányos megkülönböztetésére vonatkozó elképzeléseit tudós és befolyásos rendtársa, Hevenes Gábor (Kollonics bíboros gyóntatója) se osztotta.²⁰ Mégis érdemes volt részleteiben bemutatnunk, mivel kétségtelenül tükrözi egy olyan latin misszionárius elképzeléseit, aki az unió kérdését, s főként annak gyakorlati vetületeit jól ismerte. Az sem kétséges, hogy elképzeléseinek alapgondolatát, ami szerint az egyesültek másodrangú katolikusok, részben maga Kollonics Lipót is osztotta. Az *Einrichtungswerkben* ugyanis nemcsak azt javasolta, hogy a munkácsi püspök kerüljön az egri főpásztor alá, hanem azt is, hogy a görögkatolikus papok csak feleannyi fizetésben részesüljenek, mint a római katolikusok. Ahogyan fogalmaz: azzal is nagyon elégedettek lesznek. Valószínűleg nem járunk távol az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a magyar katolikus klérus körében sokan osztották P. Ravasz elképzeléseit.

Ha a tervezetben foglaltakat összevetjük az 1640-50-es évek eseményeivel, azt látjuk, hogy jelentős szemléletbeli változás ment végbe. Bár Lippay érsek korában is láttuk a latinizáló törekvések jeleit, kinyilvánított alapelveként az volt érvényben, amit a primás a görögkatolikus papsághoz intézett levelében megfogalmazott: „*Ami pedig görög rítusotok dicséretes szertartásait illeti: azokat a jövőben, úgy, ahogyan korábban, szabadon végezhetitek, mi azokon semmit sem kívánunk változtatni*”.²¹ Ravasz Ferenc már le meri írni azt, ami harminc-negyven évvel korábban még legfeljebb esetleg bekövetkező, de nem elvetendő következményként fogalmazódott meg: a keletiek latin rítusra való áttérése kívánatos.

²⁰ Nilles, 1885. 786.

²¹ „Quod attinet ritus vestri graeci laudabiles ceremonias, eas liberi exerceatis sicut ante ita et in posterum. Cum nos modo, et praeterlapsis temporibus nihil in eis mutare intendimus” Pozsony, 1652. augusztus 22. EPL Archivum Ecclesiasticum Vetus 2116/1. Kiadva: *Véghseő*, 2011. 151.

Figyelemreméltó a dokumentumban megragadható kettősség. A görögkatolikus papok részesülnek mindazon jogokban és kiváltságokban, melyek a latin szertartású klérust az ország törvényei szerint megilletik. A katolikus egyház és az ország tehát „igazi egyháziaknak” ismeri el őket és védelmet ígér nekik mindazok ellen, akik jogaikat nem tartják tiszteletben. Senki ne merészelje őket jogaikban korlátozni – fogalmaz nagyon világosan a jezsuita atya. Ugyanakkor azt is magától értetődőnek tartja, hogy rítusuk (szokásaik és hagyományaik) a latin szertartású katolicizmushoz viszonyítva másodrendű. Szinte sugallja, hogy egyházi integrációjuk és társadalmi felemelkedésük akkor válik teljessé, ha áttérnek a latin rítusra. Ennek ösztönzését és bátorítását kifejezetten szükségesnek tartja. Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hogy a bizánci rítus értékeit fel- és elismerő római bíborosoktól és tudós rendtársaiktól eltérően Ravasz Ferenc miért vélekedett így. Meglehet, a keletiek között élve, szokásaikat és egyházi életüket közelről szemlélve annyira kilátástalannak látta megreformálásukat, hogy egyszerűbbnek ítélte a magasabb színvonalat megtestesítő latin rítusra való áttérést.

A tanulmányom elején említett egyháztani és egyházkormányzati bizonytalanság jól megragadható az idézett jezsuita forrásokban. Jézus Társaságának prominens magyar képviselői az uniót kétségtelenül fontosnak és támogatandónak tartják, ugyanakkor annak gyakorlati megvalósítása mind az egyházkormányzatot, mind pedig a rítust érintő kérdésekben még a bizánci szertartású katolikus közösségek megszűnésének, a latin egyházba történő teljes integrációjának lehetőségét is magában hordozza. Ebből arra lehet következtetni, hogy korszakunkban az unió kérdésében is elsősorban a felekezeti versengés szempontjai érvényesültek, míg a bizánci szertartású közösségek katolikus egyházba történő integrációjának mikéntje megválaszolatlan kérdés maradt.

Baán, 2010.

Baán István: A munkácsi püspöki szék betöltése 1650 és 1690 között. In: Véghseő Tamás (ed.): *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles.* Nyíregyháza, 2010. (Collectanea Athanasiana I. Studia 3.), 161–166.

Bârlea, 1990.

Bârlea, Octavian: *Unirea Românilor (1697–1701). – Die Union der Rumänen (1697–1701).* Îndreptar XIII. 49–50. (1990) 1–91.

D. Molnár, 1995.

D. Molnár István: Vallási kisebbség és kisebbségi vallás. Görögkatolikusok a régi és a mai Lengyelországban. Budapest, 1995.

Dmitriev, 2007.

Dmitriev, Mihail: Historische Voraussetzungen und die Genese der Union von Brest: Fakten und Deutungen. in: *Ostkirchliche Studien* 2007. 322–343.

Farrugia, 2000.

Farrugia, Edward G. (a cura di): *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano.* Roma, 200. 707–709.

Ghitta, 2009.

Ghitta, Ovidiu: De Camillis püspök első látogatása Szatmárnémetiben. In: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.* Nyíregyháza, 2009. (Collectanea Athanasiana – I. Studia 1.), 239–249.

Gorun, 2009.

Gorun, Gheorghe: De Camillis püspök és a Bihar vármegyei görög katolikus egyház létrejötte. In: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.* Nyíregyháza, 2009. (Collectanea Athanasiana – I. Studia 1.), 251–256.

Hodinka, 1909.

Hodinka Antal: A munkácsi görög-katholikus püspökség története. Budapest, 1909.

Hodinka, 1911.

Hodinka Antal: A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára 1458–1715. Ungvár, 1911.

Ikic, 1989.

Ikic, Niko: Der Begriff „Union“ im Entstehungsprozess der unierten Diözese von Marca (Križevci): eine ekklesiologisch-juridische Untersuchung auf Grund einer geschichtlichen Darlegung. St Ottilien, 1989.

Lacko, 1965.

Lacko, Michael: Unio Užhorodiensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica. Roma, 1965.

Marton, 2003.

Marton József: A gyulafehérvári vallási unió. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina* XLVIII. 1. (2003) 111-120.

Molnár, 2009a.

Molnár Antal: A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században. In: Véghseő Tamás (szerk.): Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2009. (*Collectanea Athanasiana – I. Studia* 1.) 43–54.

Molnár, 2009b.

Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Molnár Antal: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Budapest, 2009b. 15–45.

Nilles, 1885.

Nilles, Nikolaus: *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani. I–II.* Oeniponte, 1885.

Pekar, 1992.

Pekar, Athanasius B.: *The history of the church in Carpathian Rus’.* New York, 1992.

Pelesz, 1878–1880.

Pelesz, Julian: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. 2 Bände. Wien, 1878–1880.

Suttner, 2007

Suttner, Ernst Chr. – Zelzer, Klaus und Michaela: Dokumente der Brester Union. In: Ostkirchliche Studien 2007. 275–321.

Suttner, 2008.

Suttner, Ernst Chr.: Die Siebenbürger Kirchenunion an der Wende zum 18. Jahrhundert. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 12/I. (2008) 7–41.

Turij, 2009.

Turij, Oleh: A kijevei egyház önazonosságának alakulása a breszti unió után. In: Véghseő Tamás (szerk.): Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2009. (Collectanea Athanasiana – I. Studia 1.) 35–41.

Tusor, 2008.

Tusor Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban. In: Vigilia 73. (2008) 1. 15–30.

Véghseő, 2006.

Véghseő Tamás: „...patriarcham graecum convertit ad unionem...” A római Német-Magyar Kollégium három egykori növendéke és az ungvári unió. Athanasiana 23. 2006. 29–48.

Véghseő, 2011.

Véghseő Tamás: „...mint igaz egyházi ember...”. A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana – I. Studia 4.).

ÖSSZEFOGLALÁS

Véghseő Tamás:
Jezsuiták és görögkatolikusok
Északkelet-Magyarországon
a 17. század második felében

Kulcsszavak:
felekezetszerveződés, görögkatolikusok, jezsuiták,
latinizáció, unió

A tanulmány a jezsuiták és a görögkatolikusok kapcsolatának néhány jellemzőjét vizsgálja a kora újkori konfesszionalizáció szöveggörnyezetében.

A szerző:
Véghseő Tamás PhD
egyháztörténész, rektor
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola

4400 Nyíregyháza, Bethlen Gábor utca 13.
E-mail: v.tamas71@gmail.com

SUMMARY

**Jesuits and byzantine rite Catholics
in North-East Hungary
in the second half of the XVIIth century
by Tamás Véghseő**

Keywords:

**Church union, confessionalization,
byzantine rite catholics, jesuits, latinization**

The present study deals with some aspects of the relationship between Jesuits and Greek Catholics in the context of the early modern confessionalization.

The author:

Tamás Véghseő PhD

Ecclesiastical Historian, Rector

Saint Athanasius Greek-Catholic Theological College

H 4400 Nyíregyháza, Bethlen Gábor utca 13,

E-mail: v.tamas71@gmail.com

Északkelet-magyarországi jezsuita irodalom a 17. század második felében¹

Jezsuiták Báthory Zsófia környezetében

A szerzetesrendekhez kapcsolódó irodalom a 17. század második felében elsősorban egyházi vonatkozású műveket (prédikációkat és egyéb kegyességi műveket vagy éppen hitvédelmi iratokat) jelentett – mindezek azonban abban az esetben jelentek meg nyomtatásban és váltak szélesebb körben ismertté, amennyiben a mecenatúra ezt lehetővé tette. Nem meglepő, ha azt állítjuk, hogy az északkelet-magyarországi jezsuita irodalom a vizsgált korszakban jelentős részben a főúri reprezentációhoz, kiemelten Báthory Zsófia személyéhez kötődött.

A 17. század irodalomtörténeti kutatásait megnehezíti, hogy számos olyan dokumentum maradt ismeretlen, amelynek nagy jelentősége volt. Ennek igazolására – a korszak északkelet-magyarországi jezsuita irodalmának példáján – említhetjük meg Landovics György és Millei István nevét. Előbbi esetében a maga korában igencsak ismert jezsuita hitszónok vasárnapi és ünnepi beszédei kéziratban (és ily módon feldolgozatlanul) maradtak. Történt ez annak ellenére, hogy nevezetes Landovics-beszédek ismeretesek, amelyekről a korabeli források külön is megemlékeznek. Ilyen például az egyik nagybőjt első péntekjén tartott beszéde, amit Krisztusnak a keresztfán mondott első szaváról tartott. Ez a beszédet említi a pataki rendház 1694 ádventje előtt megkezdett *Naplója* is – ennek révén vált ismertté a tartalma Gyulai Éva kutatásai nyomán² – ám pontos szövege a mai napig nem áll rendelkezésünkre.

Hasonló a helyzet Millei Istvánnal is. Annak ellenére, hogy ő volt Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc lelkiatyja, és a korában sokak által ismert hitszónok (Wesselényi Ádám 1656-os füleki temetésén – Rákóczi László naplójának tanúsága szerint – „igen szépen és keservessen *praedicallott*”³) – gyakorlatilag nem maradt fenn a nevével fémjelzett kiadvány.⁴ (Jóllehet – amint arra a későbbiekben is utalok – Gajtkó István neki tulajdonítja a Báthory Zsófia-ima-

1 A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja. A tanulmány az OTKA K 101571. számú pályázata támogatásával készült.

2 Gyulai, 2008. 295–296.

3 Horn, 1990. 212.

4 Jankovics, 2007. 242.

könyv szerkesztését, de neve ott sem jelenik meg.⁵⁾ A fentiek tanulsága tehát az, hogy a számkra ma ismert és hozzáférhető, kapcsolódó jezsuita anyag voltaképpen töredéke annak, ami a korszakban jellemezte a rend északkelet-magyarországi irodalmi tevékenységét.

A fent nevezett, irodalmi munkásságukról szélesebb körben alig ismert jezsuiták ellenpéldájaként mindenekelőtt Kiss Imre neve említendő. Az ő szerteágazó irodalmi tevékenységét egyaránt fémjelzik hitvédelmi iratok, prédikációk, imádságos könyv és katekézis. Mindezek főúri – elsősorban Báthory Zsófia – támogatással meg is jelentek, s így a mai napig elérhetőek a jelenkori olvasók számára is. Írásomban ezért kiemelt figyelmet szentelek az ő munkásságának – tevékenységét egybevetve a korabeli, a Báthory és a Rákóczi-családhoz kapcsolódó, jezsuitákhoz kapcsolható művekkel.

A Kiss Imrével kapcsolatos kutatások az utóbbi időben új lendületet kaptak. A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* vonatkozó szócikkét író Szelestei N. László 2006-ban megjegyezte, hogy a jezsuita szerző írói munkássága még feltáratlan,⁶ de ezt követően Heltai János a hitvédelmi munkásságával,⁷ Déri Eszter bizonyos prédikációinak elemzésével foglalkozott (és újabb kutatásokat tervez leveleire vonatkozóan),⁸ maga Szelestei N. László pedig az imakönyvekkel kapcsolatos tevékenységekre hívta fel a figyelmet későbbi publikációiban.⁹ Írásomban ezért elsősorban az eddig – a kapcsolódó szempontból – feltáratlan, vagy kevésbé kutatott anyagot igyekszem bemutatni.

A jezsuitákat – mint az közismert – 1663-ban Báthory Zsófia telepítette Sárospatakra, főként az ottani (és környékbeli) protestánsok térítésére. Történt ez azután, hogy az özvegy nagyszony 1661. augusztus 15-én kisfiával, I. Rákóczi Ferencsel együtt munkácsi várukban áttért a katolikus vallásra.¹⁰ (Pontosabban Báthory Zsófia tulajdonképpen visszatért, hiszen II. Rákóczi Györggyel kötött házassága miatt lett református.¹¹) Gyakorlatilag ettől a naptól kezdte meg szenvedélyes, élete végéig tartó térítő tevékenységét, amihez legfőbb támogatóját a jezsuita rendben találta meg. Már áttérése után egy évvel, 1662-ben felállította sárospataki birtokán

5 *Gajtkó*, 1936. 29.

6 *Szelestei*, 2006. 445.

7 *Heltai*, 2007. 169–184, 310–343.

8 *Déri*, 2013.

9 *Szelestei*, 2012.

10 Báthory Zsófia Rákóczi Lászlónak, 1661. aug. 20. Munkács: „Az szoros állapotunkban csak Isten vigasztalásához folyamodván, a boldogságos szent Szűz mennybemenetele napján, itten való templomocskát is conciliáltatván, azon templomunkban szentmise hallgatás, gyónás és communió által édes fiammal együtt mindaketten magunkat publice declaráltuk, kirekesztvén ugyanezen napon minden eretnek tanítókat udvarunkból.” *Lócsey*, 1914. 25. 118. sz. jegyz.

11 Vö. *Várkonyi*, 2000. 80–81.

a Missio Rákócziánát, vagyis a református egyház és műveltség fellegvárának számító városban letelepítette a jezsuitákat, s a misszió alig egy évre rá rezidenciává, vagyis alsófokú iskolát is fenntartó rendházzá bővült. A jezsuiták, köztük a horvát származású, de magyarul prédikáló Sámbar Mátyás, a Társaság évtizedeken át kipróbált módszereivel indították el Sárospatak rekatolizációját és a katolikus iskolát. A Missio Rákócziánában vállalt szerepet 1677-ben bekövetkezett haláláig a már említett Millei István, Báthory Zsófia és a Rákóczi-család legfőbb bizalmasa – a vezető szerepet viszont Kiss Imre vitte a misszióban, aki II. Rákóczi György fejedelem özvegyére a legnagyobb befolyással bírt, egészen a fejedelemasszony 1680-ban bekövetkezett haláláig. Cserei Mihály *Erdély históriájában* a következőket írta Báthory Zsófiáról: „egy hitetlen ámtító jesuitától, páter Sámbartól megcsalatik, [...] s ugyanazon páter tanácsából a pataki collégiumot [...] kifordítá s dissipálá, s minden jószágiból a református prédikátorokat kiűzeté, jobbágyait, szolgálait erőszakosan a pápista vallásra hajtá. S ám ugyanazon szentatyák, páter Sámbar és páter Kiss, nyelik s emésztk meg minden gazdagságát, mert csalárd szín alatt kicsalták kezeiből a nagy királyi clenódiumokat s alattomban kit Nagyszombatba, kit Bécsbe [...] elüldöztek. A fiát is, Rákóczi Ferencet [...] azok a lélekvesztő papok pápistává tették.”¹²

A katolizálás reprezentációja a kapcsolódó kiadványok tükrében

Báthory Zsófia és fia katolizálása irodalmi szempontból akár reprezentációs aktusnak tekinthető, amelyben a római katolikus vallás, a jezsuita rend, a főúri család és a nagyasszony személye egyaránt szerepet kapott. Kiadástörténeti szempontból pedig több, korábban is meglévő mű újraműködését, új ajánlással történő ellátását – egyfajta újraértelmezését jelentette.

A szakirodalom – köztük Kilián István és Gyulai Éva írásai – is felhívja a figyelmet arra, hogy a jezsuiták saját, illetőleg a katolikus vallás népszerűsítésére hogyan használták fel a különféle iskolai színjátékokat és látványosságokat.¹³ A nyomtatott anyagok megjelenésekor – természetesen – nagyobb hangsúlyt kapott a család, illetőleg Báthory Zsófia nevének említése. Ez nyilvánvalóan mecenatúrájának volt köszönhető – de az élete korábbi szakaszában kálvinista kiadványokhoz is kötődő Báthory Zsófia is fontosnak érezhette, hogy ilyen módon is „elhatárolódjon” az olyan művektől, mint a korábban Medgyesi Pál által neki ajánlott az *Ezechias hiti* című, két prédikációt tartalmazó protestáns kiadványtól.¹⁴ Erre az elhatárolódásra, illetőleg az újfajta, személyes reprezentáció kialakítására érdekes módon protestáns anyósa adhatott pél-

¹² Kazinczy, 1852. 28.

¹³ Kilián. 1973., Gyulai, 2008. 300–302.

¹⁴ RMNY IV 2870 „Medgyesi 1658. szeptember 18-án és 22-én mondta el Sárospatakon az egész eklézsia Lórántffy Zsuzsanna és Báthori Zsófia előtt.”

dát Báthory Zsófiának. Az újabb kutatások¹⁵ felhívják a figyelmet arra, hogy Lorántffy Zsuzsanna (és környezete) tudatosan építette az imádkozó, kegyes patróna képét – főként a különböző kegyességi kiadványok reprezentációs eszközeivel élve.

Báthory Zsófia áttérésének protestáns oldalról is megvolt a maga „sajtója”, természetesen ellenkező előjellel. Pósházi Jánosnak fennmaradt egy prédikációja,¹⁶ amit sárospataki elűzését követően a gyulafehérvári templomban mondott. 1672-es, kéziratban maradt prédikációja a következőképpen kommentálta a vele történeteket: „Szomorú változás, amely a jó regimennek romlását szokta követni, nem egyéb, hanem a religiónak és azzal együtt a jó egyházi rendnek megromlása.”¹⁷ Ennek kapcsán hivatkozott Pósházi Jeroboámra, aki hasonlóan cselekedett „és rendelete magának papokat a magas hegyeken való bálványokhoz, melyeket ő csináltatott vala.”¹⁸ Nyilvánvalóan a jezsuitákra gondolt, mint a bálványimádó egyháziakra, s hogy szemernyi kétség ne maradjon a beszéd aktualitását illetően, a hitszónok a „magunkra való szabás” részben megjegyezte: „Tekintetes nagyságtok azt kérhetné mastan éntőllem [...] honnan jössz te lévita, avagy ti léviták honnan jöttek. Azt mondom én erre, mi Júdának Betleheméből jövünk, Magyarországnak Sárospatak nevű városából.”¹⁹

A szakirodalom²⁰ már összefüggésbe hozta Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc áttérési dátumával azt a tényt, hogy a jezsuiták az 1662-ik évi nagyszombati kalendáriumot²¹ I. Rákóczi Ferencnek ajánlották²² – ily módon is utalva az esemény jelentőségére és a Jézustársaság ebben foglalt szerepére. Hasonló a helyzet az imakönyvekkel is. Ismeretes, hogy 1661-es visszatérése idején Báthory Zsófia Szelepcsényi György nyitrai püspöktől magyar imakönyvet kért. Szelepcsényi 1661. november 18-án kelt választleveleiben sajnálkozott, hogy csak latin nyelvűt tud számára küldeni, s az újonnan áttért nagyszony figyelmébe Pázmány (magyar nyelvű) imádságos könyvét ajánlotta.²³

¹⁵ Varga, 2012. 245.

¹⁶ Másolatgyűjtemény a 18. századból.

Budapest, Magyar Ferences Könyvtár, 01746/5. Újabb kiadása Pósházi, 2005.

¹⁷ Pósházi, 2005. 328.

¹⁸ Uo. 328–329.

¹⁹ Uo. 332.

²⁰ RMNY IV 2993. Jegyzetek.

²¹ RMNY IV 2993.

²² RMNY IV, 365–366.

²³ Lőcsey, 1914. 25.

Ám a nagyszony és családja nem sokáig maradt vallásos olvasmány nélkül: Varjú Elemér már 1892²⁴-ben felhívta a figyelmet arra, hogy az 1662-ben, Nagyszombatban megjelent *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis* című imakönyv²⁵ – a fentiekben említett módon, a kalendáriumhoz hasonlóan – I. Rákóczi Ferenc mecénatúrájával és neki ajánlva jelent meg, vélhetően az áttéréshez kapcsolódóan. A kiadvány a nagyszombati jezsuita kollégiumhoz kötődő Mária látogatása társulat kézikönyve.²⁶

Ugyancsak az áttéréshez kapcsolódik a Draskovich János által fordított, először, 1643-ban Esterházy Juliannának ajánlott imakönyv²⁷ rövidített újrányomása is 1662-ben,²⁸ amit Báthory Zsófiának ajánlottak. Így írt a nagyszombati könyvnyomtató, Venceslaus Melchior Schneckenhaus: „Nagyságod sem akarván abban hátra maradni, a’ miben minden Keresztény Fejedelmek, de fő-keppen az Nagyságod mind Istennél s-mind embereknél örök emlékezetben lévő méltóságos Bathori elejek Tekintetes Fejedelmi és Királyi példáját láttya: nagy ajtatossággal, és szübeli alazatossággal, ez el-mult ezer hat szaz hatvan egyedik esztendőben, Nagy-Boldog Aszszony napján, az Vng-vári Congregatiojaban be-iratván magát, örök dücsöséggel jutalmazando dicsiretes példát sokaknak követésére hagyot. [...] Mert nem szánván Fejedelmi Adakozáshoz illendő bőv költségét, a’ Boldog Aszszony Szolosmaját, sok Isten-félő Keresztyényeknek, de kiváltképpen a’ Szeplőtelen Szűz Congregatiójában lévőknék vigasztalásokra én általam nyomtattatni Kegyelmesen méltóztatott.”²⁹

Ez a jegyzés annál is inkább figyelmet érdemel, mivel a szakirodalom külön kiemeli annak érdekességét, hogy Sárospatakon először nem Mária-, hanem Agonia-társulat alakult,³⁰ vagyis Kiss Imre és Báthory Zsófia révén a megfeszített Krisztusról nevezett kongregáció kapott kiemeltebb szerepet. E nyomtatvány azonban azt igazolja, hogy Báthory Zsófia sok szállal kapcsolódott a Mária-társulatokhoz is, csak másféle módon, mint az Agoniához. Az áttéréssel egy időben csatlakozva a kapcsolódás motívumát erősítette reprezentációs üzenete, utóbbi esetben pedig a szerepvállalást, a kezdeményezést. I. Rákóczi Ferenc kapcsolódó tevékenységét pedig mi sem bizonyítja jobban, mint a „marianus princeps” epiteton.³¹

24 Hellebrant–Ráth–Varjú, 1892. 232.

25 *Manuale*, 1668.

26 Knapp, 2001. 209.

27 Pozsony 1643, RMNY 2016. További kiadás: Pozsony 1650, RMNY 2336.

28 RMNY 3051.

29 RMNY 3051. Aiánló levél, 3v–4v.

30 Gyulai, 2008. 302.

31 Knapp, 1997. 149–150.

Ugyancsak a Báthory Zsófia nevéhez kapcsolódó imakönyvek kérdéséhez tartozik, hogy végrendeletének ügyében viszály alakult ki a végrendeletet végrehajtó Kiss Imre és Zrínyi Ilona között. A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy vajon meghamisította-e Kiss Imre Báthory Zsófia végrendeletét, avagy jogosan járt el.³² Nem tisztázott ezért az sem, hogy jogosan történt-e – egyáltalán megtörtént-e, s ha igen, milyen körülmények között – hogy Kiss Munkácsból Bécsbe távozott, Zrínyi Ilona feltörette szobáját s elvitte onnan azt a 85 császári aranyat és 300 forintot, amit Báthory Zsófia a könyvek kinyomtatására adott...³³

Ennek ellenére, a katolikus térítést mindennél fontosabbnak tartó fejedelemasszony óhajának megfelelően, megjelent 1680-ban, Bécsben a *Három szép imádságos könyvecske* című reprezentatív imádságoskönyv³⁴ Kiss István előszavával. Ebben a következők olvashatók: „Éltébe akará a méltóságos jó kegyelmes asszonyom ezt a három könyvecskét egybe kinyomtattatni. [...] arra rendeltetett pénzével holta után is örök jó emlékezetire ím kedvét töltöttem”³⁵ – írja a végrendelet végrehajtásával megbízott jezsuita szerzetes az előszóban. Az imádságoskönyv azért is jelentős Báthory Zsófia reprezentációjának szempontjából, mert a későbbiekben, a 18. század elején ezen kiadvány rövidített változata jelent meg – több ízben is – mint Báthory Zsófia imádságoskönyve.

Gyászalkalmak

Az 1676. július 8-án elhunyt I. Rákóczi Ferenc felett jezsuita gyóntatója, Kereskényi István mondott – politikai felhangoktól sem mentes – temetési beszédet. Vizsgált szempontunkból azonban még érdekesebb – mint azt Gyulai Éva kutatásai is igazolják³⁶ –, hogy a hitszónok kifejtette az elhunyt fejedelem kegyes, és a jezsuita rend tevékenységével összhangban álló cselekedeteit is: „nemcsak előkelő családjának szűk körében vett részt istentiszteleti alkalmakon, hanem az utcára, terekre is kiment, sőt maga is kísérté a viaticumot, [...] Minden hozzá közeli vallásos társulat könyvébe bejegyezte a nevét, s a kegyességi irodalomra is igen sokat költött, imádságos füzeteket osztogatott udvara népének, sőt idegeneknek is. A Mária-tisztelet odáig ragadtatta, hogy inkább meghalt volna, mintsem eltűri, hogy a Szűzanyát sértegetessék. Igazolja ezt, hogy Pataktól egészen Debrecenig üldözte a szentséggyalázókat [...], s hogy a dögvéset hozó (protestáns) szósze-

32 Vö. Lócsey, 1914., Meszlényi, 1939. 232., Esze, 1974. 45.

33 Meszlényi, 1939. 232.

34 Három szép imádságos könyvecske az elsoe régen németboel magyarra fordittatot. Bécsben Joh. Jacob Kuerner által.

35 Idézi Szelestei, 2012. 27.

36 Gyulai, 2009.

keket kiszóratta a templomokból, a vétkeseket megbüntette, a gyalázatos (vallás) támogatóit elűzte birtokairól, udvarából kikergette a protestáns lelkészeket, s a hivatalokból kiűzte mindazokat, akik ragaszkodtak vallásukhoz, s a Szent Szűz iránti tiszteletnek ellenségei voltak.”³⁷

Ugyancsak I. Rákóczi Ferenc temetésére jelent meg az *Eghi Zenges, avagy mennyei vigasztaló szozat* című elmélkedésgyűjtemény, amit a „Mélt ... Rakoczi és Báthori igen meg-keseredett ... gyászos Vdvarhoz címeztek az összeállítók, Tyukodi György (a fejedelemasszonyok „leg-kisebb alázatos Káplányi”) „s’ Christusban Szólgai, Vngvari Collegium s’ Háza” állította össze. Hogy a gyűjtemény kimondottan az özvegy és a gyászoló anya számára készült, igazolja a kötet ajánlásának megszólítása: „Méltóságos fejedelmi Vdvar, szurkos burookban megepedett színnel és szível kesergő asszonyim.” A kiadványt – a források tanúsága szerint³⁸ – a temetés alkalmával osztogatták, s költségeit Zrínyi Ilona térítette meg.³⁹

Báthory Zsófia 1680. június 14-én hunyt el. Ideiglenesen temették el Munkácson, 1681. február 16-án végezték el a holttest beszentelését, majd március 16-án Kassán, fia mellett helyezték örök nyugalomra.⁴⁰ A két kapcsolódó temetési beszéd egyikét – természetesen – Kiss Imre,⁴¹ másikat a szintén jezsuita Pethő István⁴² mondta.

Előbbi szerző kiemelte beszédében, hogy Báthory Zsófia személyével kihalt a Báthory ág. Éppen ezért a beszédet is a Báthory-sárkány fogainak képére építve szólt a nagyasszony hazaszeretetről, császárhűségéről és kegyességéről. Ez utóbbi kapcsán ugyan említette, hogy az elhunyt „*Lelkében pöröltetett, midőn még mayd gyermek korában az igaz Vallásban háborgatták*”⁴³ – ettől eltekintve azonban tartózkodott a felekezeti viták, konkrétumok ismertetésétől. Természetesen nem rejtette véka alá megvetését a protestánsok iránt (kiemelve Báthory Zsófia szerepét: „*Nézd Patakon, és más helyeken, a’ hová Asszszonyysága ki terjedett az igaz Hit-is mennyire terjedett Istenes buzgólkodása által. Nem vólt szabad a’ Pataki Tartományba az igaz kereszténységnek jelét, a’ keresztet fel-emelni se Temetéseken, se más Istenes Vallásunknak szokott Provessioin. De Báthori Sophia nagy Asszszony Czimeres Sárkány Foga mellett, a, fel feszítettett Jesust nem csak ben a, Templomokban praedikállottuk, hanem a Szent Jelekkel kivüls nyilván magasztaltuk.*”⁴⁴

37 Az eredeti szövegközlést lásd: uo., 10. sz. jegyzetben.

38 Tyukody György levele Zrínyi Ilonához 1678. január 26. Szövegközlés: *Thaly*, 1873. 46.

39 Uo.

40 *Kecskeméti*, 1988.

41 RMK I 1251. Újabb kiadásai: *Kecskeméti*, 1988., *Szelestei*, 2005.

42 *Pethő*, 1681.

43 *Kecskeméti*, 1988. 236.

44 *Kecskeméti*, 1988. 230.

Érdekes módon saját személyének jelentőségét is kiemelte a hitszónok: „*Templomok, kápolnák építésétül, Istenes Fundátioktul, Hasznos könyveknek ki nyomtatásatul pénzét nem szánta. En iavallásombol ugyan, de neki magának-is nagy kedve volt hozzá.*”⁴⁵

A két temetési beszéd közül a kevésbé ismert, Pethő Istváné tartalmaz több konkrét utalást az elhunyt nagyasszony egyházpolitikai szerepére. Egyértelműen hivatkozott a hitszónok az egy ízben a hit oszlopának⁴⁶ is nevezett nagyasszony kegyességére és katolizálására. Sőt Constantinus és Ilona, Theodosius és Eudoxia, II. Henrik és Kunigunda, valamint István és Gizella alakját idézve azt is világossá tette, mit is gondolt Báthory Zsófia kapcsolódó tevékenységéről:⁴⁷ A pogány uralkodókat térítő keresztény nők (feleségek és anyák) képével nyilvánvalóan hitelesíteni kívánta Báthory Zsófiának a katolicizmus ügyéért kifejtett tevékenységét. Pethő István beszéde ugyancsak az Istenhez, hazához és császárhoz hű nagyasszony képét idézte a hallgatókban – noha a gyászolók közt ő már megemlítette Zrínyi Ilonát is.⁴⁸

Összességében elmondható, hogy a 17. századi felső-magyarországi jezsuita irodalom a korabeli egyházi irodalom csaknem minden jellegzetes műfajához kapcsolódott. Ebben pedig kiemelkedő szerepe volt az újonnan rekatolizált Báthory Zsófiának és lelkiatyjának, Kiss Imrének. Az ő reprezentációs irányultságukat illetően az egyéni, a családi, a felekezeti és a jezsuita rendhez kapcsolódó – és ezeket szorosan összekapcsoló – tevékenység egyaránt kimutatható.

⁴⁵ *Kecskeméti*, 1988. 233–234.

⁴⁶ *Pethő*, 1681. A2v.

⁴⁷ *Pethő*, 1681. B2v.

⁴⁸ *Pethő*, 1681. C3r.

Déri, 2013.

Déri Eszter: A zodiákus négy jegye az Esterházy Pál felett mondott halotti prédikációban. Konferencia-előadás: Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában: Nemzetközi konferencia a REFO 500 projekt keretében, Kőszeg, 2013. május 22–25.

Esze, 1974.

Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk.: Szauder József–Tarnai Andor. Budapest, 1974.

Gajtkó, 1936.

Gajtkó István: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Élet. Budapest, 1936.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században. I. Egyháztörténeti Szemle 10. (2009) 3–31.

Gyulai, 2008.

Gyulai Éva: Rákóczi és a sárospataki jezsuiták. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. Szerk.: Tamás Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2008. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 53.) 295–296.

Hellebrant–Ráth–Varju, 1892.

Hellebrant Árpád–Ráth György–Varju Elemér: Idegen nyelvű hazai nyomtatványok. Magyar Könyvszemle, 1892.

Heltai, 2007.

Heltai János: Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista egyház régiségéről. I–II. Magyar Könyvszemle 123. (2007) 169–184, 310–343.

Horn, 1990.

Rákóczi László naplója. Közread., jegyz. Horn Ildikó. Budapest, 1990.

Jankovics, 2007.

Jankovics József: Wesselényi Ferenc nádor és a festő Spillenberger János. Egy főrangú temetés művészeti vonatkozásai és utóélete. Ars Hungarica 35. (2007) 2.

Kazinczy, 1852.

Cserei Mihály históriája. 1661–1711. Szerk.: Kazinczy Gábor. Pest, 1852.

Kecskeméti, 1988.

Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Szerk.: Kecskeméti Gábor. Budapest, 1988. 223–239.

Kilián, 1973.

Kilián István: A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 129–186.

Szelestei N., 2005.

Régi magyar prédikációk. Egyetemi szöveggyűjtemény. Válogatta: Szelestei N. László, Budapest, 2005. 225–231.

Knapp, 1997.

Knapp Éva: Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története. I. Magyar Könyvszemle 113. (1997) 149–150.

Knapp, 2001.

Knapp Éva: Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Universitas. (Historia Litteraria). Budapest, 2001.

Lőcsey, 1914.

Lőcsey Mária: Báthory Zsófia 1628–1680. Budapest, 1914.

Manvale, 1668.

Manvale Sodalitatis. Beatæ Virginis Visitantis, In Collegio Societatis Iesv Tyrnaviæ Sub auspicijs Illustrissimi et Reverendissimi Comitis ac Domini Domini Ladislai Chiaky, Abbatis ad S. Gothardum, &c. Denuo editum, & auctum. Typis Academicis, Excudebat Matthæus Byller, Tyrnaviæ, 1668.

Meszlényi, 1939.

Meszlényi Antal: Báthory Zsófia élete és végrendelete, Regnum (1938–1939).

Pósaházi, 2005.

Pósaházi János: Prédikáció Gyulafehérvárott a fejedelem előtt, 1672. In: Régi magyar prédikációk. Egyetemi szöveggyűjtemény. Válogatta és sajtó alá rendezte Szelestei N. László. Budapest, 2005. 328–333.

Pethő, 1681.

Pethő István: Panegyris: Mvlieri Forti, & Sapienti, Celsissimæ Principis, Sophiæ Bathori, De Somlyo, Kassa, 1681. RMK II 1481.

Szelestei, 2012.

Szelestei N. László: Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai. Magyar Sion VI. / XLVIII. 2012/6, 27–35.

Szelestei, 2006.

Szelestei N. László: Kiss Imre. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. V. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest, 2006.

Thaly, 1873.

Thaly Kálmán: I. Rákóczi Ferenc halála s temetése. Századok 7 (1873)

Varga, 2012.

Varga Bernadett: „Hát én, Uram, mit szóljak te előtted...?": Imádság és elmélkedés viszonya Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásában. In: Régi magyar imakönyvek és imádságok. Szerk.: Bogár Judit. PPKE BTK, Piliscsaba, 2012. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok 3.).

Várkonyi, 2000.

Várkonyi Gábor: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. I. Szerk.: Tamás Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000.

ÖSSZEFOGLALÁS

Maczák Ibolya:
Északkelet-magyarországi jezsuita irodalom
a 17. század második felében

Kulcsszavak:
Báthory Zsófia, jezsuita irodalom, Kiss Imre,
reprezentáció

A szerzetesrendekhez kapcsolódó irodalom a 17. század második felében elsősorban egyházi vonatkozású műveket (prédikációkat és egyéb kegyességi műveket, vagy éppen hitvédelmi iratokat) jelentett – mindezek azonban abban az esetben jelentek meg nyomtatásban és váltak szélesebb körben ismertté, amennyiben a mecenatúra ezt lehetővé tette. Összességében elmondható, hogy a 17. századi felső-magyarországi jezsuita irodalom a korabeli egyházi irodalom csaknem minden jellegzetes műfajához kapcsolódott. Ebben pedig kiemelkedő szerepe volt az újonnan rekatolizált Báthory Zsófiának és lelkiatyjának, Kiss Imrének. Az ő reprezentációs irányultságukat illetően az egyéni, a családi, a felekezeti és a jezsuita rendhez kapcsolódó – és ezeket szorosan összekapcsoló – tevékenység egyaránt kimutatható.

A szerző:

Maczák Ibolya PhD
MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.
E-mail: maczak.ibolya@gmail.com

SUMMARY

Northeast Hungarian Jesuit literature in the second half of the 17th century by Ibolya Maczák

Keywords:

**Báthory, Zsófia, Jesuit literature, Kiss, Imre,
representation**

Literature of religious orders in the second half of the 17th century mainly consisted of Christian literature: sermons or other devotional writings, as well as apologetic texts. However, these works needed a patron to be published and become widely known. Northeast Hungarian Jesuit literature in the second half of the 17th century encompassed all typical forms of church literature of its time – mostly influenced by Zsófia Báthory (who returned to Catholicism), and her priest, Imre Kiss. In these texts their personal image, the positive representation of their families, their religion and their connections to the Jesuit order were all shown.

The author:

Ibolya Maczák PhD

MTA-PPKE Research Group on Baroque Literature
and Spirituality

H 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

E-mail: maczak.ibolya@gmail.com

A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása a 17. század végén

A 17. század második felének fordulatokban gazdag eseményei alól Tokaj-Hegyalja sem vonhatta ki magát. II. Rákóczi György (1621–1660) erdélyi fejedelem 1660-ban bekövetkezett halálát követően özvegye, Báthory Zsófia (1629–1680) fejedelemasszony és fia, I. Rákóczi Ferenc (1645–1676) Erdélyt elhagyva Sárospatakon telepedett le. Az özvegy fejedelemasszony és fia még ugyanazon esztendő augusztus 15-én, Munkácson áttért a római katolikus hitre. Ennek az aktusnak az eredményeképp a tokaj-hegyaljai Rákóczi-birtokokon is kezdetét vette a rekatolizáció. A térségben Báthory Zsófia támogatásának köszönhetően megjelentek a jezsuita rend képviselői is. Sőt, az özvegy fejedelemasszony támogatása abban is megmutatkozott, hogy engedélyezte, illetve támogatta a rend megtelepedését Sárospatakon.¹ Ismert tény az is, hogy 1671-ben gyakorlatilag Báthory Zsófia áttérésének következményeként, gróf Ernst Rüdiger von Starhemberg (1638–1701) császári tábornok katonái elűldözték a sárospataki Református Kollégiumot és a római katolikusok számára lefoglalták a templomot.² A nagy hírű iskola ingóságait pedig elkobozták, és a sárospataki jezsuita rendháznak adományozták. Ennek folyományaként a Kollégium olyan híres szőlőhegyei,³ mint például a nagy múltú sárospataki Megyer és a Király-hegy,⁴ a sárospataki

1 Vanoviczi János (1614–1678) pálos misszionárius már egy 1658. évi, az Apostoli Szentszékhez elküldött jelentésében külön kitért arra, hogy Báthory Zsófia fejedelemasszonyt egy látogatása alkalmával megerősítette katolikus hitében. Erről ld. még: Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma, Olaszország. (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC). Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 1. Fol. 44r–v., Fol. 290r–298v.; Báthory Zsófia áttéréséről ld. még: Benkovich Ágoston (1631–1702) pálos misszionárius (későbbi nagyváradi püspök) szentszéki jelentését: APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 462. Fol. 404r–406v.; Archivum Romanum Societatis Iesu (= ARSI) Litterae Annuae Provinciae Austriae (= LAPA). Vol. 142. Fol. 194r.; *Galla*, 2005. 216–217.; *Péter*, 2006. *Gyulai*, 2009.; *Shore*, 2012. 188–195.

2 APF SOCG. Vol. 434. Fol. 283r–287v.; Ld. még erről: *Tóth*, 2005. 2588–2591.

3 Jelen közleményben a szőlőkre vagy a szőlőterületekre a mai nyelvhasználatban elterjedt dűlő fogalmát szándékosan kerültük. Ennek oka az, hogy a dűlő (latinul: *diverticulum* vagy *tractus*) fogalmata a mai szőlőterületekhez közvetlenül csak másfél évszázada, a 19. század utolsó harmada óta használják. Eredendően a dűlőt szántóföldekre értették. A dűlő szó voltaképpen egy melléknévi igenévből változott főnévvé: oly módon, hogy egy tulajdonnévvel jelölt területre dűlő földekről beszéltek. A régi Tokaj-Hegyalján más borteremő vidékekhez hasonlóan a szőlőterületekre vagy szőlőrészekre egyszerűen a szőlő fogalmat használták (latinul: *vinea*). A szőlőterületek esetében érvényesülő szigorú, hierarchikus térszemlélet szerint a szőlőhegy (latinul: *promontorium*) – szőlő felosztás érvényesült. Azaz egy nagyobb egységben, tehát egy nagy kiterjedésű szőlőhegyen belül alakultak ki kisebb szőlőrészek vagy szőlők az évszázadok során, amiket sohasem neveztek dűlőknek. Erről ld. még bővebben: *Fehrentheil-Gruppenberg*, 1933. 33–35.; *Balassa*, 1973. 501., 505.; *Tringli*, 2011. 32., 69.

4 Király-hegy és a Megyer bizonyítottan középkori eredetű szőlőterület. Az előbbit már 1285-ben említik *Kiralzallasa*

jezsuita rendház tulajdonába kerültek, ezeket a rend kisebb megszakításokkal az 1773. évi feloszlásáig birtokolta.⁵ Sőt a Rákóczi-szabadságharcot (1703–1711) követően a sárospataki rendház szőlőbirtokai tovább terebélyesedtek. Ugyanis 1714-ben az udvar a jezsuitáknak adományozta a Bodroglaszi és Sáradsadány között elhelyezkedő Előhegy és Szárhegy promontóriumon fekvő szőlőket is.⁶

Báthory Zsófia rekatolizációjával összefüggésben ugyanakkor egy, a sárospataki jezsuitákkal kapcsolatos mítoszt is tisztáznunk kell. Ugyanis a közvélekedés szerint nem sokkal az áttérését követően a fejedelemszögy a Rákóczi-családnak a sátoraljaújhelyi Várhegy promontóriumon fekvő Oremus szőlőbirtok felét kegyes adományul a sárospataki jezsuita rendháznak adományozta. Ezt az információt közvetve erősítette meg az 1707. május 18-án készült szőlőbirtok-össz-

néven (véltetően akkor még nem volt szőlőkkel betelepítve.). 1338-ban, 1339-ben, illetve 1341-ben *Mons Regis* és 1346-ban *Kiralhege/Kyralhege* alakokban pedig a sátoraljaújhelyi pálos kolostor birtokolta. A Megyer-hegy szőlőt 1324 óta említik a kútfők *Meger* néven. 1342-től kezdve úgyszintén a sátoraljaújhelyi pálosok lesznek az ottani szőlők legjelentősebb birtokosai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (= MNL OL). Diplomatikai Levéltár (= DL). No. 7597., No. 51 371., No. 76 337., No. 76 598., No. 76 627., No. 76 664., No. 77 082.; Erről ld. még röviden: *Szücs*, 1993. 15–16.

5 Erről ld. még: MNL OL. Magyar Kamara Archívuma (= MKA). E 156. *Urbaria et Conscriptio*nes (= UC). Registrata. No. 35:93., No. 40:35., No. 70:46/b., No. 70:51/b.; MNL OL. MKA E 152. *Acta Jesuitica* (= AJ). Irregistrata (= B). *Residentia Saros-Patakiensis* (= RSP). 215. d. 11t. No. 9–10., No. 17., No. 41., No. 51., No. 54., No. 93., No. 97., No. 100–101., No. 109., No. 111–113., No. 115–116.; Erről ld. még bővebben: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Kéz- és Könyvtára, Budapest (= ELTE EKK). *Historia Ecclesiastica* (= AB). No. 95. *Historia domestica residentiae S. N. Patakiensis Societatis Iesu. Annales. Diarii* Tom. 1. Fol. 17r., Fol. 73r., Fol. 73r.; No. 96. *Historia domestica ab anno 1694 usque ad annum 1707 residentiae S. N. Patakiensis Societatis Iesu.* (Ez utóbbi folio számozás nélkül.)

6 A két, nagy kiterjedésű szőlőhegy közül a Szárhegy egyöntetűen középkori eredettel bír. Eleinte mindkettőt a tolcsvai szőlőhegyek közé sorolták. A Szárhegyet (*Zarhegh* formában) már az 1329. évben, míg a bodroglaszi Előhegyet az 1670. évben említik először a források. Ugyanakkor nevezett szőlőhegyeken a sárospataki jezsuitákon kívül a sátoraljaújhelyi pálosok is birtokoltak szőlőt. A sárospataki jezsuiták ezen túlmenően Nagytoronyán a Fekete-hegyen szőlőket és egy nagy érlelő pincét is birtokoltak. A nagytoronyai Fekete-hegy nevű szőlőhegyet ismereteink szerint 1567-ben említik először az írásos kútfők a sárospataki váruadalom tartozékaként. Erről ld. az alábbi dokumentumokat: MOL. DL. No. 2542.; MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RSP. 215. d. 11. t. No. 2., No. 6–7., No. 11–12., No. 19., No. 28., No. 36., No. 38., No. 40., No. 43–45., No. 47., No. 52–53., No. 59–60., No. 63., No. 65–66., No. 71–72., No. 75–76., No. 78–80., No. 83–91., No. 95–96., No. 99., No. 102., No. 108.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 41:4., No. 44:77., No. 92:8.

széírás is.⁷ Sőt a jezsuita páterek a 17. század végén barokk kápolnát is emeltek az Oremuson.⁸ A valóság azonban ettől a mítosztól némiképp eltér. Először is, az Oremus szőlőben nem állt barokk kori kápolna, ugyanis az erre utaló nyomokat sem a régészeti, sem pedig a történeti kutatások nem igazolták vissza. Másodszor, a sátoraljaújhelyi Oremuson a sárospataki jezsuiták nem rendelkeztek szőlőterületekkel. Harmadszor, Báthory Zsófia valójában az ekkor már legalább másfél évszázada kiváló főbor termőhelynek számító Oremus szőlő felét tulajdonképpen visszaadta az éppen ekkor újra megerősödő sátoraljaújhelyi Szent Egyed és Szűz Mária pálos kolostornak.⁹ S itt esetünkben a 'visszaadta' igén van a hangsúly. Ugyanis a legutóbbi kutatások tisztázták, hogy a reformáció tokaj-hegyaljai megjelenése előtt, a 15. század közepe óta bizonyítottan a sátoraljaújhelyi pálosok voltak az Oremus szőlő legjelentősebb tulajdonosai.

Hosszú ideig tartotta magát az nézet, hogy az említett szőlő neve a néhai Perényi Gábor (1532–1567) országbíró vagyonát számba vevő, 1567. évi kamarai összeírás alkalmával szerepelt először a forrásokban.¹⁰ Ugyanakkor a közelmúltban derült rá fény, hogy az Oremus első említése egy 1462. évi birtokperrel hozható összefüggésbe. Miszerint a sátoraljaújhelyi pálos kolostor az Oremus szőlő határának önkényes meghúzása miatt összetűzésbe került egy helybéli szőlőbirtokossal, Kebles Lászlóval. A termőhely nevét nagy valószínűséggel egy Oremus nevű sátoraljaújhelyi birtokosról kapta, és a kolostor kegyes adomány által juthatott a nevezett szőlőhöz a 15. század közepén.¹¹

7 Az Oremus-szőlő másik fele egészen 1711-ig a Rákóczi-család birtokában maradt. Erről ld. MNL OL. MKA E 156. UC. Registrata. No. 36:25., No. 104:56.; Az Oremus-szőlő ismertségét elsősorban annak a homályos eredetű történetnek köszönheti, amely szerint az itt szüretelt szőlőből készítette az első aszúbert Tokaj-Hegyalján Szepsi Laczkó Máté (1576–1633) erdőbényei református prédikátor Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) fejedelemasszony részére 1631-ben vagy 1651-ben. Ezt a legendát Zelenák István kutatásai minden kétséget kizáróan megcáfolták. 1571-ben a tokaji Garai család hagyatéki tárgyalása során a család tokaji pincéjében nagy mennyiségű aszúbert irtak össze. A bor minden bizonnyal a Tarcál és Tokaj között fekvő Mézesmál-szőlőhegyről származhatott. Erről ld. még: Balassa, 1999. 173–174.; Zelenák, 2002. 22–26.; Üő: 2011. 47.; Tringli, megjelenés alatt.

8 Kovács, 2008. 292.

9 Báthory Zsófia tulajdonképpen csereszerződés útján adta oda az Oremus-szőlőt. MNL OL. MKA E 153. Acta Paulinorum (= AP). No. 523:1372., No. 523:1376.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 70:23/a.

10 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 40:35., No. 95:22., No. 114:35.; MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. No. 11:1.

11 „Ladislaum Kebles dictum ratione cuiusdam particule terre nemorose infra vineam claustris Beate Virginis de Wyhel, que vulgo Oremus vocatur sitam”: MNL OL. DL. No. 17 542.; Az adatot közli még: F. Romhányi, 2007. 317.

Tokaj-Hegyalja szőlőhegy-birtoklásában az 1670-es évek jelentős változásokat hoztak. A Weselényi-összeesküvés (1664–1670) leleplezését, illetve felgöngyölítését követően kamarai perek vették kezdetüket. Ennek eredményeképpen az udvar a hűtlenség vádjával elítélte birtokaira tette rá a kezét, ugyanis az 1670. évtől kezdve tetemes számú földbirtokot és ingatlant foglaltak le, illetve írtak össze. Ez a folyamat 1682-ig tartott, majd gróf Thököly Imre (1657–1705) 1685. évi bukása után újonnan nagy lendületet vett.¹² Az egyéb földbirtokok mellett tudniillik összeírták az elkobzott tokaj-hegyaljai szőlőket, ahol kellő részletességgel leírták a szőlőhegyek vagy szőlőrészek nevét, és azoknak a fekvését. Ezen túlmenően összeírták a szőlők minőségét, állapotát, termőképességét, valamint becsértékét is. Ráadásul az elkobzott szőlőbirtokokat 1-től 4-ig tartó skálán osztályozták, amelyek akarva-akaratlanul is alapjául szolgáltak a majdani szőlőhegy-klasszifikációknak Tokaj-Hegyalján.¹³

A jezsuita rendházak két korábbi (1644, 1666) kísérletet leszámítva tulajdonképpen a nevezett szőlőbirtok-elkobzások okán kerültek előtérbe mint új birtokosok. Ugyanis a katolicizmust mellszélességgel támogató bécsi udvar magától érthetően jelentős szerepet szánt a jezsuitáknak a felső-magyarországi rekatolizáció megerősödésében, és ezért pusztán logisztikai megfontolásokból is jelentős szőlőbirtok-adományokkal támogatta a rendházakat. Ugyanakkor ez némi feszültséggel is járt, különösen a felső-magyarországi rekatolizációban szintén jelentékeny szerepet játszó pálosok körében, akik panaszleveleikkel valósággal „bombázták” a bécsi udvart, illetve az Apostoli Szentszék missziós intézményét, a Hitterjesztés Szent Kongregációját (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*). A fő kifogásuk ugyanis az volt, hogy a remeterend a reformációt megelőzően Tokaj-Hegyalja legnagyobb egyházi birtokosa volt, és a hitújítás miatt veszítette el korábbi birtokait.¹⁴ Ugyanis ismereteink szerint a középkor óta hét korábbi pálos kolostornak

12 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 154:7., No. 157:69.; *Ulrich*, 2009. 109.

13 Az összeírások forrásértéke emiatt igencsak felértékelődött. Hiszen ezek a kamarai dokumentumok nemcsak a jelenkor történészei számára jelentenek fontos adalékokat, hanem a mai tokaj-hegyaljai borászok és szőlészek számára is, akik a szőlőterületek múltjának megismerése révén próbálkoznak az adott szőlőtermőhely adottságait kihasználva kiváló minőségű borokat készíteni. Egyébiránt az összeírásokban 1. osztályút a kiváló minőséget adó (ezek többségében a kiváló minőségű aszú- és főbort adó termőhelyek voltak), 2. osztályút a közepes adottságú, 3. osztályút a szerényebb minőségű, míg 4. osztályú besorolást az elhanyagolt, elhagyatott (*vinea deserta*) vagy pusztulófélben lévő szőlőterületek kaptak. Azonban számos olyan szőlőterület is akadt az 1670-es években, amely 1. osztályú besorolást kapott, de a szőlőmunkák elhanyagolása miatt néhány évvel később már jóval alacsonyabb besorolást, azaz túlnyomórészt 4. osztályút kapott. Erről ld. az alábbi dokumentumokat: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 104:20/a., No. 116:13., No. 158:31/a., No. 158:31/b., No. 158:31/c., No. 158:32., No. 158:34., No. 159:41.

14 A pálosok tokaj-hegyaljai missziós tevékenységéről többek között ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat. APF SOCG. Vol. 434. Fol. 400r–v., Vol. 445. Fol. 192r–195v., Vol. 462. Fol. 404r–406v., Vol. 486. Fol. 203r.+204v., Vol. 493. Fol. 150–151v., Vol. 495/b. Fol. 358r–v., Fol. 359r–360v., Fol. 361r–v., Vol. Fol.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 1. Fol. 241r.+242v., Fol. 246r–v., Fol. 247r–v., Fol. 380r.+381v., Fol. 391r–v., Vol. 2. Fol. 126r.–131v.; Ld. még erről. *Tóth*, 1994. 174–201.; *Tóth*, 2005. 2592–2593.

volt szőlőbirtoka a borvidéken.¹⁵ Ezek közül a sajóládi Boldogságos Szűz Mária, a sátoraljaújhelyi Szűz Mária és Szent Egyed, valamint a tokaji Gyümölcsható Boldogasszony (korábbi nevén Szent Anna) pálos kolostor emelkedett ki mint jelentős szőlőbirtokos.¹⁶ Ezekre a szőlőbirtokokra a Wesselényi-összeesküvés kudarcát követő elkobzások alkalmával igényt és jogot formáltak. Ugyan az udvar és néhány katolikus főúri család néhány szőlőbirtokot visszaadott nekik, de a középkori eredetű nagy és egyúttal összefüggő szőlőbirtokokat már nem kapták vissza.

A sárospataki rendház mellett még hat jezsuita rendház jutott jelentős szőlőterületekhez 1676-ban. Ez az eperjesi, a szatmári, a szepesi, a kassai, a lőcsei és az ungvári rendház volt.¹⁷ A Szepesi Kamara 1683. január 24-én összeírta a jezsuiták tulajdonában lévő szőlőterületeket, illetve osztályozta azokat.¹⁸ Ugyanakkor az összeírás nem tért ki arra, hogy ezek a szőlőbirtokok kinek a tulajdonát képezték az elkobzásokat megelőzően. Ennek ellenére jól kikövetkeztethető, hogy a jezsuita rendházak túlnyomórészt Baksa István, Bessenyei Mihály, Bocskai István, Bodor Benedek, Bónis György, Bónis Ferenc, Körtvélyesi Rákóczi Ferenc, Lipóczi Keczer András és

15 Ez az eszenyi Kis Boldogasszony, a gönci Boldogasszony, a göncruszkai Szent Katalin, a regéci Szent Fülöp és Szent Jakab, valamint a tókterebesi Szűz Mária kolostor volt. Ezek a szerzetesi közösségek a mai borvidék területén Abaújszántón (Fevenyes/Fövenyes-hegy, Bea/Boldogasszony-hegy, Nagy-Sátor-hegy), Kistoronyán (Szent Simon-hegy, Toronyi-hegy), Olaszliszván (Előhegy), Tállyán (Remete), Tolcsván (Előhegy, Várhegy) és Sátoraljaújhelyen (Fekete-hegy) rendelkeztek számottevő szőlőbirtokokkal. MNL OL. DL. No. 11 888., No. 14 453., No. 16 377., No. 17 633., No. 21 594., No. 22 250., No. 24 117., No. 38 865. Ld. erről még: *F. Romhányi*, 317–319.; *Neumann*, 2012. 164.

16 A sátoraljaújhelyi pálosok a fent említett sárospataki Király-hegy és Megyer-szőlőhegyen kívül a sátoraljaújhelyi Várhegyen, Magas-hegyen, Fekete-hegyen, illetve a kistoronyai Szent Simon-hegyen és a Toronyi-hegyen rendelkeztek nagy szőlőbirtokokkal. A tokaji pálos kolostornak Ondon (Fekete-hegyen lévő Baráth-szőlőn), Tarcalon (Mézesmál promontóriumon a Nagy-Remete-szőlőn), Tokajban (Remete promontóriumon az Aranyos, a Malomfeli, a Pincefeli/Pinceheli, a Nyulas, illetve a tarcali Mézesmálon fekvő Kuszárfeli és Jakab András-szőlőben) birtokolt szőlőket. Ezen túlmenően a sajóládi pálos kolostor a tarcali Mézesmálon (a Baráth-szőlőben) és a bodrogkeresztúri Kakas-hegyen rendelkezett figyelemreméltóan nagy szőlőbirtokokkal. Erről ld.: MNL OL. DL. No. 7733., No. 12029., No. 14 453., No. 15 133., No. 17 886., No. 18 590., No. 20 190., No. 22 250., No. 24 378., No. 67 367., No. 85 146.; *Kisbán*, 1938. 127., 130., 157., 178.; *Bándi*, 1985. 678., 688–689., 698., 705., 707., 714., 715 *Neumann*, 2012. 143–144., 287–288., 432.; Szőlőbirtoklás tekintetében meg kell még továbbá említeni a lechnicei Szent Antal kartauzi kolostort, ami a 15–16. század fordulóján Bodrogkeresztúron (Kakas-hegyen), Erdőbényén (a Gothki-szőlőben, a mai Peresek- és Lőcse-dűlő területén), Mezőzomboron (a Hangács-szőlőhegyen fekvő Filpesi/Fülöp/Fülpös nevű szőlőn), Tarcalon (Mézesmál-szőlőhegyen, a mai Baráth- és Thurzó-dűlő helyén) rendelkezett jelentős szőlőterülettel. Erről ld. még: MNL OL. DL. No. 21 762.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 81:10/c., No. 89:2., No. 101:38.; *Dedek*, 1889. 179., 184.; *Neumann*, 2012. 291.

17 A 1704-ben készült kamarai összeírás szerint a szatmári jezsuita rendház is rendelkezett Bodrogkisfalud és Szegi határában négy, első osztályú besorolást kapott szőlőterülettel, ugyanakkor bővebb információval tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklásukról egyelőre nem rendelkezünk. MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Residentia Szathmariensis (= RSZ). 224. d. 4. t.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 8:16/a., No. 116:74.; A szatmári jezsuita rendházzal ld. még röviden: ELTE EKK. AB. No. 105. *Historia residentiae Szathmar Societatis Iesu incepta et collecta ex variorum litteris et notatis, anno 1671–1771*. Fol. 1r–159v.

18 MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. No. 11:38.

Menyhért, Kubinyi László, Nagyszentmihályi István, Szepessy Pál, Thököly Imre stb. egykori tokaj-hegyaljai szőlőit kapták meg az udvartól.¹⁹

A hat jezsuita rendház közül az ungvári rendelkezett a legszerényebb szőlőbirtokkal. Mielőtt ezt röviden részleteznénk, a nevezett rendház kapcsán egy kurta kitérőt kell tennünk.²⁰ Ugyanis e rendház és kollégium már 1638 körül majdnem szőlőbirtokos lett Tokaj-Hegyalján. Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem halála után özvegye, Brandenburgi Katalin (1604–1649) fejedelemasszony örökölte a néhai fejedelem tokaj-hegyaljai szőlőbirtokait, aki katolizálása után kegyes adományként az ungvári jezsuita rendházra és kollégiumra két szőlőterületet hagyott a Tarcál és Tokaj között fekvő történelmi Mézesmál promontóriumon.²¹ Az egyik a Baráth-szőlő, a másik pedig a nagyhírű Hétszőlő volt.²² Ugyanakkor az 1640-es évek közepén I. Rákóczi György (1593–1648) erdélyi fejedelem ez ellen vétót emelt. Ennek két oka volt. Egyrészt ideológiai, ugyanis a fejedelem nem nézte jó szemmel, hogy a jezsuiták szőlőbirtokosként jelenjenek meg az ekkor hangsúlyosan református többségű Tokaj-Hegyalján. Másrészt ennek a vétónak az úgynevezett hegyaljai „törvények” alapján szokásjogi okai is voltak.²³ Tudniillik I. Rákóczi György a két nevezett szőlőterület szomszédja volt. Így mint szomszéd szőlősgazda vétót emelhetett, azaz a korabeli szakzsargonnal élve tilthatta a szomszédságában lévő szőlőbirtok-

19 Erről ld. többek között az alábbi dokumentumokat: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 8:16/a., No. 18:2., No. 35:8., No. 35:10., No. 35:78., No. 41:4., No. 58:9., No. 64:7., No. 70:22., No. 70:34., No. 76:6/a., No. 95:45., No. 98:25., No. 102:1., No. 115:17., No. 116:74., No. 117:2., No. 145:6/a., No. 151:2., No. 154:2., No. 154:23., No. 158:31/c., No. 159:41., No. 209:5.; Ld. erről még: Ulrich, 2009., 114–118.

20 Az 1646-ban életre hívott ungvári tulajdonképpen a homonnai kollégium jogutódja volt, amit 1615-ben alapítottak, és 1619-ben oszlattak fel. Erről ld. még: Molnár 2009. 95–146.

21 1411-ben a tarcali Rácz Demeterné kegyes adományként egy szőlőt hagyott a tokaji Szent Anna pálos kolostorra a Mézesmál-szőlőhegyen (*Mezesmál*, *Mezezmál* alakban). Egyébként időrendben ez az első ismert említés a nevezett szőlőhegyről. Ugyanakkor 1434-ből és 1435-ből is kerültek elő értesülések a Mézesmálon fekvő szőlőbirtokról. Erről ld. még. MNL OL. DL. No. 22 250., No. 99 498., No. 99 502.; MNO OL. MKA E 148. Neo Regesta Acta (= NRA). No. 719:25., No. 1251:41.; MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Collegium Ungvariense (= CU). 240. d. 1. t. No. 94., No. 99., No. 102., No. 109., No. 112.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 87:76.; Ld. még erről: Ulrich, 2000. 155.; Ulrich, 2003. 140.

22 „*Contradictio Patrum Societatis Iesu Collegii Ungvariensis ratione quarundam duarum vinearum Hétszúleo, et Barath szeőleő dictarum celebrata in anno 1648 facta.*”: ELTE EKK. Collectio Hevenesiana (= CH). Cod. 7. Pag. 438.; Ezen kívül a vitatott két szőlőterületen kívül szerepelt egy harmadik is, név szerint a ma már nem létező tokaji Messzelátó-szőlő (mai tokaji Szerelmi/Szerény felső részén helyezkedett el), de ez utóbbi szőlőterület neve csak elvétve fordult elő a rendelkezésünkre álló dokumentumokban. Továbbá ld. még: MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CU. 240. d. 1. t. No. 1., No. 3., No. 7.: Egyébiránt a Hétszőlőt 1502-ben hozták létre a Tokaj és Tarcál között fekvő Mézesmál promontóriumon hét szőlőbirtok egyesítésével. Birtokosa ekkor a köznemesi Garai család volt. Ld. erről még: Zelenák, 2002. 20–22.

23 A szokásjog középkori eredettel bírt, és összefüggésben állt az ún. hospes-kiváltságokkal is. Erről ld. bővebben: Németh, 1988.; Solymosi, 1998.; Németh, 1990.

kok elidegenítését.²⁴ Sőt, mint szomszédot, a tokaj-hegyaljai törvények alapján megillette őt a megkínálás, vagy más szóval az elővásárlás joga.²⁵ A fejedelem ezzel a lehetőséggel élni is kívánt, és vitathatóan legális körülmények között rátette a kezét a Mézesmálon fekvő Barát- és Hétszőlőre. Ennek az ügyletnek köszönhetően a Rákócziak kisebb megszakításokkal 1711-ig a Tokaj és Tarcál között elhelyezkedő Mézesmál-szőlőhegyen a legnagyobb összefüggő szőlőbirtokkal rendelkeztek. Tulajdonképpen I. Rákóczi György tiltásával teljesedett ki a családnak a 16. század utolsó évtizedei óta folyamatosan tartó szőlőbirtokszerzése a nevezett szőlőhegyen.²⁶ Ugyan az ungvári jezsuita kollégium rektora, Jászberényi Tamás páter igen terjedelmes panaszlevelet fogalmazott meg a Szepesi Kamarának I. Rákóczi György igencsak kifogásolható aktusa miatt 1648-ban, de panaszukkal érdemben nem foglalkoztak. Az ungvári jezsuiták ugyanakkor a Baráth és Hétszőlő promontóriumokon csak a Rákóczi-szabadságharcot követő években lettek szőlőbirtokosok egészen a rend megszüntéig.²⁷

Ugyanakkor alig húsz esztendő múltán az ungvári rendház mégis hegyaljai szőlőbirtokos lett. Báthory Zsófia 1666. január 6-án kegyes adományként az ungvári rendháznak adományozta a tarcali Szentkereszt promontóriumon a Nyulas nevű majorsági szőlőt.²⁸ Sőt, ezt az adományozást az özvegy fejedelemasszony 1676-ban újból megerősítette.²⁹ Ismereteink szerint az ungvári jezsuiták a Nyulas-szőlőben csak a szőlőtermést szüretelték le, viszont az egyéb szőlőmunkákat teljesen elhanyagolták, és a kiváló szőlőterület pusztulásnak indult. 1680-ban a Szepesi Kamara elvette a szőlőt az ungvári rendháztól, és a tokaji uradalomhoz csatolta vissza. Ezt követően kezdődött el a Nyulas-szőlő újratelepítése.³⁰

24 „*Idem Dominus Princeps [Georgius Rakoczi] quasdam duas vineas praefatae Societatis Iesu unam Hethszeleő, alteram vero Barathszeleő nuncupatas utrasque in Promonthorio Tokajensi Mezesmal dicto situatas contra ominem iurem et aequum a praefatis Patribus Societatis Iesu violentam manu occupasset.*” ELTE EKK. CH. Cod. 7. Pag. 439.

25 A szőlőbirtoklás tiltásáról ld. még: Kalmár, 1967. 103–104., 148., 150.; Németh, 1988.; Ulrich, 2000. 156.

26 MNL OL. MKA E 148. NRA. No. 718:8., No. 719:6., No. 771:54.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1., No. 147:54.; A Rákóczi-család jelentős hegyaljai szőlőkhöz Rákóczi Zsigmond (1544–1608) erdélyi fejedelem és fivére, báró Rákóczi Lajos vásárlásainak és birtokszerzéseinek köszönhetően jutott. Ld. erről még: Kalmár 1967. 98.; Trócsányi, 1978.; Szabó, 1986.; Ulrich, 2003. 139–140.

27 MNL OL MNL MKA E 152. AJ. B. CU. 240. d. 1. t. No. 82.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 83:105.

28 Ulrich, 2000. 156.

29 A Nyulas-szőlő eredendően 1476 körül a Szapolyai család által újjáalapított tokaji Gyümölcsoltó Boldogasszony pálos kolostor szőlője volt. 1564-ben, 1565-ben és 1570-ben már a tokaji váruradalom részét képezte. Előbb a Serédyek, majd utóbb az Alaghyak kezén volt, és 1635 körül tőlük örökölték meg a Rákócziak. Ezen túlmenően a 17. század utolsó harmadában a Gyulaffy, a Szuhay és a Szepessy családnak volt még jelentős szőlőbirtoka. A Wesselényi-összeesküvésben való érintettségük miatt szőlőiket konfiskálták. Erről ld. még: MNL OL. DL. No. 15 347., No. 17 867.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 65:38., No. 81:10/c., No. 89:2., No. 96:15., No. 97:23., No. 97:25/a.; Kisbán, 1938. 127., 129–130., 157., 178.; F. Romhányi, 2007. 314.; Ulrich, 2000. 142.

30 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 115:18.

1676-ban, az elkobzásokat követően, az ungvári jezsuiták az olaszliszakai Előhegy³¹ és a vámosújfalui Rány-hegy,³² a szerencsi Zomborka,³³ illetve a tállyai Tökösmál³⁴ nevű szőlőhegyen jutottak még jelentős szőlőbirtokhoz.³⁵ Az olaszliszakai, a szerencsi és a vámosújfalui szőlővel nem volt szerencsájük, mert már az elkobzások idején is eleve parlagon, illetve pusztulófélben lévő szőlőterületek voltak, és ezért a Szepesi Kamarától a legrosszabb, 4. osztályú besorolást kapták.³⁶ Az ungvári rendház nem is nagyon törődött ezzel a két szőlőterülettel, és minél előbbi eladásuk mellett döntött. Más volt a helyzet a nagy múltú tállyai Tekesmál/Tökösmál-szőlőhegygel, ami – Bártfa és Kassa szőlővásárlásainak köszönhetően – már az 1481. év óta ismert és kiváló szőlőtermő helyként volt számon tartva.³⁷ Ugyanakkor 1682-ben Thököly Imre elkobozta tőlük, és soha nem is kapták vissza.³⁸ Ugyan a Szepesi Kamara 1686-ban rátette a kezét a Tökösmálra, de nem sokkal később a nevezett szőlőhegy már a Rákóczi-család kezén volt. Azonban a szabadságharcot követően, 1725 körül az Orczy és a Szirmay család lett a legfőbb birtokosa a tállyai Tökösmál-szőlőhegynek.³⁹

A szepesi jezsuiták 1676-ban összesen hét szőlőhöz jutottak Bodrogeresztúr és Olaszliszaka határában. Ezek a szőlőterületek az úgyszintén nagy múlttal rendelkező és bizonyítottan az Előhegy, valamint a Meszes, továbbá a Farkas, a Négyszegű, a Sajgó, a Haraszt és a Mogyorós

31 Előhegy eredendően a szepesi (turóci) Szent Márton prépostság szőlője volt. 1248-ban már említik mint a prépostság olaszliszakai szőlőhegyét. E néven először a forrásokban 1449-ben találkozunk. A 15. század utolsó harmadában számos ma is ismert szőlőhegy vált ki belőle, mint pl. a Csontos-, a Kulcsár-, a Kutyamál, a Kömpe(r)-, Perey- (ma Peres), a Rakottyás- vagy a Szent Márton-szőlő. MNL OL. Diplomatikai Fényképtár (= DF). No. 264 495., No. 264 497., No. 264 539., No. 269 671.; MNL OL. DL. No. 31 995., No. 63 870.; Erről ld., még: *Gulyás*, 2007. 134–145.

32 A Rány-szőlőhegy (*Rani* néven) 1475-ben került először említésre egy szőlő adás-vételi ügylet kapcsán. Viszont a 15. század végén a tokaji pálos kolostor birtokába került. A mohácsi vést követő időszakban a tokaji váruadalomhoz csatolták. Erről ld. még: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 81:10/a., No. 81:10/c., No. 89:2., No. 89:3/b., No. 115:74., No. 122:1.

33 A szerencsi Zomborka-szőlőt ismereteink szerint 1670-ben említik először a dokumentumok. MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 145:6/a.

34 A tállyai Tökösmál (*Thekesmal*, *Thewkesmal*) szőlőhegy még bártfai és kassai módos polgárok szőlőbirtoklása kapcsán került előtérbe 1481-ben, valamint 1487-ben. MNL OL. DF. No. 215 141., No. 215 343.

35 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 58:13., No. 58:14., No. 66:41/b., No. 70:4., No. 113:29., No. 104:25., No. 115:17., No. 157:69.

36 Uo. No. 116:16., No. 154:1.

37 MNL OL. DF. No. 215 141.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 115:17.

38 Az is kiderült utóbb, hogy a helyi munkaerőhiány, illetve a tállyai vincellérek torzszalkodása miatt a Tökösmálon lévő szőlőket is elhanyagolták az ungvári pátterek. MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CU. 240. d. 1. t. No. 21.

39 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 26:6., No. 26:8., 83:27., No. 111:34.; Erről ld. még bővebben. ELTE EKK. AB. No. 126. *Diarium Collegii Ungvariensis Jesu ab anno 1695. die 3 Aprilis – ad annum 1723.* (Folio számozás nélkül.); *Gecsenyi*, 1972. 340–352.

nevű szőlőhegyen voltak.⁴⁰ Mindegyikük kiváló, a kamarai összeírások szerint is 1. osztályú besorolást kapott termőhely volt, és a Wesselényi-összeesküvést megelőzően a Bocskay és a Bónis család birtokában álltak mint tizedfizetés alól mentesített, úgynevezett szabad szőlők.⁴¹ Ugyanakkor ezeket a területeket az 1680-as évek közepére elvesztették. Ennek egyik oka az volt, hogy Tokaj-Hegyalján szeszélyes és kiszámíthatatlan politikai fordulatok miatt nem állt rendelkezésükre megfelelő munkaerő, akivel gondoztathatták volna a szőlőket. Így ezek csakhamar pusztulásnak indultak.⁴² 1700 körül II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) lefoglalta a nevezett területeket, és új szőlőtelepítésbe kezdett. Ezek a szőlőterületek a szabadságharcot követően újból a Szepesi Kamara tulajdonába kerültek.⁴³ Néhány évtizeddel később az előbb említett bodrogkeresztúri és olaszliszkai szőlőhegyet visszakapták, és a rend felosztásáig birtokolták.⁴⁴

A lőcsei jezsuita rendház Szegi község határában öt, egykoron Thököly Imre tulajdonában álló, első osztályú allodiális szőlőterülethez jutott. Ezek a szőlők a Sajgó, a Kis-Somos, a Nagy-Somos, a Hatalos, a Kis-Poklos és a Farkas nevű promontóriumon voltak találhatók.⁴⁵ Ugyanakkor ezeket a szőlőterületeket 1682-ben egy rövid időre elvesztették.⁴⁶ Thököly Imre ugyanis ezeket a szőlőket visszafoglalta, majd bukása után a területekre ismételtén a Szepesi Kamara tette rá a kezét. A Rákóczi-szabadságharcot követően a Kamara a Kis- és a Nagy-Somos-szőlőt visszaadta a rendháznak, amit 1773-ig birtokolt. A többi említett szőlőterület pedig többek között a Klobusiczky család birtokába került.⁴⁷

40 Nevezett szőlőhegyek eredendően a tokaji váruradalom, valamint a szepesi prépostság birtokát képezték. Ezek közül a Meszes nevű szőlőhegy helyét *terra Mesces* néven már 1255 óta említik a dokumentumok. A bodrogkeresztúri Sajgót (Salgó néven) 1564 óta, az olaszliszkai Haraszt- és Mogyorós- 1564, míg a Farkas- és a Négyszegű-szőlőhegyet 1644 óta említik a források. Erről ld.: MNL OL. DL. No. 405., No. 406., 424., No. 467.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1.; No. 81:10/a., No. 81:10/b., No. 81:10/c., No. 89:2., No. 97:23., No. 97:25/a., No. 101:38., No. 104:4., No. 104:25., No. 115:1/a.; Szűcs, 1993. 13., 25.; Németh, 2005. 431.

41 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:2., No. 58:13., No. 58:14.

42 A munkaerőhiányról ld. röviden: Ulrich, 2000. 159.

43 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 70:45., No. 70:46/b.

44 Erről ld. bővebben: MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Residentia Scepusiensis (= RS). 215. d. 3. t.

45 A Szegi határában fekvő Poklost 1405 óta, Somost 1564–1565 óta, a Sajgót (ez nem azonos a bodrogkeresztúri Sajgó-szőlőhegygel), a Farkast és a Hatalost 1644 óta jegyzik a dokumentumok. Ezeket a szőlőket gyakorta bodrogkeresztúri, illetve bodrogkisfaludi szőlőkként írták össze a kamarai dokumentumok. Erről ld. még: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1., No. 81:10/a., No. 81:10/c., No. 89:2.; Szűcs Jenő szerint a hordókészítéshez nélkülözhetetlen szurokfőzőket hívták poklosoknak. Ld. erről: Szűcs, 1993. 20.

46 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 58:13., No. 58:14., No. 101:36., No. 104:25., No. 158:31/c., No. 158:34.; Lőcsei jezsuitákról ld. még: Shore, 2012. 195–209.

47 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 116:74., No. 122:52., No. 154:24.; Kalmár, 1967. 46.

A lőcsei jezsuiták „nagy fogása” úgyszintén a Wesselényi-összeesküvéshez volt köthető. I. Rákóczi Ferenc érintettsége révén tetemes összegű váltságdíj megfizetése fejében került el a számonkérést.⁴⁸ Emiatt 1674-ben I. Rákóczi Ferenc elzalogosította mádi és mezőzombori szőlőbirtokainak jelentős hányadát Szelepcsényi György (1595–1685) esztergomi érseknek, illetve a sátoraljaújhelyi pálosoknak. Ezek között szerepelt a családnak a mezőzombori Hangács-szőlőhegyen fekvő Király-Lajos-szőlő (ma Lajosok), valamint a mádi Király, a Nyulászó, a Percze, a Suba és a Szent Tamás nevű promontóriumon lévő szőlője.⁴⁹ Az idős Szelepcsényi érsek ugyanakkor 1675-ben már a mádi szőlőbirtokairól is végrendelkezett, miszerint halálát követően a mádi birtok egyik fele hívére, báró Maholányi Jánosra (1635–1699), míg a másik fele a lőcsei jezsuita rendházra száll. E testamentum az esztergomi érsek 1685-ben bekövetkezett halálát követően lépett érvénybe.⁵⁰ Így a lőcsei rendház Mádon a Nyulászó- és a Szent Tamás-szőlőhegyen tett szert komoly területekre. Ugyanakkor a nevezett szőlőhegyek közül a Szent Tamás-szőlőt a lőcsei jezsuiták csupán másfél évtizedig birtokolták, ugyanis ez utóbbit 1700. november 1-jén Rákóczi Julianna (1672–1717) és II. Rákóczi Ferenc visszavásárolta 3000 rajnai forintnyi összegért a lőcsei rendháztól.⁵¹ Ám négy nap múlva, november 5-én a Rákóczi testvérek elzalogosították mádi Szent Tamás-szőlőjüket ondi és vilmányi birtokukkal együtt 1500 rajnai forintért Hevenyessi Károly bécsi jezsuita rektornak, amit 1720-ban báró Orczy István (1669–1749) vásárolt meg örököseitől.⁵² A Nyulászót a lőcsei jezsuita rendház kisebb megszakításokkal egészen a rend 1773. évi feloszlatásáig birtokolta. Majd három évvel később, 1776-ban a nevezett szőlőbirtokot a sajládi pálosok kapták meg az udvartól.⁵³ II. József császárnak és királynak (1765–1790) a szerzetesrendek feloszlatásáról szóló rendeletei után ez a terület először rövid időre kincstári tulajdonba került, majd a 18. század végén (1795) a sátoraljaújhelyi piaristák lettek a mádi Nyulászó-szőlőhegy eme részének új birtokosai a 20. század közepéig.

48 Erről többek között ld.: *Ulrich*, 2003. 142.; *Galla*, 2005. 234.

49 MNL OL. MKA E 148. NRA. No. 230:1.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 25:46.; Ld. még *Ulrich*, 2003. 153.; A mádi Királyt (Nemegy néven, az ugyancsak mádi Kővágóval és a mezőzombori Disznókővel együtt) 1413 óta említik. Ugyanakkor a Király elnevezésről csupán csak 1588 óta van tudomásunk. E nevet a szőlőhegy vélhetően Szapolyai János után kapta, melynek az egyik legjelentősebb birtokosa volt. A mádi Perczét 1598 óta, a Nyulászót és a Szent Tamást 1600, a Subát 1635, valamint a mezőzombori Lajost 1585 óta jegyzi a dokumentumok. Egyébiránt közvetett módon a mádi Szent Tamás-szőlőhegyet a 14. század 30-as (1332, 1334, 1335) éveitől kezdve ismerték mádi szőlőhegy néven. MNL OL. DL. No. 10 086., No. 16 286.; *Kalmár*, 1967. 24–25., 35–37., 115.; *Ulrich*, 2003. 90.; *Orosz*, 2009. 28.

50 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 26:10.; *Kalmár*, 1967. 35.

51 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 215:3.; *Kalmár*, 1967. 43., 48–49., 52–53.

52 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 26:6., No. 26:8., No. 26:10., No. 83:127., No. 11:34.

53 *Kalmár*, 1967. 70–71.; A sajládi pálosokról és szőlőbirtoklásukról ld. még: *Joó*, 1979.

Ezen túlmenően a lőcsei rendház a mádi Betsek, Birsalmás, Király és Vilmány promontóriumon majdnem szőlőbirtokos lett.⁵⁴ 1724-ben az Aspremont család szerződést kötött a lőcsei jezsuitákkal, és 12 ezer forint kölcsön fejében lekötötték mádi birtokaik egy bizonyos részét. Ugyanakkor a család nem teljesítette a maga részére vállalt kötelezettséget, és emiatt őket a lőcsei jezsuiták beperelték. A per csaknem fél évszázadig elhúzódott, sőt, a birtokrészre végül nem is jezsuiták tették rá a kezüket. 1773-ban a jezsuita rendet feloszlatták, és így a vitatott birtokrészt a kincstár kobozta el.⁵⁵

Az eperjesi jezsuiták ismereteink szerint a tállyai Bányász- és Nyerges-szőlőhegyen (ma Nyergesek) rendelkeztek szőlőbirtokokkal 1685 után. A Bányászon és a Nyergesen fekvő szőlők Bártfa város tulajdonában állottak a 15. század utolsó harmada óta.⁵⁶ A nevezett szőlőterületeket részben a Thököly, illetve részben a kassai Faith és Fájja család vásárolta meg a 17. század első harmadában, és nem sokkal később, kegyes adományként, az eperjesi evangélikus kollégiumra hagyták.⁵⁷ A gróf Antonio Caraffa (1642–1693) császári tábornok által felállított, 1687. évi eperjesi véstörvényszéket (vagy másik nevén az eperjesi théâtreum) követően az ottani kollégium Bányász- és Nyerges-szőlőhegyen fekvő szőlőit az udvar az eperjesi jezsuita rendháznak és kollégiumnak adományozta, ezeket a Rákóczi-szabadságharc kirobbanása miatt elvesztették. A Rákóczi-szabadságharcot követően az eperjesi jezsuiták Bányászon fekvő szőlőjét úgyszintén az Orczy család szerezte meg az udvartól.⁵⁸

A jezsuita rendházak közül a kassaiak rendelkeztek Hegyalján a legkiterjedtebb szőlőbirtokokkal. 1676-ban tizenegy, a kamarai összeírások által első osztályú besorolást kapott hegyaljai szőlőbirtoknak lettek a tulajdonosai, melyeknek korábbi gazdája Thököly Imre volt. Ezek a szőlők a bodrogkeresztúri Lapis (korábbi nevén Köves-szőlő) és Nagy-Sajgó, a mádi Veresek (Vörös-hegy), a rátkai Meggyes, valamint az úgyszintén rátkai Kis- és Nagy-Sarkad, a tállyai Bodnárka, a Hasznos, a Kis- és a Nagy-Nyerges, valamint az úgyszintén tállyai Hetény nevű

54 A mádi Betseket 1600-ban, a Vilmányt (Vilmány-völgye szőlő néven) 1606-ban és a Birsalmást 1614-ben említik először a források. A Betsek elnevezés vélhetően a Betsked/Bechkedi (*Beczked*) családdal áll összefüggésben, akik az 1430-as években birtokoltak szőlőket Mád környékén. MNL OL. DL. No. 57 649.; *Kalmár*, 1967. 115., 122., 142.

55 MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Collegium Leucoviense (= CL). 206. d. 2–3. t.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 83:30., No. 83:31.; *Kalmár*, 1967. 78–79.

56 MNL OL. DF. No. 215 141., No. 217 941.; No. 215 343., No. 269 696., No. 269 936.; MNL OL. DL No. 46 278.; *Gecsényi*, 1966. 349–351.; *Gulyás*, 2007. 134–145.

57 Erről ld. még az 1680. évi kamarai összeírást: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 66:41/b., No. 154:1.; Eperjes városáról ld. még: *Kónya*, 2009. 99–102.

58 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 9:55., No. 70:51/b., No. 209:5.; Erről ld. még: MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Residentia Eperjesiensis (= RE). 204. d. 1. t.; ELTE EKK. AB. No. 90. Historia residentiae Eperiesinensis Societatis Iesu, ab anno 1673. (Folio számozás nélkül.); *Shore*, 2012. 84–114.

szőlőhegyen helyezkedtek el.⁵⁹ Mindazonáltal a kassai rendház nem élvezte sokáig a nevezett szőlőterületek birtoklását.⁶⁰ Thököly Imre 1682-ben visszavette az elkobzott birtokokat, majd ezek a szőlők bukása után, 1686-ban újfent a Szepesi Kamara birtokába kerültek.⁶¹ Ezt követően a kassai rendház csak a Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedekben lett újból szőlőbirtokos Tokaj-Hegyalján. Ugyanis 1765 körül a kassai illetőségű Árvay-Schirer Mihály kegyes adományul nyolc első osztályú besorolást kapott szőlőt hagyott a kassai rendházra a Tarcál és Tokaj között fekvő Mézesmál-szőlőhegyen. Ezek pontosan a tarcali Előhegy, a Fekete-hegy, a Lajstrom, a Kis-Remete, a Nagy-Remete, a Kis-Sohajó és Nagy-Sohajó és a Veres nevű szőlőhegyek voltak. Ám a kassai rendház öt évvel később, 1773-ban, a jól ismert okok miatt, elvesztette a nevezett területeket.⁶²

Összefoglalva, a jezsuita rend a 17. század végén ugyan jelentős szőlőbirtokokra tett szert, de a korszak történeti fordulatai miatt nem élvezte sokáig a tulajdonlást. Lényegében csak 5-6 évig birtokolták háborítatlanul a tokaj-hegyaljai szőlőhegyeket. Ugyanis Thököly Imre 1682-ben szabályosan el- vagy visszavette tőlük a szőlőket. Bukása után pedig a Szepesi Kamara lett az újbóli tulajdonos, és az említett rendházak többsége csupán a Rákóczi-szabadságharcot követő években vagy évtizedekben lett újból szőlőbirtokos a borvidéken. Másrészt a jezsuita rendházak a 17. század végén a nagy földrajzi távolság, illetve a fordulatokban gazdag történelmi események

59 Ezek a szőlőterületek korábban részint tokaji (Lapis, Sajgó), részint a regéci (Hasznos, Nyergesek, Megyes, Sarkad, Vörös-hegy) váruadalomhoz tartoztak. A Lapist (korábbi nevén Kövest), mint a bodrogkeresztúri Kakas-hegy promontórium részét, a Sajgóval együtt 1564 óta, a mádi Vörös-hegyet (mai néven Veresek-dűlő) 1595 óta, a rátkai Meggyest 1644 óta, az úgyszintén rátkai Sarkadot 1602 óta, és végül a tállyai Hetényt 1298 óta jegyezték a korabeli források. Ugyanakkor a Hasznos (1467) és Nyerges (1481) már a késő középkortól kezdve ismert és kiváló szőlőtermőhely volt. A 15. század második felében Bártfa és Kassa város módos polgárai vásároltak a nevezett promontóriumokon szőlőket. MNL OL. DF. No. 215 141., No. 215 343., No. 269 696., No. 283 259.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1., No. 58:13., No. 66:32., 66:41/b., No. 78:34., No. 89:2., No. 96:14., No. 104:25., No. 113:29., No. 115:1., No. 116:27., No. 153:20.; MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Coll. Ungv. 240. d. 1. t. 21. sz.; MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. No. 11:38.; ELTE EKK. AB. No. 86. *Diarium Collegii Cassoviensis*. Tom. 1. (1672–1692), Tom. 2. (1693–1705.) (Mindkettő folio számozás nélkül.); *Kalmár*, 1967. 99–100., 118.

60 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 58:13., No. 58:14., No. 82:26., No. 209:5.

61 Érdekeség, hogy 1707-ben az összeírások a tállyai Hasznos-szőlőhegy birtokosai között említették meg a kassai jezsuitákat, holott bizonyosnak vehető, hogy ekkor nem volt Tállyán szőlőbirtokuk. MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 70:51/b., No. 115:17., No. 154:7.; ELTE EKK. AB. No. 87. *Diarium oeconomicum Collegii Cassoviensis Societatis Iesu* ab anno 1704 ad annum 1708., No. 88. *Diarium oeconomicum Collegii Cassoviensis Societatis Iesu* ab anno 1709–1711. (Mindegyik folio számozás nélkül.)

62 A tarcali Előhegyet és a Fekete-hegyet 1564 óta, a Sohajót, valamint a Verest 1635 óta említik a dokumentumok. MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 59:6/b., No. 156:47.; ELTE EKK. AB. No. 89. *Annue Collegii Cassoviensis Societatis Iesu* ab anno 1735 ad annum 1773. (Folio számozás nélkül.); A kassai jezsuitákról ld. még: *Shore*, 2012. 40–63.; A kassai kollégium 1765-ben ráadásul egy nagy pincét is vásárolt Tarcalon. Az üzletet személyesen maga Szegedy György, a kollégium rektora bonyolította le. Erről ld. még. MNL OL. MKA E 152. AJ. B. *Collegium Cassoviense* (= CC.) 203. d. 8t. No. 24., No. 30.

miatt nem voltak képesek a szőlőbirtokokat újjászervezni, azaz működőképessé tenni. Ehhez az is nagyban hozzájárult, hogy a megkapott szőlőterületek a hozzáértők hiánya miatt, néhány kivételtől eltekintve, pusztulásnak indultak, mivel az elkobzások alkalmával számos szőlőműnkást és vincellért vallási hovatartozása miatt elüldöztek, és az emiatt kialakuló szakemberhiányt nem tudták kellőképpen pótolni. Emiatt a rendházak többsége az általunk tárgyalt időszakban elvesztette tokaj-hegyaljai szőlőit. A hét jezsuita rendház közül csak a lőcsei és a sárospataki rendház tudta kisebb megszakításokkal, zavartalanul megtartani szőlőbirtokait. A többi rendház pedig a Rákóczi-szabadságharcot követő években lett újból szőlőbirtokos a borvidéken.

A lőcsei jezsuiták ugyan messze voltak Hegyaljától, de Lőcse városa a 16. század közepe óta már jelentős tokaj-hegyaljai szőlőkkel és képzett szőlőművesekkel rendelkezett, így a lőcseiek könnyebben tudták megszervezni az újonnan kapott szőlőbirtokokat.⁶³ Sárospatak pedig Tokaj-Hegyalja szerves része volt. 1773 után a jezsuita rendházak egykori szőlői kincstári, főúri, illetve rövid pálos birtoklást követően a sátoraljaújhelyi piaristák tulajdonába kerültek.

63 Lőcse városa 1543-ban Thurzó Elek (1490–1543) országbíró végrendelete nyomán jutott két-két nagy szőlőterülethez Tarcál (ma Thurzó-dűlő) és Tállya (ma Bátorka-dűlő, régi nevén Öreg-Báthory-szőlő) határában. Ugyanakkor ezeket a szőlőterületeket a 16. század közepére elvesztette. A tállyai szőlőket ecsedi Báthory András (megh. 1566.) országbíró és tárnokmester, a tarcalit pedig a Serédyek kobozták el erővel. Ezért a város az 1570-es évektől kezdve Erdőbénye, Olaszliszka és Tolcsva határában kezdett jelentős vásárlásokba. Így 1570-ben a tolcsvai Kútptakán (ma Kútpatka), 1571-ben az ugyancsak tolcsvai Kalajon, 1573-ban az erdőbényei Báthoryn, 1574-ben az ugyancsak erdőbényei Bertokán (ma Bertóti-dűlő) és Szakoson, 1575-ben a szintén erdőbényei Hosszún, 1577-ben az olaszliszkai Előhegyen, 1579-ben az erdőbényei Peresen (ma a Peresek, illetve a Peresből kiváló Lőcse-dűlő), 1585-ben hasonlóképp az erdőbényei Omláson, 1590-ben az erdőbényei Benyőn és 1594-ben az úgyszintén erdőbényei Határin jutott jelentős szőlőbirtokhoz. Erről ld. még bővebben: *Demkő*, 1897. 128.; *Hain*, 1910. 121., 124–126.

LEVÉLTÁRI JELZETEK

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma, Olaszország

ARSI LAPA. = Litterae Annuae Provinciae Austriae

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma, Olaszország.

APF SOCG. = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

APF SC. Fondo Ungheria e Transilvania = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Ungheria e Transilvania

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Kéz- és Könyvtára, Budapest

ELTE EKK Coll. Hev. = Collectio Hevenesiana

ELTE EKK AB. = Historia Ecclesiastica

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MNL OL. DF. = Diplomatikai Fényképtár

MNL OL. DL. = Diplomatikai Levéltár

MNL OL. MKA. = Magyar Kamara Archívuma

MNL OL. MKA E 148. NRA. = Neo Registrata Acta

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. = Acta Jesuitica. Irregistrata.

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CC. = Collegium Cassoviense

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CL. = Collegium Leucoviense

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CU. = Collegium Ungvariense

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RE. = Residentia Eperjesiensis

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RSP. = Residentia Saros-Patakiensis

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RS. = Residentia Scepusiensis

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RSZ. = Residentia Szathmariensis

MNL OL. MKA E 153. AP. = Acta Paulinorum

MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. = Urbaria et Conscriptioes. Registrata

MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. = Urbaria et Conscriptioes. Irregistrata

Balassa, 1973.

Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973.

Balassa, 1999.

Balassa Iván: Az aszú és a szamorodni története. In: Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest, 1999. 171–176.

Bándi, 1985.

Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei: regeszták. Borsodi Levéltári Évkönyv 5. (1985). 557–725.

Demkó, 1897.

Lőcse város története. (Szepesmegyei Történelmi Társulat Kiadványai.), Lőcse, 1897.

Dedek, 1889.

Dedek Crescens Lajos: A karthausiak Magyarországon. Budapest, 1889.

F. Romhányi, 2007.

F. Romhányi Beatrix: Pálos gazdálkodás a 15–16. században. Századok 141. (2007) 2. 299–351.

Fehrentheil-Gruppenberg, 1933.

Fehrentheil-Gruppenberg László: Dűlőre jut, dűlőre visz. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 25. (1933) 33–35.

Galla, 2005.

Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 2.), Budapest–Róma, 2005.

Gecsenyi, 1966.

Gecsenyi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. Agrár-történeti Szemle 8. (1966) 4. 470–485.

Gecsényi, 1972.

Gecsényi Lajos: Városi és polgári szőlőbirtok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 1–2. 340–352.

Gulyás, 2007.

Gulyás László Szabolcs: Hegyaljai mezővárosok oklevelei (regeszták). *A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 17. Széphalom, 2007. 134–145.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja. *Egyháztörténeti Szemle* 10. (2009). 3. 3–20.

Hain, 1910.

Hain Gáspár: Lőcse Krónikája. 1. rész. Kiadja: Förstner Jenő–Kauffmann Aurél. (Szepesmegyei Történelmi Társulat Kiadványai.), Lőcse, 1910.

Joó, 1979.

Joó Tibor: A sajládi pálos kolostor. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 17–18. (1979). 131–165.

Kalmár, 1967.

Kalmár János: Mád, tokajhegyaljai község élete a XVI–XVII. században. Mád „falukönyve”. Debrecen, 1967.

Kisbán, 1938.

Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. I. k. (1225–1711). Budapest, 1938.

Kováts, 2008.

Kováts Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti tipográfiája. Sátoraljaújhely, 2008.

Kónya, 2009.

Kónya Péter: A tokaji bor a 17. századi felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa és Kisszeben) gazdaságában. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk.: Papp Klára – Orosz István. (Speculum Historiae Debreceniense 2. – A Debreceni Egyetem Történeti Intézete Kiadványai.), Debrecen, 2009. 97–107.

Molnár, 2009.

Molnár Antal: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Budapest, 2009.

Németh, 1988.

Németh Gábor: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében. (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései.) Agrártörténeti Szemle 30. (1988) 1–2. 306–338.

Németh, 1990.

Németh Gábor: Hegyaljai mezővárosok „törvényei”. (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa I.), Budapest, 1990.

Németh P., 2005.

Németh Péter: A tokaji uradalom kialakulása. Századok 139. (2005) 2. 429–447.

Neumann, 2012.

Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526.) Szerk.: Neumann Tibor. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak), Budapest, 2012.

Orosz, 2009.

Orosz István: Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékekben. In: Szőlőtermesztés és borkereskedelem. Szerk.: Orosz István–Papp Klára. (Speculum Historiae Debreceniense 2. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai.), Debrecen, 2009. 23–31.

Péter, 2006.

Péter Katalin: A jezsuiták sárospataki működésének első szakasza. Egyháztörténeti Szemle 7. (2006). 2. (<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-jezsuitak.htm>)

Shore, 2012.

Shore, Paul: Narratives of Adversity. Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640–1773.) (Central European University), Budapest–New York, 2012.

Solymosi, 1998.

Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest, 1998.

Szabó, 1986.

Szabó András: Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem életrajzához. Történelmi Szemle 29. (1986) 2. 341–350.

Szűcs, 1993.

Szűcs Jenő: A sárospataki uradalom kezdetei. Történelmi Szemle 35. (1993) 1–2. 1–57.

Tóth, 1994.

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Ed.: István György Tóth. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.), Budapest–Roma, 1994.

Tóth, 2005.

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). Vol. 4. Ed.: István György Tóth. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.), Roma–Budapest, 2005.

Tringli, 2011.

Tringli István: Sátoraljaújhely. (Magyar várostörténeti atlasz 2.) Budapest, 2011.

Tringli, megjelenés alatt.

Tringli István: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése. (Sajtórendezés alatt.)

Trócsányi, 1978.

Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond. Egy dinasztia születése. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1978). 57–113.

Ulrich, 2000.

Ulrich Attila: Szőlőbirtoklás, szőlőbirtokosok és borkereskedelem a tokaji uradalomban a XVII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 42. (2000) 1–2. 149–172.

Ulrich, 2003.

Ulrich Attila: A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. (Tokaj. Várostarténeti tanulmányok 4.), Tokaj, 2003.

Ulrich, 2009.

Ulrich Attila: Kamarai szőlőelkobzások, szőlőbirtokok 1670–1701 között, különös tekintettel a Wesselényi felkelés utáni okkupációkra. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk.: Orosz István–Papp Klára. (Speculum Historiae Debreceniense 2. A Debreceni Egyetem Történeti Intézete Kiadványai.), Debrecen, 2009. 109–127.

Zelenák, 2002.

Zelenák István: A Hétszőlő. Megjelent a birtok 500 éves évfordulója alkalmából. Tokaj, 2002.

Zelenák, 2011.

Zelenák István: A tokaji aszú titkai. Budapest, 2011.

Nagy Kornél:

**A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai
szőlőhegybirtoklása a 17. század végén**

Kulcsszavak:

**Felső-Magyarország, katolikus megújulás,
ellenreformáció, jezsuiták, szőlőhegyek**

A 17. század utolsó évtizede igen mélyreható befolyást gyakorolt Felső-Magyarország történelmére. A Rákóczi-család római katolikus hitre történő áttérésével igen nagy lendületet vett Felső-Magyarországon, és ezáltal a tokaj-hegyaljai borvidéken is, a katolikus megújulás, vagy másik nevén az ellenreformáció. Ez utóbbi folyamatot felerősítette továbbá a Wesselényi-összeesküvés bukása. Ezt követően a katolikus bécsi udvar jelentős szőlőbirtokokat kobzott el mindazon személyektől, akik részt vettek benne, vagy csak támogatták az összeesküvést. Ezért Felső-Magyarországon, a katolikus megújulás megerősítését támogatandó, a bécsi udvar – többek között logisztikai megfontolásokból is – számos, egykori elkobzott szőlőbirtokot hét jezsuita rendháznak adományozott. E rövid írásban a részben feltárt, illetve az általunk talált levéltári források kritikai vizsgálatának elvégzését, valamint a rendelkezésünkre álló szakirodalom elemzését követően, összefoglaló jelleggel kísérletet tettünk arra, hogy bemutassuk a jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklásának viszontagságait a 17. század végén, rövid, 18. századra vonatkozó kitekintésekkel.

A szerző:

Nagy Kornél PhD

tudományos munkatárs

Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi
Központ, Történettudományi Intézet

1014 Budapest, Úri u 53.

E-mail: nagy.kornel@btk.mta.hu,

nkornel@yahoo.co.uk

SUMMARY

The Jesuit Convents' Vinyards in Tokaj-Hegyalja at the end of the 17th Century by Kornél Nagy

Keywords:

**Upper-Hungary,
Catholic Renewal/Counter-Reformation,
Jesuits, Vinyards**

The last decades of the 17th century has been regarded as one of the most exciting periods in the history of Upper-Hungary. Due to the Rákóczi family's conversion to the Roman Catholicism, the process of Counter-Reformation in Upper Hungary, including Tokaj-Hegyalja wine-district, was getting increasingly under-way. Thus, this process was crowned by the Wesselényi's conspiracy movement against the Catholic Habsburg Imperial Court in Vienna. After the fall of this movement, the Habsburg Court itself confiscated many vinyards from those persons, who were largely instrumental in supporting Wesselényi's conspiracy movement. Therefore, to assist the consolidation of the Catholic Renewal in Upper Hungary, Habsburg Court donated previously confiscated vinyards to, at least, seven Jesuit convents by logistical reasons. In this short article, by the intention of a summary, we have tried to demonstrate the vicissitudes of the Jesuit convents' vinyards in Tokaj-Hegyalja wine-district at the end of the 17th century, by glancing of the events in the 18th century, resting on the partly discovered and undiscovered sources as well as analysing critically the secondary literature.

The author:

Kornél Nagy PhD

Research Fellow

Hungarian Academy of Sciences, Centre for Humanic
Studies, Institute of History

1014 Budapest, Úri u 53.

E-mail: nagy.kornel@btk.mta.hu,

nkornel@yahoo.co.uk

RÓMAI KATOLIKUS
EGYHÁZI GYŰJTEMÉNY
SÁROSPATAK

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
RÁKÓCZI MÚZEUMA
SÁROSPATAK

Jézus Társasága
Magyarországi Rendtartomány

Római Katolikus Egyház
Sárospatak

Partnerséget építünk

Magyarország - Szlovákia
Határon Átjáró Együttműködési
Program 2007-2013

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap

Magyarország - Szlovákia Határon Átjáró Együttműködési Program 2007-2013
CBC HUSK 060/U1.3.1/0024 - www.husk-cbc.eu

meghívó
ÁMDOG

A Sárospataki Római Katolikus Egyház,
a Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény
és a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma

**a jezsuita rend
sárospataki megtelepedésének
350. évfordulója alkalmából**

szeretettel meghívja Önt és az érdeklődőket

**a KATOLIKUS MEGÚJULÁS
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON
című
művelődéstörténeti konferenciára**

2013. október 3–4-én,
MNM Rákóczi Múzeuma Múzsák Templomába.
Sárospatak, Szent Erzsébet út 19.

PROGRAM:

2013. október 3. (csütörtök)

- 10.30 Köszöntők
Mons. Ternyák Csaba egri érsek
P. Forrai Tamás SJ provinciális
Tamás Edit múzeumigazgató,
MNM Rákóczi Múzeuma
- 11.00 R. Várkonyi Ágnes:
Magyarország a változások idején
- 11.30 Forgó András: A szerzetesség szerepe
a török kiűzése utáni
katolikus megújulásban
- 12.00 Ebédszünet
- 13.00 Mihalik Béla: Katolikus megújulás
az Egri Egyházmegyében 1649-1699
- 13-20 Kónya Annamária - Kónya Péter:
Jezsuiták Eperjesen 1673-1773

- 13.40 H. Németh István: A kassai rekatolizáció
városi polgárságot érintő kérdései
- 14.00 Gyulai Éva: Jezsuiták és a hegyaljai plébániák
a 17. század második felében
- 14.20 Hozzászólások
- 14.40 Kávészünet
- 15.00 Kilián István: Jezsuita iskoladráma
Sárospatakon
- 15.20 Löffler Erzsébet: A jezsuiták gyógyító
tevékenysége Északkelet-Magyarországon
- 15.40 Véghseő Tamás: Jezsuiták és görög-
katolikusok Északkelet-Magyarországon
a 17. század második felében
- 16.00 Maczák Ibolya: Északkelet-magyarországi
jeszuita irodalom a 17. század
második felében
- 16.20 Nagy Kornél: Jezsuita rendházak szőlőhegy
birtoklása Hegyalján a 17. század végén
- 17.00 Hozzászólások
- 17.15 Zárszó

A konferencia ideje alatt megtekinthető
a „Jezsuita évfordulók 1563–2013” című
tablókiállítás.

- 17.30 „Ad Majorem Dei Gloriam”
Jezsuita emlékek az Egri Egyházmegyében
című időszaki kiállítás megnyitása
a Szent Erzsébet Házban
- 19.00 Vacsora

2013. október 4. (péntek)

Kassa – Eperjes jezsuita emlékeinek megtekintése.
Szakmai kirándulás autóbusszal.

- 7.30 Indulás
- 10.00 Eperjes jezsuita emlékei.
Szakmai vezetést ad: Kónya Péter
- 12.00 Ebéd Eperjesen
- 15.00 Kassa jezsuita emlékeinek megtekintése
- 17.00 Szentmise az egykori jezsuita,
jelenleg premontrei templomban
Mise után a busz visszaindul Sárospatakra.
- 18.02 Rákóczi Eurocity indul
Kassáról Miskolc-Budapestre

Ad Majorem Dei Gloriam

Loyolai Szent Ignác

fa, 18. század, Szerencs

A sárospataki Római Katolikus
Egyházi Gyűjtemény
szeretettel meghívja Önt és családját

a Szent Erzsébet Házba,
2013. október 3-án, csütörtökön
17.30 órára az

„Ad Majorem Dei Gloriam”

jezsuita emlékek
az Egri Egyházmegyében
című kiállításának
megnyitójára.

A kiállítást megnyitja:
P. Forrai Tamás Gergely SJ provinciális

Közreműködik:
a Hangásznégyes

A tárlat megtekinthető:
2013. október 3-tól 2014. április 30-ig

Információ:

RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZI GYŰJTEMÉNY

Sárospatak, Szent Erzsébet u. 13.
Telefon: +36 47 314 107
Honlap: www.rkegy.hu

Katolikus megújulás
Északkelet-Magyarországon

Katolikus megújulás
Északkelet-Magyarországon

Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon

Művelődéstörténeti konferencia
a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének
350. évfordulója alkalmából.

Sárospatak, 2013. október 3–4.

RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZI GYŰJTEMÉNY
SÁROSPATAK

Sorozatszerkesztő: Szabó Irén

Kötetszerkesztő: Szabó Irén

Kiadja a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény,

H-3950 Sárospatak, Szent Erzsébet u. 13.,

Tel.: +36 47 314 107

E-mail: info@rkegy.hu, honlap: www.rkegy.hu

Felelős kiadó: Szabó Irén

Borítóterv: Tóth Péter

Tipográfia: Polefkó Márta

A kötet a Sárospataki Római Katolikus Egyházközség

„A sárospataki bazilika és a kassai Szent Erzsébet dóm felújítása” című pályázat keretein belül valósult meg.

© A kiadó minden jogot fenntart, beleértve a részletek közlésének jogát írott vagy elektronikus formában egyaránt.

Sárospatak, 2014. december

Partnerséget építünk

Magyarország–Szlovákia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007–2013

Európai Unió

Európai Regionális Fejlesztési Alap

Magyarország – Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007-2013
CBC HUSK 1101/1.3.1/03.07 - www.husk-cbc.eu

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.

A sárospataki jezsuita rendház kapujának
IHS címerfaragványa 1705-ből

A sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény kőtára

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	8
MONS. TERNYÁK CSABA köszöntője.....	10
P. FORRAI TAMÁS SJ köszöntője.....	12
FT. KECSKÉS ATTILA köszöntője.....	14
† R. VÁRKONYI ÁGNES Magyarország a változások idején.....	15
MIHALIK BÉLA Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1649–1699)	40
KÓNYA PÉTER Jezsuiták Eperjesen 1673–1773.....	63
H. NÉMETH ISTVÁN A kassai rekatolizáció városi polgárságot érintő kérdései	76
GYULAI ÉVA A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák a 17. század második felében.....	110

KILIÁN ISTVÁN

Jezsuita iskola és színjátszás Sárospatakon 147

KILIÁN ISTVÁN

Az Annuae Litterae adatai

a sárospataki jezsuita iskola színjátszásáról..... 168

LÖFFLER ERZSÉBET

Jezsuita patikák Észak-Magyarországon

– a jezsuiták egri gyógyszerháza..... 196

VÉGHSEŐ TAMÁS

Jezsuiták és görögkatolikusok Északkelet-Magyarországon

a 17. század második felében..... 214

MACZÁK IBOLYA

Északkelet-magyarországi jezsuita irodalom

a 17. század második felében

– Jezsuiták Báthory Zsófia környezetében 227

NAGY KORNÉL

A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása

a 17. század végén..... 240

„Sokan törekedtek – gyűlölködő beszédekkel – arra, hogy távol tartsák Jézus Társaságát a pataki rezidencia elfoglalásától, de miután a Nagyságos Fejedelmek saját tapasztalatukból meggyőződtek az emberek rólunk alkotott véleményének hamis voltáról és a mi buzgalmunkról a vallási teendők ellátása terén, úgy gondolták, hogy mi a pataki megtéréseket jelentősen elő fogjuk mozdítani, ezért elhatározták visszatérésünket.”¹ E szavakkal kezdődik a Jézus Társasága sárospataki rendházának 1663-ban elkezdett Historia Domusa. Tokaj-Hegyalja és Sárospatak viharos történelmi eseményei közepette, viszontagságosan induló évek ellenére a rend száztíz évig tevékenykedett Sárospatakon és környékén. Tevékenysége máig meghatározó nyomokat hagyott Északkelet-Magyarország szellemi arculatán. Az akadémiát és gimnáziumot működtető kassai, a gimnáziumot létrehozó és oktató, nevelő, hitéleti szervező munkát végző eperjesi, egri, gyöngyösi, ungvári rendház mellett Patakon is gimnáziumot indítottak szinte a megtelepedéssel egy időben. Az iskolai színjátszással, a hitélet új típusú közösségeinek (Agonia Christi Társulat, Mária Congregáció) megszervezésével, a fejedelmi családtól a császári katonaságig, a habán telep családjaitól a Bodrog partján táborozó cigányokig minden társadalmi rétegre kiterjedő lelkigondozói munkájukkal átalakították, sok tekintetben máig meghatározták Sárospatak felekezeti és kulturális életét.

Az egykori sárospataki jezsuita rendház épülete ma plébániaház. Mellette, részben az egykori jezsuita gimnázium falaira építve áll a Római Katolikus Egyházi Gyűjteménynek otthont adó Szent Erzsébet Ház.

A megtelepedés 350. évfordulójára emlékezve, 2013-ban a Sárospataki Római Katolikus Egyház és a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény az MNM Rákóczi Múzeumával közösen művelődéstörténeti konferenciát szervezett, melynek egyik célja volt, hogy a város történetében eddig nem kellő hangsúllyal megjelenő katolikus megújulási folyamat a tudományos kutatások témájává váljon.

1 Historia residentiae/Annuae Litterae 1663–1753 (Pro annuis...) ELTE EK Kt. Ab 95/1. Ezúton is hálás köszönetünket fejezzük ki Fábíán Istvánnak és Fábíánné Kiss Erzsébetnek, akik a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény megbízásából a latin kéziratot számítógépbe írták és a szöveg nyersfordítását is elkészítették.

A konferenciához „*Ad Majorem Dei Gloriam. Jezsuita emlékek az egri egyházmegyében*” címmel kiállítás kapcsolódott. A kiállítás liturgikus tárgyakból, egyházművészeti alkotásokból, levéltári dokumentumokból és korabeli jezsuita kiadványokból készült válogatáson keresztül mutatta be a rend 17–18. századi jelenlétét, és szellemi kisugárzását a városban és az egri egyházmegyében.

A Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény – ami múzeum, könyvtár és levéltár – 2014-ben *Folia Collecta* címmel könyvsorozatot indított. Célunk az, hogy a tágabb régió katolikus egyházának sokszínű hagyatékát – ami Kuklay Antal gyűjteményalapító gyűjtőmunkájának, és az elmúlt évek intézményen belül folyó munkájának köszönhetően felhalmozódott – közkinccsé tegyük. Reményeink szerint a sorozat második köteteként megjelenő konferencia-kiadvány a jezsuita rend Sárospatakhoz kapcsolódó történetét feltáró munkáknak egyik lépése csupán, amit továbbiak követnek majd.

2014 adventjén
a szerkesztő

Tisztelt Hölgyeim és Uraim, kedves Hallgatóim!

Különleges örömmel fogadtam el a felkérést, hogy eljöjjenek erre a mai konferenciára. Öröm számomra az, hogy ez megrendezésre került. Azért öröm, mert Sárospatak kezdettől fogva, amióta Egerbe kerültem, mindig bizonyos értelemben a szívem csücske volt. Fontosnak tartottam az egyházmegyének ezt a távoli szögletét felkarolni, ide hozni a Szentatya áldását, ezt a templomot bazilikai rangra emeltetni, Szent Erzsébet tiszteletét egyre jobban elterjeszteni. Ezért vannak itt a Szent Erzsébet nővérek, ezért van a Szent Erzsébet Katolikus Általános Iskola, mert Sárospatak nagyon fontos számunkra.

Szívből gratulálok mindazoknak, akik kezdeményezték ezt a mai konferenciát. Plébános atyának és munkatársainak. De nemcsak a plébániának, hanem a Római Katolikus Egyházi Gyűjteménynek, Kuklay Antal atyának és dr. Szabó Irénnek is, hiszen tudom, hogy a munka dandárját, az előkészítés nagy részét ők végezték. Nagyon köszönöm tartományfőnök úrnak, hogy itt van, hogy ő is fontosnak tartja ezt a konferenciát. Forrai Tamás atya Szent Ignácot, Kuklay atya Szent Erzsébetet hozza ide erre a konferenciára, de hát a szentek között harmónia van. Ezt mutatja a Kecskés atya által már emlegetett Ferenc pápa is, aki jezsuita létére nem Loyolai Szent Ignác nevét vette fel, hanem Szent Ferenc lelkiségével próbálja vezetni az egyházat és éppen ezekben a napokban arról beszélt, hogy mennyire fontos neki Kis Szent Teréz, a karmeliták nagy szentje. Tehát valamiképpen az ő személyiségében, pápaságában megmutatkozik a tágasság: nem leszűkíteni, hanem inkább kitágítani a hívő embereknek a látásmódját és látókörét.

Nem véletlenül volt egy időszak, amikor azt mondták, hogy a katolikus köztársaság a „nemcsak, hanem, is”. Ennek időnként adtak olyan jelentést is, mintegy szembeállítva a protestánsokkal, hogy míg a protestánsok azt mondják: *Sola Scriptura* [egyedül a Szentírás], szerintünk nemcsak a Szentírás, hanem a hagyomány is, és még folytathatnánk. Tehát ennek a mondásnak, a katolikus tágasságnak volt bizonyos szerepe a protestáns-katolikus szembenállás fenntartásában.

A felismert igazságot kétségtelenül mindenkinek követnie kell. Amikor azonban egy felismert igazságot túlságosan közel hozunk a kameránkkal, akkor fennállhat az a veszély, hogy egy igazságot annyira közelről nézünk, hogy szinte minden más kikerül a figyelmünk homlokeréből. Márpedig akkor vagyunk intellektuálisan igazán becsületesek, ha az igazságokat nem állítjuk szembe egymással, és különösen, ha nem ragadunk ki egyet, kettőt, hármat, hogy az a legfontosabb. Az a fajta katolikus tágasság, ami felölel sok mindent és egyfajta nyitottságot is jelent, az kétségtelen elkerüli a csőlátást. Ez az egyetemes vagy katolikus tágasság az,

ami a megújulásban állandóan, újra és újra szerepet kap. És ebben a tágasságban új értelmezést kap az ökumenizmus is. Mert mindazt, amit eddig elmondtam, úgy is lehetne értelmezni, mintha egyfajta katolikus góg beszélne belőlem, hogy mi bezzeg mennyire tágasak vagyunk, szemben mondjuk a protestáns testvéreinkkel. Valójában éppen az intellektuális becsületünk azt kívánja, hogy ha egyszer tágasak vagyunk, akkor a protestáns testvéreinkre is ezzel az ökumenikus nyitottsággal kell néznünk, amelyik Ferenc pápára is olyannyira jellemző, de már az elődeire is. Gondoljunk arra, hogy II. János Pál pápa Debrecenben megkoszorúzta a gályarabok emlékművét. Számunkra ez alapvetően fontos. Nekem ezzel kapcsolatban van egy másik személyes élményem. Ezt követően – én akkor esztergomi segédpüspök voltam –, úgy emlékszem, 1993 januárjában, a protestáns püspökök eljöttek az esztergomi bazilikába, és virágot hoztak a kassai vértanúk ereklyéihez.

Úgy gondolom, hogy a gesztusok és a viszontgesztusok azok, amik igazán fölemelnek, nagyra tesznek és egymáshoz kapcsolnak bennünket, és megtanítanak minket egymás őszinte tiszteletére. Meggyőződésem, hogy egy erős katolikus jelenlét és egy erős protestáns jelenlét az egy erősebb várost jelent. Nem egymás ellenében, hanem egymással karöltve, a közös célokat kiemelve, egymást segítve, egymást kiegészítve. Ez az, amit én tágasságnak nevezek.

Ebben a történelem az élet tanítómestere. Bízom abban, hogy mai előadóink hozzásegítenek majd bennünket ahhoz, hogy a történelemből valóban tanuljunk. Abból is, ami rossz volt régen, hogy ne kövessük el azokat a hibákat, amiket az előttünk járók elkövettek, hanem tanuljunk belőlük; amit pedig jól tettek, azt próbáljuk fenntartani, megismételni. Segítsen bennünket ebben ez a konferencia. Köszönöm előadóinknak ez irányú nyitottságát, készségét, és már előre előadásait, hogy a történelmi tisztánlátás és az igazság tisztelete jellemezzen bennünket a mai napon és a jövőben is. Mert tudjuk, hogy csak az igazság tesz szabaddá bennünket.

Köszönöm, hogy meghallgattak.

*Mons. Ternyák Csaba
egri érsek*

Mit mond a mának az, hogy Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc, 1661. évi katolizálásukat követően, 1663-ban letelepítette a jezsuitákat Sárospatakon? Egyesületeket alapítottak, plébániát vezettek, iskolát indítottak, bár a különböző felkelések során többször is rövid időre el kellett hagyniuk a várost. Száz év alatt a jezsuiták helyi tevékenysége kulturális, művészeti és oktatási téren is hozzájárult a Bodrog-parti Athén, Sárospatak fejlődéséhez. Mire is taníthat ma minket az, ami 350 éve történt?

A helyi társadalom ismerete és szolgálata

A jezsuiták nagyon hajlékonyan alkalmazkodtak a sárospataki viszonyokhoz. Amint az évkönyvekben is olvasható, nemcsak magyarul prédikáltak, mint a reformátusok, hanem a város valamennyi lakójának anyanyelvén, németül és szlovákul is. A lelki gondozást ugyancsak mindenkire kiterjesztették. A Bodrog árterületén tanyázó és megvetett cigányok közé éppen úgy jártak, mint a szigorúan zárt közösségben élő, megbecsült morva testvérek telepére. Látogatták a várban fogva tartott rabokat, és látogatóba hívták magukhoz az uradalmi embereket. A városban vagy a környéken élő nemesség tagjai gyakran felkeresték őket, de időnként prédikátorok is megfordultak a rendházban. Ez már természetesen nem a lelki gondozáshoz tartozott, de feltehetőleg nagy hatással volt a kívülállókra, hogy látták: a sárospataki jezsuiták körül élénk társadalmi élet alakul ki.

A közösségben megélt lelkiiség

A jezsuita kegyesség a körmenetek mellett a Mária-kongregációk alapításával támogatta és mozgította elő leginkább a hitbuzgalmat. Érdekes módon azonban Sárospatakon nem Mária-társulat alakult a jezsuiták által vezetett katolikus plébánián a 17. században, hanem az ún. Agonia Társulat. A sárospataki Agoniát, ami a legkorábbiak között volt Magyarországon, egy évvel a kassai társulat megalakulása után, 1666-ban alapították, és természetesen a fejedelemszony és fia is rögtön beírta a nevét a társulat albumába, hiszen ez is nyilvános hitvallásuk része volt.

A kiengesztelődés szükségessége

Eleinte a reformátusok nem láttak veszélyt néhány jezsuita megjelenésében. Először ugyanis kevesen voltak, még 1671-ben is mindössze öt szerzetes tevékenykedett a helyi rendházban. A református vallásgyakorlat megszüntetésére sem ők, sem Báthory Zsófia nem tett kísérletet. Mégis tudjuk, hogy amikor a politika beavatkozott az egyházak életébe, az nagyon sok szenvedést okozott, aminek terhét máig hordozzuk.

A múlt tehertételeinek meghaladását szolgálja a tudomány eszközeivel ez a konferencia is. A kiengesztelődés gyümölcse, hogy a mai magyar társadalom nehéz kihívásaira közös választ tudunk adni. Ilyen a roma integráció kérdése, amelyben közösen keressük a jó válaszokat. A történelmi egyházak által létrehozott roma szakkollégiumok és azok folyamatos tapasztalatcseréje és együttműködése a közös válaszok egyike.

Ez a konferencia megmutathatja, hogy van mit tanulnunk a történelemből. Kívánom, hogy ezzel a nyitottsággal hallgassák az előadásokat és olvassák majd a kötetben megjelenő tanulmányokat. Ezzel a nyitottsággal figyeljünk a múltra, és ez segítsen bennünket eltájékozódni a jelenben.

P. Forrai Tamás Gergely SJ provinciális

Tisztelt Konferencia!

Sárospatakon a hely szellemének – genius loci – meghatározásában az a 110 év, amíg a jezsuita atyák itt működtek, rendkívül meghatározó. Isten családjában, az Egyházban vannak világi Krisztushívők, felszentelt személyek és Istennek szentelt személyek. Sárospatakon már harmadik éve itt élnek közöttünk a Szent Erzsébet Nővérek Kongregációjának tagjai is. Az Istennek szentelt szeretetességre úgy is tekintünk, hogy ezzel a plébánia, az egyházközség élete kiteljesedett.

A Jézus társasági atyák, a jezsuita rend jelenléte, működése nagyon sok újat hozott Sárospataknak. Ezek: az egyházközség újjászerveződése a 17. század második felében, a háromnyelvű (magyar, német, szlovák) hívek lelkipásztori szolgálata a jezsuita atyák által, a plébániaház – szerzetesház létrehozása, a plébániai iskola ismételt megszervezése, benne az oktatás elindítása, a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletének meggyökereztetése. Egy helyen azt olvastam, hogy a pataki plébániatemplom, amikor újrászentelődött a jezsuiták ideérkezése után, az első volt Magyarországon, amit a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére szenteltek.

A 17–18. századi katolikus megújulásban nagy szolgálatot tettek Loyolai Szent Ignác fiai, a jezsuita szerzetesek. Patakra érkezésükre való emlékezésünk, a konferencia előadásai szolgálják a katolikus megújulás mai formájában az új evangelizációval Isten nagyobb dicsőségét!

*Kecskés Attila
sárospataki plébános, főesperes*

1703 koranyarán Rákóczi, amint bejött az országba, az ungvári jezsuitáktól kért papot.¹ A tokaji táborban, 1703–1704 telén, az államszervezés első színhelyén a fejedelmi udvar és a katolikus katonaság lelki gondozását jezsuiták látták el. A sárospataki rendházból Horvát Gábor (1668–1740) páter a kancellárián dolgozott. Tudósítása a komáromi jezsuitákat nemcsak Rákóczi napi tevékenységéről tájékoztatta, hanem közölte a tokaji táborban lévő jezsuiták nevét is: Czignarovicz Mátyás, Kis János, Pergauer János, az Erdélyben elfogott Merchich alias Almási páter és a német katonák gyóntatója az, aki a Tisza és a Bodrog összefolyásánál emelkedő vár ostroma közben fontos politikai, gazdasági és diplomáciai ügyeket intéző Rákóczi mellett volt.² Ez több szempontból is rendkívül figyelemre méltó.

Az *Emlékiratok*ban Rákóczi úgy emlékezett, hogy a háború kezdetén a katolikus plébánosok és papok menekültek előle „sokáig lekipásztor nélkül voltam, mert az eretnekek cinkosának és mintegy kiközösítettnek tekintettek”.³ A császári parancsok szankciói és a parasztfelkelés réme ugyancsak megtették hatásukat. Eszerint a tokaji tábor jezsuita pátereit különleges bátorság, bizalom és ragaszkodás jellemezte. A fejedelem részéről sem lehetett egyszerű, hogy – némi túlzással fogalmazva – jezsuitákkal vette körül magát. Éppen a tokaji táborban, ahol a vármegyék nagyrészt protestáns tisztségviselői, a református és evangélikus nemesség küldöttei jelentek meg, hogy hűségüket tegyenek. Sokat tudott Lipót császár és a jezsuiták kapcsolatáról,⁴ s ha más nem, akkor a hegyaljai felkelés meggyőzhette róla, hogy a Habsburg birodalmi kormányzat Felső-Magyarország protestáns lakosságát különösen sújtó katonai térítései miatt a lakosság

*Tanulmányunk az OTKA NK 81948 projekt keretében készült.

1 Rákóczi levele Vajda Jakab tiszttartónak, Klimiec, 1703. június 15. *Thaly*, 1887. 502–503. Az ungvári jezsuitákkal Vajda Jakab tiszttartó, aki rendszeres kapcsolatban volt a bejönni készülő fejedelemmel, jó viszonyt ápolt. Aznap este is, amikor másnapra eltűnt, mert gyanúba került, „a pátareknél kuglizott”. Fekete László Károlyi Sándornak. 1703. június 18. OSZKK Fol Hung 1389 Fasc 1703, fol. 135.

2 A győri noviciusi évek után a nagyszombati egyetemen filozófiát hallgatott, 1699–1700 között Bécsben folytatott teológiai tanulmányok után 1701–1702-ben Szatmáron szolgált. 1703-ban Sárospatakon van, innen 1706-ban kerül át Ungvárra. *Lukács* 1987. 602–603., *Sommervogel*, 1893. 913. A nagyszombati jezsuita napló másolata. Kazinczy Gábor gyűjteménye. MTA Kt Kézirattár, Ms 4870, III. 8. Vö.: *Esze*, 1974. 30., 50.

3 *Emlékiratok*, 1978. 325.

4 „Lipót császár a püspökségeket csak olyan alattvalóra szokta ruházni, akit a jezsuiták ajánlottak. ...Telekessy ... Nem ragaszkodott a jezsuiták érzelmeihez, ...” A klérusnak az a kis része állt mellé „amely nem követte a jezsuiták érzelmeit.” *Emlékiratok*, 1978. 325.

jelentős része a jezsuitákat ellenségének tekintette.⁵ Nagy kockázatot vállalt tehát a fejedelem, hogy az államszervezés döntően fontos állomásának számító tokaji táborban jezsuiták szolgálatával élt.

A Jézus Társaság viszonyát a szabadságharccal a régi, romantikus történetírás sötét vonásokkal ábrázolta. A kamasz Rákóczi a császár feltétlen hívének nevelték, sőt jezsuitává próbálták tenni, rá akarták venni, hogy belépjen a rendbe, ők bérelték fel a szervezkedést leleplező Longueval kapitányt, Bercsényit meg akarták mérgezni, Ungvárott robbanó golyókat öntöttek, a szécsényi országgyűlés kitiltotta a rendet a Magyar Konföderáció területéről és Rákóczi végletes kritikával illette a rendet a *Responsio* lapjain.⁶

Csak hogy jobban megismerve II. Rákóczi Ferenc életpályáját és a kort, nyilvánvaló lett, hogy mindez forráskritikai tévedés, hamis hír vagy mese. A Jézus Társaság a 17. század második felében nem tekinthető a Habsburg abszolutizmus egyszerű kiszolgálójának, hanem birodalom fölötti célok vezették. A magyarországi jezsuiták a század közepe óta küzdöttek, hogy elszakadjanak az osztrák provinciától, s törekvésüket az ország integritásáért küzdő egyházi és világi főrend számos személyisége messzemenően támogatta, és a protestáns köznemesek között is voltak, akik megértették. Sárospataki letelepedésükkel mintegy évtizedig a térség társadalmi-politikai feszültségét próbálták több-kevesebb sikerrel oldani, a cseh páterek pedig nevelésükkel hozzájárultak Rákóczi politikai hivatásának kialakulásához és tudatosításához is.⁷ Az utóbbi években több, eddig ismeretlen forrást tártak fel, és homályban hagyott területek kaptak jobb megvilágítást Rákóczi valláspolitikájáról és a Társaság történetéről is.⁸ Rákóczi és a jezsuita rend kapcsolatának újragondolása nélkül nemcsak a Magyar Konföderáció valláspolitikája marad hiányos, hanem egyoldalú képet alkotunk Rákóczi, az államférfi döntéseiről és főleg Magyarország megújulásáról is. A *Confessio peccatoris* kritikai kiadása pedig elkerülhetetlenül megkívánja, hogy az eddigiekhez képest teljesebb feleletet keressünk a Rákóczi és a jezsuita rend viszonyát három évszázad óta kísérő kérdésekre.

Milyen esélyt adhatott a jezsuita rend számára Magyarország újraegyesítésének Rákóczi államában megvalósuló alternatívája? És mit adtak, milyen értékes segítséget nyújtottak a megújulás sajátos útján Magyarországnak és az Erdélyi Fejedelemségnek a Társaság tagjai?

A Magyarország koraújkori helyzetét meghatározó döntő változás kezdetének a legkülönbözőbb felfogású történeti művek és iskolai tankönyvek egyaránt a török megszállta területek visz-

⁵ Esze, 1980. 288.

⁶ Esze, 1974., Esze, 1980., Ladányi, 1980.

⁷ Lukács, 1989., Szörényi, 1980., Péter, 1995.

⁸ Fabinyi, 1980., Köpeczi, 1982., R. Várkonyi, 1988., Lukács, 1989., Frey–Frey, 1998., Lukács O., 2003. Borián, 2004.

szafoglalását tekintik. De mint minden történeti változás, ez sem máról holnapra, nem egyik évről a másikra következett be, hanem hosszú előzmények után és összetett folyamatokban ment végbe. Európa nagy koraujkori átalakulásával szerves egységben, különböző alternatívák harcai révén valósult meg.

Az előzmények között illő számon tartanunk Pázmány 1635. évi, a nagyszombati egyetem alapítólevelének 9. pontját, amelyben kikötötte, hol legyen az egyetem, ha a törököt kiűzik az országból. A magyar történelemben 1663 ugyancsak döntő, megkerülhetetlen esztendő. Gróf Zrínyi Miklós horvát bánnak és társainak erre az évre, 1663-ra sikerült nemzetközi szövetséget szervezni a török ellen. A Rajnai Liga elnöke, János Fülöp mainzi érsek hathatós támogatásával, a Habsburg Birodalom s örökös tartományai és a német fejedelemségek közreműködésével, sőt Franciaország hallgatolagos segítségével és az 1645 óta háborút viselő Velence diplomáciai együttműködésével úgyszólván egész Európa összefogott a Magyarországra új hadjáratot indító oszmánok ellen. Ebben az évben ismerheti meg a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség Zrínyi programját: nagyszabású vállalkozását csak megújulva viheti végbe az ország: „Jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak.”⁹ És ebben az esztendőben, 1663-ban telepedik meg Sárospatakon Báthory Zsófia meghívására a jezsuita rend is.

Zrínyi műve nyomtatásban jelenlegi ismeretünk szerint először 1705-ben, II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek ajánlva jelent meg. S a megújulás követelményét Rákóczi országépítő munkájában többször is európai dimenziókban fogalmazta meg. Az ország társadalmi, gazdasági, katonai berendezését a külső országok példája szerint kívánta megvalósítani, s az ország integritását az európai megújulással összefüggésben látta: „Hazánk szabadságának visszaszerzésével nemcsak a nemzetnek, hanem az egész keresztény Európának használni akarunk”.¹⁰

Északkelet-Magyarország területe bortermelő mezővárosaival, kereskedelmi útjaival, végvári társadalmával magába sűrítette a 17. század második felében a válságot, s a változás igényét és próbálkozásait, ami a korabeli Magyar Királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget jellemezte. Vizsgálata ezért is általános, sőt modellértékű lehet. A történelmi fejlemények mindig is alternatív jellegűek.

A mohácsi csatavesztéssel a középkori Magyarország három részre szakadt, a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom hatalmi szférájába került. A három országrész, az Erdélyi Fejedelemség, a Királyi Magyarország soha nem szakadt el a keresztény Európától. Az újabb kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a török megszállta terület nem vált lakatlan pusztasággá, és

⁹ Zrínyi, 2004.

¹⁰ Rákóczi instrukciója a lengyel és a svéd királyhoz küldött követe, Ráday Pál számára. 1705. április 30. In: Ráday, 1955. 253.

a minaretek árnyékában élő keresztények is ezer szállal kötődtek a keresztény nyugati világhoz. A 17. század közepéig viharos változásokat élt át az ország. A változás jellegére jellemző volt az európai lépték, ez tette lehetővé, hogy legyőzzék a törököt. Európa azzal győzött, hogy az oszmán hódításra megújulások sorozatával felelt. A reneszánsz, a reformáció, a katolikus reform, az új államrendszer, a központosított monarchiákban és az új nemzetállamokban a szakszerű államberendezkedés megvalósítása átalakította Európát. Az állandó hadsereg, a tüzfegyverek, a külkapcsolatok hálózata, az állandó diplomáciák, az adókra és a kereskedelemre épített gazdaságpolitika, a merkantilizmus új összeköttetést teremtett és új lehetőségeket nyitott meg a különböző államok előtt. A politika tudomány lett, komoly történeti, földrajzi, pénzügyi és hadászati ismereteket kívánó tudomány. Az államelméleti művek – Bodin, Justus Lipsius, Bazilikon Doron címmel Jakab angol király intelmei fiához és főleg Lamormaini – előírják, hogy az uralkodó kormányzati feladata törődni az ország műveltségével, és feloldani a vallási ellentéteket, akár az egyvallású ország megteremtésével, akár toleráns valláspolitika útján. A század folyamán rendkívüli mértékben felértékelődött a tudás, nagy jelentőséget nyert az iskolázottság, a tanítás, és a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség társadalma sokat felvett az európai változások léptékéből. Mindkét ország fiai – főleg a főrendű, a nemesi és a polgár családok ifjúsága –, vallási hovatartozásuk szerint, úgyszólván Európa valamennyi egyetemét látogatták. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke alapelve volt megteremteni, biztosítani Európában a hatalmi erőegyensúlyt, gyakorlatilag az egymásnak feszülő két nagyhatalom, a Habsburg és a Bourbon dinasztia között.

A magyarországi jezsuiták helyzetét többek között a magyar provincia létrehozásáért vívott küzdelmek határozták meg. Lukács László SJ mutatta ki, hogy a magyar jezsuiták 1647 óta következetesen azon igyekeztek, hogy kiváljanak a hatalmas, az egész Habsburg Birodalmat átfiggató ausztriai provinciából és megalakíthassák a magyarországi provinciát. Az osztrák provincia megosztása, a *divisio* elgondolása visszanyúlik Pázmány idejébe.¹¹

Az önálló provincia kiválása az osztrákból elvi szinten is megfogalmazott és tárgyalásokkal kísért mozgalma egybeesett Európa és benne Magyarország történetének egyaránt döntő fordulatával, a vesztfáliai békét követő idővel, amikor a magyar politika sikerrel kezdeményezett nemzetközi háborút a török megszállta területek visszafoglalásáért, s ugyanakkor megkezdődött az egységes Habsburg Birodalom abszolutisztikus módszerekkel történő kiépítése. 1649-ben, majd 1655-ben az önálló magyar provincia megalapításának kérelmeit a generális elutasította. 1659-ben a pozsonyi származék páter Trinckel Zacharias (1602–1665) a nagyszombati rendház főnöke, később az osztrák provincia vezetője alaposan megindokolta, miért szükséges a magyar rendtartomány megalapítása.¹² Tanulmányát a magyar rendtagok eljuttatták Rómába, 1660-ban

11 Lukács, 1989. A következőkben Lukács historiográfiai jelentőségű munkáját követem.

12 Uo. 14–16.

némi kiegészítéssel postulátumokhoz csatolták. A török megszállta területeken működő rendházak és iskolák¹³ hovatartozásáról is dönteni kellett. Az Alföld, a Dél-Dunántúl visszafoglalásával az önálló magyar rendtartomány igénye egybevágtott az országegyesítés követelményével.

Trinckel páter négy évig gyóntatója volt Lippay György esztergomi érseknek, és az érsek már egri püspök korában messzemenően szívén viselte a magyarországi katolikus egyház megújításának ügyét. Wesselényi Ferenc nádor jó viszonyban volt a kassai jezsuita rendházzal és a nagyszombati egyetem tanáraival. Nádasdy Ferenc országbíró a jezsuitáktól kapta meg a török kiűzésének céljával kibontakozó, 1663–1664. évi háború eszmei, történeti érvanyagául szolgáló műve, a *Mausoleum* számára a magyar királyok kliséit.¹⁴ Számolhatunk Zrínyi politikájával rokonszenvező és együttműködő jezsuita páterek tágasabb és szűkebb körével is. A sikeres téli hadjáratra Zrínyit jezsuita páterek is elkísérték. „A jezsuita atyák a keresztényekkel a méltóságos Bán úrral mentek.”¹⁵ Tudjuk, hogy 1663–1664 fordulóján, a nemzetközi török háború megindításáról tartott, I. Lipót elnökletével zajló tanácskozás idején Báthory Zsófia fejedelemasszony udvari papja, Kiss Imre jezsuita páter is kint van Regensburgban. Az eredetileg az ungvári rendházban szolgáló Hannula Jakab páter írásai pedig nemcsak az 1663–1664-es évek eseményei iránti elkötelezettségről vallanak, hanem 1669-ben is kapcsolatban lehetett Wesselényi nádor özvegyével, Széchy Máriával.¹⁶ Esterházy Pál nádor ugyancsak az önálló magyar provincia megalapítását támogatta.¹⁷

Ebbe a politikai közegbe illeszthetők a Magyar Királyság önállóságát kifejező képi elméleti megfogalmazások. Különösen a nagyszombati egyetemen végzett növendékek tézislapjai emelkednek ki képi és szöveges kompozícióikkal. Egyszerre aktuálisak és elvontak. Programot adnak és erkölcsi kategóriákat fejeznek ki. A Széchy Gáspár által Wesselényi Ferenc nádor tiszteletére készült és a Fabricius János jezsuita növendék 1663 augusztusára kitűzött vizsgája alkalmával gróf Forgách Ádám érsekújvári kapitányt adoráló tézislap kompozíciói egyaránt a nagyszom-

13 A gyöngyösi rendházzal: Bán, 1980. 239. A pécsi, andocsi jezsuita missziókról: Molnár, 2003.

14 Borián, 2004. 130–131., Tusor, 2002. 199–241., R. Várkonyi, 1987.

15 Matteo Benlich bosnyák ferences jelentése a kongregációnak Rómába, 1664. április 22. Tóth, 2004. 273.

16 Kiss Imre regensburgi útjáról a Török világ és magyar külpolitika című munkámban írtam. R. Várkonyi, 1975b. Hannula Jakab páter sorait 1664. szeptember 17-én és október 13-án Bécsből, akár protestáns is írhatta volna: „Adta volna Isten, hogy eddigh is fejetlen országnak, valami io feie találkozot volna most is kukus (Montecuccoli) csak pusztitia az Orszagot és Poson Nagy Szombat tajan imar is szöretet tart, ugi anira hofi fel pufadozvan Nemetnek az hasa, nagj Patannassal ki repül ez vilagghul, ugi vesztegeti az Népet és az Orszagot...” „Semmi hirem nincsenek az rosz bekesseghbeül nagyob haborusagot kel varnunk, mert titokban vannak az dolgok és azért is roszak.” Hannula Jakab Batthyány Borbálának 1664. szeptember 17-én és október 13-án Bécsből. MNL/OL Batthyány család lt. Missiles, No 1871 Bécs, 1664. szeptember 17. és No 18373 Bécs, 1664. október 13. Vö.: R. Várkonyi, 2005. 63–70.

17 Lukács, 1989. 55.

bati egyetem tanáraihoz köthetők.¹⁸ A valóságot és a mitológia világát egybejátszó hősi barokk képi együttest aktuális szövegek helyezték el a múlt és a jelen szféráiban. Egyértelműen a török elleni harc, a magyar államiság védelmének erkölcsi kategóriáit fejezték ki. A Nádasdy Ferenc országbíró költségén készült Mausoleum (1664) latin szövegét a jezsuita Niklaus Avancini (1612–1686) állította össze, aki előzőleg már Nádasdynak ajánlotta drámái kötetét (1655).¹⁹ A szöveg és kép a Magyar Királyság önállóságát hangsúlyozta.

A török kiűzése után a megváltozott politikai közegben az eszmei tartalom változatlan. Még a nagyszombati naptár címlapján a magyar szent királyok képe is az önállóságért folyó küzdelemben igazoló háttér, és a hitelesség fedezete a saját rendtartományukért küzdő magyar rendtagok számára. Az 1687. évi országgyűlés 20. törvénycikke a rendet testületileg, vagyis az ausztriai provinciával Magyarország és kapcsolt részei egész területére befogadta.

A megújulás feltétele a jó kormányzás, követelménye a korszerűen felkészült uralkodó. A Rákóczi államférfiúi személyiségének kialakulását szolgáló számos tényező között végig megtalálható a jezsuita szellemiség hatása is.

A gyermek Rákóczi a jó kormányzás direktívájáról minden bizonnyal először ötéves korában a nagyanyját, Báthory Zsófiát búcsúztató Kiss Imre jezsuita páter halotti beszédében hallott. A fejedelemasszony jezsuita gyóntatója az uralkodói hivatásról beszélt az utolsó Báthory nevében a „*Báthori-Rákóczi Dicsőséges Nagy Familiának kizded maradékihoz*”. Az államelmélet nagyjait idézte, Szent Ágostont, Jean Bodint, Justus Lipsiust s másokat. Hangsúlyozta a nagyanya élet-eszményét kifejező jelszót „*Pro Deo et Religione, pro Rege et Patria, pro Anima et virtutibus*”. A halotti beszéd műfájának megfelelően a búcsúztató a megszólaltatott fejedelemasszonnal mondat politikai programot: „*A címeremben három sárkányfog volt: hármat kívánok tületek. Isten lángoló szeretetét s abból származó vallásunk mellett való buzgóságot. Királyotokhoz igaz hűséget s abból kifolyó hazátok javára való igaz készséget. Jó keresztény életet s abból ágazó szép virtusokat.*”²⁰

Sárospatakon gyermekkorában Rákóczi még megismerhette a különböző vallások békés együttélését. A városban Báthory Zsófia földesúri jog alapján telepítette meg a jezsuitákat és tett alapítványt többek között a zene tanítására. Péter Katalin mutatta ki, hogy az akkor mély belső válsággal küzdő református egyház nem tanúsított ellenállást. A jezsuiták szertartásain fiával

18 Galavics, 1986. 93. Vö.: más politikai légkörben, azonos kompozíciós normák szerint készült Esterházy Pál fia, Miklós bécsi egyetemi tézislapját 1675-ben. In: Galavics, 1993. 215–216.

19 Rózsa, 1991. 8–9., G. Etényi, 2009.

20 Kiss Imre: Báthory Zsófia halotti pompája. Nagyszombat, 1680. Kritikai kiadása: *Kecskeméti*, 1988. 223–239. Továbbá: *Kecskeméti*, 1998. A végrendelet körüli botrányra ezúttal nem térhetünk ki. Komáromy, 1890., Meszlényi, 1939.

együtt a fejedelemszöveg rendszeresen részt vett. Sőt, 1671 után, amikor a császári hatalom katonai beavatkozása megszakította a földesúri katolizáció térítéses idejét, és a fegyveres erőszakot érvényesítette, Zrínyi Ilona változatlanul jelen volt a húsvéti körmeneteken. Fia első tankönyveit jezsuita szellem jellemezte vagy jezsuita szerző írta.

Vajon Rákóczi politikai döntéséhez mennyiben járult hozzá a jezsuita rend, hogy a török kiűzése után Magyarország számára a történelem kínálta két alternatíva közül a nehezebbet választotta. Azt, hogy az ország a Habsburg Birodalomba történő betagozása helyett vállalja államisága megőrzése érdekében a szabadságharcot, és korszerűsítve társadalmi-gazdasági berendezését, a modernizálódó Európa szerves részeként folytassa útját.

Rákóczit első eszmélésétől fogva uralkodásra nevelték. Munkács feladása után ez a – főleg az erdélyi fejedelmek hagyományait követő – nevelés megszakadt. Tizenkét éves korától jezsuita tanárok keze alá került. Az olyan vélemények ellenében, hogy császárhű udvari arisztokratává akarták nevelni, esetleg rávenni, hogy belépjen a jezsuita rendbe, Szörényi László mutatta ki, hogy a cseh páterek nevelésükkel hozzájárultak Rákóczi politikai elkötelezettségének kialakulásához is.²¹ Fejedelmi hivatásának első ma ismert írásbeli megfogalmazását tizenhat éves korában a neuhausi jezsuita gimnázium igazgatója, Melchior Guttvirtt (1626–1705) *Amores Mariani, seu Pii Marian Dei param Amantium Affectus* című könyvének *Epistola Dedicatoria* soraiban olvashatta. Nagyra hivatottságát hangsúlyozó, különleges szellemi képességeit dicsérő sorokból önbizalmat és cselekvési programot kaphatott. A barokk hősi küzdő szellemében: „*Megvan benned egy kimagasló fejedelmi lélekhez méltó összes ékesség... éles lángészt kaptál adományul... eszességed érettebb korhoz illő... A Rákóczi fejedelmi házat Guttvirtt páter az Árpád-házhoz hasonlította: „a Rákóczi ház a legdicsőbb a magyar történelemben a Szentkirályokat adó Árpád-ház után.*” Merész jellemzés. Felségsértéssel is felér. Ennyit még az önálló cseh provincia tagjai sem engedhettek meg maguknak. A poétikát és retorikát is tanító cseh jezsuita tanár a királyhűséget hangsúlyozva a régi nagy magyar királyokat s velük együtt – összehasonlításként?, vagy mert a kor kötelező kívánalma volt, esetleg a cenzor megtévesztésére?, nehéz eldönteni – Lipót császárt és I. Józsefet is példaképnek állította a gimnáziumi tanulmányait befejező tanítványa elé.²² Guttvirtt könyve a Szent Liga törököt kiűző háborúja idején jelent meg. A prágai egyetemi éve alatt a jezsuita rendházban lakott, egyrészt, hogy jobban összpontosíthassa figyelmét a tanulmányokra, másrészt, nehogy a „lázadó magyarok”, mostohaapja, Thököly „elrabolja”.²³ Bár ilyen tervet a kutatás nem tárt fel.

21 Szörényi, 1980.

22 Szörényi, 1993.

23 Köpeczi–R. Várkonyi, 2004. 78–79.

Rákóczi közben megszakította egyetemi tanulmányait, megjárta itáliai tanulmányútját, elnyerte a nagykorúságot és megismerte birtokait. Könyvtára arra vall, hogy az európai államelméleti és országismereti irodalom, a vallási türelem eszméivel foglalkozó munkák mellett forgatta a jezsuita szerzők műveit, és alaposan tájékozódott a körülöttük folyó vitákról.²⁴ Az 1694. esztendő végén a feleségével hazatelepülő Rákóczi herceget a sárospataki jezsuiták karácsonyi játékkal köszöntötték, s azt a protestánsok is megnézték. Szertartásaikon Rákóczi, ha Patakon volt, rendszeresen részt vett.²⁵

1698-ban már számolt az aktuális politikai változásokkal, megállapítja, hogy felborulóban az európai hatalmi erőegyensúly. Honnan ez a szinte naprakész tájékozottság az európai viszonyokról? Ma már nyilvánvaló, hogy ő is élt, miként Bercsényi vagy a köznemesség művelt rétege a korabeli sajtó tájékoztatásával.

Az információrobbanás következtében, főleg a harmincéves háború idején, kibontakozik a modern tájékoztatás. Az újságok, napilapok, egylapos relációk, hetilapok tudósítanak különböző műfajokban, a befogadó közönség társadalmi helyzete és műveltsége szerint mindenről, és mindennek az ellenkezőjéről is.²⁶ Hamis híreket, koholt leveleket bőven terjesztenek a különböző hatalmak érdekei szerint. Ezek esetleg kéziratos másolatokban bekerülnek a levéltárakba, hogy a korabeli közvélemény megtévesztése után az utókor historikusait is nehéz helyzetbe hozzák.

A *Responsio* című irat szerint Rákóczit a jezsuiták vitték bele, hogy levelet írjon XIV. Lajosnak, majd ők tudósították róla az udvart. A Rákóczinak tulajdonított írás hitelessége azonban több mint kétséges.²⁷

Rákóczi bécsújhelyi raboskodásának és szökésének gazdag egykorú forrásai tudósítanak, hogy jezsuita páterek is tevékenykedtek a börtönének ajtaját megnyitók között. A bécsújhelyi rendház főnöke, páter Johann Sägl (1641–?) bármikor bemehetett hozzá, és ő látta el könyvekkel. Sőt, újságokat is csempészett a börtönbe. A szökés előkészítésében akár diplomáciai főrendezőnek is tekinthető Fridericus Wolff (1643–1708) páter a bécsi és a berlini udvari körökben egyaránt otthonos volt, és eleinte azon munkálkodott, hogy Rákóczi császári kegyelmet kapjon. A fel ségsértési vád után azonban átlátta, hogy csak a szökés mentheti meg a foglyot a kivégzéstől, a spanyol örökösödési háborúba bonyolódó Habsburg-dinasztiát beláthatatlan bonyodalmak-

24 Zolnai, 1955., Heckenast, 1958., Ladányi, 1980. 312., Köpeczi, 1982. 143. kkl.

25 Péter, 1995., Köpeczi, 1982. Historia Domestica Residentiae Patakiensis Soc. Jesu. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. 95/ I. fol. 111, 115–117., etc.

26 G. Etényi, 2003., Briggs-Burke, 2012.

27 R. Várkonyi, 2006.

tól, és attól a nevetséges szereptől, hogy ellensége, a francia király kezébe hatásos adut adjon.²⁸ Azt viszont csak az újabb kutatás derítette ki, hogy Wolff a jezsuita rend magyarországi provinciájának megalapításáért harcolt, és hevesen szembeszállt Kollonics Lipót érsek felfogásával.²⁹

A jezsuita rend 1695. évi tartományi gyűlésén a tagság 95%-a a szétválasztás mellett szavazott. A Társaság magyar tagjai megalapozott igényekkel léptek fel, megnagyobbodott országban gondolkoztak. A csehek pedig már 1622-ben kiváltak az osztrák provinciából és megalakult az önálló cseh rendtartomány. Másutt is súlyos nemzeti ellentétek terhelték az ausztriai provinciát, s a ljubljana-i kollégiumban nemzetiségi viszályok dúltak. A magyar rendtagok létszáma, rendházaik, intézményeik, feladataik és az a tény, hogy az ausztriai provincia példátlanul hatalmas területével szinte kezelhetetlenné vált, egyaránt indokolta az önálló, független magyar rendtartomány igényét. Elutasító kifogások bőven voltak: alkalmatlan az idő, még nem aktuális, a magyarok alkalmatlanok az önállóságra. Valódi okról csak részben esett szó: „*a magyar jezsuiták, akik lélekben már elszakadtak az osztrák rendtársaiktól, egy követ fújnak a magyar állam függetlenségét sürgető császárelenes egyházi és világi főurakkal és nemesekkel*”.³⁰ Vagyis a magyar provincia ügye politikai kérdéssé vált, és elutasításának valódi oka, hogy a külön magyar provincia akadálya lehet az abszolutisztikus módszerekkel létrehozandó egységes birodalomnak.

Lukács László világosan megállapította, hogy az önálló magyar rendtartomány megalakítását a Habsburg kormányzatban az abszolutista módszerekkel kormányzott birodalom kiépítésén munkálkodó államférfiak elleneztek. Legfőképpen Kollonics Lipót (1631–1707) esztergomi érsek, aki az abszolutizmus jegyében a magyar alkotmányt legmerevebben elutasító Johann Paul Hocher kancellár köréhez tartozott. Ennek a körnek kiválóan felkészült tagjai az államélet minden területét átfogva a közvélemény formálásától a történetírásig következetesen érvényesítették a birodalom érdekeit.³¹ Az önálló magyar provincia tervét visszautasító döntő szót Lipót császár mondta ki, éles belső harcok után.³² Eleinte, 1690 első éveiben a császárt Wolff páter

28 Lukinich, 1935, 92–93, 96–99.

29 Wolff eddig ismeretlen portréja: Lukács, 1989. 31–32, 102–103. Az egykorú forrásokban azonban semmi nyoma a *Responsio* állításának, miszerint Longueval a jezsuiták megbízásából ajánlkozott Rákóczinál, majd az ő javaslatukra mutatta be a francia királynak címzett levelét a bécsi udvarban. Ráday, 1955. 720.

30 Lukács, 1989. 32. A cseh provincia megalapításáról irodalommal Szörényi, 1980.

31 Lukács, 1989. 32, 104. – Hocher magyarországi politikájáról irodalommal: R. Várkonyi, 2002a. A Habsburg abszolutizmus komplex jellegéről, amely a politika, a közvélemény, propaganda és a történetírás minden területét felölelte: Bene, 1999. főleg 279–325., G. Etényi, 2003.

32 Lukács, 1989. 30–32, 102–103. A Gubernium kizárólag az uralkodó hatáskörébe utalt minden vallásügyi kérdést, beleértve az egész magyarországi katolikus egyház és a különböző szerzetesrendek, egyházi személyek ügyét. R. Várkonyi, 2002b.

az önálló magyar rendtartomány megalakítása irányába befolyásolta. Wolff diplomáciai próbálkozásai sikereket értek el, Rákóczi megszőktetését is eredményesen bonyolította le, Kollonicsal szemben viszont csatát veszített. Kollonics úgy vette le a napirendről az önálló magyar provincia ügyét, hogy a kiválás helyett Lipót császárral az úgynevezett „*mixta divisio*” megoldását fogadtatta el. Ez azt jelentette, hogy Magyarországot a Duna vonalánál megosztanák. Az ország déli része változatlanul az osztrák provinciához tartozna, s a Felvidék, Alsó- és Felső-Magyarország lenne a magyar provincia. Ezt viszont a magyar jezsuiták nem fogadták el, és elszántan küzdöttek, hogy az osztrák rendtartományból a „*simplex divisio*” elve alapján váljon ki a magyar provincia, területe a királyság területével legyen azonos. Az 1700. évi tartományi gyűlésen a résztvevők 95%-a a *divisio* mellett szavazott.

Az önálló provincia létrehozásának érveit a generális német asszisztensének felkérésére, 1700. március 27-ei dátummal, Kapi Gábor (1658–1728) rendkívül határozottan és a magyar állami önállóság mellett elkötelezetten foglalta össze Thyrsus Gonzalesnak, 1687 óta a Társaság generálisának, Rómába küldött levelében. A magyar nemesi származású Kapi a bécsi noviciátus után Bolognában és Velencében tanult, 1698-tól Kolozsvárott az Akadémia professzora lett.³³ Írását Lukács László így jellemzi: „Mély érzelmektől fűtött, néhol robbanásig feszülő írás. Nemcsak egy igaz magyarnak, de egész jobb sorsra érdemes népének tragédiája izzik benne.” Érveit a következőképpen foglalja össze: „Az osztrák jezsuitáknak adatott minden hatalom, ők uralkodnak és csak saját javukat tekintik. A magyaroknak ezt szó nélkül tűrni kell. Aki panaszkodik, lemondhat arról, hogy valamikor befolyásosabb beosztást kapjon. A nem osztrák rendtagok közös anyánk mostohagyermekai. Ezt tapasztalniuk kell a szerzetbe való felvételnél és még inkább szellemi képességük idején. A magyarokat barbároknak, tehetségteleneknek tartják és megvetik. Magyarországra az osztrák rendtagok selejtjét küldik, mintegy büntetőtáborba, így is fogják fel az érdekeltek és igyekeznek szabadulni.”³⁴

Mindez megalapozottan bizonyítja, hogy a magyarországi jezsuiták jelentős csoportja, áthatva patriotizmussal, mindent megtett, hogy elszakadjon az osztrák provinciától és magyar rendtartományt alakítson ki. Még sok részlet tisztázására van szükség ebben a rövid szakaszban is, de az többé nem mondható, hogy a magyarországi jezsuiták ne akartak volna elszakadni az osztrák provinciától, vagy hiányzott volna belőlük a szolidaritás országukkal és a nemzeti érzés.

33 Catalogus Generalis..., 1987, 680–681., *Sommervogel*, 1893. 465.

34 Lukács, 1989. 31–32, 102–103.

Természetes tehát, hogy Rákóczi 1703 koranyarán, amint bejött az országba, az ungvári jezsuitától kért papot.³⁵ További vizsgálatot kíván, hogy vajon lengyelországi bujdosása idején tartott valamilyen kapcsolatot a pataki és az ungvári jezsuitákkal?

Rákóczi első vallásügyi rendelkezései bizonyítják: tudatában volt, hogy a Társaság magyarországi helye komplex feladatok megoldását kívánja. 1704 elején, január 12., 27., majd augusztus 12-ei keltezéssel kiadott pátensekben tudatta katonáival és a lakossággal, hogy a vallás ügyében tilos minden önbíráskodás, a templomok, plébániák, rendházak háborgatóit keményen bünteti és kimondja: iskolákat minden felekezet szabadon építhet.³⁶ Rendelkezését a jezsuitákra vonatkozóan külön is megismételte február 13-án kiadott pátensében. Megparancsolta, hogy a jezsuitákat se templomaikban, se iskoláikban, ingó és ingatlan javaikban senki se bántsa. Aki birtokaikat háborgatja, az kemény büntetést kap.³⁷

Miért kellett Rákóczinak az általános, minden vallásfelekezetre érvényes rendelkezés után még külön a jezsuiták számára védelmi levelet kiadnia? Nyilván a táborába befutó hírek nyomán a helyi atrocitásokat kívánta megfékezni. Szigorúan tiltott minden önkényeskedést, személyes bosszút, önbíráskodást. Hangsúlyozta, hogy minden sérelmet országos szinten, törvényesen rendeznek. Heves politikai fordulatok és társadalmi váltások idején azonban szinte lehetetlen fegyelmet tartani. Ismeretes, hogy a felkelők súlyosan bántalmazták a nagybányai, a felsőbányai, a selmecbányai, a besztercebányai, a nagyszombati jezsuitákat. Talán hevesebben is, mint egyes helyeken általában a katolikusokat.³⁸

Ahol a forrásadottságok mikrovizsgálatokra adnak lehetőséget, ott kiderül, hogy vagy régi bántalmakat bosszultak meg helyi lakosok és fegyelmetlen református katonák, vagy szemükben a császári hatalmat megtestesítő „német”, azaz osztrák rendtagokra támadtak. A győri Mezőségen és Veszprémben történtek bizonyítják, hogy határokat a „protestáns retorzió” sem ismert.³⁹ A Nagybányát elfoglaló katonákat a lakosság uszította a jezsuiták ellen, s példátlan erőszakkal azt tették, ami a várossal korábban a császári hatalom és az ottani rendtagok részéről történt: elfoglalták a templomot, az iskolát és a pátereket elűzték. 1700-ban például Jakus Pál rendfőnök panaszt tett a felső-magyarországi főkapitánynál a városi tanács ellen, mivel megengedi, hogy a nem katolikus lakosság a katolikusok ünnepein dolgozzék. A városi tanács erre megkapta a ren-

35 Vö.: Rákóczi levele Vajda Jakab tiszttartónak, Klimiec, 1703. június 15. In: *Esze*, 1974. 30. Az ungvári jezsuiták politikai tevékenysége még feltárássra vár.

36 Rendelet Szepes vármegyéhez, *Thaly*, 1883. 103. Az államépítésbe illesztette: *Köpeczi-R. Várkonyi*, 2004. 192. Vö.: *Esze*, 1974. 48.

37 Fol Hung, 1389, Fasc. 3. fol: ?

38 Részletesen ismerteti *Meszlényi*, 1936. 265–267.

39 *Esze*, 1980, 288, 292–293.

delkezés: az ünneprontókat botoztassa meg és sújtsa pénzbírsággal. Pap Mihály ezereskapitány 1704. június 4-én Nagybányáról anarchikus viszonyokról számol be: *„Itt a két ország között hidegen folynak a dolgok: mert csak névvel kuruczok, cselekedettel pedég – mint Katona Mihály – nemes embereknek protekciót adott, hogy táborra ne menjenek.”*⁴⁰

Rákóczi és kormányzóköre minden úton rendet és fegyelmet kívánt teremteni, hogy a helyi önkényeskedéseknek gátat vessen. Feltehető, hogy a selmecbányai és a besztecebányai rendház német nemzetiségű jezsuitáit a népharagtól is mentette Rákóczi, amikor fegyveres védelemmel kísértette őket az ország határára, és a német bányászok lelki gondozására anyanyelvükön tudó magyar atyákat rendelt. Mindennek ellenére a jezsuita rendházak részt vettek Rákóczi csapatainak élélmezésében és ellátásában.

Bercsényi Miklós generális, aki korábban már fia nevelését jezsuitákra bízta, jezsuita udvari káplánt tartott. Kívánságára 1704 nyarán Bajmóc vára elfoglalását a páterek *Te Deum*mal, szent beszéddel és a győztesek megvendéglésével ünnepelték.⁴¹ Ugyanakkor a nagyszombati csata után, a Nagyszombatba bevonuló Heister generális parancsára, Rákóczit bíráló beszéd hangzott el. Noha ezt még további vizsgálattal kell megerősíteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül.⁴² A Társaság magyarországi tagjai közül természetesen többen tartózkodó magatartást tanúsítottak, mások a király oldalán maradtak. A lelki válságok feltárása a következő kutatások feladata lesz. A Társaságot megosztó válságot azonban – mint majd látni fogjuk – nem a Rákóczi-szabadságharc robbantotta ki, sokkal korábbi és mélyebb gyökerű volt, 1703-1704-ben csak nyilvánvaló lett.

Rákóczi és szűkebb kormányzóköre az éles súrlódásokat sem nélkülöző eseteket annak tudatában kezelte, hogy a kialakuló új magyar államban a Társaság helyét szervezetileg és társadalmilag szükséges megteremteni. Befogadás? Kompromisszum? Rákóczi állama az európai hatalmi átrendeződésbe kapcsolódva kívánta rendezni az ország helyzetét, a jezsuita renddel való kapcsolata pedig a korabeli magyar történelem egyik központi problémája.

A magyarországi rendtagok az osztrák provincia tagjai voltak, tehát az országon kívüli szervezetnek tartoztak engedelmisséggel és tájékoztatási kötelességgel. Birtokaikról az osztrák előjárók rendelkeztek. Ugyanakkor Rákóczinak a reformátusokkal és az evangélikusokkal is el kellett fogadtatni a jezsuita rend jelenlétét. Mindez állami politikai szintű rendezést kívánt.

40 Közli: Nagybánya és vidéke. 1881. július 12. sz. *Archivum*, 1871. I. 224.

41 Irodalommal *Meszlényi*, 1936.

42 Részleteit közli Esze Tamás a következő forrásmegjelöléssel: EK Fényképmásolat egy sérült jezsuita diáriumból, 1235. Következtetése az akkori ismereti szinttel magyarázható: a nagyszombati kollégiumban *„visszamaradt magyar jezsuiták „nemzeti érzületet” még ily súlyos esetben sem tanúsítottak.* Esze, 1974. 52.

Ellenőrizhetetlen hírek, éles konfliktusok kísérték az utat, amíg a Társaság ügye eljutott a szécsényi országgyűlésig.⁴³ Ezzel a Jézus Társaság és a Magyar Konföderáció viszonya drámai fordulathoz érkezett.

A szécsényi országgyűlésen (1705. szeptember 12–október 3.) heves, éles vita robbant ki a jezsuita rend magyarországi létéről. A tárgyalás megszakadt. Majd újrakezdték és többen a jezsuiták kiűzését követelték.⁴⁴ Ehhez képest sikerült visszafogott és tárgyszerű törvényt hozni. A 6. törvénycikk elismeri a jezsuiták oktatási munkáját és három lényeges végzést foglal magában. 1. A birtokügyek rendezése: azokat a birtokokat, amelyek az elmúlt évtizedekben a katolikus klérus és különböző szerzetesrendek tulajdonából kerültek a rendhez, adják vissza eredeti tulajdonosaiknak. 2. A „németes”, vagyis az osztrák provinciához ragaszkodó rendtagok hagyják el a Magyar Konföderáció területét. A leglényegesebb a 3. végzés. Szakadjanak el az ausztriai provinciától és hozzák létre az önálló magyar rendtartományt, különben: „*az Confoederált Magyarország részeiben meg nem maradhatnak*”.⁴⁵ Egyértelmű, hogy az országgyűlés, Rákóczi intencióinak megfelelően, alkotmányos önállóságával összhangban határozott a Társaságról. A Társaság magyar tagjai vigyék végbe az „*Ausztriai Provinciátul való magok elszakasztását*”. A hangsúly nem a kiutasításon, hanem az önálló magyar rendtartomány megalapításán van. A Társaság magyar tagjai a 6. törvénycikkkel mintegy félévszázados küzdelmük érdekében kaptak törvényes támogatást a Magyar Konföderációtól.

Rákóczi nem álmokat kergetett, amikor a jezsuita rendet önálló szervezetével, a magyar provinciával kívánta a magyar állam rendszerébe beilleszteni. Építhetett a magyarországi jezsuiták elemi igényére és arra, hogy a Társaság generálisa, Thyrso Gonzales páter 1704-ben kiállt a magyar külön rendtartomány megalapítása mellett.⁴⁶

Rákóczi a szécsényi országgyűlésről Erdélybe indult, hogy beiktassák az 1704 nyarán megválasztott fejedelmi méltóságába. Kolozsvárott a jezsuita Akadémia tanárai diadalkaput, porta triumphalist építettek fogadására a város főterén.⁴⁷ Szerkezetét, kompozícióját, dekorációjának eszmei tartalmát Kapi Gábor professzor gondolta ki, és megvalósítását is ő vitte keresztül.

43 Mellőznünk kell a részletes eseményeket, a gyöngyösi értekezlet tárgyalásait, Bohus András ügyét és Bercsényi állítólagos mérgezési tervét, *Thaly* 1875a., uő.: 1875b, *Bártfai Szabó*, 1936. 15–18., *Meszlényi*, 1936. 225–304.

44 „A jezsuiták dolga elővétellett. Ezeket Bercsényi érzékenyül bántotta meg, mind nehéz kifakadásai, mind nehéz tréfiája által, mások pedig tele torokkal kiáltották, hogy őket mint minden gonoszság kútfejét ki kell kergetni az országgyűlés 1705. hazából a mágnások védelmőkre keltek, és magasztalták a szerzetet, hogy nagy hasznot hajt az ifjúság nevelése által.” *Praznovszky*, 1995.

45 *R. Várkonyi*, 1975a.

46 *Lukács*, 1989. 74., 105.

47 *Varga*, 1976., *Galavics*, 1980. A diadalkapu egykorú rajzát Szirtes Zsófia fedezte fel.

1705 októberében Vízaknai Bereck György kolozsvári főorvos feljegyezte naplójában: „*A méltóságos fejedelem készül bé, kinek solennisi pompájára porta triumphalist szép dicsőségesen készítenék a jesuiták Kolosvárat a tanácsháza előtt.*”⁴⁸ A kapun a képek és a feliratok Rákóczi államának történeti morális programját fogalmazták meg. Aktuálisan, mint a központi felirat jelzi: *Vedd Erdély jogarát, mely téged illet, téged, oly nagy fejedelmi ősök véreből származó legnagyobb férfi*. A kapun a Báthory és a Rákóczi fejedelmek arcképei felirataikkal együtt a történelmi folyamatosságot fejezik ki. Az ábrák, az elfoglalt várak és városok képei a Bibliából, az antik szerzőktől vett latin idézetekkel az egyetértés, a rend, a szabadság szimbolikus kifejezői.⁴⁹ A porta triumphalis mondanivalója összecseng Meclichor Guttwirth a Rákóczi-család fejedelmi tulajdonságait hangsúlyozó laudációjával és Kapi Gábor professzornak 1700-ban az önálló magyar provincia létrehozásáról kifejtett álláspontjával.⁵⁰

Rákóczi 1705. november 11-én Zsibónál csatát veszített. Kolozsvárra a győztes Herbeville generális vonult be, és a szétbontott porta triumphalist az akasztófa alatt rituálisan elégettette. Kapi Gábornak menekülnie kellett, Thyrsó Gonzales, a rend római generálisa pedig 1705 végén meghalt. A magyar provincia ügyét azonban Rákóczi állama, a Magyar Konföderáció továbbra is napirenden tartotta, mint ahogyan a Magyar Királyság társadalma is igényelte a jezsuita tanárok és a rend pasztorációjának jelenlétét.

Az időnek előtte befejezett szécsényi országgyűlés félbemaradt ügyeinek tárgyalását Rákóczi és kormányzóköre a miskolci tanácsülésen folytatta. Megindulván a nagyszombati béketárgyalások, az önálló magyar provincia ügye szélesebb összefüggésben is felmerült. A békekötés feltételei közé befoglalták, hogy alakuljon meg a magyarországi önálló jezsuita provincia. I. József császár és magyar király hajlott az osztrák provincia megosztására, majd az osztrák rendtagok tiltakozása miatt nem vállalta a döntést. Mivel pedig a magyarországi jezsuita provincia egyelőre nem valósult meg, a Magyar Konföderáció kormánysszerve, a Szenátus 1706. július 23-ai ülésén a szécsényi országgyűlés végzésének végrehajtásáról döntött. Azoknak a rendtagoknak, akik nem tesznek esküt a konföderációra, el kell hagyniuk Rákóczi országát, kivéve, akik Kassán és Nagyszombatban tanítanak. A kiutasítás és birtokelvétel lebonyolítására a fejedelem bizottságot jelölt ki, s ez az osztrák provincia álláspontjának fordulatához vezetett: Sennyei István szenátor tudósította Rákóczit, hogy az osztrák jezsuiták beleegyeztek a rendtartomány divíziójába.⁵¹ Ezúttal viszont a császári udvar „lebegtette” a döntést, s az önálló rendtartomány ügye végül

48 Vízaknai Bereck György naplója. In: Köpeczi–R. Várkonyi, 2004b. I. 329.

49 Részletes szemtanúi leírása: Gyalogi János, *De rebus memorabilibus Transylvaniae anni 1705.*, Varga, 1976. A Kriegsarchivban őrzött anyag alapján rekonstruálta Galavics, 1980. 483–490.

50 Cserei Mihály Historiájában hangsúlyozza Kapi kezdeményezését, az viszont, hogy „*két kézre tudván játszódni*”, vagyis merő kétkulacosságból készítették a kaput, nem egyéb rosszindulatú megjegyzésnél”. Cserei, 1983. 361.

51 Kassa 1706. szeptember 8. MNL/OL E-152 AJI 4. t. 9. fol:12–13. Vö.: R. Várkonyi, 2006. 175–176.

nem ért célba „a bécsi udvar makacs ellenállása miatt”.⁵² Közben egész Magyarországon társadalmi mozgalom bontakozott ki, városok, nemesek, polgárok emeltek szót a magyarországi jezsuiták érdekében. Hat vármegye, Pozsony, Turóc, Trencsén, Árva, Nyitra és Abaúj-Torna katolikus statusai nyomtatásban is megjelent tiltakozásukat 1706. október 30-án adták át a fejedelmeknek.⁵³

A források között a 18. század végén a történetírók asztalára került egy címében Rákóczinak tulajdonított röpirat, a *Responsio* névtelen szerzője úgy válaszol a vármegyék beadványára, hogy hevesen és alpári módon elítéli az egész jezsuita rendet. A kutatók egy része Rákóczi művének tekintette a röpiratot, mások vitatták eredetiségét, s az is felmerült, hogy Ráday Pál fogalmazta volna.⁵⁴ Mai ismereteink szerint erős érvek szólnak amellett, hogy a *Responsio*t nem Rákóczi írta.

1784-ben, a jezsuitákra nézve Európa-szerte kritikus időben nyomtatták ki, ismeretlen helyen. Célzatosan tulajdonították a címében Rákóczinak. A különböző levéltárakban és kéziratárakban fellelhető ma ismert másolatok feltehetően a nyomtatott példányról készültek. Egykorú, eredeti szövege eddig nem került elő. Tartalmi megállapításait a korabeli egykorú források cáfolták, vagy történetileg egyszerűen képtelen vélekedéseket közöl. Többek között ilyen az a megállapítás is, hogy a Rákóczi-levéltárból a jezsuiták lopatták ki az okleveleket és a vatikáni könyvtárból is ők vitték el a könyveket, amelyekből Rákóczi fejedelmi jogai igazolását várhatta volna. A magyar provincia megalapításáért zajló küzdelemre pedig még halvány utalás sem található.

1707 tavaszán, erdélyi fejedelmi beiktatása alkalmával Mikes Mihály generális szóvá tette a Magyar Konföderáció 1705. évi törvényének végrehajtását elrendelő döntést, hogy a jezsuitáknak el kell hagyniuk a Magyar Konföderáció uralma alá tartozó területet, Rákóczi a következő válaszolta: „*Ha Isten boldogítja igaz ügyünket, odaki azokat is, a kik kimentenek, és ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket.*”⁵⁵

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy Magyarország nagy változásában a 17–18. század fordulóján II. Rákóczi Ferenc a Sárospatakon 1663-ban megtelepedett jezsuiták ügyét mint államférfi és államfő kívánta beilleszteni az önálló, korszerű magyar állam keretei közé. Felkarolta a magyarországi jezsuiták küzdelmét a magyar provincia megalapítása érdekében. Fejedelmi hivatásának tudatosításához viszont a csehországi jezsuita gimnázium igazgatója is hathatósan

⁵² Több dokumentummal: Lukács, 1989. 35.

⁵³ Supplicatio et Protestatio sex Comitatum in Cassau exsilii Societatis Jesu. OSZKK. App H. 14–85.

⁵⁴ Ráday, 1955. I. 705–726.

⁵⁵ Gyalogi János: De rebus memorabilibus Transylvaniae anni 1705. Kézirat az Erdélyi Múzeum Kemény Collectio minor gyűjteményéből (XXXIV 353). Idézi Márki, 1909. 405. Gyalogi János írását magyar fordításban kiadta: Varga, 1976. 694., Gyalogi életrajza: Némethy, 1879. 102–112.

hozzájárult. A rend több tagja eszmei megfogalmazásokkal és pasztorációval segítette Magyarország megújulásáért az 1663–1670-es évekig változó megoldásokkal és esélyekkel folyó, majd a török megszállta területek visszafoglalásáért, a szabadságharc kibontakozásáért vívott küzdelmet. A szécsényi országgyűlés 6. törvénycikke a magyar jezsuitáknak az önálló provinciáért vívott félévszázados küzdelmét foglalta egységbe az önálló magyar államiság követelményével.

IRODALOM

Archivum, 1871.

Archivum Rákócziánium I. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Bel- és külföldi irattárakból bővítve. Pest, 1871.

Bán, 1980.

Bán Imre: Korai felvilágosodás nemzeti műveltség. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980.

Bártfai Szabó, 1936.

Bártfai Szabó László: II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. Magyar Kultúra XXIII, 1936. 15–18.

Bene, 1999.

Bene Sándor: Theatrum politikum. Debrecen, 1999.

Borián, 2004.

Borián Előd: Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében. Pannonhalma, 2004. Pannonhalmi Füzetek 50.

Briggs–Burke, 2012.

Briggs, Asa–Burke, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergről az internetig. Budapest, 2012.

Cserei, 1983.

Cserei Mihály: Erdély históriája. 1661–1711. Sajtó alá rendezte Bánkúti Imre. Budapest, 1983.

Emlékiratok, 1978.

II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról. 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István. A tanulmányt és a jegyzeteket írta: Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona. Budapest, 1978.

Esze, 1974.

Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk.: Szauder József–Tarnai Andor, Budapest, 1974. 27–100.

Esze, 1980.

Esze Tamás: Rákóczi valláspolitikája. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980. 285–297.

Fabinyi, 1980.

Fabinyi Tibor: Rákóczi diplomáciájának egyházpolitikai vonatkozásai. In: Európa és a szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980.

Frey–Frey, 1998.

Frey Linda–Frey Marsha: The Confessional Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998. 432–441.

Galavics, 1980.

Galavics Géza: A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 465–510.

Galavics, 1986.

Galavics Géza: Kössünk kardot a pogány ellen. Budapest, 1986.

Galavics, 1993.

Galavics Géza: Esterházy Miklós tézislapja a bécsi egyetemen 1675-ben. In: A barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások kiállítás elő. 1993. 215–216.

G. Etényi, 2003.

G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. Budapest, 2003.

G. Etényi, 2009.

G. Etényi Nóra: A magyar politikai elit és a nemzetközi nyilvánosság. In: Pamflet és politika. Budapest, 2009. 215–254.

Kecskeméti, 1988.

Kecskeméti Gábor: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Budapest, 1988. 223–239.

Kecskeméti, 1998.

Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Budapest, 1998.

Komáromy, 1890.

Komáromy András: A Rákócziak kincse Munkács várában. Századok 24. (1890) 739–750.

Köpeczi, 1982.

Köpeczi Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Budapest, 1982.

Köpeczi–R. Várkonyi, 2004a.

Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 2004.

Köpeczi–R. Várkonyi, 2004b.

Rákóczi tükrök: naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Szerk.: Köpeczi–R. Várkonyi. Budapest, 2004.

Ladányi, 1980.

Ladányi Sándor: A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1980. 311–318.

Lukács, 1989.

Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). Szeged, 1989.

Lukács, 1987.

Ladislav *Lukács* SJ Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Romae, 1987.

Lukács O., 2003.

Lukács Olga: II. Rákóczi Ferenc vallásossága a „Vallomások” tükrében. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. I–II. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2003. II. köt. 253–373.

Lukinich, 1935.

Lukinich Imre: II. Rákóczi Ferenc felségsértési perének története és okirattára. Budapest, 1935.

Márki, 1909.

Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. II. kötet, Budapest, 1909.

Meszlényi, 1936.

Meszlényi Antal: II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. Regnum, 1936.

Meszlényi, 1939.

Meszlényi Antal: Báthory Zsófia élete és végrendelete. Klny. Regnum Évkönyvből, Budapest, 1939.

Molnár, 2003.

Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Budapest, 2003.

Némethy, 1879.

Némethy Lajos: A magyar egyházi írók csarnoka. Gyalogi János. Új Magyar Sion 1879. 102–112.

Péter, 1995.

Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Papok és nemesek. Budapest, 1995. 186–199.

Praznovszky, 1995.

A szécsényi országgyűlés 1705-ben: Csécsi János naplója Kazinczy Ferenc hites másolatában, a magyar fordítással, továbbá az országgyűlés dokumentumaival, valamint R. Várkonyi Ágnes tanulmányával. Szerk.: Praznovszky Mihály. Szécsény, 1995.

Ráday, 1955.

Ráday Pál iratai I. 1703–1706. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Papp László. Budapest, 1955.

Rózsa, 1991.

Rózsa György: A Nádasdy Mausoleum. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIV. 1991. 8–9.

R. Várkonyi, 1975.a.

R. Várkonyi Ágnes: Rendhagyó országgyűlés Szécsényben. Szécsény, 1975.

R. Várkonyi, 1975.b.

R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.

R. Várkonyi, 1987.

R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Venus. Budapest, 1987.

R. Várkonyi, 1988.

R. Várkonyi Ágnes: A Confessio értékrendszere. In: Rákóczi Európában. Budapest, 1988.

R. Várkonyi, 2002a.

R. Várkonyi Ágnes: A Wesselényi szervezkedés történetéhez. 1664–1670. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002. 423–460.

R. Várkonyi, 2002b.

R. Várkonyi Ágnes: Az abszolutizmus kísérleti intézményéről. A Gubernium utasítása 1673-ban. In: Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére. Szerk.: Tima Renáta. Budapest, 2002. 24–34.

R. Várkonyi, 2005.

R. Várkonyi Ágnes: „Montecuccoli szöretet tart”: jezsuita beszámoló Zrínyi háborújáról. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk.: Angi János és ifj. Barta János. Debrecen, 2005.

R. Várkonyi, 2006.

R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 163–189.

Sommervogel, 1893.

Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Par Carlos Sommervogel, SJ Paris–Bruxelles, Tome IV. 1893.

Szörényi, 1980.

Szörényi László: Rákóczi csehországi tanulóévei. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 291–216.

Szörényi, 1993.

Szörényi László: A hősepikai téma az ovidiusi elégia köntösében. Melichor Guttwirtt. In: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. Budapest, 1993. 44–47.

Thaly, 1875a.

Thaly Kálmán: A jezsuiták mérgezési terve Bercsényi ellen s a szécsényi országgyűlés VI. articulusa. Hon, 1875. április 15. szám.

Thaly, 1875b.

Thaly Kálmán: Még egyszer a jezsuiták mérgezési tervéről. (Nyílt válasz Fraknói Vilmosnak.) Hon, 1875. május 12. szám.

Thaly, 1883.

Thaly Kálmán: Szepes vármegye levéltára. Századok 7. (1873)

Thaly, 1887.

Thaly Kálmán: A székesi gróf Bercsényi család 1470–1835. II. kötet, Budapest, 1887.

Tóth, 2004.

Tóth István György: Missionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről. Budapest, 2004.

Tusor, 2002.

Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Sanctacroce). Levéltári Közlemények 73. (2002) 199–241.

Varga, 1976.

Varga Imre: A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról. Vigilia 41. (1976) 10. 691–696.

Zolnai, 1955.

Zolnai Béla: Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. Irodalomtörténeti Közlemények LIX. (1955) 288–295.

Heckenast, 1958.

Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára 1701. Irodalomtörténeti Közlemények LXII. (1958) 25–36.

Zrínyi, 2004.

Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság. In: Zrínyi Miklós összes prózai művei. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 2004. 202–228.

R. Várkonyi Ágnes:
Magyarország a változások idején

Kulcsszavak:
**II Rákóczi Ferenc, jezsuita rend, divisio,
Magyar Konföderáció,
önálló magyar provincia, valláspolitiká**

Rákóczi és a jezsuita rend kapcsolatának újragondolása nélkül nemcsak a Magyar Konföderáció valláspolitikája marad hiányos, hanem egyoldalú képet alkotunk Rákóczi, az államférfi döntéseiről és Magyarország megújulásáról is. A *Confessio peccatoris* kritikai kiadása megkívánja, hogy az eddigiekhez képest teljesebb feleletet keressünk Rákóczi és a jezsuita rend viszonyát három évszázad óta kísérő kérdésekre.

Milyen esélyt adhatott a jezsuita rend számára Magyarország újraegyesítésének Rákóczi államában megvalósuló alternatívája? Mit adtak, milyen értékes segítséget nyújtottak a megújulás sajátos útján Magyarországnak és az Erdélyi Fejedelemségnek a Társaság tagjai?

A Jézus Társaság a 17. század második felében nem tekinthető a Habsburg abszolutizmus kiszolgálójának, hanem birodalom fölötti célok vezették. A magyarországi jezsuiták a század közepe óta küzdöttek, hogy elszakadjanak az osztrák provinciától.

Sárospataki letelepedésükkel mintegy évtizedig a térség társadalmi politikai feszültségét próbálták több-kevesebb sikerrel oldani.

Magyarország nagy változásában, a 17-18. század fordulóján II. Rákóczi Ferenc a Sárospatakon 1663-ban megtelepedett jezsuiták ügyét mint államférfi és államfő kívánta beilleszteni az önálló, korszerű magyar állam keretei közé. Felkarolta a magyarországi jezsuiták küzdelmét a magyar provincia megalapítása érdekében. Fejedelmi hivatásának tudatosításához viszont a csehországi jezsuita gimnázium igazgatója is hathatósan hozzájárult. A rend több tagja eszmei megfogalmazásokkal és pasztorációval segítette Magyarország megújulásáért az 1663–1670-es évekig változó megoldásokkal és esélyekkel folyó, majd a török megszállta területek visszafoglalásáért, a szabadságharc kibontakozásáért vívott küzdelmet. A szécsényi országgyűlés 6. törvénycikke a magyar jezsuitáknak az önálló provinciáért vívott félévszázados küzdelmét foglalta egységbe az önálló magyar államiság követelményével.

A szerző:

R. Várkonyi Ágnes
professor emeritus

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar
Történeti Intézet,
Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

1088 Budapest, Múzeum körút 6–8.

SUMMARY

Ágnes R. Várkonyi:
Hungary in Time of Changes

Keywords:
**Ferenc Rákóczi II, Jesuit Order, division,
Hungarian Confederacy,
independent Hungarian province,
religion policy**

Without re-considering the connection between Rákóczi and the Jesuit Order, one not only gains an incomplete picture of the Hungarian State's religious policy, but one also gains only a one-sided picture of the decisions of the statesman Rákóczi, and also of the associated renaissance of Hungary. The critical issue of the *Confessio peccatoris* requires us to find better answers to the questions previously left half-answered, i.e. those concerning the three-century long relationship between the Rákóczis and the Jesuit Order.

What else could the reunification of Hungary in the Rákóczi years have offered the Jesuit Order? How did Hungary and the Principality of Transylvania benefit from the social, restorative and ecclesiastic contributions of the Order?

During the second half of the 17th century, the Society of Jesus could not be considered as being actively in line with Habsburgian absolutism. The Order did, however, have its eye on weightier purposes. Ever since the middle of the century the Jesuits in Hungary had been striving to break away from Austrian influences.

Based at their site at Sárospatak, they tried to solve the social and political tension in the region, and, for almost a decade, they had some success.

Around the year 1700, during the Great Changes of Hungary, Ferenc Rákóczi II, as head of state, sought to set down clauses relating to the Jesuits who had settled at Sárospatak in 1663 within the new decrees relating to an independent and modern Hungarian state. In the interests of strengthening the new Hungary, he embraced the fight of the Jesuits in Hungary. The Director of the Jesuit Grammar School in Bohemia also abetted this wish, by stating his support for the Jesuits in Hungary at this time. From 1663 to 1670, Rákóczi had been fighting in various ways for the renaissance of Hungary, and later on he sought to prepare the nation for future incursions and to recapture of the areas occupied by the Turks. Article 6 of the parliamentary session at

Szécsény set down the new policies covering consequences of the recent half-century struggles for an independent province for the Hungarian Jesuits alongside broader requirements for a fully independent Hungarian state.

The author:

Ágnes R. Várkonyi

Professor Emeritus

Eötvös Loránd University

Faculty of Humanities

Institute of History Medieval and Early New Age

Hungarian History Department

H 1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.

1. Történeti előzmények (1596–1649)

Az egri egyházmegye kora újkori történetének fordulópontja 1596-ban következett be, amikor az ősi székváros, Eger oszmán uralom alá került közel egy évszázadra. Nem csoda, hogy az egyházmegye középkori történetét tárgyaló monográfia szerzője, Kovács Béla is ezt az időpontot tekintette kutatásai zárópontjának.¹ Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a 17. században, különösen pedig annak derekától kezdve hogyan ment végbe az egyházmegye megújulása, milyen területeket érintett ez a folyamat.

Noha Szuhay István püspökségének idején, 1604-ben erővel elfoglalták a kassai evangélikusoktól a Szent Erzsébet-dómot, azonban ez csak rövid életű siker volt. Még ugyanazon év őszén a Bocskai István vezette mozgalom hadai sikerrel foglalták el Kassát, és a várossal együtt a székesegyház is újra protestáns kézre került. Szuhay püspök a mozgalmat lezáró bécsi békét nem sokkal élte túl, és halálát követően 1616-ig tartó, kilencéves széküresedés kezdődött.² Így végül az egri püspökség székhelyének az 1613. évi 3. törvénycikkely Jászót jelölte ki.³

Ide, Jászóra hívta össze 1635-ben Lósy Imre püspök az egyházmegyei zsinatot. A jászói zsinat egyértelműen kapcsolódott ahhoz a zsinati megújulási folyamathoz, amit Pázmány Péter esztergomi érsek indított el. A zsinati határozatok bevezetője is kifejezetten utal rá, hogy a korábbi, nagyszombati zsinatok határozatait kívánja az egri egyházmegyében is kihirdetni és fogadtatni. A római rítus (*Missale*, *Breviarium*) elfogadásával a trienti zsinat után kibontakozó, a rítus egységesítésére vonatkozó törekvéseket az egyházmegyében is átvették. Szigorúan meghagyták a trienti zsinat határozatai alapján, hogy aki az elfogadott katolikus rítusokat megváltoztatja, elhagyja, azt egyházi tilalom alá vegyék. Szabályozták a káptalan működését, a plébánosok kinevezését, vizsgáját és beiktatásának körülményeit is. A zsinat kiemelten foglalkozott az iskolamesterek és a licenciátusok szerepével, hisz a paphiány és az oszmán hódítás miatt óriási szerepük volt a katolikus egyházszervezet megőrzésében.⁴

¹ Kovács, 1987.

² Bitskey, 1997. 22–24.

³ CJH 1900. 97.

⁴ Péterffy, 1742. 334–346.

Lósy Imre utóda, Lippay György püspök 1640 körül keletkezett ad limina jelentésében részletes képet festett az egyházmegye állapotáról.⁵ Az oszmán hódoltság alatt fekvő déli területeken a plébánosok nagyszámú hiányát világi lelkipásztori segítőkkel, a jászói zsinat által is említett ún. licenciátusokkal próbálták orvosolni. A licenciátusok munkáját a legközelebbi plébános felügyelte, egy plébános alá körülbelül öt-hat licenciátus tartozott.

Lippay püspök jelentése azért is izgalmas, mert ekkor kezdődött meg a Kárpátok vonulata mentén élő keleti keresztény rutén közösség körében az uniós mozgalom. Az ortodoxok püspöke Munkácson székelt, ahol egy bazilita kolostor is volt. De már számos görög katolikus pap is működött a területen, akiknek életvitelük és életkörülményeik a falusi társadaloméhoz hasonlóak voltak. Az unió ügye majd igazán csak Lippay utóda, Jakusith György püspök idején mozdult előre, amikor 1646. április 24-én ünnepélyesen kihirdették az ungvári uniót hatvanhárom keleti szertartású pap jelenlétében. Azonban még két évtizednek kellett eltelnie, amíg a görög katolikus püspök elnyerhette Munkácsot székhelyének.⁶

A protestáns túlsúly következtében a püspökség és a Habsburg uralom alatt álló országrészre eső egyházmegyei területeken élő katolikus hívek helyzete nagyon nehéz volt, annak ellenére is, hogy több jelentős felső-magyarországi főúri család katolikus volt (Csáky, Homonnai Drugeth). Bár a katolikus egyházigazgatás struktúrája nem omlott össze, a plébániahálózat óriási veszteségeket szenvedett el a reformáció századában, és az egyházmegye a megmaradt plébániákra sem tudott mindig papot küldeni. Ezeknek a problémáknak, és főként a paphiány megoldására Lippay püspök több javaslatot is megfogalmazott jelentésében. A súlyos paphiány csökkentésére az ungvári jezsuita kollégium mellett felállítandó szemináriumra tett javaslatot, ahonnan az egyházmegye bécsi intézetének húszfős keretét is fel lehetett volna tölteni.⁷ Ugyanitt a protestáns köznemesség és a hajdúk számára is vonzó alternatívát jelentő nemesi konviktust tervezett, illetve elérendő célként jelölte meg az erdélyi fejedelem katolizálását is. Az ortodoxokkal való uniót viszont alapvetően, a nyelvi különbségek miatt, egy lengyelországi háttértámogatással létrejövő bazilita kolostorra alapozva képzelte el.

A jelentést követő három évtizedben Lippay tervei részben valóra váltak – ahogy részben félelmei is. I. Rákóczi György 1644. évi hadjárata, majd a linzi béke és annak 1647. évi országgyűlési becikkelyezése sikerrel érte el a protestáns lelkészek elűzésének és a templomfoglalásoknak a tilalmát, a parasztok szabad vallásgyakorlatát, a háború során elfoglalt templomok kölcsönös

⁵ Tusor, 2002.

⁶ Véghseő, 2011. 56–59.

⁷ Az ungvári kollégium jogelődje, a homonnai kollégium már az 1610-es években megkezdte rövid ideig tartó működését a Homonnai Drugeth család támogatásával: Molnár–Lukács, 2009. Molnár Antal azt is felvetette, hogy az egri káptalan által Jászón fenntartott iskolának is szerepe lehetett a korszak papképzésében: Molnár, 2002. 91.

visszaadását és a vallási sérelmek országgyűlési megtárgyalását.⁸ Azonban éppen ennek köszönhetően nyílt meg a lehetőség a katolikus egyház pozíciószerezésére az evangélikus többségű szabad királyi városokban – így például Kassán is. A városnak 1649-re bele kellett nyugodnia, hogy a katolikus és református felekezet is teret nyerhet a városban, cserébe más, a város számára hátrányos törvények tekintetében sikerült engedményeket elérnie.⁹

2. Katolikus reform és ellenreformáció az egyházmegyében (1649–1699)

Az 1649 utáni fél évszázad során az egyházmegye belső megújulása folytatódott, ám egyre erőteljesebb ellenreformáció is kezdetét vette, főként 1670 után. Ebben az időszakban a felső-magyarországi régió székhelyén, Kassán egy erőteljes katolikus centrum épült ki. Ennek a folyamatnak a nyitányát jelzi, hogy az 1649. évi 38. törvénycikkely értelmében a püspökség székhelye Jászórról Kassára került, ahová 1650-ben a káptalan és a ferencesek is visszatértek.¹⁰

Az 1650-es években épültek ki Kisdy Benedek püspök kezdeményezésének köszönhetően Kassán azok az intézmények, amelyekre már Lippay is javaslatot tett jelentésében. Mindennek előzménye volt a jezsuita rend tartós megtelepedése a városban. A rendtagok már 1601-től hosszabb-rövidebb időszakokra megjelentek a városban, és a magyar jezsuita rendtartomány mártír védőszentjei (Pongrácz István, Grodzieczki Menyhért, Körösi Márk) is Kassán haltak vértanúhalált 1619-ben.¹¹ Pázmány Péter már 1635-ben felvetette, hogy a jezsuita rend irányítása mellett Kassán nyíljon egy tanintézmény. Az ő javaslata volt, hogy e célra a mislyei prépostság jövedelmét fordítsák. Ezt végül III. Ferdinánd 1643-ban biztosította adománylevelével, de hangsúlyozta, hogy a rend kívánt kassai letelepedésének célja egy iskola nyitása. A rend 1649-ben kérte az uralkodót, hogy kassai letelepedésükhöz nyújtson megfelelő telket. Az uralkodó erre a célra az egykori királyi házat rendelte, az adománylevelet 1654-ben adták ki. Itt nyílt meg a jezsuiták kassai gimnáziuma.¹²

Kisdy Benedeknek azonban további tervei voltak a jezsuita oktatási intézménnyel. 1657-ben egyetemi rangra emelte azt, és 60 ezer forintot adományozott, hogy a jezsuita alkotmány értelmében vett akadémia, azaz Studium Generale nyíljon Kassán. Az alapító oklevél a tanfolyamokat, a tanárok számát, az akadémiai vizsgálatokat és fokozatok adományozását a nagyszombati egyetemre vonatkozó alapítólevéllel összhangban fogalmazta meg. Három év bölcsészeti tanfolyam (matematikával és etikával), továbbá teológiai tanfolyam, az egyes tantárgyakra kijelölt

8 Makkai, 1985. 925.

9 Tusor, 1998.

10 Bitskey, 1997. 28.

11 Gyenis, 1941. 30.

12 Farkas, 1901. 33–35.

hat tanárral. A fokozatok elnyerését a szokásos, akadémiáknál megszokott formában szabályozta. Azonban pénzügyi okok miatt az akadémia megnyitása elhúzódott. Kisdy püspök 1660. április 24-én jelezte az uralkodónak, hogy az akadémia immár készen áll a diákság fogadására. Kérte az alapítás jóváhagyását, a bécsi, prágai stb. egyetemek jogosítványával felruházni a kassai intézményt. Az 1660. augusztus 7-én kelt uralkodói megerősítést azonban a püspök nem élhette meg.¹³ A gimnázium és az akadémia alapításához kapcsolódóan, főúri kezdeményezésre egy nemesi konviktust is felállítottak. A jezsuita oktatási intézményben tanuló szegényebb nemesi ifjak részére is otthont nyújtó konviktus 1659-ben jött létre Konszky Gáspárné Balassa Zsuzsanna alapítványa révén.¹⁴

A gimnázium, majd az akadémia megalapítása kellő háttérrel biztosított ahhoz, hogy Kisdy Benedek püspök a Lippay György jelentésében felvázolt tervet kiteljesítse egy szeminárium alapításával. A Kisdianum megalapításáig a papképzést külső szemináriumokban igyekeztek a főpásztorok megoldani. Az 1630-as évek elején Pyber János püspök már egy növendéket neveltetett a bécsi Pazmaneumban, amelyhez 1641-től, Lippay György egri püspök alapítványából, az egyházmegye növendékei számára társintézmény csatlakozott.¹⁵ Emellett a paphiány enyhítésére Lósy Imre püspök már az 1630-as évek második felétől évente két-két egri egyházmegyes papnövendéket neveltetett a nagyszombati szemináriumban.¹⁶ Kisdy Benedek püspök 1659-ben 30 ezer rajnai forintot helyezett letétbe egy szeminárium alapítására. Ennek ötszázalékos éves osztalékát, 1500 forintot az eperjesi harmincadból kellett kifizetni. Emellett az intézmény javára rendelte az Abaúj vármegyei Gönyű falut.¹⁷ Úgy tűnik, a szemináriumi képzés már 1659-ben elindult a káptalan felügyelete alatt. Azonban a szemináriumi protokollum feljegyzései szerint a képzés nem volt megfelelő, a tananyag nem volt egyenletes, az ellátás is rossz volt, és nem is volt megfelelő az intézmény szabályzata.¹⁸ 1661-ben Lippay György esztergomi érsek feddte meg a káptalant. Ugyanis a kanonokok, Kisdy végakaratóval szemben, a növendékek ellátására rendelt bazini adójövedelmet maguk között osztották el.¹⁹ Mindezek miatt Kisdy utóda, Pálffy Tamás püspök a bécsi Pazmaneum mintájára átszervezte, és a jezsuita rend igazgatása alá helyezte a szemináriumot. Az erről szóló okiratot 1665. április 24-én állították ki. Ezzel megalakult a Szent Lászlóról nevezett szeminárium, a Kisdianum.²⁰ Bár az intézmény hatalmas előrelépés-

¹³ Uo. 37–42.

¹⁴ Wick, 1931. 16.

¹⁵ Fazekas, 2002. 25, 28–30.

¹⁶ Sugár, 1984. 304.

¹⁷ EÉL, AV, nr. 1893. Extractus foundationis Seminarii Cassoviensis; Wick, 1931. 15.

¹⁸ OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 1122., fol. 19r.

¹⁹ EÉL, AV, nr. 1893. Pozsony, 1661. február 11. Lippay György érsek levele az egri káptalannak.

²⁰ Pálffy Tamás püspök oklevele az alapításról: OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 1122., fol. 19r–22v.

nek számított, önmagában persze nem tudta megoldani az egyházmegye égető problémáját, a paphiányt.

Kisdý Benedek nevéhez köthető feltehetőleg egy keltezetlen püspöki helynöki instrukció, amiből ismerjük az egyházmegye 17. századi igazgatásának legfontosabb elemeit. Az instrukció főként a püspöki vikárius feladatait összegzi, aki az egyházmegye igazgatásában a püspök legfőbb segítsége volt.²¹ A püspöki helynöknek kellett felügyelnie a székesegyház rendjéért is. Ha a harangozó, az örkanonok, illetve a székesegyházi főesperes feladatát hibával, hanyagul végezte, ő tartozott ezeket korrigálni. Szintén a székesegyházi szolgálat ellátása érdekében tudnia kellett az egyes kanonokok távollétéről. A káptalannak ugyanis szintén rezidenciakötelezettsége volt, amit az 1635. évi járszói zsinat is előírt számukra, távolmaradásuk büntetéssel járt.

A püspöki helynök egyik legfontosabb egyházkormányzati szerepe azonban a főesperesek és plébánosok felügyeletében állt. A főespereseknek ugyanis zsinatilag előírt kötelességük volt az alájuk tartozó plébánosok és plébániák évenkénti vizitációja, és az ennek során tapasztalt, a főesperesi jogkörön túlmutató hiányosságokat, elhajlásokat a püspöki helynöknek vagy a főpásztornak kellett jelenteni. A főespereseknek jegyzéket kellett vezetniük az alájuk tartozó plébániákról, a plébánosokról és az üresedésben lévő plébániákról, filiákról, és ezt a jegyzéket kérésre kötelesek voltak bemutatni. Az egyházlátogatásról készült jegyzőkönyveket, iratokat a zsinati előírásoknak megfelelően be kellett mutatniuk a püspöknek. A főespereseknek az új plébánosok előzetes vizsgálja, kánoni beiktatása, illetve bármely okból történő áthelyezése esetén a püspöki helynökhöz kellett folyamodniuk. Az előzetes vizsgán sikeresen túljutott plébánosjelölteket a trienti hitvallás és a plébánosi eskü letételét követően a vikárius megerősítette és beiktatta. A vikáriusnak a beiktatás után gondoskodnia kellett, hogy a jegyző a plébános nevét, az engedély kiadásának és a beiktatás idejének bejegyzésével együtt az erre kijelölt kötetbe bevezesse.

Szintén a püspöki helynök feladata volt a szentelés előtti vizsga nyilvános kihirdetése, amit a templomok kapujára kellett kifüggesztetnie. A vikárius mellett a zsinati vizsgálóknak vagy legalább két kanonoknak kellett részt vennie a vizsgán. A szentelési vizsgán a szentszéki jegyzőnek kellett a vizsgázók neveit feljegyezni, amit aztán a püspöki helynök a püspökkel erősítettett meg. A megerősítést követően a szentelést végző püspöknek ezeket az erre felfektetett jegyzőkönyvbe kellett bejegyeznie.

21 MNL HML, XII-2/d/80., pag. 1–19. Az irat keltezetlen, és a káptalan vegyes, kötetes anyagai között maradt fent, az 1649 utáni káptalani actákat tartalmazó kötet elején. A datálás kérdésében segít, hogy az instrukció szövegében egy-egy formulában egy *Franciscus N.* szerepel vikáriusként. A 17. század folyamán egyetlen Ferenc nevű vikárius fordult elő, Somogyi Ferenc nagyprépost, aki Kisdý Benedek püspök helynöke volt, és 1649–1654 között állt a káptalan élén. Így az instrukció minden bizonnyal Kisdý püspökhöz köthető, ami egyáltalán nem is lenne idegen a kiemelkedő jelentőségű püspök trienti szellemiségben telt főpásztori működésétől.

Az instrukció utolsó része a szentszék működésével foglalkozott. A megfelelő ítékezés biztosítására a vikáriusnak jogban jártas személyek tanácsát is ki kellett kérnie. Ezért a káptalan legalább két tagjának jelen kellett lennie mint szentszéki ülnöknek, de célszerű volt – különösen főbenjáró ügyek esetén – minél több kanonok jelenléte. A szentszéki jegyző feladata volt az iratkezelés, hogy a bemutatott és kiállított iratokat a megfelelő iratcsomóban elhelyezze. Ügyvéd (*procurator*) hiányában a vikáriusnak kellett gondoskodnia kijelölt ügyvédről, míg ügyészt (*advocator*) a püspök biztosított. Szabályozták a szentszéki idézés rendjét is. Bár az instrukció részletesen szabályozta az egyházmegyei adminisztráció írásbeliségét, annak ekkoriban még alig-alig találjuk nyomát. A helynök részére előírt egyes jegyzőkönyvekből egy sem ismert. A 17. századból csupán a szentszéki pereket tartalmazó jegyzőkönyvek kötetei maradtak fent.

Szintén Kisdy püspök idején, 1651-ben jelent meg a főpásztor támogatásával Szőlősy Benedek jezsuita atya gyűjteménye *Cantus Catholici* címmel, amit 1674-ben Szegedy Ferenc püspök támogatásával Sámbar Máté jezsuita atya bővített tovább *Catholici Latino-Hungarici* címmel.²² Az egyházi énekek szabályozása szintén a jászói zsinat rendelkezéseire volt visszavezethető. Ugyanis a zsinat kimondta egy korábbi, 1629. évi nagyszombati határozatra hivatkozva, hogy a plébánosnak ügyelnie kell rá, hogy az iskolamesterek ne énekeljenek a szentbeszéd előtt és után népi (vulgaris) énekeket, hacsak az érseki helynök azokat meg nem erősítette.²³

Kisdy püspök alapításának köszönhetően Kassa egyértelműen nemcsak az egri egyházmegye, hanem a felső-magyarországi katolicizmus központja lett, óriási kulturális kisugárzással. A püspök ugyan Jászón tartotta székhelyét, de már állandó jelleggel egy házat is bérelt Kassán. A káptalan is visszatért a városba, a ferencesekkel közös templomot használtak, mivel a Szent Erzsébet-székesegyház továbbra is az evangélikusok kezén volt. 1670-ben tizenhat kanonok alkotta a káptalant, mellettük két káplán szolgált, valamint a szertartásokon tizenhat kassai növendék segédkezett. Azonban egy meglehetősen kettős helyzet alakult ki, mivel Kassa bár egyre jelentősebb katolikus centrummá nőtte ki magát, addig a város lakossága továbbra is többségében evangélikus maradt. Szegedy Ferenc Lénárd püspöki processzusában a tanúk háromszáz és ezer közé tették a város katolikus lélekszámát, ami ugyan egy masszív tömböt alkotott, de elmaradt a protestánsok lélekszáma mögött.²⁴

A helyzet tehát magában hordozta az összeütközés lehetőségét. Az 1650-es években megnyíló kassai oktatási intézmények vezetése révén a jezsuita rend meghatározó szereplővé vált. Az 1660-as években meginduló kassai és felső-magyarországi hitvtasorozatban

²² Bitskey, 1997. 29–30, 36–38.

²³ Péterffy, 1742. 254. Cap. III. §9.

²⁴ Molnár, 2002. 88, 91.

a kassai jezsuiták vezető szerepet játszottak.²⁵ Ebbe a Kisdianum teológus hallgatói is aktívan bekapcsolódtak. 1668-tól a hitvita legjelentősebb képviselője, Sámbar Máttyás lett a Kisdianum régense, aki egyben az akadémia controversia professzora is volt. 1661-ben és 1665-ben adta ki *Három üdvösséges kérdés* c. traktátusát, ami kirobbantotta a hitvitát. Az egyik ezzel vitatkozó mű volt Matkó István felsőbányai lelkész *Bányász csákány* c. írása. Erre viszont már Sámbar tanítványa, a későbbi egri nagyprépost, Illyefalvi István mint a Kisdianum teológus hallgatója válaszolt *Bányász csákánynak tompítása* c. értekezésével.²⁶ Sámbar másik tanítványa, Debrődy János is részt vett e hitvitában a Kisdianum protokolluma szerint. Miután 1669-ben kiadott téziseit evangélikus lelkészek megtámadták, a következő évben két munkában is válaszolt ezekre.²⁷

A hitvita bőségesen ellátta munkával a kassai városi nyomdát. Bár a műhely evangélikus irányítás alatt állt, a növekvő kassai katolikus befolyást mutatja, hogy katolikus munkákat is kiadtak. Az 1670-es évek ellenreformációjának következményeképpen ez a magánkézben lévő nyomda is 1677 után már csak katolikus műveket adott ki.²⁸ Az 1670-es évek elején emellett rövid ideig működött egy, a jezsuiták vezetése alatt álló nyomda is a városban. Itt jelent majd meg két munka a Kisdianum kontroverzteológiai professzorától, Sámbar Máttyástól és tanítványától, Debrődy Jánostól. Eleinte a kollégiumban, majd 1673 márciusától már a Kisdianum épületében működött a műhely. Itt fejezték be 1674-ben a Szegedy Ferenc püspök által támogatott, fentebb már említett *Cantus Catholici Latino-Hungarici* énekeskönyvet. 1674. augusztus 22-én azonban a kassai tűzvészben a jezsuita nyomda elpusztult, 1675 januárjában Vid László rektor jelenlétében írták össze a megmaradt könyveket és eszközöket. A nyomda újbóli felállítása nem sikerült, így a jezsuiták is újra a városi műhelyt foglalkoztatták.²⁹

Szintén jelentős fordulatot hozott a Rákóczi fejedelmi család 1661. évi katolizálása. II. Rákóczi György fejedelem özvegyének, Báthory Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a hitváltása a térítő földesúri ellenreformáció korszakát hozta el a régióban, ami sok szempontból előképe volt az 1670-es évek erőszakos ellenreformációjának. A világi és szerzetes papság a kamara mellett főként a főúri családok támogatásában bízhatott. Báthory Zsófia fejedelemasszonyról még halála után is feljegyezték, hogy nemcsak a hegyaljai gazdag mezővárosban, Tállyán, de birtokain szinte mindenütt bőkezűen, tisztességgel ellátta a káplánokat, katolikus papokat.³⁰ 1663-ban letelepítették a jezsuitákat, és a fejedelmi udvar vonzásába tartozó köznemességre is hatással

25 Heltai, 2007.

26 Bitskey, 1997. 32–34.

27 OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 1122., fol. 34r–v.

28 V. Ecsedy, 2006. 157–158.

29 Pavercsik, 1983. 361–363.

30 MNL OL, E254, fasc. 103., 1686. augusztus, nr. 57. Főny, 1686. augusztus 23. Czirjáky Mihály levele a Szepesi Kamarának.

volt a család katolizálása. 1671 előtt azonban csak részeredményeket tudtak elérni, a protestáns köznemesség még a fejedelmi családot is sikerrel kényszerítette meghátrálásra, amikor Báthory Zsófia 1669-ben megvonta addigi támogatását a pataki kollégiumtól és a Rákóczi-birtokokon fekvő protestáns egyházaktól.³¹

Az éles váltást 1670 után a Wesselényi-szervezkedés bukása hozta magával. Az országot császári katonaság szállta meg, a bécsi udvar pedig hozzáláthatott az ország berendezkedésének tetszése szerinti átalakításához. Az udvar, hogy az úgynevezett lipóti abszolutizmus rendszeréhez elnyerje a magyar püspöki kar támogatását, lépésről lépésre engedett a klérus ellenreformációs céljainak, így kötvé magához a főpapokat. Míg az ellenreformáció politikai alapját az udvar és a magyar klérus közötti kapcsolat adta, addig ideológiai háttere a Bársony György váradi püspök által 1671-ben kiadott *Veritas toti mundo declarata* volt. Azt javasolta, hogy helyezték kívül a két protestáns felekezetet, ugyanis maguk a protestánsok sértették meg a bécsi béke záradékát, ami azt mondta ki, hogy vallásukat csak a katolikus vallás sérelme nélkül gyakorolhatják. A püspök általában is megkérdőjelezte a békék nyomán hozott artikulusok törvényességét. Bársony György tehát érvelésében a Wesselényi-szervezkedés felszámolása során a bécsi udvarban kialakult jogeljátszás elméletét (*Verkwirkungstheorie*) már csak a református és az evangélikus felekezetre alkalmazta és szűkítette. Bársony az 1525. évi 4., vagyis az evangélikusok megégetését kimondó törvénycikkelyt tartotta érvényesnek.³² Bársony alapvető indoklása az volt, hogy a protestánsok megsértették a bécsi béke záradékát, ami kimondta, hogy vallásszabadságukat csak a katolikus vallás sérelme nélkül gyakorolhatják. Werbőczyre hivatkozva tagadta a bécsi és linzi béke törvénybe iktatásának jogszerűségét is, mivel Werbőczy szerint egy törvény érvényességéhez az uralkodó és a rendek együttes hozzájárulása szükséges. 1608-ban azonban nem volt jelen az egyházi rend, míg 1647-ben a nemesség és a főurak egy része is ellenezte a linzi béke törvénybe iktatását. Szintén érvként hozta fel, hogy a törvények az augsburgi és helvét hitvalláson lévő protestánsoknak szólnak, azonban a magyarországiak más rítust, tanokat követnek. Összességében tehát azt javasolta, hogy a protestánsoknak kedvező törvényeket töröljék el, és állítsák vissza az eretnekek ellen hozott egykori törvényeket.³³

1670 után megindult a protestáns közösségek elleni fellépés. Ennek egyik eleme volt a templomok, iskolák, parókiák elvétele. A protestáns egyházi infrastruktúra szétzúzása összekapcsolódott annak gazdasági alapjainak felszámolásával. Ezzel szorosan összefüggött a lelkészek elűzése. A templomok elfoglalásának ez a nagy hulláma lényegében 1670–1674 között zajlott le. A templomfoglalások alapját királyi, de főként kamarai rendeletek adták, a gyakorlatban ez szoros egyházi-kormányzati-katonai együttműködésben valósult meg. Ez azt jelentette, hogy az

31 Péter, 1995. 192, 251.

32 CJH 1899. 831.

33 Esze, 1971. 667, 675. Újabban a Veritast elemzi: Bahlcke, 2006.

egyház képviselőjében egy helyi vagy közeli pap, szerzetesi előjáró, a kormányzat képviselőjében a kamara helyi, illetékes tisztviselője jelent meg az adott településen, aminek vezetőjétől és lelkészétől elkérték a templom kulcsát, és felszólították a protestáns prédikátort a parókiáról, de sokszor a településről való távozásra is. Bármilyen ellenállás esetén a világi és egyházi személyből álló bizottság felhasználhatta karhatalomként a kíséretükben lévő császári katonákat. Ennek a templomfoglalási hullámnak volt a csúcspontja a kassai főtemplom, a Szent Erzsébet-dóm elfoglalása 1671. november 24-én.³⁴

A templomfoglalások során a legnagyobb ellenállást a helyi közösségek vezetői, elsősorban a szabad királyi városok protestánsokból álló tanácsai fejtették ki. Ez jó ürügyül szolgált arra, hogy az udvar érvényesítse befolyását a városok felett. Ennek eszköze a kamarai szervezet lett, Felső-Magyarország esetében a kassai székhelyű Szepesi Kamara. Királyi és kamarai rendeletek alapján a helyi kamarai tisztviselők mint megbízottak vettek részt a tisztújításokon, és a kormányzati elvárásoknak megfelelően igyekeztek a kulcspozíciókba katolikusokat juttatni. Ez természetesen egy már régre, az 1620-as évekre visszanyúló központi törekvés volt, de igazi lehetőség erre csak 1670 után nyílt. A jogalapot az 1609. évi 44. törvénycikkely biztosította, ami a szabad királyi városokban, a bányavárosokban és a kiváltságos mezővárosokban nemzetiségi és felekezeti különbségtétel nélkül rendelte el a választások lebonyolítását. Erre hivatkozva sikerült 1670 után általában a szenátorok felét, a jegyzőt és a bírót katolikusok közül megválasztatni.³⁵ Sok helyen azonban egyszerűen nem volt megfelelő katolikus polgári réteg, így a helyi kamarai tisztviselőket vagy az adott vármegyei katolikus birtokos köznemeseiket választottak be a testületekbe. Ez azonban azt eredményezte, hogy sok helyen akár arra alkalmatlan személyek is bejuthattak. Azonban H. Németh István a soproni városvezetés változását vizsgálva mutatta ki, hogy ugyan valóban feltűntek csekélyebb képességű személyek, a többség azonban éppen a kamarai tisztviselői múlt miatt már rendelkezett igazgatási tapasztalattal.³⁶ A katolikus egyház szerepét nagyban növelte ebben a folyamatban, hogy egyes helyeken a plébános képviselte a kormányzatot a tisztújítás alkalmával. Ráadásul az új bíró beiktatásának ceremóniája is megváltozott, annak helyszíne a városháza helyett a templom lett, és katolikus szertartásba ágyazódott, melyen a protestáns szenátoroknak is részt kellett venniük. A városházáról körmenetben vonultak át a plébániatemplomba, ez a nyilvánosság előtt is reprezentálta a hatalomváltást és a katolikusok győzelmét.³⁷

A Wesselényi-mozgalom bukása utáni birtokelkobzások, az udvar adópolitikája, és az erősödő ellenreformáció miatt a Habsburgokkal szembefordult protestáns köznemesség lett a fő bázisa

³⁴ Mihalik, 2010. 268–271.

³⁵ Uo. 280–284.

³⁶ H. Németh, 2007. 137.

³⁷ H. Németh, 2010. 59.

a bujdosók mozgalmának, ami 1672 őszén viharként söpört végig Felső-Magyarországon.³⁸ Mindez kiváló ürügyet szolgáltatott a katolikus egyháznak, hogy egy végső fellépésre szánja el magát a protestáns lelkészi karral szemben. 1673 februárjában, a Kassán tanácskozó kamarai és egyházi vezetők javaslatában Szegedy Ferenc Lénárd egri püspök fogalmazott meg egy minimum és maximum tervet. Eszerint a protestáns lelkészeket el kell úzni a szabad királyi városokból, de ha lehet, akkor az egész ország területéről. Javaslatát lényegében a Bársony György-féle *Veritas toti mundo declarata* érvrendszerével támasztotta alá.³⁹ I. Lipót azonban 1673 májusában még elvetette ezeket a terveket, sőt azt is engedte, hogy ahonnan a lelkészeket még nem üzték el, ott a külvárosban a protestánsoknak továbbra is szabad legyen a vallásgyakorlat folytatása.⁴⁰ Az uralkodó csak hónapokkal később hagyta jóvá a löcsei lelkész és társai, valamint az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeinek Pozsonyba való beidézését.⁴¹ Erre a rendeletre hivatkozva kezdte meg majd Szelepcsényi György a lelkészek idézését, ami a hírhedt gályarabperhez vezetett.⁴²

A protestánsok megtörése azonban nem sikerült. A titokban szolgálatukat továbbfolytató lelkészek, a bujdosók erősödő támadásai és Thököly pályájának kezdetei mellett a legfőbb oka ennek az volt, hogy a katolikus egyház „túlnyerte” magát. Olyan sok helyen szerezte vissza a plébániákat, a templomokat, hogy egész egyszerűen nem volt lehetősége mindenhová papot küldeni. Ebben a helyzetben óriási feladat hárult a szerzetesrendekre. Az egri egyházmegye területén főként a jezsuitákat, a pálosokat, a ferenceseket és a minoritákat említhetjük. Ez a helyzet eredményezte, hogy bár rendi alkotmányuk tiltotta, a jezsuiták számos helyen mégis plébániai szolgálatot is vállaltak.⁴³ Hasonlóan érdekes ebből a szempontból a pálosok tevékenysége. A reformáció korában súlyos válságba jutó rend ugyanis a belső megújulást követően a missziós szolgálat felé fordult. Ez a maga nemében azonban rendkívüli volt, hisz ezzel egy eredetileg remeterend vállalt missziós feladatokat.⁴⁴

A kuruc mozgalom megerősödése és fokozódó támadásai, valamint Thököly Imre feltűnése azonban a politikai szituációt is megváltoztatta. Bécs számára nyilvánvalóvá vált, hogy a tervezett, központosított berendezkedés, az 1673-ban felállított Gubernium kudarcot vallott. A magyar rendekkel való kiegyezést az 1681. évi soproni országgyűlés hozta meg, ahol a vallásügyeket

38 Pauler, 1869.

39 Benczédi, 1975.

40 ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243., 1673. május, fol. 343r–345v, 350r–354v.

41 ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 245., 1673. november, fol. 269r–277v, 291r–292r.

42 A perben megfogalmazott vádokról és a perről: S. Varga, 2002. 13–23.

43 Szilas, 2006. 190–191.

44 Véghseő, 2007. 73–78.

a 25. és 26. törvénycikkely szerint kívánták rendezni.⁴⁵ A két törvénycikkely a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, illetve templomhasználatához és -építéshez való jogát szabályozta. Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemsége (1682–1685) miatt azonban ennek gyakorlati végrehajtására nem kerülhetett sor az egri egyházmegye területén, egészen az 1680-as évek végéig.

Addigra azonban a politikai helyzet ismét megváltozott. Bécs 1683. évi sikertelen ostroma után megindult az ország felszabadítása az oszmán uralom alól. A Habsburgok megerősödésével és az ország felszabadulásával új helyzet állt elő, ami az 1687. évi pozsonyi országgyűlés döntéseiben köszön vissza. Bár az 1687. évi 21. törvénycikkely a soproni vallásügyi cikkelyeket megerősítette, azokat az 1691-ben kiadott királyi rendelet, az Explanatio Leopoldina már jóval szűkebben értelmezte.⁴⁶ Ennek a szűkebb értelmezési keretnek a szellemében működött 1687-től a soproni vallásügyi cikkelyek végrehajtására kirendelt királyi bizottság gróf Csáky István országbíró vezetésével.⁴⁷ A bizottság működése lényegében visszaállította az 1681. évi állapotokat, számos templomot visszajuttatva a katolikusoknak. Azonban több helyen, így például Kassán engedélyezték a protestánsoknak, hogy a városfalon kívül, a külvárosban építhessenek maguknak új templomot és iskolát.⁴⁸ Csáky gróf Sárospatakon is engedélyezte a templom és iskola felépítését, ám nem volt erre megfelelő hely, így végül Héczén vásároltak ehhez telkeket, amit a Csáky-bizottság egyik tagja, Klobusiczky Ferenc is megerősített.⁴⁹

A törökellenes felszabadító háború során, 1687. december 17-én, kilencvenegy éves oszmán uralom után az ősi püspöki székhely is felszabadult. A város lakossága etnikailag és felekezetiileg is vegyes összetételű volt. Szerbek, törökök, beköltöző németek, magyarok éltek a városban, akik között volt szerb ortodox, katolikus, evangélikus és református. Külön csoportot képeztek az úgynevezett újkeresztények, akik az Egerben maradt, de ezért cserében katolizáló törököket jelentettek. A városban megtelepedő szerzetesrendek, a jezsuiták, a ferencesek, a minoriták és a szerviták jelentős lépéseket tettek egy katolikus központ kialakításáért, annak ellenére, hogy az akkori egri püspök, Fenesy György továbbra is Jászón és Kassán tartotta székhelyét. Eger ekkor tulajdonképpen egy püspök nélküli püspöki székhely jellegét vette fel.⁵⁰

Egerben is fontos szerepet töltöttek be a jezsuita intézmények. Fenesy püspök kérésére és támogatásával egy szegény- és árvaházat tartottak fent, és már 1689-től megindult a gimnáziumi

45 CJH 1901. 285–287.

46 Az 1687. évi 21. törvénycikkely: CJH 1901. 349–351.

Az Explanatio Leopoldina: ÖStA, HHStA, UA, fasc. 178., fol. 163–166.

47 A bizottság számára kiadott 1686. novemberi királyi instrukció: MNL OL, A35, 1686, nr. 286., 1686. november 9.

48 Wick, 1941. 140.

49 Román, 1965. 114–115.

50 Mihalik, 2013a. 176–179.

oktatás is a városban. Az iskola keretein belül 1697-ben működni kezdett a diákság Sarlós Boldogasszonyról nevezett Mária-kongregációja.⁵¹ Emellett pedig már 1690-ben, szintén jezsuita vezetés alatt megalapították a felnőttek részére az Agonia Christi-társulatot.⁵²

Ezek a jezsuita vezetésű társulatok óriási hatást gyakoroltak a korabeli hitéletre, hisz katolikus hívők tömegeinek tették mindennapossá és rendszeressé a napi vallásgyakorlatot és imádságot. Emellett ezek a vallásos társulatok szociális hálóként is működtek, hisz a tagoknak kötelességük volt egymást és a rászorulókat segíteni betegségben, szükségben. A Mária-kongregációkban különbséget tettek az aktív, diáktagok és a már felnőtt, külső tagok között. A tagok kéthetente gyóntak és meghatározott időben közösen áldoztak, szabályozták a tagok imaéletét is. A beteg tagokat látogatták, a temetéseken pedig közösen vettek részt. Rendszeresek voltak a vasárnapi összejövetelek, ahol lelki olvasmányokhoz kapcsolódó elmélkedés, vizsga is volt. Az egyéni áhítat különféle formáit (böjt, aszketikus gyakorlatok) is végezték. Az Agonia-társulatok fő célja a jó halálra való felkészítés és a beteg tagok segítése. Naponta öt Miatyánk és Üdvözlégy elmondása, hétfőn a holtakért, pénteken az élőkért tartott misén való részvétel, évente öt összejövetelen való megjelenés, valamint ezeken gyónás és áldozás volt kötelező a tagoknak.⁵³ Az első Agonia-társulat Felső-Magyarországon 1665-ben, Kassán alakult meg, majd egy évre rá Sárospatakon. A társulat lelkeségi programjának középpontjában Krisztus szenvedése, a passió misztériuma állt. Ennek egyik fontos eleme volt az önostorozó nagypénteki flagelláns körmenetek mellett az Oltáriszentség tisztelete, különösen annak húsvétvasárnap a Szent Sírból való kiemelése és a tabernákulumba való visszahelyezése. Ez azért is nyert különös jelentőséget, mert összekapcsolódhatott más szimbolikus elemekkel, melyek Jézus Krisztus és a katolikus egyház feltámadását, győzelmét hirdették. Így például 1671-ben, Sárospatakon a templomot húsvétkor nyerték vissza a katolikusok, így az Oltáriszentséget a Szent Síról való kiemelés után ünnepi körmenetben vitték át a visszanyert templomba.⁵⁴

A jezsuiták mellett a ferencesek kordás társulata volt még igen népszerű. Az egri egyházmegye területén Gyöngyösön már 1648-ban alakult a kordás társulat.⁵⁵ A ferences szerzetesek egészen kis falvak katolikus szórványaihoz is eljutottak, az ő integrálásuk a kordás társulatba jelentős megtartó erőt fejtett ki. A leendő tagok gyónással és áldozással készültek a kordások közé történő felvételre, ahonnan azonban egy bűn sorozatos elkövetése miatt, háromszori figyelmeztetés után törölhették is őket. A tagság szimbóluma a kordaöv volt. Napi meghatározott számú imád-

51 Kassuba, 1902. 100–102.

52 EÉL, Kéziratos könyvek, nr. 3346. pag. 23, 28.

53 Tüskés–Knapp, 2001. 309–311.

54 Gyulai, 2009.

55 Molnár, 2005. 129.

ság és az újhoid vasárnapi körmenet volt a jellegzetessége a társulat lelki életének.⁵⁶ Ezeknek a vallásos társulatoknak óriási szerepük volt a katolikus közösségek felekezeti identitásának megerősítésében és építésében.

A szerzetesrendek természetesen elől jártak missziós útjaik során a protestánsok közötti térítésekben is. Az áttérést segítő tényezők között találjuk a jezsuita oktatási intézményeket. Az eperjesi jezsuiták tevékenységéről szóló 1687. évi jelentés például hangsúlyozta, hogy az iskolájukban tanuló diákok között szárazra rúg a protestáns családokból származók száma, akiket azonban a keresztény tanítás, a jó erkölcs szerint tanítanak.⁵⁷ Ezzel nyilvánvalóan arra utaltak, hogy a tanítás révén várhatóan ezek a diákok majd katolizálni fognak. A felekezetváltás reménye külön „jogforrássá” vált ezekben az években. A bártfai katolikusok, amikor azzal fordultak a Szepesi Kamarához, hogy a magisztrátusba katolikusokat segítsen, a szóba jöhető jelöltek mellett külön csoportban összegyűjtötték azokat a személyeket, akiknek katolizálására erős remény volt.⁵⁸

A tanítás egyébként is nagy szerepet játszott a felekezetváltás elérésében, de nemcsak az iskolában. 1690-ben a szatmári úrnapi körmenet alkalmából a jezsuita atyák Krisztus testének valószínű jelenlétéről tartottak prédikációt, aminek hatására a beszámoló szerint hét református tagadta meg hitét. Szintén a szatmári jezsuiták egy korábbi szatmári parancsnokot látogattak meg betegágyánál, akivel a hit igazságairól beszélgettek. A katona ennek hatására meggyőnt és megáldozott.⁵⁹ Ebből is kiviláglik két fontos elem: a gyónás és az áldozás. Ez a két szentség volt az, amire a katolikus egyház igyekezett a protestáns hívőket rászorítani, hiszen ezzel lényegében megtörtént volna a felekezetváltás.

Az Oszmán Birodalom visszaszorulásával, már a felszabadító háborúkkal egy időben találkozunk keresztény hitre térő muszlimokkal. Ezzel a jelenséggel nemcsak a hódoltság alól felszabaduló területeken találkozunk, mint azt Eger esetében fentebb láttuk. Az 1687. évi, már említett eperjesi térítési jelentés megkülönböztette a mohamedánokat (3 fő) és a mórokat (2 fő).⁶⁰ Az 1702-ben kiadott egri egyházmegyeszertartáskönyv, a *Rituale Agriense* fenntartotta azt a formulát, amit a katolikus hitre térő muszlimoknak kellett elmondaniuk, és amivel elvetették, megtagadták addigi vallásukat: „*Irtózom a mohamedán pogányságtól, megtagadom a pogányság gonosz szektáját.*”⁶¹ Az említett szertartáskönyv általában tárgyalta a felnőtt korúak megke-

⁵⁶ *Tüskés–Knapp*, 2001. 287–288.

⁵⁷ APF, SC, Ungheria, vol. 2. fol. 249r.

⁵⁸ MNL OL, E254, fasc. 98., 1686. február, nr. 1. Bártfa, 1686. február 28.

⁵⁹ ARSI, Austr., vol. 150., LA 1690., fol. 31v.

⁶⁰ ARSI, Austr., vol. 229., fol. 86r.

⁶¹ *Sugár*, 1987. 271.

resztelésénél szükséges formulákat és szertartásokat. A muszlimok mellett külön foglalkozott a zsidókkal is, akiknek szintén hasonló szavak kíséretében kellett addigi hitüket megtagadni.⁶²

A jezsuiták térítési jegyzékei ugyanakkor nemcsak a protestáns, muszlim vallásról áttértekről számolnak be. A kassai jezsuiták 1687-ben nyolc embert térítettek vissza a „*mágikus szemfényvesztésekből*”. Egy ugyanabból az évből származó, sárospataki lista oldja fel ennek a tartalmát. Itt a jezsuita atyák négy személytől vettek el szemfényvesztéssel teljes és babonás kártyákat és leveleket.⁶³ Vagyis a misszionárius szerzetesek nemcsak a más felekezeten lévőkkel szemben, hanem a katolikusok között még jelenlévő babonás, mágikus hagyományokkal szemben is igyekeztek fellépni.

Hasonlóan kiemelkedő jelentőségű volt a felekezeti identitás szempontjából a máriapócsi Isten-szülő-ikon könnyezésének csodája 1696-ban. A kegykép körül kialakuló kultusz, majd a Bécsbe vezető úton felső-magyarországi körbehordozása mindenütt rendkívüli liturgikus eseménynek számított. A kegyképről számos másolat is készült, amiket, a könnyeket felitató keszkenőkkel együtt, szintén több ezer fős körmenetekben hordtak körbe az egyházmegye jelentősebb városaiban, például Kassán, Egerben vagy Gyöngyösön.⁶⁴ A pócsi kegykép nagymértékben elősegítette a görög katolikus unió ügyét is, hisz Máriapócs a római és görög katolikusok közös zarándokhelyévé vált.

3. Összegzés és kitekintés

Az egész egyházmegyét érintő összeírások hiánya miatt nehéz pontos áttekintést adni a 17. század második felében végbement megújulási folyamat eredményeiről. Mint láttuk, Kassán, majd a század utolsó éveiben Egerben is egy katolikus központ intézményeinek kiépülése kezdődött meg. Összeírás azonban csak a korszak végéről, 1699-ből ismert. A Telekessy István mint új egri püspök által, Kollonics Lipót esztergomi érsek kérésére összeállított plébániajegyzékben összesen 117 plébániát írtak össze a tizenhárom vármegyében, és a Jászság, Nagykunság területén. Ebből 89 plébániát világi papok, 14-et szerzetesek, 9-et licenciátusok láttak el, emellett az Abaúj vármegyei Bárcát a kassai Kisdianum kispapjai, a Zaránd vármegyei Gyulát pedig a váradi kanonokok adminisztrálták.⁶⁵

Mivel nincs viszonyítási alapunk, amivel az 1699. évi jegyzéket összevethetnénk, egy másik

62 Soós, 1975. 150. „*Horresco Judaicam / Mahometicam perfidiam, respuo pravam sectam infidelitatis*”.

63 APF, SC, Ungheria-Transylvania, vol. 2., fol. 248r., 251v.: „*A magicis illusionibus revocati 4 iisque ereptae praestigiosae, ac superstitiosae chartae et epistolae*”.

64 Puskás, 1996.

65 Nováky, 1907. 257–263.

megközelítésből is értékelhetjük a katolikus megújulás eredményeit. Az 1673-ban, a protestáns lelkészi kar megtörésére összeállított kassai tervzetben Szegedy Ferenc Lénárd püspök egy maximum és egy minimum programot is megfogalmazott: a lelkészek kiűzése az egyházmegye (az ország) teljes területéről, vagy legalábbis a szabad királyi városokból. Ezt lefordíthatjuk arra is, hogy maximumként a katolikus plébániahálózat – egyébként a paphiány miatt teljesen irreális – teljes helyreállítását, minimumként pedig a szabad királyi városok plébániáinak helyreállítását tűzte ki célul. Ebből a nézőpontból a korszak elején megfogalmazódott terv minimuma a század végére teljesült. Az egyházmegye területén található szabad királyi városok mindegyikében helyreállt a katolikus plébánia, igaz, a legtöbb helyen a külvárosban engedélyezve volt a protestáns vallásgyakorlat.

Egyértelmű, hogy a plébániahálózat reorganizációja ilyen rövid idő alatt, a felekezeti villongásoktól és a törökellenes visszafoglaló háborútól terhelt időszakban teljesen kivitelezhetetlen volt. Ez sokkal hosszabb időt vett igénybe. A plébániahálózat szempontjából meglehetősen teljes képet mutató déli főesperességek (patai, hevesi és borsodi) területén még a 18. század közepén, a Barkóczy Ferenc püspök által végrehajtott canonica visitatio idején is voltak olyan régiók, amelyeket nem ért el a katolikus egyházi struktúra. A patai főesperesség területén egy, a hevesiben 18, a borsodiban viszont már 93 település teljesen kívül esett az egyházszervezeten, nem volt sem plébániaként, sem filiális településként besorolva. Ez ráadásul nemcsak protestáns területeket érintett. Borsod megyében legalább másfél-kétezer katolikushoz, a megye katolikus lakosságának közel 10%-ához nem ért még el az egyházszervezet 1746-ban.⁶⁶ Ha ezekben a fejlettebb, jobban kiépített plébániahálózattal rendelkező főesperességekben ilyen arányok uralkodtak, csupán sejthető, hogy milyen állapotban voltak az északi és a tiszántúli főesperességek. Még a 18. század utolsó, és talán legnagyobb formátumú és leghíresebb egri püspökének, Eszterházy Károlynak is hatalmas erőfeszítéseket kellett tennie a plébániahálózat újjászervezése érdekében.

66 Mihalik, 2013b. 88–89.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, RÖVIDÍTÉSEK

APF SC = Archivio Storico de Propaganda Fide, Scritture riferite nei Congressi (Róma)

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma)

EÉL AV = Egri Érsekség Levéltára, Archivum Vetus (Eger)

MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (Eger)

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

ÖStA FHKA HFU = Österreichische Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn

ÖStA HHStA UA = Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten

IRODALOM

Bahlcke, 2006.

Bahlcke, Joachim: „Veritas toti mundo declarata”. Der publizistische Diskurs um Religionsfreiheit, Verfassungsordnung und Kirchenrecht in Ungarn im letzten Drittel des 17. Jahrhunderts – eine Fallstudie. In: Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt im Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Bahlcke, Joachim – Lambrecht, Karen – Hans-Christian Maner. Leipzig, 2006. 553–574.

Benczédi, 1975.

Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttére I–II. In: Theológiai Szemle, új folyam 18. (1975) I. közl.: 7–8. sz., 199–206.; II. közl.: 9–10. sz., 264–267.

Bitskey, 1997.

Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger, 1997.

CJH

Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvénycikkelyek. Összeállította: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Sándor.

V. Ecsedy, 2006.

V. Ecsedy Judit: Kassa nyomdászata és könyvkiadása. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, V. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest, 2006. 156–158.

Esze, 1971.

Esze Tamás: Bársony György „Veritas”-a. In: Irodalomtörténeti Közlemények 75. (1971) 6. 667–693.

Farkas, 1901.

Farkas Róbert: Kassa régi egyeteme. In: A Kassai Egyetem. Emlékkönyv. Kassa, 1901. 33–63.

Fazekas, 2002.

Fazekas István: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. Szerk.: Zombori István. Budapest, 2002. 9–176. (METEM Könyvek 37.)

Gyenis, 1941.

Gyenis András SJ: Régi magyar rendházak. Budapest, 1941.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században. In: Egyháztörténeti Szemle 10. (2009) I. közl.: 1. sz. 3–31.; II. közl.: 2. sz. 3–20.

Heltai, 2007.

Heltai János: Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben. In: 350. výročie Košickej univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Košice 27. februára 2007. Košice, 2007. (Studia Academica Historiae Ecclesiae Cassoviae X.) 39–48.

Kassuba, 1902.

Kassuba Domonkos: Az egri gimnázium története. In: Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend. Szerk.: Békefi Remig. Budapest, 1896. 91–180.

Kovács, 1987.

Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. (Az egri főegyházmegye schematizmusa, 3.)

Makkai, 1985.

Makkai László: Az ellenreformáció és a harmincéves háború. Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648). In: Magyarország története tíz kötetben III/1. 1526–1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985.

Mihalik, 2010.

Mihalik Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felsőmagyarországi rekatolizációban. In: Fons 17. (2010) 3. 255–320.

Mihalik, 2013a.

Mihalik Béla Vilmos: Qui in foro, et e fenestris vicinarum domorum omnes patris actiones curiosius observabant. Die Rekatholisierung des städtischen Raumes in Kaschau/Košice/Kassa, Erlau/Eger und Frauenbach/Baia Mare/Nagybánya, 1670 bis 1699. In: István Fazekas, Martin Scheutz, Csaba Szabó, Thomas Winkelbauer (hrsg.): Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie: Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen. Wien, 2013. 171–183.

Mihalik, 2013b.

Mihalik Béla Vilmos: Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyében. In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk.: Bárh Dániel. Budapest, 2013. 85–99.

Molnár, 2002.

Molnár Antal: Az egri püspökség 17. századi történetéhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 13. (2002) 77–96.

Molnár, 2005.

Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest, 2005. (METEM Könyvek 49.)

Molnár–Lukács, 2009.

Molnár Antal–Lukács László: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Uő.: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Budapest, 2009. 95–146.

H. Németh, 2007.

H. Németh István: Az állam szolgái vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésére. In: Soproni Szemle 61. (2007) 2. sz.

H. Németh, 2010.

H. Németh István: Az önzagzatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 53–62.

Nováky, 1907.

Nováky, Josephus: Memoria dignitatum et canonicorum Cathedralis Ecclesiae Agriensis. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. köt. Szerk.: Leskó József. Eger, 1907. 55–265.

Pauler, 1869.

Pauler Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben. In: Századok 3. (1869) 1–16, 85–97, 166–178.

Pavercsik, 1983.

Pavercsik Ilona: Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban. Kassa nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Budapest, 1983.

Péter, 1995.

Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Uő.: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 186–199.

Péterffy, 1742.

Péterffy, Carolus: Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata II. Posonii, 1742.

Puskás, 1996.

Puskás Bernadett: A máriapócsi kegykép művészettörténeti vonatkozásai. In: Athanasia 3. (1996) 19–24.

Román, 1965.

Román János: Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Sárospatak, 1965.

Soós, 1975.

Soós Imre: Válasz Katona Imrének. In: Az Egri Múzeum Évkönyve XIII. (1975). 149–151.

Sugár, 1984.

Sugár István: Az egri püspökök története. Budapest, 1984. (Az Egri Főegyház-megye Schematizmusa 1.)

Sugár, 1987.

Sugár István: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől. Eger, 1987.

Szilás, 2006.

Szilás László SJ: Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (Rendtörténeti konferenciák 2.)

Tusor, 1998.

Tusor Péter: Nemesi és polgári érdekérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta religióvá válásában. A Magyar Tanács és a vallásügy 1648-ban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 10. (1998) 1–2. sz. 5–26.

Tusor, 2002.

Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). In: Levéltári Közlemények 73. (2002) 1–2. 199–241.

Tüskés–Knapp, 2001.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők. Budapest, 2001.

S. Varga, 2002.

S. Varga Katalin: Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Pozsony, 2002.

Véghseő, 2007.

Véghseő Tamás: „Catholice reformare”. Ágoston Benkovich O.S.P.P.E. missionario apostolico, vescovo di Várad (1631–1702). Budapest – Róma, 2007. (CVH II/2.)

Véghseő, 2011.

Véghseő Tamás: „mint igaz egyházi ember...” A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana I/4.)

Wick, 1931.

Wick Béla: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony, 1931.

Wick, 1941.

Wick Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941.

Mihalik Béla Vilmos:

**Katolikus megújulás az egri egyházmegyében
(1649–1699)**

Kulcsszavak:

egri egyházmegye, egyháztörténet,

Felső-Magyarország, jezsuiták, katolikus megújulás

Miután az egyházmegye székhelye, Eger 1596-ban oszmán uralom alá került, a püspökség nehéz helyzetbe jutott. Ebből a kiutat a belső megújulás jelentette, ami az 1635. évi jászói zsinattal vette kezdetét.

A 17. század közepén Kisdy Benedek püspök kassai alapításaival (gimnázium, akadémia, konviktus, szeminárium) létrehozta azt az intézményi struktúrát, ami a megújulás legfontosabb pillérét adta. A nagyformátumú püspök szabályozta az egyházmegyei adminisztrációt is. Az 1660-as években a Rákóczi fejedelmi család katolizálása, és a kassai jezsuiták hitvitái már jelezték az egyre erősödő katolikus befolyást.

Az 1670 után meginduló erőszakos ellenreformáció során a katolikus egyház azonban túlnyerte magát és nem tudta az elfoglalt egyházi infrastruktúrát kihasználni. A paphiány miatt óriási szerepe lett a szerzetesrendeknek (jeszuiták, pálosok, ferencesek, minoriták). A helyzet konszolidációja majd az 1681. évi soproni országgyűlés vallásügyi cikkelyei nyomán indult meg. A törvények végrehajtását az egri egyházmegye területén a Csáky István gróf vezette bizottság folytatta le, ami biztosította a katolikus egyház fölényét, de egyben egy korlátozott protestáns vallásgyakorlatot is lehetővé tett.

A törökellenes visszafoglaló háború során felszabadult az egykori székhely, Eger is, ám a püspök csak 1699-ben tért vissza a városba. A plébániahálózat rekonstrukciója hosszú folyamat volt, ami a 18. század püspökeit is nagy feladat elé állította.

A szerző:

Mihalik Béla Vilmos PhD

levéltár-igazgató, Jezsuita Levéltár

tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

1014 Budapest, Uri u. 53.

E-mail: mihalik.bela@jeszuita.hu

SUMMARY

The Catholic Renewal in the Diocese of Eger (1649–1699) by Béla Vilmos Mihalik

Keywords:

**Catholic renewal, Church History,
Diocese of Eger, Jesuits, Upper-Hungary**

After the fall of the ancient bishopric seat, Eger under Ottoman rule, the diocese was in a serious condition. The renewal from that condition began with the Synod of Jászó 1635.

At the mid-17th century Bishop Benedek Kisdý several establishments in Kassa (secondary school, academy, college, seminary) meant the most important pillars for the process of the renewal. The great bishop also reformed the administration of the diocese. In the 1660s the conversion of the Rákóczi princely family and the confessional disputes of the Jesuits of Kassa shed a light on the growing influence of the Catholic Church in Upper-Hungary.

Due to the wave of counter-reformation after 1670 the Catholic Church won herself over, and was not able to use the recaptured ecclesiastic infrastructure. In that situation the religious orders (Jesuits, Paulines, Franciscans, Minorites) got important role. The consolidation of the situation began after the approval of the religious laws at the Diet of Sopron 1681. In the diocese of Eger a royal committee led by Count István Csáky gave effect to the laws, which guaranteed the superiority of the Catholic Church, but also gave chance for a limited Protestant worship.

During the Great Turkish War the ancient bishopric seat, Eger was reoccupied by the Christians in 1687, but the bishops returned to the city only in 1699. The renewal of the network of the parishes was a long process, which gave also a great task for the bishops of the 18th century.

The author:

Béla Vilmos Mihalik PhD
director of the Jesuit Archive

assistant researcher fellow at the Institute
of History, Hungarian Academy of Sciences.

H 1014 Budapest, Üri u. 53.

E-mail: mihalik.bela@jezsuita.hu

A Jézus Társaság mint a katolikus megújulás fő tényezője, kétségtelenül fontos szerepet játszott az ország kulturális és szellemi fejlődésében a 17–18. században. Hozzá kötődik mind a felső- és középfokú oktatás fejlesztése, és természetesen a reformáció alatt meggyengült katolikus egyház teológiai, szervezési és szellemi megerősödése. A haladó rekatolizációnak köszönhetően a jezsuita rend több, addig tiszta protestáns területen is megkezdte tevékenységét, ahol döntő szerepet játszott a katolicizmus újbóli meghonosodásában. Ilyen területek közé tartoztak a felső-magyarországi szabad királyi városok.²

A felső-magyarországi szabad királyi városokban nagyjából már a Mohács előtti években terjedt a reformáció, és ezen a területen még a század közepe előtt kialakultak a lutheri gyülekezetek szervezési egységei,³ és ott született az ország első lutheri hitvallása.⁴ A régi városi iskolák rövid időn belül virágzó lutheri gimnáziumokká váltak. Így ezek a városok az evangélikus egyház erős szervezeti és kulturális központjai voltak. A felső-magyarországi szabad királyi városokban a 16. század második felétől nem működött más egyház a lutheri gyülekezeteken kívül. A vallási életet a városi tanácsok irányították, és szigorúan figyeltek arra, hogy ne veszélyeztesse sem a katolicizmus, sem a helvét irányzat, ill. a radikális tanok.⁵ A 17. század elején tizenhárom felső-magyarországi vármegyéből tizenegy vármegye területén győzött a helvét hitvallás, a két nyugati vármegyében, úgy mint az öt szabad királyi városban, ill. a bányavárosokban⁶ megmaradt az uralkodó evangélikus egyház.⁷ Az egész Felső-Magyarország sokáig ellenállt a terjedő rekatolizációnak, és a 17. század utolsó harmadáig csak néhány uradalmat⁸, esetleg helységet

1 A tanulmány a VEGA 1/0655/14 – számú tudományos projekt (Rekatolizácia na Slovensku v 17. storočí) eredményeként készült

2 Felső-Magyarországon, ami a tizenhárom északkeleti vármegye területén terjedt el (Szepes, Sáros, Zemplén, Aba-Új, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg és Ugocsa) öt szabad királyi város volt, ami fontos szerepet játszott az országrész gazdasági, politikai és szellemi életében: Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kisszeben.

3 Az 1546. évi eperjesi zsinaton jött létre az ötvárosi esperesség.

4 Az 1549-ben kidolgozott Confessio Pentapolitana, az ötvárosi hitvallás.

5 Ez volt fő oka annak, miért ezen a területen, ill. környékén nem honosodott meg a svájci reformáció.

6 Elsősorban Szepes, kevésbé Gömör és Aba-Új vármegye területén, központtal Szomolnokon.

7 Az 1614. évi szepesváraljai zsinat után, melyen létrehozott két felső-magyarországi egyházkerület: a városi és a vidéki.

8 Főleg a Drugeth család, homonnai uradalom, Zemplén és Ung vármegyében.

sikerült rekatolizálni. A szabad királyi városok közül csak Kassán működött a katolikus egyház, az viszont csak az oda költözött egri káptalan és az ott létező királyi hivataloknak⁹ köszönhetően. A Jézus Társaság működött ugyan Homonnán és Kassán, ahol az Akadémiát is alapította, nem sikerült viszont túllépni a helyi jelentőséget.

Eperjesen már 1531-ben győzött a lutheri reformáció, és a következő század utolsó harmadáig nem létezett a városban más egyházi vagy vallási szervezeti egység. A 17. század elejétől a város vezető pozíciót foglalt el a felső-magyarországi evangélikus egyház fejlődésében. Az eperjesi evangélikus gyülekezet háromnyelvű volt (német, magyar és szlovák), miközben mindegyik nemzetiség saját templomot használt. A városi tanács a 18. század elejéig ellenállt a református gyülekezet alapítására vonatkozó követeléseknek.¹⁰ A tanács hasonlóan nem engedett semmilyen katolikus egyházszervezetet, és a katolikus polgárok csak a magánházakban találkozhattak. Az 1660-as években többször is elutasította a (szomszéd) sebesi ferencesek kérvényét, akik a közben elhagyott és magtárnak használt volt karmelita rendházat és templomot kérték. A humanista városi iskola még a 16. század folyamán jelentős lutheri gimnáziummá fejlődött. A 17. század 60-as éveiben, az erősödő és haladó rekatolizáció idején, Eperjesen a felső-magyarországi rendek alapították a kollégiumot,¹¹ az ország egyetlen evangélikus főiskoláját, az esztergomi érsek ismételt tiltakozása, és az uralkodó tiltása ellenére.¹² Ez így a rendek Habsburg-ellenes demonstrációjának tekinthető az erősödő rekatolizáció idején.

Néhány évvel később viszont egész Felső-Magyarországon a helyzet megváltozott. Amikor a sikertelen Wesselényi-összeesküvés után megszállta az országrészt a császári hadsereg, itt is elkezdődött a rekatolizáció. A katonaság segítségével folytatódtak a templomfoglalások és a protestáns lelkészek kiűzése. Több birtokos, úgy, mint Báthory Zsófia, erőszakos ellenreformációt kezdett birtokain. I. Lipót mint a királyi városok egyetlen földesura, 1670-1671-ben a városok gyors rekatolizálásához fogott. Hasonlóan, mint a többi négy felső-magyarországi szabad királyi városban, 1671-ben Eperjesen is elveszítette az evangélikus gyülekezet, ill. parókia a templomokat, az iskolát és az összes vagyonát. Éppen ezekkel az eseményekkel kapcsolódik össze a jezsuita rend története Eperjesen.

Elsőként elkoboztatott a felső-magyarországi rendek kollégiuma, amit 1671. május 23-án Spankau generális hajtott végre katonáival, az egri püspök, a szepesi prépost és néhány jezsuita jelenlétében. A következő napon a kollégiumi épületet a hadsereg szállta meg, és átmenetileg

9 A Szepesi Kamara és a felső-magyarországi főkapitányság.

10 Csak 1707-ben, az ónodi országgyűlés döntéséből alapított Eperjesen a református gyülekezet.

11 A felső-magyarországi rendek kollégiuma, 1665-ben alapított, 1667-ben épült, tízosztályú gimnázium, teológiai és jogi osztályokkal.

12 Közelebb *Kónya*, 1997.

átalakította katonai raktárrá.¹³ Néhány hónappal később el kellett hagyniuk a várost a volt tanároknak, akik az intézet elkobzása után a régi iskolai épület provizór helyiségeiben működtek. Az új helyzetben végül letelepedtek a városban a már említett sebesi ferencesek is, akik az elhagyott, volt karmelita kolostort és templomot foglalták el. Néhány hét múlva viszont folytatódtak az elkobzások, és júniusban Kolosváry István egri kanonok elvette az evangélikusoktól mindhárom templomot, s utána a parókia többi vagyonát is. 1672. július elején (9-én) a Szepesi Kamara tanácsadói a kollégium épületét átadták a jezsuitáknak.¹⁴

A kamara és a hadsereg magas követelményei, a katonaság arrogáns viselkedése és az evangélikusok elnyomása a polgárok felháborodását, elégedetlenségét váltotta ki I. Lipót politikájával szemben. Az 1672-es kuruc felkelés alatt az eperjesiek szimpatizáltak a felkelőkkel, és 1672 nyarának végén üdvözölték seregüket. Közvetlenül a kurucok első győzelmei után, 1672 szeptember közepén, a polgárok hatalmukba vették a várost, hűséget esküdtek a felkelőknek, elutasították a Habsburg egységeket, és várták az új kuruc hadsereget Erdélyből.¹⁵ Nemsokára örömmel engedték a városba a kurucokat, és bebörtönözték a katolikus polgárokat. A kuruc egységek szeptember utolsó napjaiban foglalták el Eperjest.¹⁶ Mivel közvetlenül a város elfoglalása után visszaállították a vallásszabadság, a kurucok visszaadták az evangélikus egyháznak a még nemrégien elkobzott vagyonát. Mindhárom templomot, a parókiát és a kollégium épületét visszaszerezték az evangélikusok.¹⁷ Mivel 1671 után több katolikus, ill. konvertita polgár segített az evangélikus egyház felszámolásánál, az újonnan megválasztott városi tanács különösen türelmetlenül viselkedett a katolikusokkal szemben. Az eperjesiek a kurucok távozása után (1672 októberében) is kezükben tartották a várost, és csak kéthónapos ostromlás után, 1673 első napjaiban adták meg magukat Cobb generálisnak.

Az új helyzetben, a hadisarc kivetése után nemsokára újból következtek az elkobzások. Már márciusban a Szepesi Kamara hat évre elvette a várostól két jobbágyfaluját (Mohonya és Kajáta) és más vidéki birtokait (Gergelaka és Salgó), amiket annakidején a kollégium használt.¹⁸ Ugyanakkor elkoboztattak a szintén a kollégiumhoz tartozó szőlők Tállya városában.¹⁹

¹³ *Hörk*, 1896. 34.

¹⁴ Uo. 35.

¹⁵ ÖSA, HHSA (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Wien, 322: Petőa Zsigmond levele Forgách Ádámnak.

¹⁶ *Hain*, 1991. 347.

¹⁷ ŠA (Štátny archív) Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: A város számadási könyve 1661–1673.

¹⁸ MNL MOL (Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár) Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara számvevősége, E 706: Libri bonorum fiscalium, No.51, Extractus generalis universorum bonorum fiscalium 1670–1688.

¹⁹ Uo.

A kollégiumi birtokok és szőlők elkobzása után, 1673. március 8-án magát a kollégiumot is elkobozták. Az intézményt a hadsereg segítségével Volkra Ottó hadi biztos, Szegedi Lénárd egri püspök, Józsa István egri kanonok és két jezsuita vette el az egyháztól. Másnap, március 9-én ez a bizottság mindhárom evangélikus templomot és a régi iskola épületét is elkobozta.²⁰ A szlovák templomot a minoriták foglalták el, a magyar evangélikus templomot a Jézus Társaság vette át, ami tulajdonképpen a nagy plébániatemplomot is használta, mivel a plébánosi hivatalt szintén a jezsuiták látták el. Így 1673 márciusában letelepedtek a jezsuiták Eperjesen, és még március folyamán átvették a rendháznak szánt kollégium épületét és a mellette álló régi városi iskolában gimnáziumot rendeztek be. Azután már szakadás nélkül működött Eperjesen a jezsuita rend és gimnáziuma, összesen kilenc évig, 1682-ig, amikor a várost elfoglalta Thököly Imre serege.

Így az erőszakos rekatolizáció és a 17. század hetvenes évekbeli abszolutista uralkodói politika eredményeként alapítottatott Eperjesen a jezsuita gimnázium, és a jezsuiták még a két iskolaépületet és a városi parókiát is elfoglalták. A gimnáziumot 1673-ban nyitották meg a régi városi iskola helyiségeiben, miközben a földszinti termek az oktatásra, az emelet pedig a tanárok elszállásolására szolgált. A jezsuitáknak ebben az időszakban csak missziós állomásuk volt a városban, maximálisan három pappal, élükön a superiorral.²¹

Eleinte a gimnázium csak két osztállyal rendelkezett, a parva (kicsik) és a principiorum (kezdők). Ezekben az osztályokban körülbelül 10 évig folyt zavartalanul a tanítás. A gimnáziumokban folyó oktatás zökkenőmentes lebonyolításához az eperjesi jezsuiták megkaptak két, régebben a városhoz tartozó falut, Kajátát és Monyhádot az evangélikus kollégiumtól, az evangélikus parókiától elkobzott Nebest-házat, Thököly Imre néhány tokaji szőlőjét, és különböző polgári és egyházi méltóságok ajándékait. Az iskola beindításához felhasználták az eperjesi parókia jövedelmének egy részét is. Az evangélikus kollégium épületében az átvétel után a jezsuiták székházat rendeztek be, és a régi iskolát csak oktatási célokra használták.

Még 1682 nyarán, a kuruc katonákkal visszajöttek a városba az evangélikus lelkészek, és a visszaállított evangélikus gyülekezet visszakapta mindhárom templomát, a kollégiumot, a régi iskolát és további tulajdonát.²² A jezsuiták és a minoriták nemsokára kénytelenek voltak templomaikat visszaadni az evangélikus gyülekezetnek, és elhagyni a várost. Csak a ferencesek maradhattak Eperjesen, hogy gondozzák a katolikus polgárok lelki szükségleteit.

20 Ruby, 1890. 5.

21 Tóth, 1910. 286–287.

22 Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet Levéltára: *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis continentes ab anno 1671 usque annum 1721 opera egregii Michaelis Melcz in gratiam posteritatis conscripti et post funera ejus Communitati hujati evangelicae oblati. Liber primo.*

Az evangélikus városi tanács azonban sok nehézséget és akadályt okozott nekik, s így a szerzetesek többször is panaszkodtak Thökölynek.²³

A tanács általában különösen intoleránsan viselkedett, s nemcsak a ferencesekkel, de ugyanúgy a reformátusokkal szemben is, akiknek nem engedélyezte a gyülekezet alapítását. Több jelentős evangélikus polgár, a városi tanács tagjaival együtt, erőszakos tettekhez is kezdett, például a visszaszerzett plébániatemplomból kivitték az evangélikusok által nem használt berendezést, és a sörházban égették el.²⁴ Ezek a viszonyok fennálltak 1685-ig, amikor a város újból az uralkodó kezébe került, és több szempontból még tovább is folytatódtak.

Már 1686 januárjában visszajöttek a minoriták, akik újból a volt szlovák evangélikus templomba vonultak be. Jelentősebb változások a város vallási fejlődésében viszont csak 1687 elején történtek. Addig az evangélikusok továbbhasználták mind a német és a magyar templomot, mind a kollégiumot, parókiát és a régi iskolát. Ennek viszont véget vetett Csáki István gróf bizottsága (Comissio Chakyana), ami 1687 januárjának első napjaiban működött a városban, és elvette az evangélikus egyháztól összes belvárosi vagyonát. A soproni cikkek értelmében kijelölte ugyan számára a külvárosi helyet a templomépítésre, amit pedig a gyülekezet elutasított.²⁵ A templomok és iskolák elkobzása után visszajöttek a városba a jezsuiták, akik újból berendezkedtek a kollégium épületében és a mellette álló magyar evangélikus templomban.

Így másodszor jött Eperjesre a Jézus Társaság, és majdnem tizenkilenc évet maradt a városban. Újból megnyitotta a főtéri régi iskolai épületben a gimnáziumot, továbbá elfoglalta a városi plébániát. Az eperjesi jezsuita plébános, a plébánia személyzetével együtt, a városi pénztárból kapott fizetést, ami (csak a plébános esetében) 600 Ft-ot tett ki, ami a városi bíró fizetésének majdnem háromszorosát jelentette.²⁶ A plébánosi hivatalt abban az időben Perizhof Ignác látta el, aki jelen volt a Caraffa Antonio által vezetett ún. eperjesi vértörvényszék kihallgatásain.²⁷ Ez a helyzet maradt Eperjesen 1705 elejéig, amikor II. Rákóczi Ferenc hadserege szállta meg.

Csak miután – Csáky István komissziójának döntése értelmében, 1687 januárjában – újból elvették az evangélikusok vagyonát, kaphatták vissza a jezsuiták mind a két iskolai épületet, és folytathatták működésüket. Az eredetileg kétosztályos gimnázium további két osztállyal bővült: grammatikaival és szintaktikaival. A századfordulón, az 1699–1700-as iskolai évben, a po-

23 ŠA Prešov, ŠŽ, K 13/14: A megyei kongregációs jegyzőkönyvek 1681–1685.

24 *Divald*, 1904. Ezt viszont a protestánsok is elítélték, és még az 1705. évi szécsényi országgyűlésen is érveltek vele a vallásszabadság ellenfelei.

25 *Annales fata et vicissitudines...*

26 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2 A; ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 21.

27 Közlelebbről: *Kónya*, 1994.

étikai osztály megjelenésével, majd a retorikai osztály létrehozásával a jezsuita gimnázium teljes (fő)gimnáziummá vált.²⁸ Minthogy Eperjesen ez volt az egyetlen oktatási intézmény – mivel az evangélikusok nem alapíthattak iskolát –, több polgár (köztük a konvertiták és az evangélikusok is) ide küldte gyermekeit tanulni. 1696-ra már 170 diák látogatta az iskolát.²⁹

Az itt tanító tanárok nevei már 1687-től ismertek. A grammatika és a szintaktika osztályban tanított a jezsuita Lencsovcics György, valamint a parva és a principium osztályban a világi tanító, Ladiszlavszky János. Az 1702–1703-as iskolai tanévben, a poétika és a retorika osztályban a későbbi híres történész, Timon Sámuel tanított.³⁰

Annak ellenére, hogy a Rákóczi-szabadságharc fő céljai közé tartozott a vallásszabadság helyreállítása, ami miatt tömegesen támogatták a protestáns nemesek és polgárok, a vallási viszonyok sokáig változatlanul maradtak. Eperjesen a kurucok bejövetele után is tovább működtek a jezsuiták és minoriták, és kezükben tartották templomaikat. Csak a kollégium épülete jelentett kivételt, amit, jelentősége miatt, már 1705. január 2-án Berthóti Ferenc fejedelmi biztos elvett a jezsuitáktól, és átadta az evangélikus gyülekezetnek. A szécsényi országgyűlés után, 1705. október 21-én, Eperjesen is a vegyes bizottság döntött a templomok elosztásáról, ami visszaadta az evangélikusoknak mind a plébániatemplomot, mind a jezsuiták által használt magyar (evangélikus) templomot.³¹

A katolikus egyháznak csak a volt szlovák evangélikus templom maradt, a mellette álló volt ispotályban berendezett minorita kolostorral együtt, ahová átköltözött a jezsuita gimnázium.³² A ferencesek is maradtak Eperjesen és megtartották templomukat. A jezsuiták eleinte szintén maradtak a városban, sőt, a szécsényi országgyűlési cikkek értelmében a hazai származású jezsuiták a hűségeskü letétele után tovább is működhetek. Kolb Ker. János superior azonban, mint ellenséges személy, még 1705 végén kénytelen volt elhagyni Eperjest, a többi jezsuita csak 1707 elején távozott.³³ A minorita kolostorba elköltözött gimnáziumot a jezsuiták távozása után minoriták vezették.

28 Ruby, 1890. 14–31.

29 Tóth, 1910. 292.l.

30 Timon Sámuel (1675–1736) Nagyszombatban tanult 1693-ban, ahol is a jezsuiták közé állt be. Az első magyarországi történeti munka írója volt, amiben a magyarok vendégszerető fogadtatásának elméletét írta meg. A történelem mellett topográfiával, nyelvtudománnyal és geográfiával is foglalkozott.

31 Zsilinszky, 1891. 166. Sáros vármegyében és területén lévő három szabad királyi városban a vegyes bizottság tagja volt: Melczer János, Becskeházy Zsigmond és Görgey Imre.

32 *Annales fata et vicissitudines...*

33 *Fabiny*, 1971. 83.; *Ruby*, 1890. 29.

A szabadságharc utolsó ostroma alatt, 1710 novemberében létrejött az evangélikus és a katolikus polgárság között megkötött egyezség, mely szerint az evangélikusok lemondtak a nagy (német) templomról és parókiáról, aminek fejében a katolikusok respektálták az evangélikusok jogait a kollégiumra és a kisebb (magyar) templomra vonatkozólag. Az egyezséget Virmond marsall is betartotta, így a kapituláció után is zavartalanul folytathatta a tanítás. Az uralkodó már 1711 februárjában a szabadságharc kitörése előtti vallási viszonyok visszahelyezését követelte. Ez a kollégium elhagyását, és a kis templom jezsuitáknak való átadását jelentette. A városi tanács képviselőket küldött Bécsbe, akik I. József halála után Eleonóra Magdolnától kértek segítséget, aki viszont elutasította kérésüket, és kiadta a parancsot a kollégium elhagyására. A lefoglalt épületek helyett a városnak kellett bizonyos helyeket biztosítania a külvárosban, és a 26. soproni törvénycikk értelmében egy bizottságnak kellett ezeket kijelölnie.³⁴ De az eperjesiek csak Pálffy gróf nyomására engedtek, aki 1711 szeptemberében megismételte a királynő parancsát. A kollégium diákjai, mielőtt átadták volna az épületet, a nemrég még a városi tűzvészről megmentett intézetben megrongálták az egész berendezést, s így a jezsuitáknak először teljesen fel kellett újítaniuk az épületet, mielőtt 1713 végén végre beköltözhettek.³⁵

Az eperjesi hatosztályos jezsuita gimnáziumot csak a szatmári béke után újjátették meg, ami így az 1711–12-es iskolai évben kezdte meg működését. Legelőször is a volt evangélikus kollégium helyiségeiben működött, majd nem sokkal később a régi iskola felújított épületében, ahol egészen 1773-ig, a Jézus Társaság feloszlásáig maradt.³⁶ A gimnázium, illetve az eperjesi jezsuita székház átvette a Rákóczi-felkelés alatt ideiglenesen elhagyott ingóságokat és birtokokat, melyek a Sáros vármegyei nemességtől, úgymint gróf Szentiványi Józseftől, Edenhoffer Mátyástól, özvegy Feigenbuz asszonytól és másoktól kapott különböző adományokkal bővültek.

A gimnázium a 18. század folyamán megőrizte a múlt századból átörökölt hatosztályos struktúráját: parva, principiorum, grammatica, syntaxis, poesis és rhetorica. A latin nyelven folyó oktatáson belül a klasszikus tárgyakra helyezték a hangsúlyt. Az osztrák tartományfőnök utasítására 1735-től a sort kibővítették a történelem mélyebb oktatásával is. A gimnáziumban három tanár működött, akik közül kettő jezsuita volt, és egy világi tanító, aki viszont mindig csak az első két osztályban tanított. Az országban elszaporodott jezsuita iskolák nagy száma miatt kellett egy professzornak két osztályban is tanítania. A képzés ingyenes volt, s a szegényebb diákoknak ingyen biztosították a szállást és az étkezést is. Ezen tényezők is közrejátszottak abban, hogy a gimnázium a környékbeli polgárok és nemesek számára is vonzó volt, ami a diáklétszám növekedését eredményezte. Míg 1716-ig 173 diák látogatta az intézményt, addig 1720 és 1773 kö-

34 ŠA Prešov, EKP, 101: Eleonóra Magdolna királynő és gróf Pálffy János rendelete 1711. július-szeptemberéből (másolat).

35 Hörk, 1896. 89.

36 Ruby, 1890. 35.

zött a diákok száma az egyes iskolaévekben átlagosan elérte a 275-öt is. A legtöbb diákkal 1734-ben rendelkezett, amikor összesen 367-en voltak, de a század második felében ez a szám már fokozatosan csökkent.³⁷

A gimnázium diákjai és tanárai a város egyházi életének számos tevékenységében részt vettek. Két kongregáció tagjai is voltak, az egyik a Kereszten haldokló Krisztus Kongregáció (Agonia Christi), a másik a Szűz Mária Társaság volt. Kivették a részüket az olyan tevékenységekben is, mint például a Kálvária megépítése, vagy az Immaculata-szoborcsoport létrehozása, a cigányok megkeresztelése Tábor-hegyen álló telepükön. Az iskola évente a város számára is megrendezte az akadémiai előadásokat, melyek főleg vallási, irodalmi és művészeti témájúak voltak, valamint didaktikai célzatú színjátékokat.³⁸

A Jézus Társaság (Jezsuita rend) 1773-as felosztatása után az állam elkobozta az eperjesi székház vagyonát, amit a Vallásalap vett át. A gimnázium viszont továbbra is működött, és a vezetőségben meghagyták a volt jezsuita tanárokat: Kolakovszky Ignácot, Zamoróczy Mihályt és Walicsek Ferencet.³⁹ A volt jezsuiták csak 1774-ig oktattak, amikor is a gimnáziumot a helyi minoriták vették át.

A jezsuiták működése Eperjesen szünetekkel kb. száz évig tartott, 1673-tól 1773-ig. Miután a 17. század utolsó harmadában, nemigen nagy sikerrel, térítési munkával foglalkoztak, és szembenéztek a polgárság többségének ellenszenvével, működésük inkább a 18. századra esik, amikor sikeresen működtették a gimnáziumot, az egyetlen középiskolát, jelentősen befolyásolták a város vallási fejlődését, és hozzájárultak a város rekatolizálásához. A nagyszabású bevándorlás mellett ez volt a fő oka a város felekezeti összetétele jelentős változásainak, amit a korabeli források mutatnak. Az 1779. évi összeírás szerint a protestánsok (néhány reformátuson kívül csak evangélikusok) már csak 26,25%-ot alkottak.⁴⁰ Az adatokból feltűnő, hogy az evangélikusok aránya az egész városban jelentősen alacsonyabb volt, mint a polgárok körében. A négy évvel fiatalabb összeírás, amiben a jozefinista reformok eredményei is tükröződnek, némileg eltérő számokat mutat. Az evangélikus lakosok aránya viszont tovább csökkent, és 1783-ban csak 24,01%-ot képviselt.⁴¹

37 Uo. 31–67.

38 Uo. 33–59.

39 Uo. 69–82.

40 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, B-11 Minutae 1701–1783: Tabella Conscriptiois animarum in Libera Regia Civitate Eperiensiensis 1779.

41 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, B-12 1780–1783: Tabella Conscriptiois animarum in Libera Regia Civitate Eperiensiensis 1783.

A helyi jezsuiták folytatták a térítési munkát, elsősorban a meggyengült evangélikus lakosság körében. A szatmári békét követő években az Ausztriából visszatért Kolb János szuperior minden eszközt felhasznált a helyi evangélikusok ellen. Még 1711 végén elérte, hogy a hatóságok kitiltották a protestáns polgárokat a nemrégén épült református fatemplomból, amit Pálffy János engedélye szerint használhattak az új templom elkészítéséig. A következő években a városi tanács és a helyőrség segítségével igyekezett megakadályozni az új, külvárosi evangélikus templom építését, ami csak az 1715. évi törvénycikkek értelmében épült meg.⁴²

A század közepén a jezsuiták kezdeményezték a várostól keletre lévő Tábor-hegyen az ott táborozó cigányok keresztelését. Azonban nagyon intoleránsan viselkedtek a helyi zsidósággal szemben, és szigorúan figyelték a zsidók letelepedését tiltó kiváltságok betartására. Például 1734-ben, amikor egy sóvári zsidó hosszabb ideig tartózkodott egy beteg keresztény ismerősénél, és a városi tanács hajlandó volt ezt tolerálni, a jezsuita szuperior az egri püspökhöz és a helytartótanácsához fordult, hogy érje el a zsidó kiűzését.⁴³

A 18. században viszont a jezsuitákhoz néhány olyan művészeti alkotás kötődik, amely máig a város műemlékei közé tartozik. Az eperjesi Kálvária barokk épületegyüttese a várostól nyugatra, egy kis halmon épült. A múltban, a selmecbányai Kálvária után, Magyarország legszebb kálváriájának tartották. A kezdeményezés a Kálvária felépítésére a Haldokló Krisztus Egyesület soraiból eredt, és az egész komplexum építése 1720-tól 1769-ig tartott. Az első részként 1721 őszére készült el a Krisztus az Olajfák hegyén kápolnája és a kereszt. Az egész épületegyüttes építése néhány évtizedig tartott, nagyjából az eperjesi katolikus polgárok és a környékbeli nemesek adományaiból (Dessewffy báró, Szirmay gróf, Barkóczy grófnő, Klobusiczky báró, Mednyánszky báró, Radziwill Károly litván herceg, Szmolnik György bíró s mások). Az egész komplexum a Szent Kereszt-templomból, a Szent Lépcső-kápolnából, a temetőből, a katakombákból és a tizenhat kápolnából állt, ezekből néhány csak a 19. században épült meg.⁴⁴

A Szent Kereszt-templom 1753-ban épült barokk stílusban. A selmecbányai Kálvária által befolyásolt oltárt és falakat a helyi festőművész, Trtina András festette. Később, 1766-ban kibővült a templom két oldalkápolnával, és az alatta álló lépcsővel, az Ecce Homo-szoborral. A templomot 1768-ban szentelte fel a jezsuita szuperior. Az 1765-ben, a római Sancta Scala-kápolna mintájára épült Szent Lépcső kápolnáját Radziwill Károly litván herceg finanszírozta, köszönetül a Bari konföderáció kudarca után elmenekült lengyeleknek nyújtott segítségért.⁴⁵

42 Hörk, 1896. 89.

43 Ruby, 1890. 96.

44 Urbanová, 1986. 72.

45 Uo. 72.

További jezsuita emlék Eperjesen az Immaculata-szoborcsoport, ami a 18. század közepétől áll a főtér északi részén. Ezen a helyen 1687-ben állt a vesztőhely, az eperjesi (Caraffa Antonio által is vezetett) vértörvényszék verpadja. Máig sincsenek tisztázva azok az okok, amelyek miatt 1751-ben a jezsuiták éppen itt emelték fel a Szűz Mária-oszlopot. Lehet, hogy a kibékülés jeléül, lehet, hogy azért, hogy ez a hely ne váljék a protestánsok emlékhelyévé. A mű Feigenbuz Rüdiger, Csáky és Pethő grófnő adományaiból (1200 Ft) épült.⁴⁶

A 18. században, pontosan 1711-től 1773-ig a jezsuiták folyamatosan használták a Szentháromság evangélikus templomot, és a mellette álló evangélikus kollégiumot. E korszak alatt végrehajtottak néhány építészeti módosítást, amiket később eltávolítottak. Legjelentősebb volt a mindkét épület összekapcsoló folyosó építése az első emelet magasságában, 1716-ban. 1724-ben barokk stílusban átépítették a kollégiumi épületet, és az egész épületegyüttest, a gimnáziummal együtt, egy kőfallal vették körül.⁴⁷ Miután 1783-ban az evangélikusok, II. József segítségével, 6000 Ft-ért mindkét épületet visszavették a kincstártól, ezeket a módosításokat eltávolították.

⁴⁶ Uo. 73.

⁴⁷ Uo. 68.

Divald, 1904.

Divald Kornél: Eperjes templomai. Budapest, 1904.

Fabiny, 1971.

Fabiny Tibor: II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája. Budapest, 1971. Kézirat.

Hain, 1991.

Hain Gáspár: A Lőcsei krónika és évkönyv. Budapest, 1991.

Hörk, 1896.

Hörk József: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa, 1896.

Kónya, 1994.

Kónya Péter: Az Eperjesi vértörvényszék 1687. Budapest, 1994.

Kónya, 1997.

Kónya, Peter: Prešovské evanjelické kolégium v politických zápasoch konca 17. a začiatku 18. storočia. In: Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy (Kónya, P.–Matlovič, R., Ed.). Prešov, 1997. 21–45.

Ruby, 1890.

Ruby József: Az Eperjesi Kir. kath. Főgymnasium története 1673–1890. Eperjes, 1890.

Tóth, 1910.

Tóth Sándor: Sáros vármegye monografiája II. Budapest, 1910.

Urbanová, 1986.

Urbanová, Norma: Prešov. Mestská pamiatková rezervácia. Bratislava, 1986.

Zsilinszky, 1891.

Zsilinszky Mihály: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai IV. Budapest, 1891.

Kónya Péter:

Jezsuiták Eperjesen 1673–1773

Kulcsszavak:

**rekatolizáció, protestantizmus, Jézus Társaság,
szabad királyi város, városi tanács, gimnázium**

Eperjes szabad királyi város a 17. században a magyarországi lutheri egyház egyik legerősebb központja volt. Csak a Wesselényi-összeesküvés után bekövetkezett rekatolizáció folytán (száz-negyven év után) jött létre újból a római katolikus plébánia, és költöztek be a városba az egyházi rendek: a ferencesek és a minoriták. Néhány hónap múlva érkeztek a jezsuiták is, akik megkapták a Felső-Magyarországi Rendei Kollégiumának épületét és a mellette álló magyar evangélikus templomot. Az 1672. évi kuruc felkelés okozta szünet után 1673-ban újból eljött a Jézus Társaság, és még abban az évben létrehozta a régi vári iskolai épületben a katolikus gimnáziumot. Székházát ismét az evangélikus kollégiumban rendezte be. Ezt követően két szünettel, a Thököly-felkelés (1682–1687) és Rákóczi-szabadságharc alatt (1705–1711), a társaság feloszlásáig, 1773-ig maradt Eperjesen. A 18. század elejéig egy jezsuita atya a plébánosi tisztséget is betöltötte. A jezsuiták térítési tevékenységének eredményeként az evangélikusok Eperjesen is elvesztették pozíciójukat és kisebbségbe szorultak. A Jézus Társaság a 18. században jelentősen befolyásolta a város életét vallási, iskolai és kulturális területen egyaránt. Működésükre máig olyan műemlékek emlékeztetnek, mint az Immaculata-szobor (1751) vagy a Kálvária.

A szerző:

Kónya Péter PhD

egyetemi tanár, tanszékvezető

Eperjesi Egyetem, BTK – Prešovská univerzita, Filozofická fakulta

Eperjes / Presov (SK)

E-mail: peter.konya@unipo.sk

SUMMARY

Péter Kónya: Jesuits in Eperjes 1673-1773

Key words:

**Recatholicization, Protestantism, Society of Jesus,
free royal city, city council, grammar school.**

Eperjes (Prešov, Slovakia), a free royal city, was one of the most powerful centres of the Lutheran church in Hungary in the seventeenth century. It was only during the process of recatholicization that followed the uncovering of the Magnate Conspiracy (Wesselényi Conspiracy) that the Roman Catholic parish was re-established (after a break of 140 years), and the Franciscan and Minorite orders moved into the city. A few months later the Jesuits arrived as well, who were given the building of the Dormitory of the Orders of Upper Hungary and the neighbouring Hungarian Evangelical Church. After an interruption caused by the Kuruc Uprising of 1672, the Society of Jesus returned once more in 1673, when they set up the Catholic grammar school in the school building of the old castle. They re-established their headquarters in the Evangelical Dormitory. Apart from two further interruptions (during the Thököly Uprising in 1682-1687 and the Rákóczi War of Independence in 1705-1711), the Society remained in Eperjes until they were dissolved in 1773. Up until the beginning of the eighteenth century, a Jesuit priest also served as the parish priest. As a result of the conversions carried out by the Jesuits, the Evangelists in Eperjes also lost their position and became a minority. In the eighteenth century, life in the city was greatly influenced by the Society of Jesus, in religion, education and culture. There are numerous reminders of their former presence in the city, such as the statue of Maria Immaculata (1751) and the Calvary.

The author:

Péter Kónya PhD

University Professor, Head of Department,

University of Eperjes, Faculty of Humanities
(Prešovská univerzita, Filozofická fakulta),
Eperjes / Presov (SK)

E-mail: peter.konya@unipo.sk.

A kassai rekatolizáció
városi polgárságot érintő kérdései

Kassa városa azon szabad királyi városok közé tartozott, amelyek a 16. század közepén, a magisztrátus döntésére, reformált szellemű papot hívtak. Arról még nincs információ, hogy ez pontosan mikor történhetett. A Johann Henckelt követő Erdélyi Antal már radikális reformátornak tekinthető, az 1531-ben Kassára került Dévai Bíró Mátyás pedig wittenbergi tanulmányai alatt, Phlipp Melanchton hatására, már egyértelműen a reformált tanokat követte. Kassára kerülésének évében írta meg saját 52 tételét, melyekben a reformáció céljait és rendszerét foglalta írásba. A Dévai ellen felhozott vádakból is az derül ki biztosan, hogy a misét megszüntette, és az úrvacsorát két szín alatt vette ki.¹ A felső-magyarországi városokban ugyanezekben az években indult el a reformációt magukénak valló plébánosok meghívása, az eperjesi zsinaton (1546) lefektették hitvallásuk alapjait, majd azt írásba is foglalták (Confessio Pentapolitana).² A hitvallás elsődleges célja az volt ugyan, hogy a városok kijelentsék, a kálvini tanoktól elhatárolódnak, de állásfoglalásuk egyértelműen arról tanúskodik, hogy a lutheri tanokat elfogadták, és a városok (vagyis a felső-magyarországi esperesség) mindegyike a reformáció szellemében választotta meg papját. A 16. század második felében már egyértelműen azt állapíthatjuk meg, hogy a városok mindegyikében az evangélikus egyház vált felekezeti téren döntővé, a katolikus egyház pedig nem játszott további szerepet.³ E városokban a korábban katolikus egyházi épületek és beneficiumok nagy többségben a városi tanács fennhatósága alá kerültek, és a város által irányított evangélikus közösség és egyház fenntartását szolgálták. Kivételt képeztek ez alól a két szerzetesrend (ferencesek és domonkosok) épületei, amiket a városba költözött felső-magyarországi főkapitányság vett át. Ezeket azonban nem vallási célokra használták, hanem tűzérsegi szertárt és éléstárat alakítottak ki benne, annak ellenére, hogy a kassai tanács a domonkos rendházat iskola céljaira kívánta volna felhasználni.⁴ A katonaság döntése ekkor még nem az ellenreformáció jegyében született, mivel a felső-magyarországi főkapitány, Hans Rueber zu Pixendorf szintén az evangélikus egyház tanait követte. Udvari lelkésze, Mento Gogreve, a felső-magyarországi hitvita-irodalom egyik legtermékenyebb és legelszántabb alakjaként a kálvi-

1 Botta, 1991. 146–149.

2 Guitman, 2009.; Csepregi, 2009.; Csepregi, 2011a.; Csepregi, 2011b.

3 Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891. 97.

4 AMK Schw. No. 2122., MNL OL E 211 (Lymb.) III. Ser. 22. t. 17. sz., AMK H III/2. pur. 5. fol. 348., ill. Pálffy, 1995a.; Pálffy, 2002.

nista tanok elleni fellépés kiemelkedő képviselője volt.⁵ Az 1556. évi kassai nagy tűzvészt követően ezek az épületek olyannyira megsérültek, hogy a két megmaradt domonkos szerzetes éppen ekkor volt kénytelen elhagyni a rendházat.⁶ Kassa tehát, a szabad királyi városok többségéhez hasonlóan, a 16. század második felére tisztán evangélikus várossá alakult át, ellentétben például Pozsony és Sopron várossal, ahol az evangélikus többség mellett a katolikus beneficiumok a katolikus egyháznál maradtak.⁷ A rekatolizáció/ellenreformáció első jeleivel Rudolf uralkodásakor találkozunk, amikor az uralkodó az 1604. évi országgyűlést követően a rendekkel történt egyeztetést mellőzve iktatott be olyan törvényt, amely nyíltan a katolikus felekezet egyeduralmát kívánta bevezetni. A törvénycikk beiktatását megelőzően a városokban, köztük elsőként Kassán, katonai segédlettel elvették az evangélikusok templomait, és átadták a kisebbségben lévő katolikusoknak. Ekkor került sor először arra, hogy a felső-magyarországi városszövetség levelezésében felfedezhető az uralkodóval szembeni fegyveres ellenállás gondolata! Az 1604. évi gálszécsi részgyűlésen az összes felső-magyarországi rend támogatta a városok tiltakozását, és követelte a templomok visszaadását. A felekezeti feszültségeket, valamint a hosszú háború pusztításai miatt kialakult elégedetlenséget kihasználva, Bocskai István vezetésével felkelés tört ki. A kassai tanács ekkor egyedülálló lépésre szánta el magát: az Erdélyből visszatérő Giovanni Giacomo Barbiano Belgioioso főkapitány csapatait nem engedték be a városba, Melchior Reiner és Johannes Bocatius felszólította a katolikus papságot, hogy hagyja el Kassát, majd a várost átadták Lippay Balázs hajdúkapitánynak. A város vezetését azonban nem tekinthetjük teljes mértékben lázadónak, hiszen a következő években is elviekben tartották magukat az uralkodónak tett hűségesküjükhöz. A városok ugyanis elsősorban békét kívántak, és az evangélikus egyház primátusát, amit az uralkodótól éppen úgy féltettek, mint a Bocskai és hajdúi által erőszakosan terjesztett kálvinista hitvallástól.⁸ Az ekkor sorra került vizsgálatok (1603, 1613) során, jóllehet elsődlegesen a városok finansziális viszonyait kívánta feltárni, a városi vezetés vallási összetételét is megvizsgálta, és azon változtatni kívánt. A vizsgálatok azokat a területeket érintették, melyek a monarchia törzstartományaiiban később, a 17. század első negyedétől állami felügyelet alá kerültek.⁹ Az elsődleges kérdések a városi gazdálkodás területét érintették, de a biztosoknak a városi önkormányzatok kardinális kérdéseiben kellett eljárniuk. A városi polgárok által minden külső befolyástól mentesen választott testületek működését kellett ugyanis a királyi biztosnak megítélni és megvizsgálni, vajon a testületek működése során elég szakszerűen járnak-e el, a tanács tagjai között milyen visszaélések lehetségesek. Az utolsó szempont már a rekatolizáció céljait is szolgálta. A városok tekintetében ekkor még csak a felmérés, a beavatkozás indoka-

5 Zoványi, 1977. 177., 180–185.

6 Granasztói, 2012. 27.

7 Bán, 1939. 73–77.; Payr, 1917. 154–190.

8 Suchy, 1970. 187–191.; Németh, 2004. 1. köt. 111–128.; Szabó, 2010.

9 Brunner, 1955.; Scheutz, 2006.; Scheutz, 2006. A cseh királyság várospolitikájára lásd: Pánek, 1991.; Mikulec, 2002.; Sterneck, 2005.; Fejtová, 2012.

inak feltárása volt a cél. A kirendelt biztosoknak ugyanis ellenőrizniük kellett, hogy a tanács összetétele tükrözi-e a városok vallási összetételét, illetve elegendő katolikust választanak-e a tanácsba. A katolikusok esetében kiemelten vizsgálni kellett, hogyan tudják vallásukat gyakorolni, a templomok milyen állapotban vannak, és a hozzájuk tartozó birtokokat megfelelő módon hasznosítják-e.¹⁰

A központosuló, abszolutista jellegű államigazgatási gyakorlat egyik legmeghatározóbb jellemzője a konfesszionalizmus, azaz az uralkodó autoriter jellegű fennhatósága a vallás és az egyház felett is. E fennhatóság az egyre szélesebb körű hatáskörrel funkcionáló államigazgatás révén valósult meg, melynek központi elemét az „egy állam–egy vallás” teóriája alkotja. E törekvés, Európa többi államához hasonlóan, a Habsburg kormányzat által a cseh és osztrák örökös tartományokban képviselt valláspolitikába is beleillik. Ahogy azt láthattuk, a Habsburg kormányzat rekatolizációra törekvő intézkedései azonban a 17. század utolsó harmadáig közvetlen módon csupán a rudolfi ellenreformáció időszakában érintették a Magyar Királyság szabad királyi városait. Ennek okai elsődlegesen az ország politikai helyzetében keresendők. A mohácsi ütközetet (1526) követően ugyanis a Habsburg politikai, had- és pénzügyi vezetés, illetve a magyar rendek is felismerték, hogy a monarchia és a Magyar Királyság megvédelmezése érdekében kétoldalú kompromisszumokra kényszerülnek. Ennek következtében a magyar rendek politikai ereje az országon belül jóval erősebb maradt, mint a Habsburg Monarchia többi tartományának rendjei. A magyarországi rendi önkormányzatok (vármegyék és szabad királyi városok) így egyre szilárdabbá válva látták el feladataikat, ahogy a rendek kezében maradt a belpolitikai élet és az igazságszolgáltatás teljes körű irányítása is. A Magyar Királyság így a Habsburg Monarchián belül a legönállóbb és legerősebb rendiséggel bíró állam maradt.¹¹

Az erősen felekezeti és rendi jellegű okok miatt kitört Bocskai-felkelés lezárásaként a bécsi béke többek között rendezte a két fél (magyar rendek és az uralkodó) közötti felekezeti vitát is. II. Ferdinánd uralkodásának kezdetén ugyan erős igény támadt az egyfelekezeti állam létrehozására, a Magyar Királyság esetében erre nem került sor. Ennek okai részben a már bemutatott belpolitikai kompromisszumhoz kötődnek. Jóllehet e kiegyezés éppen a felekezeti kérdés során megbillenni látszott, a két erdélyi fejedelem (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György) támadásai megerősítették a magyarországi rendek korábbi helyzetét. Az 1622. évi soproni országgyűlés és a linzi béke ugyanis helyrebillentette e mérleg nyelvét, és a magyarországi reformált egyházak látszólag megerősödve kerültek ki a küzdelemből.¹² Ezzel szemben az osztrák tartományokban (főként Alsó- és Felső-Ausztriában valamint Stájerországban) már a század első negyedétől igen erős, az erőszakos kitelepítésektől és áttérítésektől sem mentes ellenreformáció vette kezdetét.

¹⁰ Felhő, 225–229.; Németh, 2004. 1. köt. 480–495.

¹¹ Pálffy, 2010. 414.

¹² Péter, 1994.; Pálffy, 2013a.; Pálffy, 2013b.; Dominkovits–Németh, 2013.

Az osztrák tartományok mindegyikében kimutatható, hogy a városi tisztújításokon megjelentek az uralkodó által kinevezett biztosok, eleinte azért, hogy a megválasztott városi tisztviselőktől kivegyék a hűségesküt (Eidkommissar). A biztosok szerepe a 16–17. század fordulóján, illetve kis szünetet követően, a 17. század első negyedétől megváltozott, és elsődleges szerepük az lett, hogy a város tisztújítását befolyásolják, és a várost ellenőrizték (Wahlkommissar).¹³ Az osztrák tartományokban ekkor vette kezdetét a városokban élő reformátusok és evangélikusok erőszakos üldözése, majd ezt követően kényszer-kitelepítésük. Általános tendenciának tekinthető, hogy a monarchián belül közvetlenebb módon kormányzott tartományokban (tekintetük a monarchia törzstartományainak is) egységesen kiadott rendelkezések szerint 1624-ben és 1627-ben a római katolikusokon kívül megtiltották minden más felekezet számára azt, hogy a tartományokban élhessenek. A rendelkezések értelmében az alsó-ausztriai evangélikus és református lakosságnak éppen úgy konvertálnia vagy távoznia kellett, mint a Cseh Királyságban élő reformált vallásúaknak vagy utraquistáknak.¹⁴ A kényszerrel kitelepített lakosság egy része a német, más részük a Magyar Királyság németnyelvű városaiba (Sopron, Pozsony, Modor, Bazin, Szentgyörgy) vándorolt ki.¹⁵ A reformáltak migrációja ellen a magyarországi hivatalok és főként Pázmány Péter, illetve Esterházy Miklós igyekezett fellépni, de lényeges eredményeket ekkor még nem érhetek el.¹⁶

A Habsburg Monarchia törzstartományjaiban tapasztalható valláspolitikai a Magyar Királyságban békésebb eszközöket igyekezett igénybe venni: a városokba egyre-másra települtek a főként jezsuiták által irányított tanintézmények és velük együtt rendházaik. A Pázmány Péter nevével fémjelzett kezdeti korszak a jezsuita missziók és rendházak letelepítésével részben a szabad királyi városokat is célba vette. A kezdeti lépéseket Nagyszombatban, illetve éppen Kassán tették meg. Alfonso Carillo jezsuita tartományfőnök 1604-ben, a kassai nagytemplom elvételét követően szinte azonnal, január 8-án kérte az uralkodót, hogy adjon engedélyt egy jezsuita rendház létrehozására, ahová hamarosan a szőlősi rendházból útnak is indították a Kassára kinevezett atyákat, ahol a városi tanács tiltakozása ellenére letelepedtek, és ahol 1619-ig, Bethlen Gábor első hadjáratáig működtek. Ennek ellenére azonban Kassán valódi katolikus városvezető réteg ekkor még nem jött létre, sőt, az egyre növekvő számú, számottevő gazdasági potenciállal rendelkező magyar népesség a 17. század első harmadában erős református közösséget hozott létre.

¹³ Brunner, 1955.

¹⁴ Herzig, 2000.; Deventer, 2003.; Kunisch, 1998.; Mikulec, 1992.; Mikulec, 2003.; Mikulec, 2005.; Mikulec, 2008.

¹⁵ Brunner, 1999.

¹⁶ ÖStA HKA HFU RN 127. 1625. April fol. 134–135.

Kezdetben a magyar reformátusok főként a kassai választott községben játszottak hangadó szerepet. A Kassán teret nyert radikálisabb, erősen kálvinista érzelmű magyar polgárság képviselői, akik a leghangosabban ellenezték a bécsi békét, a város politikai életében a 17. század első harmadáig meghatározó szerepet játszottak.¹⁷

A magyarországi rekatolizáció a Pázmány nevével fémjelzett utat folytatta, ami a lassú, de állami eszközökkel is támogatott térítést tartotta legfontosabb eszközének.¹⁸ A főnemesek áttérése a Bethlen hadjáratait követő időszakban folytatódott, a nyugat-dunántúli nagybirtokosok mindegyike áttért a katolikus hitre, a felső-magyarországi régióban pedig szintén hasonló jelenségekre figyelhetünk fel.¹⁹ A főnemeseken túl elsődlegesen a magyarországi állami hivatalokban kezdtek erőszakosabb eszközökkel rekatolizációt végrehajtani. A 17. század első negyedétől elsőként az Alsó-ausztriai Kamara által irányított bányavárosok bányatisztviselőinél figyelhetjük meg, hogy az előírások szerint lehetőleg csak katolikusokat vettek fel.²⁰ Az ezt követő években a magyarországi hivatalokban dolgozó, állami tisztviselők közé (harmincadosok, postamesterek stb.) szintén csak katolikusokat igyekeztek felvenni. A konvertált értelmiségiek (főként lelkészek) számára részben alapítványt hoztak létre, ahonnan kegydíjban részesültek, részben pedig éppen ők nyerték el ezeket a hivatalokat, így a forrásokban elég sűrűn találkozunk volt lelkészekkel, akik konvertálásuk fejében harmincadosi vagy postamesteri állást nyertek el.²¹ 1631-ben, Kassán a jezsuiták rezidenciát és kápolnát hoztak létre, majd 1654-ben a jezsuita rendházat alapították meg, amit Kisdy Benedek az akadémia anyagi alapjainak megteremtésével (1657, 1660) tovább bővített. Az akadémia vált az egyik szellemi bölcsőjévé a hitvitázó irodalomnak, amivel a kassai rendház mintegy felső-magyarországi propagandaközponttá vált ebben az időszakban.²² A létrehozott jezsuita iskolák magas oktatási színvonaluk folytán nagy vonzerőt gyakoroltak a régió katolikus vagy katolizált nemes családjaira, akik sok esetben házat vásároltak és így oldották meg fiaik taníttatását.²³ A jezsuita rend mellett 1650-ben, Pálffy Pál nádor

17 Bocatius, 1985. 168. Személyük megegyezett azokkal, akik elfogatását hetesi Pethe Márton már 1604 májusában javasolt. Paulinyi, 1931. 65–66. Lásd még: Németh, 2006.

18 Fraknói, 1868–1872. 2. köt. 40–55., 233–249., 372–379.; Bitskey, 2010.; Bitskey, 2001.; Tusor, 1999. 19–38.; Tusor, 2005.; Molnár, 2009.

19 Fazekas, 1994.; Fazekas, 1999.; Toma, 2006. 36–37., 55–60.; Tusor, 2002. 206., 209–210.; Tusor, 2011.

20 A kezdeményezést már Rudolf uralkodásakor fellelhetjük: ÖStA, HKA, MuBwU RN 8. 1602. FOL. 172–189. A katolikus bányatisztek előnyben részesítésére lásd: Uo. RN 10. 1618. fol. 52–65., 112–116., RN 11. 1623. fol. 271–273., RN 11. 1625. fol. 246–257., RN 11. 1626. fol. 138–141, 295., 615.

21 ÖStA, HKA HFU RN 142. 1630. Juli fol. 144–157., RN 196. 1655. Juli fol. 44. Vö.: Bahlcke, 1999.; Hrdlička, 2007.

22 Heltai, 2007.; Heltai, 2005.

23 Ennek 17. századi nyomaira nem találtam még adatot, de a Homonnai fiúk és a Guadami család 18. század elején benyújtott kérelmei megfelelő analógiát nyújthatnak ehhez. AMK Schw. No. 12859. Ungvár, 1709. március 18., Schw. No. 12862. Jolsva, 1709. augusztus 29.

közbenjárására, a ferencesek telepedtek le Kassán. I. Lipót 1666-ban a kassai királyi hadszertár mellett álló házat elővásárlási jogára hivatkozva szerezte meg, hogy ott a ferences rend számára biztosítson megfelelő helyet, majd 1668-ban a főkapitányság visszaszolgáltatta az épületet a rendház számára.²⁴ A katolikus megújulás folyamatának politikai hátterében jelentős momentumként számolhatjuk el a linzi béke vallásügyi pontjait, melyekben a vallásválasztást nem a földesúrhoz kötik, hanem egyéni döntés eredményeként ismerik el.²⁵ Hasonlóan fontos – ha nem fontosabb – eredmények voltak az (ekkor még) közös katolikus-református érdekeket érvényesítő országgyűlési végzések (1647:78., 81–82., 1649:18–19., 95.), amelyek biztosították a többi felekezet bejutását az addig heterogén evangélikus városba.²⁶ A század utolsó harmadára tehát számos lépés történt abba az irányba, hogy Felső-Magyarország központja rekatolizációjának megfelelő hátteret biztosítsanak, a főrendek mellett a köznemesség és a polgárság is katolizáljon, mégis, még ekkor is igaznak tekinthetjük Lippay György jellemzését: „Az egri egyházmegyében eretneknek: lutheránusok és kálvinisták is élnek. Arányuk, számuk, ráadásul hatalmuk messze a legnagyobb, mivel az eretnekség kevés kivételtől eltekintve szinte a teljes nemességet megfertőzte. A közhatalmat pedig ez szokta gyakorolni: a vármegyékben mindent irányítása alatt tart. Mindazonáltal a főurak három vagy négy kivételével a katolikus hitet követik. A városok a lutheránus szektát vallják magukénak. Mindenekelőtt pedig azon öt szabad királyi város, amely jószerével csak a német nyelvet használja [...]. De a többi civitás is olyannyira vesztettül eretnek, hogy a katolikusok közül még polgárai sorába sem enged be senkit. A magyar nemesség a köznéppel együtt csaknem teljes egészében a kálvinizmus híve.”²⁷ Ezt – tendenciáját tekintve legalábbis – még akkor is igaznak tekinthetjük, ha tudjuk, hogy a letelepült jezsuita rend a városi katolikus lakosság számára legfontosabb vallási társulatok szervezését is megkezdte, és 1653-ban létrehozta a Congregatio Mariana... elnevezésű társulatot, mely főként a katolikus hit elsajátítása és a vallási oktatás megszervezése miatt játszott igen fontos szerepet.²⁸

A 17. század utolsó harmada a magyarországi várospolitikai fordulópontját jelenti. A Wesselényi-összeesküvés felszámolását követően a városok felett uralkodói/állami ellenőrzés kezdett megvalósulni. Annak ellenére, hogy a csehországi és ausztriai teljes vallásváltásra nem került sor, az első intézkedések a kassai reformált egyházak meggyengítését célozták: templomaikat és az egyházi közösség működését biztosító benefíciumokat elvették, több lelkészt elítéltek.²⁹ Az evangélikusok hitgyakorlata a külvárosokba vagy magánházakba szorult. Az intézkedések

24 Wick, 1941. 376., AMK H III/2. pur. 26. fol. 107–108. 1666. december 13.

25 Szilágyi, 1885.

26 Wick, 1931. 13–15.; Bessenyei, 1991.; Tusor, 1998.

27 Tusor, 2002., 206–207.

28 Knapp, 1995.; Knapp, 2007.

29 Ráth, 1889.; Benczédi, 1975.; Benczédi, 1978., Benczédi, 1980. 53–57, 68–74.; Varga, 2008. Scheutz, “Compromise and Shake Hands.”

hez a helyi katonaság szolgáltatta az erőt: a prédikátorok felkutatásáról és elfogásáról a katonaság gondoskodott, a templomfoglalással megbízott kamarai és egyházi tisztviselők mellé kirendelt karhatalmat a térségben állomásozó idegen katonaság biztosította.³⁰ Kassán a hadsereg szempontjai szerint a városi lakosságot, vész esetén, egyházközségek szerint választották szét, az eleve gyanúsaknak számító akatolikusok fegyvereit igyekeztek elkobozni, és hogy lázongásukat megakadályozzák, a házaikban tartották őket.³¹

A legfontosabb terület, ahol az állam folytonos ellenőrzést gyakorolhatott a városok egészen addig érintetlennek tűnő belső önkormányzatán, az a városi tanács belső összetételének központi befolyásolása és a városi gazdálkodás állami felülvizsgálata és megreformálása volt. A 17. század utolsó harmadában bevezetett intézkedések az európai államokban már nem voltak ismeretlenek, de mintaként az osztrák tartományokban követett ideológia és módszerek álltak rendelkezésre, amiket először, 1671-et követően esetenként, majd 1690 után egységesen, minden egyes szabad királyi városban bevezettek. Az osztrák tartományokhoz hasonlóan a Magyar Királyság szabad királyi városaiban is megjelentek a választási biztosok (Wahlkommissar), akiknek feladata a városok tisztújításainak befolyásolása, valamint a városi gazdálkodás ellenőrzése volt.³² Utóbbi célt az indokolta, hogy a városok adófizetési képessége igen alacsonnyá vált.³³ A biztosoknak katolikus tisztviselőket kellett hatalomra juttatniuk, valamint részletes, szinte mindenre kiterjedő vizsgálatot kellett készíteniük a városokról. Egyrészt ellenőrizniük kellett a városi számadáskönyveket, másrészt meg kellett ismerniük a városok általános állapotát. Jelentéseikben a vallási viszonyok, az egyházak állapotának és a hívek hitéletének jellemzésén túl megtalálható a városi polgárság általános leírása, a városi igazgatás, a városi épületek állapota, az adóztatás és általában a városi gazdálkodás minden területe. A városi gazdálkodás jobbítását, átláthatóságát mozdította volna elő, hogy az új városvezetés kiválasztásában kiemelt hangsúlyt kapott a katolikus felekezethez tartozás mellett a jogi és közgazdasági ismeretek megléte is! A kirendelt kamarai biztosok ettől kezdve a városok vezető elitjébe legalább fele részben katolikusokat választattak, valamint a legfontosabb, bizalmi posztokra (a város vezetői és a jegyző)

30 Payr, 1917. 425–479.; Péter, 1995.; Tóth, 2003.; Michels, 2013.; Mihalik, 2010.; Mihalik, 2012.; Kónya, 2000.

31 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 338. fol. 181. 1670. május 30., fol. 368. 1670. szeptember № 2., fol. 448. 1670. október 10., Bd. 339. fol. 31. 1671. január 10., Bd. 343. fol. 207. 1673. március 2., fol. 230–231., 281., 304., Bd. 371. 1686. szeptember No. 42.; AMK H. III/2. pur. 29. fol. 95. 1672. szeptember 19.; KA HKR Prot. Bd. 345. fol. 90. 1674. március 20., fol. 162. 1674. március, fol. 231–232. 1674. április 18., Bd. 346. fol. 52. 1674. február 5., fol. 105. 1674. március 4., Bd. 351. fol. 814. 1677. november 28., Bd. 352. fol. 402. 1677. július 6., fol. 670. 1677. október 29., fol. 759. 1677. december 11. A kassai külvárosban kitört tüzet is a kassai akatolikusoknak tulajdonították. Bd. 353. fol. fol. 421. Spankau javaslatáról: AMK H III/2. pur. 29. fol. 100. 1672. október 18., 21. A megkezdett változások elemzése várostörténeti szempontból: Németh, 2004. 1. köt. 519–528.; Németh, 2007a.

32 Brunner, 1955.; Gutkas, 1972. 234–237.; Baltzarek, 1974.; Scheutz, 2006a.; Scheutz, 2006b.; Brady, 1985.; Gerteis, 1986.; Rügge, 2000.; Marraud, 2009.

33 Quarthal, 1980. 117–219.; Winkelbauer, 2003. 1. köt. 123–173. A magyarországi folyamatokra lásd: Németh, 2012.

szintén a biztosok által kiválasztott emberek kerültek. Megváltozott a vezető tisztviselők és testületek legitimitása is, mivel míg azt korábban magától a választó polgárságtól nyerte el, addig az új hivatalviselőket a 17. század utolsó harmadától az uralkodó személyét képviselő biztos iktatta be, vagyis a tisztviselők az ő kezétől nyerték el legitimitásukat.³⁴

A 17. század utolsó harmadát megelőzően a tisztújítások a városi tanács önreprezentációjaként értelmezhető események voltak. Ez a század utolsó harmadától jelentősen megváltozott. A választás során erős hangsúlyt kapott a megválasztott testületek és személyek jelképekben leírt hatalmának megerősítése. A magyarországi szabad királyi városokban a tisztújítások ceremóniája erősen kötődött a kötelező elemként tartott istentisztelethez, de a 17. század utolsó harmadáig azt a célt szolgálta, hogy a választás isteni sugallatra történő értelmezését erősítse meg. A választások során tartott prédikációk egyrészt a választás isteni eredőit, másrészt a nem születési alapon nyugvó, hanem választott tisztviselők hatalmát erősítették meg, mivel azokban a vezetőik fennhatóságát és az alattvalók kötelességeit hangsúlyozták. Ezt erősítette meg, hogy a megválasztottak közül a város első embere az esküjét mindig a templomban, míg a többi tisztviselő a városházán tette le. Ezzel szemben a választási biztosok megjelenésével gyökeres változásokra került sor a tisztújítások rituáléjában. Miután az állam a városi tisztviselőket egyre inkább saját hivatalnokainak tekintette, a választás során az adott hangsúlyt, hogy az aktus ne csupán Isten és a választójoggal rendelkezők ügye legyen, hanem a biztosok az uralkodó fennhatóságát testesítsék meg. A tisztújítások során ezért alapvetően megváltozott a rituálé több olyan eleme, amely a világi hatóságoktól független, csupán az Isten fennhatósága alatt álló városi hatóságot volt hivatott jelképezni. A tisztújítás legfontosabb szereplőjévé az uralkodó képében eljáró kamarai alkalmazott vált. Amíg korábban a város vezetését jelképező tárgyakat (pálca, kulcs, kard) a leköszönők mintegy visszaadták a város polgárságának, most az uralkodó, azaz a magyar király emberének kellett ezeket a jelképeket átadni, és tőlük is kapták vissza a megválasztott tisztviselők. E tényezőt erősítette, hogy a városokban eztán a király nevében eljáró kamarai biztos erősítette meg a megválasztott tisztviselőket és testületeket.

34 Az utasításokat lásd pl.: ÖStA HKA HFU RN 360. 1693. december fol. 365–372. 1690. december 15. A jelenségre lásd: H. Németh, 2009a.

A kamarai biztos ezen túlmenően, utasításának szellemét követve, a római katolikus vallás korábbi helyzetét is igyekezett visszaállítani az ekkor még alapvetően evangélikus többségű városokban. A kamarai biztos jelenlétében történt tisztújításokon az evangélikus városvezetőknek is kötelező módon ott kellett lenniük a bíró eskütételénél, melyre a templomban, katolikus papok segédletével és himnuszok kíséretében került sor. A tisztújítás kötelező része lett a körmenet, ahol a tanácsválasztáson részt vett összes személynek jelen kellett lennie. A bíró által letett eskü színhelye is egységesen a városi plébánia lett és nem a városháza, illetve az eskü szövegébe előkelő és kötelező elemként bekerült a szentek és Szűz Mária is, melyre az a katolikusoknak is le kellett tenniük az esküt. Ez utóbbi sok problémát, és a gyűlölködés magvát rejtette magában.³⁵

A választóbiztosok tevékenységének egyik súlypontja a városok politikai elitjének kiválasztása volt. Az uralkodói parancslevél szerint a katolikus felekezethez tartozás mellett a kiválasztandó városi tisztviselőnek birtokkal (benepossessionatus) és képzettséggel (qualificatus) kellett rendelkeznie.³⁶ Annak ellenére azonban, hogy a 17. században sorra jöttek létre a katolikus intézmények, Kassán sem jött létre még az a katolikus réteg, amelyik társadalmi állásánál, gazdasági befolyásánál és képzettségénél fogva méltó utóda lett volna a képzett, vagyonos evangélikus elitnek. A gyors váltásokkal járó sietség miatt sokszor nem megfelelő képzettségű és társadalmi állású személy került igen jelentős városi tisztségbe.³⁷ A 17. század utolsó harmadáig Kassa vezetését evangélikus egyeduradalom jellemezte, a tanács munkájában katolikus egyáltalán nem vett részt. Az evangélikus elit szakszerűségét mind a kamarai biztosok jelentései, mint pedig e réteg társadalomtörténeti elemzése igazolja. Az evangélikusok jelentős része valóban egyetemet járt vagy végzett személy volt.³⁸ Tanultságuk mellett biztos gyökerekkel rendelkeztek a városokon belül, mivel az evangélikus elit tagjait nagyon szoros rokonsági kapcsolatháló kötötte általában össze, az általuk birtokolt házakkal pedig szinte uralták a városok legelkelőbb utcáit. Kiemelkedő helyzetüket jelzi, hogy szinte mindegyikük nemesi ranggal is rendelkezett, közülük többen az udvari familiárisi (familiaris aulicae) címet is elnyerték, amit a 16–17. században főként hivatali, értelmiségi, gazdasági szolgálatokért adományoztak.³⁹ Ezek a jellemzők a 18. század első harmadára sem változtak meg, sőt, az egyetemi, főként a jogi végzettség aránya még nagyobb lett, és a nemesítések és rangemelések sem szűntek meg. Ez a tendencia azt

35 H. Németh, 2007b.; H. Németh, 2010. A körmenet jelentőségét hangsúlyozza: Tüskés–Knapp, 2001.; Scheutz, 2003.

36 „...necessarium valde et expediens iudicavimus, ut quandoquidem catholica orthodoxa per Dei gratium fides, magnum illic incrementum sumpsisse, frequentesque catholicae bene qualificate, ad gerenda senatoria, et quaelibet alia inter vos consueta officia, idoneae personae inveniri comperiantur.” AMK Schw. No. 9277. Bécs, 1674. december 16. Vö. uott No. 9332. Pozsony, 1675. június 19., No. 9405. Kassa, 1676. január 7., No. 9475. Bécs, 1677. december 24., No. 9476. Pozsony, 1677. január 2., No. 11008. Bécs, 1696. december 2.

37 Szűcs, 1963. 156.; Špiesz, 1983. 29–46; Špiesz, 1981.; Špiesz, 1991.; Marečková, 1993.; H. Németh, 2009b.

38 A biztosok jelentését lásd: MNL OL E 34 (prot. rest. civ.) pag. 246. A polgárok képzettségére: H. Németh, 2007a. 130.

39 Pálffy, 2010.

sugallja, hogy a sikeres oszmán háború utáni konszolidációt követően olyan szakszerűsödő városvezetés kezdetei figyelhetjük meg, amely immáron – a bécsi udvar igényei miatt is – a jogi és gazdasági ismeretek elvárásainak is megfelelt, és ehhez mérten a város mind „hivatalszerűbb” irányítását tette lehetővé.⁴⁰

A kezdeti problémák ellenére mégsem mondható el, hogy (az uralkodói szándékkal ellentétben) a felekezeti alapon történt változások nagymértékben és visszafordíthatatlanul csökkentették volna a városok vezetőinek szakképzettségét. Sőt, a váltást követő második generációnál már ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg! A várospolitikai váltás első katolikus generációjára (a szakképzetlenek mellett) kétféle típus volt jellemző. A hirtelen megjelent igény kielégítésére, miszerint katolikus városvezetőkre van szükség, elsőként idegeneket választottak ki a városok élére. Olyan kamarai vagy katonai hivatalnokokról van szó, akik az adott városban teljesítettek szolgálatot. Így lettek egy-egy város polgármesterei vagy bírái vámosok, postamesterek vagy akár hadbírák. Ők idegenként, családi és gazdasági kapcsolatok nélkül vették át a városok vezetését. Az új tisztviselőknek általában még polgárjoguk sem volt, hanem azt csupán megválasztásukat követően szerezték meg.⁴¹ Annak ellenére, hogy a magyarországi szabad királyi városokban igen gyakori volt a környékbéli nemesek városba költözése, sőt, a városi polgárjog felvétele,⁴² az idegenként a város élére került személyek többsége a belvárosban egyáltalán nem rendelkezett házbirtokkal, általában a városfalon kívül, a külvárosban volt házuk.⁴³ Sőt, előfordult az is, hogy a város területén semmilyen tulajdonnal nem rendelkeztek!⁴⁴

Kassán a váltást követő első két bíró nagyjából hasonló karriert futott be. Fodor János a szepességi Berzeviczy családba házasodott felesége, Berzeviczy Éva révén. Szolgálatait az erdélyi fejedelem elleni hadjáratokban Esterházy Miklós nádornál, katonaként kezdte meg. Katonai szolgálatait követően a hivatalnok-értelmiségi pályát választotta. Nagykarolyban harmincadosi számvevő volt, majd érdemei fejében később elnyerte a kállói és kisvárdai harmincados, kállói postamester, majd újhelyi harmincados posztját, végül felső-magyarországi hadbíró lett. Hadbíróként a kassai harmincad jövedelmét is kezelte. 1679-ben halt meg utód nélkül, mivel vágya a kincstárra szállt. Birtokai Kisrosvágyon, Cekén, Nagygeresen, Izbugyán és Szepsiben feküdtek.⁴⁵ Utóda, Kinisy János kassai hadnagyként majd várnagyként kezdte meg szolgálatát,

40 H. Németh, 2007a.; H. Németh, 2012.

41 Paur, 1858. 23; H. Németh, 2007a. 133–134.

42 H. Németh, 2002. 88.

43 Erre soproni példát lásd: Ház, 1982. No. 4429., 10710.

44 H. Németh, 2010.

45 Feleségére: MNL OL E 244 (Minutae) 402. kötet pag. 166. A vagyon lefoglalására: E 244 (Minutae) 405. kötet fol. 196–197., 223., 227–228. Pályafutására lásd: E 254 (Repr., inf. et inst.) 1671. április No. 33., 1672. november No. 106., 108., E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1671. augusztus 5., 1672. január 16., 1673. január 21., ÖStA HKA HFU RN 222 1666. augusztus

majd kassai harmincados lett.⁴⁶ Szakmai hozzáértésük azonban vitathatatlan, hiszen esetükben a jogi és közgazdasági ismeretek biztos ismeretével számolhatunk.⁴⁷ A kassai evangélikus jegyzőt szintén leváltották, helyette olyanok kerültek kinevezésre, akik helyi lakosok voltak, polgárjoggal is rendelkeztek, de jellemzően az egri káptalan jegyzőjeként működtek a városban.⁴⁸ Mellettük olyan szakképzetlen, döntő többségében kézműves katolikusok kerültek be átmenetileg a tanácsba, akiknek sok esetben még az írás és olvasás is nehézséget okozott.⁴⁹ Átmenetileg, ugyanis a kezdeti nehézségeket követően valóban alkalmas személyeket választottak a fontos városi tisztségekbe, és ahol alkalmatlanokat találtak, azonnal elbocsátották.

A városon belüli felekezeti vita a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc idején éleződött ki újfent. A Kassára bevonuló Thököly-seregek támogatásával az evangélikus városvezetés teljes mértékben visszavette a hatalmat a katolikusoktól, egyben visszaállították az 1670 előtti állapotokat, vagyis 1685-ig egyetlen katolikkal sem találkozunk sem a belső tanácsban, sem a választott községben.⁵⁰ A fejedelem, bevonulását követően, a dómot és a Szent Mihály-kápolnát átadta az evangélikusoknak, majd mind a jezsuitákat, mind a ferencrendieket kiűzte a városból.⁵¹ A katolikusokat ezekben az években valóban mind politikai, mind felekezeti téren elnyomták, sőt – mint azt az eseményeket követő tisztújításra megérkezett királyi biztosoknak benyújtott, igen terjedelmes panaszlevélből megtudjuk – számos téren érték őket további atrocitások is. Előterjesztésük szerint 1682-ben Thököly nagy sarcot vett a városon, a pénzt azonban az evangélikus tanácsosok úgy teremtették elő, hogy annak terheit főként a katolikusokra rakták. A katolikusokat arra kötelezték, hogy minden értéküket, arany- és ezüsttárgyaikat, még az ezüstözött és aranyozott gombjaikat is, az evangélikusok házaikhoz hordják, és azokat nagyon nyomott áron számították fel. Ezzel az összeggel Thököly tisztjeit fizették, illetve a görög kereskedőknek eladott értéktárgyak árából a város kiadásait fedezték. Szintúgy a katolikusoktól nagy összegeket csikartak ki. Csak Jacopo Carove és Peter Cetto pénzben és áruban 42 004 forintot volt kénytelen átadni. A Thökölynek fizetendő adót is nagyobb részben a katolikusokra kivetett adóból fizették ki, miközben az evangélikus tisztviselők adómentesek voltak. A katolikusok kö-

fol. 248–288., RN 233 1671. június fol. 101–107., RN 238 1672. június fol. 371–449. ill. *H. Németh*, 2006. 261.; *Pálffy*, 1995b. 205–207.

46 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1671. szeptember 19., HKA HFU RN 235 1671. október fol. 41–42., 45–46., 66–67., 1672. június fol. 371–449.; *H. Németh*, 2006. 273.

47 Sopron kapcsán: *H. Németh*, 2012.

48 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1673. március 4., 1673. április 22., 1674. december 29., 1676. január 25.

49 MNL OL E 254 1674. január No. 63., E 41 (Litt. ad Cam.) 1677. No. 13., AMK Schw. No. 9214., Schw. No. 11434., Schw. No. 11940.

50 A városok és a felkelés viszonyáról: *Kónya*, 1992.; *Kónya*, 2009. A kassai tanács leváltásáról: *H. Németh*, 2006. 231–232.

51 *Wick*, 1941. 140.

zül sokakat bebörtönöztek, sőt a törököknek adtak át fogságba, sokakat nyilvánosan üldöztek, olyannyira, hogy a katolikusok megtagadták felekezetüket, nehogy bármilyen sérelem érje őket.

A felkelés ideje alatt Thököly kezére jutott városban a katolikus városvezetőket valóban megfosztották hivataluktól, és hivatalt nem engedtek viselni. A soproni országgyűlésre kiküldött katolikus városi jegyző kiadásait,⁵² amiket a város kiküldetésében tett, sok esetben nem fizették meg, mivel nem értett egyet mindenben, ami az evangélikusoknak kedvezett volna. Ezért az általa benyújtott számlákat megsemmisítették, és ezzel 800 forint veszteséget okozva nagy szegénységbe taszították a jegyzőt. A város nem engedte meg, hogy a katolikusok elmenjenek a városból, és a kényszerrel a városban tartott katolikusokat az adókkal, valamint a beszállással nagy károk érték. Elmondásuk szerint túlzottan megterhelték őket azzal, hogy néha 3 főtisztet, vagy 15–20 gyalogost kellett egy háztartásnak eltartania. Az ismételten hatalomra került katolikus vezetés eközben olyan vádakkal illette a Thököly idején hatalomra került evangélikus vezetést, ami alól ő maga sem volt mentes: a tanács tagjai nem adóztak, a pénzügyeket nem tartották kézben, nem fizettek vissza semmilyen korábbi adósságot, és a számadásokat sem vezették megfelelően. A királyi biztosok által már korábban is megállapított vádakot sorakoztattak fel, miszerint a város pénzügyeit intéző tisztviselők nem számoltak el pontosan, és nem fizették ki a felhalmozódott hátralékokat, a város borkiméréseit nem tartották jó állapotban.

A fenti három év alatt a katolikusok semmilyen kis gyűlést nem tarthattak, saját érdekeiket nem képviselhették, és minden esetben hátrányosan ítélték meg őket egy evangélikussal szemben. Még az utcán sem találkozhatott két katolikus egymással. Aki mégis megtette, azt Thököly táborába küldték fogságba. A város ostromakor pedig több katolikus az ellenség kémjeként megöltek. Sőt, a városi kézművesek megparancsolták, hogy azt a katolikus, akit kint érnek, és feltehetően az uralkodó táborába akar kijutni, azt azonnal koncolják fel, nehogy a császáriakkal együtt tudjanak működni. Az is megesett, hogy az örömeiben Te Deumot kiáltó katolikus azonnal lelőtték.⁵³

Amennyiben eltekintünk attól, hogy a panaszlevelet milyen szituációban nyújtották be a városba visszatérő Habsburg adminisztráció kiküldött emberének, számos olyan momentumot hámozhatunk ki, amely fontos információt nyújt témánkat illetően. Egyrészt, azt hihetőnek tekinthetjük, hogy a 17. század végétől tapasztalható „vallási polgárháború”⁵⁴ időszakában az ellentétes felekezetűek automatikusan ellenségnek, sőt háborús helyzetben kémnek minősültek. Ahogy azt az 1670-es évek történeteinek látjuk, Thököly idején ugyanaz zajlott le a katolikusokkal szemben, mint Spankau tábornok templomfoglaló akciójakor a reformátusokkal

52 *Németh*, 2014.

53 MNL OL A 10 (Litt. Cam. Aul.) 1686. No. 1.

54 *Mihalik*, 2013. 12., 93.

és evangélikusokkal. A tanács leváltását és a város politikai életéből történő kirekesztést is igazolni tudtuk, ami – a korszakot ismerve – szinte automatikus reakció volt mindkét fél részéről. A beszállásolás mértékét Kassa 1708–1709-ben készült kvártélylistája alapján tudjuk megítélni. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a módosabb háztartásoknál a 10–15 fő közlegény beszállásolása általánosanak tekinthető. Ugyanígy arányosnak tekinthető a főtisztek elszállásolása, mivel még a szabadságharc előtti időszakból tudjuk, hogy a császári haderő beszállásolásakor, épp Kassán, 3 főtiszt ellátása nagyjából 10–12 közlegényével volt egyenlő.⁵⁵ A beszállásolás nagysága, valamint a panaszlevélben szereplő összegek arra mutatnak, hogy Kassán, az 1680-as években egy erősebb katolikus elittel számolhatunk. Ezek az emberek döntően itáliai kereskedők voltak, akik gazdaságilag mindenképpen a városi elit tagjai voltak, és így katolikusként rendelkeztek olyan presztízzsel, ami alapján érhetően formálhattak jogot arra, hogy a város vezető posztjait betöltsék. E családok közül a panaszlevélben említett Cetto és Carove család kiemelkedő szerepet töltött be. A Thökölyék által lefoglalt több mint 40 ezer forint értékű sarc ebben az időszakban jelentős vagyont, kereskedelmi és banki tevékenységet sugall. Az összeget még túlzásnak is érezhetnénk, de ha a rendelkezésre álló néhány adatot megvizsgáljuk, kiderül, hogy az összeg nagysága nem lehetett teljesen elképzelhetetlen Kassán a kamarai adminisztrációban dolgozók számára. Ez már csak azért is hihető, mert mindkét kereskedő – a 16–17. század kassai nagykereskedőihez hasonlóan⁵⁶ – a kamara számára folyamatosan nyújtott meglehetősen nagy összegű hiteleket. Dominik és Peter Cetto, valamint Jacopo Carove 10–20 ezer forintos kölcsöneivel tartotta fenn a felső-magyarországi haderő zsold- és élelmiszerellátását. Cetto és az eperjesi Lederer Márton kereskedő között – aki kiemelt szerepet játszott a hadseregellátásban – élénk kereskedelmi kapcsolat létezett.⁵⁷ Hiteleik fejében részesedhettek az egri püspökség tizedeinek bérleteiből fakadó kiváló profitszerzési lehetőségekből, egyben Carove bérelte hosszú éveken keresztül a kassai pálinkafőzőt is.⁵⁸

A 17–18. század fordulójától a katolikus városvezetők körében mind a magyarországi szabad királyi városokban, mint Kassán tehát jelentős változásokat figyelhetünk meg. Általános tendenciaként jelenik meg előttünk az, hogy a 18. század elejére a katolikus polgárság megfelelő képzettséggel, valamint jelentős gazdasági potenciállal rendelkezett ahhoz, hogy a város vezetésében társadalmi helyzetüknek megfelelő posztot nyerjenek el. A korszak általános jellemző-

55 MNL OL E 34 (Prot. div. rel. civ.) pag. 237–239., 101., 248–250., 279., 419., 495–496., A 20 (Litt. cam. Hung.) 1702. No. 28. A németországi gyakorlatra már rendelkezünk hasonló információkkal: *Pröve*, 1995. 201–202. A magyarországi helyzetre lásd: *H. Németh*, 2008.; *H. Németh*, 2009c.; *Oross*, 2011.; *Oross*, 2012.

56 *H. Németh*, 2000.; *H. Németh*, 2004. 1. köt. 398–413.

57 MNL OL E 254 (Repr., inf. et inst.) 1673. május No. 64. Eperjes, 1673. május 8., E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1675. augusztus 23., 1676. július 10., 1676. július 30., 1676. augusztus 8., 1677. július 3. Cetto és Lederer kapcsolatára: AMK H II. 1695.

58 MNL OL E 244 (Minutae) 402. kötet pag. 59., AMK Schw. No. 9982.

jévé vált, hogy immáron elképzelhetetlen volt, hogy egy-egy városban erős társadalmi kapcsolatok nélkül választassanak meg valakit a kirendelt biztosok.⁵⁹ Kassán is megfigyelhető, hogy a megválasztott katolikus városvezetők vármegyei szolgálatot is vállalva, a régió hivatalnok-értelmiségi körébe tartozó személyek voltak. Ez a tendencia élt tovább a Rákóczi-szabadságharcig, amikor ismét az evangélikusok kerültek fölénybe, jóllehet nem olyan mértékben, mint Thököly idején. A város kapitulációjakor a kassai (alapvetően a királyi biztosok által kiválasztott és jóváhagyott) tanács a benyújtott feltételek közé felvette a libera electio/szabad választást is, egyben kikötötték, hogy csak katolikusokat választhassanak be a tanácsba.⁶⁰ A fejedelem és a kassai tanács között létrejött kompromisszum eredményezte azt a különleges helyzetet, hogy a hatalmon lévő kassai katolikus elit nehezményezte a legjobban a fejedelemhez forduló evangélikusok panaszát, akik régi hatalmukat vissza kívánván nyerni maguk követelték a fejedelmi biztos megérkezését.⁶¹ A teljesen katolikus tanács létrehozását azonban nem lehetett elfogadtatni, de – a Rákóczi-szabadságharc kiegyensúlyozottabb egyházpolitikájának köszönhetően⁶² is – nem volt teljes felekezeti váltás a tanácsban. Történt ez annak ellenére, hogy Rákóczi államában sem volt ismeretlen a városi tisztújítások ellenőrzése.⁶³

Ezzel ellentétben, a szabadságharcot követően a kassai tanács teljes mértékben katolikussá vált. A szepesi kamarai adminisztráció jelentéséből arról értesülünk, hogy a felső-magyarországi városok közül egyedül Lőcsén maradtak a tanácsban evangélikusok, a többi város legfelső vezetése teljes mértékben katolikus.⁶⁴ Az egyfelekezeti tanács a következő évtizedekben is megmaradt, de ezt a helyzetet a többségében még mindig evangélikus és református városban nehéz volt biztosítani. A 18. század elején a királyi biztosok kénytelenek beismerni, hogy a tanácsból kieső katolikusok pótlása korántsem könnyű feladat, mivel kevés volt a képzett katolikus polgár. Jóval a Rákóczi-szabadságharcot követően, a katolikus megújulás kedvező körülményei között, 1725-ben Mednyánszky Pál Lipót kénytelen volt azt jelenteni, hogy a választott községben alig négy ember foglal helyet, aki alkalmas lenne a tanácsosi posztra, mivel a többség csak zavart keltő, lusta, erkölcstelen, iszákos, és mindenben csak a dorbézoláson és minden más haszontalanságban jár az eszük. A katolikusok között nincs megfelelő ember, aki a katolikus vallás emelését szolgálná.⁶⁵ Az azonban még ebben a helyzetben sem merült fel, hogy képzetlen,

59 H. Németh, 2007a.; H. Németh, 2012.

60 AMK Schw. No. 12183. Kassa, 1704. augusztus 24.

61 AMK Schw. No. 12353. Kassa, 1705. január 21., AMK Schw. No. 12327. 1705. május 3. A tendenciát bemutatta: R. Várkonyi, 2002. 252–253.

62 Összefoglalóan: Misóczki, 2009.

63 MNL OL G 25 (Megyék és városok i.) III.2.a. 1703. december 28., illetve uo. 1706. március 26. Körmöcbányára lásd: Uo. III.2.b. 1704.

64 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1712. szeptember 12., 1712. november 1.

65 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1725. No. 7. Pozsony, 1725. március 14.

a városi tanácsba nem való személyt válasszanak ki!⁶⁶ 1718-ban a megüresedett tanácsosi helyre csak egy nagyon fiatal konvertitát, Gabriel Schiesslert tudtak felterjeszteni, aki frissen áttért, példamutató életet élő, és főként jó közigazdász!⁶⁷ A 18. század első negyedében a katolikus vallás elterjedésére bevezetett intézkedések már nem csupán a tisztújításokra korlátozódtak. A tisztújítások ceremóniájába a korábbinál is több egyházi elemet emeltek be.⁶⁸ Kassán a katolikus egyház színhelyeinek és képviselőinek beemelésével, valamint az archaikus elemek leváltásával szakralizálták a ceremóniát. A tisztújítás megkezdésekor a városi káplán olvasott fel részeket a szentírásból, a templom nagyharangja jelezte a választások kezdetét és végét, a templomajtóban, és nem a templom mögött, a Szent Mihály-kápolna környékén történt meg a megválasztott bíró köszöntése és felemelése, a felemelt bírót pedig a templomba, a nagytárhoz vitték, nem pedig a házához. A bíró és a teljes tanács természetesen a nagytemplomban tette le az esküt.⁶⁹ A körmenet a ceremónia állandó részévé vált. A processzusok szerepe a 18. század eleji Kassán egyébként is egyre nőtt: minden nagyobb ünnep esetében a város vezetése, valamint az összes (legyen katolikus vagy más hitű) kézműves számára kötelező volt. Ez a rendelkezés azonban – ahogy az eskü szövege is – az összetűzések melegágya lett: a kirendelt biztosok állandó megjegyzései között találjuk, hogy az akatolikus kézművesek mennyire nem akarnak részt venni a processziókon, és hogy a tanácsnak velük szemben keményen fel kell lépnie. Ilyen esetekre a korszakban több esetben is sor került. 1714-ben például Szentiványi László királyi biztos megállapította, hogy a reformátusok és evangélikusok nem hajlandók elfogadni a Corporis Christi napján tartott körmenetet, a körmenet során állandó szidalmakkal találkoznak. Ezen kívül elrendelte, hogy a minden évben sorra kerülő Szent Eucharisztia ünnepén tartott körmeneteken mindenki vegyen részt annak ellenére is, hogy az uralkodó parancslevele ellenére a szentségeket nem tisztelték. Kénytelen volt tehát elrendelni, hogy a tanács szabjon ki szigorú ítéleteket ezekben az ügyekben, és azt hajtsák is végre. A következő években szintűgy hasonló jelenségekkel szembesültek a kiküldött biztosok, akik nem tudtak mást tenni, mint szigorúan előírták a tanácsnak, hogy az uralkodói parancslevelre hivatkozva szigorúan járjanak el ezekben az ügyekben.⁷⁰ Az uralkodó parancslevelét azonban nem lehetett könnyű végrehajtani, hiszen amíg a város vezetése teljes egészében katolikus volt, a város lakossága, polgárainak jelentős része akatolikus, akik minden alkalmat megragadtak arra, hogy ellenálljanak az erőszakos katolizációnak, és a szemükben teljesen idegen, sőt elítélendő nagyszabású processzusoknak és egyéb igen látványos egyházi ünnepnek.⁷¹

66 A tendenciára Sopron esete nyújt jó példát: *H. Németh*, 2007a.

67 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1718. No. 38. Kassa, 1718. november 10.

68 A szabad királyi városok tisztújítási ceremóniájáról: *H. Németh*, 2007b.; *H. Németh*, 2009a.; *H. Németh*, 2010.

69 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1717. No. 34. Pozsony, 1717. október 28., 1718. No. 38. Kassa, 1718. november 10.

70 A körmenetekről: *Tüskés–Knapp*, 2001.; *Knapp*, 2007. A biztosok megfigyelései: MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1717. No. 34. Pozsony, 1717. október 28., 1715. No. 37. Kassa, 1715. március 10., 1714. No. 20. [1714. szeptember 16.]

71 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1713. augusztus 5. [1714. szeptember 16.], E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.) pag.

Összességében kijelenthetjük azonban, hogy az állami beavatkozás két célja közül a rekatolizáció ment könnyebben. A biztosí jelentésekből ugyanis kiderül, hogy a város gazdasági rehabilitációja sokkal hosszabb folyamat eredménye lehetett, a városi számadások pontos és szakszerű vezetése tekintetében ugyanis nem volt különbség az evangélikus és katolikus elit között. Ez a szituáció olyan események gyűpontja is lett, ami a katolikus vezetés és (részben) a katolikus restaurációt elősegítő kirendelt királyi biztos közötti összecsapásokhoz vezetett. 1725-ben Mednyánszky Pál Lipót királyi biztos kénytelen volt azt megállapítani, hogy a teljesen katolikus belső tanács és a bíró a választott község hangadó tagjaival egy követ fúj. Éppen emiatt, a hiányos számadások miatt a város gazdálkodását nem tudta felmérni, munkáját állandóan akadályozták. Sőt! A katolikus tanács tagjai és a választott község itáliai származású hangadó személyei összejátszottak egymással, és a biztos határozott fellépése ellenére megválasztották a mintegy hét éve bíró Váncsay Istvánt, aki semmilyen számadást nem vezetett, és a város gazdálkodása átláthatatlanná, a jövedelmek és a kifizetések ellenőrizhetetlenné váltak. A botrány teljes volt: a királyi biztost a tanács semmibe vette, utasításait nem követte, Mednyánszky indulatos jelentése szerint fellázadt a király képeben kirendelt személy ellen.⁷²

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

AMK

Archív Mesta Košic

E 211 (Lymb.)

Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, E 211 (Lymbus)

G 25 (Megyék és városok i.)

Thököly- és Rákóczi-szabadságharc levéltára, Rákóczi-szabadságharc levéltára, G 25 (Megyék és városok iratai)

H III/2. pur.

Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Veľká mestská kniha (Liber civitatis maior)

HKA HFU

Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn

328–344. 1697. április 24., A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1733. No. 10. Pozsony, 1732. október 18.

72 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scepi.) 1725. január 8., 1725. július 11., 1725. december 5., A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1725. No. 7. Pozsony, 1725. március 14.

KA HKR

Sonderreihe des Hofkriegsrates. Bestallungen, Hofkriegsrat Protokolle

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

ÖStA

Österreichisches Staatsarchiv

Schw.

Collectio Schwarzenbachiana

IRODALOM

Bahlcke, 1999.

Bahlcke, Joachim: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

Baltzarek, 1974.

Baltzarek, Franz: Die Stadtordnung des Ferdinands I. und die städtische Autonomie im 16. Jahrhundert. In: Wien an der Schwelle der Neuzeit. Szerk.: Baltzarek, Franz–Csendes, Peter–Mecenseffy, Grete–Perger, Richard–Vysloužil, Jan. Wien, 1974. 31–43.

Bán, 1939.

Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939.

Benczédi, 1975.

Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttere. In: Theológiai Szemle, 17. (1975) 199–206., 264–267.

Benczédi, 1978.

Benczédi László: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. In: Történelmi Szemle, 21. (1978) 335–356.

Benczédi, 1980.

Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Budapest, 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 91.)

Bessenyei, 1991.

Bessenyei József: A szabad királyi városok jogainak csorbitása. In: Történelmi Szemle, 33. (1991) 255–263.

Bitskey, 2001.

Bitskey István: Pázmány Péter felső-magyarországi missziója. In: Pázmány Péter és kora. Szerk.: Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. 71–80.

Bitskey, 2010.

Bitskey István: A reformáció kezdetei Nyugat-Magyarországon. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk.: Papp Imre–Angi János–Pallai László. Debrecen, 2010. 93–102.

Bocaius, 1985.

Bocaius János: Öt év börtönben (1606–1610). fordította: Csonka Ferenc. Budapest, 1985. (Bibliotheca historica 19.)

Botta, 1991.

Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora, 1512?–1575. Budapest, 1991.

Brady, 1985.

Brady, Thomas A.: Turning Swiss. Cities and Empire, 1450–1550. Cambridge, 1985.

Brunner, 1955.

Brunner, Otto: Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich. In: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 6. (1955) 221–249.

Brunner, 1999.

Brunner, Walter: Westungarn als Zuflucht steirischer Glaubensflüchtlinge. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum“ und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration“. Szerk.: Reingrabner, Gustav. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche, 13–14.) 107–129.

Csepregi, 2009.

Csepregi Zoltán: Die Confessio Pentapolitana. Fragen nach Autorschaft und Datierung. In: „Nezamenitel' néjededičstvo otcov...“ Štúdie k dejinám

a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2009. (Acta Collegii Evangelici Prešovienis X.) 73–85.

Csepregi, 2011a.

Csepregi Zoltán: A bártfai reformáció Stöckel fellépése előtt. In: Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2011. (Acta Collegii Evangelici Prešovienis XI.) 169–186.

Csepregi, 2011b.

Csepregi Zoltán: Die Anfänge der Reformation im Königreich Ungarn bis 1548. In: Die Reformation in Mitteleuropa. Reformacija v srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008. Szerk.: Rajšp, Vincenc–Schwarz, Karl W.–Dybaš, Bogusław–Gastgeber, Christian. Ljubljana–Wien, 2011. 127–147.

Deventer, 2003.

Deventer, Jörg: Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707. Köln–Wien, 2003.

Dominkovits–H. Németh, 2013.

Dominkovits Péter–H. Németh István: Bethlen Gábor 1619–1621. évi hadjárata és Sopron Bethlen Gábor és kora. In: Katalógus a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Hajdú-Bihar Megyei Levéltára és Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára közös kiállításáról. Szerk.: Ólmosi Zoltán. Budapest, 2013. 36–48.

Fazekas, 1994.

Fazekas István: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatalizációjához. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 7. Budapest, 1994. 126–145.

Fazekas, 1999.

Fazekas István: Die Rekatholisierung Ádám Batthyánys im Jahr 1629. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum“ und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration“. Szerk.: Reingrabner, Gustav. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche 13–14.) 297–304.

Fejtová, 2012.

Fejtová, Olga: Rekatoizace na Novém Městě Pražském v době pobělohorské: „Já pevně věřím a vyznávám...”. Praha, 2012.

Felhő, 1946.

Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: Levéltári Közlemények 24. (1946) 209–267.

Fraknói, 1868–1872.

Frankl [Fraknói] Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868–1872.

Gerteis, 1986.

Gerteis, Klaus: Die deutschen Städte in der frühen Neuzeit: zur Vorgeschichte der „bürgerlichen Welt.” Darmstadt, 1986.

Granasztói, 2012.

Granasztói György: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán. Budapest, 2012. (Korall könyvek 2.)

Guitman, 2009.

Guitman Barnabás: A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba, 2009.

Gutkas, 1972.

Gutkas, Karl: Das Städtewesen der österreichischen Donauländer und der Steiermark im 14. Jahrhundert. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert, Entwicklungen und Funktionen, Szerk.: Rausch, Wilhelm. Linz/Donau, 1972. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2.) 229–245.

H. Németh 2007a.

H. Németh István: Az állam szolgái vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésére. In: Soproni Szemle 61. (2007) 125–141.

H. Németh, 2000.

H. Németh István: Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. In: Történelmi Szemle 42. (2000) 203–243.

H. Németh, 2002.

H. Németh István: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall* 9. (2002) 79–106.

H. Németh, 2004.

H. Németh, István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon, Budapest, 2004.

H. Németh, 2006.

H. Németh, István: Kassa szabad királyi város archontológiája. Bírak, külső és belső tanács (1500–1700). Budapest, 2006. (Fons könyvek 3.)

H. Németh, 2007.

H. Németh István: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században. In: *Arrabona* 45. (2007) 57–96.

H. Németh, 2008.

H. Németh István: Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709. *Korall* 9. (2008) 81–119.

H. Németh, 2009a.

H. Németh István: Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary. The Elections to the Town Council. In: *Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Szerk.: Schlögl, Rudolf–Sawilla, Jan Marco. Cambridge, 2009. 276–299.

H. Németh, 2009b.

H. Németh István: Európska doktrína alebo uhorská špecialita? Zásahy štátu a rekatolizácia miest v Uhorsku v priebehu 17. storočia. In: *Historický Časopis* 57. (2009) 641–658.

H. Németh, 2009c.

H. Németh István: A beszállásolás rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009) 281–320.

H. Németh, 2010a.

H. Németh István: Az öngazgatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanul-

mányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 53–62.

H. Németh, 2010b.

H. Németh István: Hol laktak a város vezetői, avagy mire jó a soproni háztulajdonosok listája. In: Soproni Szemle 64. (2010) 88–96.

H. Németh, 2012.

H. Németh István: Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. A történettudomány szolgálatában. In: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna–Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012. 167–185.

H. Németh, 2014.

H. Németh István: A szabad királyi városok a 16–17. századi országgyűléseken. In: Parlamentarizmus és országgyűlések Magyarországon a középkortól 1919-ig. Megjelenés alatt.

Házi, 1982.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok, 1535–1848. Budapest, 1982.

Heltai, 2005.

Heltai János: Nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a XVII. század első felében (1601–1655). In: Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne... Szerk.: Heltai János–Tasi Réka. Miskolc, 2005. 115–174.

Heltai, 2007.

Heltai János: Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben – Vieroučné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660. In: 350. výročie Košickej Univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007. Szerk.: Hišem, Cyril–Eliáš, Štefan–Fedorková, Dáša. Kosice, 2007. 39–48.

Herzig, 2000.

Herzig, Arno: Der Zwang zum wahren Glauben. Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Göttingen, 2000.

Hrdlička, 2007.

Hrdlička, Josef: Die (Re-)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen. Konfession oder Disziplin? In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation

und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Szerk.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien, 2007. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 357–366.

Kemény, 1891.

Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891.

Knapp, 1995.

Knapp Éva: Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században. In: Századok 129. (1995) 791–814.

Knapp, 2007.

Knapp Éva: Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században – Náboženské spoločenstvá v Košiciach v 17.–18. storočí. In: 350. výročie Košickej Univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007. Szerk.: Hišem, Cyril–Eliáš, Štefan–Fedorková, Dáša. Kosice, 2007. 25–38.

Kónya, 1992.

Kónya, Peter: Prešov v protihabsburských povstaniach koncom 17. a začiatkom 18. storočia. In: Historický Časopis 40. 1992. 171–184.

Kónya, 2000.

Kónya, Peter: Prešov, Bardejov a Sabinov. Počas protireformácie a protihabsburských povstaní (1670–1711). Prešov, 2000. (Acta Collegii Evangelici Prešovensis VI.)

Kónya, 2009.

Kónya, Peter: Hornouhorské slobodné kráľovské mestá (Prešov, Bardejov a Sabinov) v povstní Imricha Thökölyho. In: Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie. Thököly Imre gróf és felkelése. Szerk.: Kónya, Peter. Prešov, 2009. 65–92.

Kunisch, 1998.

Kunisch, Johannes: Staatsräson und Konfessionalisierung als Faktoren absolutistischer Gesetzgebung. Das Beispiel Böhmen (1627). In: Gesetz und Gesetzgebung im Europa der frühen Neuzeit. Szerk.: Dölemeyer, Barbara–Klippel, Diethelm. Berlin, 1998. (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 22.) 131–156.

Marečková, 1993.

Marečková, Marie: Politická autonomie a vnitřní samospráva východoslovenských svobodných královských měst v 17. století. In: Historický Časopis 41. (1993) 543–550.

Marraud, 2009.

Marraud, Mathieu: De la ville à l'État, la bourgeoisie parisienne, XVIIe–XVIIIe siècle. Paris, 2009.

Michels, 2013.

Michels, Georg B.: Az 1674. évi prédikátorper történetéhez. In: Történelmi Szemle 55. (2013) 55–78.

Mihalik, 2010.

Mihalik Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felsőmagyarországi rekatolizációban. Fons 17. (2010) 255–320.

Mihalik, 2012.

Mihalik Béla Vilmos: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1634–1746). In: Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből. Szerk.: Horváth Adrienn–Bagi Zoltán. Budapest, 2012. 159–192.

Mihalik, 2013.

Mihalik Béla Vilmos: 'Campus ad fidei catholicae inseminationem' Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. ELTE BTK, Budapest, 2013.

Mikulec, 1992.

Mikulec, Jiří: Pobělohorská rekatolizace v Českých zemích. Praha, 1992.

Mikulec, 2002.

Mikulec, Jiří: Praga w okresie kontrreformacji i władzy absolutnej (1620–1740). In: Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2000. Szerk.: Purchla, Marek. Kraków, 2002. 77–87.

Mikulec, 2003.

Mikulec, Jiří: Mezi konverzí a emigrací. Vídeňský dvůr a náboženská loajalita šlechty v Čechách v prvních pobělohorských desetiletích. In: Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740). České Budějovice, 2003. 397–414. p.

Mikulec, 2005.

Mikulec, Jiří: 31. 7. 1627. Rekatalizace šlechty v Čechách. Čí je to země, toho je i náboženství. Praha, 2005.

Mikulec, 2008.

Mikulec, Jiří: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Berlin, 2008. 165–186.

Misóczy, 2009.

Misóczy Lajos: Vallás- és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején. Gyöngyös, 2009.

Molnár, 2009.

Molnár Antal: Lehetetlen küldetés? Budapest, 2009.

Oross, 2011.

Oross András: Ír ezredek Magyarországon. Adalékok az állandó hadsereg téli beszállásolásának gyakorlatahoz az 1690-es években. In: Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 117–144.

Oross, 2012.

Oross András: Az állandó várőrségek és az új polgárság konfliktusai a 17. század végén. Urbs 7. (2012) 359–375.

Pálffy, 1995a.

Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet. Szerk.: Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1995. 183–221.

Pálffy, 1995b.

Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.

Pálffy, 2002.

Pálffy Géza: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). In: Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk.: Mészáros Kálmán. Budapest, 2002. 61–78.

Pálffy, 2010.

Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.

Pálffy, 2013a.

Pálffy Géza: Ewige Verlierer oder auch ewige Gewinner? Aufstände und Unruhen im frühneuzeitlichen Ungarn. In: Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450–1815). Vorträge der Jahrestagung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien, 18.–20. Mai 2011) Szerk.: Rauscher, Peter–Scheutz, Martin. Wien–München, 2013. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Erg. Bd. 61.) 151–175.

Pálffy, 2013b.

Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk: Papp Klára–Balogh Judit. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense 15.) 139–158.

Pánek, 1991.

Pánek, Jaroslav: Města v politickém systému předbělohorského českého státu. In: Česká města v 16.–18. století. Szerk.: Pánek, Jaroslav. Praha, 1991. 15–39.

Paulinyi, 1931.

Paulinyi Oszkár: Iratok Kassa rekatolizálásának történetéhez, Budapest, 1931. (Klny. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 14. (1931)

Paur, 1858.

Paur Iván: Csányi János magyar krónikája, 1670–1704. Pest, 1858. (Magyar Történelmi Tár 5.)

Payr, 1917.

Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció kezdetétől az 1681. évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917.

Péter, 1994.

Péter Katalin: The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646–47 Diet in Hungary. In: Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Szerk.: Evans, Robert John Weston–Thomas, Trevor V. London, 1994. (Studies in Russia and East Europe) 261–268.

Péter, 1995.

Péter Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In: Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 200–210.

Pröve, 1995.

Pröve, Ralf. Stehendes Heer und städtische Gesellschaft im 18. Jahrhundert. Göttingen und seine Militärbevölkerung 1713–1756. München, 1995.

Quarthal, 1980.

Quarthal, Franz: Landstände und landständisches Steuerwesen in Schwäbisch-Österreich. Stuttgart, 1980. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 16.)

R. Várkonyi, 2002.

R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc államáról. In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk.: Czigány István. Budapest, 2002. 229–282.

Ráth, 1889.

Ráth Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Lugos, 1889.

Rügge, 2000.

Rügge, Nicolas: Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die preußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert. Göttingen, 2000.

Scheutz, 2003.

Scheutz, Martin: Kaiser und Fleischhackerknecht. Städtische Fronleichnamprozessionen und öffentlicher Raum in Niederösterreich, Wien während der Frühen Neuzeit. In: Aspekte der Religiosität in der Frühen Neuzeit. Szerk.: Aigner, Thomas. St. Pölten, 2003. 62–125.

Scheutz, 2006a.

Scheutz, Martin: Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff“ der Gegenreformation. In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Szerk.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien, 2006. (Veröffentlichungen Des Instituts Für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 309–337.

Scheutz, 2006b.

Scheutz, Martin: Compromise and Shake Hands. The Town Council, Authority and Urban Stability in Eighteenth-century Austrian Small Towns. In: *Urban History* 34. (2006) 51–63.

Špiesz, 1981.

Špiesz, Anton: Der Wiener Hof und die Städte in Ungarn in den Jahren 1681–1780. In: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Szerk.: Rausch, Wilhelm. Linz/Donau, 1981. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5.) 83–95.

Špiesz, 1983.

Špiesz, Anton: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780. Košice, 1983.

Špiesz, 1993.

Špiesz, Anton: Rekatalizácia na Slovensku v mestách v rokoch 1681–1781. In: *Historický Časopis* 39. (1991) 588–612.

Sterneck, 2005.

Sterneck, Tomáš: Obnovování českobudějovické městské rady za třicetileté války. *Jihočeský Sborník Historický* 74. (2005) 104–150. p.

Suchý, 1970.

Suchý, Michal: Pentapolitana v predvečer povstania Štefana Bočkaja. In: *Historický Časopis* 18. (1970) 161–194.

Szabó, 2010.

Szabó András Péter: Inhalt und Bedeutung des Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen*. Szerk.: Fata, Márta–Schindling, Anton. Münster, 2010. 327–331.

Szilágyi, 1885.

Szilágyi Sándor: A linzi béke okirattára. Budapest, 1885.

Szücs, 1963.

Szücs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650*. Szerk.: Székely, György–Fügedi, Erik. Budapest, 1963. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 53.) 97–164.

Toma, 2006.

Fazekasné Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666). PhD disszertáció ELTE BTK, Budapest, 2006.

Tóth, 2003.

Tóth Attila: Ellenreformáció, abszolútizmus és a városok. Kőszegi tisztújítások 1672 és 1681 között. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 215–228.

Tusor, 1998.

Tusor Péter: Nemesei és polgári érdekvérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta reliigióvá válásában. (A Magyar Tanács és a válásügy 1648-ban). In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 10. 1–2. (1998) 5–26.

Tusor, 1999.

Tusor Péter: A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve 9. (1999) 19–38.

Tusor, 2002.

Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). In: Levéltári Közlemények 73. (2002) 200–242.

Tusor, 2005.

Tusor Péter: A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630-1640-es évek fordulóján. In: Mezőváros, reformáció és irodalom, 16–18. század. Szerk.: Szabó András. Budapest, 2005. 123–138.

Tusor, 2011.

Tusor Péter: Forgách Zsigmond katolizálása. In: Eruditio, virtus et constantia. Szerk.: Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely Tamás–Szárász Orsolya. Debrecen, 2011. 640–646.

Tüskés–Knapp, 1996.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte. Dettelbach, 1996.

Tüskés–Knapp, 2001.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők. Budapest, 2001.

Varga, 2008.

S. Varga Katalin: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés. Budapest, 2008.

Wick, 1931.

Wick Béla: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony, 1931.

Wick, 1941.

Wick Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941.

Winkelbauer, 2003.

Winkelbauer, Thomas: 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht ; Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Wien, (Österreichische Geschichte) 2003.

Zoványi, 1977.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Budapest, 1977.

H. Németh István:

A kassai rekatolizáció

városi polgárságot érintő kérdései

Kulcsszavak:

városi reformáció, várospolitikai, abszolutizmus,

városi vezető elit

Kassa városa a 16. század közepén egyértelműen evangélikussá vált. A város egyházi beneficiumai teljes mértékben az evangélikus egyház és a városi tanács kezelésébe kerültek. A kezdődő ellenreformáció jelei a 17. század elejére tehetők, amikor a kassai nagytemplom katonai segítséggel került vissza a katolikus egyházhoz. Ekkor Bocskai felkelése és a Habsburg udvar és a magyarországi rendek közötti kompromisszum eredményeként a rekatolizációra nem került sor. Az európai tendenciákat követve a Habsburg Monarchia tartományaiban a 17. század első negyedében teljes körű rekatolizációra került sor, aminek során a más hitűek áttértek vagy (részben a Magyar Királyságba) kivándoroltak. Az erős magyarországi rendiség, valamint az erdélyi fejedelmek (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György) hadjáratai következtében ezekre az intézkedésekre a Magyar Királyságban csak mintegy félévszázaddal később került sor. Az országban a Pázmány Péter által kijelölt katolikus megújulás programja alapján sorra létesültek a (főként) jezsuita rendházak, amelyek közül egyre több az addig zárt szabad királyi városokban is megjelent. Ennek ellenére a század utolsó harmadára a városi lakosság csak kis hányada vált katolikussá, a városi elit pedig teljes mértékben megmaradt evangélikusnak, illetve reformátusnak.

A Wesselényi-összeesküvést követő belpolitikai fordulat tette lehetővé, hogy az állam erőteljes eszközökkel nyúlt hozzá a szabad királyi városok (vagyis a rendek egyike!) belső igazgatásához, belső hatalmi viszonyaihoz és felekezeti viszonyaihoz. Az osztrák mintára bevezetett királyi biztosok az uralkodó nevében vettek részt a városi tisztújításokon, befolyásolták a városi elit összetételét, valamint (nem utolsó sorban!) ellenőrizték a város gazdálkodását. A királyi biztosok szerepe ugyanis nem elsődlegesen a felekezeti viszonyok megváltoztatása, hanem – a városok adóztatásának növelése érdekében – a gazdálkodás hatékonyabbá tétele, az adófizetők számának növelése volt. A vallásváltás Kassán nem volt könnyű, hiszen elegendő szakképzett katolikus polgár nem állt rendelkezésre. Az elsőgenerációs katolikus városvezetők így részben

a jogi és igazgatási ismeretekkel nem rendelkező kézművesek közül kerültek ki, részben pedig a városokban élő állami alkalmazottakból. A 17–18. század fordulójára azonban Kassán is kialakult egy gazdaságilag erősebb katolikus polgárság. A Rákóczi-szabadságharcot követő évekre pedig a teljes városvezető elit katolikussá vált. Ennek ellenére a városi tanácsból kieső tanácsosok pótlása nem volt könnyű feladat, mivel a városi lakosság – annak ellenére, hogy a népi vallásosság számos elemét kötelezővé tették – még mindig evangélikus vagy református volt.

A szerző:

H. Németh István PhD

főosztályvezető, főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár,
1945 előtti kormányservek főosztálya

1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
E-mail: nemeth.istvan@mn.gov.hu

**The Effects of the Recatholization
of Kassa (Kosice) on the City's Burghers
by István H. Németh**

Keywords:

**the reformation in cities, municipal policy,
absolutism, municipal élite**

By the mid-16th century, the city of Kassa had become Lutheran. By that time, all ecclesiastical benefices were controlled by the Lutheran church and the city council. The beginnings of recatholization in Kassa can be dated back to the start of the 17th century. It was then that the Catholic Church successfully reclaimed the city's cathedral with the help of the military. Nonetheless, this event did not lead to widescale recatholization due to the ongoing Bocskai uprising and also to a compromise between the Habsburgs and the Hungarian Estates. As it was the case in other parts of Europe, however, the Habsburg hereditary provinces were subjected to a programme of comprehensive recatholization in the first quarter of the 17th century. As a result, non-Catholics there either converted to Catholicism or emigrated (party to the Kingdom of Hungary). The same policies were carried out in the Kingdom of Hungary half a century later. The delay was thanks to the strength of the Hungarian Estates and also to the military campaigns of two Princes of Transylvania (Gábor Behtlen and György Rákóczi I). As part of the recatholization programme designed by Péter Pázmány, the Kingdom of Hungary witnessed the foundation of a string of religious houses (mostly by the Jesuits) from the mid-17th century on. These houses sprung up in Royal Free Cities as well of which Kassa was one. This fact notwithstanding, only a third of Kassa's inhabitants became Catholic by the last third of the 17th century. Moreover, the city élite stayed exclusively Lutheran (or Calvinist).

It was the failed Wesselényi conspiracy and the subsequent changes in the balance of power in the Kingdom of Hungary that gave the state the opportunity to intervene forcefully in the internal administration of the Free Royal Cities (that made up one of the Estates) and consequently influence their denominational make-up. On Austrian model, royal commissioners were appointed who in the name of the king played a key part in the election and re-election of municipal officials, altered the composition of the city's élite, and not least supervised the city's economy. In fact, the primary concern of the royal commissioners was not the religious realignment of the city's population but the increase of the number of taxpayers through a more efficient economic policy with the hope of increasing state revenues from the cities. Recatholization in Kassa was a painful process because there simply was not enough well-qualified Catholic

burghers necessary to fill the posts. The first generation of Catholic city leaders were recruited from among craftsmen who lacked the required legal and administrative expertise as well as from among state administrators residing in the city. Nonetheless, by the turn of the 17th and 18th centuries there evolved a group of Catholic burghers with some economic standing, and by the end of the Rákóczi uprising in 1711 the municipal élite was entirely Catholic. Despite this fact, the supply of new Catholic officials was not straightforward given that the majority of the city's inhabitants remained Lutheran (or Calvinist).

The Author:

István H. Németh PhD

National Archives of Hungary,

Department of pre-1945 government organs

H 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.

E-mail: nemeth.istvan@mn.gov.hu

A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák
a 17. század második felében

Missziók

A sárospataki jezsuiták letelepedésének 350 éves évfordulóján – negyedfél évszázad távolából – egyre tisztábban látszik, hogy a jezsuita rend megjelenésével alapvető szerepet játszott Tokaj-Hegyalján a 17. századi katolikus megújulásban, beleértve a katolikus egyház és a Habsburg-kormányzat 1670-es évektől megindult erőszakos ellenreformációs, protestánsellenes politikáját és tevékenységét is. A pataki jezsuita misszió, majd rendház és iskola, illetve a jezsuiták által működtetett katolikus plébánia szervező és rendező ereje, egyfajta spiritus rectora, sőt min-taadója lett a hegyaljai és a tágabb régió katolikus intézményei felállításának, megújulásának, megerősödésének.

A Tokaj-Hegyaljaként ismert területi, gazdasági, sőt kulturális entitás népessége, más északkelet-magyarországi régiókhoz hasonlóan, a 16. század második felétől jórészt a protestantizmus híve lett, Zemplén vármegye déli részének lakosai, a szlovák–magyar nyelvhatártól az Alföld felé, főként a református vallást követték, ideértve a birtokos elitet is. A 17. század elejétől megerősödő, a római Propaganda Kongregációtól kiinduló katolikus missziók sem tudtak a falvak és mezővárosok jobbágysága és polgársága között érdemi rekatolizációs tevékenységet folytatni. A missziók térítéseinek és pasztorációjának központjai a katolikus hitre nagy arányban visszatért arisztokrácia várkastélyai, udvarházai, illetve a birtokos elit – így a Homonnaiak, a katolikus Rákócziak,¹ a Melithek, az Alaghyak – által támogatott, sőt le- és visszatelepített szerzetesek kolostorai, rezidenciái, missziós házai voltak. Ugyanakkor a nagyszámú köznemesség – maga is birtokosi réteg – megmaradt a protestantizmus támogatójának. Katolikus plébániák még akkor sem szilárdultak meg az 1660-as évek előtt ebben a régióban, ha a katolikus térítés történetesen elfoglalta a protestánsoktól templomaikat a katolikus főurak mint kegyurak, illetve a Habsburg király és az egri püspökség – Egerből Jászóra, Kassára, Leleszre menekült – intézményeinek támogatásával. A Hegyalján a katolicizmus újraélesztésére, sőt plébánia felállítására az egyik legelső kezdeményezés 1604. szeptember 16-án és azt követően történt Olaszliszván, ahová a sóvári (ma: Solivar, Szlovákia) jezsuita misszióból hetesi Pethe Márton (1552 k.–1605) kalocsai érsek, szepesi prépost kezdeményezésére érkezett egy jezsuita misszionárius, a szepesi káptalan

1 A felsővadászi Rákóczi család katolikus ágáról legújabban: *Oláh*, 2013.

egyik tagjának kíséretében, a plébánosi teendők ellátására (*parochialia obiret munia*). A lizskai misszió (*Missio Lyszcana*) nem zárult sikerrel, pedig a plébánia épületének elfoglalását fegyveres katonáival segítette az érseket a mezőváros igazgatásában helyettesítő bátyja (*Ladislaus Petheo, qui tunc oppido pro Illustrissimo fratre cum potestate praeerat*), aki nem volt más, mint hetesi Pethe László (†1617) felső-magyarországi főkapitány. A plébánia felállítása azonban nem sikerült, a mezőváros vezetése és református lakosai nagy ellenállást tanúsítottak, majd Bocskai hajdúi elkergették Olaszliszkról a misszionáriusokat, akik Tokajon keresztül, sok nehézség árán, végül Alaghy Ferenc katolikus nemes úrnál találtak menedéket. Alaghy, miután biztonságba helyezte feleségét, a menekülőkkel együtt Kassára igyekezett, Kassa és környéke azonban már Bocskai kapitánya, Lippay Balázs parancsnoksága alá került, így Alaghy Ferenc végül a leleszi prépostságra vitte az Olaszliszkról elmenekült missziós pátert és kíséretét.² A katonai karriert befutott Alaghy Ferenc (†1612), bár Mád birtokosa is volt, minden bizonnyal a Sárospatakhoz közel, a Bodroghözben fekvő pácini kastélyában fogadta be a menekülő jezsuitát. Az elbeszélés szerint nemcsak a pátert, hanem az éppen nála időző, ugyancsak missziós tevékenységet folytató két ferences szerzetest is elkísérte – Kassa helyett – végül a bodroghközi Leleszre, amelynek prépostsága a 17. században az egri püspök joghatósága alá került, tagjai ekkor nem premontrei szerzetesek, hanem világi papok voltak. Alaghy Ferenc, a lutheránus Alaghy János unokaöccse és örököse, gyámja, a katolikus Melith Ferenc támogatásával a bécsi jezsuitáknál tanul az 1580-as években, s miután 1591-ben Alaghy Bekény Judittól, Mágocsy Ferenc özvegyétől, illetve második férjétől, Rákóczi Zsigmondtól, megkapja Pácint Regéc fejében, a kastély rezidenciája lesz. Páciban katolikus missziót fogad feleségével, az 1594-ben nőül vett, szintén katolikus Prépostváry Sárával – Prépostváry Bálint (†1597) szatmári, kállói végvári kapitány, 1594-ben egri főkapitány, 1595-ben kassai főkapitány-helyettes lányával. 1604-ben éppen két ferences szerzetes működik a pácini kastélyban, akik már több éve azon munkálkodnak, hogy az Alaghy-birtokok népességét az ősi katolikus vallásra visszavezessék (*cum duobus e Divi Francisci familia patribus, quorum opera in revocandis ad pristinam religionem subiectis ditioni suae hominibus, aliquot annis usus fuerat*).³

2 JO I/1. 358–362. (Nº 282)

3 JO I/1. 360. (Nº 282)

Alaghy Ferenc özvegye, Prépostváry Sára bárónő férje korai halála után is segíti a katolikus térítést.⁴ Nagyajtói Dorkó János, aki világi misszionárius volt Erdélyben, majd kassai plébános és a szatmári vár missziós papja lett, 1635 körül Alaghy Ferenc özvegyénél térít (nem tudni, vajon Páciban-e vagy a regéci várban). Dorkó János 1636 körül temeti el patrónáját a Prépostváryak Szatmár megyei birtokán, a Prépostváry Bálint által épített remeteszegi várkastélyban.⁵ A pácini kastély egyébként Alaghy Ferenc unokaöccse és örököse, az 1602-ben az olmützi jezsuitáknál tanult Alaghy Menyhért országbíró (†Vízoly, 1631) birtoklása idején is missziós helyszín volt (*Missio Patzinensis sive Alaghiana*), a homonnai jezsuita kollégium páterei 1613 és 1619 között végezték itt pasztorációs és térítő tevékenységüket.⁶

Már az 1604. évi olaszliszkai sikertelen misszió sem nélkülözte a rekatolizációban általánosnak mondható birtokosi-patrónusi háttérrel, hiszen a hegyaljai mezőváros a szepesi káptalan birtokában volt, ráadásul Pethe Márton kalocsai érsek, királyi helytartó, szepesi prépost nem sokkal korábban, 1604. szeptember 1-jén három értékes olaszliszkai szőlőt adományozott a löcsei misszióknak, melyeket Johannes Zanitius⁷ és Joannes Labbe⁸ löcsei jezsuita atya vett át az adományozótól.⁹

Északkelet-Magyarországon, a 17. század elején alig van nyoma a katolikus vallásgyakorlatnak, a korabeli jezsuita missziós jelentés szerint 1606-ban a Kolozsvár melletti Monostorról (ma: Cluj-Mănăştur, Románia) induló missziós jezsuita a zempléni Homonnáig (ma: Humenné, Szlovákia) tartó útján nem talál katolikusokat. A homonnai kastélyban berendezett katolikus vártemplomban azonban már 1606 őszén magyar és szlovák nyelvű hitszónok szolgált az 1605-ben

4 Lukács–Molnár, 1997. 389.

5 [a]d Zakmariensem... Inde ad pietissimam matronam et baronissam Francisci Alagi relictam, quae etiam Jazouiae summum templum erexit, perrexi ad frequentes illius instantias, et post annum ipse sepelivi in Domino sancte expirantem in castro Remete-Szegh. Nagyajtói Dorkó János misszionárius levele, Jászó, 1637. ápr. 28. In: Tóth, 2002–2005. II. 873. (Tóth István György tévesen Remeteszeget a Maros megyei faluval azonosítja.)

6 Lukács–Molnár, 1997. 370–371., 389.

7 Johannes Sanitius/Zanitius (Ján Zanič vagy Ivan Žanič) a turóci prépostság horvát származású procuratora, horvát hitszónok. Homza–Rácova, 2010. 29. jegyzet

8 Talán azonos Johannes Baptista L'Abbe (Labbe) (Bécs, 1574–Bécs, 1633) osztrák jezsuitával, aki 1612-ben a passauai jezsuita kollégium rektora, 1613-tól a bécsi udvar hitszónoka volt.

9 Tres vineas Barat Szőlő, Gardon et Hegy Szeghő Szőlő nuncupatas in promontorio opidi nostri Liszka Olaszi in Zempliniensi comitatu existentes et habitas e manibus magnifici domini Francisci Magoczi redemptas liberatas et recuperatas reverendis in Christo patribus Societatis Iesu iuris patronatus nostri ordinaria ac libera redemptionis ac recuperationis nostrae disponendi autoritate, ea ratione assignanda, donanda et conferenda et per manus tradenda duximus [...] contulimus reverendis Patribus Zaniczii et alterius Joannis Labbe eiusdem Societatis sacerdotibus per manus tradidimus. Szepesi prépostság, 1604. szept. 21. JO I/1. 328–330.

a prágai jezsuitáknál katolizált fiatal Homonnai Drugeth György gróf udvarában.¹⁰ Vincenzo Pinieri da Montefiascone minorita misszionárius 1632-ban az észak-zempléni homonnai missziót már plébániának tekintí, ahonnan két konventuális ferences szerzetes 12 falu katolikusainak misézí, a misszionáriusok ugyanakkor a homonnai katolikusok lelkigondozását is ellátják. Mellettük van egy magyar diakónus és két másik szerzetes, akik már a misszióban tettek fogadalmat, és az olasz minoritáktól kapták meg a szerzetesi habitust, ők egyébként szlovákul is tudnak.¹¹ Rákóczi Pál (1596–1636) országbíró, hetesi Pethe László veje, a Hegyalja szélén fekvő felsővadászi kastélyában (Abaúj vm.) bizonyosan működött jezsuita misszió,¹² hiszen 1636-ban a kastély inventáriumában külön veszik fel „Az Paterek hazaban” talált egyszerű bútorokat.¹³

Tokaj-Hegyalján a jezsuiták megtelepedéséig csak Sátoraljaújhelyen működött állandó katolikus intézmény, a pálos rendház, ami a középkortól kezdve őrízíe kontinuitását. A Hegyaljához a legközelebbi szerzetesi közösség a 17. század első felében a bodrogközi Rad (ma: Rad, Szlovákia) faluban emelt minorita rendház és templom volt, amelyet briberi Melith György (†1639) – rövid ideig zempléni alispán –, Melith Péter szatmári kapitány fivére építtetett. Melith György kegyúrként 1636-ban már búcsúengedélyt is kért a minorita kolostornak a De Propaganda Fide Kongregációtól Szt. Zsófia és Szt. György ünnepére, amit a Kongregáció 1636. április 16-án engedélyezett.¹⁴ A rendtörténet szerint a Szentháromság nevére szentelt radi konventuális ferences rezidencia 1637-ben 4 minorita szerzetessel indult, akikre a birtokos és patrónus, Melith György királyi tanácsos a falu plébániáját is rábíztá, ellátván a rendházat több helyi ingatlanadománnyal is. Kezdetben 3 kolostori traktust (épületrészt) építtetett Radon, a negyedíkre pedig szerednyei (ma: Szerednye, Ukrajna) birtokán tett végrendeletében 500 rhénes forintot hagyott.¹⁵ A radi

10 *Exercitia catholica ex Monostor Homonnam usque nulla invenerunt. Ibi enim Georgius Homonnai, singularis virtutis et pietatis juvenis, in sua arce templum pulchre instaurat, duosque sacerdotes, pro Ungaris unum alterum pro Sclavis cum non contemnenda musica liberaliter alit. Ipse vero praeter zelum catholicae religionis, ad quam Pragae a nostris conversus fuit, et propter quam a potentiore cognato persecutiones patitur...* Giovanni Argenti: De Societate Jesu (1606). JO I/2. 597.

11 *Nel convento di Stropki vi ho lasciato il commissario et il quardiano, et altri patri et fratri dei famiglia al numero di sei, senza dui altri lasciati in Homanna, uno di quali e maestro, che con un altro operario servono et ministrano li sacramenti a dodice ville sotto la parochia di Homanna, nella quale il detto padre maestro esecita la cura dell'anime, tra quali vi è un diacono Ongaro, et dui altri professi che dalli miei mani hanno ricevuto l'habito, et hanno la lingua Schiavona.* Tóth, 1994. 49.

12 *Missio Rakocziana.* Lukács–Molnár, 1997. 388.

13 MNL OL UeC 116/6(b)

14 Galla, 1946. 102.

15 *Residentia Radensis ad Sanctissimam Trinitatem. Anno 1637. fundata est Residentia Radensis in Possessione Rad, insula Hungaria Bodrog-Köz dicta, Dioecesis Agriensis in I. Comitatu Zempleniensi sita, ac Spectabili a Perillustri Domino Georgio Milith de Priber pro quatuor Religiosis ordinis Minorum S. Francisci Conventualium, quibus jure patronatus contulit Ecclesiam parochialem dicti loci administrandam, certos nobilitares legavit fundos, ac tres tractus*

rezidenciaház 1644-ig működött folyamatosan, majd a rendi felkelések, háborús körülmények miatt, illetve a protestáns lakosságtól üldözést szenvedvén, a minoriták egészen 1710-ig gyakran menekülni kényszerültek, ekkor a környékbeli katolikusoknál húzták meg magukat, titokban szolgáltatva ki a szentségeket. Több radi minorita vértanúságot is szenvedett a Bodrogházban.¹⁶ A konventuális ferencesek legismertebb radi mártírja a rozvágyi születésű, 18 éves Iglody István (Illés) volt, akit két „kálvinista” útonálló kínzott halálra katolikus hite miatt 1639-ben.¹⁷

A legtöbb misszió, rendház vagy szerzetesi rezidencia Tokaj-Hegyalja tágabb régiójában is a kegyurak kezdeményezésére jött létre, a patrónusok általában plébánia létesítésének céljával vagy igényével telepítették le a missziós szerzeteseket, létrehozva ezzel a missziós plébániák intézményét, melyek nem a püspökség és esperességek hagyományos hierarchiájában helyezkedtek el, hanem a Propaganda Kongregáció, azaz Róma felügyelete alatt jöttek létre. A missziók ugyanis megkapták a plébániák újraindításának, a plébános megbízásának jogát, ami a protestantizmus előtt csak a püspökök joghatóságát illette. Plébános csak felszentelt pap lehetett, aki – a licenciátussal ellentétben – misézhetett és gyóntathatott is, ráadásul a kegyúr várkapolnája, jobb esetben a birtok (gyakran a protestáns többségtől elvett) temploma egyben a plébánia-templom funkcióját is betölthette. A plébánia felállítása, a helység templomának katolikusá tétele azonban nemcsak a katolizáció hitéleti céljait szolgálta, hanem jövedelmet is nyújtott az új papságnak, hiszen a középkori eredetű plébániákhoz alapítványok, birtokok, javadalmak is tartoztak, melyeket a vallásváltás után a protestáns közösségek és lelkészeik élveztek. Jó példa erre Varannó (ma: Vranov, Szlovákia) esete. Az észak-zempléni mezővárosban mint Homonnai-birtokon a konventuális ferencesek 1638-ban plébániát akartak létesíteni, kérdés volt azonban, hogy az evangélikusoktól vagy a reformátusoktól vegyék el templomukat. Végül azt a templomot kívánták, ami a kisszámú reformátusok kezén volt, mégpedig azért, mert a birtokos és kegyúr, Homonnai Drugeth János gróf szerint a református templomhoz nagyobb, 30–40 szerzetes ellátására is elegendő vagyon tartozott. A Varannóra érkezett 8 minorita szerzetes már el is indította a „lélektani hadviselést”, a reformátusok körében ugyanis kezdték terjesztetni a templom kisajátításának hírért, így ébresztvén félelmet a kálvinista lakosok körében.¹⁸

per modum Conventus aedificari curavit, quartum vero morte praeventus aedificandum commisit Fratri suo natu Majori, legando hunc in finem Rhenenses florenos quingentos, ut patet ex testamento praetitulati Domini Georgii Milith in Arce Szerednye condito die 10. Septembris anno 1638 emanato. Knaisz, 1803. 308.

16 *Ast propter diversos iterum in Hungaria subortos motus et rebelliones, ac haereticorum persecutiones ab anno 1644 usque ad annum 1710 fere continuo in Regno ferventes Patres Conventuales iteratis vicibus Residentiam Radensem (cujus primus Praesidens anno 1675 fuit P. Martinus Erdeő antiquus illius loci) relinquere debuerunt, nec ausi sunt stabiliter ibidem permanere, sed hinc apud vicinos Catholicos latitantes, occulte cum periculo vitae Christi Fidelibus Sacramenta ministrabant et conservabant, unde traditus a vulgo plures ex illis in hac Insula sanguinem pro Christo fudisse, et a rebellibus haereticis variis modis interemptos fuisse. Knaisz, 1803. 308–309.*

17 Tóth, 1994. 57–65. (Nº 4)

18 Giovanni Battista da Fiorentino misszióprefektus levele a Kongregációnak, Rad, 1638. aug. 27. Tóth, 2002–2005.

A sárospataki jezsuita plébánia alapítása, 1663

A sárospataki jezsuiták letelepítése beleillett az északkelet-magyarországi katolikus missziók folyamatába, hiszen missziós célt szolgált, sőt, kezdetben helyi missziót, azaz kis létszámú szerzetesi közösséget hozott létre, illetve a helyi birtokos és kegyúri család – és nem a kisszámú katolikus hívek – hathatós támogatásával, kezdeményezésére jött létre.¹⁹ Zemplén vármegye északi részén, Sztropkón (Stropkov, Szlovákia), Varannón, Homonnán már a 17. század első felében nagyarányú a katolikus missziók tevékenysége, rendházak, iskolák, plébániák, sőt kollégium alapításával. Hegyalján éppen a Rákócziak – az Erdélyi Fejedelemségnek két uralkodót is adott – református ága, mint birtokos és kegyúr, miatt nem lehettek sikeresek a térítések. Kivétel volt a katolikus Rákóczi Pál országbírónak és örökösének szerencsi és felsővadászi uradalma. A neves református főiskolát, azaz kollégiumot befogadó, a református fejedelmi Rákóczi-család rezidenciájaként is ismert Sárospatak lakossága is nagyrészt református volt, ezért idegenkedéssel, a jezsuiták szerint gyűlölködő szavakkal fogadta a jezsuiták megjelenésének hírért, de az alapító fejedelmek, azaz Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc meggyőződtek arról, hogy a jezsuita rend milyen buzgalommal gyakorolja a vallást, így általuk kívánták a patakiakat visszatéríteni a katolikus vallásra.²⁰ Bár a frissen katolizált Rákócziakat a jezsuiták letelepítésében megelőzték a régióban a Homonnai Drugethek, hiszen a Zemplén vármegyei homonnai (ma: Humenné, Szlovákia) jezsuita kollégiumot már 1615-ben megalapította Homonnai György; a legnagyobb hatalmú és legvagyonosabb katolikus család, a Rákócziak még sikeresebb vállalkozást indítottak el a jezsuiták letelepítésével, ami nemcsak Sárospatak, hanem az egész tokaji borvidék vallási viszonyaira óriási hatást gyakorolt.

A pataki jezsuitáknak nem volt könnyű dolguk. Az *Annuae (litterae)* nevű éves jelentésükben²¹ – a letelepedés évét jellemezve – felhívták római főnökeik figyelmét pataki működésük nehézségeire és veszélyeire. Patakon ugyanis nemcsak a református többségű lakossággal kellett szembenéznük, ezt megszokhatták már máshol is misszióik során, hanem a pataki reformátusok kivételes vallási elmélyültségével és képzettségével is. Az évszázados pataki kollégium intellektuális és spirituális hatása ugyanis nemcsak a népes, százfősre tehető nemesi és nemtelen jogállású diákságnál mutatkozik meg, mely egyébként – a jezsuitákhoz hasonlóan – osztályok

II. 993–995. (N° 330)

19 A sárospataki jezsuiták letelepítéséről és 17. századi működéséről bővebben: Péter, 2006., Gyulai, 2008/a–b–c; Gyulai, 2009.

20 *Multi sermonibus odiosis conati sunt Societatem arcere a Patakiensi residentia, sed illustrissimi Principes, postquam didicerunt experientia falsas esse hominum de nobis opiniones, nostraque in divinis procurandis studia animadverterunt; omnino decrevere per nos prospectum iri Patakiensium conversioni.* (1663) *Annuae* (ELTE EK Kt. Ab 95/1.) p. 1.

21 Az évkönyvekről bővebben: Gyulai, 2008/b

szerint tanul a kollégiumban, és igen szépen beszél latinul, hanem a pataki lakosságnál is, mely kivételes vallásos buzgósága mellett a kálvinista vallás elmélyült ismeretével is kitűnik, jelentik Rómának a jezsuiták. A Jézus Társaság pataki missziós páterei azonban ezt kihívásnak veszik, és missziójuk még sikeresebb is lehet, ha a református templom mellé épített rendházuk előtt kénytelenek nap mint nap elmenni a református hívek, akik így saját szemükkel győződhetnek meg, hogy kálvinista prédikátoraik hazudnak, amikor a katolikusokat bálványimádóknak mondják.²²

A sárospataki jezsuita kolostor alapításától kezdve megmaradt a *residentia* státusában, azaz a székház szintjén, mivel iskolája nem emelkedett középfokú tanintézménnyé, vagyis gimnáziummá, hogy elnyerhesse a kollégium-rangot, annak ellenére, hogy az alapítók, főként Báthory Zsófia törekedett Patakot kollégiumi státusra emeltetni. Az alapító fejedelmek, anyja és fia képmását – a jezsuita és más konventek mintájára – a pataki jezsuiták is elhelyezték refektóriumuk falán, s a két festmény közül az egyik, I. Rákóczi Ferencé, fennmaradt.²³

Báthory Zsófia sárospataki portréjának sorsát, ugyanakkor az általa alapított kassai jezsuita templom kriptájában őrzött maradványainak különös históriáját Rummy Károly György (1780–1847) írta meg az általa kiadott Babocsay-féle tarcali história egyik jegyzetében. A jezsuita rendházból származó képet Szirmay Tamás Antal (1732–1789) zempléni alispán vásárolta meg Sárospatakon, amikor 1773-ban a rendet Mária Terézia feloszlatta, és szécskeresztúri (ma: Zemplínska Teplica, Szlovákia, korábban: Križovany) kastélyában őrizte. Rummy azt is elmondja, hogy 1790 körül a kassai királyi akadémia diákjai csínytevésből, a kassai egykori jezsuita templomban lévő sírjából elvitték Báthory Zsófia koponyáját, majd amikor kitudódott, félelmükben egy árnyékszékbe dobták. A történet szerint a koponyának minden foga ép volt, amiből a diákok arra következtettek, hogy a fejedelemasszony igen szép lehetett, de az egykor a sárospataki rezidenciában őrzött, és a szécskeresztúri kastélyba került portré is ezt mutatta.²⁴ A 19. században több

22 *Sciendum porro, esse Patakini a multo tempore, maximam omnium totius Hungariae, Calvinisticam Academiam in eaque ali, et doceri juventutem tam Nobilium quam humiliorum florentissimam, et valde copiosam. Distributa studia per classes, fere ad morem Societatis, nec ullibi tam terse loqui Latine Haereticos scholares atque hic. Alumnos autem, quos companos vocant, et qui succrescunt Praedicantibus esse communiter centum numero, Patakini. Et juxta scholae huius Calvinisticae fervorem ipsos quoque Cives Patakienses esse ferventissimos et valde sciolos in Calvinismo suo, ut proinde magna fuerit Dei misericordia huc aditum patuisse Societati: qua posteaquam hic fixit sedem hoc demum Anno 1663. ideoque recte ante Calvinisticum templum, unde omnia nostra Divina a transeuntibus omnibus necessario audiuntur et a compluribus curiose observantur, saepe etiam cum laude commemorantur. Postea quam inquam taliter hic sedem fixit Societas Nostra iam ab eo tempore tam impudentes esse non audent Calvinistici Praedicantes, ut Catholicos vocent idololatrias, vocent multorum Deorum cultores. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1.) p. 2.*

23 A kép felirata: FRANCIS(cus) RÁKOCZI PRINCEPS TRANS(ylvaniae) FUND(ator) RESID(entiae) PATAK S(ocietatis) IESU OBIIT 8 IULY 1676. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok. Ltsz. MTKCs 53.179.

24 Báthori Sófiának tetemei a Kassai templomban tétettek örök nyugalomra, s itt ezelőtt mintegy húsz esztendővel

történeti munka is közölt egy korabeli arcképet Báthory Zsófiáról, amit akkor még a munkácsai várban őriztek.²⁵

A sárospataki jezsuiták a kezdettől plébániát is működtettek rezidenciájukban. 1671-ig rendházuk kápolnája szolgált a Szeplőtelen Fogantatásnak szentelt plébániatemplomként. Szakszerűségükre jellemző, hogy már 1663-ban elkezdték vezetni az anyakönyveket, külön a keresztelési, az esketési és a halálozási matrikulát, ez utóbbit csak 1668-tól.²⁶ A legelső kereszteleseket 1663. június 3-án, majd június 19-én a horvát származású, de magyarul prédikáló Sámbar Mátyás (†1685) végezte, feljegyezvén a szülők neve mellett a keresztszülőkét is. Már itt kitűnik, hogy az anya nevét nem mindig tudták beírni, feltehetően azért, mert nem jelent meg a keresztelőn.²⁷ Az első két keresztelésen, és majd a továbbiakban többször is, a keresztszülők között az uradalom és várnép „elitjét” találjuk, így István deák feleségét, Ilonát, illetve Virginás Lőrincet, aki minden bizonnyal a Rákócziak zenésze volt. A pataki Rákóczi-vár hivatali-katonai elitje, sőt, később maguk a fejedelmi birtokosok is, többször szerepelnek keresztszülökként. Az első kereszteleseken feltűnik a keresztszülők között nemzeti Genzi Imre nemes, illetve a szintén nemes Stummer család, Martinus Stummer és felesége, nemzeti Anna Susanna Stum[m]erin, az ő társa a keresztanyaságban: Catharina Foberne.

A harmadik keresztelést már Nemczani Miklós jezsuita atya végezte, így Sámbarral együtt őtarthatjuk a jezsuita rezidencia és a katolikus plébánia első papjának.²⁸ A Nyitra vármegyei Kereskénybe (ma: Krškany, Szlovákia) való szláv (szlovák) nemzetiségű Nemczani Miklós 1629. december 4-én iratkozott be a bécsi jezsuitákhoz, majd a rendbe is belépett, 1658–1662 között

koponyájával valami történt... Bizonyos ott tanult ifjak azon könnyűség szerént, melly tulajdona annak a kornak, módját ejtették a koponyát titkon elvinni. A dolognak híre lett, s a Director, Bárány S. M. ijesztve parancsolta visszatételét. A csínytevő, hogy elkerülhesse, amitől rettegett, a lopott portékát egy bizonyos helyre lökte be, melly minden háznál találtak. – Fogainak csak egy híja sem volt, amint cimbora-társai mondák; honnan azt húzták ki, hogy szép asszony lehetett. S ebben nem is csalatkoznak, mert ilyennek mutatja az a kép is, melyet Zemlényi Vice-Ispán s Kir. Tanácsocs Szirmay Tamás Antal (mh. 1789. April. 25 d.) a jesuitáknak Sáros-Pataki Collegiumokból a Szerzet eltörlése idejében megvett, s Szécs-Keresztúri lakjában felfüggesztett. Babocsay, 1816. 29–30.

25 Szilágyi, 1894–1898. VII. köt. 138.

26 SRKP Anyakönyv II.

27 Anno 1663. Die 4. Junii baptizatus est Joannes Tot progenitus parentibus Simone Tot et matre Sophia Tot, patrinus erat Joannes Czapó, patrina Helena Istvan deakne, baptizans erat P(ater) Matthias Zambar S. J. / Die Junii baptizatus est Joannes Paloczai progenitus parentibus Joanne Paloczai Matre X. Patrinus fuit Laurentius Virginas, patrina Susanna Igal. Baptizans p(ater) Matthias Sambar S. J. SRKP Anyakönyv II. p. 1.

28 1663. Die 2 Augusti baptisata est Elisabetha progenita patre nomine et cognomine Procopi, Matre Anna Prokopka. Patrinus fuit Georgius Lengyel patrina Dorothea Laczkowa et Anna Lengyel Janosne, baptizans p(ater) Nicolaus Nemczani. SRKP Anyakönyv II. f. 1.

Nagyszombatban tevékenykedett.²⁹ A szlovák anyanyelvű Nemczani páter Prokop János és Anna Prokopka, feltehetően lengyel szülők gyermekét keresztelte, a keresztszülők is „lengyelek” voltak: Lengyel György, illetve Anna Laczkowa és Lengyel Jánosné Anna. Kérdés, hogy ők és az anyakönyvben gyakran szerepelt többi lengyel személy honnan jött Sárospatakra. Nagy részük, minden bizonnyal, a Rákócziak hatalmas makovicei uradalmából, illetve a munkácsi várbirtokról és a közeli dél-lengyel területekről érkezett Sárospatakra, az uradalom Kis-Patakon telepítette le őket, és mint lengyel anyanyelvűeket a szlovák jezsuita gondozta őket, jól értvén nyelvüket. A jezsuitákra jellemző volt a hívek és a térítendő lakosság anyanyelvére való nagyfokú figyelem, ez Sárospatakon is sajátos munkamegosztást eredményezett a jezsuita rezidenciában.

Az éves jelentésekben (*Annuae Litterae*) csak 1676-tól jegyzik fel a pataki rendház pátereinek nevét, addig csak a 4–5 fős létszámot említik, így a rendház tagjait illetően 1676-ig az anyakönyvek az elsődleges források. 1664 elején, Nemczani mellett újabb szlovák páter tűnik fel Patakon a keresztelést végző jezsuiták között, Adam Zvolenik, aki neve alapján zólyomi (ma: Zvolen, Szlovákia) származású.³⁰ Zvolenik 1651-ben még az erdélyi monostori misszióban szolgál mint *magister*, azaz tanító, Sámbar Mátyás mellett. Milley János jezsuita atya jelentése szerint azonban Zvolenik már egy éve súlyos beteg Monostoron, kezét, lábát alig tudja mozdítani, állandó gondozásra szorul, két kolozsvári orvos kúrálhatná, akik közül az egyik „ariánus”, és nem hajlandó katolikusokat gyógyítani. A kolozsvári patikából hoznak neki igen drága gyógyszereket, eddig már 100 forintot költöttek rá.³¹ Zvolenik, úgy tűnik, valamennyire felépül, és minden bizonnyal Sámbar Mátyás hívására érkezik Patakra, ahol azonban nem sokáig marad, végül Ungvárra kerül, ahol 1665. augusztus 17-én hal meg.³²

Egyedülálló az a bejegyzés, amit nem sokkal a matrikula megkezdése után vezettek be a keresztelési anyakönyvbe. A szöveg latin helyett német, s bár a keresztelő pap, Nemczani kézírásával jegyezték be, mégis az apa szólal meg benne: „1663. augusztus 31-ikén született erre a világra a lányom, Anna Katharina Mauwen, és szeptember 1-én részesült a keresztény katolikus szertartás szerint a szent keresztségben. Keresztszülei voltak: [Martin] Stummer kapitány tisztes

29 Kissné Bognár 2004. 109.; Feltehetően rokona az a *Franciscus Nemczani*, aki a pozsonyi Sárlos Boldogasszonyról elnevezett jezsuita társulat titkára volt 1657-ben, neve egy Nagyszombatban megjelent kegyességi nyomtatványon szerepel. *Viskolcz*, 2007. № 4.

30 *Anno Domini 1664 die 13 Januarii ego Nic(olaus) Nemczani Missionatius Ecclesiae Catholicae Patakini baptisavi infantem natum die 12 Januarii ex Christophoro Resl et Sophia uxore eius pro interim hujus parochiae, cui impositum est nomen Joannes Christophorus, patrini fuerunt Philipus Hauser et Magdalena Mautin hujus parochiae. / Ego P(ater) Adamus Die 5 Februarii baptisavi ritu Romano Catholico hic in Ecclesia nostra Patakiensi, Patrini Jacobus Ticzer, Joannes Wolter, Joannes Stephel et Joannes Bakarka, patrinae Barbara Mencz, Maria Koenigen, Ursula Mader.* SRKP Anyakönyv II. p. 2.

31 Milley János jelentése, Kolozsmonostori misszió, 1651. EOE XV. 540., 548.

32 Fejér, 1985–1990. V. 375.

*felesége: Anna Susanna, Merbey zászlós felesége: Anna-Bona, Philip Chenstenbrock úr tisztos felesége: Dorothea, az őrmester felesége: Elizabetha, valamint Wolf(gang) Philip Hausner zászlós és Andreas Grabko.*³³ Bár általános több keresztszülő részvétele, a német keresztelőkön feltűnő a keresztanyák nagy száma. A bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy a pataki vár katonaságának elitjéről van szó a keresztelt és a keresztszülők esetében. Itt is feltűnik a Stummer házaspár, kiderül, hogy a férj a várkatonaság parancsnoka, illetve több tiszt, zászlósok és egy őrmester. Az egyik keresztapa, Andreas Grabko minden bizonnyal az Alsó-Lausitzba, a szorbok vidékére való, hiszen neve azonos egy ottani faluéval.

A misszionáriusok gyakran találkoztak olyan, magukat katolikusnak valló személyekkel, akik alig, vagy még soha nem részesültek a szentségekben. A keresztelési anyakönyv megőrzött egy esetet, amikor Adam Zvolenik egy olyan felnőtt nőt keresztelt meg, aki nem volt biztos abban, hogy egyáltalán részesült-e valaha a keresztségben. Az Anna nevet kapta, keresztapja Millei Márton nemes, pataki várnagy,³⁴ keresztanyja Horvát Anna volt, feltehetően tőle kapta keresztnevét.³⁵ Nem sokkal később két felnőtt török lány részesült keresztségben Rozália, illetve Katalin néven.³⁶

33 Anno 1663 Die 31 Augusti Iß[t] meine Tochter Anna Catharina Mauwen auff dieße Welt gebohren, auch den 1 September Christlichen Catholichen gebrauche ach die Heilige Tauffe entfangen. Seine Pathen sein gewesen Anna Susanna H(ern) Hauptmanin Stummeres Ehrliche Haußfraw. Annabon Merbey Fenerichin, Dorothea Chenstenbrockß H(ern) Philip Erliche Haußfraw. Elizabetha H(ern) Wau maisters Haußfraw. H(ern) Wolff Philip Haunßer Fenerich, Andreas Grabko. SRKP Anyakönyv II. p. 2. Egy másik keresztelésnél az egyik keresztapát császári zászlótartóként nevezik meg: Philip Haußler Vexillifer Caesareus. 1664. jún. 2. SRKP Anyakönyv II. p. 7.

34 Martinus Millei arcis castellanus. (1664. febr. 2.) SRKP Anyakönyv II. p. 5.

35 1664 die Aprilis Adam Zvolenik Societatis IESU presbiter ritu Ecclesiae Catholicae baptizavi maturam foeminam de suo baptismo dubitantem hujus Parochiae, cui impositum est nomen Anna Patrinus fuit D(ominus) Martinus Millei, patrina Horvat Anna. SRKP Anyakönyv II. p. 6.

36 1664 24 Augusti baptizatae sunt in nostro Templo duae Turcicae puellae adultae, primae nomen imposita Rosaliae. Patrini ejus Paulus Mislei et Elizabeth Pilinyi. Alerius nomen Catharina, patrini Demetrius Hartiani et Helena Fonagyi. SRKP Anyakönyv II. p. 7.

1666 júliusában újabb jezsuita tűnik fel plébániai szolgálatban, Kun Xaver Ferenc (*Pater Franciscus Xaverius Kun*), aki egy kb. 5 éves Éliás nevű – minden bizonnyal habán – fiút³⁷ keresztel (apja Sartor azaz Szabó János Fülöp, anyja Mária, a keresztszülők: Johannes Wipf Udalricus/Ulrich Wagner, a keresztanya: Susanna, Joseph Rössel neje).³⁸ A győri illetőségű Kun Xavér Ferenc 1633-ban iratkozott be a gráci jezsuita egyetemre, 1665–1667 között a nagyszombati egyetem hallgatója.³⁹ 1708. május 4-én halt meg Pozsonyban.⁴⁰

Az első sárospataki rendtagok között volt a morva származású Franciscus Tamig, aki 1653–1661 között a trencséni (ma: Trenčín, Szlovákia) kollégiumban volt előbb tanár, majd hitszónok. Sárospatakon 1668–1674 között tevékenykedik, templomfelügyelő, hitszónok és gyóntató.⁴¹ Az 1668-tól vezetett halotti anyakönyv első bejegyzése is tőle származik, amikor I. Rákóczi Ferenc egyik hajdújának, Markaczi Jánosnak leányát temeti.⁴² A következő években is gyakran szolgál temetéseken. Tamig a Nagyszombathoz közeli Lipótváron (ma: Leopoldov, Szlovákia) hal meg 1679-ben, ahol 1666-tól van misszió, és a jezsuiták plébániát is fenntartanak.⁴³ Tamigon kívül a cseh jezsuita rendtartományból érkezik Patakra a sziléziai misszionárius, Albert Göppelt 1670–1671-ben, valamint a cseh Daniel Mitis hitszónok, aki mint a szlávok lelki gondozója, a jezsuiták és a templom gyóntatója⁴⁴ 1679–1683 között működik a pataki rendházban.⁴⁵

A keresztelési anyakönyv második bejegyzése szerint 1668 novemberében a rendház másik papja, Philip Gusenleitner két temetést is végez, mégpedig Albert Gorski, I. Rákóczi Ferenc német katonája János nevű fiát 20-án, Lőrinc nevű gyermekét 28-án temeti el. 1669. január harmadikán ugyancsak gyermeket, egy Kis-Patakon lakó szegény lengyel leányát temeti, a Bodrog túlsó partján létesített kispataki zsellérnegyed lakójának még a nevét sem jegyezte fel a páter.⁴⁶ Philip Gusenleiter osztrák származású jezsuita egészen 1673-ig szolgált Sárospatakon, itt is halt

37 *Román*, 1959. 28.

38 SRKP Anyakönyv II. p. 18.

39 *Varga*, 2004. 85.

40 *Fejér*, 1985–1990. III. 93.

41 *Kovács*, 2008. 209–210.

42 *Anno 1668 22 Mensis Novembris Ego Franciscus Tamig sepelivi filiam Catharinam Joannis et Sophiae Markaczi Haidonis Celsissimi Principis*. SRKP Anyakönyv II. p. 303.

43 *P. Tamius Franciscus †Leopoldopoli, 14 oct. 1679*. *Fejér*, 1985–1990. V. 1269.

44 *P. Daniel Mitis Concionator et Operarius Slavonicus, Confessarius nostrorum et Templi*. (1679) ELTE EK Kt. Ab 95/1 p. 84.

45 *Kovács*, 2008. 210.

46 *1668 20 Novembris. Ego Philippus Gusenleitner sepelivi filium nomine Joannem Alberti Gorski, militis Germani in servitio Celsissimi Principis. Item eiusdem filium nomine Laurentium 24. Novembris 1668. / 3. Januarii [1669] P. Philippus Gusenleitner sepelivit Annam filiam pauperis cuiusdam Poloni in Kis Patak*. SRKP Anyakönyv II. p. 303.

meg.⁴⁷ 1667–1668-ban a pécsi jezsuita misszió egykori főnöke, a horvát származású Blaskovics (*Blaskowycz*) Miklós is működött Patakon, Mucsi (*Muczy*) István,⁴⁸ Joseph Gruber (1676-ban német hitszónok és lelkipásztor, a testvérek prefektusa, a rendház és a templom gyóntatója, iskolamester, illetve lelki tanácsadó),⁴⁹ Thorday Ignác (1673. április 19-én hal meg Kassán)⁵⁰ és Gusenleitner páter mellett ő is keresztelt.

Ismert a sárospataki jezsuiták szerepe az I. Rákóczi György által letelepített habánok katolizálásában, a katolikus Rákóczi-család támogatásával.⁵¹ A Glück habán családba született ikerfiúknak 1666 októberében Zrínyi Ilona és az előkelő Wassermann kisasszony, talán Rákócziné udvarhölgye volt a keresztszüloje. Ugyanebben a családban nem sokkal később ismét keresztelő volt, 1667. április 11-én jegyezték be a jezsuita plébánia anyakönyvébe a fejedelmi családot, Báthory Zsófiát, illetve fiát és menyét mint keresztszülőket Johann Glik (Glück) és felesége Franz nevű törvényes gyermekének, illetve Albert Schwaller és Susanna Abl Mária és Erzsébet nevű lányainak keresztelőjén. 1666-ban a német hitszónok és lelkipásztor, Johann Grueber keresztelte a Wimpf habán családban Henrich és Elisabeth gyermekét, Tobiast, a keresztszülőseget itt is a fejedelmi pár, I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona vállalta, de nem vettek részt személyesen a szertartáson, hanem Apagy Mihály nemes úr és Csintalan Erzsébet nemes asszony képviselte őket.⁵²

A Rákócziak saját előkelő nemesi társaságukban is vállalnak keresztszülőseget. 1667-ben a neves jezsuita, Báthory Zsófia és a család bizalmasa, a sárospataki misszió tagja, Millei István (1610–1677) kereszteli nemzeti Kelemen István és nemzeti Csintalan Zsófia nemes asszony fiacskáját, akinek keresztszülei: I. Rákóczi Ferenc, Erdély választott fejedelme és Zrínyi Ilona fejedelemasszony.⁵³ Millei több mint 2 hónappal éli túl a keresztelőt, hiszen 1677. május 1-jén meghal

47 *Philippus Gusenleitner* (†Sárospatak, 1673. febr. 8.). *Fejér*, 1985–1990. II. 265

48 Muczi (Mutzey) István Patakon halt meg 1675. okt. 12-én. *Fejér*, 1985–1990. III. 367.

49 *P. Joannes Grueber Concionator et operarius Germanicus, Praefectus fratrum, Confessarius Domus et Templi. Magister Saecularis. Consultor habet curam Hospitum et aliorum.* (1676) *Annuae* (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 75. Johann Gruber a pataki rendházban halt meg 1680. szept. 30-án. *Fejér*, 1985–199. II. 251.

50 *Fejér*, 1985–1990. V. 189.

51 Vö.: *Román*, 1959.

52 11 1666 28 Octobris P. Stephanus Milley baptizavit Joannem et Andream, Joannis Glück et Sarae Glückin filios, Patrinum utriusque egit Celsissima Principissa Helena Ragoziana, cum prae nobili Domicella N. Wassermanin. [...] Anno eodem [1666] 31 Octobris P. Joannes Grueber baptizavit Tobiam Henrici Wipffes Elisabethae Wipffin uxoris filium, patrinus egerunt mediatos Celsissimus Princeps Ragoczy cum Celsissima Principissa Helena Ragoczia sua conjuge, mediatos autem Perillustris Dominus Michael Apagy, Domina Csintalan Erzébet. [...] Aprilis 1667 Ego Joannes Grueber baptizavi Franciscum Glik Joannis Glick et Sarae Glickin legitimum filium, item Mariam et Elisabetham Alberti Schwaller et Susannae Ablin filias, assistantibus plurimis, patrinosque agentibus Celsissimis Principibus Sophia, Francisco et Helena de Rackocy. SRKP Anyakönyv II. pp.19., 22.

53 SRKP Anyakönyv II. p. 21.

a pataki rendházban.⁵⁴ Csintalan Zsófia, a székely nemes, csíkszentkirályi Kelemen István felesége, Báthory Zsófia udvarhölgye volt, és megözvegyülvén, az erdélyi főúr, Apor István felesége lett 1671-ben, azaz négy évvel a sárospataki keresztelő után. Csintalan Zsófiának 3 gyermeke volt, akiknek gyámja 1676-ban altorjai Apor István gróf (†1706) erdélyi kincstartó, kézdiszéki alkirálybíró, 1666-tól Alcsík alkirálybírája, Csík, Gyergyó- és Kászon szék főkirálybírája lett, közös gyermekük is született, a korán elhalt Apor László, akit nem sokkal később Csintalan Zsófia is követett.⁵⁵

Több helyen szerepelnek a helyi cigányok, főként a cigányság vezetői, a vajdák is a keresztelési anyakönyvben, azaz a cigányság is a jezsuiták egyik missziós társadalmi csoportja volt. 1667-ben Muczi István kereszteli meg János vajda és felesége, Mária fiát, a keresztapa András vajda és egy bizonyos Mária nevű árva leány, aki a bejegyzés szerint magán viseli a cigányok jellegzetességeit. Másnap Miklós vajda Katalin nevű leányát kereszteli meg a jezsuita pap, akinek Loncza János és András vajda felesége, Katalin lesznek a keresztzülei.⁵⁶ 1669-ben tűnik fel a pataki jezsuita plébánián Kaldy (Káldi) Ignác, aki még ugyanebben az évben a pataki cigányvajdák gyermekeit kereszteli: előbb a pataki András cigányvajda lányát, Juditot, nála a keresztapaságot az ifjú Jancsi vajda és egy Judit nevű cigány leány vállalta, és jelen volt még három másik cigány nő. Két nap múlva ugyancsak Káldi páter keresztelte György vajda és felesége, Anna fiát, Dánielt, a keresztapa Miklós vajda volt, a keresztanya pedig egy Margit nevű cigány nő.⁵⁷ Káldi Ignác nagyszombatban született 1614-ben, teológiai tanulmányokat folytatott a gráci egyetemen,⁵⁸ 1672. február 28-án halt meg Győrben.⁵⁹

Az esketési anyakönyvbe 1663 májusában, azaz a rendház és plébánia megnyitásakor jegyzik be az első katolikus párt, a jaroslói (ma: Jarosław, Lengyelország) Brezowicz Jakabot mint vőlegényt és a sárospataki Tarnoczi Annát, akinek ősei feltehetően tarnowiak (Tarnów, Lengyelország). A következő párok is lengyelek: Lengyel János és az ugyancsak dél-lengyelországi származású, dinovi (ma: Dynów, Lengyelország) Anna Tolczka, illetve przemysli Tot György és menyasszonya, a dél-lengyel Jasło városába (ma: Jasło, Lengyelország) való Tot Margit. A lengyel házasulandók feltehetően a kispataki zsellérek közül valók, a májusban utoljára eske-

54 Fejér, 1985–1990. III. 300.

55 Biró, 1927. 17.

56 10 Jul(ii) 1667. *Ego Stephanus Muczy baptizavi filium Joannis Vayda et Consortis mariae Patrini enim fuere Andreas Vajda et Maria Orpjhana quaedam et stemmate Zingarorum.* / 11 Jul(ii) 1667 *Stephanus Muczy baptizavi filiam Nicolay Vayda Catharinam natam matre Dorothea, Patrini eius fuere Joannes Loncza et Catharian Andreae Vayda uxor.* SRKP Anyakönyv II. p.23.

57 1669. júl. 7. és 9. SRKP Anyakönyv II. p. 33.

58 Varga, 2004. 74.

59 Fejér, 1985–1990. III. 47.

tett pár azonban már a hegyaljai régió szülötte: a (boldogkő)váraljai Fodor János és a telkibányai Vencze Katalin.⁶⁰

A legelső esketések között van a székely nemes úré, Kalnoki Jánosé, mégpedig István deákné Ilonával, aki feltehetően özvegyasszony, a tanúik is nemesek: nemzetes Gönczi Imre és egy úr Pozsonyból.⁶¹ Szinte bizonyos, hogy a vőlegény a köröspataki Kálnoky székely előkelő család tagja.⁶² A Kálnoky család egyik tagjának sárospataki jelenléte mindenképpen azt igazolja, hogy Báthory Zsófia erdélyi fejedelemasszony és fia mint választott fejedelem sárospataki udvara nem szakította meg a kapcsolatot Erdéllyel.

Az első esküvőknél a plébános nevét nem jegyezték fel, 1664 elején viszont Nemczani páter esketett, ráadásul a plébániai szabályoknak megfelelően, azaz háromszori vasárnapi hirdetést követően, a házasulandók egyetértő választát kikérve, ünnepélyes formában, az esküvőt dicsérő beszéd kíséretében, és tanúk közreműködésével. Az esketések a rendház Szeplőtelen Fogantásnak szentelt templomában mentek végbe.⁶³

60 Anno 1663 Patakini in Majo: Copolatus est Jacobus Brezowicz Jaroslaviensis cum Anna Tarnoczi Patakiensi. / Copulatus est Joannes Lengyel cum Elizabetha Tolczka Dinoviensi. / Copulatus est Georgius Tot Prmislensis cum Margareta Tot Jasloviensis. / Copulatus est Joannes Fodor Varallyai cum Catharina Vencze Telkibaniensi. SRKP Anyakönyv II. p. 209.

61 1663. die Julii copulatus est D(ominus) Joannes Kalnoki Siculus cum Helena Istvandeaken praesentibus G(eneroso) D(omino) Emerico Gönczi, D(omino) Posoni. SRKP Anyakönyv II. p. 209.

62 A 17. század második felében, Kálnoky János háromszéki főkirálybíró nem számítva, a genealógiák szerint két János élt a családban: Kálnoky Benedek fia, János (az 1610/20-as években született), testvérei: Mihály és László, (első?) felesége altorjai Apor Katalin volt; illetve ennek a Kálnoky Jánosnak az unokaöccse, Kálnoky Mihály és Domokos Katalin fia: Kálnoky János (akinek felesége Boér Katalin).

63 Anno 1664 die 12 Januarii duabus denuntiationibus praemissis nulloque impedimento detecto ego Nic(olaus) Nemczani Societatis IESU Religiosus et in Ecclesia Patakiensi Missionarii Csizmasia et Annam Szaboné hujus parochiae in Ecclesia Beatissimae Virginis Immaculate Conceptae interrogavi, eorumque mutuo consensu habito solemniter per verba de praesenti matrimonio conjunxi praesentibus testibus notis Petro Bodnar Beniensi et Csergelné Patakiensi. / Anno 1664 die 10 Januarii denuntiationibus tribus praemissis diebus Dominicis nulloque legitimo impedimento detecto ego Nic(olaus) Nemczani Ecclesiae Catholicae Patakini Missionarius Andream Zamosky et Sophiam ignoti nominis viduam hujus Parochiae in Ecclesia Virginis Immac(ulatae) Concep(tae) interrogavi eorumque mutuo consensu habito solemniter per verba de praesenti matrimonio conjunxi, praesentibus Joanne Szabo, Sebastiano Magerni, Francisko Husty. SRKP Anyakönyv II. p. 210.

A temetési anyakönyvet már korántsem vezették olyan gondosan, mint a keresztelésit vagy az esketésit, hiszen az utóbbiak egyben a plébánia, tágabban az egyetemes egyház leendő híveit teremtették meg. Ugyanakkor, minden bizonnyal, kevesebb temetést kellett végezniük, mint keresztelést. Az 1668-ban kezdett sárospataki halotti matrikulában főként a sárospataki vár katonasága, kezdetben I. Rákóczi Ferenc magánhadserege, 1671-től a császári katonaság tagjainak nevét találjuk. Már a fejedelem katonái között is sok volt a német származású.

Az 1679. évi pestisjárvány, amely főként Nyugat-Magyarországon szedte áldozatait, Sárospatakon is dúlt, ezt igazolja, hogy 1679. június 28. és szeptember 17. között 26 személyt, főként fiatalokat, köztük sok lányt temetett a plébánia, augusztusban szinte minden napra jutott temetés, a bejegyzések ráadásul latin helyett magyarul íródtak, olyan sebtében kellett a szertartásokat elvégezni, a harang megkondításáról azonban nem feledkeztek meg.⁶⁴

A plébánia híveinek két fő csoportja rajzolódik ki az anyakönyvekből: egyrészt a Rákócziak lengyel telepesei, másrészt a várnép és várkatonaság, illetve, kisebb arányban, a térített népesség, köztük a habán telep lakosai is. A helyi magyar református lakosságból kevesen szerepelnek a matrikulákban. 1669 áprilisában például Rákóczi fejedelem „furulyását” mint szegényt vagy zsellért temetik el a jezsuiták. A következő bejegyzés, 1670 elején Anna Wipf (Winf) haláláról szól, aki az anabaptisták falujában, azaz a habán kolónián élt.⁶⁵

64 SRKP Anyakönyv II. p. 311.

65 1669. *Die 29 Aprilis sepultus est unus Pauper, quondam fistulator seu Furullyas Celsissimi Principis. / Die 16 Januarii 1670 mortua est Anna Wipfin in villa Anabaptistarum.* SRKP Anyakönyv II. p. 303.

Bár a jezsuita rendházak, kollégiumok missziós központok, és általában a jezsuita szerzetesek, misszionáriusok a rend alkotmánya értelmében és szellemében állomáshelyükön nem vállalhattak plébánosi, plébániai kötelezettséget, ezen szabályozás alól már a kezdetektől felmenthették őket a speciális körülmények.⁶⁶ Bizonyos, hogy az első állandó, folyamatosan működő plébániát a sárospataki jezsuiták alapították a 17. századi Tokaj-Hegyalján 1663-ban, de rendházuk nem az egyetlen katolikus közösség volt a korban. A sárospataki Annuae-jelentésekből kiderül, hogy a pataki jezsuiták nem sokkal rendházuk megnyitása után keresték a kapcsolatot a Hegyalja többi katolikus közösségével. A leglátványosabb katolikus ünnepet, Úr napját 1664-ben már együtt ünnepelték, Tállyáról népes körmenet indult Patakra, Tállyán ugyanis a katolikusoknak még nem volt monstranciájuk, amiben az Oltáriszentséget körbehordozzák a processzión, ezért csatlakoztak a pataki Corpus Christi-ünnephez, amelyen a reformátusok kíváncsi tömege előtt az Oltáriszentség mellett feretrumokon, azaz vállon hordozható állványokon vitték körbe az ünnepet magyarázó képeket, díszleteket.⁶⁷ 1664-ben a régió legrégebbi, folyamatosan működő katolikus intézményébe, a sátoraljaújhelyi pálos kolostorba indult processzió Sárospatakról a pálos rendház és templom névünnepe, Sárlos Boldogasszonykor (július 2-án). A körmenet-höz, az éves beszámoló szerint, protestánsok is csatlakoztak, sőt kivették Krisztus körmeneti zászlait a katolikusok kezéből.⁶⁸

1667-ben már több hegyaljai mezővárosból, Tállya mellett Bényéről és Regéckéről is érkeznek a pataki Corpus Christire, összesen mintegy ezren. Már szombaton jönnek, rendezett sorokban, zászlókkal, éneküket puskalövések és tábori dobverés kíséri. Másnap csatlakoznak a jezsuiták körmenetéhez, és az Oltáriszentséget kísérve hatalmas, virágból font ívekkel díszített négy-szögletes képeket visznek a feretrumokon Patak utcáin. A képeken az Eucharisziát magyarázó magyar feliratok olvashatók, de a jezsuiták tanítványai magyar nyelven is elmagyarázzák az Oltáriszentség jelentőségét a báméskodóknak.⁶⁹

66 Erről bővebben: Szilas, 2006.

67 1664. *Pro festo Corporis Christi venit ad nos ingens processio ex oppido Principum Thallya, isti nec dum habentes monstrantiam, qua domi talia peragerent, huic processioni ex eodem oppido adjunxerunt se aliquot haeretici exploraturi, quo tandem agerent hac die Catholici videntesque sanctissima gaudiaque, qui lupi venerant, oves redierunt. Viderant ante Venerabile symbola in feretris, quae ex versibus et concionibus publicis Hungarice explicata pios igniculos addebant cordibus etiam haeticorum.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 10.

68 1664. *Ad memoriam Visitantis Beatae Virginis visitatum est processionaliter Templum Ujheliensium Patrum Paulinorum, distans magno milliari, qua devotione permoti etiam haeretici bonae conditionis associarunt se, quin et pia Christi vexilla, Catholicis bajulis erepta, magna sui victoria deportarunt in eadem processione.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 11.

69 1667. *Festum Corporis Christi accursu ad 1000 fere externorum Catholicorum, Thalyensium et Regeczkiensium, Benyensiumque celebre redditum; advenientibus his pridie Festi longissimo ordine; vexillis et sclopetariis distincto,*

A három település mind Rákóczi-birtok, (Erdő)Bényén a sárospataki jezsuitáknak szőleik, sőt kúriájuk is van a Rákócziak adományából.⁷⁰ Regécke a regéci várhoz tartozó váraljai falu, ami már a 17. század első évtizedeiben is katolikus birtokosok kezén volt: Alaghy Ferenc és felesége, Prépostváry Sára, Alaghy Menyhért országbíró és felesége, Erdődy Anna grófnő, valamint Esterházy Miklós birtokában – első felesége, özv. Mágocsy Ferencné Dersffy Orsolya (†1619) révén. Esterházy Miklós uradalmi tisztviselőit vallásuk szerint is megválogatta a regéci várban és uradalomban, az 1630-as években előnyben részesítette a katolikus szolgálattevőket, előítélettel viseltetett a reformátusokkal szemben.⁷¹ Minden bizonnyal a korábbi katolikus birtokosok is hozzájárultak, hogy a váraljai Regéckén az 1660-as években katolikus közösség élt, kérdés, hogy voltak-e közöttük ruszin görög katolikusok, a regéci uradalomban ugyanis a 17. században szolgáltak ruszin jobbágyok.

Egy évvel később még több környékbeli helységről jelentek meg katolikusok a pataki úrnapi körmeneten, ugyancsak Rákóczi-birtokokról. 1668-ban Tállya és Regéc mellett Liskáról és Tolcsváról, sőt egyéb hegyaljai falvakból több száz katolikus érkezett Patakra, kettes sorokban, éneküket visszhangozták a város közterei: Patak piactere, majd utcái és házai, a reformátusokat is csodálatra késztetve. A jezsuita jelentés megjegyzi, hogy pár évvel korábban még alig volt nyoma a katolikus vallásgyakorlatnak ezen a környéken, de most (a jezsuiták megjelenését követően) a lelkekben égő parázsból erőteljesen fellobbant, szinte kitört a katolikus hit tüze.⁷² Kérdés, hogy 1670 előtt ezekben a tokaj-hegyaljai mezővárosokban és falvakban működött-e plébánia, vagy csak missziók gondozták a helyi katolikusokat, a jezsuita jelentések azonban több száz korabeli katolikusról emlékeznek meg.

A tokaji régió, illetve Dél-Zemplén vallási viszonyai, egyházi intézményei történetében az 1670. év éles választóvonalat húzott. A Habsburg-ellenes rendi ellenállás ugyanis fegyveres konfliktushoz vezetett, és a Wesselényi nádor vezette ún. főúri összeesküvés, majd a zempléni köz-

tympanique pedestribus cantui intersonantibus. Altera die hi ipsi comparuerunt omnes in Processione, foras deducta ad Oppidum cum Venerabili, et cum ingentibus quadratis imaginibus quaternis, in modum feretrorum circumlatis; cuilibet imagini symbolum aliquod praeferente cum grandi inscriptione hungarica de Venerabili, cooptatis in arcum lemniscis floridis; rem totam declarantibus recitatione hungarica pueris. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 42.

70 Pataki jesuita Pater uraimék szabad háza. UeC 87/5 (1688. jan. 16.)

71 Sós, 2003. 238–240., 243.

72 1668 *Inaudita hac solemnitate, proximo Corporis Christi festo appulit ad nos multarum processio centenarum animarum, ex Oppidis Celsissimi Principis Talja, Regecz, Liska, Toltsa aliisque pagis adjacentibus, quae multitudo in tantam rapuit plebem Calvinisticam admirationem [...] ubi paucis ab hinc annis omnes esse suppressos existimabamus, vixque unum alterumve e vicinis Regni partibus adesse videbamus, et nunc tamquam favillae ex cinere, interno ardentes animo, laudesque Deo unanimiter concinantes in publicum erumpunt. Volupte enim erat homini tam longam procedentium bino ordine seriem contemplari, et cantum, quo forum, plateae, domusque resonabant, auscultare. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 49.*

nemesség által irányított felkelés („rebellió”), amelyeknek tevékeny részese, sőt vezetője volt I. Rákóczi Ferenc is, alapvetően rajzolta át Északkelet-Magyarország politikai viszonyait, ezzel együtt a magyarországi rendek egyik fő kérdésének számító vallási-egyházi berendezkedést is. Bár a küzdelmek egyik kulcsfigurája, I. Rákóczi Ferenc katolikus volt, a rendi felkelés és harcok résztvevőinek egyik legfontosabb követelése a protestantizmus elismertetése, pozícióinak helyreállítása, az evangélikus és református vallás szabad gyakorlása volt. A korabeli protestáns vallású hegyaljai krónikás, Babocsay Izsák tarcali jegyző szerint Rákóczi apósa, Zrínyi Péter hatására keveredett bele az összeesküvésbe, majd a fegyveres felkelésbe, amelynek egyik fontos célja volt, hogy a protestáns egyházaktól korábban elvett javadalmakat visszaszolgáltassák. Maga Rákóczi igyekezett jó példával előljárni jószágai egyházait illetően, hogy maga mellé állíthassa a felső-magyarországi (protestáns) rendeket.⁷³

Nem csodálható, hogy a pataki jezsuiták (és az összes jezsuita!) a kezdetektől az atrocitások célpontjai, így a rendi mozgalmak legnagyobb ellenségei lettek. A pataki jezsuiták Rómába küldött jelentésükben a felkelés szinte egyedüli céljaként a „pápista” hit Magyarországról való kiűzését, és legfőbb terjesztőik – a jezsuiták – kiirtását határozták meg. A felkelők persze mindezt a haza szabadságáért való küzdelemnek állítják be, írják. Sőt, amikor a rebelliót leverni készülő császári hadsereg közeledtével a felkelőket rémület kerítette hatalmába, voltak olyanok a kálvinisták között, akik szerint Isten akarata, hogy a pápisták visszaszorítsák őket, a császári-királyi hadjárat célja ugyanis nem a felkelés leverése, hanem, hogy a kálvinistákat a pápista vallás felvételére kényszerítsék.⁷⁴ A jezsuita évkönyvekben az I. Rákóczi Ferenc-féle felkelést, amelynek vezetőjeként, sőt, a reformátusok mintegy bálványaként a jezsuiták bocskói és kismarjai báró Bocskai István (1610 k.–1672. dec. 24.) zempléni főispánt nevezték meg (*totius tragoediae caput; Calvinistarum hisce deaster*),⁷⁵ egyértelműen vallásháborúként állítják be, amelynek legnagyobb elsenvedője katolikus oldalról a Jézus Társaság.

73 Zrínyi Péter [...] éretlen indításából a veje is, Mélt. Rákóczy Ferenc Fejedelem, a tizenhárom vármegyében elkezdí a fegyverkezést. Ki is a vármegyéknek négy rendeit, hogy annál könnyebben maga mellé vonhassa, ennekelőtte való esztendőkhben elvett parochiális jövedelmeket megegyezéz szerént a sérelmeseknek kívánságára visszaadja maga jószággaiban is. Babocsay, 1816. 26.

74 1670 [...] hisce in partibus nuper exorta rebellio, cuius principale intentum erat, quemadmodum in comitatibus, compitis et plateis passis clamabatur, ex Hungaria fidem, uti illi aiunt, Papistico-orthodoxam, eiusque potissimos seu propagatores, seu conservatores Jesuitas exterminare, idque sub praetextu patriae libertatis propugnandae: qui titulus plurimos etiam Catholicorum in partes suas A catholici pertraxerant. [...] appropinquante armada Suae Majestatis magna hic exorta est in populo consternatio, fuere, qui dixerunt e Calvinianis se jam jam jussu Dei iudicio a Papistis opprimendos, in quorum exterminium tantopere prius ipsi satagebant, expeditionem hanc non esse ad compescendam rebellionem, sed ad cogendos ad Papismum Calvinistas institutam, quod certe illis circumstantiis spectata animorum dispositione non magno negotio ab iis impetratum fuisset. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 62.

75 Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) pp. 62–63. (1670)

Rákóczi Ferenc, aki a jezsuita jelentés szerint magát nyilvánosan a király ellenségének kiáltotta ki,⁷⁶ a katolikus kegyességéről nevezetes donátor, a felkelés idején mint elszánt hadvezér jelenik meg a sárospataki jezsuita évkönyvben, különben a 18. század második felében Peter Westermayer rézmetsző is így ábrázolta Bécsben Johann Kupezky (Kupczky János v. Jan Kupecký 1667–1740) korabeli, páncélos kuruc tisztet ábrázoló festménye alapján.⁷⁷ Egyébként az 1676-ban a „jezsuiták kezei közt” elhunyt I. Rákóczi Ferencet meleg szavakkal búcsúztatták el a pataki atyák, az összeesküvést és konfliktusukat meg sem említve. I. Rákóczi Ferenc másoknak is példát mutatva, mintegy családtagként látogatta a pataki jezsuita rezidencia kápolnáját, írják, sok templomot visszafoglalt a katolikusoknak, újjáépíttette őket, s az anya által készített kegszereket adományozta nekik, s buzgóságában még főméltóságú anyját is felülmúlta.⁷⁸

A felkelés leverése, I. Rákóczi Ferenc büntetésének óriási összegű, a jezsuitáktól felvett kölcsön segítségével kifizetett megváltása (ehhez kapcsolódóan a kassai jezsuita templom felépíttetése a Rákócziakkal), a császári katonák megjelenése Sárospatakon és a környékbeli erősségekben, mind-mind a katolikus egyház térnyerését segítette elő. A Rákócziak, anya és fia, egyrészt folytathatta és kiteljesíthette a katolizáció érdekében megkezdett tevékenységét, másrészt a Habsburgok további erőteljes fellépést követeltek tőlük birtokaik protestáns népességével szemben, ezek a tendenciák nemcsak támogatták, hanem fel is erősítették a katolikus térítést, az egyház térnyerését, sőt a hitterjesztés erőszakos eszközeinek alkalmazását a Hegyalján is.⁷⁹ A császári katonaság jelenléte hihetetlenül gyorsá és eredményessé tette a katolizációt az 1671. évet követően, ennek egyik fontos módszere a plébániák felállítása volt. A templomokból és egyházi javadalmakból, parókiákról elűzött református papok helyett azonban nem volt könnyű egyik

76 *Princeps palam cum suis asseclis se hostem Suae Maiestatis declarasset...* Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 62. (1670)

77 A metszet felirata: FRANCISCUS RAGOCZY, Transilvaniae Dux, Pater Francisci Leopoldi, ex Capite Criminis Perduellionis, Leopoldo Imo Imperatore regnante post fugam Neostadii 30ma Aprilis 1703 damnati. Nat(us) 1644. vita privata obiit 1681. Kopeczky pinx(it) – P. Westermeyer sc(udit). In Wien bey Artaria Compagnie. OSZK RNYT App. M.

82. A metszet megvan Brown University (Providence, Rhode Island, USA) könyvtárának hadtörténeti gyűjteményében: Brown University, Anne S. K. Brown Military Collection, Call number: HuMP1681mf-1, és a bécsi Österreichische Nationalbibliothek grafikai gyűjteményében (Grafiksammlung) is: In. Nr. ÖNB PORT_00060011_01. A metszetről bővebben: Mihalik, 1911. A metszet mintáját adó festmény ma a Szépművészeti Múzeum (egykor: Fővárosi Képtár) tulajdona: Johann Kupezky: *Páncélos vitéz képmása*. Ltsz. 54.16.

78 1676. *Magno fidei pro aliis Catholicae exemplo frequentabat nostrum sacellum domesticum cum nostris familiarissimus et eorum monitis observans, uti etiam Celsissimae Matris superato exemplo reverebatur ad stuporem omnium. Contra haeresim fortis templa complura recepit, reaedificavit, ornamentis variis manu Celsissimae Matris factis dotavit. Speciali in Societatem nostram affectu residentiam hanc Patakiensem fundavit Anno 1663 die [...] litteris fundationalibus etiam regia autoritate confirmatis, praeter varia particularia beneficia Societati collata est huic residentiae. Donec tandem Anno 1676 die 8. Julii podagrae et aliis variis morbis confectus Zboroniae in proprio castello sacramentis obitorum munibus, relicta una domi puella Juliana et uno filiolo Francisco, inter nostras manus pie obdormivit aetatis annorum 31. Sepultus Cassovia in templo Societatis.* Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 80.

79 Mihalik, 2010. 260.

pillanatról a másikra katolikus plébánost állítani, ez egyébként általános jelenség volt Felső-Magyarországon.⁸⁰ Ezen a nehézségen Tokaj-Hegyalján sokat könnyített a sárospataki jezsuiták jelenléte és működése. 1671. évi évkönyvükben és jelentésükben így számolnak be erről a feladatról: „miután a felséges fejedelmek összes birtoka megtisztult a kálvinista dögvéstől, papocskáit ugyanis – mégpedig az összeset – sikerült elűzni, helyük betöltését illetően nagy paphiány mutatkozott, ezért egyik papunk már három hónapja egyszerre szolgál három [hegyaljai] templomban, igaz, túlhajtja magát a munkában, de ezzel maximálisan lelki épülésére lehet a katolikus vallástól eltérő hiten lévő népnek”.⁸¹ Egyébként volt példa arra is Zemplénben, hogy 1671-ben egy ideig együtt működött az új katolikus és a református egyház, mint Királyhelme mezővárosban (ma: Kráľovský Chlmec, Szlovákia).⁸²

A sárospataki jezsuita plébánia, a környék katolizációján túl is hatalmas nyereséget könyvelhetett el a felkelés leverésével: a császári katonaság segítségével elfoglalhatta az addig a reformátusok által használt középkori sárospataki Vártemplomot, a rendház közvetlen közelében. A Vártemplomot nem kapták meg rögtön a jezsuiták, a sárospataki várba telepített császári katonák ugyanis először kaput vágtak a templom déli oldalába, hogy a műszakiaknak egyenes hozzáférést és utat biztosítsanak az erődítmény bástyájához, erre emlékeztet a kapu kosárívébe vésett 1671-es évszám, s csak a következő évben, 1672-ben vették át a páterek a hatalmas középkori épületet, hogy ezentúl itt tartsák a katolikus szertartásokat.⁸³ Bár eredetileg a templomon akkor még átvezető út kapujára került fel az 1671-es évszám, ez a felirat mégis a pataki templom katolikusok általi elfoglalásának, illetve egész Tokaj-Hegyalja katolizációjának beszédes emléke.

Az 1671-ben, a protestáns lelkészek elűldözésével felállított hegyaljai plébániákat a jezsuiták a sajátjaiknak tekintették. Az egri püspöktől 1685-ben meg is kapták a papállítás (*investitura*) jogát a sárospataki, a tolcsvai és a bényei római katolikus plébániára és templomba, azaz ezen a három helyen jezsuita plébánost nevezhettek ki. Ugyanakkor a királytól is megszerezték az oltalomlevelet a tolcsvai és bényei – ez idáig református – paplakra és iskolára is, miután a fejedelmi család, élve kegyúri jogával, ezeket már korábban nekik adományozta.⁸⁴

80 Mihalik, 2010. 291.

81 1671. *Repurgatis iam a lue Calviniana omnibus bonis Celsissimorum Principum, exactisque inde eorum ministellis, in magno sacerdotum, qui illis subrogari possent, ac deberent, defectu iam a trimestri unus nostrum tres administrat Ecclesias sicut labore improbo, ita aedificatione sane maxima populi acatholici.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 67.

82 Mihalik, 2010. 255.

83 1672. *Templum Patakini, quod evoluto proxima anno [1671] pro porta fortalitii, et residuum pro propugnaculo ita expedire judicantibus Suae Majestatis Caesareae Ingenariis occupatum fuerat, hoc anno Sua Majestate super inde syncerius informata divino cultui redditum est.* Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 69.

84 1985. *Collatae ab Illustrissimo Ordinario hoc anno primum investiturae nostris pro tribus Parochiis Patakiensi, Tolcsvensi, Bényeensi; Obtenta a Sua Sacratissima Majestate Salva Guardia pro Domo Plebaniae et scholis olim*

A pataki jezsuiták 1672-ben már 5 plébániát működtettek, munkájukat nehezítette azonban, hogy legfőbb feladatuk nem a lelkipozíció volt, hanem az eretnokség újabb és újabb hullámainak elhárítása, a protestánsok ugyanis szinte napról napra remélhették, hogy Erdélyből ismét erőre kap az eretnokség legfőbb támogatója, a zendülés. Az új plébániákban a hívek kezdetben nem szívesen vitték a temetési menet előtt a keresztet, ugyancsak nehéz volt a kereszteleseken a keresztszülőket rávenni, hogy (a gyermek helyett) ellentmondjanak az ördögnek, végül azonban, írják jelentésükben a pataki pátterek, mindezeket elmagyarázták (a frissensült) híveknek, és ekkor már örömet beleegyeztek a katolikus szertartások elvégzésébe.⁸⁵

1672-ben egyébként a Hegyalja egy része ismét az Erdélyben szervezkedő, a törököktől is támogatott Habsburg-ellenes rendi ellenállás, vagy ahogyan tagjai magukat nevezték, a „bujdosók” kezére került az Abaúj vármegyei Enyicke (ma: Haniska pri Košiciach, Szlovákia) mellett vívott győztes csata után. A pataki jezsuiták 1672-ről szóló jelentésükbe be is másolták (a magyar szöveget latinra fordítva) a felkelők egyik vezetőjének, Kende Gábornak (†1693) Tiszalökön, 1672. szeptember 9-én kelt pátensét, amiben a hadjárat vezetője, Szuhay Mátyás nevében fegyverbe szólítja a joghatóságokat a haza üdvéért és szabadságáért.⁸⁶

A felkelés és hadjárat újabb hullámában az 1671-ben elűzött hegyaljai prédikátorok is részt vettek, mint Somogyi István (Szerencs), Miskolczy István (Bodrogkeresztúr), Szántay Mihály (Monok), Gyöngyösy András és Tasnády András (Tarcál), Buday István (Tállya).⁸⁷

Ugyanakkor 1672-ben Szuhay Mátyás (†1677) felkelői Patakon is megjelentek, a jezsuitákhoz került ispotály elé felállított keresztet összetörték, a korpuszt mérlegre tették, lássuk, úgymond, mennyit nyom a pápisták Istene. A jezsuiták úgy érezték, a szabadság ürügyén harcoló felkelők valódi célja a katolicizmus, a papok és szerzetesek – főként a jezsuiták – elpusztítása, őket ugyanis még kutyánál és kígyónál is jobban gyűlölték, mint minden zavar okozóit. A felkelők a katolikusok ellen súlyos atrocitásokat követtek el, a gyengébbik nemet sem kímélve, Patakon egy nőt a Bodrogba dobtak, egy másikat parittyából kilőtt fémlövedékkel találtak el, majd holttestét a kutyák elé vetették, egy harmadikat, egy mérföldre Sárospataktól, meztelenül ütlegettek.

Calvinisticis, nobis a Celsissimis Principibus collatis uterque locus privilegiis exciderat, quibus restitutus est. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) 83. p.

85 1672. *Administratae praeter Patakiensem Ecclesiae omnino 5, non tantum eo, quo desiderabatur, animarum fructu, confirmationem, vel potius obdurationem in nativa haeresi faciente rebellione, cuius propedem ex Transylvania erupturae se spe continua lactabant: de qua nos infra. Molestae ferentes funeribus praeferri crucem; item in baptismo abrenuntiandum esse diabolo difficultates agere Patris, tandem in utroque instructi, in ceremoniam hanc Catholicam lubentes consenserunt. Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 68*

86 *Annuae (ELTE EK Kt. Ab 95/1) p. 70–71. (1672)*

87 Mihalik, 2010. 283–284.

Ebben a tragikus színjátékban a legszomorúbb szerep a szepesi káptalan birtokában lévő Liszka káplánjának jutott. Kihordatták vele a templomból az oltárt és a liturgikus felszerelést, majd egy halomba rakatták, alágyújtottak, végül magát a káplánt is a máglyára vetették, egy idő múlva kivették a tűzből, haját és szakállát kitépve, meztelenül a legkülönbélebb kínzásoknak vetették alá, végül céltáblának használva, bronzgolyós parittyával lövöldöztek rá, amíg félholtan a földre nem rogyott.⁸⁸ Tarcalról a kassai jezsuitát, Balogh Bálint plébánost hurcolták el.⁸⁹

A jezsuita hagyomány Wesselényi Pál katonáihoz köti elfogatását.⁹⁰ Balogh Bálint nem a sáros-pataki jezsuitákhoz tartozott, hanem a kassai kollégium misszionáriusaként szolgált a tarcali plébánián, ahonnan nem sokkal korábban üzték el a református prédikátort. Balogh Bálint pátert 1672. december 8-án hurcolták el Tarcalról a felkelők, miután hajnalban rátörték az ajtót, súlyosan bántalmazták, templomát és házát kifosztották, majd a mezőváros főterén megszegyénítették. A tarcali atrocitásokban részt vett a „rebellisek” egyik török szövetségese is. A félholtan kínzott tarcali plébánost a diósgyőri várba hurcolták, itt négy másik plébánossal és sok más fogollyal együtt hónapokig raboskodott, végül 1673. február 6-án szabadult ki, miután Diósgyőrt a császáriak elfoglalták a felkelőktől.⁹¹

88 1672. *Totius porro furoris suis scopus non postremus erat, cum vindicatione libertatis exterminium Catholicismi, Ecclesiasticorum, Monachorum et maxime Jesuitarum, quos cane peius, et angue oderunt, eos omnium turbarum machinatores asserentes. Et certe prodiderunt hoc odium suum, quando Catholicos, hoc ipso quod tales, in vincula coniectos, exquisitatis affecerunt tormentis, nec imbelli sexui parentes, et quo vel hic Patakini durante obsidione alteram in flumen Bodrog praecipitam egerunt, glande alteram plumbea trajectam, canibus vorandam exposuerant, 3tia uno circiter ab hinc milliari, denudatam virgis ceciderant [...]* Primas tamen tulit in hoc tragico theatro oppidi Liszka (est possessio et venerabilis Capituli Scepusiensis) Capellanus. Quem primo adederunt, ut ab altare et omnem ex Ecclesia sacram suppellectilem manibus propriis exportaret, deinde in cumulum comportatam igni succenderet, quod ubi praestitisset, ipsummet in eundem rogi iniecerunt, et aliquamdiu ustulatum, rursus igni subdlexerunt, denudatum capillo et barba evulsa medium duorum equitum revinctis manibus, lapidibus lutoque jacuerunt, dein scuticis, spinis, virgis excarnificarunt, demum pro meta propositum, aliquibus plumbeis glandibus trajecerunt, et adhuc semivivum terra obruerunt. Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) pp. 71–72.

89 Mihalik, 2010. 284.; Balogh Bálint jelentése elfogatásáról és szabadon engedéséről, 1673. febr. 12. (*Recognitio Reverendi Patris Valentini Balogh*). Egri Káptalan Levéltára, Protocollum Seriale Q № 137). Vö.: Michels, 2012. 15. (28. jegyzet)

90 Nicolaus [helyesen: Paulus] Vesselinius [...] quatuor aut quinque millium dux [...] Istius anni [1672] Januario cum suis arcem Diós Győr impetu superat caeso septuaginta Germanorum praesidio, non diu post a territis sola adventantis Germani fama deserendam. Inde procurentes, e Tornensi provincia Almasiensem, Tornensem et Gergőiensem Curiones, post interceptos Patrem Balogh e Soc. JESU in Tarczal, et Liberum Baronem Munkacs in Heitze, abitrahant in vincula. Corneli, 1741. 346–347.

91 Mihalik, 2013. 177–178., 202–203. Az értekezés közli a Balogh Bálint elfogatásáról szóló korabeli jelentést (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, ÖNB Cod. 12224 f. 92.)

A felekezeti indíttatású kegyetlenkedések leírása jól ismert a korabeli narrációkban mind a katolikus, mind a protestáns oldalon, a jezsuita jelentések azonban, a protagonisták nevének elhallgatásával, a cselekményekre, azok minél hűségesebb, sőt „színesebb” közvetítésére koncentrálnak, hiszen a szenvedések az egyénen keresztül magát az egyetemes római egyházat illették. Ezért az atrocitásokat elszenvető személyek neve homályban marad a sárospataki évkönyvben, ahogyan kezdetben a rendház pátereinek, tanítójának nevét sem sorolták fel a Rómába küldött beszámolóokban.

A rendi ellenállás újabb hulláma alatt, 1672-ben a pataki jezsuiták, akik maguk is elszenvetői voltak a rendi harcoknak, menedéket is nyújtottak a környékbeli kolostorok súlyos inzultusokban részesült szerzeteseinek, így az egyik radi minoritának, akit a felkelők kútba dobtak, majd onnan kikerülve, még vizesen menekült Patakra, vagy a pálos rendfőnöknek, illetve két szatmári jezsuitának.⁹² Miután Wolfgang Friedrich Cobb, Neiding bárója (1610–1679), császári tábornagy 1672. október 26-án az Abaúj vármegyei Györke (ma: Ďurkov, Szlovákia) mellett döntő vereséget mért a „kurucokra”, újabb visszarendeződés következett be Felső-Magyarországon mind a politikai, mind az egyházi viszonyokban. A plébániák újra működni kezdtek, 1673 körül a tokaji plébános gyengélkedése miatt Szegedy Ferenc egri püspök Baptista da Brilonia minorita szerzetest, a szepességi Káposztafalva (ma: Hrabušice, Szlovákia) plébánosát rendelte Tokajba Cobb generális ajánlására.⁹³

A „kuruc-labanc” harcok korának egyik különös figurája, sőt áldozata volt a tállyai katolikus plébános, Jósza Péter (†1679), aki „Józsa páterként” vált híressé, vagy inkább hírhedtté a korban, magát szívesen nevezte „pápai generálisnak”. A bécsi Pázmáneum hallgatója volt, 1667–1668-ban Rómában, a Collegium Germanico-Hungaricumban próbálkozott, de megbukott a vizsgán. Az 1660-as években egri kanonok lett és tállyai plébános.⁹⁴ Szirmay Antal szerint hegyljai esperes is volt,⁹⁵ azaz a tállyai plébániát az egri egyházmegye hozta létre, nem tartozott a pataki

92 1672. [i]n Rad per Fratrum ordinis minorum Conventualium, quorum alterum in 6 orgias profundum puteum praecipitarunt, alterum inflictis aliquot in cervicem ictibus seminecem reliquerunt. Et ille quidem illaes ex puteo prodiit, et ad Residentiam nostram extraneam madens advolavit; qui una cum Paulino quondam Praeposito a simili hominum foece in itinere gravissime vulnerato, et duobus nostris Sattmariensibus, magno tempore obsidionis cum omni charitate in domo habitus sunt. Duo nostri Sattmarienses, jam ex nundinis Uyhelienibus reduces, quae festo Sancti Aegidii ibi solennissimae haberi solent, in eiusdem peripheriis latrones inciderunt, omnibus omnino spoliati, et in finibus mortis saepe ursati, ob intentatos cerebris, elusos tamen cervicibus fatales framearum ictus; quod testatur unicum vulnus in naso, acceptum a framea in divisionem capitis quidem vibrata, sed galeri castorinati mollitie elusa. Damna vero quae in temporalibus maxime pecoribus, et tritico hac tempestate domus haec perpressa est, facile mille imperiales attingit. Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 72.

93 Mihalik, 2010. 307.

94 Fazekas, 2003. 334.

95 1679. Hoc anno submontanus Archi-Diaconus et Tállyensis Catholicus Parochus Pater Stephanus Jósza, qui jam

jezsuiták érdekszférájába, ezért állítottak plébánosnak egy egri kanonokot. Babocsay Izsák, Tarczal korabeli krónikása Jósa István nevéhez köti a hegyaljai plébániák újbóli létrehozását 1675-ben.⁹⁶ Jósa páter többször pártot váltott, a császáriaktól a kurucokhoz állt, részt vett Thököly hadjárataiban, majd elpártolt a kuruc királytól, végül Thököly 1679-ben Tállyán katonáival lefejeztette. Csúfos végét Babocsay Izsák tarczali krónikája örökítette meg.⁹⁷

A katolikus plébániák a pataki jezsuiták irányítása, védnöksége alatt alig egy évtizedig működhettek, hiszen 1682-től egy újabb felkelés, rendi háború helyszíne lett a régió: Thököly Imre felső-magyarországi hadjáratáé és fejedelemségéé. Ezúttal nemcsak zaklatásoknak vannak kitéve a sárospataki rendház páterei, hanem a Thökölyánus katonák el is űzik őket, miután 1683-ban a császáriaktól a pataki várat is elfoglalják. Két pataki jezsuita atya, Szentgyörgyi András, Kovaloczi Imre és a Kassáról Sárospatakra menekült Szécsényi Miklós a jezsuiták szatmári (ma: Satu Mare, Románia) rendházába menekül.⁹⁸ A jezsuiták Sárospatakon próbálják a rendház értékeit menteni, 1683. június 12-én a hécei habán telepen felállított kápolna liturgikus felszerelését összeszedik, leltárt vesznek fel róluk, majd a rendházba szállítják.⁹⁹ A Kassáról menekült Szécsényi páter 1683. november 21-én már Szatmáron írja a menekülésükről szóló feljegyzést, amely szerint Thökölynek a pataki várat elfoglaló katonái megsarcolták Tyukody György superiort és Daniel Mitis atyát, és a jezsuiták, valamint a pataki katolikusok Vártemplomba összehordott értékeit teljesen kifosztották. A jezsuiták különösen fájlalták a rendház „Szent Alapítója”, azaz Báthory Zsófia által saját kezűleg varrt liturgikus textiliák elvesztését.¹⁰⁰

Tököljanis, jam Caesareanis adhaesit, tunc Hungaros (Labancz) Caesari adhaerentes ductitabat, Tarczalini per Felcz nominatum Tököljanum Procenturionem ex insidiis circumventus, amissi suorum 60 capite plexus est. Szirmay 1789. 89.

96 [1675.] Ezen esztendőnek vége felé állítatott fel a hegyaljai némelly városokban a közönséges isteni tiszteletnek szent Ministériuma is, tiszteletes Jósa István Hegyaljai Plébánosnak megegyezéséből. Babocsay, 1816. 52.

97 Babocsay, 1816. 67.

98 Anno 1683, tradito praesidio Patakiensi in manus Thökölyianus, nostri omnibus exuti residui Patres nimis P. Andreas Szentgyörgyi et P. Emericus Kovaloczi, cum P. Nicolao Szécsényi exule Cassovia, Szatthmarinum profecti, omnes ibidem intra spatium fere duorum annorum cum dimidio fati concesserunt. Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 72.

99 JTMR Lt. I. Miscellanea № 31/1

100 Pro Memoria [...] Qui sicut furiae e catena solutae a rebus nostris rapinas inchoarunt, in oppido fundos Parochiae et alodium cum hortis nostris expilarunt, R. P. Superiorem Georgium Tyukody et P. Daniele Mitis male mulctarunt, ac non modo olim Calvinisticos et nobis a Celsissima Principissa donatos extra Arcenses fundos diripuerunt, sed Residentiam quoque et Basilicam nostram invaserunt, depolarunt, abominabiliter profanarunt Anno 1683, et sic uno quasi momento amisimus omnia, quae tam ex munificentia Celsissimorum Principum, quam frugaliter vivendo in Dei Domo exornandum per annos duodecim contulimus, maxime dolentes de velis calicum, aliisque sacris vestibus, quas suis manibus paraverat Sancta Fundatrix, scelesti autem praedatores sacrilegis suis collis more hystrionum imponentes in conspectu nostro profanabant. Szatthmarini 21 9bris 1684. P. Nicolaus Szécsényi m. p. JTMR Lt. I. Miscellanea № 31/2

Nem sokkal később mindhárman a szatmári rendházban halnak meg,¹⁰¹ nem térnek vissza Patakra, pedig két és fél évi kényszerű távollét után, 1686 őszén a Thökölytől visszafoglalt Sárospatakon megkezdődik a visszarendeződés. A sárospataki Vártemplomot Thököly felső-magyarországi uralma alatt ismét a reformátusok használják, majd a rendház és plébánia helyreállítása után a jezsuiták 1686 karácsonyán veszik ismét használatba, majd egy félévre rá, 1687. július 30-án, Loyolai Szent Ignác ünnepén, Benkovics Ágoston váradi püspök és leleszi prépost szenteli fel 4 oltárát.¹⁰²

A pataki rendház és plébánia után a hegyaljai katolikus plébánosokat is visszahelyezték korábbi helyükre, Tolcsvára és Bényére, ismét csak a pataki jezsuiták hathatós közreműködésével.¹⁰³ A hegyaljai mezővárosi plébániák hálózata (Sárospatak, Mád, Abaújszántó, Tállya, Tolcsva, Tarcal, Bénye, Liszka, Tokaj, Sátoraljaújhely) az 1690-es évekre teljesen kiépült, ekkor már világi plébánosokkal, de a vezető szerep megmaradt a sárospataki jezsuitáknál. Funkciójuk azonban a plébániák működtetéséről átkerült a hitélet összefogására, az ünnepek, ünnepi liturgiák közös megtartására, sőt, egyfajta koordináló, nem egyszer logisztikai feladatokat is ellátó tevékenységre.

Sárospatakon, ahol a 17. század végén még mindig a Jézus Társaság látja el a plébániai teendőket, a rendház és a plébánia továbbra is a jezsuitáktól elvárható szakszerűséggel és pontossággal működött, 1694-től az éves jelentések jegyzőkönyvezése, a matrikulák vezetése mellett elindították rendházuk fontos dokumentumát, a diariumot is,¹⁰⁴ amelybe minden nap bejegyezték legfontosabb tevékenységüket, rendházuk említésre méltó eseményeit. Ebből a naplóból kiderül, hogy az 1690-es években is folytatták a közös processziókat a Hegyalja plébániáival, 1695. augusztus 14-én például Liszkáról és Tolcsváról indult zászlós körmenet Patakra, ahol a jezsuiták megvendégelték paptársaikat, majd együtt álltak a hívek élére, és így vonultak Sátoraljaújhelyre a pálosokhoz, itt az összes zarándok együtt vett részt az újhelyi körmeneten. A diariumból kitűnik, hogy a hegyaljai plébánosoknak rang és megtiszteltetés volt a sárospataki liturgiákon való részvétel: a pataki jezsuiták mellett a segédletes miséken gyakran feltűnnek a Hegyalja plébánosai.

101 Bura, 2007. 140., Szentgyörgyi András 1684. szept. 7-én; Kovaloczi Imre 1685. márc. 14-én; Szécsényi Miklós 1686. febr. 12-én hal meg Szatmáron. *Fejér*, 1985–1990. III. 81.; V. 161.

102 *Anno vero 1685 in Autumno per Generalem Capram recepto Patachino Pater Castrensis Residentiam iam ante per rebelles, et post per oppugnantes ruinatam, reoccupavit. [...] 1686: Templum a Calvinistis receptum, ante festa Natalitia Christi, Commissario et simul Vice Comite Comitatus Zempleniensis existente Perillustrissimi ac Gratosissimi Domini Francisci Klobusiczki. [...] 1687. 31. Julii Festo Sancti Patris Ignatii per Augustinum Benkovics Episcopum Varadiensem, simul Praepositum Lelesziensem consecrata sunt altaria quatuor in Ecclesia Patakiensi. [...] Residentia nostra Templo in Praesidio per altam Commissionem S. C. R. Maiestatis e Calvinistarum manibus recepta est 23. Februarii 1687. Annuae* (ELTE EK K Ab 95/1) pp. 98–99.

103 *Nostrorum opera sub praelibato altae Commissionis protectione recepta templa a Calvinistis in Tolcsva, et Bénye, et impositi Parochi Catholici. Annuae* (ELTE EK K Ab 95/1) pp. 99. (1687)

104 *Diarium I–IV.* (ELTE EK Kt. Ab 96; Ab 95/2–4.)

1695. március 7-én (hamvazószerdán!) a tokaji plébános ebédelt a pataki rendházban, majd ezt követően részt vett a *Miserere*- és *Adhortatio*-szertartáson. Ugyanebben az évben, virágvasárnapon a tarcali plébános áldotta meg a pálmaágakat Patakon. 1697 tavaszán a sátoraljaújhelyi plébános több szertartáson is részt vett: ő mondta az énekes misét a jezsuiták Agonia Társulatának¹⁰⁵ passióvasárnapján, május 5-én is ő mutatta be Patakon a vasárnapi miseáldozatot, majd május 8-án a pataki rendház magyar hitszónokával, Landovich Györggyel együtt a sátoraljaújhelyi plébánost is fogadja a pataki vár parancsnoka, és az éppen Patakon időző kegyúr, II. Rákóczi Ferenc. Úrnapján is az újhelyi plébános mutatja be az énekes misét a sárospataki templomban, majd a következő misén a bényei és a tolcsvai plébánossal koncelebrál a pataki rendfőnök. A segédletes mise általános gyakorlat volt Patakon, 1697. szeptember 8-án ismét tolcsvai és bényei plébános misézik a jezsuiták templomában.¹⁰⁶ A jezsuiták saját ünnepein is gyakran fogadnak vendéget Patakon. 1696. december 2-án és 3-án, Xaveri Szent Ferenc ünnepén a lizskai és tolcsvai plébános tartja az énekes vesperást, december 3-án (vasárnap) a lizskai plébános mondja az énekes misét, a szentbeszédet a tolcsvai plébános tartja, a misén részt vesznek a nem sokkal korábban Patakon letelepedett trinitárius atyák és a vár tisztjei is. A diarium szerint az ünnepre a tállyai plébánost is meghívták, de nem jött el. 1699-ben Loyolai Szent Ignác ünnepe énekes misével és német szentbeszéddel kezdődött, a segédletes misén az újhelyi pálos vikárius mellett a bényei és a lizskai plébános vett részt, a magyar szentbeszédet a pálos perjel tartotta. Az ünnepi ebédén a rendházban a pálos vikárius mellett ott volt a praesidens a zétényi minorita kolostorból, valamint a vár főtisztjei is. 1700-ban már a bodrogházi Cékéről is eljött a plébános a július 31-ei ünnepre. A misén a német szentbeszédet Laur páter, a jezsuita rendfőnök mondta, az énekes misét az újhelyi pálos vikárius koncelebrálta a bényei és cékei plébánossal, a magyar szónoklatot a tokaji plébános tartotta. Az egyháziakat a várparancsnok, *Roth János György* báró (†1707. márc.) vendégelte meg, amelyen megjelent a radi minorita praesidens, a tokaji, az újhelyi, a tolcsvai, a lizskai, a bényei és a cékei plébános is.¹⁰⁷

105 Az Agonia társulatról bővebben: *Gyulai*, 2009.

106 Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) passim

107 Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) passim

Az 1697. évi ún. hegyaljai felkelés¹⁰⁸ leverése után, 1697. szeptember 17-én, a győzelemért tartott Te Deumon a sárospataki superior, azaz házfőnök mellett diakónusként a tolcsvai plébános, szubdiakónusként a bényei plébános koncelebrált a pataki jezsuiták plébániatemplomában.¹⁰⁹ A Te Deum után az atyákat a várparancsnok ebédén, majd másnap reggelin látta vendégül. Nem sokkal később, 1697. október 1-jén a tolcsvai és a lizikai katolikus pap a rebellisek elől a pataki rezidenciába menekül, és egészen október 4-éig a jezsuitáknál marad.¹¹⁰

A sárospataki jezsuita diarium a plébánosokat általában csak papi méltóságukkal nevezi meg (pl. *parochus Benyensis* stb.), a nevük csak igen ritkán bukkan fel a forrásban. Ennek ellenére több plébánost lehet azonosítani. Így Nébest Pált (1698-tól szepesi kanonok), aki az 1690-es években tolcsvai plébános lesz. Nébest a gömöri Csetnekről (ma: Štítnik, Szlovákia) származott, az 1670-es években a bécsi Pázmáneum hallgatója, egyébként 1705-ben majd szepesi kanonokként aláírja a szécsényi konföderációt.¹¹¹

Zölei (Zöllei) Pál újhelyi plébánost, az újhelyi pálosok confraterét is név szerint megemlíti a sárospataki rendház naplója. Bár világi pap volt, a pálos rend világi tagja, azaz confratere lett. Róla tudjuk, hogy betegen indult zarándoklatra a pálosok máriavölgyi (Marienthal, ma: Marianka, Szlovákia) kegyhelyére, és már rögtön a zarándoklat elején meggyógyult.¹¹² 1694-ben még Kisvárdán plébános, a sátoraljaújhelyi plébánia papjaként pedig 1702-ben ő temeti el Benkovics Ágoston pálos szerzetest, rendfőnököt, majd váradi püspököt az újhelyi pálosok Szent Egyed-templomába. Magyar nyelvű prédikációja Bártfán nyomtatásban is megjelent, az ajánlásban így azonosítja magát: „Az Sz(ent) Szerzetnek minden jót kívánó egyyik Confratere Zöley Pal, Ujhelyi Plebanus”.¹¹³

Zölei, bár pálos confrater volt, a jezsuitákhoz is „húzott”, hiszen a segédletes misék, közös processziók mellett a Jézus Társaság nevezetes Szent Ignác-lelkigyakorlataiban is részt vett. A sárospataki jezsuiták 1697-ben Rómába küldött éves jelentésükben feljegyzik, hogy Zölei plébános

108 A sárospataki jezsuiták évkönyvének korabeli bejegyzéseit latinul és fordításban közli: Visegrádi, 1910–1911.

109 *Te Deum Laudamus pro reportata victoria. Sacrum cantavit P. Superior, Diaconum egit Plebanus Tolcsvensis, subdiaconum plebanus Binyensis. Concionatus P. Superior. Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) 1697. szept. 17.*

110 *Diarium I. (ELTE EK Kt. Ab 96) 1697. okt. 1.*

111 *Fazekas, 2003. 122.; Századok IV. (1870) 341.*

112 *Pásztor, 1942–1943. 44. jegyzet*

113 *Az halotti sirankozások között istenes jo maga viselésérül valo boldog emlekezete az méltóságos, nagyságos néhai váradi püspöknek Benkovics Agostonnak, Bihar varmegyének örökös fő ispánnnyának, Felsőes Császár és Királyunk Tanácsának, Midőn Sátor allya Ujhelyben a Remete Szent Pál szerzete Sz. Egyed templomában tisztességesen el temetetett. Praedikatióban foglaltatott Pater Zöley Pal, ujhelyi plebanus által, anno 1702. die 30. Novemb. Bartphae, 1702. RMK I. 1644*

ötnapos manrézán, azaz aszketikus lelkigyakorlaton vett részt, amely lélekben megerősítette.¹¹⁴ A jezsuita évkönyv említi még 1697-ben Sass János erdőbényei (később tolcsvai) plébánost, és 1704-ben egy Kászonyi nevű liszkai papot.¹¹⁵ A 17. század végére már csak Sárospatakon volt jezsuita plébános, a többi katolikus egyházban világi papok szolgáltak, 1699-ben az alábbiak: Gaal András (Tállya, hegyaljai alesperes), Kozma Péter (Mád), Sanka Ferenc (Tarcál és Keresztúr), Damjany András (Tokaj), Pap György (Bénye), Kászonyi Zsigmond (Liszka), Sass János (Tolcsva), Zölei Pál (Újhely), Ujváry János (Céke, korábban 4 minorita), Turcsány Mátyás (Abaújszántó).¹¹⁶

A Rákóczi-szabadságharc alatt a vallásügyekben fontos döntéseket hozott szécsényi országgyűlés a hegyaljai templomokról is határozott. A sárospataki ifjú Csécsi János (1689–1769), idősebb Csécsi János (1650–1708) református kollégiumi tanár, költő fia 1703-tól vezetett latin nyelvű naplójában, amelyben az Ausztriai Ház elleni háború eseményeit írta le,¹¹⁷ részletes leírást közöl a szécsényi országgyűlés eseményeiről. Tőle tudjuk, hogy Rákóczi mennyire ragaszkodott ahhoz, hogy a pataki templom katolikus maradjon. 1705. szeptember 25-én, a szécsényi országgyűlés alatt, külön tanácskozott a katolikus nemesekkel, ahol „*maga a fejedelem kívált azt kívánta, hogy a sárospataki várbeli nagytemplom, melyben nagyatyjának is hamvai nyugszanak, és mely lakóvárához oly közel van, a reformátusok által engedtessek neki, s ígéretet teve, hogy az helyett nekik ép oly hosszú, oly széles, oly magas templomot fog építeni.*” Amikor azonban a katolikus papság azt kívánta, hogy a fejedelem foglalja el a templom jövedelmeit is, Rákóczi így utasította vissza: „*a nagyanyám, Rákóczy első Györgyné Lórántffy Susánna azon jövedelmeket átok alatt hagyta azon templomnak, s én ennek átkát magamra nem veszem.*” Rákóczi kérte, hogy a pataki mellett a két másik hegyaljai templomot, a tokajit és a tállyait is hagyják meg a katolikusoknál. A protestáns képviselők előtt a fejedelmi reprezentáció, sőt diplomáciája követelményeivel magyarázta a birtokán fekvő templomok fontosságát: „*Íme, nektek hagyjuk mind a templomokat: hagyjátok ti is e kettőt nekünk. Midőn francia, bajor s más nemzetbeli követek jönnek hozzám, nincs őket isteni tiszteletre hova vinnem, s mit mondhatnak rólam? Azt, hogy hideg vagyok a vallásomhoz, s nyomom az én felekezetemet.*” Amikor a protestánsok erőszakos elvétellel vádolták, a fejedelem végül földesúri és kegyúri jogaira hivatkozott: „*elveszem, mert hatalmamban áll.*” Amikor pedig a reformátusok arra hivatkoztak, hogy a pataki fényes templomot, ahol

114 1697: *Admodum Reverendus Dominus Paulus Zöllei Parochus Ujheliensis Manresanae asceti operam navavit; ibidemque quinque dierum pro labore non sine solatio renovavit spiritum.* Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 116.

115 Annuae (ELTE EK K Ab 95/1) p. 117., 136. (1697; 1704)

116 Balássy, 1863. 620–621.

117 *Memoria Rerum Quarundam Belli Hungarici adversus Domum Austriacam Anno MDCCIII suscepti descripta per Johannem Tsétsi SAAROS-PATACHINI. Anno Domini 1705.* A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kézirattár (SRKK Kt.) 161. Közli: *Thaly*, 1875. 257–396., A szécsényi országgyűlésre vonatkozó részt Kazinczy Ferenc fordításában többször is közölve: *Köpeczi–R. Várkonyi*, 1973. II. 143–175.

iskolájuk is van, átengedték a katolikusoknak, de a másik kettőre igényt tartanak, a fejedelem nemleges döntését úgy indokolta, hogy „*rajta áll, mint a három helynek földesurán, akar-e nekik adni valamit, vagy nem*”. Végül ragaszkodott a hegyaljai birtokain lévő katolikus plébániákhoz, s inkább megígérte, hogy helyettük újakat épít a reformátusoknak.¹¹⁸ Az országgyűlés döntése végül az alábbi lett: a sárospataki Vártemplom a katolikusok kezén maradt, ugyanakkor Rákóczi, a konföderáció vezérlő fejedelme megígérte, hogy a kollégium mellett a reformátusoknak új templomot épít. A sátoraljaiúj helyi templomot a parókiával és birtokaival a reformátusok kapták meg, az új helyi ispotályt pedig felekezetre való tekintet nélkül bárki igénybe vehette. A Hegyalján a tokaji és a tálypai templomot meghagyták a katolikus vallásnál, a temetőkkkel és temetőn belüli plébániával együtt, a fejedelem itt is új templomok építését ígérte a reformátusoknak. A tolcsvai, bényei, hotykai, kisfaludi, bodrogheresztúri, tarcali, mádi, szerencsi és vámosújfalusi templomot a reformátusok megtarthatták, a lizskait is, kivéve a káplánság javadalmát, ami a katolikusokat illette.¹¹⁹

FORRÁSOK

ELTE EK Kt. = az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, Kézirattár

Annuae = ELTE EK Kt. Ab 95/1 = Historia residentiae/Annuae Litterae 1663–1753 (Pro annuis...) pp. 235. (Sárospataki jezsuita rendház)

Diarium I–IV. = ELTE EK Kt. Ab 96; Ab 95/2–4. = Sárospataki jezsuita rendház Diariuma 1694–1772 (4 kötetben)

Diarium I. = ELTE EK Kt. Ab 96 = I. kötet (1694–1707) ff. 90

Diarium II. = ELTE EK Kt. Ab 95/2 = II. kötet (1711–1732) pp. 170

Diarium III. = ELTE EK Kt. Ab 95/3 = III. kötet (1733–1757) ff. 274

Diarium IV. = ELTE EK Kt. Ab 95/4 = IV. kötet (1753–1772) ff. 27

JTMR Lt. = Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest

¹¹⁸ Köpeczi–R. Várkonyi, 1973. II. 158–159., 163.

¹¹⁹ Dienes, 1999. № 101

I. = 1773 előtti iratok

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

UeC = E 156 A Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

RNYT = Régi Nyomtatványok Tára

SRKP = Sárospataki Római Katolikus Plébánia

Anyakönyv II. = Sárospataki Róm. Kat. Plébánia anyakönyve 2. k. Kereszteltek: 1663–1696 (pp. 1–208.); Házasultak: 1663–1696 (pp. 209–286.); Megbéráltak: 1690. 1664. 1665. (pp. 287–299. Megholtak: 1668 (pp. 303–312.)

Anyakönyv III. = Sárospataki Róm. Kat. Plébánia anyakönyve 3. k. Kereszteltek: 1696–1736; Házasultak: 1697–1735; Megholtak 1696–1753

IRODALOM

Babocsay, 1816.

Fata Tarczaliensia, azaz Tarczal városának főbb változásai (1670–1700). Írta Nemes Babocsy Izsák, a nevezett Város hites Notariususa. In: Monumenta Hungarica, az-az: Magyar emlékezetes irások. Összeszedte s kiadta Rummy Károly György, Kazinczy Ferencz Előbeszédjével, I–III. Trattner, Pest, 1816–1817. I. 1–181.

Balássy, 1863.

Balássy Ferenc: NévSOR az egri megye 1699-iki egyházai és lelkészeinek. Magyar Sion 1. (1863) 619–625.

Biró, 1927.

Biró Vencel: Altörjai gróf Apór István és kora. Székfoglalóul felolvasta a Szent István Akadémia II. osztályában 1927. március 18-án. Stephaneum, Budapest, 1927.

Bura, 2007.

Bura László: „Vizsgáljuk meg ezek okát!” Szatmári művelődéstörténeti és egyháztörténeti tanulmányok. Státus, Csíkszereda, 2007.

Corneli, 1741.

[Corneli János]: *Fragmenta Ungaricae Historiae* [II.] ad annum Christi 1667 et sequentes, Wesselenianam conjurationem conjuratorum supplicia, conjurationis instaurationem et religionis incrementa complectentis. Cassoviae, Typis Academicis Soc. IESU, Anno 1741.

Dienes, 1999.

Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában, 1607–1710. Szerk.: Dienes Dénes; a szöveget gond., ford., a jegyzeteket, a tanulmányt írta: Balogh Judit–Dienes Dénes–Szabadi István, Sárospatak, 1999. (Acta Patakina 1.)

EOE

Erdélyi Országgyűlési Emlékek – Monumenta comitialia regni Transylvaniae 1540–1699. I–XXI. MTA, Szerk.: Szilágyi Sándor, Budapest, 1875–1898.

Fazekas, 2003.

Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918. (1951). ELTE Levéltára, Budapest, 2003.

Fejér, 1985–1990.

Fejér Josephus S.J.: *Defuncti secundi saeculi Societatis Jesu 1641–1740*, I–V. Curia Generalitia S.J.–Institutum Historicum S.J., Romae, 1985–1990.

Galla, 1946.

Galla Ferenc: Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából: első közlemény. *Levéltári Közlemények* 24. (1946) 71–169.

Gyulai, 2007a.

Gyulai Éva: Kultusz és valóság – Rákóczi-relikviák egyházi gyűjteményekben. (A felsővadászi Rákóczi-casula és a jezsuiták homonnai kollégiumának Escobar-példánya). *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történetész Társulat Évkönyve* 6. (2007) 3–27.

Gyulai, 2007b.

Gyulai Éva: A felsővadászi Rákóczi-casula (1707) – Adalékok a Rákóczi-relikviák művelődéstörténetéhez. In: *Évfordulós Tanácskozások 2007. „Az élő Rákóczi” X. – 300 esztendeje foglalta el Erdély fejedelmi székét II. Rákóczi Ferenc. Történelmi tanácskozás és megemlékezés, Szatmárnémeti–Majtény–*

Marosvásárhely. 2007. ápr. 27–29. Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Partiumi Alelnöksége–Szatmárnémeti Kölcsény Kör, Szatmárnémeti/Satu Mare, 2007. 38–49.

Gyulai, 2008a.

Gyulai Éva: Rákóczi és a sárospataki jezsuiták. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2008. 294–345. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 53.)

Gyulai, 2008b.

Gyulai Éva: A sárospataki jezsuita rendház évkönyvei (1663–1753). A sárospataki jezsuita rendház naplói I–IV. (1694–1772). In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Időszaki kiállítás a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2008. október–2009. március. Kiállítási katalógus.

Gyulai, 2008c.

Gyulai Éva: A sárospataki jezsuiták elűzése, 1707. április 10. Széphalom – A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 18. (2008) 275–290.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században I–II. Egyháztörténeti Szemle 10. (2009)/1. 3–32.; 10. (2009)/3. 3–20.

Homza–Rácová, 2010.

Homza, Martin–Rácová, Naďa: K vývinu slovenskej myšlienky do polovice 18. storočia: kapitoly k základom slovenskej historiografie. Učebné texty. Elektronikus kiadvány. Stimul, Bratislava, 2010. (http://stella.uniba.sk/texty/MHNR_vyvin.pdf; <http://www.scribd.com/doc/87405239/9/Kapitola-9>)

Jászay, 1843.

Jászay Pál: A sárospataki országgyűlés 1708-ban. In: Országgyűlési Almanach I. Szerk.: Vachot Imre. Trattner Károly, Pest, 1843. 104–120.

JO I.

Jezsuita okmánytár I. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606, 1–2. Sajtó alá rend. Balázs Mihály–Kruppa Tamás–Lázár István Dávid–Lukács László. A bev. tanulmányt írta Balázs Mihály. JATE BTK–Scriptum Kft., Szeged, 1995. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34/1–2.)

Kiss, 1680.

Kiss Imre: Midőn az hatalmas Halál a fennyen tündöklő Báthori Famíliának erős Három Czimeres Sárkány Fogát megrontotta és felfordította Munkácsról Cassára érkezvén a testel így predicállott a néhai minden kigondolható ditséretre méltó Fejedelmi Báthori Sophia Asszony Halotti Pompáján Pater Kyss Imre Jezsuita. Nagy Szombatban Nyomtatott az Académiai Bötükkal Srnensky Mátyás által Anno MDCLXXX

Kissné Bognár, 2004.

Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789. ELTE Levéltára, Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.)

Knaisz, 1803.

Knaisz de Miskoltz, Michael: Chronologo-provinciale ordinis fratrum minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae et Transsilvaniae, nunc S. Elisabeth reginae nuncupatae; Praemissa compendiosa vita Seraphici Patris in gratiam junioris nostri Clrei editum. Belnay, Pozsony, 1803.

Kovács, 2008.

Kovács Eszter: A magyarországi jezsuiták kapcsolatai a cseh rendtartománnyal a kezdetektől 1773-ig. PhD értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Történettudományi Doktori Iskola, Eszmetörténeti műhely, Piliscsaba, 2008.

Lukács–Molnár, 1997.

Lukács László–Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium, 1615–1619. In: Művelődési törekvések a korai újkorban: tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály et al. JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 1997. 355–399. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)

Michels, 2012.

Michels, Georg B.: The 1672 Kuruc Uprising: A National or Religious Revolt? Hungarian Studies Review XXXIX. (2012)/1–2. 1–20.

Mihalik, 1911.

Mihalik József: Egy ismeretlen magyar rézmetsző. Muzeumi és Könyvtári Értesítő: a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének és országos tanácsának hivatalos közlönye V. (1911)/1. 22–25.

Mihalik, 2010.

Mihalik Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. In: Fons 17. (2010) 3. 255–320.

Mihalik, 2013.

Mihalik Béla Vilmos: „...Campus ad fidei catholicae inseminationem” Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. PhD disszertáció, ELTE BTK. Budapest, 2013.

Oláh, 2013.

Oláh Tamás: Adalékok Rákóczi László, Rákóczi Erzsébet, valamint Radics András életútjához. Széphalom – A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 23. (2013) 45–78.

Pásztor, 1942–1943.

Pásztor Lajos A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. Században. Regnum – Egyháztörténeti Évkönyv 5. Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, Budapest, 1942–1943. 563–600.

Péter, 2006.

Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. Egyháztörténeti Szemle 7. 2006/2. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-jezsuitak.htm>

Köpeczi–R. Várkonyi, 1973.

Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról I–II. Vál., szerk. és bev.: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1973.

Román, 1959.

Román János: A habánok Sárospatakon. Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 1959. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek)

Sós, 2003.

Sós István: A regéci vár tisztviselői és lakóinak élete a 17. század első felében. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 42. (2003) 227–264.

Szilágyi 1894–1898.

A Magyar Nemzet Története I–X. Főszerk.: Szilágyi Sándor, Athenaeum, Budapest, 1894–1898.

Szilas, 2006.

Szilas László SJ: Jezsuiták plébániai munkában a XVI–XVII. században. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Szilágyi Csaba. PPKE BTK, Piliscsaba, 2006. 190–199. (Rendtörténeti konferenciák 2.)

Szirmay, 1789.

Szirmay Antal: Notitia historica, politica œconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis. Ellinger, Kassa, 1798.

Thaly, 1875.

Thaly Kálmán: Ifjabb Tsétsi János havi krónikája. In: Történelmi naplók 1663–1719. Budapest, 1875. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XVIII.) 257–396.

Tóth, 1994.

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Szerk.: Tóth István György, Római Magyar Akadémia–Ráday Gyűjtemény–MTA TTI, Róma–Budapest, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 1)

Tóth, 2002–2005.

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717) – Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (1572–1717) I–IV. Szerk.: Tóth István György, MTA Történettudományi Intézet, Budapest–Róma, 2002–2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 4/I–IV)

Varga, 2004.

Varga Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemerein és akadémiáin, 1560–1789. ELTE Levéltára, Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.)

Visegrádi, 1910–1911.

Visegrádi János: Az 1697-i parasztmozgalom lefolyása Sárospatakon. I–III. közlemény. Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez XV–XVI. [16–17.] (1910–1911) 65–71., 175–180. (1910); 70–74. (1911)

Viskolcz, 2007.

Viskolcz Noémi: 17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból. Magyar Könyvszemle 123. (2007)/2. 185–199.

Gyulai Éva:

**A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák
a 17. század második felében**

Kulcsszavak:

**Tokaj-Hegyalja, Sárospatak, jezsuiták,
jezsuita rendház, katolikus plébániák,
rekatolizáció, 17. század, rendi felkelések**

A sárospataki jezsuiták 1663-ban nemcsak rendházukat, hanem a város plébániáját is megalapították, így Sárospatak volt az első folyamatosan működő katolikus plébánia a 17. századi Hegyalján. 1671 után, amikor Tokaj-Hegyalja református prédikátorait elűzték, sorra alakultak a katolikus plébániák, több plébánián a sárospataki jezsuita páterek működtek. A jezsuiták ekkor elfoglalták a sárospataki Vártemplomot is. A jezsuiták integráló, szervező tevékenységet folytattak Tokaj-Hegyalja katolizációjában, többször azonban kénytelenek voltak a rendi felkelések atrocitásait elszenvedni, Thököly Imre felkelése miatt 1683-ban két és fél évre elhagyták a sárospataki rendházat. A 17. század végén már minden jelentősebb helységben működött plébánia, a plébánosok gyakran felkeresték a jezsuita rezidenciát, gyakorlat volt ünnepeken közös segédletes misék mondása.

Gyulai Éva PhD

egyetemi docens

Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete

3515 Miskolc–Egyetemváros, B/2. épület, IV. emelet

E-mail: gyulai-eva@freemail.hu

gyulai.eva@uni-miskolc.hu

SUMMARY

The Jesuits of Sárospatak and the Catholic Parishes of Tokaj-Submontanum in the Second Half of the 17th Century by Éva Gyulai

Keywords:

Tokaj-Submontanum, Jesuits, Jesuit residence, Sárospatak, Catholic parish, 17th century, Anti-Habsburg revolts

The Jesuits of Sárospatak founded not only their monastery in 1663, but also the city Catholic parish, so this was the first continuously operating Roman Catholic parish in the 17th century Tokaj-Submontanum. After 1671, when Protestant preachers were expelled from the Tokaj Wine Region, there were several Catholic parishes founded on their place. Some parishes were run by Jesuit Fathers of Sárospatak as parish priests. The Jesuits conducted integrating, organizing activities in recatholisation of Tokaj Region, but they were several times forced to endure the atrocities of the Anti-Habsburg uprisings, in 1683 they had to leave the Sárospatak Jesuit Residence for two and a half years due Emericus Thököly's revolt. At the end of the 17th century, there has worked on all major town of this region a Catholic parish, and their Catholic priests often visited the Jesuit Residence of Sárospatak. It was common practice to be held a cancellebrating Mass by the Jesuits and the parish priests of Tokaj-Submontanum in Jesuit Church of Sárospatak.

Éva Gyulai PhD

Associate Professor

Institute of History and Theory of Law,

University of Miskolc

H-3515 Miskolc - University Town, Building B/2., Floor IV.

E-mail: gyulai-eva@freemail.hu

gyulai.eva@uni-miskolc.hu

Jezsuita iskola és színjátszás
Sárospatakon

A 17–18. századi, magyarországi színház- és drámakutatás
jelenlegi állapota

I.

A magyarországi, 17–18. századi iskolai színjátszás kutatása az elmúlt évtizedekben rendkívül meggyorsult, s néhány évtized alatt, az 1988-tól napjainkig terjedő években egymásután jelentek meg a 17–18. századi magyar nyelvű színjátszás szövegeinek drámakötetei, az iskolákat fenntartó felekezetek és szerzetesrendek bontásában.¹ S ugyanezekre az alapokra építetten láttak napvilágot az adatárak kötetei, melyek városok szerint és évenkénti bontásban adták közre a magyarországi színjátszás adattárát.² A szövegeket és az adatokat tartalmazó kötetsorozat mellett igen sok tanulmány is napvilágot látott, melyek a 17–18. század iskoláiban előadott színjátékokról, a színjátszási gyakorlatról szólnak. A publikációk száma ma már olyan mérhetetlenül sok, hogy a kutatás maga sem tudta követni, ezért előbb egy nagyobb, később egy kisebb bibliográfiát kellett megjelentetni, hogy a kutatók egyáltalán számon tudják tartani a témába tartozó publikációk sokaságát.³ A szöveg- és az adatkötetek is az iskolákat fenntartó intézmények rendjében jelentek meg. A munka természetesen szinte leírhatatlanul sok, s ugyanakkor az is bizonyos, hogy az irodalomtörténet-írás ezt a folyamatot nem tudja ugyanolyan gyorsasággal követni, mint amilyen gyorsasággal ezek a kötetek megjelennek. Azt hiszem azonban, hogy ez így természetes, azaz a kutatás, a feltárás mindig gyorsabb, mint a végső következtetések levonása.

Mindannyian azt hittük, hogy lassan pontot tehetünk mindkét sorozat végére. Kiderült azonban, hogy Csíksomlyón rejtékelyükről előkerültek a ferencesek által létezőnek alig hitt csíksomlyói drámaszövegek, s a hatalmas csíksomlyói szövegkorpuszt legalább négy szövegekötetben tudjuk csak kiadni, tehát még Csíksomlyó három újabb szövegekötethez ad a csoportnak munkát. A csíksomlyói kötetekből eddig mindössze csak egyetlen kritikai kiadás jelent meg. Illik azonban tudni, hogy Csíksomlyó 1980 táján napvilágra került drámaanyagának egy tekintélyes részét Demeter Julianna népszerű kiadásban megjelentette azért, hogy a kritikai kiadás

¹ Kilián–Varga, 1989a., Kilián–Varga, 1989b., Kilián–Varga, 1990., Kilián–Varga, 1992., Kilián–Varga, 1995., Demeter–Kilián–Pintér, 2002a., Demeter–Kilián–Pintér, 2002b., Alszegehy Lóránt–Varga, 2005.

² Staud, 1984–1988., H. Takács, 1994., Varga, 1988., Varga, 1992., Kilián, 1994.

³ Nagy, 1998., Szedlmák, 2009.

előtt több esztendővel legalább egy mindenki számára készült kiadásban olvashassák az érdeklődők a csíksomlyói drámaszövegeket.⁴

A drámacímjegyzékeket, valamint a szövegköteteket most már nyugodtan követhették a kismonográfiák, amelyek megkísérlik a szövegek értékeire az olvasók és a kutatók figyelmét felhívni, s ezért egy kismonográfia-sorozatot indítottunk el, aminek az a feladata, hogy a legfrissebb adatok birtokában vegyük számba a drámaszövegek és -adatok értékeinek hasznát.⁵ Kismonográfia-sorozatunkban azonban eddig már három erdélyi kiadvány is olvasható.⁶

Ezek után már természetesnek tarthatjuk, hogy az 1988 óta rendszeresen megtartott konferenciáinkon elhangzott és megjelent előadások anyagáról, s a szakfolyóiratokban megjelenő drámatörténeti publikációkról mindenki igényelt egy jól használható bibliográfiát. Ma már ott tartunk, hogy megjelent a második tájékoztató irodalomjegyzék a régi magyar dráma kutatásának eredményeiről.⁷

A kutatás kezdetén egyre inkább égető szükségserűségeként jelentkezett az a természetes igény, hogy törekedjünk állandó munkakapcsolatot tartani az egykori színház valamennyi szakértőjével, a szövegkiadóval, a néprajzossal, a zenetörténésszel, a díszletezés történetét ismerővel. Az előkerült szövegek és adatok több történeti jellegű tudományterület ismeretét igényelték, s ezért háromévenként konferenciát rendeztünk és rendezünk, s ezeken a konferenciákon egymás előadásaiból sikerült alaposabb ismeretet szereznünk. Minden konferenciánkról kötetet adtunk ki. Ezekben természetesen kiváló előadások szövegei nyújtottak mindannyiunk számára alapos tájékozódási lehetőséget a színház- és drámatörténet különböző területeiben.⁸

Tehát még egyszer engedjék meg, hogy végzett munkáinkra hivatkozzam. 10 szövegkötet, 5 adatkötet és 9 tanulmánykötet látott napvilágot, és 7 konferenciakötetet jelentettünk meg. A régi magyar drámát tárgyaló tanulmányainkról pedig napvilágot látott két bibliográfia. Ennyit végeztünk, s azt hiszem, ez a munkatempó és munkamódszer mindenképpen felkelti az érdeklődők figyelmét. S valamit még be kell vallanom: mintegy másfél éve gyűjtöm a jezsuita *Annuae Litterae* drámákra és színjátékokra vonatkozó adatait. Sok tekintetben Staud Géza rendkívül precíz munkáját szeretném kiegészíteni, s eddig mintegy 450 oldalnyi adat áll ren-

4 Demeter, 2003.b.

5 Varga, 1967., Kilián, 1992., Pintér, 1993., Varga, 1995., Franchi, 1997., Lukács, 2000., Varga–Pintér, 2000., Kilián, 2002., Knapp, 2007., Medgyesy, 2009.

6 Tar, 2004., János, 2007., Tar, 2012.

7 Nagy, 1998.

8 Kilián–Pintér, 1989., Kilián–Pintér, 1993., Pintér, 1997., Demeter, 2000., Demeter, 2003.a., Czibula, 2008., Czibula–Emődi–János, 2009.

delkezésemre számítógépen, amihez társítani kívánom a jezsuita diáriumok adatait. Kigyűjtöttem a pozsonyi, a selmecbányai, a besztercebányai, a győri és a nagyvárad, székesfehérvári jezsuita diáriumok drámatörténeti adatait, s ezeket akarom társítani az *Annuae Litterae* hatalmas munkája mellé.

A diáriumokat, azt hiszem, csak néhány jezsuita iskolában vezették évtizedeken keresztül rendszeresen, tehát a Staud tiszteletreméltó mennyiségű, jezsuita adattárát szeretném kiegészíteni, s ezt az *Argumentum* Kiadóval kiadatni. Ha majd kész leszek vele, jelentkezem a jezsuita provinciában is vele, s jelentkezem az *Argumentum* kiadónál is. Öröndötes, hogy már jelentkeztek nálam azzal a szándékkal, hogy interneten publikálják. Hopp Lajos élete legutolsó éveiben gyakran emlegette, hogy az adattár sorozatát folytatni kell. Most tehát jelentkezem egy újabb jezsuita adattárkötettel, ami terjedelmét tekintve hozzávetőlegesen azonos lesz a háromkötetes Staud adattár egyetlen kötetének méretével.

A turócszentmártoni szlovák akadémiai könyvtárban kezembe került az *Annuae Litteraen*ek egy meglehetősen korai időszakából az *Annuae* egy példánya. Az I. kötetben 1599–1647-ig, a II. kötetben 1648–1683-ig, majd a III. kötetben 1684–1710-ig történt események nyomaira bukkantam. Természetesen ez a három kötet feldolgozatlan, s nem tudok arról, hogy Szlovákiában bárki is régi magyarországi drámában kutatna.⁹ Egyetlen kollégát ismerek, Ladislav Kačičot, aki viszont igen intenzíven foglalkozik a kor, azaz a 17–18. század zenei életével. Azt hiszem, a magyarországi kutatás számára óriási kincset jelentene, ha ennek a három kötetnek a fotóját CD-n megszerezhetnénk. E három kötet anyagának átnézése minimálisan egy évet jelentene, s az teljességgel lehetetlen, hogy ennyi ideig Szlovákiában tartózkodjunk kutatás céljából.

Ami Sárospatakot illeti, el kell mondanunk, hogy Sárospatak jezsuita iskolájának színjátszó adattárát Staud Géza bibliográfiája előtt már 11 évvel korábban megjelentettem. A sárospataki színjátszásról írt első tanulmányunk 1973-ban jelent meg, s Staud Géza a jezsuita iskolai színház bibliográfiájának első kötetét 1984-ben, a másodikat 1986-ban, a harmadikat 1988-ban jelentette meg.¹⁰ Az itt elkezdett munkát tovább kell folytatni.

Szemidramatikus, szemiteátrális ünnepi alkalmak az egyházi év folyamán még többször adódhatnak. Vannak közöttük természetesen olyanok is, amelyek a liturgiához nem kötődnek, csak egyszerű iskolai rendezvényt jelentenek, más alkalmak viszont nagyon erősen liturgikus ihletésűek. Március 12-én, Szent Gergely napján, védőszentjük tiszteletére a legfiatalabb iskolai tanulók kimennek a határba s ott valamiféle katonai jellegű játékkal vagy ennél komolyabb

9 Bibliotheka SAV Martin. I. Ab anno usque 1647.; II. 1648–1643. III. 1684–1710. MS-BA C 86a

10 Staud, 1984–1988., H. Takács, 1994., Varga, 1988., Varga, 1992., Kilián, 1994.

dologgal töltik el napjukat.¹¹ Nagyon erősen liturgikus jellegű Szent Iván, azaz Keresztelő Szent János napja, akkor ugyanis a magyar területeken igen gyakran hatalmas tüzet gyújtottak, s idejüket a tűz átugrásával töltötték el. Ez a népszokás nem keresztény hagyományból ered, hanem a nemkeresztény termékenységkultusznak egyik alig ismert maradványa. A jezsuiták ezt a szokást krisztianizálni akarták. Megőrizték a tüzet is, tisztelegtek Keresztelő Szent János emléke előtt is. Több helyütt találkoztam a Szent Iván-napi szokás krisztianizált változatával. Hat felnőtt diákot bokáig érő hosszú, fehér vászoningbe, azaz albába öltöztettek, s kezükben égő fáklyákkal vonultak az asszisztencia előtt be a templomba, s a szentmise alatt mindvégig égett fáklyájuk, majd a mise végén az asszisztenciával együtt látványosan kivonultak. Volt olyan eset is, amikor Keresztelő Szent Jánosnak öltözött fiatalember haladt előttük szörmeöltözékben, s egy élő bárányt vezetett be egészen az oltárig. A következő évben azonban már a bárányt nem tartották benn a mise alatt a szentélyben, hanem kivitték az iskola udvarára, ahol a friss fűből annyit lakmározhatott, amennyire éppen kedve telt.¹²

Természetesen nagyon látványos körmeneteket rendeztek Úrnapján.¹³ Ekkor az Oltáriszentséget a menet útjában felállított négy oltár előtt különleges tiszteletben részesítették, verseket, dialogusokat mondtak, a katonák díszlövésekkel köszöntötték, ünnepelték a szentségi Jézust. Az oltároknál alkalmilag ószövetségi történeteket adtak elő.¹⁴ A kor iskoláiban a tanévet általában szeptemberben zárták be, s szeptember végén a tanítást befejezték. Szeptember első napja az őrangyalok ünnepe volt, s ezen nemcsak az őrangyalok vonultak be jelmezben az ünnepi szentmisére, hanem az őrzött lelkek is. Az őrangyalok ünnepe is látványos teátrális alkalom volt. Ezekre az alkalmakra rá tudnánk mutatni, ha egyáltalán egy lelkiismeretesen jegyzett diárium az iskola alapításától a rend feloszlásáig rendelkezésünkre állhatna. Tudtom szerint a sárospataki jezsuita diáriumnak csak egy kicsiny töredéke maradt ránk, ez is abból az időből, amikor a hitvita korszaka már lealkonyodott.

II.

A jezsuita rendalapító Loyolai Szent Ignác katonaviselt férfi volt. Mindannyian tudjuk, hogy valamiféle háborús küzdelemben sebesült meg, s ezért hosszú kórházi kezelése miatt a mindennapi életből ki kellett vonulnia, s a kórházban fogalmazta meg szándékát, ha meggyógyul a lába, s ő

11 Bálint, 1977. 246–252. Nagyváradon számtalan nyoma van a Gergely-napi kirándulásoknak: Kilián, 2009a. Függelék, Adattár: 2, 3, 16, 17, 18, 19, 21, 30, 40, 46, 53, 65, 74, 84, 109.

12 Bálint, 1977. 462–478., Kilián, 2009. nr. 112–113, 135, 155, 170, 171, 172, 173, 187.

13 Bálint, 1976. 346–362.

14 Kilián, 2009a. Függelék, Adattár: 61, 68, 81, 146.

ismét talpra tud állni, akkor ő és követői egész életüket a pápa szándéka szerint kívánják eltölteni. A reformáció sikeres térhódítása után szinte nem is lehetett a római pápának más kívánsága, mint az, hogy Ignác a reformációhoz hasonló eszközökkel próbálja a reformáció nagyon gyors és látványos térhódítását fékezni. Ezért iskolákat, nyomdákat alapítottak a jezsuiták. Ez előbb csak legfeljebb lassította a reformáció igen gyors térhódítását, a jezsuita rend tagjainak intenzív munkája következtében a rekatolizáció folyamatában a jezsuiták sikeres munkát végeztek.

A mindenkori jezsuita rendfőnök kötelezően előírta, hogy a jezsuiták a rendház alapításától kezdve rendszeresen vezessenek *Historia Domust*. A *Historia Domust* évközi jegyzetek alapján, az év végén vagy a következő év elején véglegesítenie kellett a mindenkori historicusnak, s ezt két példányban kellett írnia. Az egyik a rendházban maradt, a másik pedig a provinciálishoz került, ahol ezt természetesen archiválták és őrizték. A mindenkori *Historia Domus* évi rendes szövegét bizonyos tételek alapján le kellett rövidíteniük. Ezt nevezték *Annuae Litteraenak*, s erről egy példányt záros határidő alatt a provinciálisnak el kellett küldeni. Az egyik maradt a provinciális székhelyén, Bécsben, a másik elkerült a generalitiára, Rómába. A magyarországi és erdélyi jezsuita házak provinciaközpontja Bécsben volt, s így csak Bécsben lehet az évre vonatkozóan a jezsuita ház történetében tájékozódni. A sokat emlegetett Staud Gézának azonban mindannyiunk szerencséjére igen jó kapcsolatai voltak a bécsi jezsuitákkal, s így ők saját költségükön lefotóztatták az *Annuae Litterae* különböző évfolyamait, s mikrofilmen elküldték Staud Gézának, aki szinte haláláig a jezsuita színház történetével foglalkozott. Halála után nem lehetett tudni, hova kerültek az *Annuae Litterae* fotótekercei. Hosszú keresés után azonban megtaláltam az MTA Mikrofilmtárában. Természetesen minden tekercs különböző leltári szám alatt érhető el.

Azt hiszem, nincs annak értelme, hogy a sárospataki adattárat újból közöljem, hiszen beleértve Staud Géza publikációját is, ez lenne a sárospataki jezsuita iskoladráma történeti adattárának harmadik teljes közlése. Legcélszerűbb az egyházi év ünnepeinek egymásutánja szerint felhívni a publikált adatokra a figyelmet. Ennek is csak egy igen kicsiny részére tudom itt a hallgatóimat emlékeztetni.

Köztudott, hogy az egyházi év az adventtal kezdődik. Az adventi várakozásnak legjelentősebb ünnepi alkalmak a hajnali rorate mise. Különös, de eddig nem találkoztam a jezsuita diáriumokban a rorate szentmisékkal. Ez azt is jelentheti, hogy a rorate szentmiséket később kezdte az egyház alkalmazni. S egyáltalán, a hajnali szentmisek a 17–18. században még nem voltak ismertek.

Az egyházi év első különlegesen nagy ünnepe a *karácsony*, talán általánosan ismert szokásnak tekinthetjük a jászolállítás szokását. A jászol tulajdonképpen nem jelenthet mást, mint néhány deszkából és lécből összeállított alkalmatosságot, ami az egykori istállóbeli jászolt utánoszhatta, s ebbe helyezték el a gyermek Jézus viaszszobrát. A jászol szó azonban az állatok etetőalkalmatosságánál ebben a témakörben sokkal tágabb jelentésű. Jelenthet több gipsz-, fa- vagy viaszfigurát, jelenthet talán színpadszerűen, díszletfalakkal kialakított, istállót ábrázoló színpadot is, aminek felállításához több emberre volt szüksége a sekrestyésnek. Nagyon gyakran a jászol és a Gyermekjézus közelében kiállították Szűz Mária és Szent József szobrát is, sőt, a pásztorok érkezésére utalva, odatettek néhány pásztorfigurát is. A pásztorfigurákat azonban az ünnep hangulatának megfelelően, január 6-án, vízkereszt napján bevették, s helyettük a három király szobrát helyezték ki, s minthogy őket Betlehembe, Jézus jászolához egy csillag vezette, még egy világító vagy fényesen ragyogó csillagot is kihelyeztek a betlehemes szobrok fölé. Tökéletesen alkalmazták a templomi szemiteátralítás eszközeit. Ha a betlehemi jászol körül nem hangzott el egyetlen szó sem, akkor a kor jezsuitái csak a színjáték eszközeit használják, ha az úgynevezett jászol körül, a szoboregyüttes mondandójának érzékeltetésére, a pap vagy az asszisztencia tagjai a szobrok váltását már meg is magyarázták, akkor a szemidramaturgia eszközeivel élnek.

Sárospatakon, 1663. vízkeresztjén már valami hasonló lehetett. A forrás ugyanis ezt írja: *Conclusimus annum felicissime, transactio Festis Natalitiis maximo undique hominum concursu et accursu etiam Calviniorum ad praesepe Domini, hic a 100 annis haud spectatum oculis.*¹⁵ Tehát karácsonykor nagyon sokan jöttek a betlehemi jászolhoz, s a hívek között találkozhattak kálvinistákkal is. Itt nem hangzott el egyetlen szó sem, csak a templom valamelyik oltárához kitett istállószerű építmény köré, mellé szobrokat helyeztek el. Az általam összegyűjtött adatok között nem találtam olyan esetet, hogy bármelyik egyházi szertartásról a nem katolikusokat elküldték volna. 1669-ben a betlehem közelében elhelyezték a Gyermekjézus előképét, a vízre egy kosárban kitett csecsemő Mózes szobrát. A betlehemi jászol mellé kihelyezték Mózes figuráját is.¹⁶ Az előkép és a kép itt találkozik először, Sárospatakon. Ez természetesen nem élő színház, de az bizonyos, hogy ez a szokás mind a mai napig él Európa-szerte a szobrok kihelyezésével, a szobrok váltásával a mai egyházi liturgiai gyakorlatban is.

A következő jelentős ünnep a *vízkereszt* napja. A jól ismert bibliai történet szerint ekkor érkezik a Kisjézushoz tisztelegni a három király. Ehhez az ünnephez sem találtunk sok megjegyzést. 1664. január 6-án elindul Sárospatakon is a házak, az otthonok megáldásának a menete.

15 *Conclusimus annum felicissime transactio Festis Natalitiis maximo undique hominum concursu et accursu etiam Calviniorum ad praesepe Domini, hic a centum annis haud spectatum oculis. (Historia Domus Sarospatakiensis Societatis Jesu I. 5. 1693. (HD Sp SJ)*

16 *In festis natalitiis pro praesepe expositus in fiscella Moyses figurans Christum in praesepe, gratum fecit spectaculum. (HD Sp SJ I. 56.)*

Processziónak az egyik forrás nevezi a házak közötti haladást. 1664 vízkereszt napján kezdték a házak megáldását. Most ez csak egy napot vett igénybe, máshol és máskor, például, Nagyváradon ez a liturgikus actio olykor még három napig is eltartott. Volt ugyanott olyan eset is, hogy a házak megáldásában többen is részt vettek. Ehhez a házaldáshoz azonban már társult valamilyen teátrális szokásanyag is. 1764-ben így fogalmaz az ismeretlen jezsuita historicus: „Permoti etiam multi spectaculo processionis”. Azaz megilletődtek ugyanis sokan a körmenet látványától. A historicus nem ok nélkül használja a spectaculum szót, ez ugyanis az áhítat jellegén túl látvány is. A látvány is kelt és kelthet áhítatot. „Permoti etiam multi..., quae itum est a domos benedicendas in Epiphania Domini adornatis tribus Regibus, ductu Angelorum procedentibus et vernaculis rythmis rem explicantibus, spectaculo processionis.” Azaz sokan megilletődtek ugyanis a körmenetet látva vízkereszt napján, amelyben a három király imádkozva haladt az úton, s egy angyal ment előttük, s a három király a történet lényegét magyarázta a nép nyelvén, azaz nem latinul, hanem magyarul. A betlehemi figurák látványa spectaculum figurale, a három király és a többiek processziója az idézett szöveggel már kezdetleges dráma, amit az egyház a szent cél érdekében alkalmaz jó helyen és jó időben.

1667-ben a jelmezes szereplők száma szaporodott. A körmeneten részt vett a papok egy csoportja, ment velük egy kórus, egy zenekar, aminek tagjai hangszereken játszottak. Fúvós hangszer és dob volt náluk, a kórus tagjai énekeltek, s velük haladtak a pásztorjelmezbe öltöztetett fiatalok is, akik magyar verseket énekeltek.¹⁷ 1695-ben megismétlődik a házak megáldásának a szertartása. Ekkor a három királyt csillag vezeti, és a megszemélyesített pásztorok patrio sermone, azaz hazai nyelven szólnak a házak megáldása alkalmával.¹⁸

1651-ben németföldről került Eperjesre Patrus Eisenberg Magisternek egy darabja. A tudós mester vízkereszt napján nyolc 6 év körüli kislánnyal és két 10 év körüli fiúcskával rendezett vízkereszt-i köszöntőt.¹⁹ Eisenberg mester csodálatosan szép vízkereszt-i köszöntőt írt és rendezett, német nyelven nyolc kislánnyal és két fiúcskával egy több jelenetes darabban, minden különösebb probléma nélkül. Néhány esztendővel később Sárospatakon a protestánsok nem fogadták szívesen az utcai processziót. Csak így értelmezhetjük Sárospatakon a protestáns reagálást, részükről ugyanis valamilyen ellenállással találkoztak a jezsuiták, mert Sárospatakon 1762-ben már nem maradhatott meg a háromkirályjárás. Megszületett ugyanis egy tilalom, ami leállította a vízkereszt-i processziót: sem éjjel, sem nappal karácsony napja körül, sem a várban, sem a házakban nem hordhatják körbe a diákok a betlehemi jászolt, mert ez kilengésekre vezethet, s ez a kálvinistáknál felháborodást válthat ki. A tilalom természetesen vonatkozik vízkereszt

17 1667. január 6. Vízkereszt: Processio fit cum clero, Choro, tubis tympanis, tribus Regibus, Angelis et Pastoribus omnibus subinde recitantibus versus Hungaricos. *Takács*, 1937. 29.

18 1695. Vízkereszt. Stella duce tres Reges personati atque Pastores patrio sermone producti fuere... Im. 36.

19 *Kilián*, 2011.

napjára is. 1768-ban újból megfogalmazzák ezt a tilalmat annak jeléül, hogy az 1762. évi tiltásnak sok foganatja nem lehetett.²⁰ Hasonló tilalommal természetesen más iskolákat fenntartó szerzetesrendnél is találkozhattunk.²¹ Ezért furcsa, hogy éppen Eperjesen, egy evangélikus iskolában egy ilyen vízkereszt-i köszöntőt előadtak a gyermekeleányok, néhány kilométerrel délkelebbre, Sárospatakon azonban a hasonlót, bölcs előrelátás következtében, leállította a jezsuita rendfőnök.

Jeles drámajátszási alkalom a *farsang*. A farsang időszaka vízkereszt napjától tart a nagyböjt kezdetéig, húshagyókeddig, de általában a hamvazószerda előtti szombatra és vasárnapra gondolnak a historicusok, amikor farsangról beszélnek. Az első farsangi játékról 1705-ből sikerült adatot gyűjteni. Ekkor egy Molière Fösvényére emlékeztető komédiát mutattak be, amire még színlapot is készítették a sárospataki jezsuiták. Ráadásul ezt a jezsuita iskolában magyarul mutatták be. Ránk már csak a darab címe maradt: *Nincs semmi hamisb mind a pénzt szeretni, mert ez az ő lelkét is áruban bocsátja... Az kik ez Világi hivságos gazdagságot szeretik, és annyira keresik, hogy nemcsak a jószágos Cselekedetet érette hátrateszik, sőt néha gyermekeket és magokat is szörnyű halállal kegyetlenül e' világból kivégzik. Melynek egy történt dolga Az nemes és Nemzetes Sárospataki Papista oskolában tanuló Iffiuságból röviden előhozatik 1705. esztendőben Február hó 24. napján Nyolc kimenet.*²² A színlap valaha elérhető volt a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárában. Még mindig reménykedem abban, hogy egyszer előkerül. Mint ismeretes, a könyvtárnak az értékeit a református kollégium vezető tisztviselői a II. világháború pusztításai elől Budapestre, tudomásom szerint a Nemzeti Bankba menekítették, ezt azonban a magyarországi harcok idején a szovjetek „továbbmenekítették” a Szovjetunióba, s egy része csak sokkal később, néhány éve került vissza Sárospatakra. Eddig nem sikerült azt megtudnom, hogy ez a színlap a többivel együtt hazaérkezett-e. Hiszen ez egyetlen, legfeljebb hat- vagy nyolclapos nyomtatott füzet, ami tartalmazza a címlapot, az összes jelenet cselekményét nagyon röviden, s a végén még a szereposztással is találkozhatnánk. Öröndetes dolog lenne, ha itt értesülhetnénk arról, hogy ez a színlap hazakerült és kutatható.

20 Diarium Sarospatakiensis SJ. „nec nocte, neq die Nativitatis Domini Nostri, nec sequentibus diebus, nec in domo, nec estra praesidium aut civitaten sinantur praesepe a se constructum circumferre studiosis adolescentes propter non parvos excessus. Absolute denique nihil horum eis admittatur, nam Calvinistis etiam scandalum creatur... Nec in Epiphania Domini sinantur quidquam circum ferre (Sp SJ 1a).

1763. december 24. „Facultas circumferri praesepe ante et per festa Nativitatis nulli omnino concedant ob varias causas. Cantus mores solito indulgere potuit. Nec cantus amplius indultus ob recentem prohibitionem Consilii Locumtenentis” (Diarium Sp SJ 24b) Kilián, 1973. 155.

21 Kilián, 1994. Általános rendelkezések nr. 4. 41.

22 Takács, 1937. 43., Kilián, 1973. 161.

Legközelebb, 1725-ben egy Declamatiunculát adtak elő Bacchusról, majd egy esztendővel később a farsangi komédiát Terentius művei közül választották ki, s adták elő a Chremest.²³ 1729-ben, farsang idején a komédia tárgya megint a fősvénység volt. Ekkor az avaritiaról szóló darabot a grammatisták és a syntaxisták adták elő. 1731-ben ismét a Chremes kerül színre. Meg kell jegyezni, hogy a farsangi komédiázás során a színpadon nagyon sokszor bemutatnak olyan komédiát a jezsuiták, amelyek Molière Fősvényére emlékeztetnek. Molière nevét, komédiáit jól ismerik a jezsuiták, sőt még a kézdivásárhelyi minoriták is, hiszen Molière neve nélkül nagyon gyakran komédiáznak a francia komédia mestere vígjátékainak cselekményével. De éppen a nagyváradi jezsuita diárium szövege tanú arra is, hogy a francia komédiaírórt jól ismerték Magyarországon már a 18. században is.²⁴

1750-ben megint csak Bacchust vitték színre.²⁵ Azt hiszem, tudnunk kell, hogy szüret idején a nagy hasú Bacchus szobrát vagy egy nagyon kövér férfit szekéren, boroskancsóval a kezében, előben is látni lehetett Tokajban és környékén, vagy talán még Sárospatakon is. Ez azonban már nem diákkomédia volt, hanem a község vagy a város lakói, polgárai örvendeztek a gazdag szüretnek, vagy sajnálkoztak a rossz termés miatt.

Az 1970-es évek legelején különleges szerencsében volt részem. Találkoztam véletlenül a székesfehérvári püspöki levéltár vezetőjével, s ő megkérdezte, hogy mivel foglalkozom. Mindent elmondtam neki, s azt is, hogy szenvedélyesen kutatom a 17–18. század diákszínjátszásának történetét. Az ő reakciója rendkívül gyors volt, azonnal közölte, hogy náluk is van hat 18. századi drámaszöveg, aminek egy része latin, másik része magyar nyelvű. Természetesen azonnal utaztam Székesfehérvárra, hogy megtekintsem a hat kézzel írt drámát, s a nagyszerű találatról azonnal beszámoltam a székesfehérvári levéltár közleményeiben.²⁶ A kutatás után azonnal elhatároztam, hogy legalább a magyar nyelvűeket közölni kell. Az egyik magyar nyelvű komédia címe az alábbi: *Ként kapáló, Nemzetes Kéncs Demeter Uram Mulattságos játék*. Nem sok idő elteltével megfordultam Sárospatakon is, ahol a katolikus muzeális gyűjteményben kezembe került a sárospataki jezsuita diáriumnak egy nagyon kicsiny része, s ebből azonnal kiderült, hogy ezt a komédiát előadták Sárospatakon is. A sárospataki diáriumban az alábbi jegyzetet találtam ennek a darabnak az előadásáról: „1767. február 26-án. Pinguis dies Jovis. Farsangkor. Hodie Pater Professor Syntaxistarum Bacchanalisticam actionem vernaculam sane qua lepidam exhibuit in Arcis palatio. Nomen actioni: Kincs kapáló. Ujhelinum de frequenti sua nobilitate non parce Auditores suppeditavit, invitatos autem ab eodem Professore et Praefecto, Praecipui erant Reverendissimus Dominus Praepositus, Spectabilis Dominus Thomas Szir-

23 Takács, 1937. 60–61. Kilián, 1973. 161.

24 Kilián, 2009b.

25 Takács, 1937. 86., 94., Kilián, 1973. 162.

26 Kilián, 1976.

mai, qui magnam secum catervam; duo e patribus Paulinis etc. etc. Viri omnes prandio in Residentia excepti, adeo refecto triclinio, nunquam alias; nostris quatuor non pluribus relictum spatium Dominos Perillustris Dominus Kossuth tractavit. Actio circa coepit quartam, ad mediam circiter 6-tam protracta. Praecipui exterorum hospitem noctem etiam apud nos egere, quos inter etiam Calvinistae, egregio benevoli animi indicio. Dominus Szirmai aurum unum Actoribus distribuendum liberaliter donavit.”

Tehát farsang szombatja előtti kövércsütörtökön rendezte a syntaxisták professzora meg ezt a magyar nyelvű, jókedvű komédiát a vár királyi termében. Az actio címe: Kincs kapáló.

Az előadásra Sátoraljaújhelyről megjelent a nemességnek egy tekintélyes része. A meghívottak között volt főtisztelendő Szirmai Tamás prépost, aki egy nagy csoportot hozott magával, két személyt a pálos atyák közül is. A jezsuiták valamennyi meghívott férfit vendégül látták ebédre a tricliniumban, ahol ennyi sok vendég még soha nem ebédelt náluk. A mieink közül négyet Dominus Kossuth látott vendégül. Az actio kezdődött négy órakor és fél hatra befejeződött, néhány vendég az éjszakát is nálunk töltötte, akik között még kálvinista is volt nemes szándékunk jeléül. Szirmai úr a színész fiataloknak egy aranyat adományozott.

Mondanom sem kell, hogy ezt a valóban jókedvű komédiát sikerült igen gyorsan a sárospataki diákszínjátszásról írt tanulmányomban közölni. A komédia cselekményét, azt hiszem, sokan ismerik. A vár tulajdonosa, nemzeti Kénts Demeter úr a vár pincéjében aranyat szeretne találni, ezért munkásokat fogad, de még szolgálja áldozata is lesz. Mint nagyon sok latin komédia cselekményében, a ravasz és minden hájjal megkent szolgálja gazdája eszén. A komédia szövegét először én adtam közre.²⁷ Ezt követően azonban, ugyanennek a komédiának egy szövegváltozata megjelent a régi magyar drámák sorában, a jezsuita kötetben, azt Varga Imre adta közre.²⁸ A darabról magáról egy hosszabb tanulmányt jelentetett meg Sziráki Szilvia, aki gimnáziumi növendékeivel előadatta Székesfehérvárott a ciszterci gimnáziumban, majd ugyanezt Kolozsvárott is a Drámaszövegek metamorfózisa című konferencián, s a kötetben tanulmányát is megjelentette erről a drámáról.²⁹

A farsang után a jeles keresztény ünnepek közül a nagyhét és a húsvét következik. A flagelláns körmenetekre mindig rá lehet bukkanni, hiszen ekkor a leányok bibliai jelmezbe, a férfiak zsákba öltöznek, és ostorozzák magukat. Teszik ezt olyan szenvedéllyel vagy hittel, hogy a fájdalmat szinte meg sem érzik, pedig az önkorbácsolás következtében folyik a vér a hátukon végig. A húsvéti ünnepek előkészületeként nem ilyen véres, de mindenképpen fájdalmas megemlékezés, amikor szertartásos keretben mind a négy evangélium szenvedéstörténetét végigolvassák

27 Kilián, 1973.

28 Kénts kapalo Nemzeti Kénts Demeter Uram. Mulatságos játék. In: Kilián–Varga, 1995. 353–394.

29 Sziráki, 2011.

szerepekre kiosztva, oratorikusan, vagy végigjátsszák a nagyhét virágvasárnapján, nagyszombán, nagycsütörtökön és nagypénteken.

Június 24-én Szent Iván napját ünnepli a nép, s ekkor országos jelenség volt a tűzgyújtás, amit a jezsuiták mindenképpen krisztianizálni akartak. Hat fiatalember fehér, bokáig érő ingben, lángoló fáklyával a kezében vonul be a templomba az asszisztencia előtt. A fáklyák a teljes mise alatt lobogva lángolnak. Szent Iván napja után, a nyár legvégén, augusztus utolsó napján vagy szeptember első napján az őrangyalok ünnepe jelenti a következő dramatikus alkalmat. A felnőtt fiatalemberek őrangyaljelmezbe öltöznek, a kisdíákok pedig az őrzött lélek szerepét játsszák el. A drámakutató, ha a szemiteátrális alkalmakat vagy szemidrammákat keresi, ezeket az ünnepeket mind végig kell vizsgálnia, hogy találjon valamit. A tanév végén általában ismételtelen bemutatják valamelyik, az év közben jól sikerült drámát. Tehát ez is dramatikus vagy teátrális alkalom. S ha bárki is kutatni akarja a jezsuita iskolák teátrális vagy dramatikus hagyományait, ezeket az alkalmakat a diáriumban a kutatónak nyomon kell követnie.

Előadásom első szakaszában felhívtam a figyelmet arra, hogy kutatócsoportunk az adatok, a szövegek összegyűjtését, kiadását lelkiismeretesen végezte és végzi. Felhívtam arra is a figyelmet, hogy mindegyik felekezet és iskolát fenntartó szerzetesrend színházi tevékenységéről egymásután születtek a kismonográfiák. Így kezünkben van már Medgyesy Norbertnek a Csíksomlyóról írt monográfiája, Pintér Márta Zsuzsannának ugyancsak Csíksomlyóról írt könyve, ami még a csíksomlyói kincsrejtés megtalálása előtt keletkezett. Megírtuk a minoriták, a protestánsok, a gyermekszínház korai tevékenységéről már nem is az első könyvet, s a jezsuiták iskoláiban folyó színjátszó tevékenységről eddig csak elszórtan jelentek meg adatok. A jezsuita iskolaszínház témáját tökéletesen átfogó monográfia még nem született meg. A monográfia előkészítéséhez azonban hozzátartozik a latin és magyar drámaszövegek teljes ismerete, az adatok szinte átláthatatlan dzsungelének, beleértve az összes Historia Domus, az összes diárium, s az Annuae Litterae teljes anyagának teljes feltárása, s csak ezután kezdődhet a 17–18. századi jezsuita diákszínjátszás történetének megírása. Amikor a piarista kismonográfiát írtam, akkor néhány jezsuita iskola alapos vizsgálatának az eredményét is bemutattam: Nagyszombat, Pozsony, Sárospatak, Eger és Székesfehérvár diákszínjátszását tárgyaltam igen részletesen. Csak így tudtam összehasonlítani a 23 piarista iskola és a több mint negyven jezsuita iskola színházának, témaválasztásának a gyakorlatát és a múltját. S minthogy hatalmas adattári anyag birtokában vagyok, ezért vállalkoznék arra, hogy a jezsuita iskolaszínház múltjáról a piaristákéhoz hasonló monográfiát írjak. A szándékom ez, hogy meg tudom-e valósítani, azt csak az odafent való tudja igazán. Kérem, és kérjük segítségét, hogy még befejezhessem.

Alszeghy–Lóránt–Varga, 2005.

Ludi scaenici linguae Latinae Protestantum in Hungaria e saeculo XVII–XVIII. Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból. Curam voluminis edendi gesserunt. Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zsoltné–Lóránt István–Varga Imre Introductionem et commentarios scripsit, Előszót írta, jegyzeteket készítette: Varga Imre. Budapest, 2005.

Bálint, 1976.

Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1976. 346–362.

Bálint, 1977.

Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I. Budapest, 1977. 246–252.

Czibula, 2008.

Színházvilág – világszínház. Régi magyar színház 3. Szerk.: Czibula Katalin. Budapest, 2008.

Czibula–Emödi–János, 2009.

Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből. Régi magyar színház 4. Szerk.: Czibula Katalin–Emödi András–János–Szatmári Szabolcs. Nagyvárad, 2009.

Demeter, 2000.

A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai. Szerk.: Demeter Júlia. Miskolc, 2000.

Demeter, 2003a.

A magyar színjáték honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére. Szerk.: Demeter Júlia. Miskolc, 2003.

Demeter, 2003b.

„Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!” Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból. Szerk.: Demeter Júlia. Utószó: Pintér Márta Zsuzsanna. A drámák latin nyelvű címeit magyarra fordította Kilián István. Budapest, 2003.

Demeter–Kilián–Pintér, 2002a.

Piarista iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. V/1. Sorozatszerk.: Demeter Júlia–Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna. Sajtó

alá rendezte: Demeter Júlia, Kilián István, Kiss Katalin, Pintér Márta Zsuzsanna. Budapest, 2002.

Demeter–Kilián–Pintér, 2002b.

Piarista iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. V/2. Sorozatszerk.: Demeter Júlia–Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna. Sajtó alá rendezte: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna. Budapest, 2002.

Franchi, 1997.

Franchi, Cinzia: *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa*. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai. Csíkszereda, 1997.

H. Takács, 1994.

H. Takács Marianna: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. *Fontes ludorum Scenicorum in scholis S. J. Hungariae IV. Indices*. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1994.

János, 2007.

János-Szatmári Szabolcs: *Az érzékeny színház. A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján*. Kolozsvár, 2007.

Kilián, 1973.

Kilián István: A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 164–183.

Kilián, 1976.

Kilián István: Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 10. Székesfehérvár, 1976. 201–305.

Kilián, 1992.

Kilián István: A minorita színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat. Budapest, 1992.

Kilián, 1994.

A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799. *Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis Collegiisque Scholarum Piarum Hungariae*. Sajtó alá rendezte és szerk.: Kilián István. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1994.

Kilián, 2002.

Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján. Budapest, 2002.

Kilián, 2009a.

Kilián István: Teátrális szertartáselemek, akadémiák, declamatiók, színjátékok és drámák Nagyváradon 1723–1771. Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből. Nagyvárad, 2009. 303–345. Függelék, Adattár: 2, 3, 16, 17, 18, 19, 21, 30, 40, 46, 53, 65, 74, 84, 109.

Kilián, 2009b.

Molière: Declamatio (rhet. magyar) A meridie Rhetores declamationem Ungaricam producunt et eam ex ex Mollier jucunda cum plausu (Diar. SJ Varadino Olasziensis 246v.). In: Kilián István: Teátrális szertartáselemek, akadémiák, declamatiók, színjátékok és drámák Nagyváradon 1723–1771. Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből. Függelék, Adattár. nr. 169. 1761. január 27. Nagyvárad, 2009.

Kilián, 2011.

Kilián István: Rézmetszetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből. Bibliotheca Universitatis. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet. Szerk.: Kecskeméti Gábor–Tasi Réka. Miskolc, 2011. 241–271.

Kilián–Pintér, 1989.

Iskoladráma és folklór. Szerk.: Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1989.

Kilián–Pintér, 1993.

Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Szerk.: Pintér Márta Zsuzsanna–Kilián István. Debrecen, 1993.

Kilián–Varga, 1989a.

Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. I/1–2. Protestáns iskoladrámák. Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Budapest, 1989.

Kilián–Varga, 1989b.

Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. II./1. Minorita iskoladrámák. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Kilián István. Budapest, 1989.

Kilián–Varga, 1990.

Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. III. Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai. Sorozatszerk.: Kilián István–Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Budapest, 1990.

Kilián–Varga, 1992.

Jezsuita iskoladrámák. (Ismert szerzők). Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. IV/1. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zoltánné, Czibula Katalin, Varga Imre. Budapest, 1992.

Kilián–Varga, 1995.

Jezsuita iskoladrámák. (Ismeretlen szerzők. Programok, Színlapok). Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. IV/2. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zsoltné, Berecz Ágnes, Keresztes Attila, Kiss Katalin, Knapp Éva, Varga Imre. Budapest, 1995.

Knapp, 2007.

Knapp Éva: „Judit képit én viseltem”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. Budapest, 2007.

Lukács, 2000.

Lukács István: Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja.1626. Dramatizált kaj-horvát Mária-síralom Erdélyből. Budapest, 2000.

Medgyesy, 2009.

Medgyesy S. Norbert: A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere. Piliscsaba–Budapest, 2009.

Nagy, 1998.

A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században. Bibliográfia. Az iskolai, a populáris és a hivatásos színjátszás Magyarországon. Szerk.: Nagy Júlia. Az anyagot gyűjtötte: Kiss Katalin, Nagy Júlia. Budapest, 1998.

Pintér, 1993.

Pintér Márta Zsuzsanna: A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. Budapest, 1993.

Pintér, 1997.

Barokk színház – barokk dráma. Az egrí Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai. Szerk.: Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1997.

Staud, 1984–1988.

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. Fontes ludorum Scenicorum in Scholis S. J. Hungariae. I–III. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1984–1988.

Szedmák, 2009.

A XVII–XVIII. századi magyarországi iskolai színjátszás bibliográfiája. (1998–2009.) Szerk.: Szedmák Andrea. Az anyagot gyűjtötte: Szedmák Andrea, Nagy Júlia. Prótea Kulturális Egyesület, hn. 2009.

Sziráki, 2011.

Sziráki Szilvia: A kolozsvári Ként Kapáló szövegváltozatai. Text versions the Play entitled Ként Kapáló From Cluj/Kolozsvár = (Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek. Matorphosis of the (drama)texts. Stories of relation. II. Kolozsvár, 2011. 134–143.

Takács, 1937.

Takács József: A jezsuita iskoladráma (1581–1773). II. Budapest, 1937.

Tar, 2004.

Tar Gabriella Nóra: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain. Kolozsvár, 2004.

Tar, 2012.

Tar Gabriella Nóra: Deutschsprachiges Kindertheater in Ungarn im 18. Jahrhundert. Berlin, 2012.

Varga, 1967.

Varga Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. Budapest, 1967.

Varga, 1988.

Varga Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Fontes ludorum scenicorum in scholis religionis protestantis Hungariae. Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1988.

Varga, 1992.

A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig. Fontes ludorum scenicorum in scholis institutisque catholicis Hungariae. Sajtó alá rendezte Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna, Varga Imre. Szerk.: Varga Imre. Sorozatszerk.: Hopp Lajos, Budapest, 1992.

Varga, 1995.

Varga Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig. Budapest, 1995.

Varga–Pintér, 2000.

Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. Budapest, 2000.

Kilián István:

Jezsuita iskola és színjátszás Sárospatakon

A 17–18. századi magyarországi
színház- és drámakutatás jelenlegi állapota

Kulcsszavak:

**iskolai színjátszás, szemidramatikus,
szemiteátrális ünnepi alkalmak,
Annuae Litterae**

Tanulmányom első részében ismertetem az eddig elvégzett munkát. 10 szövegkötet, 5 adatkötet és 9 tanulmánykötet látott napvilágot és 7 konferenciakötetet jelentettünk meg. A régi magyar drámát tárgyaló tanulmányainkról pedig napvilágot látott két bibliográfia. Mintegy másfél éve gyűjtöm a jezsuita Annuae Litteraek drámákra és színjátékokra vonatkozó adatait. Több mint 450 oldalnyi anyag áll rendelkezésre. Kigyűjtöttem a pozsonyi, a selmecbányai, a székesfehérvári, a besztercebányai, a győri és a nagyváradai jezsuita diáriumok drámatörténeti adatait, s ezeket akarom társítani az Annuae Litterae hatalmas munkája mellé.

A sárospataki jezsuita iskolai színjátszásról eddig megjelent munkákat (Staud, Kilián), és az itt elkezdett munkát tovább kell folytatni. Szemidramatikus, szemiteátrális ünnepi alkalmak az egyházi év folyamán még többször adódhatnak. Vannak közöttük olyanok is, amelyek a liturgiához nem kötődnek, csak egyszerű iskolai rendezvényt jelentenek, más alkalmak viszont nagyon erősen liturgikus ihletésűek. Ezeket az alkalmakat pontosan fel lehetne deríteni a diáriumok vizsgálata során. A Historia Domusok, az Annuae Litteraek és a diáriumok összevetése teljesebb képet rajzol ki a kor iskolai színjátszásáról.

A jezsuiták iskoláiban folyó színjátszó tevékenységről eddig csak elszórtan jelentek meg adatok. A jezsuita iskolaszínház témáját tökéletesen átfogó monográfia még nem született meg. A monográfia előkészítéséhez hozzátartozik a latin és magyar drámaszövegek teljes ismerete, az adatok szinte átláthatatlan dzsungelének, beleértve az összes Historia Domus, az összes diárium, s az Annuae Litterae teljes anyagának teljes feltárása, s csak ezután kezdődhet a 17–18. század jezsuita diákszínjátszás-történetének a megírása.

A szerző:

Kilián István

professor emeritus

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

3515 Miskolc, Egyetemváros

E-mail: kiliani@freemail.hu

SUMMARY

István Kilián:

Data in the *Annuae Litterae* on Jesuit School Theatrical Life at Sárospatak

Keyword:

Sárospatak, school theatrical, *Historia Domus*, *Annuae Litterae*, *Diarium*, Jesuit School

In my study, I present the characteristics of the source documentation, hoping also to show the importance of researching this topic from the point of view of the school theatricals. One of the most important historical sources relating to the regional Jesuit Church history was the *Historia Domus*, which the appointed *Historicus* was obliged to keep up-to-date, in great detail and conscientiously. The *Historia Domus* also reported on the ways in which the Church celebrated the biggest feast days of the whole Church year. Looking at these documents, it becomes clear that the Jesuits were adept at using the power of scenery.

Another very important source for students of Jesuit Church history are the *Annuae Litterae*. The chapters of the *Annuae Litterae* were recorded just like those of the *Historia Domus*; however the *Historicus* did not have to go into such detail with the former. The third historical source available is the *Diarium*, which the Jesuit Order were never actually obliged to keep. Besides the previous two sources, data from the *Diarium* seem to be the most authentic and most recent, but not necessarily the most complete. So it is that the researcher comes to the assumption that the most important data is principally that from the *Historia Domus* and the *Diarium* in combination. The *Annuae Litterae* offer information on broader, less ecclesiastical issues. Consequently, reconstructing the nature of school performances during the 17th and 18th centuries is not easy, whatever data sources one uses. The *Annuae Litterae* record the number of students and also official Jesuit staff numbers at the Sárospatak School over many years.

Alongside the final part of my study, I include the source data from the period 1622 to 1769, i.e. data not published until now. This data is important from the point of view of Hungarian historical drama research with regards the age of the Jesuit Order at Sárospatak.

The Author:
István Kilián
Professor Emeritus

University of Miskolc
Faculty of Arts
Institute for Hungarian Language and Literature

H 3515 Miskolc, Egyetemváros
E-mail: kiliani@freemail.hu

Az Annuae Litterae adatai
a sárospataki jezsuita iskola
színjátszásáról

Köztudott, hogy több századot megért egyházi intézményeinkben az alapítást követő századokban *Historia Domust*, azaz háztörténetet kötelezően vezettek. Ebben a kézzel írt kötetben minden polgári év végén írásban összefoglalták az elmúlt év legjelentősebb eseményeit, s ezt az intézmény munkatársai, rendtársaik jelenlétében, a következő év kezdő hónapjában vagy hónapjainak egyikében fel is olvasták. Ha bármi miatt nem olvasták volna fel, az elmúlt esztendőre vonatkozó történeti visszatekintés minden, a házban élő rendtag számára izgalmas olvasmány lehetett. Bizonyosra vehető, hogy a *Historia Domust* minden rendtag alaposan végigolvasta, hiszen abban olykor még saját magáról is olvashatott több-kevesebb mondatot, hírt stb. az érdeklődő. De a *Historia Domus* nemcsak azok számára készült, akik a történeteknek személyes tanúi is lehettek, hanem azoknak is, akik a mindennapoknak nem voltak úgy részesei, mint a közösségben egész esztendőn át folyamatosan jelen lévők. Ha egy-két év elmúltával érdekesnek tűnt a *Historia Domus* szövege, még izgalmasabbnak ígérkezett, ígérkezik ugyanez évszázadok elmúltával. Éppen ezért a *Historia Domust* minden rendházban a legbiztonságosabb helyen őrizték, s veszély esetén talán el is rejtették. A fegyveres felkelések kirobbantói, katonái azonban az ilyen jellegű olvasmányok iránt a legkevésbé sem érdeklődtek, s inkább tűzre hajították, semhogy féltve őrizgették volna. A háborús viszonyok között ezeket a köteteket csak nagyon nehezen tudták menteni a pusztítás elől.

1.

De próbáljuk a *historia domus* leglényegesebb elemeit összefoglalni egy jezsuita ház, a sárospataki rendház esetében. Az egyház mindig is az egyházi év ciklusaiiban gondolkodott. Az egyházi év a karácsony előtti bűnbánati időszakkal, az adventtel kezdődött, s tartott a következő advent első vasárnapját megelőző szombatig. Nyilván a jezsuita *Historia Domus* legfontosabb eleme, az első fejezet a templom tervezésével, építésével foglalkozott. De már a templom, a templomépület nélkül is be kellett számolniuk az egyház szolgálatáról, liturgiájáról, az egyházi ünnepek méltó ünneplésének bemutatásáról, módjairól, magyarul és egyszerűen a hitéletéről. Természetesen a legfontosabb része volt a *Historia Domus*nak ennek bemutatása akár iskolai viszonylatban, akár a templom területéhez tartozó hívek ellátásában. Hogyan rendezték meg a legjelesebb ünnepeket, a karácsonyt, vízkeresztet, a húsvétot, a pünkösdöt, úrnapiját a városban élő hívek számára? Hogyan szervezte meg a templom megbízott papja, plébánosa a jeles ünnepeket előkészí-

tő bűnbánati időszakot? Adventben tartott-e hajnali, úgynevezett rorate miséket? A rorátékon a hívek milyen számban vettek részt?

Ha nem volt a jezsuitáknak templomuk, de már az épület tervei ismertek voltak, vagy az építkezés elindult, akkor a tervezéstől az építkezésig mindenről számot kellett adniuk. A *Historia Domus* beszámolt az egész egyházi év jeles ünnepnapjainak ünneplési módjairól. A jezsuiták természetesen minden tekintetben a látvány erejére próbáltak hagyatkozni. Sárospatakon előfordult, hogy Jézus mennybemenetelének a napján a szentélyben felállítottak egy Jézust ábrázoló szobrot, s melléje két angyalalakot helyeztek el, az angyalok kezébe égő gyertyát adtak, s a legáhitatosabb pillanatban, méltó zenekíséret mellett, ezt a három szobrot szertartásos lassúsággal arra kirendelt mesteremberek a mennyezetről lelógatott kötelek segítségével nagyon lassan felemelték.¹ A teátralizás szándéka természetesen nem hiányzott más ünnepek méltó megünnepléséből sem.

A historicusnak pontosan számot kellett adnia az iskolában történekekről is. Ha még az építkezés fázisában tartott az iskola, erről is be kellett számolni. A jezsuita templomban jezsuita papok tevékenykedtek, a rendházban a plébániai feladatokat ellátó papok részére kellett cellát vagy szobát biztosítani. Köztudott, hogy a gimnázium alsóbb osztályaiban magiszteri fokozattal rendelkező fiatalok tanítottak, általában ezek számára is biztosított a rend megfelelő szobát vagy cellát, minden bizonnyal a rendház falain kívül. A rendházban általában kisegítő testvérek (*fratres*) is dolgoztak, akik teológiai és filozófiai tanulmányokat nem végeztek, akiket pappá nem szenteltek, de a ház körüli fizikai jellegű munkákat ők végezték el. Valamennyi rendház tartott természetesen teheneket, lovakat a szükségletnek megfelelő számban, ezeket fejni, etetni kellett. A lovakat szállításra, kocsik vontatására használták, de olyan lovakat is tartottak, amelyek lovaglásra is alkalmasak voltak. A ló volt az egyetlen az embernél gyorsabb közlekedési eszköz. Hosszabb úton a lovakat váltaniuk is kellett. S ezeken kívül természetesen úgynevezett „apró marhát” is kellett tartaniuk, hiszen az élelemről a jezsuitáknak maguknak kellett gondoskodniuk.

A rendháznak lehettek alkalmazottai is, akik az estét és éjszakát családjuk körében töltötték, de nappal benn a rendházban végeztek valamiféle fizikai munkát. A megfelelő méretű rendházra természetesen ilyen okok miatt is szükség volt. A historicusnak pedig mindenről be kellett számolnia, de a pénzügyi elszámolásnak nem volt helye a háztörténetben. Erre a bevételt

1 Kilián, 1973. 129–186. 1741. Áldozócsütörtökön 1741. máj. 11. Délután a pap a ministránsokkal a középpütt felállított Asztalkához megy, amelyre Krisztus mennybemenetelét ábrázoló szobrot helyezték el. Itt a pap beszéde után „sensim statua elevabatur medio funis sursum versus foramen fornicis templi, ex quo obviam statuae prodiverunt angeli lignei cereis credentibus instructi; dum sensim statua Christi elevabatur, tympana et reliqua musica resonabant usque dum disparuisset statua; haec sublata demittebantur ex foramine varia munera, quae a vide populus rapuit. Takács, 1937. 79.

és a kiadásokat lelkiismeretesen bemutató, kézzel írt könyvek voltak alkalmasak. Különös, hogy a *Historia Domus*, az *Annuae Litterae* kötetei vagy keletkezési helyükön vagy a címzett helyén a mai napig megtalálhatóak, ha éppen valamiféle tűzvész vagy valamiféle háborús esemény következtében el nem pusztultak ezek a nagyon jelentős források. Tehát a jezsuita háztörténet egyik legjelentősebb történeti forrása a *Historia Domus* volt. A kinevezett historicusnak munkáját pontosan, lelkiismeretesen, határidőre teljesítenie kellett.

2.

A jezsuita háztörténet másik, igen jelentős forrása az *Annuae Litterae* volt. Ezt két példányban kellett leírnia a historicusnak. Az egyik példányt el kellett küldeni a tartomány központjába, Magyarország esetén Bécsbe, a másik példányt pedig a jezsuita rend általános vezetőjének, Rómába kellett postáznia. Az *Annuae Litterae* fejezetei ugyanazok voltak, mint a *Historia Domus*éi, de az *Annuae Litterae* fejezeteit sokkal kisebb terjedelemben kellett a historicusnak megírnia. Az *Annuae Litterae* évi jelentése tehát sokkal rövidebb volt, mint a *Historia Domus*, az éves történesek előadása terjedelmében rövidebb volt, s csak a leglényegesebb adatokat tartalmazták. Az *Annuae Litterae* jelentése is kötelező penzum volt. A jezsuita rend általános főnöke vagy a tartományfőnök csak ebből a rövidebb jelentésből tájékozódhatott szolgálati helyén, a rend hazai központjában, vagy Rómában, a megválasztott általános vezető (generális) székhelyén a templom, az iskola, a rendház építéséről, fenntartásáról, a rendtagok, a magiszterek, az alkalmazottak végzett munkájáról.

A rendház meglátogatása alkalmával a tartományfőnök, sőt a generális vezető a *Historia Domus* is elolvasta, ha egyáltalán Magyarország valamelyik jezsuita rendházát meglátogatta, s arra lehetősége kínálkozott, s az évi jelentésről itt az *Annuae Litterae* szövegén kívül a *Historia Domus*ból nyerhetett alaposabb ismereteket. Az *Annuae Litterae* évi jelentésében a drámák címei csak részben vagy csak rövidítve találhatók meg, azaz, ha az adott évben a hat osztály előadott egy-egy, azaz összesen hat drámát, akkor mind a hat dráma címét nem közlik az *Annuae Litterae*ben, csak a fontosabbnak tartott előadások címeit olvashatjuk. A legritkábban fordul elő, hogy a historicus minden előadás címét lejegyzí. Olyan eset is előfordul, hogy egyetlen előadást sem küldenek el jelentésükben, vagy azért, mert a darabok egyszerűen nem nyerték el a historicus tetszését, vagy azért, mert a történész csak néhány előadást látott.

Az előadások címei nem mindig azonosak a *Historia Domus*ban szerepeltetett előadástípusokkal. Ennek oka az, hogy a barokkban általában dupla címet adtak majdnem minden drámának. Az egyik a konkrét, a másik az elvont cím volt. A konkrét cím pontosan megadja az előadás tárgyát, az elvont cím önmagában nehezen érthető, gyakran nem is lehet megérteni. Példaként adjuk itt az 1722-ben Pozsonyban előadott dráma címét: *Trimetropoliomachia, sive certamen trium celebrium Hungariae Urbium, Budae, Posonii ac Sopronii de excipiando clementissimo Rege suo Carolo VI.* Ugyanezt magyarra így értelmezhetjük: *Trimetropoliomachia*, azaz há-

rom város, Buda, Pozsony és Sopron versengése egymással Magyarországon VI. Károly király fogadása ügyében.² Az iménti kettős címből lehetséges, hogy az *Annuae Litterae* szerzője csak az első vagy csak a második címet közli, az elhagyott teljes címet azonban a *Historia Domusból* vagy a diáriumból tudhatjuk meg. Tehát a három történeti munkában esetlegesen hiányos adatokat kiegészíthetjük a másik kettő adatból.

3.

A harmadik történeti forrás a *diárium* volt. A jezsuita rendben nem volt kötelező ennek az írása. Ezért ez nem is maradt, nem is maradhatott ránk minden ház után, mert nem mindegyik házban vezették. Valószínűleg a házfőnök kötelezhette a historicust arra, hogy diáriumot is vezessen. Ebből az következik, hogy van olyan diárium, amelyet csak addig vezetett a historicus, amíg a házfőnök ezt megkövetelte, vagy addig, amíg a házfőnököt el nem helyezték máshova. De talán az előbbi két forrásmunka mellett a diárium adatai látszanak a leghitelesebbeknek és a legfrissebbeknek, de nem feltétlenül a legteljesebbeknek. Miért? Mert ezeket naponta vezették, és a leggyakrabban a vonatkozó adat pontos kezdeti idejét és időtartamát is jelzik. Tehát minden jelentős eseménynek pontosan megtudhatjuk a kezdő, sőt a befejezési időpontját is, s így arról is értesülhetünk, hogy egy-egy színi előadást mikor kezdtek el játszani, s mikor fejezték be. Értesülhetünk arról is, hogy kik jelentek meg az előadáson. A diáriumokban többnyire nem írtak drámacímet, de ismerve a *Historia Domus* vagy az *Annuae Litterae* adatait a keresett város színjátszásáról, a címetek ki tudjuk keresni, s ha arról is van információnk, hogy melyik osztály játszott, akkor már azt is sejthetjük, hogy melyik magiszter írta és rendezte a darabot. A diáriumokat naponta vezették, s a napi program minden pontjáról, annak kezdetéről és végéről írniuk kellett.

A diárium írója már csak konkrétumokat írhat, de lehet, hogy éppen ezek a konkrétumok a darab igazi címéhez nem vezetnek el. Azaz a diáriumban szinte percről percre be kell számolnia a nap minden pillanatáról. Az alábbi, találmra készült példa átlagos egy-egy nap rendjéről: a reggeli szentmise tartott 7 óra 30 perctől egy negyed 9-ig. Azután minden osztályban előadások voltak 12 óráig. 12-től 13 óráig szabadon felhasználható idő, 15 órától általában litánia kezdődött, majd a litánia után fél 4-től a szintaxisták előadásukat próbálták el. De nem nevezi meg a historicus a darab címét. Az előadás olvasópróbája tartott fél 5-ig, majd utána az előadásban szereplő táncosok próbája következett, s zárta a próbákat a zenekar. Staud adatainak sorából meg tudjuk állapítani, hogy a tárgyalt évben a szintaxisták milyen című és tárgyú előadást vittek színre. Az *Annuae Litterae* adatai megerősíthetik kutatásunk eredményét. A próbák után vagy közben természetesen következtek a konkrét előkészületek az előadásra. Meg kellett hívni a házfőnököt, s néhány rendtagnak el kellett látogatnia a hely püspökéhez, s ha ilyen rangú papi

2 Staud, 1984–1988. I. 396.

személy ott éppen nem volt, akkor a gimnázium székhelye legmagasabb rangú papjához, s őt is meg kellett hívni a színielőadásra. A diáriumban, olykor még a Historia Domusban is, arról is kapunk információt, hogy a püspök vagy a magas rangú pap hogyan reagált a látott előadásra, könnyezett vagy sírt, vagy, ha jókedvű komédiát mutattak be, ő is nevetett a diákokkal és a tanárokkal együtt. Majd ezt követte a jutalom kiosztása, ami a püspök vagy a pap feladata volt, s természetesen a jutalom saját pénztárcáját terhelte. Az a különös és mindenképpen szokatlan, hogy a diáriumban minden rendezvényről szinte percnyi pontossággal értesülünk, megtudjuk, hogy melyik napon adták elő a darabot, hány órától, hány óráig tartott. Esetleg a világításról, a díszletezésről, a jelmezekről is kapunk valami információt.

Lássunk egy konkrét példát Pozsony jezsuita gimnáziumának drámatörténetéből: 1734. augusztus 6-án egy nagyobb actio zenészei tartottak próbát. Az érsek adta kölcsön zenészeit a jezsuita gimnáziumnak. A próbát a magister munkaszobájában tartották meg. A grammaticai osztálynak ezután ebédet adtak a principisták hálótermében. Ezen a próbán a compositort, azaz a zeneszám komponistáját dicséretben részesítették.³ A következő napon, azaz augusztus 7-én, szombati napon ennek a nagy actionának megtartották a generális próbáját. Mint majd látni fogjuk, a proba generalis fogalma nem fedi tökéletesen a színházi életben ma használatos főpróba fogalmát. A próba a litánia után kezdődött. A kijelölt asztal mellé leültek a bírálók, így a gimnázium rektora, s az ő három tanácsadója, valamint a kollégium prefectusa. Jelen volt még a nagyszombati jezsuita ház procuratora (házigondnok), aki az előadást nem láthatta, s ezért legalább a próbán szeretett volna megjelenni. A zenét ekkor már nem próbálták. Bemutatták a táncos jeleneteket és az első intermediumot. A zenét másodszor a püspök jelenlétében, a jezsuiták ebédlőtermében próbálták el.⁴

1734. augusztus 9-én ismét az intermediumokat próbálták. Nyilván erre a másodszori próbára is feltétlenül szüksége volt a szereplőknek.⁵ 1734. augusztus 11-én meghívták a vendégeket, akiket arról is tájékoztattak, hogy a játékban közreműködő színészdiákokat meg is kell jutalmazni.⁶

3 PROBA MUSICIS PRO ACTIONE MAJORI. Post Vesperas proba Musicis pro Actione Majori. Aderant soli Musici Celsissimi Archiepiscopi. Probatum in cubiculo Magistri. Grammaticae data subinde collatio a Collegio in cubiculo Magistri Principiorum. Laudem tulit compositor statim in hac proba. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

4 1734. augusztus 7. Sabbati. PROBA GENERALIS ACTIONIS MAJORIS. Scholae post Litanias. Proba generalis Actionis majoris. Assedit consvetae Censorum mensae Reverendissimus Pater Rector, consultores tres, Pater item Praefectus. Aderat etiam et cōsedit Pater Procurator Tyrnaviae, qvi cum Actionem non posset, Probam saltem spectare voluit. Musica non probata. Producti saltus et unum intermediorum tantum se ostendit. Probata musaca 2-dum coram ipso Celsissimo in refectorio nostro. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

5 1734. augusztus 9. Lunae. PROBA INTERMEDIARUM. Scholae tota die. Litaniae, media 4-ta Reverendus Pater Rector accepto uno consultorum cum Patre Praefecto, Probarunt intermediarum. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

6 1734. augusztus 11. Mercurii. Schola invitati spectatores pro Comoedia, et spectatrices moniti a Praefecto Praemiferi. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766. 26.*)

S végül 1734. augusztus 12-én bemutatták a nagy színdarabot. Az előadás fél négykor kezdődött, s majdnem este nyolc óráig tartott. A darab címe ez volt: Bajazet Tamerlan párviadalra hívja, s a küzdelemben megöli. Bajazet a törökök fejedelme volt. Az előadást megtekintette Pálffy János marsall, s vele több gróf és magnás. A darab megtekintését a hölgyeknek is engedélyezték. Az actio a jezsuita rendnek nagy megbecsülést szerzett, s az előadást nagyszombat érseke nyíltan is megdicsérte. A legtöbb dicséret azonban a marsall szájából hangzott el. Valamennyi vendég a darab befejezéséig kitartott, azaz jelen maradt. Az előadást követő vendéglésről, a borról is többek között az érsek gondoskodott, s ő jutalmazta meg a szereplő fiatalokat is. Az épületet és a vendégsereget őrző katonaságot ezután borral is megvendégelték. Ekkora tömeghez azonban az érsek kevesellte az épület belső világítását. A jelmezeket a provinciális szobájában helyezték el, s ebben a teremben három tanuló aludt a biztonság kedvéért. Így biztosították az értékes jelmezek éjszakai őrzését.⁷

Tehát az előadások legpontosabb idejéről, körülményeiről kaphatunk ismereteket a diáriumból, de olykor még az sincs leírva, hogy melyik osztály adta elő a színjátékot. Milyen jutalmat kaptak a tanulók, hogyan reagált az előadást látva a témára a diákok szereplésén jelenlévő előkelőség, hogy körülbelül hányan nézték meg az előadást, de nem tudjuk meg, hogy milyen volt a nézők társadalmi megoszlása. Csak nemesek vagy főnemesek és püspökök látogathatták ezeket az előadásokat, vagy esetleg az alsóbb társadalmi osztályok vagy rétegek képviselői is megjelenhettek? Tudomásunk van arról is, hogy a teljes közönség befogadása mindig komoly problémát jelentett a házfőnök számára. A nagyobb közönség befogadásának gondjait általában úgy oldották meg a jezsuita házfőnökök, hogy csak férfiak látogathatták az előadásokat. Előfordult azonban olyan eset is, hogy a férfiak kikövetelték a jezsuita házfőnöktől azt, hogy feleségeik és leányaik is megtekinthessék az előadásaikat, s ezért a következő napon a nők számára is tartottak például Nagyszébenben előadást.⁸ Ha gyarapodott a nézők száma, akkor úgy is meg tudták oldani a kiala-

7 1734. augusztus 12. Recreatio. Media 4-ta incepit Actio Major, duravit fere usque ad octavam. Argumentum erat Bajazetes a Tamerlane bello captus... ferro inclusus. Titulus: Ludus fortunae in Bajazete Turcarum Imperatore. Spectatores erant celsissimus Excellentissimus Marschallus Joannes Pallfi aliquot Comites et alii Magnates, faeminis indultum interesse. Actio tandem ingentem Societas honorem non minorem retulit: certe Celsissimus nec parce, nec obscure laudavit. Dissertissimus tamen omnium erat laudator Ecellentissimus Mareschallus. Hospites hi et Magnates omnes usque ad finem perseveruerunt. Potus varios deferri curavit sub actione Celsissimus, qui et praemia pretiosa sane solvit. Ad lumen nisi post clausuram vix quidquam erat, nec ipse celsissimus in his angustiis contentus fuisset, si totum ad lumen productum fuisset, sed et Caput Collegii prodenter ignem omnem vetuit. Milites petiti ab Illustrissimo comite Herberstein tribuno eorum, qui ad ducem Loharingum exultant, duo stabant ad portam collegii, duo alii ad portam scholam, quae primum hora tertia pro sequentisexu referata, <duo>... denique ad portam auditorii. Excepti hi milites haustu hora prima et dimisse large tractati, liberaliterque donati. Pro pretisioribus vestibus, quas forsitan resumere, mutare et cetera contigit, apertum cubiculum Reverendi Patris Provincialis tradita Clavis uni. tres studiosi in auditorio dormire permissi. (*Diarium SJ Posoniense 1734–1766.* 26.)

8 1712. FILIUS PRODIGUS (Repetitio exhibitionis.) Quia vero Loci Angustiae magni spectatorum numero recipiendo pares non sunt, repetita est exhibitio et altera die pro sexu foemineo cum magno accessu nobiliae foeminarum, tum germanarum, tum saxonicarum. *Staud*, 1984–1988. III. 165.

kult helyzetet, hogy a közönség egy tekintélyes hányada állva nézte végig az előadást. Az ülőhely kétszer nagyobb területet igényelt a néző számára a nézőtér négyzetmétereiből, mint az állóhely. Általában a közönség jelesebb tagjai számára biztosítottak ülőhelyet.

A kutatónak az a sejtése, hogy a *Historia Domus* és a diárium adatainak birtokában lehet konkretizálni a leglényegesebb adatokat. Az *Annuae Litterae* is sok mindenről tájékoztathat. Teljesen egyértelmű azonban, hogy csak e három jelentős forrás adataiból sem könnyű rekonstruálni a 17–18. századi iskolai előadásokat. A leglényegesebb adatok összeállhatnak a *Historia Domus*-ból, a diáriumból és az *Annuae Litterae*-ből, s e három forrástípus ismerete birtokában sem rendelkezhetünk minden előadást bemutató információval, az előadás tárgyával kapcsolatos legfontosabb tudnivalókkal.

Hets J. Aurelián, a jezsuita gimnáziumok történésze 1938-ban adott ki egy nyomtatott könyvet, amiben igen aprólékosan s rendkívül körültekintően bemutatja a jezsuita gimnáziumok és a rendházak történetét. Az 1741-es esztendő tekinteti olyannak, amely általánosan jellemző lehet a jezsuita rendre, azaz az 1741-es esztendőből veszi a jezsuita iskolák létszámadatait, s ezek között a sárospataki iskola csak az utolsó helyek egyikén kullog. 1741-ben Egerben 398, Kassán 500, Kolozsvárott 400, Kőszegen 500 tanulójuk volt a jezsuitáknak. Kétségtelen, ez a néhány város messze felülhaladja még a közepes létszámú iskolákat is. Létszám tekintetében Nagybányán 20, Rozsnyón 130, Szepesen 68 és Székesfehérvárott 165 tanulójuk volt. Sárospatakon általában 60 diákot tanítottak a jezsuiták. Patak soha nem tartozott a diáklétszám tekintetében még a középmezőnyhöz sem, hanem csak utolsó helyek egyikére lehet besorolni.⁹

Örvendetes, hogy az *Annuae Litterae* nagyon sok évben megadja a tanulók létszámát is, s ezzel azt is jelzi, hogy nyilván a protestáns hatás miatt, a tanulók létszáma tekintetében szinte mindig a hátsó vagy a legutolsó mezőben találhatjuk meg. De az alacsony iskolai létszámot Sárospatakon nemcsak a felekezeti megosztottság okozhatta, hanem az is, hogy a közeli Sátoraljaújhelyen a pálosok, a valamivel távolabbi Tokajban pedig a piaristák vezettek gimnáziumot.

Változékony volt a pataki jezsuiták személyi állománya is. Patakon is, és minden jezsuita rendházban, nemcsak felszentelt papok dolgoztak, hanem esetleg jezsuita fráterek, fogadott alkalmazottak, azaz magiszterek, s a gazdaság és a konyha körül természetesen civil alkalmazottak is. A pataki jezsuita iskolába 1663-ban a provinciális két jezsuitát helyezett a városba. Az egyik a rendkívül tehetséges Sámbar Máttyás volt, a másik pedig Nemczani Miklós. Még ugyanebben az esztendőben nyilvános hitvitát folytattak a templom előtti téren, ahol a jezsuita Sámbarinak a református Pósa-házi volt a vitapartnere. Még 1664-ben és 1665-ben is éltek a jezsuiták és a protestánsok a hitvita lehetőségével, de később ezek a nyilvános viták abbamaradtak. Nem is

9 Hets, 1938. 16–17.

volt rájuk különösebb szükség. Ennek egyik látványos jele volt a megkereszteltek száma: 1663-ban a jezsuiták csak 14 gyermeket kereszteltek meg, 1666-ban már 85-re emelkedett a megkeresztelt gyermekek száma. Báthory Zsófia még házat is adományozott a jezsuitáknak a külső várban. Az épület birtokba bocsátása után még nagyobb birtoktesteket is kaptak, aminek következtében fennmaradásuk, működésük még több mint egy évszázadig biztosított volt.

Ennek ellenére az iskolai tanulók létszáma nem tekinthető kielégítőnek. Az első tanulólétszám-adatunk csak 1728-ból ismeretes, ekkor mindössze 70 tanuló járt az iskolájukba. Sárospatak mindig is kisgimnázium maradt, azaz a két legmagasabb osztály, a poéták és a rhétorok számára soha nem nyitották meg kapuikat. Aki ennek a két osztálynak az anyagát is el akarta végezni, annak vagy Sátoraljaújhelybe a pálosokhoz, vagy Tokajba a piaristákhoz kellett mennie. A sárospataki négyosztályos jezsuita gimnázium tanulólétszámáról, csak 1728-tól vannak adataink. A négyosztályos gimnázium tanulói közé, tudtunk szerint, soha nem számolták azokat a kisdíákokat, akik az írás, olvasás és a legelemibb számolás ismereteinek akartak birtokába kerülni. A kor gyakorlata szerint az elemi oktatást, az írás, olvasás és a számolás mesterségét a családok biztosították a gyermekek számára. Sárospatak jelentős számú közönsége azonban ezt a feladatot nem tudta ellátni, s ezért az elemi oktatást a jezsuitáknak biztosítaniuk kellett. A kor iskoláiban ezeknek a száma mérhetetlenül sok volt, azok azonban, akik a principiummal kezdték gimnáziumi tanulmányaikat, s befejezték a felső grammatista osztállyal, nagyon kevesen voltak.

A sárospataki iskola létszámadatai az alábbiak az *Annuae Litterae* szerint:

1728:	70	1741:	60	1755:	80	1765:	102
1732:	80	1742:	70	1756:	83	1766:	105
1733:	70 +63	1746:	93	1757:	150	1767:	92
1734:	80	1747:	115	1758:	60	1769:	80
1735:	65	1752:	70	1761:	76		
1738:	75	1753:	80	1762:	108		
1739:	62	1754:	70	1763:	87 ¹⁰		

10 Lásd itt az *Annuae Litterae* vonatkozó événél.

Ezek a létszámadatok azt mindenképpen jelzik, hogy Patakon a jezsuiták ugyan tartósan akartak letelepedni, de olykor a jezsuita papok hiánya annyit is jelezhet, hogy a rend nem tudott elegendő fiatal papot Sárospatakra küldeni, ha azonban bármi miatt is távozniuk kellett Sárospatakról, távozásuk soha nem volt végleges. Visszatérésük után egy darabig nyugodtan taníthattak, de később újból távozniuk kellett Patakról. Egy azonban bizonyos, ha kihagyásokkal is, de a jezsuiták minden erejükkel meg akarták tartani a maguk számára Sárospatakot és a templomot. Valóban nem is jártak úgy, mint társaik Kolozsvárott, hogy a rendet kiutasították a városból. Igaz azonban az is, hogy az itteniek is hamarosan visszatértek házukba.

Az *Annuae Litterae* pontosan számon tartja azt is, hogy a jezsuiták milyen személyi állománnyal dolgoztak Sárospatakon. Azt tudjuk, hogy 1663-ban Nemczani Miklóssal és Sámbar Mátyással kezdték meg sárospataki tevékenységüket. Az *Annua Litterae* alapján nyomon lehet követni a személyi állomány gyarapodását, sőt folyamatos csökkenését is. Azzal kell az olvasónak tisztában lenni, hogy a magyarországi jezsuita rendfőnök mindig törekedett arra, hogy kivételes képességű, tehetséges felszentelt papokat küldjön valamennyi, a jezsuiták alatt működő gimnáziumba. A fráterek, azaz testvérek komoly segítséget jelentettek a gazdasági életben, a földművelésben és állattenyésztésben, sőt még a háztartásban is. Az alsóbb középiskolai osztályokat pedig a filozófiai kurzust végzett fiatalok tanították. Ők általában külsősök voltak, akiket a rend erre a munkára felfogadott, s ha bármilyen probléma felmerült ellenük, akkor természetesen meg is váltak tőlük.

A drámák írása, a szövegek betanítása a magiszterek feladata is volt, de írtak drámát a felszentelt papok is, s az is előfordult, hogy ők jobban sikerült vagy jónak tartott drámáikat egész életükön át őrizték, újabb szolgálati helyeiken drámáikat színre vitték, s ezek kézirata életük végén hagyatékukkal együtt bekerült a rendi levéltárba. A kéziratos drámáknak ez az útja különösképpen nyomon követhető a piarista és a jezsuita paptanároknál. Más kéziratok a szerző halálát követően hosszú európai útra keltek, de szinte csak mindig egy provincia határain belül. Az ma már köztudott, hogy a szerzetesi provincia határai nem azonosak az országhatárokkal. Ennek köszönhetően bizonyos magyar dráma- vagy bármilyen más egyéb tárgyú kéziratok kölcsönvétel okán évtizedek, évszázadok alatt többször is gazdát cseréltek. Ennek a mi gyakorlatunk szerint az egyik legtipikusabb példája a Kézdivásárhely-kantai minorita iskola legelső kéziratos drámagyűjteménye.¹¹

1676-ban négy páter dolgozott Sárospatakon, s közülük egy ellátta a helyi plébániai szolgálatot, valószínűleg ő volt a parochus, s egy másik a házfőnöki tisztséget látta el, s ketten esetleg a két magasabb osztály, a szintaxisták és a grammatisták osztályfőnökei és tanárai is voltak. Különböző eset lehetett, hogy a ház körüli munkára nem akadt egy fráter, aki esetleg még a főzésben

¹¹ Kilián, 1973. 16., Kilián, 1992. 31–36.

is közreműködhetett volna. Lehet, hogy erre a posztra is fogadtak fel embereket. 1680-ban már jobban el tudták osztani a vezetést, a templomi szolgálatot és a ház körüli munkákat. Ebben az évben ugyanis három felszentelt pap dolgozott a házban, s az osztályok tanítására felfogadtak két magisztert. De ekkor már kaptak a provinciálistól 5 frátert is, akik igen sok munkát tudtak ellátni a ház körül, de volt még egy parochusuk is, s így, mint az előző esztendőben, természetesen a lelkészi szolgálat rá maradt. A parochus ugyanis nemcsak lelkipásztori tevékenységet folytatott, hanem bizonyos adminisztratív ügyek őt is terhelhették. Az anyakönyvvezetést (születési, házassági, halotti) tudtunk szerint csak Mária Terézia vezette be kötelező erővel, tehát a színjátékok átlagos koránál legalább egy évszázaddal később rendelkeztek kötelező erővel Magyarországon. Az egyházi anyakönyvek vezetését azonban mintha már korábban is előírták volna az egyházmegyék vezető püspökei Magyarországon. Erről azonban nincsenek biztos adataink, ha voltak, akkor is nagyon sok anyakönyv elveszhetett.

1680-ban összesen 11 személy szolgált a templom és az iskola körül. 1692-ben viszont csak két páter maradt Sárospatakon, s így könnyen lehetséges, hogy még az egyházi szolgálatot és a tanítást is párhuzamosan végezték. De az is lehetséges, hogy a tanulók létszáma bármi miatt minimálisra csökkent, s emiatt a tanítás meg is szűnt. 1695-ben már csak 1 páter szolgált Sárospatakon. A tanítás azonban továbbfolyhatott. Január 6-án három király- s több pásztorjelmezbe öltöztetett fiatal járta körbe a várost, s minden bizonnyal magyarul a háromkirályok látogatását adták elő. De 1695-ben még arra is volt a sárospataki diákoknak lehetőségük, hogy a Patakra érkezett II. Rákóczi Ferencet köszöntsék. Tehát a tanítás nem szűnhetett meg. Rákóczi Patakra érkezésének időpontját nem ismerjük.¹²

1700-ban ismét gyarapodott a sárospataki jezsuita rendház személyi állománya. Ebben az évben kaptak négy pátert a patakiak, s minden bizonnyal már az idehelyezett négy páter közül a házfőnök keresett egy megfelelőnek tartott világi magisztert, aki a templomban a kántori szolgálatot is ellátta. 1725-re a létszám minimálisra csökkent. Az *Annuae Litterae* adatai szerint mindössze egyetlen *oeconomus* dolgozott Patakon, aki vagy egyszerűen felfogadott polgári személy volt, vagy egy segítőtestvér, aki ezt a feladatot el tudta látni. De a tanítás nem szűnhetett meg, mert 1725-ben farsangkor a diákok egy *Bacchusról* szóló komédiát mutattak be.¹³

Ezt követően csak 1728-ból vannak adataink, ekkor ismét 4 páter dolgozott Patakon, egy valószínűleg ellátta a házfőnöki tiszteket, egy a templom rendjéért és a katolikus hívek ellátásáért volt felelős, s ketten esetleg a grammatisták és a syntaxisták tanárai lehettek. Ebben az évben *Nemes Syntaxeos* azaz a nemesi címmel ellátott Nyelvtan a stílustalanság és a nyelvi barbárság feletti győzelmi pompáját rendezték, természetesen csak a színpadon. De még ugyanebben az évben

¹² Kilián, 1973. 161.

¹³ Uo.

a belső várban, Trautson herceg tiszteletére a jezsuiták és a magiszterek előadattak egy komédiát. Tehát diákok ebben az évben is lehettek elegendően.¹⁴

1737-ben már öt főre emelkedett a páterek száma, de megmaradt az egy magiszteri poszt is. Nem valószínű, hogy ugyanaz maradt volna, aki kilenc évvel ezelőtt is szolgálta Sárospatak iskolaügyét. Az 1737-es év még egy szempontból nagyon méltó a figyelemre, annak ellenére, hogy ebben az évben egyetlen előadásról nincs információnk. Ennek pedig valószínűleg az a tűzvész lehetett az oka, amiről az *Annuae Litterae* tökéletesen beszámolt. Az *Annuae Litterae* 1737. évi adata így olvasható: *Sacerdotes quinque, Magister unus, Fratres duo magno terrore percussi quarto idus Martii, damnum non vulgare subierant. Funestum siquidem adjacente in oppido ortum incendium hausit moenia Residentiae, Scholarum Templique tecta, et cum his reliqua, quae furori ejus subito adeo grassanti eripi nequiverunt.*

Színjátékra vonatkozó adat nincs. Mártius idusának negyedik napján nem mindennapi baj következett be. Tűz ütött ki a városban, s elérte a rendház falait is, valamint az iskola és a templom tetőszerkezetét, s ezekkel együtt több épületet is. A tűz annyira elharapózott, hogy eloltani nem lehetett.¹⁵ Ezt a tüzesetet nem ismeri Kilián 1973-ban megjelent munkája.¹⁶ Erről a jelentős eseményről csak az *Annuae Litterae* számolt be. Nem lehetetlen, hogy más pataki illetőségű forrásokból erről a tüzesetről több konkrét adatot is lehet szerezni.

Minthogy a tűz márciusban történt, ebben a tanévben nyilván nem lehetett semmiféle drámai előadásra felkészülni, talán hely s még alkalom sem kínálkozott erre. Nem tudjuk név szerint azt sem, hogy ki volt az az öt fő, aki éppen ebben az esztendőben Sárospatakra került. De a kutatást ebben a tekintetben is lehet folytatni.

Lukács László, a kiváló jezsuita történész az 1990-es évek első felében tizenegy vaskos kötetben összegyűjtötte a magyar jezsuiták személyi állományát évenkénti váltásban. Kiváló kutatási téma ez, s még kiválóbb ennek a munkának az eredménye. Erre már ebben a tanulmányban nem keríthettünk sort. Dolgozatunk akkor lenne tökéletesen hiteles, ha Sárospatak jezsuita rendházának és iskolájának személyi állományát bemutatnánk Lukács László adatai alapján. Erre azonban a megadott terjedelem szűkös volta miatt már nem vállalkozhatunk.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ *Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1737.* Österreichische Nationalbibliothek, Wien 12131. MTA Mikrofilmtár B 7006. 119r.

¹⁶ *Kilián, 1973.*

1662

Június 8. Úrnapja nyolcadára eső vasárnapon:

TRIUMPHANTIS CHRISTI IN EUCHARISTICO PANE POMPA.

(idiomate patrio)

PANIS GEDEONIS IN CASTRIS MEDIANAITARUM. Drama

Exemplo sit triumphantis Christi in Eucharistico Pane pompa, quae ut istic frequentior esset, oppido vicino plebe adducta, non ita pridem in Ecclesiae illatae gremium. Eam comitati ex haereticorum complures curiositate primum, ut discerent, quid tanto apparatu catholici molirentur. Deinde ubi omnia sanctissima viderunt... praesertim postquam (circumgestata feretris Ecclesiastici Epuli symbola idiomate patrio explicata, et illi applicata non sine dulciore animorum motu fuissent. Eadem omnia die Dominico infra Octavas praesente Principe Francisco Racoczio, et venerabilem Eucharistiam circumgestante Episcopo repetita, cui a meridie successit in foro dramate expressus Panis Gedeonis in Castris Medianaitarum cum applicatione ad Eucharistiam in Ungaria eadem quondam operante, quod ita coepit omnes, ut in fletus et lacrymas petra instare dura pectora solverentur. (*Annuae Provinciae Austriae. 1662. National Bibliothek, Bécs. 12060. MTA Mf. B 6992. 90–91.*)

Etiam scholasticae juventutis institutionem inchoavimus feliciter. Admiratis subinde Juvenum dexteritatem in declamando pro publicis supplicationibus, quibus alte scholares Nostri circumlati in feretris symbolicis, existimati sunt pro statu, nec Agniti prius, quam ex alto caepissent loqui... HD Sp SJ I. 5 (*Kilián, 1973. 160.*)

1666

Úrnapja, jún. 24.

DRAMA (in foro)

SACRATISSIMA EUCHARISTIA (disputatio)

Patakini autem ita a superiori anno nihil abitum solenni, ut a drama in foro a meridie exhibitum publica sit. Addita disputatio de Sacratissima Eucharistia advocato Controversiarum Professore, invitatis.... Peracta est magna Principum Rakozianorum et Procerum aliorum satisfactione reique catholicae commendatione. Festivitatis aliae Christi suis non caruere splendoribus

sive Nascentis... sive Resurgentis in Caelos Ascedentis et Spiritum Sanctum mittentis fuerint. (*Annuae Provinciae Austriae*. 1666. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12063. *MTA Mf. B* 69–92.9.); *Staud*, 1984–1988. II. 392–393.

Aliae solennitatibus... Corporis Christi actiunculae publicae.. [placuerunt] (*Kilián*, 1973. 160.)

1666

PATRIARCHAE JACOB ET RACHEL (színlap)

Szentsírnál, ápr. 23.: LABAN ET JACOB

TURRIS ZRINIANAE FAMILIAE (tánc)

AQUILA RAKOCZIANA NIDIFICATURA (színlap)

DRACO BATORIANUS

Patakienses demum recens exorta in medio regionis pravae et circum sidentium et observantum Calvinistarum teterrima, et si quid sit, quod crimini dari possit sagaci, venatrice, colluvie in aetate pene infante, adulta non solum Religioni modestia et sacris altaribus assistendi peritia, ad ipsorum Haereticorum admirationem, et Canonicorum Agriensium, qui non raro istic divina peragunt iucundum spectaculum, sed dictionis et actionis multum laudata dederunt specimina, tum vero maxime cum a peractis Celsissimi Principis Francisci Racozi cum Excellentissimi Comitum Croatiae Proregis Petri Zrinij Filia, quam etiam uterque Parens Patakinum usque Comitatus est, nuptijs Eorum Catholico connubio sub Schemate Patriarchae Jacob et Rachel bene precatae, et gratulae sunt. Duo tamen suspexere magis, alterum cum pro tumulo, quem Laban et Jacob, a se invicem creperant comici Adolescentuli turrim Zrinianae Familiae insignibus illustre saltando sustulerunt. Inque ille aquilam Rakoczianam nidificaturam dextere collocarunt, a qua et schediasma in theatrum demissum cum eorum nominibus, qui praemio donandi fuerunt.

Alterum cum Draco Batorianus in aëre, magna dexteritate ab orco submissum adversantium lemurum agmen devoravit. Datusque a Viris praestantissimis plausus, commendataque Societas, neque Haereticorum Aristarchi, quo eum plures convenerant, ut observarent, si quid afferetur, ex quo Neo coniugibus suaderi quemadmodum iam fecerant in Epithalamio, quod Viennae Junioris Comitum Zrinij Paedagogus concinnaverat et imprimi curaverat, cum enim in eo quaedam essent heroum animum ad pugnandum fortiter contra haereses inflammantia. Nobis adscribentes vulgaverant nos cruentum contra se Principibus porrigere Gladium tametsi et Author nomen

suum praefixisset, et typographus suum, et loci ubi im-pressum, quem praeconceptum inimicum sensum, et non parum nobis aliquando ob futurum cum tam modeste et a posite acta omnia vidissent et audissent butiliter correxerunt. (*Annuae Provinciae Austriae. 1666. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12063. MTA Mf. B 6992. 80–81.*); *Staud*, 1984–1988. II. 392–393.

1667

Vízkereszt: EPIPHANIAE MYSTERIJS REPRAESENTATIS IDIOMATE PAT-RIO CARMINE (magy. pompa, vers, zene) (*Kilián*, 1973. 161.)

Nagyhét, ápr. 3–8. : PROCESSIO FLAGELLANTIUM (*Kilián* 1973. nem ismeri)

Epiphaniae vero festum solennius habitum Patakini: de more patriae educta supplicatio tubis et tympanis insertis, et eiusdem diei Mysteryjs repraesentatis, atque idiomate patrio carmine explicatis, quae cum in foro constitisset, ad frequentissimum populum habita concio est, quae ipsos ita demulsit haereticos, ut eorum complures maxime ex scholastica adolescentia ordine deinceps decenti pompam comitati sunt. Patakini vero solo nuper ad Catholicam veritatem traduci caepit illam ipsam ita haeretici approbarunt, ut accomodatissimam ad Christi Salvatoris revocandam, in animos memoriam duxerint. Illud lepidum eorum permultos et imbutos fuisse errore (oderunt nimirum quidquid carni molestum haeretici et quod ipsi fugitant, sibi persuadere non possunt a Catholicis vere usurpari) ut fictum sanguinem, quo flagellantium cruenta fuere terga duxerint, suaque in persuasione tum confirmari, cum observassent adolescentem vasculo et aceto instructum, in quod subinde flagella immittebantur, circumcursare. Colorem enim illum rubrum fuisse temere clamitarunt, quos alij, et satis frequentes refutabant, et ad fidem Catholicam, quam post ii Pascalia festa ampleari sunt sub profitendum valentius impellebantur. Praemissae illis aliquod in locis vel ardentes de Christi doloribus conciones. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1667. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12064. MTA Mf. B 6992.3, 7–8.*).

1669

Úrnapja, jún. 20.: DRAMA

(*Kilián*, 1973. a címét nem ismeri)

In foro deinde ante istorum haeticorum domos quaterna de more Catholico erecta altaria, et Evangelia decantata. Habita demum concio, quae ab ipsis etiam haeticis commendari promeruit, sicut etiam drama, quos sub eius exitum datum est. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1669. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12064. MTA Mf. B 6992.28.*)

1669

Nagyböjt, márc. 6–ápr. 19.: PROCESSIONES FLAGELLANTIUM
(Kilián, 1973. címét nem ismeri)

Nagyhét, ápr. 14–19. CHRISTUS PATIENS CRUCIBUS, SYMBOLIS INTERIEC-TIS (pompa lugubris)

Patakini tamen praeterea Psalmus quinquagesimus quotidie decantatus. A quadrage-simo dimidio et templum nostrum eisdem ferijs sextis agmina in sese desaevi-entium, crucesve bajulantium et propterea in sese Christi dolorum partem deoneran-tium e scholastica plurimum adolescentum plerisque in locis inducta. Quae tamen quaedam solum fuere praeludia, lugubris eis pompis, quam maiorem hedomadem per Civitatum plateas et fora magna diverberantium et crucibus, onustorum frequentia, symbolis interjectis, ad magis affectuosos eam adornantium et spectantium animis in Christo patientem suggerendos. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1669. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12066. MTA Mf. B 6993.103.*)

1669

Úrnapja, jún. 20.: POMPA EX INTERIORE ARCE (Kilián, 1973. ismeri)

Úrnap nyolcadára eső vasárnap, jún. 23.: DE GEDEONE (drama) (Kilián, 1973. ismeri)

Patakini duplex circumducta pompa, alter ex interiore arce per subjecti oppidi plateas, et forum quaterni ante Calvinistarum domos altaribus erectis, alter ex parte exteriori Dominica infra octavas pari et processu et apparatu. In utraque in foro habita concio, et posterior clausa est Gedeone producto. In utraque Principes praeivere pietate et cum moniti fuissent propter solis et aestuantem ardorem sibi umbellas praeferre ...temperandum peterentur. Id agere voluerunt, ne quid minus in honorando praesente Deo facerent, quam circumfusus populus reliquus. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1669. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12066. MTA Mf. B 6993.106.*); *Staud, 1984–1988. II. 394.*

1675

Nagypéntek, ápr. 12.: INNOCUE MORIENS ABEL (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1675. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12072. MTA Mf. B 6993. 81.*); *Staud, 1984–1988. II. 394.* (Kilián, 1973. ismeri)

1676

Sárospatak Kassához kapcsolva. Patres: 4.

1680

3 patres, 2 magistri, 5 fratres, o coadiutor, o inquilinus, 1 parochus. Összesen 11.

1691

Sárospatak missio 2 pappal

1695

1 pap tanít.

DRAMA (német) (*Kilián*, 1973. forrásközlésében az adatot bővebben ismeri. Lásd itt alább.)

Sed et juvenus Residentiae Patakiensis in theatro visa est, spectante praeter numerosam vicinae Nobilitatis frequentiam ipso Celsissimo Principe Francisco Leopoldo Georgio Rakoczy cum serenissima sua Neorheinem sorte, ac Excel-lentissimo et Illustrissimo suo Domino Astine e Comitibus d'Apremont. Dramate ad votum exacto, Celsissimus cum suis pala succlamabat Idiomate Germano: Dicat quis, quod volet, illud verum manet, omne pulchrum, honestumque apud Jesuitas reperiri. Mirabatur quippe a tam modico studiosae Juventutis manipulo, talem sibi exhiberi posse honorem. Inde nata occasio, ut pro augendo scholarium numero novum excitaretur seminarium, qui maiora in dies sumit incrementa. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1695. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12091. MTA Mf. B 6996. 52v.*); *Staud*, 1984–1988. II. 395.

1698

Sárospatakon: 2 személy (pap?)

1700

4 pap, 1 világi magister tanítja a principistákat és a parvistákat. Ő egyben a kántor is. (*Puncta Pro Annalibus Austriae Societatis Jesu Ad Annum Jubilaeum 1700-um Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12229. MTA Mf. B 7015. 386v.–389r.*)

1725.

DRAMA MAJUS (praem) (Kilián, 1973. 161. adata nem azonosítható ezzel)

Patakienses hoc tandem anno, quod diu jam optaverant, Magistrum nostrum obtinere, qui syntaxim, grammaticamque restituens drama majus instruxit, cum applausu multo et Societatis commendatione. Accessere et praemia ex liberalitate Reverendi Patris Superioris distributa. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1725*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12119. MTA Mf. B 7002. 82v–83r.); Staud, 1984–1988. II. 398.

1725

1 oeconomus

1726

SPECTACULUM COMICUM. (STAUD II. 398.) (feltehetőleg azonos a Kilián, 1973. 161. előadott Chremes darabbal.)

1727

DRAMA (semel, supr. med. gramm.)

Patakini eandem laudem semel suprema mediaque classis Grammatica retulit. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1727*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien 12121. MTA Mf. B 7002. 58v.) (Kilián, 1973. farsangkor Demiphon előadással azonos.)

1728

Létszám: 70.

4 pap, magister.

DE SOLOECISMO ET BARBARISMO TRIUMPHUS.(synt. Theatr. in arce interiori) (Azonos Kilián, 1973. 1728-ban előadott darabbal)

Patakinum septuaginta adolescentes excoluit, deditque in scenam Nobilem Syn-taxeos de Soloecismo et Barbarismo triumphum, theatro in arce interiori celsissimi Principis de Trauthsan adornato, non sine spectantium voluptate. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1728*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12122. MTA Mf. B 7002. 110v–111r.); Staud, 1984–1988. II. 399.

1732

Létszám: 80.

JUSTUS ET PASTOR AD MARTYRIUM CURRENTES (azonos a *Kilián*, 1973. 162. lapon közölt adattal)

Patakiense super octoginta numeravit, mediae duae classes prodixerunt Justum et Pastorem e ludo domum reduces, abjectis tabulis ad martyrium currentes et pro Christo coronato. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1732*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12126. MTA Mf. B 7004. 297.); *Staud*, 1984–1988. II. 400.

1733

Létszám: 70 + 63.

Patakinenses Syntaxis juncta Grammaticae septendecim discipulorum numero, infima cum elementari sexaginta tribus definiebatur. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1733*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12127. MTA Mf. B 7004. 165.)

1734

Létszám: 80.

Patakini octuaginta aliquot instituebantur. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1734*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 1734. MTA Mf. B 7005. 131r.)

1735

Tanulólétszám: 65.

1737

Pap: 5, magister: 1, fratres: 2.

Sacerdotes quinque, Magister unus, Fratres duo magno terrore perculsi quarto idus Martii, damnum non vulgare subierant. Funestum siquidem adjacente in oppido ortum incendium hausit moenia residentiae, Scholarum Templique tecta, et cum his reliqua, quae furori ejus subito adeo grassanti eripi nequiverunt. Színjátékra vonatkozó adat nincs. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1737*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12131. MTA Mf. B 7006. 119r.) (Ezt a tüzesetet *Kilián*, 1973. 162. nem ismeri)

1738

Létszám: 75.

Paulo plure Patakinum censuit capitibus Septuaginta et in uno in quatuor classes trutis, quos duo saeculares Magistri virtutis ...expilivere. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1738*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12132. MTA Mf. B 7006. 291r.)

1739

Létszám: a pestis miatt csak 62.

Verum et hoc mense Junio, abrupto studiorum cursu grassantis jam apertius mali terrore quaquaversum diffugere. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1739*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12133. MTA Mf. B 7007. 66v.)

1740

Patakini ob contagionis per semestre solum Imperium in pauculos qvosdam Pallas exercuit. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1740*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12134. MTA Mf. B 7007. 94.)

1741

Létszám: 60

SERENISSIMAE REGINAE CORONATIO

Patachini res sane major, quam pro numero Juventutis tentata feliciter scenicoque ludo Serenissimae Reginae coronatio cum spectantium plausu adumbrata est. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1741*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12135. MTA Mf. B 7007. 85. (Kilián, 1973. ez a koronázási játék nem ismert.)

1742

Létszám: 70.

Calendae Maji: MAJALIS REX

In literaria Patakiniensium republica grammatica placuit ipsis, calandis Maij Majalem Regem a Spectantium risum et voluptatem imponere solio. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1742*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12136. MTA Mf. B 7007. 68.); Staud, 1984–1988. II. 401 (Kilián, 1973. a vonatkozó évnél tárgyalja).

1743

Par metus effecit, ut et Patakiensium Museum conticesceret. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1743*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12137. MTA Mf. B 7007. 90.)

1746

Létszám: 93.

SUA SUPREMA TER IN SCENA, QUOTIES VIVA, TOTIES PLACITA (supr. gramm)

Patakiensis Pallas suis sub signis numeravit Adolescentes nonaginta tres. Inter quos e Nobilitate summam infimamque inter media complures Sua ter in Scena suprema Grammatices comparuit, quoties viva, toties placita. (*Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1746*. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12140. MTA Mf. B 7008. 118r.)

1747

Létszám: 115.

MAMMLIUS (synt)

LYDIUS (elem.)

Patakini 115 erant, qui e scholis fructum retulerunt. Syntaxis Mammlio, elementaris Lydio producto haereticos in admirationem ruboremque dedit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1747* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12141. MTA Mf. B 7008. 67v.); Staud, 1984–1988. II. 402.

1748

Létszám: sok

Nec deerant Academistae Patakino scribitur, qvōd in alterum annum a qvo saeculari Magister noster substitutus est, minuatur Tokaini Patrum Scholarum Piarum et Ujhelyini Patrum

Eremitarum Divi Pauli. Numerus studiosorum et Noster ita crescat, ut jam scholae vix capiant. Duorum Vice-Comitum filiolos informavit infima grammatices, qvos et alios in Theatrum eductos cum viderent Auditores, in lacrymas soluti sunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1748 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12142. MTA Mf. B 7008. 53v.*)

1750

BACCHUS NON DILUTUS (synt 2x)

SEPTEM PECCATA CAPITALIA (synt)

CRECENTII CONSTANTIA INVICTA (elem)

Patakinum, quod numero defuit, virtute et progressu suorum sarsit. Syntaxis bis in publicum prodijt, et semel Bacchum non dilutum, tum septem peccata Capitalia e theatro, utinam ex orbe omni et quidem extra scenam exturbavit. Crecentij constantiam invictam Elementaris exhibuit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1750 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12144. MTA Mf. B 7009. 57r.*); Staud, 1984–1988. II. 403–404.

1752

Létszám: 70.

PALLAS DE LIBERTATE TRIUMPHANS (supr. gramm)

JORAMUS QVIDAM FILIIS SUIS HAEREDITATIS LOCO THESAURUM E VINEA EFFODIENDUM RELINQVENS (inf)

Patakiensis Pallas septuaginta capitibus frequens fuit, suprema grammatices in scenam dedit Palladem de libertate Triumphantem. Infima Joramum qvendam Filiis suis haereditatis Loco Thesaurum e vinea effodiendum relinqventem. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1752 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12146. MTA Mf. B 7009. 45v.*)

1753

Létszám: 80.

FRIDERICUS SAXONIAE DUX CATHOLICA SACRA AMPLEXUS (classes?)

Patakini discipuli octuagesimum numerum non superarunt. Ludi Theatralis materiam praebuit

Fridericus Saxoniae Dux Catholica Sacra amplexus. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1753* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12147. MTA Mf. B 7009. 85r.); Staud, 1984–1988. II. 404–405.

1754

Létszám: 70.

JOSEPHUS AEGYPTI PROREX (supr. gramm. l.)

INFELIX LARVATORUM FURIUM TRIAS (inf. m.)

Patakiense scholae non a pluribus, quam septuaginta adibantur, non tamen infecundae erant, nam praeterquam quod suprema Grammatica Josephum Aegypti Proregem latino idiomate ediderit, infima patrio infelicem larvatorum furium triadem deflevit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1754* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12148. MTA Mf. B 7010. 112r.); Staud, 1984–1988. II. 405.

1755

Létszám: 80.

MODERATORES IN THEATRIS VOTA AEQUARUNT. (classes)

Patakini octuaginta sive in virtutibus, sive literarijs progressibus, sive demum in Theatris vota suorum moderatorum aequarunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1755* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12 149. MTA Mikrofilmtár B 7010.92v.)

1756

Létszám: 83.

ULYSSI SECURITAS INTER RUDERA COLLABENTIS URBIS (elem)

Patakiensium Scholarum Rectores numerabant tres supra octuaginta. Elementaris patrio idiomate summam puerorum Ulyssi ponensium securitatem inter rudera collabentis urbis exhibuit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1756* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12150. MTA Mf. B 7010. 109r.); Staud, 1984–1988. II. 405–406.

1757

Létszám: 150.

HERCULES ATLANTIS VICES IN SUSTINENDA TERRA CAELO SUBEUNS (supr. gramm)

NEGLIGENTIA PUERORUM (inf. gramm)

Patakinis duo Scholarum Moderatores centum quinque discipulos erudiverunt. Suprema Grammatices edidit Herculem Atlantis vices in festinando caelo subeuntem; plusquam Milonianis laceritis nobilitas tota comitatus Szempleniensis applausit. Infima Grammatices Classis comoediam suam inscripsit: Negligentia puerorum, erat spectaculum tanto gratius, quanto facilius sine multa instructione nativa puerorum negligentia exprimebatur. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1757* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12151. MTA Mf. B 7010. 77r.); *Staud*, 1984–1988. II. 406.

1758

Létszám: 60.

Patakinum sexaginta discipulos bonis artibus praeclare imbuunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1758* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12152. MTA Mf. B 7010. 74r.)

1761

Létszám: 76.

TENTAMINA HISTORICA: CLASSICORUM INTERPRETATIO

Patakinenses scholae discipulos quidem non plures, quam sex et septuaginta numerarunt, at a virtute progressu literario tentaminibus historicis classicorum interpretatione celebratos. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1761* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12155. MTA Mf. B 7011. 69r.)

1762

Létszám: 108.

EXPERIENTIA NOTITIAE HISTORICAE

Patakiensis Pallas centum amplius studiosis frequens fuit. Octo, ex his a Residentia laute liberaliterque sunt habiti. Notitiae historicae ubivis experientia capta. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1762* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12156. MTA Mf. B 7011. 47v.)

1763

Létszám: 87.

CERTAMINA IN HISTORIA

INTERPRETATIO AUCTORUM

Patakini duo Moderatoris adolescentes septem et octuaginta infirmandos nacti sunt. Classes singulae in historico certamina, et auctorum interpretatione laudem consecutae sunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1763* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12157. MTA Mf. B 7011. 67v–68r.)

1765

Létszám: 102.

Patakinum discipulis quidem non nisi centum et duobus confertum fuit, qui tamen praeclare progressus factos comprobarunt. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1765* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12159. MTA Mf. B 7012. 62r.)

1766

Létszám: 105.

ABSOLON (patr. idiomate)

Patakiense Gymnasium literis et virtute instituit centum et quinque. Absolon patrio idiomate datus applasum inclyti comitatus Zempliniensis Magistratum meruit, et beneficas eorum manus ad condendas scholas, quae misere fatiscunt provocaturus videtur. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1766* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12160. MTA Mf. B 7012. 55v.); *Staud*, 1984–1988. II. 407.

1767

Létszám: 92.

TENTAMINA

DECLAMATIONES

Patakinensibus nonaginta duo discipuli obvenerunt non inglorij, seu tentamina, seu declamationes spectes. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1767* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12161. MTA Mf. B 7012. 60v.)

1769

Létszám: 80.

Patakinenses scholae octuaginta nonnisi imbuerunt, ea tamen quae praescripta fuerunt, magna industria sunt executae. Trivialibus in scholis juvenus catholica institueretur exactius, sacerdos noster quot Mercurij et Veneris diebus credendorum summam exposuit. (*Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1769* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. 12162. MTA Mf. B 7012. 51v.)

IRODALOM

Hets, 1938

Hets J. Aurelián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938.

Kilián, 1973.

Kilián István: A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 164–183.

Kilián, 1992.

Kilián István: A minorita színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat. Budapest, 1992.

Staud, 1984–1988.

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. Fontes ludorum Scenicorum in Scholis S. J. Hungariae. I–III.

Sorozatszerk.: Hopp Lajos. Budapest, 1984–1988.

Takács, 1937.

Takács József: A jezsuita iskoladráma (1581–1773.) II. Budapest, 1937.

Kilián István:

Az *Annuae Litterae* adatai

a sárospataki jezsuita iskola színjátszásáról

Kulcsszavak:

Sárospatak, iskolai színjátszás, *Historia Domus*,

***Annuae Litterae*, diárium, jezsuita iskola**

Tanulmányomban bemutatom a kutatás alapjául szolgáló források sajátosságait, az iskolai színjátszás szempontjából történő kutatásuk fontosságát. A jezsuita háztörténet egyik legjelentősebb történeti forrása a *Historia Domus* volt, amit a kinevezett historicusnak pontosan, lelkiismeretesen, határidőre kellett vezetnie. A *Historia Domus* beszámolt az egész egyházi év jeles ünnepnapjainak ünneplési módjairól. Ebből kiderül, hogy a jezsuiták természetesen minden tekintetben a látvány erejére próbáltak hagyatkozni.

A jezsuita háztörténet másik, igen jelentős forrása az *Annuae Litterae* volt. Az *Annuae Litterae* fejezetei ugyanazok voltak, mint a *Historia Domus*éi, de kisebb terjedelemben kellett a historicusnak megírnia. A harmadik történeti forrás a *diárium* volt, amit a jezsuita rendben nem volt kötelező vezetni. Az előbbi két forrásmunka mellett a diárium adatai látszanak a leghitelesebbeknek és a legfrissebbeknek, de nem feltétlenül a legteljesebbeknek. A kutatónak az a sejtése, hogy a *Historia Domus* és a diárium adatainak birtokában lehet konkretizálni a leglényegesebb adatokat. Az *Annuae Litterae* is sok mindenről tájékoztathat. De látható, hogy csak e három jelentős forrás adataiból sem könnyű rekonstruálni a 17–18. századi iskolai előadásokat. Az *Annuae Litterae* nagyon sok évben megadja a tanulók létszámát, pontosan számon tartja azt is, hogy a jezsuiták milyen személyi állománnyal dolgoztak Sárospatakon.

Tanulmányom befejező részéhez csatoltam a sárospataki jezsuita rend működése során a magyar drámakutatás szempontjából fontos, eddig publikálatlan forrásadatokat 1662–1769 közötti időből.

A szerző:

Kilián István

professor emeritus

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

3515 Miskolc, Egyetemváros

E-mail: kiliani@freemail.hu

SUMMARY

István Kilián:

Data in the *Annuae Litterae* on Jesuit School Theatrical Life at Sárospatak

Keyword:

Sárospatak, school theatrical, *Historia Domus*, *Annuae Litterae*, *Diarium*, Jesuit School

In my study, I present the characteristics of the source documentation, hoping also to show the importance of researching this topic from the point of view of the school theatricals. One of the most important historical sources relating to the regional Jesuit Church history was the *Historia Domus*, which the appointed *Historicus* was obliged to keep up-to-date, in great detail and conscientiously. The *Historia Domus* also reported on the ways in which the Church celebrated the biggest feast days of the whole Church year. Looking at these documents, it becomes clear that the Jesuits were adept at using the power of scenery.

Another very important source for students of Jesuit Church history are the *Annuae Litterae*. The chapters of the *Annuae Litterae* were recorded just like those of the *Historia Domus*; however the *Historicus* did not have to go into such detail with the former. The third historical source available is the *Diarium*, which the Jesuit Order were never actually obliged to keep. Besides the previous two sources, data from the *Diarium* seem to be the most authentic and most recent, but not necessarily the most complete. So it is that the researcher comes to the assumption that the most important data is principally that from the *Historia Domus* and the *Diarium* in combination. The *Annuae Litterae* offer information on broader, less ecclesiastical issues. Consequently, reconstructing the nature of school performances during the 17th and 18th centuries is not easy, whatever data sources one uses. The *Annuae Litterae* record the number of students and also official Jesuit staff numbers at the Sárospatak School over many years.

Alongside the final part of my study, I include the source data from the period 1622 to 1769, i.e. data not published until now. This data is important from the point of view of Hungarian historical drama research with regards the age of the Jesuit Order at Sárospatak.

The Author:

István Kilián

Professor Emeritus

University of Miskolc

Faculty of Arts

Institute for Hungarian Language and Literature

H 3515 Miskolc, Egyetemváros

E-mail: kiliani@freemail.hu

A jezsuita rend megalapításától kezdve Európa-szerte számos gyógyszerházzal rendelkezett. Ez azzal magyarázható, hogy az 1540-ben létrejött Jézus Társaság gyorsan elterjedt Európában, sőt, még ugyanabban az évszázadban megkezdte missziós tevékenységét más földrészekeken is.¹ A misszió megalapítója, Xavéri Szent Ferenc volt, aki 1506-ban született és 1534-ben csatlakozott Ignáchoz. Kelet-Indiában és Japánban folytatott missziós tevékenysége során több növény, állat és ásvány felfedezője lett. 1552-ben halt meg Kína partjainál, ahova már nem sikerült eljutnia.² A természettudományos képzettségű felfedező misszionárius atyáknak elvülhetetlen érdemeik voltak egy sereg gyógyszer, gyógynövény, illetve hatóanyag felfedezésében. Ők fedezték fel a sulyom jezsuita dió, a kétszarvas sulyom kínai növény, a China kéreg, a Peru balzsam vagy a Condurago kéreg gyógyító hatását. Jezsuita teát is készítettek, melynek féreghajtó hatása volt. Volt olyan atya, aki egymaga 1600 gyógyhatású növényt fedezett föl, melyek közül 300 az ő nevével viseli. A missziós atyák az általuk felfedezett növényeket, illetve azok hatóanyagait Rómába küldték, ahol szétosztották azokat a rend kórházai és gyógyszerházaik között.³

Magyarországon először Oláh Miklós esztergomi érsek telepítette meg a rend tagjait 1561-ben. Itt öt év múlva minden a tűz martalékává lett. Draskovich György kalocsai érsek kieszközölte számukra a turóci prépostságot, melynek jövedelméből Znióváránál és Sellyén rendházakat és kollégiumokat alapítottak. A protestáns rendek elkövetek minden lehető a jezsuiták megtelepedése ellen. El is értek annyit, hogy 1621-ig csak mint világi papok működtek, de Forgách Ferenc és Pázmány Péter prímás legyőzhetetlen befolyása alatt, 1614 és 1660 között újra rendházakat építettek Nagyszombatban, Pozsonyban, Győrött, Kassán, Szatmáron, Ungváron, Varasdon, Sopronban, Besztercebányán, Rozsnyón és Szokolcán.⁴

Az erdélyi fejedelemségbe Báthory István hozta be az atyákat, 1579-ben Gyulafehérvárra és Kolozsmonostorra, majd Báthory Kristóf 1581-ben Kolozsvárra. 1588-ban azonban már kénytelenek voltak távozni és csak 7 év múlva térhettek vissza. 1607-ben végleg száműzték őket, de néhányan mint világi papok tovább működtek a lelkipásztorkodás területén. Egyes rendtagok

1 *Diós*, 1984. 387–394.

2 *Diós*, 1984. 685–688.

3 *Baradlay–Bársony*, 1930. I. 214–215.

4 *Baradlay–Bársony*, 1930. I. 207.

fölkeresték még a török hódoltságban nyomorgó katolikus magyarokat is Budán, Temesváron és Pécsen. Többszöri elűzésük, betiltásuk ellenére is régi, kipróbált és minden helyzethez alkalmazkodni tudó elveikkel mindig talpra tudtak állni és beilleszkedni a szükség hozta helyzetbe.⁵ 1702-től ismét misszió létesült Erdélyben, jezsuita iskola működött Gyulafehérváron, Brassóban és Nagyszebenben.⁶

Az első magyarországi jezsuita gyógyszerész De Milanesiis Maximus volt 1587-ben Gyulafehérváron. Akkor 59 éves volt, a Társaságba 1569-ben lépett be. Az 1586-ban kitört pusztító pestisről több igen érdekes és hosszú levele maradt hátra, ám a betegség hamarosan őt is elragadta. Az említett 1588-as évtől a gyógyszerterek vezetésében hosszabb szünet állt be.⁷

A patikák berendezésének szokásos módja a középkorban alakult ki és fennmaradt egészen a 20. század második feléig. A falak mentén körbefutó, gyógyszerértékelésre szánt szekrények és a vevő fogadására kialakított táraasztal még néhány évtizeddel ezelőtt is a patikák legjellegzetesebb bútordarabjai voltak. A polcokon patikaedények sorakoztak, melyekre a kor szokása szerint címereket festettek. A táraasztalnál nagy mozsarat helyeztek el. Az asztal szélén kétkarú mérleg és/vagy lat sorozat segítette a hatóanyagok pontos mérését. A középkorban a gyógyszerérték még egyetlen helyiségből állt, 1500 körül kezdték elkülöníteni a laboratóriumot az officinától, vagyis a betegek fogadására elkülönített tértől. Ettől kezdve az officina igényes, sőt művészi kialakítására nagyon nagy hangsúlyt helyeztek. Így aztán egy-egy barokk berendezés a bútorművészet remeke, és sok esetben a tervezők, az alkotók neve is fennmaradt az utókor számára is. A jezsuiták barokk művészetének egyik legkiválóbb egyénisége és közép-európai terjesztője volt Christoph Tausch, aki Ausztriában, Németországban és Magyarországon egyaránt dolgozott. 1712 és 15 között a trencsényi jezsuita rendház építkezéseinek tervezője, vezetője és berendezéseinek is tervezője volt. Az itt működő asztalos- és faragóműhely mesterei lettek a magyar barokk bútorművészet megteremtői. Műveik: a trencsényi refektórium, a nagyszombati könyvtár, a kőszegi és a székesfehérvári patika.⁸

⁵ Baradlay-Bársony, 1930. I. 205–206.

⁶ URL http://hu.wikipedia.org/wiki/18._sz%C3%A1zadi_erd%C3%A9lyi_jezsuita_szerzetesek_list%C3%A1ja

⁷ Baradlay-Bársony, 1930. I. 206.

⁸ Batári, 1994. 7.

A fennmaradt magyarországi jezsuita patika-berendezések közül a legszebb a kőszegi patika-múzeum, ahol a jezsuiták 1743-ban nyitották meg gyógyszerárúkat saját rendházukban, a berendezés pedig 1744-ben készült. A bútorzat 1981-ben került vissza eredeti helyére az Iparművészeti Múzeumból, ami a 20. század elején megvásárolta azt.⁹

Az officina hátsó és oldalfalai elé két szintre tagolt szekrényeket építettek. A korpuszok alsó részén padozat, melynek rekeszei tárolásra szolgálnak, fedőlapjai pedig ülőhelyül. A függőleges S vonalakban ívelő dorzálékban három fióksor helyezkedik el. A terem boltozatához igazodó, lendületes ívű párkányzattal koronázott felső rész nyitott polcain sorakoznak az edények. Az üvegajtókkal zárható két sarokszekrény a mérgező anyagok tárolására szolgált. A berendezéshez tartozik még a Szent Kozmát és Szent Damjánt ábrázoló kép és a magyar királyt ábrázoló festmény, ez utóbbi 19. századi és összefüggésben van a patika 19. század közepén keletkezett Magyar Király elnevezésével. Az officina közepén a nyolc, oroszlánkarmos lábon nyugvó tárasztal helyezkedik el. A középső bejárat két oldalán két, patikaedényt tartó szerezcsen szobra áll. A mennyezetfreskó későbbi, mint a bútorzat, amit három fráter készített.¹⁰ A berendezés nagy hasonlóságot mutat az egrivel.

A nagyszombati patikát 1636-ban alapították. Első vezetője Jung Ábrahám volt, aki 1648-ig látta el feladatát. Erről a patikáról írta Pázmány Péter Eszterházy nádornak, mikor öregségének nyavalyáiról panaszkodott, a következőket: „kérem kegyelmedet, ajánlja mindenkinek szolgálatomat, és csináltassa meg ebben az apothékában ezt az egynéhány pilulát... Rp: (itt következik a «pilulák» receptje). Amit kíván a patikárius, megfizetem.”¹¹

A kassai gyógyszerár 1640-ben nyílt „Ad oculum Dei” név alatt. A gyógyszerár vezetője mindig a kollégium vezetőjének közvetlen felügyelete alá tartozott, akit csak előzetes kiképzés és gyakorlat után bíztak meg. A világi hatóság előtt is esküt kellett tennie. A gyógyszerár berendezését is ismerjük: gazdagon aranyozott díszes faállványai voltak, melyeken kb. 500 db kisebb-nagyobb, vert ezüstből készült, arannyal bevont edény állt. Ezüsttálcsák, -tégelyek és egyéb, keverésre alkalmas edények tartoztak még a felszereléshez. Az „Isteni Szem” mint cégér körül aranypálcákból készült fénykoszorú tündökölt. Három feliratos törömoszár is fennmaradt a berendezésből.¹²

9 URL <http://lexikon.katolikus.hu/K/k%C5%91szegi%20jezsuita%20gy%C3%B3gyszert%C3%A1r.html>

10 *Nékám*, 1971. 28.

11 *Baradlay-Bársony*, 1930. I. 207–209.

12 *Baradlay-Bársony*, 1930. I. 209–210.

1654-ben alapították a győri patikát. Berendezéséből igen kevés maradt fenn, mindössze két mérlegszekrény. A II. világháború előtt ennél még jóval több minden megvolt, de már akkor is hiányos volt. Viszont fennmaradt mennyezetfreskója, ami a legszebb Magyarországon.¹³

1658-ban nyílt meg a pozsonyi patika. Berendezése 1727-ben készült, rokokó stílusban. Edényeit részben Lippay érsek, részben a jezsuiták címere díszíti. Hat darab márványból készült, orosz-lánok által tartott asztal és egy alabástrom zúzóedény maradt fenn. A gyógyszerértár jelmondata a mennyezetre volt felfestve: „Quid-quid agis, prufenter agaset respice finem 1727.” (Akármit cselekszel, megfontoltan cselekedd és tekintsd a végét.) A pozsonyi patika történetéről sok érdekes adat maradt fenn. Itt is sok gondot okozott a jezsuita atyáknak a város magisztrátusa, ami mindenféle akadályokat próbált gördíteni működésük elé annak érdekében, hogy ne támaszszanak konkurenciát a polgárok által működtetett gyógyszerértáraknak. A magisztrátus megkívánta, hogy vállaljanak részt a közterhekből, hogy a város által kirendelt orvos vizsgálja meg a patikát, és hogy a gyógyszerész előtte vizsgát és esküt tegyen. A patika gyógyszerésze 1727-ben letette a magisztrátus előtt az esküt, a rend, illetve a jezsuita kollégium pedig 1735-ben egyszeri 1000 forint összeget fizetett be a város kasszájába, aminek évi 60 forint kamata volt, ennek fejében a patika egyszer s mindenkorra mentes maradt a közterhek alól. Több ízben megkísérelték a polgári gyógyszerészek elérni azt is, hogy a patika csak a kollégium ellátását szolgálja, a polgárság számára ne lehessen nyitva. Ilyen esetek más településeken is előfordultak. A személyzet a vezető atyán kívül egy-két segédből állt, az elsőt a rend fizette, a másodikért a gyógyszerész a rendnek 100 forintot, minden továbbiért 80 forintot fizetett.¹⁴

A pécsi patika alapításának évét 1697-re teszik. Sajnos, berendezéséből vajmi kevés maradt fenn, az Orvostörténeti Múzeumban őriznek egy diófából készült mérlegszekrényt. Az egész berendezés faragott diófa bútor volt.¹⁵

A székesfehérvári patika világi alapítású (1688) volt, de 1745-ben megvásárolták a jezsuiták. Cadelli Józsefet, aki korábban Kőszegen volt asztalos, ideiglenes jelleggel átvezényelték Székesfehérvárra, ahol ő készítette azt a márványt utánozó festésű puhafa berendezést, ami nagyon sok hasonlatosságot mutat a kőszegivel. 1749-ben Székesfehérvárra helyezték Baumgartner Bernátot, aki kiváló asztalosmester hírében állt. Novíciusi éveit Trencsénben töltötte, majd az esztergomi, a bécsi és a varasdi rendházban dolgozott. A fehérvári műhely 1760-ig állt a vezetése alatt, a templom és a rendház berendezésén kívül ő készítette az officina újabb berendezését is. Ez utóbbit 1746 és 57 között. A korpusz horizontálisan két szintre tagolt, alul padozat, fölötté három nagyobb fióksor, majd két kis fióksor. A kisebb mélységű, fülkével tagolt emelet polcos

¹³ Nékám, 1971. 28.

¹⁴ Baradlay-Bársony, 1930. I. 207–209.

¹⁵ Baradlay-Bársony, 1930. I. 209.

kialakítású. A padozat hullámszó, ezt a hullámszót a polcok is átveszik. A patika bútorzatán két dombormű található, Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferencé. A fehérvári kollégiumban általában 20-25 diákot tanítottak ingyen, jórészt a patika bevételeiből.¹⁶

Egerben először 1644-ben jelentek meg a rend tagjai, amikor Leleszi János páter a protestánsok ellen kezdett prédikálni. Itt tartózkodásuk ekkor azonban csak átmeneti volt, a város a török birodalom részeként egy vilajet központja volt. 1687. december 17-én, amikor a török katonaság a mamlúk kapun keresztül elhagyta a várost, Caraffa generális táborában megjelent P. Pusztabonyák István és tárgyalta Caraffával a jezsuitáknak Egerben való letelepedéséről. A város piacán, az Eger-patak partján állott egy török mecset, amit eredetileg a jezsuitáknak szántak, de választásuk végül inkább egy szerényebb mecsetre esett, melynek környékén nagyobb hely állt rendelkezésre a terjeszkedéshez, és magasabb fekvése révén az árvizeknek sem volt annyira kitéve, mint a patakparti épület. Caraffa generális és Fischer Miklós kamarai adminisztrátor jelölte ki a hosszú utcában lévő telket. Az első hálaadó istentiszteletet is ebben a mecsetben tartották a császáriak.¹⁷

Amikor 1699. október 28-án Telekessy püspök, elsőként a főpásztorok közül, Egerbe érkezett, hogy újból elfoglalja az egri püspökök ősi székhelyét, a püspöki rezidencia lakhatatlan volt, ezért a jezsuitákhoz szállásolta be magát. Saját költségén kezdte meg az egri egyházmegye újjászervezését, 1701 augusztusában pedig sikerült visszaszereznie a bécsi udvari kamarától az egri püspökség birtokait és dézsmáit. Főpapi munkássága két fő irányban bontakozott ki: megszervezte a papnevelést, ebből a célból létesítette a szemináriumot, valamint helyreállította a tönkrement templomokat, illetve újakat építtetett. A hosszú ideig tartó török hódoltság, valamint a reformáció rohamos terjedése a 16. század folyamán súlyos veszteségeket hozott az egyházmegye területén mind a papok létszámát, mind az egyházi épületeket, és elsősorban a templomokat illetően. 1705-ben kezdték meg tanulmányaikat a szemináriumban az első egri papnövendékek. Az oktatást a püspök a jezsuita atyákra bízta. A Rákóczi-szabadságharc alatt Telekessy nemcsak pártfogásába vette az egri és a gyöngyösi jezsuita gimnáziumot, hanem mikor 1707-ben a jezsuiták kénytelenek voltak elhagyni rendházaikat, ő tartotta fenn az iskolákat.¹⁸

A jezsuiták elsősorban térítés céljából érkeztek Egerbe, de már megjelenésükkor iskolát is nyitottak, Fenesy György és Telekessy István püspök támogatásával azonnal megkezdték az új templom és rendház építését. A Historia Domus szerint a rendház építése 1703 őszén akadt el, amikor Rákóczi serege a várost elfoglalta. 1705 februárjának végén vonult be Rákóczi Egerbe. A szécsényi országos gyűlésen pedig a rendek kimondták, hogy a jezsuitáknak távoznuk kell a

¹⁶ Batári, 1994. 11.

¹⁷ Dercsényi-Voit, 1972. 529.

¹⁸ URL <http://www.eger.egyhazmegye.hu/index.php/egyhazmegyenk-tortenete/Page-5>

felkelők által elfoglalt területekről. Egerből azonban többszöri felszólításra sem mentek el, tovább folytatták a tanítást. A püspök ugyanis többször közbenjárt értük a fejedelemmel, de mint láttuk, eredménytelenül, mert 1707-ben mégiscsak elhagyták Eget. A jezsuita atyák, akik Rákóczi idejében azokban a felső-magyarországi rendházakban voltak, melyek császári kézben maradtak, 1710-ben a császári seregekhez csatlakozva tértek vissza a városba. Ettől kezdve zavartalanul folytathatták a rendház és a templom, később az iskola építését.¹⁹

A templom és a rendház építésére már 1699-ben 3 egri és 3 bécsi terv jött létre. Végül az egri rektor, P. Pethő István tervét fogadták el Rómában. Az alapkövetétel 1700. július 31-én, Loyolai Szent Ignác napján volt. A templomot Borgia Szent Ferenc tiszteletére szentelték. A rendház építése 1727-ben, a templomé pedig 1742-ben fejeződött be, de a főoltár csak 1770-ben készült el Borgia Szent Ferenc alakjával. Az atyák 1754-ben építették fel gimnáziumukat.²⁰

1712. június 13-án jelzi a *Historia Domus*, hogy Telekessy Borgia Szt. Ferenc tiszteletére 2000 rajnai forintot adott az egri rendháznak. Csak 1713-ban döntött el véglegesen, hogy a pénzt milyen célra fogják felhasználni. Két lehetőség volt: közvetlenül a templom vagy a rendház építése, vagy patika létesítése. A patika bevételeiből ugyanis tovább folytathatták a templom és a rendház építését. Ambler Tamás superior a püspök adományát teljes egészében a templomra akarta fordítani, mert nem bízott abban, hogy a patika kifizetődő lesz. A bécsi provinciális azonban utasította az egrieket, hogy építsék meg a patikát. A gyógyszerárakkal kapcsolatban a rend ugyanis már több mint száz éve jó tapasztalatokkal rendelkezett és sehol sem saját vagyonosodására használta fel a patikák bevételeit, hanem többnyire közérdekű célokra, gyakran például szegény diákok taníttatására.²¹

A jezsuita rend számára adományozott kétezer rajnai forintot tehát az atyák gyógyszerár létesítésére fordították. A rendház építését az 1699-ben jóváhagyott terv alapján folytatták. A *Historia Domus* bejegyzése alapján 1713-ban épült fel a rendház első emelete, ugyanakkor Telekessy adományából elkészült a gyógyszerár is a rendház ÉK-i sarkán.²² 1713 decemberében érkezett Egerbe az első jezsuita gyógyszerész, Steyr Gáspár. 1714 elején nyitotta meg a gyógyszerárat, amelynek felszerelése még valószínűleg nem volt teljes, bár semmit sem tudunk akkori bútorzatáról és berendezési tárgyairól. A patikus időnként az infirmárius, azaz a betegápoló feladatát is ellátta a rendházban. Egy segédet tartott a gyógyszerész számára a rendház, amennyiben további segédet foglalkoztatott, azt saját költségén tehetette, ahogy ezt már máshol is tapasztaltuk.²³

19 Szederkényi, 1891. 137–138.

20 Szmracsányi, 1937. 7.

21 Sümeghy, 1953. 166–168.

22 Dercsényi-Voit, 1972. 534.

23 Nagy, 1973. 32–33.

Négy szerzetes életét, illetve egri tevékenységét kell bővebben megvilágítani, akik közül Strassalovszky János, Ginzl Albert nevéhez a patika ma is látható bútorgyűjteménye köthető, Simon Ferenc és Neussel Jakab pedig gyógyszerész volt, az utóbbi a rendház utolsó gyógyszerészeként a híressé vált Egri Víz receptjének az irgalmasok részére való esetleges átadásával tette híressé magát.

Strassalovszky János 1734–35 között a nagybányai jezsuita rendház építkezésének a gondnoka volt. 1736–37-ben ő volt a nagyvárad rezidencia asztalosműhelyének a prefektusa, 1744–45-ben pedig az egri rendházban működött.²⁴

Ginzl Albert 1737-ben a lőcsei kollégiumban volt szobrász, 1739 és 1743 között a nagyszombati rendházban, és 1744-ben költözött az egri rendházba, ahol 1756. június 23-án halt meg.²⁵

Simon Ferenc, aki a két előző fráterrel ellentétben gyógyszerész volt, két ízben is tartózkodott Egerben, először 1732–33-ban, majd 1746-tól 1761-ig vezette a patikát. 1706. április 17-én született Szászrégenben. Trencsénben lett a Társaság tagja és Bécsben tett fogadalmat 1728-ban. Több helyen is működött: Kassán, Leobenben (Stájerország – Muravidék), Zsidóváron (Judenburg, Temes megye), Zággrában, Szakolcán (Nagyszombati járás). Ez utóbbi helyen is gyógyszertertárt rendezett be. Sokirányú tevékenységet végzett, mint infirmárius, ő kezelte Barkóczy Ferenc püspököt. Foglalkozott újabb gyógyszerek kikísérletezésével, és a gyógyszertertár bevételeiből sokat áldozott a templom felszerelésére is. Bécsben halt meg 1761-ben. Neussel Jakab 1761-től 1775-ig vezette a rend gyógyszertertárát, 1773-ban a rend felosztásakor őt mint gyógyszerészt további intézkedésig visszatartották. Simon Ferenc halála után vette át a patikát, és az 1766-os év kivételével Egerben maradt egészen 1775-ig.²⁶

A jezsuita rend eltörlésekor, 1773. november 2-án Kállay László helyettes alispán és Ambrasovszky Mihály kanonok hirdette ki az egybegyűlt rendtagok előtt a pápai dekrétumot. Javaikat lefoglalták, a szerzetesek szétszéledtek, csak Valter Pál volt rektor, 3 öreg beteg pap és Neussel Jakab maradhatott.²⁷

A patikát 1774-ben Artner József vette bérbe, később, 1775-ben, amikor a királyi kamara áruba bocsátotta, 4500 forintért megvásárolta azt. A vételárát a szeminárium prefektusától kapta kölcsön. De sem a pénzt nem fizette vissza, sem pedig az utána járó kamatokat nem törlesztette. Téglássy prefektus ezért perbe fogta Artnert. Mikor a jezsuiták örökébe a ciszterciek léptek, nem

24 Dercsényi-Voit, 1972. 538.

25 Dercsényi-Voit, 1972. 538.

26 Nagy, 1973. 33–34.

27 Breznay, 1934b. II. 34.

tudták birtokba venni a gyógyszerterát, mert az ily módon átkerült a szeminárium tulajdonába. A vételárát végül is a helytartótanács juttatta el a cisztercieknek, akik így a 4500 forintos vételárát ki tudták fizetni a szemináriumnak. A ciszterciek világi provizorokkal kezeltették a patikát. A provizorok jogait és kötelességeit szerződésekben rögzítették. 1786-ban II. József szekularizációs rendelete nyomán a cisztercieket kiűzték rendházukból, és a Líceum épületében találtak menedéket. A gyógyszerterára azonban a királyi kamara tette rá a kezét. 1787. szeptember 16-án törölték a pilis-pásztói apátságot, ezzel az egri rendház teljesen megszűnt.²⁸

1781–83 között Spetz József volt a gyógyszerter provizora, 1787-től pedig bérelte azt. 1795-ben vásárolta meg az egykori jezsuita patikát, 1802-ben költöztette át a rendházzal szemközti épületbe, amit ekkor vásárolt meg 4500 forintért. Akkor még valószínűleg földszintes volt az épület, feltehetőleg 1815 táján bővítette házát a patikus. 1816-ban már egy kávéház is volt az épületben, és kb. 1822-ben épült az emeleti nagyterem. 1827-ben a tűzvész során ez az épület is leégett. Utána épült a második emelet, 1833-ban az épület egy részét kibérelte a Kaszinó. A gyógyszerter természetesen ezután is ottmaradt. Ekkor már Magyar Király volt a neve.²⁹ A vállalkozó kedvű gyógyszerész, aki az épületben még cukorfabrikát is akart létesíteni, ekkor már a csőd szélén állt. Javait az Ájtatos Alapítványok Gondnoksága vette zár alá. Házában ekkor Adler András patikus, három katonatiszti család, egy Ullmann nevű úr és a Kaszinó szerepelt mint bérlő.³⁰ 1822-től egyébként a gyógyszerter maga már Adler Andráse. Az ő halála után, 1850-ben Wesely János vásárolta meg az Adler-örökösöktől, majd a hatvanas évek végén Köllner Lőrinc, aki 1882-ben halt meg. Ezután özvegye provizorral vezettette a patikát. 1900-ban vitte át a Kaszinó épületéből a szomszédos, ún. Hartl-házba.³¹ Ez idő tájt a Köllner család ugyanis részben birtokosa a mai Széchenyi u. 14. sz. alatti épületnek, vagyis a Hartl-háznak. Itt, a Kaszinó utcai sarokhelyiségében helyezték el a patikabútort, kissé átalakítva az új hely méreteihez. Később az Uránia Mozgóképtársaságé lett az épület, a gyógyszerterát pedig előbb Erdős Jenő, 1918-ban pedig Preszler Ármin vásárolta meg.³²

Az épület 1950-től a Mozgóképzemzeti Nemzeti Vállalaté volt, az államosított patika pedig zavartalanul üzemelt itt 1968-ig, akkor a Heves Megyei Gyógyszerter Központ megszüntette a gyógyszerterát. A berendezés a Dobó István Vármúzeum tulajdonába került.³³

28 Nagy, 1914. 74–76.

29 Breznay, 1934a. 135–141.

30 Dercsényi–Voit, 1972. 551–552.

31 Breznay, 1934b. II. 34–35.

32 Breznay, 1934b. II. 35.

33 Dercsényi–Voit, 1972. 551–552.

A bútor restaurálása három szakaszban zajlott. Csaknem 2 évtized múlva, 1987-ben nyílt rá lehetőség, hogy a felújított épületben ismét helyet kapjon a gyógyszer-tár officinája. Mivel a megyei múzeumi szervezet csak ezt az egyetlen helyiséget kapta meg a létesítendő patikamúzeum céljaira, laboratórium rekonstruálásáról szó sem lehetett. De a rendelkezésünkre álló berendezési tárgyak száma sem tette lehetővé a gyógyszer-tár teljes rekonstrukcióját, esetleg gyógyszerészettörténeti kiállítás rendezését. A múzeum létesítésekor felbecsülhetetlen segítséget kaptunk az azóta már elhunyt Tóth János gyógyszerésztől, aki 52 db patikai edényt és 11 db felszerelési tárgyat ajándékozott a múzeumnak a kiállítás céljaira. Ezek az egykori Hibay patika (Dobó tér) berendezéséhez tartoztak, aminek Tóth János a vezetője volt, és a tárgyakat akkor sikerült megmentenie, amikor a hatvanas évek vége felé a patikák régi berendezéseit kidobták a szemétkébe, ahonnan ő kiszedte azokat.

A feketére festett fatégelyek a jezsuita patika legrégebbi edényei voltak, a 18. század elejéről származnak, azonban több ízben is át lettek festve. A hasáb alakú fajansz folyadékedények kópiák, melyek arról a 18 db edényről készültek, melyek még megmaradtak a patika 18. századi berendezéséből.

A gyógyszer-tár berendezésekor nehézséget okozott, hogy a bútoron, a feketére átfestett fatégelyeken és 18 db Telekessy-címeres edényen kívül a gyógyszer-tár egykori berendezéséből semmi sem maradt meg. A táraasztal két végén lévő mérlegek a 19. századból valók. Mivel az épület többszöri átalakításon ment keresztül, mennyezeti vagy falfestmények nyomára nem lehetett akadni, nem is beszélve arról, hogy ezen a helyen csak 1900-tól működött a patika.

Végül említést kell tenni két olyan műalkotásról, amelyek a gyógyszer-tár 18. századi történetéhez tartoznak, nevezetesen 2 domborműről van szó, amik a hajdani jezsuita patika bejáratánál, a rendház falába voltak beépítve, és a Heves Megye Múemlékei szerint 1965 körül pusztultak el. Ezek a reliefek a botanika és a kémia allegóriái voltak, és vörös márványból készültek. A Gárdonyi Géza Gimnázium 1965-ös tatarozása során tűntek el.³⁴

A patika berendezése a Dobó István Vármúzeum iparművészeti gyűjteményében a 87.1.1–87.1.24. számok alatt van nyilvántartásba véve. Mint már szó volt róla, 1745–46-ban Strassalovszky János tervei szerint, Simon Ferenc és Ginczl Albert munkája nyomán készült, akik ebben az időben valamennyien az egri rendházban tartózkodtak.

A gyógyszer-tár állványzata tölgyfából készült barokk-rokoko stílusban, aranyozott díszítéssel. U alakban felállított, 3 falra támaszkodó berendezés, hármas vízszintes tagolódással. Az alsó két elem, ami erősen hullámos profilú, a teljes magasságnak kb. egyharmadát teszi ki. Középen

³⁴ Nagy, 1973. 35.

önálló, kétszárnyú üvegajtós szekrény áll. A két sarokban egy-egy L alakú tagozat, mellettük jobb- és baloldalon egy-egy önálló tagozat. Az alsó fiókos, hullámos profilú részt körben felhajtható ülőpadkával látták el. Az állványokat kétoldalt volutás záródású, aranyozott oszlopfejes, vájatos lizénák szegélyezik függőlegesen. A bútorzat felső peremét erősen profilozott, kiugró párkányszat zárja le, alatta rocailleos, leveles, palmettás áttört aranyozott díszítés. A hasáb alakú táraasztal üvegezett végszárnyai a 19. században fenyőfából készült kiegészítések. Sarkai csigavonalú faragványokkal díszítettek. Mellvédreszén közepén egy betétlapon Telekessy püspök címere látható. A berendezéshez tartozik még két, csigavonalú lábakon álló bőrhuzatos ülőke.

A bútor 1968-ban került a múzeumba, amikor a Heves Megyei Gyógyszertári Központ a patikát megszüntette, és berendezésének muzeális értékű darabjait könyvjóváírással a Dobó István Vármúzeumnak adta. Az intézmény a bútort több szakaszban restauráltatta, míg 1987-ben a gyógyszertár utolsó működési helyén kiállították. Sajnos, az 1987-es megnyitó óta a patika-múzeumban még egy tisztasági festés sem történt, a helyiség vizes és dohos, felhőszakadások alkalmával többször elöntötte a víz, nem sok idő múlva az egész berendezés a restaurálás előtti állapotba kerülhet. Ma a patika officinájában az Uránia Mozi gyógynövényboltot üzemeltet.

Fajanszedények

A patika 18. századi felszereléséből származnak a Telekessy-címeres fajanszedények. Az országban 18 db ilyen edényről van tudomásunk, különféle köz- és magángyűjteményekben. Közülük több múzeumi kiállításon is látható. Az edényeken lévő fenékjegyek tanúsága szerint a holicsei gyárban készültek. A gyár feltehetőleg 1743-ban kezdte meg működését, és a Telekessy-címeres edények az első termékei közül valók. Hasáb alakúak, előlapjukon a püspök címere látható, a címer alatt csigavonalakból alkotott kartusban a gyógyszer neve olvasható.³⁵ Az általunk ismert 18 edényen az alábbi feliratok vannak: AQV. LLIORA, AQV. PAEONIAE, AQV. CHELIDON, AQV. PHYSAGO, AQV. THERIAGA, AQV. CORDIAC F, AQV. CERAS or N, AQV. MAJORAN, AQV. S. B. EMBRI, AQV. TARAXAGO, AQV. TILIAE F, AQV. SANFER, AQV. PRUNEL, AQV. MARIAGAR, AQV. ANETHI, AQV. LAVENDUL. Két edényen a kartus üresen lett hagyva. A feliratok latin antiqua maiuscula betűkkel, kézi festéssel készültek. Érdekes, hogy a Historia Domus sehol sem tesz említést erről a megrendelésről, noha bizonyára sokba kerültek ezek a tárgyak.³⁶ Rendkívül meglepő az is, hogy amint a feliratok is tanúsítják, valamennyi folyadékedény, poredények, téglék egyáltalán nem maradtak hátra a holicsei készletből. Nehezen képzelhető el, hogy egy nagyobb együttesből csak a szűk szájú darabok nem törnek el, az összes többi azonban eltörik. Bizonytalanságot keltenek az edények méretei is, általában 26 cm körüli a magasságuk, tehát egészen bizonyos, hogy amikor a rendház ezeket a tárgyakat megrendelte,

³⁵ Nékám, 1971. 26.

³⁶ Nagy, 1973. 35–36.

még nem létezett az általunk ismert bútorzat, hiszen akkor annak a méreteit figyelembe kellett volna venni. A gyógyszerház állványzatának polctávolsága ugyanis kb. 20 cm, a szekrényben még ennél is kevesebb. Mindössze a legalsó sorban nagyobb a távolság, mint 26 cm. Ez érthető is abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy az edényzet az 1740-es években, a bútorzat pedig csak kb. egy évtizeddel később készült. De az már érthetetlen, hogy ha a gyógyszerház ilyen értékes és reprezentatív edényzettel rendelkezett, akkor miért nem vették ezt figyelembe a bútor készítésénél, hiszen a polctávolság kialakítása tetszőleges volt.

Fatégelyek

A gyógyszerház berendezéséhez tartozik 79 db fából készült állványtégely, melyek az iparművészeti gyűjteményben a 73.66.1.2–73.144.1.2. nyilvántartási számokat kapták, miután 1968-ban a Gyógyszerházi Központ leselejtezte és könyvjóváírással a múzeumnak ajándékozta őket. A leltárkönyvi bejegyzés alapján keményfából készültek, esztergályozott, hengeres testű tégelyek, alul lépcsős talppal. Feketére vannak festve, és felül kihegyesedő arany címerpajzsban található az ugyancsak arany felirat. Eddigi ismereteink szerint a tégelyek a 19. századból származnak, és akkor készültek, amikor a bútorzatot feketére festették. Az edények vizsgálatát dr. Kiss Péterné műtárgyvédelmi osztályvezető végezte 1986-ban. Megállapította, hogy az edényeken több átfestés nyomain is fellelhetők, elsősorban a tégelyek fedelén és a talp hajlataiban. Ez azzal magyarázható, hogy az egyes átfestések előtt a korábbi festékrétegeket esztergagéppel csiszolták le, hogy az újabb festéshez megfelelő, sima alapot nyerjenek. Az edények többségén sikerült feltárni a korábbi festések nyomait, általában azonban annyira töredékesek voltak, hogy nem volt lehetőség a rekonstrukcióra. Egy edényen azonban sikerült feltárni a csaknem ép legalsó réteget, ami bizonyosan a 18. századból származik, egy barokk ízlésű, aranyozott díszítésű címerpajzsral. Ezek a vizsgálatok kétségtelenül bizonyították, hogy az edények a 18. század elején készültek, a bútorzattal közel egy időben. Ezt igazolják a tégelyek méretei, az edények magassága 17–20 cm között váltakozik, átmérője pedig 8–9,5 cm között van. Ha figyelembe vesszük, hogy mind az edényzet, mind a bútorzat a közel két és fél évszázad alatt némileg deformálódott, azt kell feltételeznünk, hogy a fatégelyek ehhez a berendezéshez készültek. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy a faedények használata a 18. század közepétől visszaszorult, hisz a porcelán európai felfedezése (1709) és elterjedése után mindinkább a porcelánedények használata vált szokássá, ezek ugyanis jóval ellenállóbbak voltak a vegyi anyagok hatásaival szemben. A faedények használhatósága egyébként is erősen korlátozott volt, tisztántartásuk sok gondot okozott. A gyógyszerház bútorzatának restaurátorai a 70-es évek második felében szintén vizsgálat alá vetettek egy fatégelyt, melyen rekonstruáltak egy későbbi állapotot is a tégelyek történetében. Ezen az ovális pajzs fölött egy korona látható, amely utal a gyógyszerház nevére, a 19. század elejétől fogva viselte ugyanis a Magyar Király nevet. A stíluskritikai vizsgálatok, valamint az ábra alapján ez a 19. század elejére tehető. A rekonstrukció hitelessége azonban kétségbe vonható, ugyanis a restaurátorok munkájukat nem dokumentálták.

Az Egri Víz

A jezsuiták gyógyszerertárának történetétől elválaszthatatlan az Egri Víz históriája. Sugár István szerint a medicina feltalálója Simon Ferenc volt, a jezsuita apothecarius és egyben infirmárius, akiről halála után feljegyezték, hogy sok olyan keveréket és port állított elő, amelyeket rajta kívül senki sem ismert, és nagyon eredményesen gyógyított velük. Az ő általa készített gyógyszerkülönlegességek még külföldön is keresettek voltak. Az Egri Víz titkát az egymást követő patikusoknak szigorúan meg kellett őrizniük a gyógyszerertár számára. Sőt, ha a gyógyszerész atyák másik rendházba kerültek, az ottani patikában sem készíthették a vizet. 1771–72-ben megtagadták a kassai testvérpatika részére a recept kiszolgáltatását. Sugár István két recepturát talált, mindkettő ugyanazokra a növényekre szól, mindössze az arányok mások. A víz 14 különböző növényi rész előírt arányú keveréke zúzalékának szeszes kivonata, melyet lepárlás, desztilláció útján nyertek. A felhasznált gyógynövények a következők voltak: szegfűszeg, szerecsendió, levendulavirág, ánizsmag, szasszafrász (babér), guajakfa (illóolajat tartalmaz), majoránna, koriander, kakukkfű, méhfű, borsmenta, fodormenta, citromhéj, narancshéj. A víz gyógyhatását illetően különféle feltevések, illetőleg tapasztalatok terjedtek el. Elsősorban a gyomorra gyakorolt kedvező hatása ismeretes. A Magyar Király gyógyszerertár 1866-ban a következő betegségekre ajánlotta: főfájás, szédülés, ájulás, szívdobogás, fülzúgás, nyílalás, gyomorgörcs, kólika, ideggyengeség, testzsibbadás és csúzos bántalmak.³⁷ 1988-ban dr. Ringelhann Béla professzor volt szíves felhívni a figyelmemet egy aprónyomtatványra, amit az Országos Széchényi Könyvtárban talált, és ami minden bizonnyal az egri nyomdában készült. A kétoldalas lap az „Impérium víznek” az agyvérzés elleni hatását propagálja, és bizonyosan a 18. század végén, a jezsuita rend feloszlását követően nyomtatták ki. Erre utal az ismertető szöveg utolsó mondata, mely szerint: „Találattik ez a ’ víz a ’ volt Jesus Társasága Patikájában Egerben, bé-petsételve szentséges JÉSZUS Nevével.”

A későbbiekben még két szövegre sikerült bukkanni, egy német és egy magyar nyelvűre, melyek 1772-ből, még a rend fennállásának idejéből származnak. (Utal erre az alábbi két idézet: „Találattik ez a víz a ’ Jesus Társasága Patikájában Egerben, bé-petsételve Szentséges Jesus Nevével...”, valamint: „Ist zu haben in der Apotheke der S. J. In Erlau versiegelter mit JESU Nahmen.”)

A víz hivatalos neve: L’EAU d. l’Empire SEU Agriensis aqua Apopletica.

A szórólap címe: „Ereje, és tulajdonsága a’Gutaütés-ellen-való víznek, melly közönségesen Impérium-L’EAU-nak mondatik.” Egy negyed kanál impérium vizet egy egész kanál forrásvízzel kell elegyíteni és ezt a keveréket éhgyomorral bevenni. Ez a víz gyógyítja a szédülést, helyreállít feledékeny elmét, hasznos néhány cseppet orral felszívni, a fejtetőt vagy a csigolyákat

³⁷ Sugár, 1978. 27–31.

azzal megkenni. Ha valakit már megütött a guta, annak egy egész kanállal kell ebből a vízből adni, arra pedig mindjárt egy kanál friss vizet igyon. Ha a beteg ettől mindjárt nem tér észre, minden órában ismételni kell. Amint a beteg észre tér, elég a vizet napjában kétszer beadni, az adagot pedig fokozatosan csökkenteni kell. A gutaütéstől meglankadt testrészekre külsőleg is lehet alkalmazni. Külön hangsúlyozza a szöveg a szer szíverősítő és étvágygerjesztő hatását is. A neurotikus panaszokra ezt a javallatot adja: „Használ hasonló képpen a' májban, és a lépen lévő szorulásoknak meg-oldozására, a'melancholia, avagy komor-kedv ellen, minden szorulások ellen, és ezeknek okait, melyekből sárga, avagy fekete sárgaság, de fő képpen az unalmas melancholia, avagy komor-kedv származik, tellyességgel ki irtya; az öregeket a'vízi kórságtúl, és a statusoktól meg tartoztattya; a'melly végekre nézve a'szerént éppen, a'mint eléb megmondott, kell ezzel a vízzel élni.” Tanácsos még „minden méreg ellen, egészségtelen aer, avagy ég ellen”, valamint fogfájásra is. „Végezetre ennek az Imperiumbéli víznek ereje, és tulajdonsága ez, hogy ez a szívet megvidámíttya, az erőtlen gyomrott meg erősíti, segíti a természet szerint való meleget az emésztésre, az agy velőnek bé dugatott ereit ki nyittya, a'melancholiát el űzi, az éltető ereket meg nyittya, és mind ezeket vagy egyedül szagoltatásával, vagy illendő maga italával, vagy az eddig meg mondott mód szerint való élésével véghez viszi, úgy annyira, hogy sem a'kisdedeknek, annál inkább a terhes asszonyoknak, se a'gyermek szülőknek, se pedig senkinek másnak ártalmára nem lehet. Üvege 30. Krajtzáron adatik.”³⁸

A fentiek alapján nem kétséges, hogy az Impériumvíz azonos az Egri Vízzel, és joggal feltételezhetjük, hogy az Egri Víz elnevezés csak a 19. században terjedt el, amikor a jezsuiták elhagyták magyarországi rendházaikat, és a vizet a jezsuita patika jogutódjának számító Magyar Királyi gyógyszerár és az irgalmasok Gránátalma patikája egyaránt készítette, sőt később még a Piactéren lévő Kígyó patika is beállt a gyártók sorába. A rend feloszlásakor a jezsuita patika apothecarius a Neussel Jakab volt. A köztudatban az a feltételezés szerepel, hogy Neussel Jakab, miután ez idő tájt megbetegedett, az irgalmasrendiek kórházába került, akiknek az ápolásáért hálából átadta az Egri Víz receptjét.³⁹

38 Magyar Országos Levéltár P72. Csáky család levéltára 649–659. fasc.f. 196.

39 Nagy, 1973. 31–35.

Baradlay–Bársony, 1930.

Baradlay János–Bársony Elemér: A magyarországi gyógyszerészet története. Budapest, 1930.

Breznay, 1934a.

Breznay Imre: Az egri Kaszinó százéves története. Eger, 1934.

Breznay, 1934b.

Breznay Imre: Eger a XVIII. században II. Eger, 1934.

Diós, 1984.

Diós István szerk.: Szentek élete. Budapest, 1984.

Dercsényi–Voit, 1972.

Dercsényi Dezső–Voit Pál: Heves Megye Múemlékei II. Budapest, 1972.

Nagy, 1974.

Nagy Árpád: Az egri volt jezsuita, Magyar Király patika története 1713–1773. Archivum 1. 31–43. Eger, 1973.

Nagy, 1914.

Nagy Béni: A jezsuita patika és a szeminárium. Eger Egyházmegyei Közlöny. 1914. 74–76. Eger, 1914.

Nékám, 1971.

Nékám Lajosné: Régi magyar patikák. Budapest, 1971.

Sugár, 1978.

Sugár István: Az Egri Víz története. Archivum 7. 27–43. Eger, 1978.

Süsmeghy, 1953.

Süsmeghy Vera: A Telekessy-címeres patikaedények. Művészettörténeti Értesítő. 1953. 1. 166–168.

Szederkényi, 1891.

Szederkényi Nándor: Heves vármegye története IV. Eger, 1891.

Szmrecsányi, 1937.

Szmrecsányi Miklós: Eger művészetéről. Budapest, 1937.

**Löffler Erzsébet:
Jezsuita patikák Észak-Magyarországon
– a jezsuiták egri gyógyszerháza**

Kulcsszavak:
Eger, jezsuiták, gyógyszerháza, Egri Víz

Az 1540-ben Loyolai Szent Ignác által alapított Jézus Társasága nemcsak nagy hírű iskolákkal rendelkezett, hanem rendházaiban Európa-szerte működtetett gyógyszerházakat. Missziós tevékenységük során eljutottak az akkor ismert világ szinte minden pontjára. Számos gyógynövényt fedeztek fel, melyeknek hatóanyagai a gyógyászat fontos eszközeivé váltak. A rend tagjai nemcsak vezető szerephez jutottak a gyógyító tevékenységben, hanem patikáik révén gazdaságilag is megerősödhettek.

Eger 1687-ben szabadult fel a török hódoltság alól, ezt követően itt is rögtön megjelentek a jezsuita atyák. Egy volt török mecsetben rendezték be templomukat és hozzáfogtak a rendház építéséhez. Telekessy István püspök, aki 1703-ban szemináriumot alapított Egerben, rájuk bízta a papképzést. A püspök adományából rendezték be 1715-ben patikájukat is. A patika officinájának bútorzata 1740 körül készült, és még ma is látható a Széchenyi utcai múzeumban. Az edényzet egy része is fennmaradt, köztük a 18. század elején készült fatégelyek és az 1740 körüli 18 db holicsei fajanszedény.

A patika egyik jezsuita gyógyszerészének találmánya volt az úgynevezett Egri Víz, amit a jezsuiták idejében még Impérium-víz néven forgalmaztak. A receptúra titkos volt. A „medicina” 14 féle gyógynövény meghatározott arányú zúzalékából készült, melyeket alkoholban áztattak, ezt követően lepárolták és nyugtatóként, kedélyjavítóként, gyomorbántalmakra, fejfájás ellen, sőt az agyvérzés tüneteinek enyhítésére is használták. Külsőleg is alkalmazták, a fájó végtagokat bedörzsölték vele, mert fájdalomcsillapító hatása is volt.

A jezsuita rend feloszlatása után nemcsak a jogutód patikában, a Magyar Király gyógyszerházban, hanem az irgalmasrendi szerzetesek Gránátalma patikájában is készítettek Egri Vízet, állítólag az utolsó egri jezsuita atya, akit halála előtt az irgalmasrendiek kórházában ápoltak, halálából átadta az irgalmasrendieknek az Egri Víz receptjét.

A szerző:

Dr. Löffler Erzsébet

igazgató

Érseki Vagyongazdálkodási Központ, Könyvtár,
Múzeum és Levéltár

3300 Eger, Széchenyi u. 5. (Érsekudvar)

E-mail: ig@efkt.hu

SUMMARY

Erzsébet Löffler:
Jesuit Pharmacies in Northern Hungary
– The Jesuit Pharmacy in Eger

Key words:
Eger, Jesuits, pharmacy, Eger Water

The Society of Jesus, which was founded by St. Ignatius Loyola in 1540, not only had famous schools, but they also operated pharmacies within their monasteries across Europe. In the course of their missionary work they reached almost every point of the then-known world. They discovered several medicinal herbs, the active ingredients of which have often become important for modern medical science. Across the centuries, Members of the Order played leading roles in medical treatment and, by means of their pharmacies, the Order gained economic strength too.

Eger was liberated from Ottoman occupation in 1687 and Jesuit Fathers arrived there very soon afterwards. A former Turkish mosque was turned into a church in the town and the Order also started to build a monastery.

Bishop István Telekessy, who founded a seminary in Eger in 1703, entrusted them with clerical training. Thanks to the Bishop's financial support, the Order were able to set up their pharmacy in 1715. The furniture in the workshop of the pharmacy was made in around 1740 and can still be seen in the museum in Széchenyi Street. Some of the original containers are still there today, including wooden jars from the beginning of the 18th century and 18 faience vessels of Holics from around 1740.

So-called *Eger Water* was invented by a Jesuit chemist at the pharmacy in Eger. It was made available under the name "Imperium Aqua". The recipe was a secret. This "medicament" was made from 14 different, strictly proportioned, crushed medicinal herbs. The herbs were first soaked in alcohol and then distilled and this medicine was used as a tranquillizer, an anti-depressant, to relieve stomach complaints and headaches, and even to alleviate the symptoms and after-effects of a stroke. It was also applied externally, rubbed onto painful limbs and aching muscles, because it was found to have an analgesic effect.

After the dissolution of the Jesuit order, Eger Water was not only made in the Magyar Király Pharmacy, which was the legal successor, but also at the nearby Gránátalma Pharmacy of the Hospitaller Order, and the last Jesuit Father is said to have bequeathed the recipe for Eger Water to the Hospitallers out of gratitude, because, in the last years of his life, he had been well cared for at their hospital.

The author:

Dr. Erzsébet Löffler

Director

Archbishop's Asset Management Centre, Library,
Museum and Archives

H-3300 Eger, Széchenyi u. 5 (Bishop's Court)

E-mail: ig@efkt.hu

Jezsuiták és görögkatolikusok* Északkelet-Magyarországon a 17. század második felében¹

Közismert, hogy a katolikus megújulás korában létrejött keleti katolikus – sajátos közép- és kelet-európai szóhasználattal: görögkatolikus – egyházak létrejöttében és korai fejlődésében a jezsuita rend világszerte fontos szerepet játszott. Különösen is érvényes ez a Lengyel–Litván Királyságban² és a Magyar Királyság különböző régióiban³ újtukra indított görögkatolikus egyházak esetében. A jezsuita rend jelenléte a görögkatolikus egyházak megszületéséhez vezető uniós folyamatokban, illetve a közösségek korai fejlődésében több szinten is kimutatható.⁴ A jezsuita páterek hatása a legnyilvánvalóbb módon a missziókban, a keleti keresztényekkel közvetlenül érintkezve jelenik meg. Ott látjuk őket a meggyőzés/térítés színterein, majd az uniót kimondó eseményeken, később a görögkatolikus közösségek fejlődésének döntő pillanataiban.⁵ A közvetlen érintkezés és cselekvés szintje fölött áll az a második szint, mely az eseményekben döntő szerepet játszó világiak és egyháziak környezetét jelenti. Az uniós folyamatokban szerepet és felelősséget vállaló királyok, fejedelmek, főurak, püspökök, érsekek, bíborosok közvetlen környezetében állandó vagy alkalmi tanácsadóként ott találjuk a jezsuita atyákat, akik a te-repről, a rendtársaiktól érkező tapasztalatokra alapozva adnak tanácsot, vagy éppen kezdeményeznek lépéseket a görögkatolikusokat érintő ügyekben.⁶ A harmadik szint, melyen a jezsuita rend érezte és kifejtette hatását, az oktatás szintje. Gyakorlatilag nem találunk olyan, az unió ügyében érdekelt latin szertartású egyházat, akinek a képzése nem jezsuita oktatási intézetben

*Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 2010-ben úgy határozott, hogy a görögkatolikus hívek kérésére megváltoztatja az eddigi szerkezet helyesírását, és javasolja az egybeírást. Ez a következő szabályzat megjelenésétől lesz érvényben. Az egyház azonban a döntés óta következetesen ezt a formát használja, ezért megtartottuk a szerző írásmódját. (a szerk.)

¹ Kutatásaimat az OTKA K108780 sz. kutatási projekt keretében végeztem.

² A breszti unióhoz: *Pelesz*, 1878–1880., *Turij*, 2009., *D. Molnár*, 1995., *Suttner*, 2007.

³ A magyarországi uniós mozgalmakhoz: *Molnár*, 2009a., *Ikic*, 1989., *Hodinka*, 1909., *Hodinka*, 1911., *Lacko*, 1965., *Pekar*, 1992., *Véghseő*, 2011., *Ghitta*, 2009., *Gorun*, 2009., *Bârlea*, 1990., *Suttner*, 2008.

⁴ A legjelentősebb páterek rövid életrajzát Nikolaus Nilles közli: *Nilles*, 1885.

⁵ Pl. a gyulafehérvári unió esetében P. Baranyi Pál: *Marton*, 2003.

⁶ Pl. Piotr Skarga a lengyel királyi udvarban: *Farrugia*, 2000. 707–709. vagy Szentiványi Márton Kollonich bíboros környezetében: *Véghseő*, 2011. 97–98.

történt volna.⁷ Ennek azért van nagy jelentősége, mert az az ismeret, amit az egyháziak a keleti szertartású keresztényekről szereztek, az az ismeret volt, amit a jezsuita rend a maga oktatási/képzési szerkezetében átadott vagy átadásra méltónak gondolt.

Tanulmányomban a jezsuita rend szerepére szeretnék kitérni a Magyar Királyság északkeleti régiójában létrejövő, tizenhárom vármegyére kiterjedő, történelmi Munkácsi Egyházmegye görögkatolikus egyháza történelmének korai szakaszában. Az 1646-ban megkötött ungvári uniótól De Camillis munkácsi püspök 1706-ban bekövetkezett haláláig tartó időszakot azért tartom a jezsuita rend szerepvállalása szempontjából is rendkívül fontosnak, mert ebben a korban mutathatók ki leginkább annak az egyháztani és egyházkormányzati bizonytalanságnak a jelei, ami a görögkatolikus egyházak egész történelmét végigkíséri. De Camillis püspök halála után az egri püspök joghatósága alá rendelés új, a korábbinál szilárdabb egyházjogi és egyházkormányzati helyzetet teremt. Ennek az időszaknak is meglesznek a maga problematikus pontjai, de ezek kezelésében már nem látjuk annyira egyértelműen a jezsuiták jelenlétét, mint az azt megelőző korszakban.

Az 1646 áprilisában Ungvárott megkötött unióhoz vezető folyamatokat vizsgálva fontosnak tartom hangsúlyozni azt, amit az 1595-96-os breszti unióval kapcsolatban Dimitrijevič⁸ is kiemel. A történészek korábban túlságosan leegyszerűsített sémát használtak a görögkatolikus egyházak létrejöttének leírásakor. Ezen leegyszerűsített séma szinte egyáltalán nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy az uniós törekvések csak akkor vezethettek sikerre, amikor az érintett keleti szertartású közösség meghatározó vezető rétege is készen állt a katolikus egyházzal való egység kimondására. Dimitrijevič kimutatta azt, hogy bár a latin szertartású egyháziak, köztük a jezsuiták döntő hatása a folyamatokra vitathatatlan, a rutén egyház uniója csak akkor konkretizálódik, amikor a rutén püspökök többsége eljut a Rómával való egység szükségességének felismerésére és az unió megkötése ügyében kezdeményező félként lép fel.

Ugyanez elmondható a Magyar Királyság északkeleti régióiban élő rutének esetében is. Az 1614-ben megkísérelt első unió Krasznibrodon látványos kudarcba fullad, mert azt – politikai okokból – Homonnai Drugeth György a Munkácson székelő helyi püspök mellőzésével, Lengyelországból hozott püspök segítségével próbálta meg tető alá hozni.⁹ 25 évvel később viszont a munkácsi püspöki székhelyen, Taraszovics Bazil személyében, már olyan püspök ül, aki maga is készen állt az unióra. Annak megkötésében csak a protestáns helyi hatalom tudta megakadályozni. Ezzel egyidejűleg a Homonnai Drugeth család területén élő rutének között, a meglévő jezsuita misszió mellett, ungvári székhelyű bazilita misszió is létesül 1640-41-ben,

⁷ Véghseő, 2006.

⁸ Dmitrijevič, 2007.

⁹ Az eseménysor legújabb rekonstrukciója: Véghseő, 2011. 30–32.

ami a következő években hatékonyan készíti fel a keleti szertartású közösség és papság – általa elérhető – egy részét az unió elfogadására.

A jezsuiták ezekben az években kezdik meg Dobronoki György vezetésével átköltözésüket a homonnai rendházból az újonnan létesült ungvári otthonukba.¹⁰ Véglegesen éppen 1646-ban, az ungvári unió évében költöznek át Homonnáról (érdekes, hogy éppen ekkor létesül Homonnán immáron görögkatolikus iskola: lehetséges, hogy éppen a jezsuiták egykori épületeit kapták meg¹¹). Az ungvári unió megkötéséről szóló szűkszavú, és csak 1652-ből származó forrás nem említi Dobronoki nevét. Utódja, Jászberényi Tamás viszont ugyanebben a forrásban mint az új püspök, Kisdi Benedek segítője kerül megemlítésre az unió megerősítéséről szóló híradásban.¹² Ettől kezdve a térségben működő jezsuita páterek nevével, leveleivel, szakértői javaslataival újra és újra találkozunk a forrásokban.

Alapvetően két fő téma köré csoportosítható a jezsuiták tevékenysége. 1664 és 1689 között a görögkatolikusokat érintő legfontosabb kérdés a munkácsi püspöki szék betöltésének kérdése volt. Taraszovics püspök halála után, 1651-ben azt a Parthén Pétert választották meg, aki az ungvári bazilita misszióban 1640-től következetesen az unió ügyéért munkálkodott. Lorántffy Zsuzsanna haláláig azonban nem volt esélye arra, hogy a munkácsi kolostorba költözhessen. Erre csak 1664-ben kerülhetett sor, amikor Konstantin moldvai vajda sárospataki látogatását használták ki a jezsuiták arra, hogy Báthory Zsófiával elfogadtassák Parthén püspök személyét, s azt a tényt, hogy őt – a Rákóczi-család kegyúri jogainak megsértésével – Lipót király nevezte ki a papság általi megválasztása után.¹³ A munkácsi püspökség vezetésének kérdése azonban ezzel nem jutott nyugvópontra, mivel Parthén néhány hónappal később meghalt és új püspök kiválasztása vált szükségessé. A kegyúri jogok gyakorlásának kérdése ismét fellángolt, és mintegy huszonöt éven át zűrzavaros viszonyokhoz vezetett, ami kis híján az unió megsemmisülését eredményezte.

Báthory Zsófia gyóntatója, a jezsuita Millei István még Parthén püspök életében lépéseket tett az utódlás kérdésében. Minden bizonnyal úrnője tudtával, a krakkói jezsuita házfőnöktől kért segítséget az alkalmas utódjelölt megtalálása érdekében. Ez a lépés viszont oda vezetett, hogy a kijevei metropólia is igényt formált a munkácsi szék betöltésére. És nem csupán a jelölt személyének kiválasztására és felszentelésére gondoltak, hanem arra is, hogy a munkácsi eparchia ne az esztergomi érseki tartományba, hanem a kijevei metropóliába nyerjen besorolást.¹⁴ Ettől kezdve

10 Vö. Molnár, 2009b.

11 A homonnai görög katolikus iskola említése Kisdi Benedek egri püspök beszámolójában: Lacko, 1965. 211.

12 Lacko, 1965. 98–100., Hodinka, 1911. 163–165.

13 Hodinka, 1911. 207–208.

14 Véghseő, 2011. 67.

a munkácsi püspökség sorsáról nemcsak a Rákóczi-család központjában, hanem Bécsben, Var-sóban, Rómában, Kijevben és Esztergomban is döntenet kívántak. A különböző központokból érkező püspökjelöltek, adminisztrátorok és helynők, köztük közönséges kalandorok egész sora próbálta meg magát munkácsi püspökként elfogadtatni.¹⁵ A helyzet De Camillis püspök 1689-es kinevezésével normalizálódott, de a sajátos kinevezési procedúra, valamint a kinevező okirat megfogalmazásai újabb egyházjogi problémákhoz vezettek. De Camillist ugyanis Kollonics Lipót hozta Magyarországra, aki ekkor már meg volt győződve arról, hogy az unió jövőjét csak az biztosíthatja, ha a görögkatolikusok a lehető legszorosabb ellenőrzés alá kerülnek a latin szertartású egyház részéről. Az ellenőrzés feladatát a területileg illetékes római katolikus püspökre, az egri főpásztorra kívánta bízni. Ez De Camillis királyi kinevezésébe is bekerült.¹⁶

Egy konkrét konfliktus kapcsán Fenesy György egri püspök 1692 tavaszán hosszú levélben fogalmazta meg kifogásait De Camillis püspök ténykedésével kapcsolatban. Nem meglepő, hogy a levélhez egy tudós jezsuita, Kecskeméti János – szintén terjedelmes – emlékiratát is csatolta.¹⁷ A jezsuita páter segítségével Fenesy tulajdonképpen azt fejt ki és tölti meg tartalommal, amit Kollonics az *Einrichtungswerken*ben szűkszavúan megemlített, és De Camillis kinevezésébe beleíratott. De nem csak abból indul ki, ami miatt a bíboros gyakorlatias megközelítéssel az Egernek való alávetettséget helyesnek és szükségesnek vélte. Fenesy szerint ez nemcsak az unió jövője miatt fontos, hanem azért is szükségszerű, mert a munkácsi püspökség soha nem létezett. Azonnal hozzá is teszi: az unió érdekében a jövőben sem célszerű ilyen püspökséget felállítani. Álláspontja szerint De Camillis püspök csak az ő külhelnökeként működhet, és teljes engedelmisséggel tartozik neki. Fel kell hagynia azzal az önálló tevékenységgel, amit addig az ő engedélye nélkül végzett. Ne is nevezze magát munkácsi püspököknek. Különösen tartózkodnia kell a tizedszedéstől, amivel már addig is súlyosan sértette megyéspüspöke jogait. Fenesy tehát a görög szertartású katolikusok teljes jogú főpásztorának tekintette magát, kinek munkáját a görögkatolikus püspök legfeljebb helynöki minőségben segítheti. S mindezt egy olyan megfogalmazású dokumentumban fejtette ki, mely a görögkatolikusoknak nem sok jót ígért.

Kollonics elképzeléseinek megfogalmazásával egyidejűleg a keletiek között működő jezsuiták részéről is született egy tervezet az unió kérdéséről. A pécsi, majd a nagybányai jezsuita rendház és misszió vezetője, Ravasz Ferenc készítette és terjesztette be Kollonics Lipótnak 1687 táján azt a dokumentumot, mely pontokba szedve tartalmazza elképzeléseit mind az unió létrehozásával, mind pedig megtartásával kapcsolatban.¹⁸ A jezsuita páter minden bizonnyal tudott a bíborosnak azon szándékáról, hogy a keletiekkel szemben szigorúbban és határozottabban fog fellépni.

15 Baán, 2010.

16 De Camillis püspök munkácsi működésének legújabb feldolgozása: Végheő, 2011. 111–143.

17 Az emlékiratot közli: Hodinka, 1911. 319–334.

18 Közli: Nilles, 1885. 780–786.

Ez kiolvasható az első bekezdésből, melyben megindokolja, mi készítette a tervezet összeállítására: a korábbi évek tapasztalata azt bizonyítja, hogy egyesek csak színleg csatlakoztak a katolikus egyházhoz, mások pedig a szent uniót elhagyva visszatértek a szakadárságba. Ezért van szükség szigorú feltételek megfogalmazására.

Az első három pont az unió aktusát, a hitvallás letételét szabályozza. A katolikus egyházba való befogadás alapfeltétele a püspök vagy képviselője jelenlétében eskü alatt letett hitvallás, mégpedig a tridenti zsinat által előírt szövegezésben. Ezt nemcsak a papoknak kell letenniük, hanem valamely ünnepnapon a nekik alárendelt híveknek is (férfiaknak és nőknek egyaránt), miután elvégezték a szentgyónást. Erre oly módon kerüljön sor, hogy a papjuk előolvasóként segíti őket. A hitvallás közösségi letételét Szent Liturgia kövesse. Minden évben ismételjék meg ezt a szertartást. Aki nem vesz részt rajta, azt tekintsék szakadárnak.

Ha felidézünk a konfesszionalizációs modell jellemzőit,¹⁹ láthatjuk, hogy ezekben a pontokban a hitvallás elfogadása a felekezethez való tartozás legfőbb kritériumaként jelenik meg. De nemcsak az egyszeri csatlakozás fontos, hanem a rendszeres ellenőrzés, valamint a disszidensek beazonosítása és eltávolítása is.

A negyedik pont a keresztség szentségét érinti: az egyesült papok ne merészeljék a római katolikus papok által megkeresztelteteket újrakeresztelni, sem pedig a keresztséghez kapcsolódó egyéb szertartásokat megismételni. Ezt csak abban az esetben tehetik meg, ha a római katolikus pap valamely okból érvénytelenül szolgáltatta ki a szentséget. De még ekkor is arra kell törekedni, hogy inkább egy másik római katolikus pap pótolja a hiányosságokat. Megengedett viszont, hogy a görögkatolikus papok a születéshez kapcsolódó áldásokat a házaknál elvégezzék.

Az ötödik és hatodik pont a katolikus felekezethez való tartozás és az uralkodó iránti lojalitás egyértelmű, a liturgikus cselekményekben ismétlődő kifejezésének igényét fogalmazza meg. A görögkatolikusok szertartásaikban a római pápát kommemorálják, más pátriárka nevét meg se említsek, és az uralkodóért is rendszeresen imádkozzanak. A hetedik, nyolcadik, kilencedik és tizedik pont a görög és a latin rítusban élő papok és hívek viszonyát érinti. A rítusváltoztatás kérdésében a jezsuita páter teljesen egyoldalú szabályozást tartott szükségesnek. Úgy vélte, a görög szertartású hívek átlépését a latin rítusba támogatni kell. Ezt a görögkatolikus papok semmilyen módon ne akadályozzák, viszont latin híveket a görög rítusra ne csábítsanak (7. pont). Ajánlatosnak tartja azt is, hogy a két rítus hívei közötti egység kifejezéséként a görögkatolikus papok minden esetben tegyék lehetővé a latin szertartású papoknak azt, hogy templomaikban szentmisét végezzenek és szentségeket szolgáltassanak ki mind a római, mind pedig a görögkatolikus híveknek (8. pont). Előírna azt is, hogy azokon a településeken, ahol az

¹⁹ Tusor, 2008.

egyesülteknek külön templomuk van, a görögkatolikus pap a latinok templomában évente négy-hat alkalommal saját szertartása szerint liturgiát végezzen (9. pont). Továbbá, a római katolikusok nyilvános körmenetein a görögkatolikus papok megfelelő liturgikus öltözetben híveikkel együtt vegyenek részt (10. pont).

Az első rész utolsó két pontja a görögkatolikus papságra vonatkozik. Nem szentelheti őket szakadár püspök. Szentelésükre csak a latin ordinárius engedélyével és a görögkatolikus püspök előzetes vizsgálata és jóváhagyása után kerülhet sor. Ha egy papnak meghal a felesége, nem nősülhet újra (11. pont). Minden görögkatolikus pap engedelmességgel és tisztelettel tartozik a latin ordináriusnak és a görögkatolikus püspöknek. Paróchiát nem kaphatnak a latin ordinárius és a görögkatolikus püspök felhatalmazása és beleegyezése nélkül. A vikáriusoknak és főespereseknek (rítustól függetlenül) engedelmességgel tartoznak (12. pont).

Ravasz Ferenc ezt a tizenkét pontot annyira fontosnak tartja, hogy kijelenti: a katolikus egyházzal egyesült keleti szertartású papok részesülnek azokban a kiváltságokban és mentességekben, melyek a római katolikus klérust megilletik, de ha csak egyetlen pontot nem tartanak meg a fentiekből, azonnal elveszítik jogaikat, és szakadárként fogják kezelni és büntetni őket.

A pontokba szedett feltételek és előírások után áttér azokra az eszközökre, melyek véleménye szerint az unió megőrzését szolgálhatják. Ezek között az első helyen említi azt, hogy azokon a településeken, ahol az egyesülteknek nincs saját templomuk, ne is engedjék egykönnyen görögkatolikus templom építését. Végezzék szertartásaikat a katolikusok templomában. Ott, ahol a görögkatolikusoknak nincs saját papjuk, a hívek lelkiekben a római katolikus plébános alá tartozzanak és a latin istentiszteleteken vegyenek részt. A görögkatolikusoknak ne legyenek külön iskoláik. Legfeljebb csak olyanok, melyekben írni-olvasni tanítanak, s ezek felett is felügyeletet a római katolikus plébános gyakoroljon. Az írni-olvasni tudó gyerekeket irányítsák a jezsuiták iskoláiba, ahol ruténül és románul is tudó tanítók fogják őket tanítani, és latinul is megtanulhatnak. Ez a megoldás biztosítani fogja azt, hogy az unió szellemisége beleivódjék az ifjak lelkébe. Abban is segít továbbá, hogy a papszentelésre jelentkezők legalább alapszintű latin nyelvi ismeretekkel rendelkezzenek. A bíboros figyelmébe ajánlja a nagybányai jezsuita rendházat, mely fekvésénél fogva is kiválóan alkalmas a görögkatolikusok ilyen szellemiségben való iskoláztatására. Péter Ravasz szükségesnek ítéli azt is, hogy az általa eretnekségnek ítélt szövegrészeket a görögkatolikus liturgiában javítsák. Fontosnak tartja, hogy minél hamarabb javított szertartáskönyveket és katekizmusokat nyomtassanak és osszanak ki. Javaslatot tesz a Gergely-naptár bevezetésére is. Ezt azzal indokolja, hogy a keleti ünnepnapok a latin naptár szerint hétköznapra eshetnek, amikor a földesurak akaratából a híveknek mezőgazdasági munkát kell végezniük. Így nem tudják az ünnepeket megtartani. Másrészt az unió ügyének is inkább az használ, ha a görög és a latin szertartású hívek ugyanakkor tartják az ünnepeket.

A görögkatolikus papság megélhetését a tizedre kívánja alapozni. Azokon a helyeken azonban, ahol római katolikus pap is él, a tizedet meg kell osztani. Hozzáteszi: ahol római katolikus pap él, s a görögkatolikusok kevesen vannak, nem szükséges, hogy saját papjuk legyen, ha a plébános beszéli a nyelvüket, vagy a közeli helységekben él görögkatolikus pap.

Az unió előmozdítása érdekében azt javasolja, hogy azt senki, se világi, se pedig egyházi személy büntetlenül ne akadályozhassa. Leghatásosabbnak azt tartja, ha az országgyűlési törvények azonnal kiróható pénzbüntetést írnának elő. Senki se merészelje az egyesült papokat bebörtönözni, jobbágyi szolgáltatásokra kényszeríteni vagy adófizetésre kötelezni. A pap csak akkor végezhet mezőgazdasági munkát, ha saját telke van. Egyebekben teljes joga van az egyháziakat illető mentességekre.

Ravasz Ferenc tervezete javaslat maradt. Különösen a görög szertartás hátrányos megkülönböztetésére vonatkozó elképzeléseit tudós és befolyásos rendtársa, Hevenes Gábor (Kollonics bíboros gyóntatója) se osztotta.²⁰ Mégis érdemes volt részleteiben bemutatnunk, mivel kétségtelenül tükrözi egy olyan latin misszionárius elképzeléseit, aki az unió kérdését, s főként annak gyakorlati vetületeit jól ismerte. Az sem kétséges, hogy elképzeléseinek alapgondolatát, ami szerint az egyesültek másodrangú katolikusok, részben maga Kollonics Lipót is osztotta. Az *Einrichtungswerkben* ugyanis nemcsak azt javasolta, hogy a munkácsi püspök kerüljön az egri főpásztor alá, hanem azt is, hogy a görögkatolikus papok csak feleannyi fizetésben részesüljenek, mint a római katolikusok. Ahogyan fogalmaz: azzal is nagyon elégedettek lesznek. Valószínűleg nem járunk távol az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a magyar katolikus klérus körében sokan osztották P. Ravasz elképzeléseit.

Ha a tervezetben foglaltakat összevetjük az 1640-50-es évek eseményeivel, azt látjuk, hogy jelentős szemléletbeli változás ment végbe. Bár Lippay érsek korában is láttuk a latinizáló törekvések jeleit, kinyilvánított alapelveként az volt érvényben, amit a primás a görögkatolikus papsághoz intézett levelében megfogalmazott: „*Ami pedig görög rítusotok dicséretes szertartásait illeti: azokat a jövőben, úgy, ahogyan korábban, szabadon végezhettek, mi azokon semmit sem kívánunk változtatni*”.²¹ Ravasz Ferenc már le meri írni azt, ami harminc-negyven évvel korábban még legfeljebb esetleg bekövetkező, de nem elvetendő következményként fogalmazódott meg: a keletiek latin rítusra való áttérése kívánatos.

²⁰ Nilles, 1885. 786.

²¹ „Quod attinet ritus vestri graeci laudabiles ceremonias, eas liberi exerceatis sicut ante ita et in posterum. Cum nos modo, et praeterlapsis temporibus nihil in eis mutare intendimus” Pozsony, 1652. augusztus 22. EPL Archivum Ecclesiasticum Vetus 2116/1. Kiadva: *Véghseő*, 2011. 151.

Figyelemreméltó a dokumentumban megragadható kettősség. A görögkatolikus papok részesülnek mindazon jogokban és kiváltságokban, melyek a latin szertartású klérust az ország törvényei szerint megilletik. A katolikus egyház és az ország tehát „igazi egyháziaknak” ismeri el őket és védelmet ígér nekik mindazok ellen, akik jogaikat nem tartják tiszteletben. Senki ne merészelje őket jogaikban korlátozni – fogalmaz nagyon világosan a jezsuita atya. Ugyanakkor azt is magától értetődőnek tartja, hogy rítusuk (szokásaik és hagyományaik) a latin szertartású katolicizmushoz viszonyítva másodrendű. Szinte sugallja, hogy egyházi integrációjuk és társadalmi felemelkedésük akkor válik teljessé, ha áttérnek a latin rítusra. Ennek ösztönzését és bátorítását kifejezetten szükségesnek tartja. Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hogy a bizánci rítus értékeit fel- és elismerő római bíborosoktól és tudós rendtársaitól eltérően Ravasz Ferenc miért vélekedett így. Meglehet, a keletiek között élve, szokásaikat és egyházi életüket közelről szemlélve annyira kilátástalannak látta megreformálásukat, hogy egyszerűbbnek ítélte a magasabb színvonalat megtestesítő latin rítusra való áttérést.

A tanulmányom elején említett egyháztani és egyházkormányzati bizonytalanság jól megragadható az idézett jezsuita forrásokban. Jézus Társaságának prominens magyar képviselői az uniót kétségtelenül fontosnak és támogatandónak tartják, ugyanakkor annak gyakorlati megvalósítása mind az egyházkormányzatot, mind pedig a rítust érintő kérdésekben még a bizánci szertartású katolikus közösségek megszűnésének, a latin egyházba történő teljes integrációjának lehetőségét is magában hordozza. Ebből arra lehet következtetni, hogy korszakunkban az unió kérdésében is elsősorban a felekezeti versengés szempontjai érvényesültek, míg a bizánci szertartású közösségek katolikus egyházba történő integrációjának mikéntje megválaszolatlan kérdés maradt.

Baán, 2010.

Baán István: A munkácsi püspöki szék betöltése 1650 és 1690 között. In: Véghseő Tamás (ed.): *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles*. Nyíregyháza, 2010. (*Collectanea Athanasiana I. Studia 3.*), 161–166.

Bârlea, 1990.

Bârlea, Octavian: *Unirea Românilor (1697–1701). – Die Union der Rumänen (1697–1701)*. *Îndreptar XIII.* 49–50. (1990) 1–91.

D. Molnár, 1995.

D. Molnár István: Vallási kisebbség és kisebbségi vallás. Görögkatolikusok a régi és a mai Lengyelországban. Budapest, 1995.

Dmitriev, 2007.

Dmitriev, Mihail: Historische Voraussetzungen und die Genese der Union von Brest: Fakten und Deutungen. in: *Ostkirchliche Studien 2007.* 322–343.

Farrugia, 2000.

Farrugia, Edward G. (a cura di): *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*. Roma, 200. 707–709.

Ghitta, 2009.

Ghitta, Ovidiu: De Camillis püspök első látogatása Szatmárnémetiben. In: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Nyíregyháza, 2009. (*Collectanea Athanasiana – I. Studia 1.*), 239–249.

Gorun, 2009.

Gorun, Gheorghe: De Camillis püspök és a Bihar vármegyei görög katolikus egyház létrejötte. In: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Nyíregyháza, 2009. (*Collectanea Athanasiana – I. Studia 1.*), 251–256.

Hodinka, 1909.

Hodinka Antal: A munkácsi görög-katholikus püspökség története. Budapest, 1909.

Hodinka, 1911.

Hodinka Antal: A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára 1458–1715. Ungvár, 1911.

Ikic, 1989.

Ikic, Niko: Der Begriff „Union“ im Entstehungsprozess der unierten Diözese von Marca (Križevci): eine ekklesiologisch-juridische Untersuchung auf Grund einer geschichtlichen Darlegung. St Ottilien, 1989.

Lacko, 1965.

Lacko, Michael: Unio Užhorodiensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica. Roma, 1965.

Marton, 2003.

Marton József: A gyulafehérvári vallási unió. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina* XLVIII. 1. (2003) 111–120.

Molnár, 2009a.

Molnár Antal: A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században. In: Véghseő Tamás (szerk.): Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2009. (*Collectanea Athanasiana – I. Studia* 1.) 43–54.

Molnár, 2009b.

Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Molnár Antal: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Budapest, 2009b. 15–45.

Nilles, 1885.

Nilles, Nikolaus: *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani. I–II.* Oeniponte, 1885.

Pekar, 1992.

Pekar, Athanasius B.: *The history of the church in Carpathian Rus’.* New York, 1992.

Pelesz, 1878–1880.

Pelesz, Julian: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. 2 Bände. Wien, 1878–1880.

Suttner, 2007

Suttner, Ernst Chr. – Zelzer, Klaus und Michaela: Dokumente der Brester Union. In: Ostkirchliche Studien 2007. 275–321.

Suttner, 2008.

Suttner, Ernst Chr.: Die Siebenbürger Kirchenunion an der Wende zum 18. Jahrhundert. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 12/I. (2008) 7–41.

Turij, 2009.

Turij, Oleh: A kijevei egyház önazonosságának alakulása a breszti unió után. In: Véghseő Tamás (szerk.): Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2009. (Collectanea Athanasiana – I. Studia 1.) 35–41.

Tusor, 2008.

Tusor Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban. In: Vigilia 73. (2008) 1. 15–30.

Véghseő, 2006.

Véghseő Tamás: „...patriarcham graecum convertit ad unionem...” A római Német-Magyar Kollégium három egykori növendéke és az ungvári unió. Athanasiana 23. 2006. 29–48.

Véghseő, 2011.

Véghseő Tamás: „...mint igaz egyházi ember...”. A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana – I. Studia 4.).

ÖSSZEFOGLALÁS

Véghseő Tamás:
Jezsuiták és görögkatolikusok
Északkelet-Magyarországon
a 17. század második felében

Kulcsszavak:
felekezetszerveződés, görögkatolikusok, jezsuiták,
latinizáció, unió

A tanulmány a jezsuiták és a görögkatolikusok kapcsolatának néhány jellemzőjét vizsgálja a kora újkori konfesszionalizáció szöveggörnyezetében.

A szerző:
Véghseő Tamás PhD
egyháztörténész, rektor
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola

4400 Nyíregyháza, Bethlen Gábor utca 13.
E-mail: v.tamas71@gmail.com

SUMMARY

**Jesuits and byzantine rite Catholics
in North-East Hungary
in the second half of the XVIIth century
by Tamás Véghseő**

Keywords:

**Church union, confessionalization,
byzantine rite catholics, jesuits, latinization**

The present study deals with some aspects of the relationship between Jesuits and Greek Catholics in the context of the early modern confessionalization.

The author:

Tamás Véghseő PhD

Ecclesiastical Historian, Rector

Saint Athanasius Greek-Catholic Theological College

H 4400 Nyíregyháza, Bethlen Gábor utca 13,

E-mail: v.tamas71@gmail.com

Északkelet-magyarországi jezsuita irodalom a 17. század második felében¹

Jezsuiták Báthory Zsófia környezetében

A szerzetesrendekhez kapcsolódó irodalom a 17. század második felében elsősorban egyházi vonatkozású műveket (prédikációkat és egyéb kegyességi műveket vagy éppen hitvédelmi iratokat) jelentett – mindezek azonban abban az esetben jelentek meg nyomtatásban és váltak szélesebb körben ismertté, amennyiben a mecenatúra ezt lehetővé tette. Nem meglepő, ha azt állítjuk, hogy az északkelet-magyarországi jezsuita irodalom a vizsgált korszakban jelentős részben a főúri reprezentációhoz, kiemelten Báthory Zsófia személyéhez kötődött.

A 17. század irodalomtörténeti kutatásait megnehezíti, hogy számos olyan dokumentum maradt ismeretlen, amelynek nagy jelentősége volt. Ennek igazolására – a korszak északkelet-magyarországi jezsuita irodalmának példáján – említhetjük meg Landovics György és Millei István nevét. Előbbi esetében a maga korában igencsak ismert jezsuita hitszónok vasárnapi és ünnepi beszédei kéziratban (és ily módon feldolgozatlanul) maradtak. Történt ez annak ellenére, hogy nevezetes Landovics-beszédek ismeretesek, amelyekről a korabeli források külön is megemlékeznek. Ilyen például az egyik nagybőjt első péntekjén tartott beszéde, amit Krisztusnak a keresztfán mondott első szaváról tartott. Ez a beszédet említi a pataki rendház 1694 ádventje előtt megkezdett *Naplója* is – ennek révén vált ismertté a tartalma Gyulai Éva kutatásai nyomán² – ám pontos szövege a mai napig nem áll rendelkezésünkre.

Hasonló a helyzet Millei Istvánnal is. Annak ellenére, hogy ő volt Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc lelkiatyja, és a korában sokak által ismert hitszónok (Wesselényi Ádám 1656-os füleki temetésén – Rákóczi László naplójának tanúsága szerint – „igen szépen és keservessen *praedicallott*”³) – gyakorlatilag nem maradt fenn a nevével fémjelzett kiadvány.⁴ (Jóllehet – amint arra a későbbiekben is utalok – Gajtkó István neki tulajdonítja a Báthory Zsófia-ima-

1 A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja. A tanulmány az OTKA K 101571. számú pályázata támogatásával készült.

2 Gyulai, 2008. 295–296.

3 Horn, 1990. 212.

4 Jankovics, 2007. 242.

könyv szerkesztését, de neve ott sem jelenik meg.⁵⁾ A fentiek tanulsága tehát az, hogy a számkra ma ismert és hozzáférhető, kapcsolódó jezsuita anyag voltaképpen töredéke annak, ami a korszakban jellemezte a rend északkelet-magyarországi irodalmi tevékenységét.

A fent nevezett, irodalmi munkásságukról szélesebb körben alig ismert jezsuiták ellenpéldájaként mindenekelőtt Kiss Imre neve említendő. Az ő szerteágazó irodalmi tevékenységét egyaránt fémjelzik hitvédelmi iratok, prédikációk, imádságos könyv és katekézis. Mindezek főúri – elsősorban Báthory Zsófia – támogatással meg is jelentek, s így a mai napig elérhetőek a jelenkori olvasók számára is. Írásomban ezért kiemelt figyelmet szentelek az ő munkásságának – tevékenységét egybevetve a korabeli, a Báthory és a Rákóczi-családhoz kapcsolódó, jezsuitákhoz kapcsolható művekkel.

A Kiss Imrével kapcsolatos kutatások az utóbbi időben új lendületet kaptak. A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* vonatkozó szócikkét író Szelestei N. László 2006-ban megjegyezte, hogy a jezsuita szerző írói munkássága még feltáratlan,⁶ de ezt követően Heltai János a hitvédelmi munkásságával,⁷ Déri Eszter bizonyos prédikációinak elemzésével foglalkozott (és újabb kutatásokat tervez leveleire vonatkozóan),⁸ maga Szelestei N. László pedig az imakönyvekkel kapcsolatos tevékenységekre hívta fel a figyelmet későbbi publikációiban.⁹ Írásomban ezért elsősorban az eddig – a kapcsolódó szempontból – feltáratlan, vagy kevésbé kutatott anyagot igyekszem bemutatni.

A jezsuitákat – mint az közismert – 1663-ban Báthory Zsófia telepítette Sárospatakra, főként az ottani (és környékbeli) protestánsok térítésére. Történt ez azután, hogy az özvegy nagyszony 1661. augusztus 15-én kisfiával, I. Rákóczi Ferencsel együtt munkácsi várukban áttért a katolikus vallásra.¹⁰ (Pontosabban Báthory Zsófia tulajdonképpen visszatért, hiszen II. Rákóczi Györggyel kötött házassága miatt lett református.¹¹) Gyakorlatilag ettől a naptól kezdte meg szenvedélyes, élete végéig tartó térítő tevékenységét, amihez legfőbb támogatóját a jezsuita rendben találta meg. Már áttérése után egy évvel, 1662-ben felállította sárospataki birtokán

5 *Gajtkó*, 1936. 29.

6 *Szelestei*, 2006. 445.

7 *Heltai*, 2007. 169–184, 310–343.

8 *Déri*, 2013.

9 *Szelestei*, 2012.

10 Báthory Zsófia Rákóczi Lászlónak, 1661. aug. 20. Munkács: „Az szoros állapotunkban csak Isten vigasztalásához folyamodván, a boldogságos szent Szűz mennybemenetele napján, itten való templomocskát is conciliáltatván, azon templomunkban szentmise hallgatás, gyónás és communió által édes fiammal együtt mindaketten magunkat publice declaráltuk, kirekesztvén ugyanezen napon minden eretnek tanítókat udvarunkból.” *Lócsey*, 1914. 25. 118. sz. jegyz.

11 Vö. *Várkonyi*, 2000. 80–81.

a Missio Rákócziánát, vagyis a református egyház és műveltség fellegvárának számító városban letelepítette a jezsuitákat, s a misszió alig egy évre rá rezidenciává, vagyis alsófokú iskolát is fenntartó rendházzá bővült. A jezsuiták, köztük a horvát származású, de magyarul prédikáló Sámbar Mátyás, a Társaság évtizedeken át kipróbált módszereivel indították el Sárospatak rekatolizációját és a katolikus iskolát. A Missio Rákócziánában vállalt szerepet 1677-ben bekövetkezett haláláig a már említett Millei István, Báthory Zsófia és a Rákóczi-család legfőbb bizalmasa – a vezető szerepet viszont Kiss Imre vitte a misszióban, aki II. Rákóczi György fejedelem özvegyére a legnagyobb befolyással bírt, egészen a fejedelemasszony 1680-ban bekövetkezett haláláig. Cserei Mihály *Erdély históriájában* a következőket írta Báthory Zsófiáról: „egy hitetlen ámtító jesuitától, páter Sámbartól megcsalatik, [...] s ugyanazon páter tanácsából a pataki collégiumot [...] kifordítá s dissipálá, s minden jószágiból a református prédikátorokat kiűzeté, jobbágyait, szolgálait erőszakosan a pápista vallásra hajtá. S ám ugyanazon szentatyák, páter Sámbar és páter Kiss, nyelik s emésztk meg minden gazdagságát, mert csalárd szín alatt kicsalták kezeiből a nagy királyi clenódiumokat s alattomban kit Nagyszombatba, kit Bécsbe [...] elüldöztek. A fiát is, Rákóczi Ferencet [...] azok a lélekvesztő papok pápistává tették.”¹²

A katolizálás reprezentációja a kapcsolódó kiadványok tükrében

Báthory Zsófia és fia katolizálása irodalmi szempontból akár reprezentációs aktusnak tekinthető, amelyben a római katolikus vallás, a jezsuita rend, a főúri család és a nagyasszony személye egyaránt szerepet kapott. Kiadástörténeti szempontból pedig több, korábban is meglévő mű újraműködését, új ajánlással történő ellátását – egyfajta újraértelmezését jelentette.

A szakirodalom – köztük Kilián István és Gyulai Éva írásai – is felhívja a figyelmet arra, hogy a jezsuiták saját, illetőleg a katolikus vallás népszerűsítésére hogyan használták fel a különféle iskolai színjátékokat és látványosságokat.¹³ A nyomtatott anyagok megjelenésekor – természetesen – nagyobb hangsúlyt kapott a család, illetőleg Báthory Zsófia nevének említése. Ez nyilvánvalóan mecenatúrájának volt köszönhető – de az élete korábbi szakaszában kálvinista kiadványokhoz is kötődő Báthory Zsófia is fontosnak érezhette, hogy ilyen módon is „elhatárolódjon” az olyan művektől, mint a korábban Medgyesi Pál által neki ajánlott az *Ezechias hiti* című, két prédikációt tartalmazó protestáns kiadványtól.¹⁴ Erre az elhatárolódásra, illetőleg az újfajta, személyes reprezentáció kialakítására érdekes módon protestáns anyósa adhatott pél-

¹² Kazinczy, 1852. 28.

¹³ Kilián. 1973., Gyulai, 2008. 300–302.

¹⁴ RMNY IV 2870 „Medgyesi 1658. szeptember 18-án és 22-én mondta el Sárospatakon az egész eklézsia Lórántffy Zsuzsanna és Báthori Zsófia előtt.”

dát Báthory Zsófiának. Az újabb kutatások¹⁵ felhívják a figyelmet arra, hogy Lorántffy Zsuzsanna (és környezete) tudatosan építette az imádkozó, kegyes patróna képét – főként a különböző kegyességi kiadványok reprezentációs eszközeivel élve.

Báthory Zsófia áttérésének protestáns oldalról is megvolt a maga „sajtója”, természetesen ellenkező előjellel. Pósházi Jánosnak fennmaradt egy prédikációja,¹⁶ amit sárospataki elűzését követően a gyulafehérvári templomban mondott. 1672-es, kéziratban maradt prédikációja a következőképpen kommentálta a vele történeteket: „Szomorú változás, amely a jó regimennek romlását szokta követni, nem egyéb, hanem a religiónak és azzal együtt a jó egyházi rendnek megromlása.”¹⁷ Ennek kapcsán hivatkozott Pósházi Jeroboámra, aki hasonlóan cselekedett „és rendelete magának papokat a magas hegyeken való bálványokhoz, melyeket ő csináltatott vala.”¹⁸ Nyilvánvalóan a jezsuitákra gondolt, mint a bálványimádó egyháziakra, s hogy szemernyi kétség ne maradjon a beszéd aktualitását illetően, a hitszónok a „magunkra való szabás” részben megjegyezte: „Tekintetes nagyságtok azt kérhetné mastan éntőllem [...] honnan jössz te lévita, avagy ti léviták honnan jöttek. Azt mondom én erre, mi Júdának Betleheméből jövünk, Magyarországnak Sárospatak nevű városából.”¹⁹

A szakirodalom²⁰ már összefüggésbe hozta Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc áttérési dátumával azt a tényt, hogy a jezsuiták az 1662-ik évi nagyszombati kalendáriumot²¹ I. Rákóczi Ferencnek ajánlották²² – ily módon is utalva az esemény jelentőségére és a Jézustársaság ebben foglalt szerepére. Hasonló a helyzet az imakönyvekkel is. Ismeretes, hogy 1661-es visszatérése idején Báthory Zsófia Szelepcsényi György nyitrai püspöktől magyar imakönyvet kért. Szelepcsényi 1661. november 18-án kelt választleveleiben sajnálkozott, hogy csak latin nyelvűt tud számára küldeni, s az újonnan áttért nagyszony figyelmébe Pázmány (magyar nyelvű) imádságos könyvét ajánlotta.²³

¹⁵ Varga, 2012. 245.

¹⁶ Másolatgyűjtemény a 18. századból.

Budapest, Magyar Ferences Könyvtár, 01746/5. Újabb kiadása Pósházi, 2005.

¹⁷ Pósházi, 2005. 328.

¹⁸ Uo. 328–329.

¹⁹ Uo. 332.

²⁰ RMNY IV 2993. Jegyzetek.

²¹ RMNY IV 2993.

²² RMNY IV, 365–366.

²³ Lőcsey, 1914. 25.

Ám a nagyszony és családja nem sokáig maradt vallásos olvasmány nélkül: Varjú Elemér már 1892²⁴-ben felhívta a figyelmet arra, hogy az 1662-ben, Nagyszombatban megjelent *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis* című imakönyv²⁵ – a fentiekben említett módon, a kalendáriumhoz hasonlóan – I. Rákóczi Ferenc mecénatúrájával és neki ajánlva jelent meg, vélhetően az áttéréshez kapcsolódóan. A kiadvány a nagyszombati jezsuita kollégiumhoz kötődő Mária látogatása társulat kézikönyve.²⁶

Ugyancsak az áttéréshez kapcsolódik a Draskovich János által fordított, először, 1643-ban Esterházy Juliannának ajánlott imakönyv²⁷ rövidített újrányomása is 1662-ben,²⁸ amit Báthory Zsófiának ajánlottak. Így írt a nagyszombati könyvnyomtató, Venceslaus Melchior Schneckenhaus: „Nagyságod sem akarván abban hátra maradni, a’ miben minden Keresztény Fejedelmek, de fő-keppen az Nagyságod mind Istennél s-mind embereknél örök emlékezetben lévő méltóságos Bathori elejek Tekintetes Fejedelmi és Királyi példáját láttya: nagy ajtatossággal, és szübeli alazatossággal, ez el-mult ezer hat szaz hatvan egyedik esztendőben, Nagy-Boldog Aszszony napján, az Vng-vári Congregatiojaban be-iratván magát, örök dücsöséggel jutalmazando dicsiretes példát sokaknak követésére hagyot. [...] Mert nem szánván Fejedelmi Adakozáshoz illendő bőv költségét, a’ Boldog Aszszony Szolosmaját, sok Isten-félő Keresztyényeknek, de kiváltképpen a’ Szeplőtelen Szűz Congregatiójában lévőknak vigasztalásokra én általam nyomtattatni Kegyelmesen méltóztatott.”²⁹

Ez a jegyzés annál is inkább figyelmet érdemel, mivel a szakirodalom külön kiemeli annak érdekességét, hogy Sárospatakon először nem Mária-, hanem Agonia-társulat alakult,³⁰ vagyis Kiss Imre és Báthory Zsófia révén a megfeszített Krisztusról nevezett kongregáció kapott kiemeltebb szerepet. E nyomtatvány azonban azt igazolja, hogy Báthory Zsófia sok szállal kapcsolódott a Mária-társulatokhoz is, csak másféle módon, mint az Agoniához. Az áttéréssel egy időben csatlakozva a kapcsolódás motívumát erősítette reprezentációs üzenete, utóbbi esetben pedig a szerepvállalást, a kezdeményezést. I. Rákóczi Ferenc kapcsolódó tevékenységét pedig mi sem bizonyítja jobban, mint a „marianus princeps” epiteton.³¹

24 Hellebrant–Ráth–Varjú, 1892. 232.

25 *Manuale*, 1668.

26 Knapp, 2001. 209.

27 Pozsony 1643, RMNY 2016. További kiadás: Pozsony 1650, RMNY 2336.

28 RMNY 3051.

29 RMNY 3051. Aiánló levél, 3v–4v.

30 Gyulai, 2008. 302.

31 Knapp, 1997. 149–150.

Ugyancsak a Báthory Zsófia nevéhez kapcsolódó imakönyvek kérdéséhez tartozik, hogy végrendeletének ügyében viszály alakult ki a végrendeletet végrehajtó Kiss Imre és Zrínyi Ilona között. A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy vajon meghamisította-e Kiss Imre Báthory Zsófia végrendeletét, avagy jogosan járt el.³² Nem tisztázott ezért az sem, hogy jogosan történt-e – egyáltalán megtörtént-e, s ha igen, milyen körülmények között – hogy Kiss Munkácsból Bécsbe távozott, Zrínyi Ilona feltörette szobáját s elvitte onnan azt a 85 császári aranyat és 300 forintot, amit Báthory Zsófia a könyvek kinyomtatására adott...³³

Ennek ellenére, a katolikus térítést mindennél fontosabbnak tartó fejedelemasszony óhajának megfelelően, megjelent 1680-ban, Bécsben a *Három szép imádságos könyvecske* című reprezentatív imádságoskönyv³⁴ Kiss István előszavával. Ebben a következők olvashatók: „Éltébe akará a méltóságos jó kegyelmes asszonyom ezt a három könyvecskét egybe kinyomtattatni. [...] arra rendeltetett pénzével holta után is örök jó emlékezetire ím kedvét töltöttem”³⁵ – írja a végrendelet végrehajtásával megbízott jezsuita szerzetes az előszóban. Az imádságoskönyv azért is jelentős Báthory Zsófia reprezentációjának szempontjából, mert a későbbiekben, a 18. század elején ezen kiadvány rövidített változata jelent meg – több ízben is – mint Báthory Zsófia imádságoskönyve.

Gyászalkalmak

Az 1676. július 8-án elhunyt I. Rákóczi Ferenc felett jezsuita gyóntatója, Kereskényi István mondott – politikai felhangoktól sem mentes – temetési beszédet. Vizsgált szempontunkból azonban még érdekesebb – mint azt Gyulai Éva kutatásai is igazolják³⁶ –, hogy a hitszónok kifejtette az elhunyt fejedelem kegyes, és a jezsuita rend tevékenységével összhangban álló cselekedeteit is: „nemcsak előkelő családjának szűk körében vett részt istentiszteleti alkalmakon, hanem az utcára, terekre is kiment, sőt maga is kísérte a viaticumot, [...] Minden hozzá közeli vallásos társulat könyvébe bejegyezte a nevét, s a kegyességi irodalomra is igen sokat költött, imádságos füzeteket osztogatott udvara népének, sőt idegeneknek is. A Mária-tisztelet odáig ragadtatta, hogy inkább meghalt volna, mintsem eltűri, hogy a Szűzanyát sértegessék. Igazolja ezt, hogy Pataktól egészen Debrecenig üldözte a szentséggyalázókat [...], s hogy a dögvészt hozó (protestáns) szósze-

32 Vö. Lócsey, 1914., Meszlényi, 1939. 232., Esze, 1974. 45.

33 Meszlényi, 1939. 232.

34 Három szép imádságos könyvecske az elsoe régen németboel magyarra fordittatot. Bécsben Joh. Jacob Kuerner által.

35 Idézi Szelestei, 2012. 27.

36 Gyulai, 2009.

keket kiszóratta a templomokból, a vétkeseket megbüntette, a gyalázatos (vallás) támogatóit elűzte birtokairól, udvarából kikergette a protestáns lelkészeket, s a hivatalokból kiűzte mindazokat, akik ragaszkodtak vallásukhoz, s a Szent Szűz iránti tiszteletnek ellenségei voltak.”³⁷

Ugyancsak I. Rákóczi Ferenc temetésére jelent meg az *Eghi Zenges, avagy mennyei vigasztaló szozat* című elmélkedésgyűjtemény, amit a „Mélt ... Rakoczi és Báthori igen meg-keseredett ... gyászos Vdvarhoz címeztek az összeállítók, Tyukodi György (a fejedelemasszonyok „leg-kisebb alázatos Káplányi”) „s’ Christusban Szólgai, Vngvari Collegium s’ Háza” állította össze. Hogy a gyűjtemény kimondottan az özvegy és a gyászoló anya számára készült, igazolja a kötet ajánlásának megszólítása: „Méltóságos fejedelmi Vdvar, szurkos burokban megepedett színnel és szível kesergő asszonyim.” A kiadványt – a források tanúsága szerint³⁸ – a temetés alkalmával osztogatták, s költségeit Zrínyi Ilona térítette meg.³⁹

Báthory Zsófia 1680. június 14-én hunyt el. Ideiglenesen temették el Munkácson, 1681. február 16-án végezték el a holttest beszentelését, majd március 16-án Kassán, fia mellett helyezték örök nyugalomra.⁴⁰ A két kapcsolódó temetési beszéd egyikét – természetesen – Kiss Imre,⁴¹ másikat a szintén jezsuita Pethő István⁴² mondta.

Előbbi szerző kiemelte beszédében, hogy Báthory Zsófia személyével kihalt a Báthory ág. Éppen ezért a beszédet is a Báthory-sárkány fogainak képére építve szólt a nagyasszony hazaszeretetről, császárhűségéről és kegyességéről. Ez utóbbi kapcsán ugyan említette, hogy az elhunyt „*Lelkében pöröltetett, midőn még mayd gyermek korában az igaz Vallásban háborgatták*”⁴³ – ettől eltekintve azonban tartózkodott a felekezeti viták, konkrétumok ismertetésétől. Természetesen nem rejtette véka alá megvetését a protestánsok iránt (kiemelve Báthory Zsófia szerepét: „*Nézd Patakon, és más helyeken, a’ hová Asszszonyosága ki terjedett az igaz Hit-is mennyire terjedett Istenes buzgólkodása által. Nem vólt szabad a’ Pataki Tartományba az igaz kereszténységnek jelét, a’ keresztet fel-emelni se Temetéseken, se más Istenes Vallásunknak szokott Provessioin. De Báthori Sophia nagy Asszszony Czimmeres Sárkány Foga mellett, a, fel feszítettett Jesust nem csak ben a, Templomokban praedikállottuk, hanem a Szent Jelekkel kivüls nyilván magasztaltuk.*”⁴⁴

37 Az eredeti szövegközlést lásd: uo., 10. sz. jegyzetben.

38 Tyukody György levele Zrínyi Ilonához 1678. január 26. Szövegközlés: *Thaly*, 1873. 46.

39 Uo.

40 *Kecskeméti*, 1988.

41 RMK I 1251. Újabb kiadásai: *Kecskeméti*, 1988., *Szelestei*, 2005.

42 *Pethő*, 1681.

43 *Kecskeméti*, 1988. 236.

44 *Kecskeméti*, 1988. 230.

Érdekes módon saját személyének jelentőségét is kiemelte a hitszónok: „*Templomok, kápolnák építésétül, Istenes Fundátioktul, Hasznos könyveknek ki nyomtatásatul pénzét nem szánta. En iavallásombol ugyan, de neki magának-is nagy kedve volt hozzá.*”⁴⁵

A két temetési beszéd közül a kevésbé ismert, Pethő Istváné tartalmaz több konkrét utalást az elhunyt nagyasszony egyházpolitikai szerepére. Egyértelműen hivatkozott a hitszónok az egy ízben a hit oszlopának⁴⁶ is nevezett nagyasszony kegyességére és katolizálására. Sőt Constantinus és Ilona, Theodosius és Eudoxia, II. Henrik és Kunigunda, valamint István és Gizella alakját idézve azt is világossá tette, mit is gondolt Báthory Zsófia kapcsolódó tevékenységéről:⁴⁷ A pogány uralkodókat térítő keresztény nők (feleségek és anyák) képével nyilvánvalóan hitelesíteni kívánta Báthory Zsófiának a katolicizmus ügyéért kifejtett tevékenységét. Pethő István beszéde ugyancsak az Istenhez, hazához és császárhoz hű nagyasszony képét idézte a hallgatókban – noha a gyászolók közt ő már megemlítette Zrínyi Ilonát is.⁴⁸

Összességében elmondható, hogy a 17. századi felső-magyarországi jezsuita irodalom a korabeli egyházi irodalom csaknem minden jellegzetes műfajához kapcsolódott. Ebben pedig kiemelkedő szerepe volt az újonnan rekatolizált Báthory Zsófiának és lelkiatyjának, Kiss Imrének. Az ő reprezentációs irányultságukat illetően az egyéni, a családi, a felekezeti és a jezsuita rendhez kapcsolódó – és ezeket szorosan összekapcsoló – tevékenység egyaránt kimutatható.

⁴⁵ *Kecskeméti*, 1988. 233–234.

⁴⁶ *Pethő*, 1681. A2v.

⁴⁷ *Pethő*, 1681. B2v.

⁴⁸ *Pethő*, 1681. C3r.

Déri, 2013.

Déri Eszter: A zodiákus négy jegye az Esterházy Pál felett mondott halotti prédikációban. Konferencia-előadás: Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában: Nemzetközi konferencia a REFO 500 projekt keretében, Kőszeg, 2013. május 22–25.

Esze, 1974.

Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk.: Szauder József–Tarnai Andor. Budapest, 1974.

Gajtkó, 1936.

Gajtkó István: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Élet. Budapest, 1936.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században. I. Egyháztörténeti Szemle 10. (2009) 3–31.

Gyulai, 2008.

Gyulai Éva: Rákóczi és a sárospataki jezsuiták. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. Szerk.: Tamás Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2008. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 53.) 295–296.

Hellebrant–Ráth–Varju, 1892.

Hellebrant Árpád–Ráth György–Varju Elemér: Idegen nyelvű hazai nyomtatványok. Magyar Könyvszemle, 1892.

Heltai, 2007.

Heltai János: Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista egyház régiségéről. I–II. Magyar Könyvszemle 123. (2007) 169–184, 310–343.

Horn, 1990.

Rákóczi László naplója. Közread., jegyz. Horn Ildikó. Budapest, 1990.

Jankovics, 2007.

Jankovics József: Wesselényi Ferenc nádor és a festő Spillenberger János. Egy főrangú temetés művészeti vonatkozásai és utóélete. Ars Hungarica 35. (2007) 2.

Kazinczy, 1852.

Cserei Mihály históriája. 1661–1711. Szerk.: Kazinczy Gábor. Pest, 1852.

Kecskeméti, 1988.

Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Szerk.: Kecskeméti Gábor. Budapest, 1988. 223–239.

Kilián, 1973.

Kilián István: A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 129–186.

Szelestei N., 2005.

Régi magyar prédikációk. Egyetemi szöveggyűjtemény. Válogatta: Szelestei N. László, Budapest, 2005. 225–231.

Knapp, 1997.

Knapp Éva: Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története. I. Magyar Könyvszemle 113. (1997) 149–150.

Knapp, 2001.

Knapp Éva: Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Universitas. (Historia Litteraria). Budapest, 2001.

Lőcsey, 1914.

Lőcsey Mária: Báthory Zsófia 1628–1680. Budapest, 1914.

Manuale, 1668.

Manuale Sodalitatis. Beatæ Virginis Visitantis, In Collegio Societatis Iesv Tyrnaviæ Sub auspicijs Illustrissimi et Reverendissimi Comitis ac Domini Domini Ladislai Chiaky, Abbatis ad S. Gothardum, &c. Denuo editum, & auctum. Typis Academicis, Excudebat Matthæus Byller, Tyrnaviæ, 1668.

Meszlényi, 1939.

Meszlényi Antal: Báthory Zsófia élete és végrendelete, Regnum (1938–1939).

Pósa-házi, 2005.

Pósa-házi János: Prédikáció Gyulafehérvárott a fejedelem előtt, 1672. In: Régi magyar prédikációk. Egyetemi szöveggyűjtemény. Válogatta és sajtó alá rendezte Szelestei N. László. Budapest, 2005. 328–333.

Pethő, 1681.

Pethő István: Panegyris: Mvlieri Forti, & Sapienti, Celsissimæ Principis, Sophiæ Bathori, De Somlyo, Kassa, 1681. RMK II 1481.

Szelestei, 2012.

Szelestei N. László: Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai. Magyar Sion VI. / XLVIII. 2012/6, 27–35.

Szelestei, 2006.

Szelestei N. László: Kiss Imre. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. V. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest, 2006.

Thaly, 1873.

Thaly Kálmán: I. Rákóczi Ferenc halála s temetése. Századok 7 (1873)

Varga, 2012.

Varga Bernadett: „Hát én, Uram, mit szóljak te előtted...?": Imádság és elmélkedés viszonya Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásában. In: Régi magyar imakönyvek és imádságok. Szerk.: Bogár Judit. PPKE BTK, Piliscsaba, 2012. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok 3.).

Várkonyi, 2000.

Várkonyi Gábor: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. I. Szerk.: Tamás Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000.

ÖSSZEFOGLALÁS

Maczák Ibolya:
Északkelet-magyarországi jezsuita irodalom
a 17. század második felében

Kulcsszavak:
Báthory Zsófia, jezsuita irodalom, Kiss Imre,
reprezentáció

A szerzetesrendekhez kapcsolódó irodalom a 17. század második felében elsősorban egyházi vonatkozású műveket (prédikációkat és egyéb kegyességi műveket, vagy éppen hitvédelmi iratokat) jelentett – mindezek azonban abban az esetben jelentek meg nyomtatásban és váltak szélesebb körben ismertté, amennyiben a mecenatúra ezt lehetővé tette. Összességében elmondható, hogy a 17. századi felső-magyarországi jezsuita irodalom a korabeli egyházi irodalom csaknem minden jellegzetes műfajához kapcsolódott. Ebben pedig kiemelkedő szerepe volt az újonnan rekatolizált Báthory Zsófiának és lelkiatyjának, Kiss Imrének. Az ő reprezentációs irányultságukat illetően az egyéni, a családi, a felekezeti és a jezsuita rendhez kapcsolódó – és ezeket szorosan összekapcsoló – tevékenység egyaránt kimutatható.

A szerző:

Maczák Ibolya PhD
MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.
E-mail: maczak.ibolya@gmail.com

SUMMARY

Northeast Hungarian Jesuit literature in the second half of the 17th century by Ibolya Maczák

Keywords:

**Báthory, Zsófia, Jesuit literature, Kiss, Imre,
representation**

Literature of religious orders in the second half of the 17th century mainly consisted of Christian literature: sermons or other devotional writings, as well as apologetic texts. However, these works needed a patron to be published and become widely known. Northeast Hungarian Jesuit literature in the second half of the 17th century encompassed all typical forms of church literature of its time – mostly influenced by Zsófia Báthory (who returned to Catholicism), and her priest, Imre Kiss. In these texts their personal image, the positive representation of their families, their religion and their connections to the Jesuit order were all shown.

The author:

Ibolya Maczák PhD

MTA-PPKE Research Group on Baroque Literature
and Spirituality

H 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

E-mail: maczak.ibolya@gmail.com

A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása a 17. század végén

A 17. század második felének fordulatokban gazdag eseményei alól Tokaj-Hegyalja sem vonhatta ki magát. II. Rákóczi György (1621–1660) erdélyi fejedelem 1660-ban bekövetkezett halálát követően özvegye, Báthory Zsófia (1629–1680) fejedelemasszony és fia, I. Rákóczi Ferenc (1645–1676) Erdélyt elhagyva Sárospatakon telepedett le. Az özvegy fejedelemasszony és fia még ugyanazon esztendő augusztus 15-én, Munkácson áttért a római katolikus hitre. Ennek az aktusnak az eredményeképp a tokaj-hegyaljai Rákóczi-birtokokon is kezdetét vette a rekatolizáció. A térségben Báthory Zsófia támogatásának köszönhetően megjelentek a jezsuita rend képviselői is. Sőt, az özvegy fejedelemasszony támogatása abban is megmutatkozott, hogy engedélyezte, illetve támogatta a rend megtelepedését Sárospatakon.¹ Ismert tény az is, hogy 1671-ben gyakorlatilag Báthory Zsófia áttérésének következményeként, gróf Ernst Rüdiger von Starhemberg (1638–1701) császári tábornok katonái elűldözték a sárospataki Református Kollégiumot és a római katolikusok számára lefoglalták a templomot.² A nagy hírű iskola ingóságait pedig elkobozták, és a sárospataki jezsuita rendháznak adományozták. Ennek folyományaként a Kollégium olyan híres szőlőhegyei,³ mint például a nagy múltú sárospataki Megyer és a Király-hegy,⁴ a sárospataki

1 Vanoviczi János (1614–1678) pálos misszionárius már egy 1658. évi, az Apostoli Szentszékhez elküldött jelentésében külön kitért arra, hogy Báthory Zsófia fejedelemasszonyt egy látogatása alkalmával megerősítette katolikus hitében. Erről ld. még: Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma, Olaszország. (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC). Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 1. Fol. 44r–v., Fol. 290r–298v.; Báthory Zsófia áttéréséről ld. még: Benkovich Ágoston (1631–1702) pálos misszionárius (későbbi nagyváradi püspök) szentszéki jelentését: APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 462. Fol. 404r–406v.; Archivum Romanum Societatis Iesu (= ARSI) Litterae Annuae Provinciae Austriae (= LAPA). Vol. 142. Fol. 194r.; *Galla*, 2005. 216–217.; *Péter*, 2006. *Gyulai*, 2009.; *Shore*, 2012. 188–195.

2 APF SOCG. Vol. 434. Fol. 283r–287v.; Ld. még erről: *Tóth*, 2005. 2588–2591.

3 Jelen közleményben a szőlőkre vagy a szőlőterületekre a mai nyelvhasználatban elterjedt dűlő fogalmát szándékosan kerültük. Ennek oka az, hogy a dűlő (latinul: *diverticulum* vagy *tractus*) fogalmata a mai szőlőterületekhez közvetlenül csak másfél évszázada, a 19. század utolsó harmada óta használják. Eredendően a dűlőt szántóföldekre értették. A dűlő szó voltaképpen egy melléknévi igenéből változott főnévvé: oly módon, hogy egy tulajdonnévvel jelölt területre dűlő földekről beszéltek. A régi Tokaj-Hegyalján más borteremő vidékekhez hasonlóan a szőlőterületekre vagy szőlőrészekre egyszerűen a szőlő fogalmat használták (latinul: *vinea*). A szőlőterületek esetében érvényesülő szigorú, hierarchikus térszemlélet szerint a szőlőhegy (latinul: *promontorium*) – szőlő felosztás érvényesült. Azaz egy nagyobb egységben, tehát egy nagy kiterjedésű szőlőhegyen belül alakultak ki kisebb szőlőrészek vagy szőlők az évszázadok során, amiket sohasem neveztek dűlőknek. Erről ld. még bővebben: *Fehrentheil-Gruppenberg*, 1933. 33–35.; *Balassa*, 1973. 501., 505.; *Tringli*, 2011. 32., 69.

4 Király-hegy és a Megyer bizonyítottan középkori eredetű szőlőterület. Az előbbit már 1285-ben említik *Kiralzallasa*

jezsuita rendház tulajdonába kerültek, ezeket a rend kisebb megszakításokkal az 1773. évi felosztásáig birtokolta.⁵ Sőt a Rákóczi-szabadságharcot (1703–1711) követően a sárospataki rendház szőlőbirtokai tovább terebélyesedtek. Ugyanis 1714-ben az udvar a jezsuitáknak adományozta a Bodroglaszi és Sáradsadány között elhelyezkedő Előhegy és Szárhegy promontóriumon fekvő szőlőket is.⁶

Báthory Zsófia rekatolizációjával összefüggésben ugyanakkor egy, a sárospataki jezsuitákkal kapcsolatos mítoszt is tisztáznunk kell. Ugyanis a közvélekedés szerint nem sokkal az áttérését követően a fejedelemszöly a Rákóczi-családnak a sátoraljaújhelyi Várhegy promontóriumon fekvő Oremus szőlőbirtok felét kegyes adományul a sárospataki jezsuita rendháznak adományozta. Ezt az információt közvetve erősítette meg az 1707. május 18-án készült szőlőbirtok-össz-

néven (véltetően akkor még nem volt szőlőkkel betelepítve.). 1338-ban, 1339-ben, illetve 1341-ben *Mons Regis* és 1346-ban *Kiralhege/Kyralhege* alakokban pedig a sátoraljaújhelyi pálos kolostor birtokolta. A Megyer-hegy szőlőt 1324 óta említik a kútfők *Meger* néven. 1342-től kezdve úgyszintén a sátoraljaújhelyi pálosok lesznek az ottani szőlők legjelentősebb birtokosai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (= MNL OL). Diplomatikai Levéltár (= DL). No. 7597., No. 51 371., No. 76 337., No. 76 598., No. 76 627., No. 76 664., No. 77 082.; Erről ld. még röviden: *Szücs*, 1993. 15–16.

5 Erről ld. még: MNL OL. Magyar Kamara Archívuma (= MKA). E 156. *Urbaria et Conscriptio*nes (= UC). Registrata. No. 35:93., No. 40:35., No. 70:46/b., No. 70:51/b.; MNL OL. MKA E 152. *Acta Jesuitica* (= AJ). Irregistrata (= B). *Residentia Saros-Patakiensis* (= RSP). 215. d. 11t. No. 9–10., No. 17., No. 41., No. 51., No. 54., No. 93., No. 97., No. 100–101., No. 109., No. 111–113., No. 115–116.; Erről ld. még bővebben: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Kéz- és Könyvtára, Budapest (= ELTE EKK). *Historia Ecclesiastica* (= AB). No. 95. *Historia domestica residentiae S. N. Patakiensis Societatis Iesu. Annales. Diarii* Tom. 1. Fol. 17r., Fol. 73r., Fol. 73r.; No. 96. *Historia domestica ab anno 1694 usque ad annum 1707 residentiae S. N. Patakiensis Societatis Iesu.* (Ez utóbbi folio számozás nélkül.)

6 A két, nagy kiterjedésű szőlőhegy közül a Szárhegy egyöntetűen középkori eredettel bír. Eleinte mindkettőt a tolcsvai szőlőhegyek közé sorolták. A Szárhegyet (*Zarhegh* formában) már az 1329. évben, míg a bodroglaszi Előhegyet az 1670. évben említik először a források. Ugyanakkor nevezett szőlőhegyeken a sárospataki jezsuitákon kívül a sátoraljaújhelyi pálosok is birtokoltak szőlőt. A sárospataki jezsuiták ezen túlmenően Nagytoronyán a Fekete-hegyen szőlőket és egy nagy érlelő pincét is birtokoltak. A nagytoronyai Fekete-hegy nevű szőlőhegyet ismereteink szerint 1567-ben említik először az írásos kútfők a sárospataki váruadalom tartozékaként. Erről ld. az alábbi dokumentumokat: MOL. DL. No. 2542.; MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RSP. 215. d. 11. t. No. 2., No. 6–7., No. 11–12., No. 19., No. 28., No. 36., No. 38., No. 40., No. 43–45., No. 47., No. 52–53., No. 59–60., No. 63., No. 65–66., No. 71–72., No. 75–76., No. 78–80., No. 83–91., No. 95–96., No. 99., No. 102., No. 108.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 41:4., No. 44:77., No. 92:8.

széírás is.⁷ Sőt a jezsuita páterek a 17. század végén barokk kápolnát is emeltek az Oremuson.⁸ A valóság azonban ettől a mítosztól némiképp eltér. Először is, az Oremus szőlőben nem állt barokk kori kápolna, ugyanis az erre utaló nyomokat sem a régészeti, sem pedig a történeti kutatások nem igazolták vissza. Másodszor, a sátoraljaújhelyi Oremuson a sárospataki jezsuiták nem rendelkeztek szőlőterületekkel. Harmadszor, Báthory Zsófia valójában az ekkor már legalább másfél évszázada kiváló főbor termőhelynek számító Oremus szőlő felét tulajdonképpen visszaadta az éppen ekkor újra megerősödő sátoraljaújhelyi Szent Egyed és Szűz Mária pálos kolostornak.⁹ S itt esetünkben a 'visszaadta' igén van a hangsúly. Ugyanis a legutóbbi kutatások tisztázták, hogy a reformáció tokaj-hegyaljai megjelenése előtt, a 15. század közepe óta bizonyítottan a sátoraljaújhelyi pálosok voltak az Oremus szőlő legjelentősebb tulajdonosai.

Hosszú ideig tartotta magát az nézet, hogy az említett szőlő neve a néhai Perényi Gábor (1532–1567) országbíró vagyónát számba vevő, 1567. évi kamarai összeírás alkalmával szerepelt először a forrásokban.¹⁰ Ugyanakkor a közelmúltban derült rá fény, hogy az Oremus első említése egy 1462. évi birtokperrel hozható összefüggésbe. Miszerint a sátoraljaújhelyi pálos kolostor az Oremus szőlő határának önkényes meghúzása miatt összetűzésbe került egy helybeli szőlőbirtokossal, Kebles Lászlóval. A termőhely nevét nagy valószínűséggel egy Oremus nevű sátoraljaújhelyi birtokosról kapta, és a kolostor kegyes adomány által juthatott a nevezett szőlőhöz a 15. század közepén.¹¹

7 Az Oremus-szőlő másik fele egészen 1711-ig a Rákóczi-család birtokában maradt. Erről ld. MNL OL. MKA E 156. UC. Registrata. No. 36:25., No. 104:56.; Az Oremus-szőlő ismertségét elsősorban annak a homályos eredetű történetnek köszönheti, amely szerint az itt szüretelt szőlőből készítette az első aszúbert Tokaj-Hegyalján Szepsi Laczkó Máté (1576–1633) erdőbényei református prédikátor Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) fejedelemasszony részére 1631-ben vagy 1651-ben. Ezt a legendát Zelenák István kutatásai minden kétséget kizáróan megcáfolták. 1571-ben a tokaji Garai család hagyatéki tárgyalása során a család tokaji pincéjében nagy mennyiségű aszúbert irtak össze. A bor minden bizonnyal a Tarcál és Tokaj között fekvő Mézesmál-szőlőhegyről származhatott. Erről ld. még: Balassa, 1999. 173–174.; Zelenák, 2002. 22–26.; Üő: 2011. 47.; Tringli, megjelenés alatt.

8 Kovács, 2008. 292.

9 Báthory Zsófia tulajdonképpen csereszerződés útján adta oda az Oremus-szőlőt. MNL OL. MKA E 153. Acta Paulinorum (= AP). No. 523:1372., No. 523:1376.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 70:23/a.

10 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 40:35., No. 95:22., No. 114:35.; MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. No. 11:1.

11 „Ladislaum Kebles dictum ratione cuiusdam particule terre nemorose infra vineam claustris Beate Virginis de Wyhel, que vulgo Oremus vocatur sitam”: MNL OL. DL. No. 17 542.; Az adatot közli még: F. Romhányi, 2007. 317.

Tokaj-Hegyalja szőlőhegy-birtoklásában az 1670-es évek jelentős változásokat hoztak. A Weselényi-összeesküvés (1664–1670) leleplezését, illetve felgöngyölítését követően kamarai perek vették kezdetüket. Ennek eredményeképpen az udvar a hűtlenség vádjával elítélte birtokaira tette rá a kezét, ugyanis az 1670. évtől kezdve tetemes számú földbirtokot és ingatlant foglaltak le, illetve írtak össze. Ez a folyamat 1682-ig tartott, majd gróf Thököly Imre (1657–1705) 1685. évi bukása után újonnan nagy lendületet vett.¹² Az egyéb földbirtokok mellett tudniillik összeírták az elkobzott tokaj-hegyaljai szőlőket, ahol kellő részletességgel leírták a szőlőhegyek vagy szőlőrészek nevét, és azoknak a fekvését. Ezen túlmenően összeírták a szőlők minőségét, állapotát, termőképességét, valamint becsértékét is. Ráadásul az elkobzott szőlőbirtokokat 1-től 4-ig tartó skálán osztályozták, amelyek akarva-akaratlanul is alapjául szolgáltak a majdani szőlőhegy-klasszifikációknak Tokaj-Hegyalján.¹³

A jezsuita rendházak két korábbi (1644, 1666) kísérletet leszámítva tulajdonképpen a nevezett szőlőbirtok-elkobzások okán kerültek előtérbe mint új birtokosok. Ugyanis a katolicizmust mellszélességgel támogató bécsi udvar magától érthetően jelentős szerepet szánt a jezsuitáknak a felső-magyarországi rekatolizáció megerősödésében, és ezért pusztán logisztikai megfontolásokból is jelentős szőlőbirtok-adományokkal támogatta a rendházakat. Ugyanakkor ez némi feszültséggel is járt, különösen a felső-magyarországi rekatolizációban szintén jelentékeny szerepet játszó pálosok körében, akik panaszleveleikkel valósággal „bombázták” a bécsi udvart, illetve az Apostoli Szentszék missziós intézményét, a Hitterjesztés Szent Kongregációját (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*). A fő kifogásuk ugyanis az volt, hogy a remeterend a reformációt megelőzően Tokaj-Hegyalja legnagyobb egyházi birtokosa volt, és a hitújítás miatt veszítette el korábbi birtokait.¹⁴ Ugyanis ismereteink szerint a középkor óta hét korábbi pálos kolostornak

12 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 154:7., No. 157:69.; *Ulrich*, 2009. 109.

13 Az összeírások forrásértéke emiatt igencsak felértékelődött. Hiszen ezek a kamarai dokumentumok nemcsak a jelenkor történészei számára jelentenek fontos adalékokat, hanem a mai tokaj-hegyaljai borászok és szőlészek számára is, akik a szőlőterületek múltjának megismerése révén próbálkoznak az adott szőlőtermőhely adottságait kihasználva kiváló minőségű borokat készíteni. Egyébiránt az összeírásokban 1. osztályút a kiváló minőséget adó (ezek többségében a kiváló minőségű aszú- és főbort adó termőhelyek voltak), 2. osztályút a közepes adottságú, 3. osztályút a szerényebb minőségű, míg 4. osztályú besorolást az elhanyagolt, elhagyatott (*vinea deserta*) vagy pusztulófélben lévő szőlőterületek kaptak. Azonban számos olyan szőlőterület is akadt az 1670-es években, amely 1. osztályú besorolást kapott, de a szőlőmunkák elhanyagolása miatt néhány évvel később már jóval alacsonyabb besorolást, azaz túlnyomórészt 4. osztályút kapott. Erről ld. az alábbi dokumentumokat: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 104:20/a., No. 116:13., No. 158:31/a., No. 158:31/b., No. 158:31/c., No. 158:32., No. 158:34., No. 159:41.

14 A pálosok tokaj-hegyaljai missziós tevékenységéről többek között ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat. APF SOCG. Vol. 434. Fol. 400r–v., Vol. 445. Fol. 192r–195v., Vol. 462. Fol. 404r–406v., Vol. 486. Fol. 203r.+204v., Vol. 493. Fol. 150–151v., Vol. 495/b. Fol. 358r–v., Fol. 359r–360v., Fol. 361r–v., Vol. Fol.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 1. Fol. 241r.+242v., Fol. 246r–v., Fol. 247r–v., Fol. 380r.+381v., Fol. 391r–v., Vol. 2. Fol. 126r.–131v.; Ld. még erről. *Tóth*, 1994. 174–201.; *Tóth*, 2005. 2592–2593.

volt szőlőbirtoka a borvidéken.¹⁵ Ezek közül a sajóládi Boldogságos Szűz Mária, a sátoraljaújhelyi Szűz Mária és Szent Egyed, valamint a tokaji Gyümölcsható Boldogasszony (korábbi nevén Szent Anna) pálos kolostor emelkedett ki mint jelentős szőlőbirtokos.¹⁶ Ezekre a szőlőbirtokokra a Wesselényi-összeesküvés kudarcát követő elkobzások alkalmával igényt és jogot formáltak. Ugyan az udvar és néhány katolikus főúri család néhány szőlőbirtokot visszaadott nekik, de a középkori eredetű nagy és egyúttal összefüggő szőlőbirtokokat már nem kapták vissza.

A sárospataki rendház mellett még hat jezsuita rendház jutott jelentős szőlőterületekhez 1676-ban. Ez az eperjesi, a szatmári, a szepesi, a kassai, a lőcsei és az ungvári rendház volt.¹⁷ A Szepesi Kamara 1683. január 24-én összeírta a jezsuiták tulajdonában lévő szőlőterületeket, illetve osztályozta azokat.¹⁸ Ugyanakkor az összeírás nem tért ki arra, hogy ezek a szőlőbirtokok kinek a tulajdonát képezték az elkobzásokat megelőzően. Ennek ellenére jól kikövetkeztethető, hogy a jezsuita rendházak túlnyomórészt Baksa István, Bessenyei Mihály, Bocskai István, Bodor Benedek, Bónis György, Bónis Ferenc, Körtvélyesi Rákóczi Ferenc, Lipóczi Keczer András és

15 Ez az eszenyi Kis Boldogasszony, a gönci Boldogasszony, a göncruszkai Szent Katalin, a regéci Szent Fülöp és Szent Jakab, valamint a tókterebesi Szűz Mária kolostor volt. Ezek a szerzetesi közösségek a mai borvidék területén Abaújszántón (Fevenyes/Fövenyes-hegy, Bea/Boldogasszony-hegy, Nagy-Sátor-hegy), Kistoronyán (Szent Simon-hegy, Toronyi-hegy), Olaszliszván (Előhegy), Tállyán (Remete), Tolcsván (Előhegy, Várhegy) és Sátoraljaújhelyen (Fekete-hegy) rendelkeztek számottevő szőlőbirtokokkal. MNL OL. DL. No. 11 888., No. 14 453., No. 16 377., No. 17 633., No. 21 594., No. 22 250., No. 24 117., No. 38 865. Ld. erről még: *F. Romhányi*, 317–319.; *Neumann*, 2012. 164.

16 A sátoraljaújhelyi pálosok a fent említett sárospataki Király-hegy és Megyer-szőlőhegyen kívül a sátoraljaújhelyi Várhegyen, Magas-hegyen, Fekete-hegyen, illetve a kistoronyai Szent Simon-hegyen és a Toronyi-hegyen rendelkeztek nagy szőlőbirtokokkal. A tokaji pálos kolostornak Ondon (Fekete-hegyen lévő Baráth-szőlőn), Tarcalon (Mézesmál promontóriumon a Nagy-Remete-szőlőn), Tokajban (Remete promontóriumon az Aranyos, a Malomfeli, a Pincefeli/Pinceheli, a Nyulas, illetve a tarcali Mézesmálon fekvő Kuszárfeli és Jakab András-szőlőben) birtokolt szőlőket. Ezen túlmenően a sajóládi pálos kolostor a tarcali Mézesmálon (a Baráth-szőlőben) és a bodrogkeresztúri Kakas-hegyen rendelkezett figyelemreméltóan nagy szőlőbirtokokkal. Erről ld.: MNL OL. DL. No. 7733., No. 12029., No. 14 453., No. 15 133., No. 17 886., No. 18 590., No. 20 190., No. 22 250., No. 24 378., No. 67 367., No. 85 146.; *Kisbán*, 1938. 127., 130., 157., 178.; *Bándi*, 1985. 678., 688–689., 698., 705., 707., 714., 715 *Neumann*, 2012. 143–144., 287–288., 432.; Szőlőbirtoklás tekintetében meg kell még továbbá említeni a lechnicei Szent Antal kartauzi kolostort, ami a 15–16. század fordulóján Bodrogkeresztúron (Kakas-hegyen), Erdőbényén (a Gothki-szőlőben, a mai Peresek- és Lőcse-dűlő területén), Mezőzomboron (a Hangács-szőlőhegyen fekvő Filpesi/Fülöp/Fülpös nevű szőlőn), Tarcalon (Mézesmál-szőlőhegyen, a mai Baráth- és Thurzó-dűlő helyén) rendelkezett jelentős szőlőterülettel. Erről ld. még: MNL OL. DL. No. 21 762.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 81:10/c., No. 89:2., No. 101:38.; *Dedek*, 1889. 179., 184.; *Neumann*, 2012. 291.

17 A 1704-ben készült kamarai összeírás szerint a szatmári jezsuita rendház is rendelkezett Bodrogkisfalud és Szegi határán négy, első osztályú besorolást kapott szőlőterülettel, ugyanakkor bővebb információval tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklásukról egyelőre nem rendelkezünk. MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Residentia Szathmariensis (= RSZ). 224. d. 4. t.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 8:16/a., No. 116:74.; A szatmári jezsuita rendházzal ld. még röviden: ELTE EKK. AB. No. 105. *Historia residentiae Szathmar Societatis Iesu incepta et collecta ex variorum litteris et notatis, anno 1671–1771*. Fol. 1r–159v.

18 MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. No. 11:38.

Menyhért, Kubinyi László, Nagyszentmihályi István, Szepessy Pál, Thököly Imre stb. egykori tokaj-hegyaljai szőlőit kapták meg az udvartól.¹⁹

A hat jezsuita rendház közül az ungvári rendelkezett a legszerényebb szőlőbirtokkal. Mielőtt ezt röviden részleteznénk, a nevezett rendház kapcsán egy kurta kitérőt kell tennünk.²⁰ Ugyanis e rendház és kollégium már 1638 körül majdnem szőlőbirtokos lett Tokaj-Hegyalján. Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem halála után özvegye, Brandenburgi Katalin (1604–1649) fejedelemasszony örökölte a néhai fejedelem tokaj-hegyaljai szőlőbirtokait, aki katolizálása után kegyes adományként az ungvári jezsuita rendházra és kollégiumra két szőlőterületet hagyott a Tarcál és Tokaj között fekvő történelmi Mézesmál promontóriumon.²¹ Az egyik a Baráth-szőlő, a másik pedig a nagyhírű Hétszőlő volt.²² Ugyanakkor az 1640-es évek közepén I. Rákóczi György (1593–1648) erdélyi fejedelem ez ellen vétót emelt. Ennek két oka volt. Egyrészt ideológiai, ugyanis a fejedelem nem nézte jó szemmel, hogy a jezsuiták szőlőbirtokosként jelenjenek meg az ekkor hangsúlyosan református többségű Tokaj-Hegyalján. Másrészt ennek a vétónak az úgynevezett hegyaljai „törvények” alapján szokásjogi okai is voltak.²³ Tudniillik I. Rákóczi György a két nevezett szőlőterület szomszédja volt. Így mint szomszéd szőlősgazda vétót emelhetett, azaz a korabeli szakzsargonnal élve tilthatta a szomszédságában lévő szőlőbirtok-

19 Erről ld. többek között az alábbi dokumentumokat: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 8:16/a., No. 18:2., No. 35:8., No. 35:10., No. 35:78., No. 41:4., No. 58:9., No. 64:7., No. 70:22., No. 70:34., No. 76:6/a., No. 95:45., No. 98:25., No. 102:1., No. 115:17., No. 116:74., No. 117:2., No. 145:6/a., No. 151:2., No. 154:2., No. 154:23., No. 158:31/c., No. 159:41., No. 209:5.; Ld. erről még: Ulrich, 2009., 114–118.

20 Az 1646-ban életre hívott ungvári tulajdonképpen a homonnai kollégium jogutódja volt, amit 1615-ben alapítottak, és 1619-ben oszlattak fel. Erről ld. még: Molnár 2009. 95–146.

21 1411-ben a tarcali Rácz Demeterné kegyes adományként egy szőlőt hagyott a tokaji Szent Anna pálos kolostorra a Mézesmál-szőlőhegyen (*Mezesmál*, *Mezezmál* alakban). Egyébként időrendben ez az első ismert említés a nevezett szőlőhegyről. Ugyanakkor 1434-ből és 1435-ből is kerültek elő értesülések a Mézesmálon fekvő szőlőbirtokokról. Erről ld. még. MNL OL. DL. No. 22 250., No. 99 498., No. 99 502.; MNO OL. MKA E 148. Neo Regesta Acta (= NRA). No. 719:25., No. 1251:41.; MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Collegium Ungvariense (= CU). 240. d. 1. t. No. 94., No. 99., No. 102., No. 109., No. 112.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 87:76.; Ld. még erről: Ulrich, 2000. 155.; Ulrich, 2003. 140.

22 „*Contradictio Patrum Societatis Iesu Collegii Ungvariensis ratione quarundam duarum vinearum Hétszúleo, et Barath szeőleo dictarum celebrata in anno 1648 facta.*”: ELTE EKK. Collectio Hevenesiana (= CH). Cod. 7. Pag. 438.; Ezen kívül a vitatott két szőlőterületen kívül szerepelt egy harmadik is, név szerint a ma már nem létező tokaji Messzelátó-szőlő (mai tokaji Szerelmi/Szerény felső részén helyezkedett el), de ez utóbbi szőlőterület neve csak elvétve fordult elő a rendelkezésünkre álló dokumentumokban. Továbbá ld. még: MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CU. 240. d. 1. t. No. 1., No. 3., No. 7.: Egyébiránt a Hétszőlőt 1502-ben hozták létre a Tokaj és Tarcál között fekvő Mézesmál promontóriumon hét szőlőbirtok egyesítésével. Birtokosa ekkor a köznemesi Garai család volt. Ld. erről még: Zelenák, 2002. 20–22.

23 A szokásjog középkori eredettel bírt, és összefüggésben állt az ún. hospes-kiváltságokkal is. Erről ld. bővebben: Németh, 1988.; Solymosi, 1998.; Németh, 1990.

kok elidegenítését.²⁴ Sőt, mint szomszédot, a tokaj-hegyaljai törvények alapján megillette őt a megkínálás, vagy más szóval az elővásárlás joga.²⁵ A fejedelem ezzel a lehetőséggel élni is kívánt, és vitathatóan legális körülmények között rátette a kezét a Mézesmálon fekvő Barát- és Hétszőlőre. Ennek az ügyletnek köszönhetően a Rákócziak kisebb megszakításokkal 1711-ig a Tokaj és Tarcál között elhelyezkedő Mézesmál-szőlőhegyen a legnagyobb összefüggő szőlőbirtokkal rendelkeztek. Tulajdonképpen I. Rákóczi György tiltásával teljesedett ki a családnak a 16. század utolsó évtizedei óta folyamatosan tartó szőlőbirtokszerzése a nevezett szőlőhegyen.²⁶ Ugyan az ungvári jezsuita kollégium rektora, Jászberényi Tamás páter igen terjedelmes panaszlevelet fogalmazott meg a Szepesi Kamarának I. Rákóczi György igencsak kifogásolható aktusa miatt 1648-ban, de panaszukkal érdemben nem foglalkoztak. Az ungvári jezsuiták ugyanakkor a Baráth és Hétszőlő promontóriumokon csak a Rákóczi-szabadságharcot követő években lettek szőlőbirtokosok egészen a rend megszüntéig.²⁷

Ugyanakkor alig húsz esztendő múltán az ungvári rendház mégis hegyaljai szőlőbirtokos lett. Báthory Zsófia 1666. január 6-án kegyes adományként az ungvári rendháznak adományozta a tarcali Szentkereszt promontóriumon a Nyulas nevű majorsági szőlőt.²⁸ Sőt, ezt az adományozást az özvegy fejedelemasszony 1676-ban újból megerősítette.²⁹ Ismereteink szerint az ungvári jezsuiták a Nyulas-szőlőben csak a szőlőtermést szüretelték le, viszont az egyéb szőlőmunkákat teljesen elhanyagolták, és a kiváló szőlőterület pusztulásnak indult. 1680-ban a Szepesi Kamara elvette a szőlőt az ungvári rendháztól, és a tokaji uradalomhoz csatolta vissza. Ezt követően kezdődött el a Nyulas-szőlő újratelepítése.³⁰

24 „Idem Dominus Princeps [Georgius Rakoczi] quasdam duas vineas praefatae Societatis Iesu unam Hethszeleő, alteram vero Barathszeleő nuncupatas utrasque in Promonthorio Tokajensi Mezesmal dicto situatas contra ominem iurem et aequum a praefatis Patribus Societatis Iesu violentam manu occupasset.” ELTE EKK. CH. Cod. 7. Pag. 439.

25 A szőlőbirtoklás tiltásáról ld. még: Kalmár, 1967. 103–104., 148., 150.; Németh, 1988.; Ulrich, 2000. 156.

26 MNL OL. MKA E 148. NRA. No. 718:8., No. 719:6., No. 771:54.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1., No. 147:54.; A Rákóczi-család jelentős hegyaljai szőlőkhöz Rákóczi Zsigmond (1544–1608) erdélyi fejedelem és fivére, báró Rákóczi Lajos vásárlásainak és birtokszerzéseinek köszönhetően jutott. Ld. erről még: Kalmár 1967. 98.; Trócsányi, 1978.; Szabó, 1986.; Ulrich, 2003. 139–140.

27 MNL OL MNL MKA E 152. AJ. B. CU. 240. d. 1. t. No. 82.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 83:105.

28 Ulrich, 2000. 156.

29 A Nyulas-szőlő eredendően 1476 körül a Szapolyai család által újjáalapított tokaji Gyümölcsoltó Boldogasszony pálos kolostor szőlője volt. 1564-ben, 1565-ben és 1570-ben már a tokaji váruradalom részét képezte. Előbb a Serédyek, majd utóbb az Alaghyak kezén volt, és 1635 körül tőlük örökölték meg a Rákócziak. Ezen túlmenően a 17. század utolsó harmadában a Gyulaffy, a Szuhay és a Szepessy családnak volt még jelentős szőlőbirtoka. A Wesselényi-összeesküvésben való érintettségük miatt szőlőiket konfiskálták. Erről ld. még: MNL OL. DL. No. 15 347., No. 17 867.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 65:38., No. 81:10/c., No. 89:2., No. 96:15., No. 97:23., No. 97:25/a.; Kisbán, 1938. 127., 129–130., 157., 178.; F. Romhányi, 2007. 314.; Ulrich, 2000. 142.

30 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 115:18.

1676-ban, az elkobzásokat követően, az ungvári jezsuiták az olaszliszkai Előhegy³¹ és a vámosújfalui Rány-hegy,³² a szerencsi Zomborka,³³ illetve a tállyai Tökösmál³⁴ nevű szőlőhegyen jutottak még jelentős szőlőbirtokhoz.³⁵ Az olaszliszkai, a szerencsi és a vámosújfalui szőlővel nem volt szerencsájük, mert már az elkobzások idején is eleve parlagon, illetve pusztulófélben lévő szőlőterületek voltak, és ezért a Szepesi Kamarától a legrosszabb, 4. osztályú besorolást kapták.³⁶ Az ungvári rendház nem is nagyon törődött ezzel a két szőlőterülettel, és minél előbbi eladásuk mellett döntött. Más volt a helyzet a nagy múltú tállyai Tekesmál/Tökösmál-szőlőhegygel, ami – Bártfa és Kassa szőlővásárlásainak köszönhetően – már az 1481. év óta ismert és kiváló szőlőtermő helyként volt számon tartva.³⁷ Ugyanakkor 1682-ben Thököly Imre elkobozta tőlük, és soha nem is kapták vissza.³⁸ Ugyan a Szepesi Kamara 1686-ban rátette a kezét a Tökösmálra, de nem sokkal később a nevezett szőlőhegy már a Rákóczi-család kezén volt. Azonban a szabadságharcot követően, 1725 körül az Orczy és a Szirmay család lett a legfőbb birtokosa a tállyai Tökösmál-szőlőhegynek.³⁹

A szepesi jezsuiták 1676-ban összesen hét szőlőhöz jutottak Bodrogeresztúr és Olaszliszka határában. Ezek a szőlőterületek az úgyszintén nagy múlttal rendelkező és bizonyítottan az Előhegy, valamint a Meszes, továbbá a Farkas, a Négyszegű, a Sajgó, a Haraszt és a Mogyorós

31 Előhegy eredendően a szepesi (turóci) Szent Márton prépostság szőlője volt. 1248-ban már említik mint a prépostság olaszliszkai szőlőhegyét. E néven először a forrásokban 1449-ben találkozunk. A 15. század utolsó harmadában számos ma is ismert szőlőhegy vált ki belőle, mint pl. a Csontos-, a Kulcsár-, a Kutyamál, a Kömpe(r)-, Perey- (ma Peres), a Rakottyás- vagy a Szent Márton-szőlő. MNL OL. Diplomatikai Fényképtár (= DF). No. 264 495., No. 264 497., No. 264 539., No. 269 671.; MNL OL. DL. No. 31 995., No. 63 870.; Erről ld., még: Gulyás, 2007. 134–145.

32 A Rány-szőlőhegy (*Rani* néven) 1475-ben került először említésre egy szőlő adás-vételi ügylet kapcsán. Viszont a 15. század végén a tokaji pálos kolostor birtokába került. A mohácsi vészt követő időszakban a tokaji váruadalomhoz csatolták. Erről ld. még: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 81:10/a., No. 81:10/c., No. 89:2., No. 89:3/b., No. 115:74., No. 122:1.

33 A szerencsi Zomborka-szőlőt ismereteink szerint 1670-ben említik először a dokumentumok. MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 145:6/a.

34 A tállyai Tökösmál (*Thekesmal*, *Thewkesmal*) szőlőhegy még bártfai és kassai módos polgárok szőlőbirtoklása kapcsán került előtérbe 1481-ben, valamint 1487-ben. MNL OL. DF. No. 215 141., No. 215 343.

35 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 58:13., No. 58:14., No. 66:41/b., No. 70:4., No. 113:29., No. 104:25., No. 115:17., No. 157:69.

36 Uo. No. 116:16., No. 154:1.

37 MNL OL. DF. No. 215 141.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 115:17.

38 Az is kiderült utóbb, hogy a helyi munkaerőhiány, illetve a tállyai vincellérek torzszalkodása miatt a Tökösmálon lévő szőlőket is elhanyagolták az ungvári páterek. MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CU. 240. d. 1. t. No. 21.

39 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 26:6., No. 26:8., 83:27., No. 111:34.; Erről ld. még bővebben. ELTE EKK. AB. No. 126. *Diarium Collegii Ungvariensis Jesu ab anno 1695. die 3 Aprilis – ad annum 1723.* (Folio számozás nélkül.); *Gecsenyi*, 1972. 340–352.

nevű szőlőhegyen voltak.⁴⁰ Mindegyikük kiváló, a kamarai összeírások szerint is 1. osztályú besorolást kapott termőhely volt, és a Wesselényi-összeesküvést megelőzően a Bocskay és a Bónis család birtokában álltak mint tizedfizetés alól mentesített, úgynevezett szabad szőlők.⁴¹ Ugyanakkor ezeket a területeket az 1680-as évek közepére elvesztették. Ennek egyik oka az volt, hogy Tokaj-Hegyalján szeszélyes és kiszámíthatatlan politikai fordulatok miatt nem állt rendelkezésükre megfelelő munkaerő, akivel gondoztathatták volna a szőlőket. Így ezek csakhamar pusztulásnak indultak.⁴² 1700 körül II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) lefoglalta a nevezett területeket, és új szőlőtelepítésbe kezdett. Ezek a szőlőterületek a szabadságharcot követően újból a Szepesi Kamara tulajdonába kerültek.⁴³ Néhány évtizeddel később az előbb említett bodrogkeresztúri és olaszliszkai szőlőhegyet visszakapták, és a rend felosztásáig birtokolták.⁴⁴

A lőcsei jezsuita rendház Szegi község határában öt, egykoron Thököly Imre tulajdonában álló, első osztályú allodiális szőlőterülethez jutott. Ezek a szőlők a Sajgó, a Kis-Somos, a Nagy-Somos, a Hatalos, a Kis-Poklos és a Farkas nevű promontóriumon voltak találhatók.⁴⁵ Ugyanakkor ezeket a szőlőterületeket 1682-ben egy rövid időre elvesztették.⁴⁶ Thököly Imre ugyanis ezeket a szőlőket visszafoglalta, majd bukása után a területekre ismételtén a Szepesi Kamara tette rá a kezét. A Rákóczi-szabadságharcot követően a Kamara a Kis- és a Nagy-Somos-szőlőt visszaadta a rendháznak, amit 1773-ig birtokolt. A többi említett szőlőterület pedig többek között a Klobusiczky család birtokába került.⁴⁷

40 Nevezett szőlőhegyek eredendően a tokaji váruradalom, valamint a szepesi prépostság birtokát képezték. Ezek közül a Meszes nevű szőlőhegy helyét *terra Mesces* néven már 1255 óta említik a dokumentumok. A bodrogkeresztúri Sajgót (Salgó néven) 1564 óta, az olaszliszkai Haraszt- és Mogyorós- 1564, míg a Farkas- és a Négyszegű-szőlőhegyet 1644 óta említik a források. Erről ld.: MNL OL. DL. No. 405., No. 406., 424., No. 467.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1.; No. 81:10/a., No. 81:10/b., No. 81:10/c., No. 89:2., No. 97:23., No. 97:25/a., No. 101:38., No. 104:4., No. 104:25., No. 115:1/a.; Szűcs, 1993. 13., 25.; Németh, 2005. 431.

41 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:2., No. 58:13., No. 58:14.

42 A munkaerőhiányról ld. röviden: Ulrich, 2000. 159.

43 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 70:45., No. 70:46/b.

44 Erről ld. bővebben: MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Residentia Scepusiensis (= RS). 215. d. 3. t.

45 A Szegi határában fekvő Poklost 1405 óta, Somost 1564–1565 óta, a Sajgót (ez nem azonos a bodrogkeresztúri Sajgó-szőlőhegygel), a Farkast és a Hatalost 1644 óta jegyzik a dokumentumok. Ezeket a szőlőket gyakorta bodrogkeresztúri, illetve bodrogkisfaludi szőlőkként írták össze a kamarai dokumentumok. Erről ld. még: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1., No. 81:10/a., No. 81:10/c., No. 89:2.; Szűcs Jenő szerint a hordókészítéshez nélkülözhetetlen szurokfőzőket hívták poklosoknak. Ld. erről: Szűcs, 1993. 20.

46 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 58:13., No. 58:14., No. 101:36., No. 104:25., No. 158:31/c., No. 158:34.; Lőcsei jezsuitákról ld. még: Shore, 2012. 195–209.

47 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 116:74., No. 122:52., No. 154:24.; Kalmár, 1967. 46.

A lőcsei jezsuiták „nagy fogása” úgyszintén a Wesselényi-összeesküvéshez volt köthető. I. Rákóczi Ferenc érintettsége révén tetemes összegű váltságdíj megfizetése fejében került el a számonkérést.⁴⁸ Emiatt 1674-ben I. Rákóczi Ferenc elzalogosította mádi és mezőzombori szőlőbirtokainak jelentős hányadát Szelepcsényi György (1595–1685) esztergomi érseknek, illetve a sátoraljaújhelyi pálosoknak. Ezek között szerepelt a családnak a mezőzombori Hangács-szőlőhegyen fekvő Király-Lajos-szőlő (ma Lajosok), valamint a mádi Király, a Nyulászó, a Percze, a Suba és a Szent Tamás nevű promontóriumon lévő szőlője.⁴⁹ Az idős Szelepcsényi érsek ugyanakkor 1675-ben már a mádi szőlőbirtokairól is végrendelkezett, miszerint halálát követően a mádi birtok egyik fele hívére, báró Maholányi Jánosra (1635–1699), míg a másik fele a lőcsei jezsuita rendházra száll. E testamentum az esztergomi érsek 1685-ben bekövetkezett halálát követően lépett érvénybe.⁵⁰ Így a lőcsei rendház Mádon a Nyulászó- és a Szent Tamás-szőlőhegyen tett szert komoly területekre. Ugyanakkor a nevezett szőlőhegyek közül a Szent Tamás-szőlőt a lőcsei jezsuiták csupán másfél évtizedig birtokolták, ugyanis ez utóbbit 1700. november 1-jén Rákóczi Julianna (1672–1717) és II. Rákóczi Ferenc visszavásárolta 3000 rajnai forintnyi összegért a lőcsei rendháztól.⁵¹ Ám négy nap múlva, november 5-én a Rákóczi testvérek elzalogosították mádi Szent Tamás-szőlőjüket ondi és vilmányi birtokukkal együtt 1500 rajnai forintért Hevenyessi Károly bécsi jezsuita rektornak, amit 1720-ban báró Orczy István (1669–1749) vásárolt meg örököseitől.⁵² A Nyulászót a lőcsei jezsuita rendház kisebb megszakításokkal egészen a rend 1773. évi feloszlatásáig birtokolta. Majd három évvel később, 1776-ban a nevezett szőlőbirtokot a sajládi pálosok kapták meg az udvartól.⁵³ II. József császárnak és királynak (1765–1790) a szerzetesrendek feloszlatásáról szóló rendeletei után ez a terület először rövid időre kincstári tulajdonba került, majd a 18. század végén (1795) a sátoraljaújhelyi piaristák lettek a mádi Nyulászó-szőlőhegy eme részének új birtokosai a 20. század közepéig.

48 Erről többek között ld.: *Ulrich*, 2003. 142.; *Galla*, 2005. 234.

49 MNL OL. MKA E 148. NRA. No. 230:1.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 25:46.; Ld. még *Ulrich*, 2003. 153.; A mádi Királyt (Nemegy néven, az ugyancsak mádi Kővágóval és a mezőzombori Disznókővel együtt) 1413 óta említik. Ugyanakkor a Király elnevezésről csupán csak 1588 óta van tudomásunk. E nevet a szőlőhegy vélhetően Szapolyai János után kapta, melynek az egyik legjelentősebb birtokosa volt. A mádi Perczét 1598 óta, a Nyulászót és a Szent Tamást 1600, a Subát 1635, valamint a mezőzombori Lajost 1585 óta jegyzik a dokumentumok. Egyébiránt közvetett módon a mádi Szent Tamás-szőlőhegyet a 14. század 30-as (1332, 1334, 1335) éveitől kezdve ismerték mádi szőlőhegy néven. MNL OL. DL. No. 10 086., No. 16 286.; *Kalmár*, 1967. 24–25., 35–37., 115.; *Ulrich*, 2003. 90.; *Orosz*, 2009. 28.

50 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 26:10.; *Kalmár*, 1967. 35.

51 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 215:3.; *Kalmár*, 1967. 43., 48–49., 52–53.

52 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 26:6., No. 26:8., No. 26:10., No. 83:127., No. 11:34.

53 *Kalmár*, 1967. 70–71.; A sajládi pálosokról és szőlőbirtoklásukról ld. még: *Joó*, 1979.

Ezen túlmenően a lőcsei rendház a mádi Betsek, Birsalmás, Király és Vilmány promontóriumon majdnem szőlőbirtokos lett.⁵⁴ 1724-ben az Aspremont család szerződést kötött a lőcsei jezsuitákkal, és 12 ezer forint kölcsön fejében lekötötték mádi birtokaik egy bizonyos részét. Ugyanakkor a család nem teljesítette a maga részére vállalt kötelezettséget, és emiatt őket a lőcsei jezsuiták beperelték. A per csaknem fél évszázadig elhúzódott, sőt, a birtokrészre végül nem is jezsuiták tették rá a kezüket. 1773-ban a jezsuita rendet feloszlatták, és így a vitatott birtokrészt a kincstár kobozta el.⁵⁵

Az eperjesi jezsuiták ismereteink szerint a tállyai Bányász- és Nyerges-szőlőhegyen (ma Nyergesek) rendelkeztek szőlőbirtokokkal 1685 után. A Bányászon és a Nyergesen fekvő szőlők Bártfa város tulajdonában állottak a 15. század utolsó harmada óta.⁵⁶ A nevezett szőlőterületeket részben a Thököly, illetve részben a kassai Faith és Fájja család vásárolta meg a 17. század első harmadában, és nem sokkal később, kegyes adományként, az eperjesi evangélikus kollégiumra hagyták.⁵⁷ A gróf Antonio Caraffa (1642–1693) császári tábornok által felállított, 1687. évi eperjesi véstörvényszéket (vagy másik nevén az eperjesi théâtreum) követően az ottani kollégium Bányász- és Nyerges-szőlőhegyen fekvő szőlőit az udvar az eperjesi jezsuita rendháznak és kollégiumnak adományozta, ezeket a Rákóczi-szabadságharc kirobbanása miatt elvesztették. A Rákóczi-szabadságharcot követően az eperjesi jezsuiták Bányászon fekvő szőlőjét úgyszintén az Orczy család szerezte meg az udvartól.⁵⁸

A jezsuita rendházak közül a kassaiak rendelkeztek Hegyalján a legkiterjedtebb szőlőbirtokokkal. 1676-ban tizenegy, a kamarai összeírások által első osztályú besorolást kapott hegyaljai szőlőbirtoknak lettek a tulajdonosai, melyeknek korábbi gazdája Thököly Imre volt. Ezek a szőlők a bodrogkeresztúri Lapis (korábbi nevén Köves-szőlő) és Nagy-Sajgó, a mádi Veresek (Vörös-hegy), a rátkai Meggyes, valamint az úgyszintén rátkai Kis- és Nagy-Sarkad, a tállyai Bodnárka, a Hasznos, a Kis- és a Nagy-Nyerges, valamint az úgyszintén tállyai Hetény nevű

54 A mádi Betseket 1600-ban, a Vilmányt (Vilmány-völgye szőlő néven) 1606-ban és a Birsalmást 1614-ben említik először a források. A Betsek elnevezés vélhetően a Betsked/Bechkedi (*Beczked*) családdal áll összefüggésben, akik az 1430-as években birtokoltak szőlőket Mád környékén. MNL OL. DL. No. 57 649.; *Kalmár*, 1967. 115., 122., 142.

55 MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Collegium Leucoviense (= CL). 206. d. 2–3. t.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 83:30., No. 83:31.; *Kalmár*, 1967. 78–79.

56 MNL OL. DF. No. 215 141., No. 217 941.; No. 215 343., No. 269 696., No. 269 936.; MNL OL. DL No. 46 278.; *Gecsényi*, 1966. 349–351.; *Gulyás*, 2007. 134–145.

57 Erről ld. még az 1680. évi kamarai összeírást: MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 66:41/b., No. 154:1.; Eperjes városáról ld. még: *Kónya*, 2009. 99–102.

58 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 9:55., No. 70:51/b., No. 209:5.; Erről ld. még: MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Residentia Eperjesiensis (= RE). 204. d. 1. t.; ELTE EKK. AB. No. 90. Historia residentiae Eperiesinensis Societatis Iesu, ab anno 1673. (Folio számozás nélkül.); *Shore*, 2012. 84–114.

szőlőhegyen helyezkedtek el.⁵⁹ Mindazonáltal a kassai rendház nem élvezte sokáig a nevezett szőlőterületek birtoklását.⁶⁰ Thököly Imre 1682-ben visszavette az elkobzott birtokokat, majd ezek a szőlők bukása után, 1686-ban újfent a Szepesi Kamara birtokába kerültek.⁶¹ Ezt követően a kassai rendház csak a Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedekben lett újból szőlőbirtokos Tokaj-Hegyalján. Ugyanis 1765 körül a kassai illetőségű Árvay-Schirer Mihály kegyes adományul nyolc első osztályú besorolást kapott szőlőt hagyott a kassai rendházra a Tarcal és Tokaj között fekvő Mézesmál-szőlőhegyen. Ezek pontosan a tarcali Előhegy, a Fekete-hegy, a Lajstrom, a Kis-Remete, a Nagy-Remete, a Kis-Sohajó és Nagy-Sohajó és a Veres nevű szőlőhegyek voltak. Ám a kassai rendház öt évvel később, 1773-ban, a jól ismert okok miatt, elvesztette a nevezett területeket.⁶²

Összefoglalva, a jezsuita rend a 17. század végén ugyan jelentős szőlőbirtokokra tett szert, de a korszak történeti fordulatai miatt nem élvezte sokáig a tulajdonlást. Lényegében csak 5-6 évig birtokolták háborítatlanul a tokaj-hegyaljai szőlőhegyeket. Ugyanis Thököly Imre 1682-ben szabályosan el- vagy visszavette tőlük a szőlőket. Bukása után pedig a Szepesi Kamara lett az újbóli tulajdonos, és az említett rendházak többsége csupán a Rákóczi-szabadságharcot követő években vagy évtizedekben lett újból szőlőbirtokos a borvidéken. Másrészt a jezsuita rendházak a 17. század végén a nagy földrajzi távolság, illetve a fordulatokban gazdag történelmi események

59 Ezek a szőlőterületek korábban részint tokaji (Lapis, Sajgó), részint a regéci (Hasznos, Nyergesek, Megyes, Sarkad, Vörös-hegy) váruadalomhoz tartoztak. A Lapist (korábbi nevén Kövest), mint a bodrogkeresztúri Kakas-hegy promontórium részét, a Sajgóval együtt 1564 óta, a mádi Vörös-hegyet (mai néven Veresek-dűlő) 1595 óta, a rátkai Meggyest 1644 óta, az úgyszintén rátkai Sarkadot 1602 óta, és végül a tállyai Hetényt 1298 óta jegyezték a korabeli források. Ugyanakkor a Hasznos (1467) és Nyerges (1481) már a késő középkortól kezdve ismert és kiváló szőlőtermőhely volt. A 15. század második felében Bártfa és Kassa város módos polgárai vásároltak a nevezett promontóriumokon szőlőket. MNL OL. DF. No. 215 141., No. 215 343., No. 269 696., No. 283 259.; MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 18:1., No. 58:13., No. 66:32., 66:41/b., No. 78:34., No. 89:2., No. 96:14., No. 104:25., No. 113:29., No. 115:1., No. 116:27., No. 153:20.; MNL OL. MKA E 152. AJ. B. Coll. Ungv. 240. d. 1. t. 21. sz.; MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. No. 11:38.; ELTE EKK. AB. No. 86. *Diarium Collegii Cassoviensis*. Tom. 1. (1672–1692), Tom. 2. (1693–1705.) (Mindkettő folio számozás nélkül.); *Kalmár*, 1967. 99–100., 118.

60 MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 58:13., No. 58:14., No. 82:26., No. 209:5.

61 Érdekeség, hogy 1707-ben az összeírások a tállyai Hasznos-szőlőhegy birtokosai között említették meg a kassai jezsuitákat, holott bizonyosnak vehető, hogy ekkor nem volt Tállyán szőlőbirtokuk. MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 70:51/b., No. 115:17., No. 154:7.; ELTE EKK. AB. No. 87. *Diarium oeconomicum Collegii Cassoviensis Societatis Iesu* ab anno 1704 ad annum 1708., No. 88. *Diarium oeconomicum Collegii Cassoviensis Societatis Iesu* ab anno 1709–1711. (Mindegyik folio számozás nélkül.)

62 A tarcali Előhegyet és a Fekete-hegyet 1564 óta, a Sohajót, valamint a Verest 1635 óta említik a dokumentumok. MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. No. 59:6/b., No. 156:47.; ELTE EKK. AB. No. 89. *Annue Collegii Cassoviensis Societatis Iesu* ab anno 1735 ad annum 1773. (Folio számozás nélkül.); A kassai jezsuitákról ld. még: *Shore*, 2012. 40–63.; A kassai kollégium 1765-ben ráadásul egy nagy pincét is vásárolt Tarcalon. Az üzletet személyesen maga Szegedy György, a kollégium rektora bonyolította le. Erről ld. még. MNL OL. MKA E 152. AJ. B. *Collegium Cassoviense* (= CC.) 203. d. 8t. No. 24., No. 30.

miatt nem voltak képesek a szőlőbirtokokat újjászervezni, azaz működőképessé tenni. Ehhez az is nagyban hozzájárult, hogy a megkapott szőlőterületek a hozzáértők hiánya miatt, néhány kivételtől eltekintve, pusztulásnak indultak, mivel az elkobzások alkalmával számos szőlőműnkást és vincellért vallási hovatartozása miatt elüldöztek, és az emiatt kialakuló szakemberhiányt nem tudták kellőképpen pótolni. Emiatt a rendházak többsége az általunk tárgyalt időszakban elvesztette tokaj-hegyaljai szőlőit. A hét jezsuita rendház közül csak a lőcsei és a sárospataki rendház tudta kisebb megszakításokkal, zavartalanul megtartani szőlőbirtokait. A többi rendház pedig a Rákóczi-szabadságharcot követő években lett újból szőlőbirtokos a borvidéken.

A lőcsei jezsuiták ugyan messze voltak Hegyaljától, de Lőcse városa a 16. század közepe óta már jelentős tokaj-hegyaljai szőlőkkel és képzett szőlőművesekkel rendelkezett, így a lőcseiek könnyebben tudták megszervezni az újonnan kapott szőlőbirtokokat.⁶³ Sárospatak pedig Tokaj-Hegyalja szerves része volt. 1773 után a jezsuita rendházak egykori szőlői kincstári, főúri, illetve rövid pálos birtoklást követően a sátoraljaújhelyi piaristák tulajdonába kerültek.

63 Lőcse városa 1543-ban Thurzó Elek (1490–1543) országbíró végrendelete nyomán jutott két-két nagy szőlőterülethez Tarcál (ma Thurzó-dűlő) és Tállya (ma Bátorka-dűlő, régi nevén Öreg-Báthory-szőlő) határában. Ugyanakkor ezeket a szőlőterületeket a 16. század közepére elvesztette. A tállyai szőlőket ecsedi Báthory András (megh. 1566.) országbíró és tárnokmester, a tarcalit pedig a Serédyek kobozták el erővel. Ezért a város az 1570-es évektől kezdve Erdőbénye, Olaszliszka és Tolcsva határában kezdett jelentős vásárlásokba. Így 1570-ben a tolcsvai Kútptakán (ma Kútpatka), 1571-ben az ugyancsak tolcsvai Kalajon, 1573-ban az erdőbényei Báthoryn, 1574-ben az ugyancsak erdőbényei Bertokán (ma Bertóti-dűlő) és Szakoson, 1575-ben a szintén erdőbényei Hosszún, 1577-ben az olaszliszkai Előhegyen, 1579-ben az erdőbényei Peresen (ma a Peresek, illetve a Peresből kiváló Lőcse-dűlő), 1585-ben hasonlóképp az erdőbényei Omláson, 1590-ben az erdőbényei Benyőn és 1594-ben az úgyszintén erdőbényei Határin jutott jelentős szőlőbirtokhoz. Erről ld. még bővebben: *Demkő*, 1897. 128.; *Hain*, 1910. 121., 124–126.

LEVÉLTÁRI JELZETEK

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma, Olaszország

ARSI LAPA. = Litterae Annuae Provinciae Austriae

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma, Olaszország.

APF SOCG. = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

APF SC. Fondo Ungheria e Transilvania = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Ungheria e Transilvania

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Kéz- és Könyvtára, Budapest

ELTE EKK Coll. Hev. = Collectio Hevenesiana

ELTE EKK AB. = Historia Ecclesiastica

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MNL OL. DF. = Diplomatikai Fényképtár

MNL OL. DL. = Diplomatikai Levéltár

MNL OL. MKA. = Magyar Kamara Archívuma

MNL OL. MKA E 148. NRA. = Neo Registrata Acta

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. = Acta Jesuitica. Irregistrata.

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CC. = Collegium Cassoviense

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CL. = Collegium Leucoviense

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. CU. = Collegium Ungvariense

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RE. = Residentia Eperjesiensis

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RSP. = Residentia Saros-Patakiensis

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RS. = Residentia Scepusiensis

MNL OL. MKA E 152. AJ. B. RSZ. = Residentia Szathmariensis

MNL OL. MKA E 153. AP. = Acta Paulinorum

MNL OL. MKA E 156. UC. Reg. = Urbaria et Conscriptioes. Registrata

MNL OL. MKA E 156. UC. Irreg. = Urbaria et Conscriptioes. Irregistrata

Balassa, 1973.

Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973.

Balassa, 1999.

Balassa Iván: Az aszú és a szamorodni története. In: Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest, 1999. 171–176.

Bándi, 1985.

Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei: regeszták. Borsodi Levéltári Évkönyv 5. (1985). 557–725.

Demkó, 1897.

Lőcse város története. (Szepesmegyei Történelmi Társulat Kiadványai.), Lőcse, 1897.

Dedek, 1889.

Dedek Crescens Lajos: A karthausiak Magyarországon. Budapest, 1889.

F. Romhányi, 2007.

F. Romhányi Beatrix: Pálos gazdálkodás a 15–16. században. Századok 141. (2007) 2. 299–351.

Fehrentheil-Gruppenberg, 1933.

Fehrentheil-Gruppenberg László: Dűlőre jut, dűlőre visz. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 25. (1933) 33–35.

Galla, 2005.

Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 2.), Budapest–Róma, 2005.

Gecsenyi, 1966.

Gecsenyi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. Agrár-történeti Szemle 8. (1966) 4. 470–485.

Gecsényi, 1972.

Gecsényi Lajos: Városi és polgári szőlőbirtok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 1–2. 340–352.

Gulyás, 2007.

Gulyás László Szabolcs: Hegyaljai mezővárosok oklevelei (regeszták). *A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 17. Széphalom, 2007. 134–145.

Gyulai, 2009.

Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja. *Egyháztörténeti Szemle* 10. (2009). 3. 3–20.

Hain, 1910.

Hain Gáspár: Lőcse Krónikája. 1. rész. Kiadja: Förstner Jenő–Kauffmann Aurél. (Szepesmegyei Történelmi Társulat Kiadványai.), Lőcse, 1910.

Joó, 1979.

Joó Tibor: A sajládi pálos kolostor. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 17–18. (1979). 131–165.

Kalmár, 1967.

Kalmár János: Mád, tokajhegyaljai község élete a XVI–XVII. században. Mád „falukönyve”. Debrecen, 1967.

Kisbán, 1938.

Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. I. k. (1225–1711). Budapest, 1938.

Kováts, 2008.

Kováts Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti tipográfiája. Sátoraljaújhely, 2008.

Kónya, 2009.

Kónya Péter: A tokaji bor a 17. századi felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa és Kisszeben) gazdaságában. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk.: Papp Klára – Orosz István. (*Speculum Historiae Debreceniense* 2. – A Debreceni Egyetem Történeti Intézete Kiadványai.), Debrecen, 2009. 97–107.

Molnár, 2009.

Molnár Antal: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Budapest, 2009.

Németh, 1988.

Németh Gábor: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében. (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései.) Agrártörténeti Szemle 30. (1988) 1–2. 306–338.

Németh, 1990.

Németh Gábor: Hegyaljai mezővárosok „törvényei”. (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa I.), Budapest, 1990.

Németh P., 2005.

Németh Péter: A tokaji uradalom kialakulása. Századok 139. (2005) 2. 429–447.

Neumann, 2012.

Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526.) Szerk.: Neumann Tibor. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak), Budapest, 2012.

Orosz, 2009.

Orosz István: Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékekben. In: Szőlőtermesztés és borkereskedelem. Szerk.: Orosz István–Papp Klára. (Speculum Historiae Debreceniense 2. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai.), Debrecen, 2009. 23–31.

Péter, 2006.

Péter Katalin: A jezsuiták sárospataki működésének első szakasza. Egyháztörténeti Szemle 7. (2006). 2. (<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-jezsuitak.htm>)

Shore, 2012.

Shore, Paul: Narratives of Adversity. Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640–1773.) (Central European University), Budapest–New York, 2012.

Solymosi, 1998.

Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest, 1998.

Szabó, 1986.

Szabó András: Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem életrajzához. Történelmi Szemle 29. (1986) 2. 341–350.

Szűcs, 1993.

Szűcs Jenő: A sárospataki uradalom kezdetei. Történelmi Szemle 35. (1993) 1–2. 1–57.

Tóth, 1994.

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Ed.: István György Tóth. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.), Budapest–Roma, 1994.

Tóth, 2005.

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). Vol. 4. Ed.: István György Tóth. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.), Roma–Budapest, 2005.

Tringli, 2011.

Tringli István: Sátoraljaújhely. (Magyar várostörténeti atlasz 2.) Budapest, 2011.

Tringli, megjelenés alatt.

Tringli István: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése. (Sajtórendezés alatt.)

Trócsányi, 1978.

Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond. Egy dinasztia születése. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1978). 57–113.

Ulrich, 2000.

Ulrich Attila: Szőlőbirtoklás, szőlőbirtokosok és borkereskedelem a tokaji uradalomban a XVII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 42. (2000) 1–2. 149–172.

Ulrich, 2003.

Ulrich Attila: A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. (Tokaj. Vároštörténeti tanulmányok 4.), Tokaj, 2003.

Ulrich, 2009.

Ulrich Attila: Kamarai szőlőelkobzások, szőlőbirtokok 1670–1701 között, különös tekintettel a Wesselényi felkelés utáni okkupációkra. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk.: Orosz István–Papp Klára. (Speculum Historiae Debreceniense 2. A Debreceni Egyetem Történeti Intézete Kiadványai.), Debrecen, 2009. 109–127.

Zelenák, 2002.

Zelenák István: A Hétszőlő. Megjelent a birtok 500 éves évfordulója alkalmából. Tokaj, 2002.

Zelenák, 2011.

Zelenák István: A tokaji aszú titkai. Budapest, 2011.

Nagy Kornél:

**A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai
szőlőhegybirtoklása a 17. század végén**

Kulcsszavak:

**Felső-Magyarország, katolikus megújulás,
ellenreformáció, jezsuiták, szőlőhegyek**

A 17. század utolsó évtizede igen mélyreható befolyást gyakorolt Felső-Magyarország történelmére. A Rákóczi-család római katolikus hitre történő áttérésével igen nagy lendületet vett Felső-Magyarországon, és ezáltal a tokaj-hegyaljai borvidéken is, a katolikus megújulás, vagy másik nevén az ellenreformáció. Ez utóbbi folyamatot felerősítette továbbá a Wesselényi-összeesküvés bukása. Ezt követően a katolikus bécsi udvar jelentős szőlőbirtokokat kobzott el mindazon személyektől, akik részt vettek benne, vagy csak támogatták az összeesküvést. Ezért Felső-Magyarországon, a katolikus megújulás megerősítését támogatandó, a bécsi udvar – többek között logisztikai megfontolásokból is – számos, egykori elkobzott szőlőbirtokot hét jezsuita rendháznak adományozott. E rövid írásban a részben feltárt, illetve az általunk talált levéltári források kritikai vizsgálatának elvégzését, valamint a rendelkezésünkre álló szakirodalom elemzését követően, összefoglaló jelleggel kísérletet tettünk arra, hogy bemutassuk a jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklásának viszontagságait a 17. század végén, rövid, 18. századra vonatkozó kitekintésekkel.

A szerző:

Nagy Kornél PhD

tudományos munkatárs

Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi
Központ, Történettudományi Intézet

1014 Budapest, Úri u 53.

E-mail: nagy.kornel@btk.mta.hu,

nkornel@yahoo.co.uk

SUMMARY

The Jesuit Convents' Vinyards in Tokaj-Hegyalja at the end of the 17th Century by Kornél Nagy

Keywords:

**Upper-Hungary,
Catholic Renewal/Counter-Reformation,
Jesuits, Vinyards**

The last decades of the 17th century has been regarded as one of the most exciting periods in the history of Upper-Hungary. Due to the Rákóczi family's conversion to the Roman Catholicism, the process of Counter-Reformation in Upper Hungary, including Tokaj-Hegyalja wine-district, was getting increasingly under-way. Thus, this process was crowned by the Wesselényi's conspiracy movement against the Catholic Habsburg Imperial Court in Vienna. After the fall of this movement, the Habsburg Court itself confiscated many vinyards from those persons, who were largely instrumental in supporting Wesselényi's conspiracy movement. Therefore, to assist the consolidation of the Catholic Renewal in Upper Hungary, Habsburg Court donated previously confiscated vinyards to, at least, seven Jesuit convents by logistical reasons. In this short article, by the intention of a summary, we have tried to demonstrate the vicissitudes of the Jesuit convents' vinyards in Tokaj-Hegyalja wine-district at the end of the 17th century, by glancing of the events in the 18th century, resting on the partly discovered and undiscovered sources as well as analysing critically the secondary literature.

The author:

Kornél Nagy PhD

Research Fellow

Hungarian Academy of Sciences, Centre for Humanic
Studies, Institute of History

1014 Budapest, Úri u 53.

E-mail: nagy.kornel@btk.mta.hu,

nkornel@yahoo.co.uk

RÓMAI KATOLIKUS
EGYHÁZI GYŰJTEMÉNY
SÁROSPATAK

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
RÁKÓCZI MÚZEUMA
SÁROSPATAK

Jézus Társasága
Magyarországi Rendtartomány

Római Katolikus Egyház
Sárospatak

Partnerséget építünk

Magyarország - Szlovákia
Határon Átívelő Együttműködési
Program 2007-2013

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap

Magyarország - Szlovákia Határon Átívelő Együttműködési Program 2007-2013
CBC HUSK 060/U1.3.1/0024 - www.husk-cbc.eu

meghívó
ÁNYD G

A Sárospataki Római Katolikus Egyház,
a Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény
és a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma

**a jezsuita rend
sárospataki megtelepedésének
350. évfordulója alkalmából**

szeretettel meghívja Önt és az érdeklődőket

**a KATOLIKUS MEGÚJULÁS
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON
című
művelődéstörténeti konferenciára**

2013. október 3–4-én,
MNM Rákóczi Múzeuma Múzsák Templomába.
Sárospatak, Szent Erzsébet út 19.

PROGRAM:

2013. október 3. (csütörtök)

- 10.30 Köszöntők
Mons. Ternyák Csaba egri érsek
P. Forrai Tamás SJ provinciális
Tamás Edit múzeumigazgató,
MNM Rákóczi Múzeuma
- 11.00 R. Várkonyi Ágnes:
Magyarország a változások idején
- 11.30 Forgó András: A szerzetesség szerepe
a török kiűzése utáni
katolikus megújulásban
- 12.00 Ebédszünet
- 13.00 Mihalik Béla: Katolikus megújulás
az Egri Egyházmegyében 1649-1699
- 13-20 Kónya Annamária - Kónya Péter:
Jezsuiták Eperjesen 1673-1773

- 13.40 H. Németh István: A kassai rekatolizáció
városi polgárságot érintő kérdései
- 14.00 Gyulai Éva: Jezsuiták és a hegyaljai plébániák
a 17. század második felében
- 14.20 Hozzászólások
- 14.40 Kávészünet
- 15.00 Kilián István: Jezsuita iskoladráma
Sárospatakon
- 15.20 Löffler Erzsébet: A jezsuiták gyógyító
tevékenysége Északkelet-Magyarországon
- 15.40 Véghseő Tamás: Jezsuiták és görög-
katolikusok Északkelet-Magyarországon
a 17. század második felében
- 16.00 Maczák Ibolya: Északkelet-magyarországi
jezsuita irodalom a 17. század
második felében
- 16.20 Nagy Kornél: Jezsuita rendházak szőlőhegy
birtoklása Hegyalján a 17. század végén
- 17.00 Hozzászólások
- 17.15 Zárszó

A konferencia ideje alatt megtekinthető
a „Jezsuita évfordulók 1563–2013” című
tablókiállítás.

- 17.30 „Ad Majorem Dei Gloriam”
Jezsuita emlékek az Egri Egyházmegyében
című időszaki kiállítás megnyitása
a Szent Erzsébet Házban
- 19.00 Vacsora

2013. október 4. (péntek)

Kassa – Eperjes jezsuita emlékeinek megtekintése.
Szakmai kirándulás autóbusszal.

- 7.30 Indulás
- 10.00 Eperjes jezsuita emlékei.
Szakmai vezetést ad: Kónya Péter
- 12.00 Ebéd Eperjesen
- 15.00 Kassa jezsuita emlékeinek megtekintése
- 17.00 Szentmise az egykori jezsuita,
jelenleg premontrei templomban
Mise után a busz visszaindul Sárospatakra.
- 18.02 Rákóczi Eurocity indul
Kassáról Miskolc-Budapestre

Ad Majorem Dei Gloriam

Loyolai Szent Ignác

fa, 18. század, Szerencs

A sárospataki Római Katolikus
Egyházi Gyűjtemény

szeretettel meghívja Önt és családját

a Szent Erzsébet Házba,
2013. október 3-án, csütörtökön
17.30 órára az

„Ad Majorem Dei Gloriam”

jezsuita emlékek
az Egri Egyházmegyében
című kiállításának
megnyitójára.

A kiállítást megnyitja:
P. Forrai Tamás Gergely SJ provinciális

Közreműködik:
a Hangásznégyes

A tárlat megtekinthető:
2013. október 3-tól 2014. április 30-ig

Információ:

RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZI GYŰJTEMÉNY

Sárospatak, Szent Erzsébet u. 13.

Telefon: +36 47 314 107

Honlap: www.rkegy.hu

